

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

İ.M.MAHMUDOV, T.Ş.ZEYNALOV, N.M.İSMAYILOV

İQTİSADI TƏHLİL

(Dərslik)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 07.12.2009-cu il tarixli 1353
saylı əmri ilə dərslik kimi təsdiq edi-
lməşdir.*

BAKI-2010

Rəyçilər:

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
«Mühasibat uçotu» kafedrasının müdiri,
i.e.d., prof. **S.M.Səbzəliyev**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
«Statistika» kafedrasının müdiri,
i.e.d., prof. **S.M.Yaqubov**

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
«Mühasibat uçotu» kafedrasının müdiri,
i.e.n., dos. **Ə.S.Salahov**

**Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil.
Dərslik. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2010.**

© Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M., 2010
© «İqtisad Universiteti», 2010

MÜNDƏRİCAT

**BÖLMƏ 1. İQTİSADI TƏHLİLİN
NƏZƏRİ ƏSASLARI**

<i>I FƏSİL. İqtisadi təhlil haqqında anlayış, onun məzmunu, predmeti və obyektləri.....</i>	13
1.1 İqtisadi təhlilin məzmunu və vəzifələri.....	13
1.2 İqtisadi təhlilin predmeti və obyektləri.....	18
<i>II FƏSİL. İqtisadi təhlilin metod və üsulları.....</i>	25
2.1 İqtisadi təhlilin metodu və onun xarakterik xüsusiyyətləri.	25
2.2 İqtisadi təhlildə istifadə olunan üsullar.....	25
<i>III FƏSİL. İqtisadi təhlilin növləri və informasiya mənbələri....</i>	53
3.1 İqtisadi təhlilin növləri.....	53
3.2 İqtisadi təhlilin informasiya mənbələri.....	53
<i>IV FƏSİL. Təsərrüfat ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, hesablanması və səfərbər edilməsində təhlilin rolu...</i>	79
4.1 Təsərrüfat ehtiyatları haqqında anlayış, onların təsnifatı və mahiyyəti.....	79
4.2 Təsərrüfat ehtiyatlarının hesablanması və əsaslandırılması üsulları.....	86

**BÖLMƏ 2. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN
(FİRMALARIN) TƏSƏRRÜFAT
FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ**

<i>V FƏSİL. Müəssisənin (firmanın) maliyyə nəticələrinin təhlili</i>	93
5.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri....	93
5.2 Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	97
5.3 Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilərin reallığının təmin edilməsi problemləri.....	102
5.4 Mənfəət üzrə proqnozun reallığı və gərginliyinin təhlili....	108
5.5 Balans mənfəətinin təhlili.....	110
5.6 Mənfəətin perspektiv təhlili və proqnozlaşdırılması.....	127
5.7 Mənfəətin artırılması ehtiyatlarının təhlili.....	132
5.8 Rentabelliyin təhlili.....	144
5.9 Zərərsizlik səviyyəsinin təhlili.....	156

VI FƏSİL. Mənfəətdən istifadənin təhlili.....	
6.1 Mənfəətdən istifadənin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	162
6.2 Vergitutulan mənfəətin təhlili.....	162
6.3 Vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili.....	164
6.4 Xalis mənfəətin təhlili.....	167
	170
VII FƏSİL. Sənaye müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinin təhlili...	
7.1 Maliyyə vəziyyəti təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	177
7.2 Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış...	177
7.3 Müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlili.....	180
7.4 Cari aktivlərin təhlili.....	191
7.4.1 Debitor borclarının təhlili.....	196
7.5 Müəssisə vəsaiti mənbələrinin təhlili.....	205
7.5.1 Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili.....	213
7.5.2 Cari aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili.....	216
7.5.3 Kreditor borclarının təhlili.....	222
7.6 Müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin təhlili.....	227
	232
VIII FƏSİL. Dövrüyyə aktivlərinin idarə edilməsinin təhlili.....	
8.1 Dövrüyyə aktivlərinin idarə edilməsi siyasəti.....	245
8.2 Dövrüyyə vəsaiti (kapitalı) komponentlərinin təsnifatı.....	245
8.3 Pul vəsaitinin idarə edilməsinin təhlili.....	247
8.4 Debitor borclarının idarə edilməsinin təhlili.....	250
8.5 İstehsal ehtiyatlarının idarə olunmasının təhlili.....	255
8.6 Xüsusi və cəlb edilmiş kapitaldan (vəsaitdən) istifadənin səmərəliliyinin təhlili.....	258
	263
IX. FƏSİL Müəssisənin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili.....	
9.1 Müəssisə kapitalının mahiyyəti və məzmunu, tərkibi, strukturu və hərəkətinin təhlili.....	268
9.2 Xüsusi və cəlb edilmiş kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	268
9.3 Müəssisə fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirilmə mənbələrinin qiymətləndirilməsinin təhlili.....	272
9.4 Leverage (maliyyə rıçaqı). Maliyyə rıçaqın effekti.....	277

9.5 Xüsusi və borc kapitalının rentabelliyyəsinin amillə təhlili....	279
	282
X FƏSİL. Risklərin təhlili.....	
10.1 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə risklərin təhlilinin zəruriliyi.....	288
10.2 Risklər iqtisadi təhlilin obyektidir.....	288
10.3 Risklərin təsnifatı.....	291
10.4 Risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üsulları.....	292
	294
XI FƏSİL .İstehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin və digər şərtlərinin təhlili	
11.1 Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	301
11.2 İstehsalın təşkilati səviyyəsinin təhlili.....	301
11.3 İdarəetmənin təşkilati səviyyəsinin təhlili.....	305
11.4 İstehsalın texniki səviyyəsinin təhlili.....	309
11.5 Məhsulun texniki səviyyəsi və keyfiyyətinin təhlili.....	313
11.6 İstehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin dəyişməsinin təhlili.....	319
11.7 İstehsalın səmərəliliyi və təşkilati-texniki səviyyəsi göstəriciləri arasındakı əlaqənin təhlili.....	322
	330
XII FƏSİL. Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının təhlili..	
12.1 Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	338
12.2 İstehsalın və satışın həcmi xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	338
12.3 Məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcmi xarakterizə edən göstəricilərin təhlili.....	342
12.4 Məhsul istehsalı həcminə təsir edən amillərin təhlili.....	344
12.5 Əmtəlik məhsul çeşidləri üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsinin təhlili.....	346
12.6 Əmtəlik məhsul buraxılışı strukturunun təhlili.....	349
12.7 Məhsulun keyfiyyətinin təhlili.....	353
12.8 İstehsalın ahəngdarlığının təhlili.....	355
12.9 Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və məhsul satışının təhlili.....	362
12.10 Müəssisənin istehsal gücü və ondan istifadənin təhlili....	367
	376
XIII FƏSİL. Müəssisənin (firmanın) əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlili.....	
13.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri...	379

13.2 Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasının təhlili.....	379
13.3 Əmək resurslarından istifadənin təhlili.....	381
13.4 Məhsulun əməktutumunun təhlili.....	396
13.5 Əmək məhsuldarlığının təhlili.....	404
13.6 Əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən istifadənin təhlili.....	411
13.7 Əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının artım tempi nisbətlərinin təhlili.....	418
XIV FƏSİL. Müəssisənin (firmanın) əsas fondlarla təmin olunması və onlardan istifadənin təhlili.....	432
14.1 Əsas fondların təhlilinin vəzifələri, əsas istiqamətləri və informasiya mənbələri.....	436
14.2 Müəssisənin əsas istehsal fondları ilə təmin olunmasının təhlili.....	436
14.3 Əsas fondların hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlili.....	438
14.4 Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası.....	443
14.5 Fondveriminin amilli təhlili.....	450
14.6 Texnoloji avadanlıqlardan istifadənin təhlili.....	455
14.7 Müəssisənin istehsal sahələrindən istifadənin təhlili.....	465
14.8 Qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili.....	478
XV FƏSİL. Material təminatı və material resurslarından istifadənin təhlili.....	484
15.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri..	
15.2 Müəssisənin material resursları ilə təmin olunmasının təhlili.....	490
15.3 Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	492
15.4 Məhsulun materialtutumunun təhlili.....	502
XVI FƏSİL. Sənaye müəssisələrində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərini təhlili.....	505
16.1 Sənaye müəssisələrində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərini təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	521
16.2 Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlili.....	521

16.3 Məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi həcmnin təhlili...	
16.4 Əmtəəlik məhsulun 1 manatına düşən məsrəflərin təhlili..	524
16.5 Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin təhlili.....	527
16.6 Əsas məmulat növlərinin maya dəyərinin təhlili.....	532
16.7 Müstəqim material məsrəflərinin təhlili	534
16.8 Material məsrəflərinin operativ təhlili.....	537
16.9 Müstəqim əmək ödənişi məsrəflərinin təhlili.....	540
16.10 Məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim əmək və əmək ödənişi məsrəflərinin operativ təhlili.....	547
16.11 Qeyri-müstəqim xərclərin təhlili.....	555
16.11.1 Avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin təhlili.....	561
16.11.2 Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin təhlili	565
16.11.3 Kommersiya xərclərinin təhlili.....	566
16.11.4 Qeyri-məhsuldar xərclərin təhlili.....	570
XVII FƏSİL. Müəssisənin (firmanın) investisiya fəaliyyətinin təhlili.....	575
17.1 İntestisiya fəaliyyəti təhlilinin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	577
17.2 İntestisiya fəaliyyətinin obyektləri, subyektləri və maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili.....	577
17.3 İntestisiya fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili.....	582
17.4 İntestisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodları və təhlili.....	585
17.5 Real investisiyaların effektivliyinin retrospektiv qiymətləndirilməsi.....	588
XVIII FƏSİL. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili...	595
18.1 Xarici iqtisadi fəaliyyət və onun idarə olunma prinsipləri.....	598
18.2 Müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya təminatı...	598
18.3 İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili.....	603

18.4	İdخال əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili.....	611
18.5	Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən maliyyə nəticələrinin təhlili.....	632

638

BÖLMƏ 3. İQTİSADIYYATIN MÜXTƏLİF SAHƏLƏRİ ÜZRƏ İQTİSADI TƏHLİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIX FƏSİL. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində təhlilin

xüsusiyyətləri 655

19.1	Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	655
19.2	Bitkiçilik məhsulları istehsalının təhlili.....	659
19.3	Heyvandarlıq məhsulları istehsalının təhlili.....	665
19.4	Kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərini təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	672
19.5	Məhsulun maya dəyərini aşağı salınması üzrə ümumi göstəricilərin təhlili.....	674
19.6	Ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərin təhlili.....	679
19.7	Bitkiçilik məhsullarının maya dəyərini təhlili.....	682
19.8	Heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərini təhlili.....	691
19.9	Kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərini tərkibində kompleks xərclərin təhlili.....	696

XX FƏSİL. Tikinti təşkilatlarında iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri..... 700

20.1	Tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi, strukturu və keyfiyyətinin təhlili.....	700
20.2	Tikinti obyektlərinin işə salınması üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili.....	706
20.3	Tikinti məhsulunun maya dəyəri haqqında anlayış və onu xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	710
20.4	Tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərini təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	718
20.5	Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin son həddi səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	720
20.6	Tikinti-quraşdırma işlərinin növləri üzrə maya dəyəri göstəricilərinin təhlili.....	726

20.7 Tikinti istehsalına məsrəflərin xərc maddələri üzrə təhlili.....	728
20.8 Brakdan olan itkilərin təhlili.....	733
XXI FƏSİL. Kommersiya-ticarət strukturlarında iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri.....	735
21.1 Pərakəndə mal dövriyyəsinin təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	735
21.2 Pərakəndə mal dövriyyəsinin və onun dinamikasının təhlili.....	736
21.3 Malla təmin olunma və mal resurslarından istifadənin effektivliyinin təhlili.....	743
21.4 Malların daxil olmasının təhlili.....	749
21.5 Mal ehtiyatları və mal dövriyyəsi sürətinin təhlili.....	752
21.6 Pərakəndə ticarət təhkiatlarında mal dövriyyəsinin operativ təhlili.....	762
21.7 Ticarətdə tədavül xərcləri təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	767
21.8 Tədavül xərclərinin təhlili.....	768
21.9 Pərakəndə ticarətdə ümumi gəlirin, mənfəətin və rentabelliğin təhlili.....	771
XXII FƏSİL. Yük avtomobil nəqliyyatından istifadənin təhlilinin xüsusiyyətləri.....	782
22.1 Yük avtomobil nəqliyyatından istifadə göstəricilərinin təhlili.....	782
22.2 Avtomobil təsərrüfatlarında yük dövriyyəsi həcmnin amilli təhlili.....	784
22.3 Yükdövriyyəsi həcmnin artırılması ehtiyatları.....	790
22.4 Avtomobil nəqliyyatında daşımaların maya dəyərini təhlili.....	793
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	802

ÖN SÖZ

Bazar münasibətləri şəraitində mövcud əmək, material və maliyyə resurslarından, yeni texnika və progressiv texnologiyalardan, idarəetmənin mütərəqqi formalarından səmərəli istifadə etməklə rəqabət qabiliyyətli məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və onların reallaşdırılmasında, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin mənfəətliyinin təmin edilməsində müəssisə və firmaların məsuliyyəti xeyli artır. Müasir dövrdə təsərrüfat subyektləri üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində idarəetmə elmləri sırasında xüsusi yeri olan iqtisadi təhlil mühüm rol oynayır. Doğrudan da, kompleks iqtisadi təhlilin nəticələrinə istinad etməklə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sürətinə adekvat cavab verən taktiki və strateji xarakterli idarəetmə qərarlarının hazırlanması, təsərrüfat subyektlərində menecmentin səmərəliliyinin yüksəldilməsi effektiv idarəetmə üçün zəruri şərtlərdən biri hesab olunur. İqtisadi təhlilin köməyi ilə müəssisənin inkişaf strategiyası və taktikası müəyyən olunur, cari və perspektiv biznes-planlar, proqnozlar əsaslandırılır və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri qiymətləndirilir, effektivliyin yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar aşkara çıxarılır və yaxın perspektivdə onlardan səmərəli istifadəni təmin edən əsaslandırılmış idarəetmə qərarları hazırlanır.

Təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsində iştirak edən və müasir dövrdə idarəetmə funksiyalarını bilavasitə icra edən maliyyəçi, analitik, iqtisadçı, mühasib və auditorlar iqtisadiyyatın ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını bilməklə yanaşı konkret müəssisənin (firmanın) effektiv idarə olunmasını təmin edən incəlikləri mənimsəməsi Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının və eləcə də Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi şəraitində vacib şərtlərdən biri sayılır. Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində məhsul istehsalı və satışının effektivliyinin yüksəldilməsi meyillərinin və imkanlarının vaxtında aşkara çıxarılması, mini-

mum miqdarda əmək, material və maliyyə resurslarından, lazımi hallarda isə cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə etməklə yaxın perspektivdə bu ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən səmərəli idarəetmə qərarlarının hazırlanması metodikasını və metodologiyasını dərinlən öyrənmək üçün mühasib və auditorlar, ilk növbədə, iqtisadi təhlil elminin nəzəri və praktiki əsaslarını mənimsəyir. Məhz buna görə də dövlət müəssisələrində və özəl sektorda idarəetmə funksiyalarını icra edən, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində marağı olan hər bir mütəxəssis iqtisadi təhlilin müasir metodlarını, operativ, sistemli və kompleks təhlilin praktiki, metodiki və metodoloji məsələlərini hərtərəfli öyrənir və son nəticədə müəssisənin (firmanın) istehsal, kommertiya və maliyyə fəaliyyətinin yekununu qiymətləndirmək bacarığına malik olur.

«İqtisadi təhlil» kursunun tədris programına uyğun olaraq *dərslinin birinci hissəsində* iqtisadi təhlilin elmi və nəzəri əsasları, onun məzmununu, vəzifələri, predmeti, metodu, təşkili və aparılması ardıcılığı şərh olunur, onun digər elmlərlə (mühasibat uçotu, statistika, audit, menecment, marketing, planlaşdırma, təftiş və nəzarət) qarşılıqlı əlaqələri aydınlaşdırılır, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi təhlilin təşkili nəzəriyyəsinin və praktikasının inkişafı təcrübəsindən istifadə istiqamətlərinə dair məsləhətlər verilir. *Dərslinin ikinci hissəsində* iqtisadi təhlilin əsas obyektlərinin, yəni müəssisənin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətinin, təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə bilavasitə təsir göstərən məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı, satışı və maya dəyərinin, risklərin, əmək və material resurslarından, əsas fondlardan istifadənin, təşkilatın marketing fəaliyyətinin təhlili metodikası uzun bir dövr ərzində ölkə müəssisələrində sınaqdan çıxmış və bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük inkişaf yolu keçmiş xarici ölkələrin təcrübəsinə istinad etməklə şərh olunur. Dərslidə verilən rəqəm məlumatları şərti xarakter daşıyır.

Dərslük Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadi təhlil və audit» kafedrasının professoru İ.M.Mahmudov, dosentlər

T.Ş.Zeynalov və N.M.İsmayılov tərəfindən hazırlanmış və iqtisadi ixtisaslar üzrə təhsil alan ali məktəblərin bakalavr və magistrləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslərdən müəllimlər, aspirantlar, mühasiblər, auditorlar və iqtisadi təhlillə maraqlanan digər şəxslər, iqtisad təmayüllü texnikum və kolleclərin tələbələri, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində, dövlət və özəl sektorda çalışan mütəxəssislər, ixtisasartırma kurslarının dinləyiciləri də faydalana bilərlər.

BÖLMƏ 1. İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

I FƏSİL. İQTİSADI TƏHLİL HAQQINDA ANLAYIŞ: ONUN MƏZMUNU, PREDMETİ VƏ OBYEKTƏLƏRİ

1.1. İqtisadi təhlilin məzmunu və vəzifələri

İqtisadi təhlil özünün predmeti, tədqiqat üsulları və obyektləri, metodu və metodikası, məqsədli istiqamətləri, təhlilin nəticələrindən istifadə edən daxili və xarici investorların maraqlarını təmin edən informasiyaları əldə etməyə imkan verən üsulları və yolları olan müstəqil elmi birləşmələr sahəsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mikro iqtisadi sahələr, yəni müəssisə, idarə və təşkilatlar və digər təsərrüfat subyektləri iqtisadi təhlilin ümumi obyekti hesab olunur. Müəssisə (təşkilat) özünün iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri üçün tamamilə cavabdeh olan, azad və hüquqi cəhətdən müstəqil bazar iqtisadiyyatı subyektidir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti təchizat, istehsal və satış proseslərində, maliyyə bazarları ilə işlərdə, texnika, texnologiya, istehsalın və əməyin təşkili və digər elementlərini özündə birləşdirən çox mürəkkəb və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən sistemdir.

Hal-hazırda fəaliyyətdə olan hər bir müəssisəyə (təşkilata) təsərrüfatçılıq prosesi və onun nəticələri saysız-hesabsız miqdarda obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşan, milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli olmayan məhsul, mal, iş və xidmətlər bazarlarında heşabləşmə, maliyyə-kredit alətlərindən istifadə etməklə təsərrüfat proseslərini həyata keçirən və iqtisadi proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini tənzimləyən təsərrüfat subyekti kimi baxmaq lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti bir çox idarəetmə elmlərinin, o cümlədən mühasibat uçotu və audit, statistika, menecment, makro və mikro iqtisadiyyat, biznes planlaşdırma və digər elmlərin tədqiqat obyektidir. Lakin bunlardan hər biri müəssisənin təsərrüfat proseslərini özünəməxsus metod və üsullardan istifadə etməklə, özünəxas nöqtəyi-nəzərincə öyrənir. Digər elmlərdən fərqli olaraq iqtisadi təhlil müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti və təsərrüfat proseslərini həm effektiv idarəetmə qərarlarını hazırlamaq üçün

lazım olan və həm də qarşılıqlı əlaqədə olan kənar müəssisə, idarə və təşkilatlara lazım olan informasiyaları hazırlamaq məqsədilə özünə məxsus metod və üsullardan istifadə etməklə öyrənir.

İdarəetmə üçün ən mühüm mərhələlərdən biri təsərrüfat fəaliyyətini və onun nəticələrini hərtərəfli öyrənməkdən, tədqiq və təhlil etməkdən ibarətdir. İqtisadi təhlil məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı bazarının tələbini, mövcud istehsal gücünü və istehsal resursları ilə təchiz olunmasını hesaba almaqla müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş planların yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü, iqtisadi cəhətdən faydalılığını düzgün qiymətləndirmək, təsərrüfat fəaliyyətinin növlərini və təmayüllərini, habelə yaxın gələcəkdə onun inkişaf istiqamətlərini təyin etmək məqsədilə aparılır.

İdarəetmə elmləri sırasında xüsusi yeri olan iqtisadi təhlil cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq tarixi bir zərurətdən meydana gəlmiş və uzun bir tarixi dövr ərzində inkişaf edərək hazırkı mərhələyə gəlib çatmışdır.

Təhlil ərəb sözüdür. Əşyanı, cismi, iqtisadi proses və ya hadisəni, habelə bunları xarakterizə edən göstəriciləri tərkib hissələrinə ayıraraq tədqiq etmək mənasını verir. Buna baxmayaraq texniki, tibbi, riyaziyyat, ictimai və digər elmlərə aid milli ədəbiyyatlarda «analiz», iqtisad elmlərində isə «təhlil» terminindən istifadə olunur. «Analiz» yunanca «analizus» «analysis»-parçalanma sözündən götürülmüşdür. Təhlil-hadisələrin və proseslərin elmi araşdırılması (elmi idrak) metodudur. Bu metod öyrənilən sistemin tərkib hissələrinin, elementlərin öyrənilməsinə əsaslanır. İqtisadiyyatda analiz iqtisadi və sosial proseslərin bütün səviyyələrdə (ölkədə, sahədə, regionda, müəssisədə, özəl biznesdə, ailədə) və iqtisadiyyatın müxtəlif (istehsal, sosial) sahələrində təsərrüfat fəaliyyətinin mahiyyətini, qanunauyğunluqlarını və inkişaf meyillərini aşkar etmək məqsədilə tətbiq olunur. Analiz iqtisadi obyektlərin və onlarda baş verən proseslərin proqnozlaşdırılması və idarə edilməsi üçün çıxış nöqtəsidir. İqtisadi analiz (təhlil) iqtisadiyyat sahəsində qəbul edilən qərarların və görülən tədbirlərin, sosial-iqtisadi siyasətin elmi cəhətdən əsaslandırılmasına ən yaxşı variantların seçilməsinə xidmət edir. Uzun bir dövr ərzində istinad etdiyimiz Rusiyada nəşr olunan bütün elmlərə aid ədəbiyyatlarda «analiz» termini ifadə olunmuşdur. Bu səbəbdən də ölkəmizdə tibbi, texniki, riyaziyyat və s. elmlərə aid ədəbiyyatlarda hələ də «analiz» terminindən istifadə olunur.

«Təhlil» termini ərəb dilinə, «analiz» termini yunan dilinə məxsus

olmasına baxmayaraq hər iki dildə bu terminin lüğəti mənası eynidir. Hər iki dildə bu terminlərin lüğəti mənası əşyanı, prosesi, hadisəni natural, yaxud «dəyər» ifadəsində xarakterizə edən göstəricini daha kiçik hissələrə ayırmaq, parçalamaq və bölməklə onu ətraflı tədqiq etmək (öyrənmək) mənasını ifadə edir. Bu cür parçalama, hissələrə ayırma tədqiq olunan obyektin, prosesin, hadisənin, yaxud da bunları xarakterizə edən göstəricinin daxili mahiyyətini, onun hər bir hissəsinin rolunu ətraflı dərk etməyə, öyrənməyə imkan verir. Deməli, təhlil dar mənada prosesi, hadisəni, əşyanı daha xırda tərkib hissələrinə ayırmaqla öyrənmək mənasını daşıyır. Bu cür parçalama, tərkib hissələrinə ayırma tədqiq olunan obyektin daxili mahiyyətini öyrənməyə, onun hər bir tərkib hissəsinin, elementinin tədqiq olunan obyektə rolunu, səbəb və nəticəni təyin etməyə imkan verir.

Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bütün proses və hadisələri, faktları ayrı-ayrı tərkib hissələrinə ayıraraq təhlil etməklə tədqiq olunan obyektə tam öyrənmək mümkün olmur. Bunun üçün insan idrakına uyğun tədqiq olunan obyektin ayrı-ayrı tərkib hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələri və asılılığını öyrənməyə imkan verən digər üsullardan da istifadə etmək tələb olunur. Bu baxımdan təhlilə ən yaxın olanı sintezdir. Təhlil və sintezin düzgün əlaqələndirilməsi iqtisadi göstəricilərin öyrənilən məcmusunu elmi cəhətdən düzgün qiymətləndirməyə, uğurları, nöqsanları və istifadə edilməmiş təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmağa, müxtəlif situasiyaları düzgün qiymətləndirməyə imkan verir. Deməli, proses və hadisələri öyrənərkən təhlil və sintezdən istifadə edilməsi ümumi məntiqi tədqiq metodlarına-induktiv və deduktiv tədqiqat üsullarına müvafiq gəlir.

Təhlil və sintezin vəhdəti proses və hadisələri çoxtərəfli dialektik əlaqədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə öyrənilməsinə təmin edir.

Beləliklə, təhlil geniş mənada hadisələri bütövlükdə və tərkib hissələrinə bölməklə çoxsaylı əlaqələrdə və asılılıqlarda dərk etmək üsulu kimi başa düşülür.

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə əhalinin sayının, maddi və mənəvi tələbatlarının artması, istehsal vasitələri və üsullarının təkmilləşdirilməsi sürətləndikcə, bütün bunların əksi olaraq daima artmaqda olan istehlak tələbatının ödənilməsinə təmin edən yeraltı və yerüstü sərvətləri azaldıqca təhlilə olan ehtiyac da artır. Azad bazar rəqabəti şəraitində elmi-texniki tərəqqinin yüksək artım tempi yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqinin mümkünlüyü və effektivliyi, istehsalın miqyaslarının

daim genişlənməsi, məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətinin yüksəldilməsi və istehlak parametrlərinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar olaraq resurslara olan tələbatın ödənilməsi mənbələrinin axtarılıb tapılması, optimal əlaqələndirilməsi və səmərəli istifadəsi problemləri qarşıya çıxdıqca idarəetmədə təhlilin həm rolu, həm də funksiyaları çoxalır.

Təhlilin elmililiyi, kompleksliliyi, obyektivliyi, dəqiqliyi, aydınlığı, operativliyi, demokratikliyi iqtisadi tədqiqatlarda beynəlxalq praktikada sınaqdan çıxmış tədqiqat üsullarından istifadə, təhlil olunan obyektin digər element və obyektlərlə qarşılıqlı əlaqədə tədqiqi, səbəb, asılılıq, mütəmadi müşahidə, aramsızlığı və i.a. iqtisadi təhlilin əsas prinsipləri hesab olunur. İdarəetmənin bütün mərhələlərində aparılan təhlil işlərində bu prinsiplərə əməl olunmasını təmin etmək üçün təhlil bir sıra iqtisadi, riyazi, texniki və texnoloji elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Belə ki, iqtisadi təhlil iqtisadi nəzəriyyə, mühasibat uçotu, audit və planlaşdırma, təftiş və nəzarət, statistika, marketing, menecment, maliyyə və kredit, normalaşdırma, idarəetmə, vergiqoyma, qiymətoyma, ekologiya, sahələrin iqtisadiyyatı, beynəlxalq xarici iqtisadi əlaqələr və s. iqtisadi və qeyri-iqtisadi elmlərlə sıx əlaqəli surətdə və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Deməli, iqtisadi təhlil müəssisə və təşkilatların işinin hərtərəfli öyrənilməsində, onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və onun nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsində və gələcəkdə maddi istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyət sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi, mövcud maddi, əmək və maliyyə resurslarını məqsədyönlü hərəkətə gətirməklə kapitalların çoxaldılması imkanlarının aşkar edilməsində istifadə edilən vasitələrdən biri kimi fəaliyyət göstərir.

İdarəetmədə əsas vasitələrdən biri olan iqtisadi təhlil istehsal, tədavül və istehlak proseslərini, idarəetmənin bütün mərhələlərində müəssisə və onun sexlərinin, sahələrinin, briqadaların və digər təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətindən başlanmış, baş idarə və nazirliklərə kimi geniş bir miqyası əhatə edir, üstəlik əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil mühasibat uçotu və hesabatı məlumatlarından istifadə etməklə həyata keçirildiyi kimi, o, mühasibat uçotu və hesabatlarının təkmilləşdirilməsinə, idarəetmə və planlaşdırmanın, iqtisadi təhlilin müasir tələblərinə uyğun təşkili və aparılmasına da müsbət təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatında idarəetmə təsərrüfat subyektlərinin təsərrü-

fat fəaliyyəti təhlilinin tələblərinə uyğun olaraq, ilk uçot və icmal sənədlərinin, hesablar planının, balans və digər mühasibat (maliyyə) hesabatı formalarındakı göstəricilər sisteminin hesablanması və hesabatlarda əks etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi, informasiyanın işlənməsi və ötürülməsinin mexanikləşdirilməsi, personal kompüterlərdən istifadə, avtomatik idarəetmə sisteminin yaradılması problemləri həll edilməlidir.

Təhlil prosesində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin operativ idarəedilməsində təchizat, istehal və satış proseslərini, onun inkişafı istiqamətlərini, kapitalların strukturu və həcmələrinin artımını (azalmasını) hərtərəfli öyrənmək və qiymətləndirmək tələb olunur. Müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən uçot və hesabat informasiyalarını dərk etmək, geniş mənada aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində əldə edilən məlumatlar, nəticələr əsasında mümkün olur.

Təhlil zamanı ilk informasiya onun analitik işlənməsi nəticəsində ikinci informasiyaya çevrilir və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər əlavə hesablamalar yolu ilə müəyyən edilir. Analitik hesablamalar aparmaqla əldə edilən belə əsas, əlavə, hesablama və ara göstəricilər müəssisənin müəyyən tarixə təsərrüfat fəaliyyətini, iqtisadi potensialı və maliyyə vəziyyətini obyektiv xarakterizə etməklə bərabər onun inkişafı və ya geri qalması səbəblərini və bunlara təsir edən amilləri öyrənməyə, gələcək fəaliyyəti istiqamətlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, müasir şəraitdə müəssisənin durumu və iqtisadi fəaliyyətini xarakterizə edən yazılı və şifahi informasiyaların analitik işlənməsi əsasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin öyrənilib qiymətləndirilməsi təhlilin məzmununun əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bir qayda olaraq, təhlilin nəticələrinə əsasən qəbul ediləcək idarəetmə qərarları, əmr, sərəncam və göstərişlər müəyyən dərəcədə əsaslandırılır. Təhlilin köməyi ilə formalaşan idarəedici sistem idarəetmə obyektini nizama salır və bu səbəbdən də təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq hazırlanan qərar, göstəriş və sərəncamlar idarəetmə prosesi üçün yararlı hesab olunur. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq istehsal münasibətlərinin dəyişməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşılan indiki dövrdə iqtisadi təhlil sahibkar əmlakının və fəaliyyətinin effektiv idarə olunmasında çox böyük aktualıq kəsb edir. Belə ki, müəyyən hesabat dövrü ərzində müəssisə kollektivi tərəfindən əldə edilən son nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi, habelə ümumi nəticələrin tərkibində ayrı-ayrı

sexlərin, sahələrin, briqadaların və digər təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyəti barədə daha düzgün məlumatların əldə edilməsi, obyektivcəsinə qiymətləndirilməsi, bir qayda olaraq iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir. Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənməyən və müttəmədi olaraq gözlənilməyən situasiyalarla qarşılaşan, hər an müflisləşmə təhlükəsindən yaxa qurtarmağa səy göstərən müəssisə şəraitdə iqtisadi təhlil daxili və xarici bazarların tələbini, istehsal gücü və potensialını hesaba almaq, maddi və maliyyə resurslarının səmərəli yerləşdirilməsinin, investisiya qoyuluşlarının, xüsusi və cəlb edilmiş kapitallardan istifadənin sərfəli istiqamətlərini təyin etməklə məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışının genişləndirilməsi problemlərinin həllində sahibkarların əlində mühüm vasitələrdən biridir.

Beləliklə, iqtisadi təhlil sahibkarlıq fəaliyyətində onların özlərinə məxsus həm də cəlb edilmiş vəsaitlərin hərtərəfli mühafizəsini, qoruyub saxlanılmasını, fəaliyyətinin səmərəliliyinə xələl gətirmədən bütün resurslardan qənaətlə istifadəni, təsərrüfatsızlıq hallarına, qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin qarşısının alınmasını, avans edilən kapitalın daha tez, həm də artıqlaması ilə qayıtmasını, mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanması və onların icrasına qarşılıqlı əlaqədə olan təsərrüfat subyektləri, maliyyə orqanları, kredit idarələri və digər təşkilatlarla hesablaşma münasibətlərinə nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

1.2. İqtisadi təhlilin predmeti və obyektləri

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa elmlər kimi, iqtisadi təhlilin də özünəməxsus predmeti vardır. Elmin özünəməxsus predmetinin mövcudluğu cəmiyyətdə mövcud olan elmlərin təsnifatında belə bir elmin olmasını sübut edir. Təhlil elminin predmetinin təyin edilməsi elmi biliklərin bu və ya digər sahəsində belə bir elmin ayrıca mövcudluğunu sübut etmək və əsaslandırmaq üçün lazımdır. Ümumiyyətlə götürdükdə, iqtisadi ədəbiyyatlarda predmet dedikdə, bu elmin nəyi öyrənməsi və nə ilə məşğul olması nəzərdə tutulur.

İqtisadi təhlil elminin inkişafının indiki mərhələsində bütövlükdə ictimai-iqtisadi formasiya səviyyəsində, milli iqtisadiyyat, yaxud onun ayrı-ayrı sahələri miqyasında, yəni makrosəviyyədə iqtisadi hadisə və prosesləri öyrənən ümumi iqtisadi təhlili, ayrı-ayrı konkret təsərrüfat subyektlərinin iqtisadiyyatını mikro səviyyədə öyrənən təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Çox qədim dövrlərdən inkişaf edən makroiqtisadi təhlildən fərqli olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili cavan elmlər sırasına daxildir. Təhlilin bu növünün təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili adlandırılmasına baxmayaraq elmlərin inkişafının indiki mərhələsində fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin öyrənilməsi ilə bir çox elmlər, o cümlədən iqtisadi nəzəriyyə, idarəetmə, makroiqtisadiyyat, mikro-iqtisadiyyat, mühasibat uçotu, statistika, audit, menecment, istehsal və maliyyə fəaliyyətinin təşkili və planlaşdırılması, maliyyə və kredit, iqtisadi təhlil və digər elmlər məşğul olur. Lakin bu elmlərin hər biri özünün predmeti dairəsində müəssisənin iqtisadiyyatını tədqiq edir. Başqa sözlə desək, sadalanan elmlərin hər biri müəssisənin əmlakı və onun təsərrüfat proseslərini özünəməxsus nöqtəyi nəzərinə və ancaq özünəməxsus tədqiqat metodları və üsullarından istifadə etməklə öyrənir. Məsələn, statistika elmi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən kütləvi iqtisadi proses və hadisələri kəmiyyət cəhətdən tədqiq edir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində kapitalın dövriyyəsi mühasibat uçotunun predmeti hesab olunur.

Təsərrüfat subyektlərində iqtisadiyyatın tədqiqi və idarə olunması baxımından iqtisadi təhlilin böyük rol oynamasına baxmayaraq onun predmeti barəsində iqtisadçı alimlər müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, bəzi alimlər iqtisadi təhlilin predmetini plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqələndirirlər. Digərləri isə bunu təsərrüfat hesablı müəssisələrə aid edirlər.

Bizim fikrimizcə elmlər, o cümlədən, iqtisad elmləri arasında böyük inteqrasiya mövcud olan indiki şəraitdə bu təsnifat qrupuna aid olan hər hansı bir elmin, o cümlədən ən cavan elm sayılan iqtisadi təhlilin predmetini dəqiq təyin etmək çox mürəkkəb məsələdir.

Təhlilin predmeti haqqında fikir birliyinin olmaması təbiidir. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti bir çox elmlərin, o cümlədən mühasibat uçotu, xüsusilə də idarəetmə uçotu, audit, statistika, makro və mikro-iqtisadiyyat, menecment, maliyyə, kredit və digər elmlərin də tədqiqat obyektidir. Təsərrüfat subyektlərinin təhlili işləri ilə analitiklər və onlarda idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər, əməyin nəticələrində maraqları olan əmək kollektivləri ilə yanaşı, müəssisə ilə alqı-satqı münasibətlərində olan kənar təşkilatlar, yerli maliyyə və kredit orqanları, borcverənlər və borcalanlar, onların mənfəətindən, gəlirlərindən, əmlaklarından, aktivlərin satışından və i.a. vergi almaqda (həm də vergi güzəştləri verməkdə) maraqları olan vergi orqanları, müxtəlif elmi-tədqiq-

qat institutları, xüsusilə də beynəlxalq praktikada geniş yayılmış təhlil nəticəsində toplanılan informasiyaların reallaşdırılması fəaliyyəti ilə məşğul olan elmi-tədqiqat institutları və informasiya bankları, investisiya qoyuluşlarında və payla iştirakda maraqları olan kənar müəssisə, idarə və təşkilatlar və i.a. məşğul olur. Bunlardan hər biri müəssisənin təsərrüfat proseslərini ancaq özünə aid nöqtəyi-nəzərinə və özünəməxsus metod və üsullardan, özlərinin maraqları dairəsində informasiyalardan istifadə etməklə təhlil edir. Deyilənlərdən əlavə digər elmlərdən fərqli olaraq iqtisadi təhlil həm nəzəri və həm də tətbiqi elmlər sırasına daxildir.

Beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş qaydaya görə bu və ya digər elmi tədqiqat obyektlərində hər hansı spesifik və çox mühüm tərəflərin müəyyən edilməsi iqtisadi təhlili elmin müstəqil sahəsi kimi qəbul etməyə və onun predmetini təyin etməyə imkan verir. Şərh olunanlardan aydın olur ki, elmin predmetinin, xüsusilə də çoxlu sayda elmlərlə inteqrasiyası şəraitində fəaliyyət göstərən, həm nəzəri və həm də tətbiqi elmlər sırasına daxil olan iqtisadi təhlil elminin predmetinin müəyyən edilməsi ən çətin metodoloji problemlərdən biridir.

Keçmiş SSRİ məkanında uzun bir dövr ərzində təhlilin predmetinin müəyyən edilməsi istiqamətində görkəmli iqtisadçı alimlərin böyük səylərinə baxmayaraq, təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin predmeti haqqında hələ də dəqiq, hamı tərəfindən bəyənilmiş, mübahisəsiz tərif yoxdur. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə dair nəşr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatlarda təhlilin predmetinə dair onlarca, həm də bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən fikirlərə (təriflərə) rast gəlirik. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatda ümumiyyətlə iqtisadi təhlilin predmeti haqqında etirazlı olmayan, hamı tərəfindən razılıqla qəbul edilən, diskusiya xarakteri daşımayan, qısa və düzgün ifadəli tərifə rast gəlmək mümkün deyil.

Monoqrafiyalarda, dərslük və dərslük vəsaitlərində:- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini; təsərrüfat proseslərini; obyektlərin detallaşdırılmış tərkibini; müəssisə fəaliyyətinin nəticələri və təhlilin məqsədlərini; informasiya axını, iqtisadi proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini təhlilin predmeti kimi qəbul edən təriflərə rast gəlirik. Təhlilin predmetinə dair bütün təriflərin içərisində əksər alimlər tərəfindən qəbul edilən iki tərfi xüsusilə qeyd etməliyik.

Alimlərin bir qrupu müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini, digər bir qrupu isə təsərrüfat prosesləri və hadisələri təhlilin predmeti kimi qəbul edir.

Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarları maraqlandıran başlıca məsələ texnoloji-təşkilati prosesləri əhatə edən təsərrüfat fəaliyyəti yox, iqtisadi proseslərin nəticəsi hesab olunan təsərrüfatçılığın iqtisadi nəticələridir. Buna görə də son illərdə bu elmin predmetinin araşdırılması istiqamətində tədqiqat işlərini aparan bir çox iqtisadçı alimlər təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində baş verən iqtisadi hadisə və prosesləri iqtisadi təhlil elminin predmeti hesab edir. Lakin bu tərif təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ilə müəssisələrin fəaliyyətini, yaxud bu fəaliyyətdən irəli gələn iqtisadi hadisə və prosesləri öyrənən digər iqtisadi fənlər arasındakı səddi göstərmir.

Bəzi iqtisadçıların fikrincə təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin yaranması (formalaşması) və dəyişilməsi səbəbləri iqtisadi təhlilin predmetidir. Bu təriflə də razılaşımaq olmaz. Çünki burada iqtisadi təhlilin əsas metodoloji məsələləri sayılan səbəb-nəticə əlaqələrinin təsnifatı, sistemləşdirilməsi, modelləşdirilməsi və ölçülməsi öz əksini tapmamışdır.

Deməli, iqtisadi təhlil müxtəlif təsərrüfat prosesləri və hadisələri, onlara təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin ölçülməsi üsulları və yolları haqqında tətbiqi elmdir. İqtisadi təhlil təsərrüfat proseslərinin hərəkətini, səbəbləri, amilləri, müəssisənin fəaliyyətində baş verən situasiyalar və onların nəticələrini müxtəlif tədqiqat metodları və üsullarından istifadə etməklə öyrənir. Burada səbəb və nəticə əlaqələrinin ölçmə metodları və üsullarının seçimi və onlardan bacarıqla istifadə az rol oynamır. Belə ki, iqtisadi təhlil işlərində adekvat, müasir, təcrübədə sınaqdan çıxmış, təsadüfi xarakter daşımayan müasir metodlardan və üsullardan sistemcəsinə istifadə təsərrüfat proseslərini və onların inkişafını əks etdirən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin dəyişilməsinə təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etməyə və nəhayət hesablamalarla əsaslandırılmış, iqtisadi cəhətdən effektiv idarəetmə qərarlarını hazırlamağa və qəbul etməyə, onların icrasını izləməyə imkan verir.

Yuxarıda qeyd edilən mülahizələrə yekun vuraraq demək olar ki, təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq, qeyri-məhsuldar xərclərin qarşısını almaq üçün istehsal və qeyri-istehsal prosesləri ilə bağlı olan, səbəb və nəticəni yaradan bütün mikroamillər və mikroproseslər iqtisadi təhlilin obyektidir. Qarşıya qoyulan iqtisadi məsələlərin həll edilməsində müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə təsir göstərən amillər ümumi şəkildə deyil, elementlər üzrə öyrənilməlidir.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri ilk növbədə bu fəaliyyətə təsir göstərən amillərdən asılıdır. Amil haqqında

tam anlayışa malik olmaq üçün, ayrı-ayrı alimlərin bu barədə fikirlərini nəzərdən keçirmək pis olmaz. Məsələn, rus iqtisadçısı S.B.Barnqols amil anlayışını obyektə, yaxud göstəriciyə təsir qüvvəsi hesab edir. Onun fikrincə, amillərin həm müsbət və həm də mənfi təsiri vardır. N.V.Dembinski S.B.Barnqolsun bu fikrinə amilin istehsal prosesinin baş verməsinə şərait yaratması şərtini də əlavə edir.

Yermoloviçin fikrincə isə amillər, hər şeydən əvvəl, əlaqəli kompleks şəraiti yaradır ki, bunun hesabına da istehsalın nəticəsi dəyişir. Göründüyü kimi, N.V.Dembinski ilə Yermoloviçin fikirlərində formal fərq müşahidə edilsə də, məzmun etibarı ilə yaxınlıq daha çoxdur.

Polşa iqtisadçısı Okuna görə isə «amillərin baş verməsi dəyişmələrin, kənarlaşmaların əsasını təşkil edir». İqtisadçı Merest göstərir ki, «amillər sərbəst strukturlu (quruluşlu) elementlərdən ibarət olmaqla yanaşı, səbəb və nəticələrin əlaqəsində mühüm rol oynayır». Rus iqtisadçısı V.F.Paliy belə hesab edir ki, «amillər hərəkətverici qüvvəyə malik olmaqla iqtisadi proseslərin inkişafına təsir göstərir».

Göründüyü kimi, göstərilən faktlar amil məfhumunu bir obyekt kimi daha dərin və geniş mənada dərk etməyə imkan verir. Bu isə təsərrüfat əməliyyatları prosesində mövcud olan amilləri daha ətraflı öyrənərək, düzgün nəticəyə gəlməyə şərait yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda amillər bir neçə qrupa bölünür. Məzmununa görə amillər: təbii, texniki, texnoloji amillər; əhatəsinə görə amillər: ümumi və xüsusi cəhətlərlə bir-biri ilə bağlı olan amillər; vacibliyinə görə amillər: əsas və ikinci dərəcəli qruplara aid olan amillər; quruluşuna görə amillər - mürəkkəb və sadə qruplara bölünən amillər; təsir göstərmə müddətinə görə amillər isə daimi və müvəqqəti təsir qrupuna bölünən amillərdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, amillərin təsiri bir neçə istiqamətdə öyrənilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərində sosial və iqtisadi fəaliyyət sahələrində mövcud olan amillərin məzmununu dəyişməkdədir. Məsələn, müəssisə, firma və şirkətlərdə fiziki yorğunluq zehni yorğunluqla əvəz olunur. Çünki, burada ağır fiziki əmək texniki vəsaitlərin köməkliyi ilə aradan qaldırılı bilir. Məhz buna görə də müəssisə, firma və şirkətlərdə proses və hadisələrin, xüsusilə də yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqinə dair idarəetmə qərarları qəbul edən zaman bu amillə bağlı olan psixoloji təsir diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, adam bəzi hallarda iş günü ərzində çox işlədiyinə görə deyil, əsasən işini lazımi səviyyədə təşkil edə bilmədiyinə

görə yorulur, onun əməyinin məhsuldarlığı, bəzən də keyfiyyəti aşağı düşür. Deməli, təhlil prosesində bu bir amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Müasir mərhələdə kollektivin fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir göstərən amillərdən biri də əməyin yaradıcı xarakter daşmasıdır. Müəssisə, firma və şirkətlərdə demək olar ki, bu amilə lazımi səviyyədə qiymət verilmir. Yaradıcı əmək, hər şeydən əvvəl elmi nailiyyətlərin sosial və iqtisadi fəaliyyət sahələrinə tətbiq edilməsidir. Əməyin yaradıcı xarakter daşması, bu elmin inkişafı deməkdir.

Müəssisə, firma və şirkətlərdə əməyin yaradıcı xarakter daşması, özünü hər şeydən əvvəl səmərələşdirici təkliflərin miqyasında göstərir. Məlum olduğu kimi, əsas amillərdən biri də insan amilidir. Bəzən müəssisə, firma və şirkət rəhbəri yenisi ilə əvəz edildikdə, kollektivin fəaliyyətində müsbət və yaxud mənfi dəyişikliklər baş verir. Deməli, müəssisə, firma və şirkətin fəaliyyətində şəxsiyyətin rolu böyükdür. Məhz buna görə də insan amili iqtisadi təhlilin obyektı olmalıdır.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz rəy və fikirləri ümumiləşdirsək qeyd edə bilərik ki, iqtisadi təhlilin obyektləri çox geniş mənada diqqəti cəlb etməlidir. İqtisadi təhlilin obyektləri çoxsahəli olduğu kimi həm də qeyri-sabit xarakterlidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, elmi nailiyyətlər çoxaldıqca öyrənilməli olan obyektlərin miqdarı da artır.

Deməli, iqtisadi təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də yeni mülkiyyət formalarına və idarəetmə üsullarına əsaslanan bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə meydana çıxan yeni amilləri vaxtında aşkar etmək və onları təhlilin obyektinə çevirməkdən ibarət olmalıdır.

Müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin səbəb-nəticə əlaqələrini açıqlamaqla bu və ya digər amilin, yaxud qrup amillərin təsiri hesabına təsərrüfat fəaliyyətinin əsas nəticələrinin necə dəyişildiyini asanlıqla hesablamaq, əsaslandırılmış, icra etməyi mümkün və effektiv olan idarəetmə qərarını hazırlamaq, mənfəət məbləğinin necə dəyişildiyini, satışın zərərsiz həcmi, maliyyə sabitliyi ehtiyatını, istənilən istehsal situasiyası dəyişən şəraitdə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərini hesablamaq mümkündür. Deməli, müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif səbəb-nəticə əlaqələri təhlilin predmetinin təyin edilməsi üçün əsas sayılır.

Beləliklə, müasir dövrdə iqtisadi təhlil elmində daha məhsuldar iqtisadçı alim sayılan prof.Q.V.Savitskayanın fikrincə, «İqtisadi hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqələri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir.» Bizim fikrimizcə, müəllifin bu fikri mübahisəli olsa da, bəzi alimlər tərəfindən tənqid edilsə də onunla razılaşımaq olar.

Bununla belə yuxarıda şərh olunanları ümumiləşdirərək iqtisadi təhlilin predmetinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

İqtisadi və digər informasiya sistemində öz əksini tapan, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində əmələ gələn iqtisadi proses və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin tədqiqi iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir.

İqtisadi təhlilin predmetini bilməklə yanaşı bu predmetin obyektlərini də, yəni nəyi tədqiq etdiyini də bilmək zəruridir. Dövlət qeydiyyatından keçmiş müəssisə, idarə, təşkilat, şirkət, səhmdar cəmiyyəti və digər formalarda təsərrüfat subyektlərinin biznes planları və fəaliyyəti, onların ayrı-ayrı sahələrin, sexlərin, şöbələrin, istehsal vahidlərinin fəaliyyəti, habelə bu fəaliyyəti xarakterizə edən plan, normativ, layihə, hesablama və i.a. göstəricilər sistemi, məsələn, istehsal müəssisələrində istehsal məsrəfləri, məhsul istehsalı və satışı, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri, pul axını, əsas fondlardan, materiallardan, əmək və maliyyə resurslarından, torpaqlardan və s. istehsal resurslarından istifadə, investisiya qoyuluşları, istehsal-satış fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və onlardan istifadə, maliyyə resursları, kapitalın strukturu və onun səmərəliliyi, vergi və rüsumlar, investisiya qoyuluşları, avans edilmiş kapitalın verimi, tətbiq olunan texnika və texnologiyalar, istehsalın və əməyin təşkili formaları və i.a., ticarət təşkilatlarında mal ehtiyatları, topdan və pərakəndə mal satışı, tədavül xərclərinin səviyyəsi, ümumi gəlir, xalis gəlir və i.a. iqtisadi təhlilin predmetinin obyektləri hesab olunur.

İqtisadi təhlilin bütün obyektləri hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrinin formalaşmasında eyni rol oynamır. Məsələn, sənaye müəssisələrində məhsul istehsalında əsas fondlar, xüsusilə də maşın və avadanlıqlar həlledici rol oynadığı halda, kənd təsərrüfatı müəssisələrində isə torpaq həlledici rol oynayır. Təhlilin bu obyektlərində baş verən proses və hadisələr, onların səbəb və nəticələri də fərqlənir. Bu səbəbdən də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində obyektlərin təsnifatının müəssisənin fəaliyyətindəki roluna görə dəqiqləşdirilməsi və onların xarakterik əlamətlərinin bilinməsi zəruridir. Məsələn, sənaye müəssisələrində avadanlıqların iş rejimi, növbəlik, yararlılıq əmsalları, müasirliliyi və s. ekstensiv və intensiv istifadə göstəriciləri, onlardan istifadəni, kənd təsərrüfatı müəssisələrində isə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların hər hektarına məhsul çıxımı, torpaqların keyfiyyəti, bitkilərin, mal-qara və quşların məhsuldarlığı, torpaqların və əkin sahələrinin strukturu və i.a. torpaqlardan istifadəni xarakterizə edir.

II FƏSİL. İQTİSADİ TƏHLİLİN METOD VƏ ÜSULLARI**2.1. İqtisadi təhlilin metodu və onun xarakterik xüsusiyyətləri**

Bütün elmlərdə olduğu kimi iqtisadi təhlilin metodu da dialektik dərkətmə metoduna əsaslanır. Metod məqsədə nail olmaq vasitəsi, üsul isə həmin vasitənin konkret icra mexanizmidir. Başqa sözlə desək, metod dedikdə öyrənilən obyektin hansı üsullarla tədqiq olunması nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın dialektik metodu - baş vermiş çox mürəkkəb iqtisadi-texniki, texnoloji, təşkilati proses və hadisələrin daim inkişafda, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsində, bir-birindən asılı vəziyyətdə və qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənilməsi deməkdir.

İqtisadi təhlil metodunu başqa formada səciyyələndirsək, onda belə bir fikri ifadə edə bilərik ki, tədqiqatın bu metodunun mahiyyəti müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstəricilərin dəyişilməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və bunların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təyin edilməsindən ibarətdir.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili nəticəsində aşkara çıxarılmış təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdan kənar ehtiyat mənbələrinin aşkarlanması, ümumiləşdirilməsi və bunlardan istifadə edilməsi üçün konkret hesablamalarla əsaslandırılmış tədbirlərin və əməli təkliflərin hazırlanması iqtisadi təhlilin metodunun sonuncu və tamamlayıcı mərhələləri hesab olunur.

Təsərrüfatda baş verən əməliyyatlar, proseslər, faktlar sərbəst və ya bir-birindən təcrid edilmiş halda deyil, bir-birilə əlaqədar baş verir. Yəni, bir prosesin təsirinin nəticəsini müəyyən etmək üçün onu digər proses və hadisələri, faktları xarakterizə edən göstəricilərlə bağlı, qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənmək lazım gəlir. Müəssisələrdə müxtəlif amillərin təsiri hesabına göstəricilərdə hər hansı bir dəyişiklik baş verərsə, burada amil və yaxud səbəb nəticəni yaradır. Deməli, bütün dəyişikliklərin və nəticələrin əsası amillərlə bağlıdır.

Bütün elmlərdə olduğu kimi, çox cavan elmlər sırasına daxil olan və son əsr ərzində digər ictimai, iqtisadi, texniki və texnoloji

elmlərlə qarşılıqlı əlaqəli surətdə, bu elmlərə məxsus tədqiqat üsullarından da istifadə etməklə sürətlə inkişaf edən iqtisadi təhlil elminin də özünəməxsus metodu və tədqiqat üsulları vardır.

İqtisadi təhlildə dialektik metoddan istifadə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini bütün qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqlarını hesaba almaqla təhlil etməyi tələb edir. Çünki, heç bir əməliyyatı, proses və hadisəni, onları xarakterizə edən göstəriciləri digərlərindən təcrid etməklə tam öyrənmək, dürüst nəticə çıxartmaq və qiymətləndirmək olmaz. Məsələn, müasir elmi-texniki inqilab şəraitində yeni texnika və texnologiyalardan istifadənin effektivliyini təyin etmək lazım gəldikdə bu tədbirin məhsul buraxılışının həcminə və keyfiyyətinə, əmək məhsuldarlığına məhsulun maya dəyəri və istehsalın rentabelliyyəsinə, işçilərin ixtisas səviyyələri və peşə vərdişlərinə, iş şəraitinin yaxşılaşmasına, əmək və material tutumunun azalmasına, hasilat normalarına, çıxar və tullantının azalmasına və s. müsbət təsirini təyin etməklə yanaşı fondtutumuna, əhatə edən mühitin çirklənməsinə və i.a. mənfi təsirini də öyrənmək tələb olunur. Buna görə də bu və ya digər prosesi, hadisəni, faktı dərk etmək və qiymətləndirmək üçün onun digərləri ilə qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılıqlarını təyin etmək, hesablamaq tələb olunur ki, bu da təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun ən zəruri metodoloji xüsusiyyətlərindən biridir.

Deməli, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili səbəb-nəticə əlaqələrini təyin etməklə yanaşı onları kəmiyyətcə xarakterizə edir, başqa sözlə desək, müxtəlif birinci və ikinci dərəcəli, daxili və xarici, birdəfəlik və daimi amillərin müəssisə fəaliyyətinin nəticələrinə təsirini ölçməyə imkan verir. Bir qayda olaraq, tədqiqat metodu onu həyata keçirən metodikadan bilavasitə asılıdır. Metodika dedikdə, hər hansı bir tədqiqat işini məqsədyönlü və konkret yerinə yetirmək üçün tələb olunan qayda və üsulların məcmuu başa düşülür. Metodika qarşıya qoyulan məqsədlərdən, vəzifələrdən tədqiqat obyektlərindən, öyrənilən proqrammanın məzmunundan, iqtisadi təhlilin növündən, əhatə dairəsindən, aparılması ardıcılığı və müddətlərindən asılı olur.

İqtisadi təhlilin inkişafının indiki mərhələsində onun metodunun əsas vəzifəsi təhlilin predmeti və obyektlərini hərtərəfli tədqiq etmək üçün göstəricilər sistemini seçmək, habelə onların qarşılıqlı əlaqələrini təmin edən modelləri hazırlamaqdır. Tədqiqat işlərində səbəb-nəticə əlaqələrinin ölçülməsi, yekun göstəricilərinə müxtəlif amillərin təsirinin təyin edilməsi, nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif

üsullardan istifadə iqtisadi təhlilin metodikasının mühüm elementləridir.

Təhlilin metodikasını müəyyən edən zaman: məqsəd və vəzifələrin, informasiyalardan istifadə edənlərin təyin edilməsi; tədqiqat üçün göstəricilər sisteminin seçimi və onların qarşılıqlı əlaqələrinin modelləşdirilməsi; tədqiqat üsullarının texniki yolları və vasitələrinin seçimi; təhlil aparmaq üçün informasiya mənbələrinin hazırlanması; tədqiqatın nəticələrinin interpretasiyası təhlilin aparılması metodikasının əsas mərhələləridir.

İqtisadi təhlil işlərində proses və hadisələrin səbəb əlaqələrinin öyrənilməsi və ölçülməsində induksiya və deduksiya tədqiqat metodlarından istifadə edilir.

Deduksiya - hadisələrin, faktların ümumidən hissəviyə, səbəbdən nəticəyə doğru tədqiqetmə metodudur. Hər bir deduksiyada induktiv təfəkkür materiallarından istifadə edilir. Deməli, təhlil işlərində induksiya metodu deduksiya metodu ilə əlaqələndirməklə vahid şəkildə tətbiq edilir. Buradan aydın olur ki, deduksiya və induksiya tədqiqat metodlarının köməyi ilə obyektlərin sistemcə tədqiqi təhlilin xarakterik əlamətlərindən biridir.

Təhlil, obyektlərinin tədqiqinə sistemli yanaşma, öyrənilən hadisə və proseslərin, onları xarakterizə edən göstəricilərin mümkün qədər daha çox ünsürlərə ayırmasını, sistemləşdirilməsi və sintezini nəzərdə tutur.

Müəssisədə həyata keçirilən proses və hadisələri, onların qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqlarını ayrı-ayrılıqda öyrəndikdən sonra bütün tədqiqat materiallarını ümumiləşdirmək, yekun nəticə çıxartmaq tələb olunur. Ümumiləşdirmə, yekun nəticə çıxartma təhlil metodunun əsas əlamətlərindən biridir. Müəssisə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı tərəflərini öyrəndikdən sonra tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsi (ümumi nəticə çıxartma), başqa sözlə desək, sintez təhlil işində ən məsul məqamdır.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini kompleks tədqiq etmək üçün çoxlu sayda göstəriciləri toplamaq, sistemləşdirmək və analitik işləmək tələb olunur. Deməli, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən iqtisadi proses və hadisələrin səbəb və nəticələri kompleks şəkildə, sistemli tədqiq etmək üçün toplanılan göstəricilər sistemindən istifadə və onların analitik işlənilməsi təhlilin əsas metodoloji əlamətlərindən biridir.

Təhlil işlərində dialektik metodlardan istifadə və təhlilin əsas metodoloji əlamətlərinin şərhinə istinad etməklə iqtisadi təhlilin metodunu belə ifadə etmək mümkündür:

İstehsalın effektivini yüksəltmək məqsədilə plan, uçot və hesabat göstəriciləri sistemini və digər informasiyaları xüsusi tədqiqat üsullarının köməyi ilə araşdırmaqla müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə müxtəlif amillərin təsirinin sistemli və kompleks şəkildə öyrənilməsi, ölçülməsi və ümumiləşdirilməsinə (yekunlaşdırılmasına) dialektikcəsinə yanaşma iqtisadi təhlil elminin metodu hesab olunur.

2.2. İqtisadi təhlildə istifadə olunan üsullar

İqtisadi təhlil sintetik idarəetmə elmi olub, iqtisadi, ictimai, riyazi, texniki və digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəli surətdə inkişaf etdiyinə görə analitik işlərdə, yəni onun obyektlərinin öyrənilməsində həm özünəməxsus və həm də başqa elmlərə məxsus çoxlu sayda sadə və mürəkkəb tədqiqat üsullarından istifadə edilir.

Təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dair informasiyaların tədqiqində müqayisə, mütləq və nisbi kəmiyyətlərdən istifadə, qruplaşdırma, qiymətləndirmə, balans əlaqələndirmə, kənarlaşmaların təyin edilməsi, zəncirvari yerdəyişmə, kvadrat kənarlaşma, korrelyasiya, riyazi proqramlaşdırma, sadə və mürəkkəb faizlər, diskontlaşdırma, mütləq fərqlər, indeks, mütənasib bölüşdürmə və i.a. üsullardan istifadə edilir. Bir qayda olaraq tədqiqatın əyaniliyini təmin etmək məqsədilə ilkin informasiya və bu informasiyanın nəticələri müxtəlif formalarda cədvəllərdə sistemləşdirilir, qrafiklərdə, sxemlərdə, şəkillərdə əks etdirilir.

Çoxlu sayda, həm də mürəkkəb plan, normativ, hesabat və digər informasiyaların analitik işlənməsi müasir riyazi üsullardan istifadə etmədən mümkün deyildir. Bu baxımdan iqtisadi təhlildə istifadə olunan bütün tədqiqat üsullarını riyazi və evristik (yaradıcı axtarış, intuisiyaya əsaslanan, mütəxəssislərin ekspert rəyinə görə qiymətləndirilən) bölgüsündə təsnifləşdirmək olar.

İndi də analitik işlərdə daha çox istifadə olunan ənənəvi üsulları müəyyən ardıcılıqla izah edək.

1. Müqayisə üsulu: İqtisadi proses və hadisələr onları xarakterizə edən göstəriciləri müqayisə etməklə dərk edilir. Müqayisə aparmaq üçün müqayisəyə gələn göstəriciləri seçmək, yaxud müvafiq iqtisadi

göstəriciləri müqayisəyə gələn şəkllə salmaq lazımdır. İqtisadi təhlil demək olar ki, müqayisədən başlayır. Müqayisə son mərhələni belə təşkil edir: Məsələn, planlaşdırılan tədbirlərin optimal variantını müəyyən etmək üçün müqayisənin son mərhələsindən istifadə edilir. Kənarlaşmanın böyüklüyü barədə ilk təsəvvürü müqayisə üsulu yaradır. Müqayisə üsülü bir tərəfdən potensial imkanın nə dərəcədə səfərbər edilməsi barədə təsəvvür yaradırsa, digər tərəfdən potensialın səfərbər edilməsi üçün şəraitin hansı səviyyədə yaradılmasının zəruriliyi haqqında məlumat verir.

Müqayisə üsulundan proseslər üzrə də istifadə edilə bilər. Müqayisə üçün: keçmiş dövrlərin göstəriciləri; biznes-plan və normativ göstəricilər, eyni şəraitdə işləyən oxşar məhsul (iş və xidmətlər) istehsal edən, eyni bazarlarda rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən kənar müəssisələrin, xüsusilə də yüksək nailiyyətlər qazanmış müəssisələrin göstəriciləri; sahə, region müəssisələri üzrə orta göstəricilər; orta illik göstəricilərdən istifadə edilə bilər. Məsələn, fəhlə bellə işləyərkən hər dəfə çox torpaq götürməklə çox iş görə bilər və həm də gec yorular, ya da əksinə? Yaxud, az müddətli tez-tez verilən tənəffüs faydalıdır, yoxsa gec-gec çox müddətli tənəffüs? Bu barədə hazır resept vermək olmaz. Ona görə ki, burada fəhlənin fiziki hazırlığı, torpağın ağırlığı, havanın temperaturu və s. amillər nəzərə alınmalıdır. Bunu yalnız müqayisə üsulu ilə daha dəqiq və iş şəraitinə uyğun müəyyən etmək olar.

İqtisadi tədqiqatlarda müqayisə üsulundan daha çox istifadə olunur. Proses və ya hadisəni xarakterizə edən hər bir göstəriciyə, onların nəticələrinə qiymət vermək, gedişatına nəzarət yetirmək, gələcək dövrləri üçün proqnozlaşdırmaq məqsədilə bir-birilə, plan, normativ və i.a. göstəricilərlə müqayisə edilir. Müqayisə üsulunun köməyi ilə ümumi və spesifik proses və hadisələr təyin edilir, tədqiq olunan obyektlərdə əmələ gələn dəyişikliklər, onların inkişafı tendensiyaları, istiqamətləri və qanunauyğunluqları öyrənilir.

Müqayisə təkcə iki təsərrüfat, yaxud eyni təsərrüfat daxilindəki iki sex, briqada arasında deyil, eyni briqadada, hətta eyni şəxsin iş nəticələri üzrə də aparılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, briqadaya daxil olan üzvlər bir-birindən fərqli iş nəticələri göstərə bilərlər.

Bir halda ki, təcrübədə belə faktlara rast gəlirik, deməli fərdin yüksək nəticəyə nail olma səbəbini də müvafiq göstəricilərlə müqayisə etməklə öyrənmək lazımdır.

Təcrübə göstərir ki, heç bir iş təcrübəsinə malik olmayan iki

fəhlə eyni iş gördükdə, onların işinin nəticələri müxtəlif olur. Deməli, burada da müqayisə yolu ilə öyrəniləsi məsələlər mövcuddur. Məlumdur ki, fəhlənin gün ərzində gördüyü işin həcmi müəyyən mənada, iş qabiliyyətinin səmərəliliyindən, iş yerinin təşkilindən və digər amillərdən asılıdır.

Fəhlə müxtəlif saatlarda gördüyü işin nəticəsinin fərqi, onun əmələgəlmə səbəbini müqayisə üsulu ilə müəyyən edə bilər. Bu işə fəhləyə daha səmərəli, yaxud optimal iş üsulu seçməklə müsbət nəticəyə nail olmaq imkanı verir.

Müqayisə üsulu itkilər barəsində aydın təsəvvür yaradır.

Bunu aşağıdakı cədvəldə verilən informasiyanı müqayisə etməklə nəzərdən keçirək.

*Cədvəl 2.1**Müəssisə üzrə göstəricilərin müqayisəsi*

<i>Göstəricilər</i>	<i>Keçən il</i>	<i>Hesabat ili</i>	<i>Kənarlaşma (+, -)</i>
Məhsul istehsalı (mln.man.)	28,4	22,5	-5,9
Əsas istehsal fondlarının orta illik məbləği (mln.man.)	11,5	14,2	+2,7
Fondverimi, manat	2,47	1,58	-0,89

Müqayisə üsulundan istifadə etsək, deyə bilərik ki, hesabat ilində 22,5 mln. manatlıq məhsul almaq üçün fondverimi keçən il səviyyəsində saxlanardısı, o zaman müəssisəyə əsas istehsal fondları 14,2 mln. manatlıq deyil, 9,10 mln. manatlıq (22,5 : 2,47), yəni 5,10 mln. manatlıq az (14,2-9,1) lazım olardı.

İdarəetmə sistemində müqayisə üsulunun tətbiqi dairəsi çox genişdir. Belə ki, təcrübədə faktiki göstəriciləri müvafiq plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla planların yerinə yetirilməsi; məhsul (iş, xidmət) istehsalına faktiki məsrəfləri normativ göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla məsrəf normalarının gözlənilməsi və yeni texnika və texnologiyalardan istifadənin, istehsalın və əməyin təşkilinin yeni, daha mütərəqqi formalarının tətbiqinin məsrəfveriminə təsiri; hesabat dövrünün göstəricilərinin əvvəlki dövrlərin, yaxud orta illik (kvartallıq, aylıq) göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla dövr ərzində iqtisadi proseslərin inkişaf meyli qiymətləndirilir. Bazar rəqabəti şəraitində təhlil aparılan müəssisənin göstəricilərini istehsal istiqaməti eyni olan və eyni çeşiddə məhsul buraxan, imkan daxilində yeni texnika və texnologiyalardan, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarından istifadə

etməklə böyük nailiyyətlər qazanan başqa müəssisələrin, xüsusilə də rəqabətdə olan müəssisələrin göstəriciləri, habelə həmin istehsal sahəsində fəaliyyətdə olan müəssisələr üzrə orta göstəricilərlə tutuşdurmaqla istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkara çıxarılır və onların səfərbər edilməsini təmin edən effektiv idarəetmə qərarları hazırlanır.

Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə və maddi resurslardan bu və ya digər çeşiddə və strukturda, keyfiyyətdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı, bütün istiqamətlərdə investisiya qoyuluşları, daxili və xarici bazar üçün məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması və s. məsələlər sahibkar üçün eyni dərəcədə faydalı olmur. Mövcud xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrindən, maliyyə, əmək, material resurslarından hansı məqsədlərə istifadə olunmasının effektivliyini təyin etmək üçün sahibkarlar konkret hesablamalarla əsaslandırılmış çoxlu sayda, variantda qərar layihələri hazırlayır və bunları müqayisə etməklə ən sərfəli, daha optimal variantı seçirlər.

Bu və ya digər texniki, texnoloji, təşkilati tədbir, yaxud tədbirlər kompleksi həyata keçirildikdən sonra təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini, xüsusilə də məsrəflərin hər manatına müqayisəyəgələn qiymətlərlə məhsul çıxımı, mənfəət verimi göstəricilərini müqayisə etməklə tədbirlərin həyata keçirilməsinin faydalılığı qiymətləndirilir, sonra ayrı-ayrı amillərin təsiri təyin edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin gələcək fəaliyyətinin optimal planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması sahibkar mülkiyyətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi probleminin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında cari il (yaxud perspektivdə) üçün nəzərdə tutulan plan göstəricilərini əvvəlki 3-5 ilin orta illik faktiki göstəriciləri, hesabat ilinin göstəriciləri ilə müqayisə etməklə plan göstəricilərinin əsaslı olub-olmaması təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə aparılan hesablamadan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2.2

Müqayisəyəgələn qiymətlərlə əmtəlik məhsul istehsalı
(mln. man.)

Məhsul çeşidləri	Keçmiş illərdə				Dörd ildə orta hesabla	Gələn il üçün biznes-plan üzrə
	1-ci ildə	2-ci ildə	3-cü ildə	4-cü ildə		
«A»	364	390	390	416	390	390
«B»	260	267	283	287	274	325
«C»	204	204	248	216	218	214
«Ç» və i.a.	212	214	198	216	210	208
Yekunu	4979	5083	5239	5395	5174	5200

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, gələn il üçün məhsul istehsalı planı kifayət qədər əsaslandırılmamışdır. Növbəti ildə məhsul istehsalının plan həcmi bazis ili ilə müqayisədə $(5200 \times 100 : 4979) - 100 = 4,4\%$ yüksək nəzərdə tutulmasına baxmayaraq əvvəlki dörd ildə orta artım tempi ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Əvvəlki dörd ildə orta illik artım tempi

$$T = \sqrt[3]{\frac{5395}{4979}} = \sqrt[3]{1,083} = 1,027 \text{ yaxud } 2,7 \text{ faiz olmuşdur.}$$

Buna baxmayaraq, gələn il üçün müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında istehsalın həcmi əvvəlki dörd ildə orta illik həcmi ilə müqayisədə $(5200 \times 100 : 5174) - 100 = 0,5\%$ çoxaldılması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda gələn ildə istehsalın plan həcmi hesabat ilində istehsalın faktiki həcmi ilə müqayisədə $(5200 \times 100 : 5395) - 100 = -3,6\%$ azdır. Deməli, gələn il üçün məhsul istehsalına dair plan göstəricisini bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərən, inkişafdan geri qallınmaq, daimi yaşamaq arzusunda olan müəssisə üçün məqbul hesab etmək olmaz.

Müasir texniki inqilab şəraitində təsərrüfatdaxili ehtiyatların axtarılıb tapılması və səfərbər edilməsində təşkilati-texniki tədbirlər həlledici rol oynayır. Həyata keçirilən təşkilati-texniki tədbirlər üzrə faktiki göstəriciləri müvafiq plan göstəriciləri ilə, normativ göstəricilərlə, texniki sahələrdə verilən hesablama göstəriciləri ilə müqayisə etməklə istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

Qəbul edilmiş planda nəzərdə tutulan, müvafiq hesablamalarla əsaslandırılmış bu və ya digər təşkilati-texniki tədbirin tamamilə, yaxud qismən həyata keçirilməməsi və bu səbəbdən məhsul istehsalının azalması müqayisə üsulundan istifadə etməklə təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən (cədvəl 2.3) daha aydın görmək olar.

Məlumatlardan görüldüyü kimi, texniki-texnoloji tədbirlərin heç biri üzrə plan yerinə yetirilməmişdir. Bu tədbirlərin hər birinin yerinə yetirilməsinin əmək məhsuldarlığının artımına təsiri planda göstərilir. Əmək məhsuldarlığının artım faizinə, məhsul çıxımının artımına dair plan göstəricisindən və texniki-texnoloji tədbirin kəsirlə yerinə yetirilməsi faizi göstəricisindən istifadə etməklə, başqa sözlə desək, tədbir üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi faizini, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin hər faizinə düşən məhsulun plan üzrə artım məbləğinə vurub 100-ə bölməklə bu amilin məhsulun dəyər ifadəsində həcmnin azalmasına təsiri hesablanır.

Cədvəl 2.3

Təşkilati-texniki tədbirlər üzrə planın yerinə yetirilməsi

<i>Nö</i>	<i>Tədbirin adı</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Plandan kənarlaşma +, -</i>	<i>Planın yerinə yetirilməsi faizi</i>	<i>Kənarlaşma faizi +, -</i>
1	Yeni texnikanın və texnoloji vasitələrin alınmasına məsrəflər, mln. man.	420	387	-33	92,14	-7,86
2	İstifadədə olan maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsinə məsrəflər, mln. man.	330	210	-120	63,64	-36,36
3	Yeni texnologiyalardan istifadə, mln. man.	180	95	-85	52,78	-47,22
4	İstehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və i.a.	65	24	-41	36,92	-63,08

Satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən bazar iqtisadiyyatında məhsul (iş, xidmət) istehsalının effektivliyi ilk növbədə məsrəf normalarının gözlənilməsindən asılıdır. Xammal, elektrik enerjisi, neft məhsulları, yarımfabrikat, yanacaq, qaz, buxar, əmək və əməkhaqqı və i.a. üzrə məsrəf normalarından kənarlaşmalar müqayisə üsulunun köməyi ilə təyin edilir.

Faktiki resurs sərfi miqdarını faktiki məhsul istehsalına norma üzrə resurs sərfi miqdarı ilə müqayisə etməklə məsrəf normalarından kənarlaşmalar hesablanır. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən daha

aydın görmək olar:

Cədvəl 2.4

Xammal və material sərfi normalarının gözlənilməsinin təhlili

№	Material resursunun adı	Resurs sərfi, tonla		Normadan kənarlaşma, +,-	
		faktiki məhsulun həcminə norma üzrə	faktiki	mütləq kənarlaşma +,-	nisbi kənarlaşma %-lə
1	Xammal	624	548	- 76	- 12,18
2	Neft məhsulları				
3	Materiallar	436	406	- 30	- 6,88
4	Yarımfabrikat	230	484	+ 254	+ 110,43
5	Yanacaq	128	136	+ 8	+ 6,25
6	Elektrik enerjisi, kv/saat	2430	2200	- 230	- 9,46
7	Sair material məsrəfləri, man.	3840	4250	+410	+ 10,68

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində iqtisadi məsələlərin həllinə dair müxtəlif variantlarda qərar layihələrini müqayisə etməklə daha optimal variant, yəni bütün imkanlardan tam istifadəyə imkan verən variant seçilir.

Son illərdə iqtisadi təhlil işlərində horizontal, vertikal, trend, birölçülü, çoxölçülü və digər müqayisə üsullarından istifadə olunur. **Horizontal müqayisəli** təhlildə tədqiq olunan müəssisənin faktiki göstəriciləri baza (plan, keçmiş dövrlərin və i.a.) göstəriciləri ilə müqayisə etməklə mütləq və nisbi kənarlaşmalar təyin edilir.

Vertikal müqayisəli təhlildə ümumi göstəricidə onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin xüsusi çəkirlərini, ayrı-ayrı tərkib hissələrinin bir-birinə və ümumi göstəriciyə nisbətlərini (faizlə) hesablamaqla iqtisadi proses və hadisələrin strukturu və onda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir.

Son 5-10 ildə əsas iqtisadi göstəricilərin bazis ilə nisbətən artımı və artım templəri **trend müqayisəli** təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Dinamika sıralarının tədqiqində trend müqayisəli təhlildən daha çox istifadə olunur.

Birölçülü müqayisəli təhlildə bir obyektə aid bir, yaxud bir neçə göstərici, ya da eyni göstərici timsalında müqayisə edilir.

Çoxölçülü müqayisəli təhlildə bir neçə müəssisənin (bölmələrin) fəaliyyətinin nəticələrinə dair çoxlu sayda göstəricilər müqayisə edilir.

Məsələn, bir neçə müəssisənin timsalında zərərsizlik ehtiyatı faizi, likvidlik əmsalı, dövr sürəti əmsalı, kapitalın rentabelliği faizi,

satışın rentabelliği faizi, cari aktivlərdə xüsusi dövriyyə kapitalın payı (faizlə) və sairə bu qəbildən olan əsas keyfiyyət göstəriciləri çoxlu sayda müəssisələrin təmsalında müqayisə etməklə standart qərarlar qəbul edilir.

Son illərdə nəzəriyyə və təsərrüfat subyektlərinin təcrübəsində **paralel** və **dinamik sıraların** müqayisəsi üsulundan geniş miqyasda istifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatında müəssisə tərəfindən buraxılan məhsulun, görülən işin, göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi idarəetmənin ümdə məsələlərindən biridir. Çünki, yüksək keyfiyyətli məhsul daxili və xarici bazarlarda nisbətən baha qiymətlərlə və həm də tez satılır. Deməli sahibkar tərəfindən avans edilən kapital daha tez, həm də artıqlaması ilə (mənfəətli olduqda) ona qayıdır, vəsaitin dövr sürəti artır, pul axınının sürəti yüksəlir, maliyyə resurslarına olan tələbat ödənilir və i.a. Bu halda daha çox alıcı, həm də iqtisadi potensialı yüksək olan, bəzən də qabaqcadan avans verməklə alqı-satqı münasibətlərini aparmaq və uzun bir müddətə davam etdirmək arzusunda olan alıcıları yığmaq asan olur. Lakin unutmamaq ki, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, moda və fasonlarının yaxşılaşdırılması, modernləşdirilməsi və i.a. müəyyən miqdarda əlavə xərclərin çəkilməsini tələb edir. Bu halda sahibkar əlavə xərclərin effektivliyini bilməlidir. Bu qəbildən olan xərclərin effektivliyi paralel müqayisə üsulu ilə təyin edilir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, moda və fasonların yaxşılaşdırılması, modernləşdirilməsi ilə əlaqədar xərclərlə müqayisədə satış qiymətinin üstün artım tempi sadalanan tədbirlərə sahibkar məsrəflərinin effektiv olmasını sübut edir. Əməkhaqqının artım tempi ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının üstün artım tempi, məsrəflərin artım tempi ilə müqayisədə məsrəfveriminin üstün artım tempi, istehsal təyinatlı əsas fondların artım tempi ilə müqayisədə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının, fondveriminin üstün artım tempi, reallaşdırılan əmtəəlik məhsulun artım tempi ilə müqayisədə satışdan pul gəlirinin artım tempi və i.a. sahibkarların maraqlarını təmin edən göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsi paralel və dinamika sıralarının müqayisə üsulundan istifadə etməklə təyin edilir.

2. Qruplaşdırma üsulu. Qruplaşdırma statistik tədqiqat üsuludur. Statistika elmində proses və hadisələri ümumiləşdirmək və tiplərə ayırmaq məqsədilə istifadə olunur. İqtisadi təhlil işlərində orta kəmiyyətlərin qiymətləndirilməsi, ayrıca götürülən göstəricinin bu kə-

miyyətdə yerini, öyrənilən göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələri aşkar etmək üçün bu üsuldan istifadə edilir.

İqtisadi təhlildə qruplaşdırma üsulu orta göstəricinin məzmununu dərk etməyə, onun açıqlanmasına imkan verir. Başqa sözlə desək, bu üsul orta göstəriciyə təsir edən amilləri öyrənir. Qruplaşdırma üsulu müəyyən qanunauyğunluqları təyin etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Bu üsuldan optimal variantın müəyyən edilməsində də istifadə edilə bilər.

Sintetik göstəricilər ona daxil olan təsərrüfat vahidlərinin işi və fəaliyyətinin nəticələri haqqında tam təsəvvür yarada bilmir. Ona görə ki, sintetik göstəricilərin daxilində müsbət amillərlə mənfi amillər bir-birini ört-basdır edə bilər. Bu üsulun köməyi ilə iş normalarının yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılı olaraq, fəhlələri yaşına, təhsilinə, iş stajına görə qruplara bölüb nəticə çıxartmaq lazımdır.

Analitik işlərdə qruplaşdırma üsulundan istifadəni tam təsəvvür etmək üçün aşağıdakı 2.5 sayılı cədvələ nəzər salmaq.

Cədvəl 2.5

Əmtəlik məhsulun bir manatına düşən məsəflərə dair göstərici üzrə qruplaşdırma

<i>Məhsul istehsalı həcmi</i>	<i>Qruplar</i>	<i>Müəssisələrin miqdarı</i>	<i>Əmtəlik məhsulun bir manatına məsrəf (qəp.)</i>
5 mln. manata qədər	1	4	90
6 mln. - 8 mln. manata qədər	2	5	82
9 mln. - 10 mln. manatadək	3	7	60

Cədvəldə verilən məlumatlardan görünür ki, III qrupda əmtəlik məhsulun hər manatına düşən məsrəf xeyli aşağıdır.

Təhlil işlərində sadə və kombinəlaşdırılmış qruplaşdırmalardan istifadə edilir. Bu və ya digər əlamətə görə qruplaşdırılmış hadisələr (yaxud proseslər) arasında qarşılıqlı əlaqələri təyin etmək və qiymətləndirmək üçün sadə qruplaşdırma üsulundan istifadə edilir. Kombinəlaşdırılmış qruplaşdırmalarda bütövlükdə tədqiqat obyektinə əvvəlcə bir əlamətə, sonra hər bir qrup daxilində başqa əlamətə görə və i.ə. qruplaşdırılır. Beləliklə, iki, üç və daha çox səviyyələrdə qruplaşdırma yaratmaq olar. Lakin belə qruplaşdırmalar bir tərəfdən çox çətin, digər

digər tərəfdən alınan nəticələr də bəzən dürüst olmur. Buna görə də çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri öyrənmək üçün kombinəlaşdırılmış qruplaşdırma üsulu əvəzinə bir neçə sadə qruplaşdırma üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Qruplaşdırmanın qurulması metodikasının tətbiqində aşağıdakı ardıcılığın gözlənilməsi zəruridir:

a) təhlilin məqsədi və qarşıya qoyulan vəzifələrin dəqiq müəyyən edilməsi;

b) qruplaşdırma üçün seçilən obyektlərə dair məlumatların toplanılması;

c) qruplaşdırma üçün yığılan məlumatların (bütövün) müəyyən əlamətlərə görə sıra ilə düzümü;

ç) qruplaşdırma və amil əlamətlərinə görə orta qrup göstəricilərin təyin edilməsi;

d) alınan orta kəmiyyətlərin təhlili, qarşılıqlı əlaqələrin amil göstəricilərinin öyrənilən nəticələrə təsiri istiqamətlərinin təyin edilməsi.

Təhlil işlərində toplanılan göstəricilərin düzgün qruplaşdırılması zəruri şərtidir. İnformasiyanın düzgün qruplaşdırılması göstəricilər arasında asılılığı öyrənməyə, öyrənilən hadisələrin mahiyyətini daha dərindən, daha dəqiq və obyektivcəsinə öyrənməyə, sistemləşdirməyə, daha xarakterik və nümunəvi əlamətləri təyin etməyə imkan verir.

3.Zəncirvariyyərdəyişmə üsulu: Bu üsulu göstəricilər arasında funksional asılılıq olduğu halda tətbiq etmək olar. Analitik işlərdə zəncirvariyyərdəyişmə üsulundan daha çox istifadə olunur.

Bu üsuldan aşağıdakı variantlarda istifadə edilə bilər. Bunlar, göstəricilər arasında fərqi müəyyən edilməsi, hesablama, inteqral və təsir edən amilin payını tapmaq variantlarından ibarətdir.

Bunları aydın təsəvvür etmək üçün cədvələ müraciət edək.

Cədvəl 2.6

A) Fərqi tapmaq yolu ilə zəncirvariyyərdəyişmə üsulundan istifadə edilməsi

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Keçən ay	Hesabat ayı	Kənarlaşma +,-
Məhsulun dəyəri	mln. man.	1500	2100	+600
İşçilərin sayı	nəfər	100	120	+20
Əmək məhsuldarlığı	mln. man	15	17,5	+2,5

Göründüyü kimi, məhsul istehsalında müsbət kənarlaşma 600 min manat təşkil etmişdir. Təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini müəyyən edək:

A) Fərq variantı:

1. İşçilərin sayının dəyişilməsinin təsiri:

$$+20 \times 15 = +300,0 \text{ mln. man.}$$

2. Əmək məhsuldarlığının dəyişilməsinin təsiri:

$$+2,5 \times 120 = +300 \text{ mln. man.}$$

İki amilin təsirinin cəmi $(+300) + (+300) = +600,0$ mln. man olur.

B) Təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablama yolu ilə təhlili.

1. İşçi sayının dəyişilməsinin təsiri:

Bunun üçün əvvəlcə şərti (hesablama) göstəricisi hesablanır. Bu hesablama göstəricisi hesabat ilində işçilərin faktiki sayını keçən ildə əmək məhsuldarlığı göstəricisinə vurmaqla təyin edilir. Bizim misalda 1800 mln. manat (120×15) təşkil edir. Beləliklə, işçilərin sayının 20 nəfər artmasının təsiri +300 mln. manata $(1800 - 1500)$ bərabər olur.

2. Əmək məhsuldarlığının dəyişilməsinin təsiri +300 mln. man. - $(2100 - 1800)$ təşkil edir.

C) İnteqral üsulunu tətbiq etməklə amillərin təsirini müəyyən edək:

1. İşçi sayının dəyişilməsinin təsiri:

$$+20 \times 15 + \frac{20 \times 2,5}{2} = +325 \text{ mln. man.}$$

2. Əmək məhsuldarlığının dəyişilməsinin təsiri:

$$+2,5 \times 100 + \frac{2,5 \times 20}{2} = +275 \text{ mln. manat təşkil edir.}$$

İki amilin təsirinin cəmi $(+325) + (+275) = +600$ mln. manata bərabərdir.

Q) Amilin təsir payını tapmaq üsulunun tətbiq edilməsi üçün göstəricilər üzrə kənarlaşma faizləri müəyyən edilməlidir. Bizim misalda bu göstəricilər aşağıdakı kimi dəyişmişdir:

İşçilərin sayı üzrə: $(120:100 \times 100) - 100 = +20\%$.

Əmək məhsuldarlığı üzrə: $(17,5:15 \times 100) - 100 = +16,6\%$

Bu kənarlaşma faizlərindən istifadə etməklə amillərin təsirini müəyyən etmək olar:

1) İşçilərin sayının dəyişilməsinin təsiri

$$\frac{600 \times (+20\%)}{(+20\%) + (+16,6\%)} = +328 \text{ mln. manat.}$$

2) Əmək məhsuldarlığının dəyişilməsinin təsiri

$$\frac{600 \times (+16,6\%)}{(+20\%) + (+16,6\%)} = +272 \text{ mln. manat.}$$

İki amilin təsirinin cəmi $(+328) + (+272) = +600$ mln. manat olur.

Göründüyü kimi, əvvəlki iki variantın nəticəsi eynidirsə, sonuncu iki (yəni inteqral və təsirin payını tapmaq) variantlarında nəticələr müxtəlifdir. Bu, o deməkdir ki, zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda müəyyən dərəcədə nöqsan vardır. Bu nöqsan onunla izah olunur ki, göstəricilərin yerini dəyişdikdə, amillərin təsir dərəcələri də dəyişir.

Məsələn, fərq tapmaq yolu ilə işçilərin sayının dəyişməsi. Bu göstərici üzrə kənarlaşma keçən ayın əmək məhsuldarlığına vurulduqda, 300 mln. manat (20×15) təşkil edirsə, bu kənarlaşma (yəni 20) hesabat ilinin əmək məhsuldarlığına vurulduqda, bunun təsiri 350 mln. manata $(20 \times 17,5)$ bərabər olur. Belə halda əmək məhsuldarlığının təsiri azalır, yəni o 250 mln. manat $(2,5 \times 100)$ təşkil edir. Halbuki onun təsiri 300 mln. manat idi. Bizə elə gəlir ki, paytapma üsulu daha real xarakter daşıyır. Ona görə ki, burada kənarlaşma göstəriciləri dəyişmə səviyyəsinə müvafiq olaraq müəyyən edilir. Bu üsulla mənfi amillərin də təsirini müəyyən etmək mümkündür.

İqtisadi təhlil metodikasının ən vacib məsələsi amillərin təsirinin təyin edilməsidir. Determinləşdirilmiş təhlildə bu məqsədlə zəncirvariyyərdəyişmə, indeks, mütləq fərq, nisbi fərq, mütənasib bölgü və inteqral üsullarından istifadə olunur. Axırını iki üsul müstəsna olmaqla, qalan bütün tədqiqat üsulları xaric etmə, kənarlaşdırma metoduna əsaslanır. Başqa sözlə desək, əsas nəticə göstəricisinə təsir edən amillərin hər birinin təsirini ayrı-ayrılıqda hesablamaq və ümumi kənarlaşma kəmiyyətindən çıxmaqla ayrı-ayrı amillərin təsirinin təyinatı edilməsi üsullarıdır. Lakin analitik işlərdə zəncirvariyyərdəyişmə üsulundan daha çox istifadə olunur. Bu və ya digər göstəriciyə iki və daha çox amilin təsirini təyin etmək lazım gəldikdə əksər hallarda bu üsuldən istifadə olunur. Bu üsul nəticə göstəricisinin bazis, yaxud plan göstəricisi ilə müqayisədə artması, yaxud azalmasına (kənarlaşmaya) müxtəlif amillərin təsi-

rini asanlıqla və dürüst təyin etməyə imkan verir. Bu halda analitik hesablamada cədvəldə (yaxud hesablamalarda) göstəricilərin asılılığına və bir-birinə təsirinə görə dəqiq düzülməsi zəruri şərtidir. Məsələn, fəhlələrin sayının və onlardan istifadə göstəricilərinin plana, bazis ilinə nisbətən dəyişilməsinin məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcminə təsirini təyin etmək üçün göstəricilərin aşağıdakı sıra ilə düzümü (asılılığını nəzərə almaqla) zəruridir, yəni amillərin təsirini daha dəqiq təyin etmək üçün vacibdir:

- a) fəhlələrin orta illik siyahı sayı;
- b) il ərzində bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayı;
- c) bir iş gününün (növbənin) orta uzunluğu;
- ç) bir iş saati ərzində məhsul istehsalı.

Məhsul istehsalının artmasına (azalmasına) bu amillərin təsirini təyin etmək üçün plan göstəricilərini (yaxud bazis göstəricilərini) faktiki göstəricilərlə əvəz etməklə hesablamalar aparılır və hər bir hesablamada üzrə yekun göstəricisindən əvvəlki hesablamada üzrə yekun göstəricisini çıxmaqla müvafiq amilin təsiri təyin edilir. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

*Cədvəl 2.7**Əmək resursları və onlardan istifadə göstəriciləri*

	<i>Göstəricilər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma, +, -</i>
1.	Fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	126	128	+ 2
2.	Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı, adam-gün.	230	245	+15
3.	Bir adam-gününün orta uzunluğu, adam/saat	8	6	- 2
4.	Bir adam-saat ərzində məhsul istehsalı, min manat	6,5	7,8	+1,3
5.	cəmi məhsul istehsalı, min manat (1-ci sət. × 2-ci sət. × 3-cü sət. × 4-cü sət.)	1506960	1467648	- 39312

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, məhsul istehsalının faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan 1467648-1506960=-39312 min manat az olmuşdur.

Bu kənarlaşmaya əsas 4 amilin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda aşağıdakı kimi hesablamalar aparılır.

Cədvəl 2.8

Zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda plan, faktiki və hesablama göstəricilərinin təyin edilməsinə dair hesablama

Hesablamlar	Amillər				Cəmi məhsul istehsalı, min man (1-ci süt. × 2-ci süt. × 3-cü süt. × 4-cü süt.)
	fəhlələrin orta illik sayı (nəfər)	bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı (adam-gün)	bir iş (adam) gününün uzunluğu (saat)	bir iş saati ərzində məhsul istehsalı (min manat)	
	1	2	3	4	5
I	126 (pl.)	230 (pl.)	8 (pl.)	6,5 (pl.)	1506960 (pl.)
II	128 (f.)	230 (pl.)	8 (pl.)	6,5 (pl.)	1530880 (hes.)
III	128 (f.)	245 (f.)	8 (pl.)	6,5 (pl.)	1630720 (hes.)
IV	128 (f.)	245 (f.)	6 (f.)	6,5 (pl.)	1223040 (hes.)
V	128 (f.)	245 (f.)	6 (f.)	7,8 (f.)	1467648 (f.)

Bu hesablamada birinci sətirin yekunu məhsul istehsalının plan həcmi, beşinci sətirin yekunu isə faktiki həcmi göstərir, qalan 2-ci, 3-cü və 4-cü sətirlər üzrə yekun məbləğlər hesablama göstəriciləridir. Hər bir sətir üzrə yekun göstəricisindən əvvəlki sətir üzrə yekun göstəricisini çıxmaqla müvafiq amilin təsiri təyin edilir.

Bizim misalımızda amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Fəhlələrin faktiki orta illik siyahı sayının plana nisbətən 2 nəfər artması ümumi məhsulun həcmi 1530880-1506960=+23920 min manat çoxalmasını təmin etmişdir.

2. İl ərzində bir fəhlə tərəfindən faktiki işlənmiş günlərin sayının plana nisbətən 15 gün çox olması ümumi məhsulun həcmi 1630720-1530880 = +99840 min manat artmasına zəmin yaratmışdır.

3. Bir iş gününün faktiki orta uzunluğunun plana nisbətən 2 saat azalması ümumi məhsulun faktiki həcmi 1223040 - 1630720 = - 407680 min manat azalmasına səbəb olmuşdur.

4. Bir iş saati ərzində faktiki məhsul istehsalının plana nisbətən 1,3 min manat artımı məhsulun ümumi həcmi 1467648 - 1223040 =+ 244608 min manat çoxalmasını təmin etmişdir.

5. Bütün amillərin təsirinin cəmi (+23920)+(+99840)+(-407680)+(+244608) = - 39312 min manat.

Yaxud balans bərabərliyi: (1467648-1506960) = (+23920) + (+99840) + (-407680)+(+244608);

-39312 min amnat = - 39312 min manat.

Deməli, hesablamalar düzdür.

4. Balans üsulu (bəzi ədəbiyyatlarda balans əlaqələndirmə üsulu da deyilir): Bu üsuldən müxtəlif göstəricilərin əlaqələrinin öyrənilməsində istifadə edilir. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, öyrənəcəyimiz göstəriciyə təsir edən amilləri müəyyən etməklə göstəricinin düzgün olması barədə məlumat əldə edə bilərik.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün 2.9 sayılı cədvəlin rəqəmlərinə nəzər salaq.

Cədvəl 2.9

Məhsul satışına təsir göstərən amillərin təhlili

	<i>Göstəricilər</i>	<i>Ölçü vahidi</i>	<i>Plan</i>	<i>Hesabat</i>
1	İlin əvvəlinə əmtəəlik məhsul qalığı	min manat	250	300
2	İl ərzində əmtəəlik məhsul buraxılışı	min manat	800	780
3	İl ərzində əmtəəlik məhsul satışı	min manat	950	880
4	İlin axırına əmtəəlik məhsul qalığı	min manat	100	200

Rəqəmlərdən görünür ki, il ərzində faktiki məhsul satışının həcmi plana nisbətən 70 min manat (880-950) az olmuşdur. Təsir edən amilləri müəyyən etmək üçün hesablamalardan istifadə edək:

1. Plan üzrə əmtəəlik məhsul satışının həcmi $250+800-100=950$ min manat.

2. Əmtəəlik məhsul satışının hesablama həcmi $300 + 800 - 100 = 1000$ min manat.

3. Əmtəəlik məhsul satışının hesablama həcmi $300 + 780 - 100 = 980$ min manat.

4. Hesabat ilində satışın faktiki həcmi $300 + 780 - 200 = 880$ min manat.

İndi isə təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini müəyyən edək:

1. İlin əvvəlinə məhsul qalığının plana nisbətən dəyişməsinin təsiri $1000-950=+50$ min manat.

2. Hesabat ilində əmtəəlik məhsul buraxılışının dəyişilməsinin təsiri $980-1000= -20$ min manat.

3. İlin axırına məhsul qalığının plana nisbətən dəyişməsinin təsiri $880-980= - 100$ min manat.

Üç amilin təsirinin cəmi $(+50) + (-20) + (-100) = -70$ min manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi $880-950=(+50)+(-20)+(-100)$;

-70 min man.=-70 min manat.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Göründüyü kimi, bu üsul həm məhsulun istiqamətlər üzrə hərəkətini, həm də satış planının yerinə yetirilməsinə təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu üsuldan istifadə etməklə müəssisə vəsaitinin hərəkətini, iş vaxtından istifadəni təhlil etmək olur.

Balans əlaqələndirmə üsulunda əsas nəticə göstəricisinə müxtəlif amillərin təsirini hesablama göstəricilərinə dair hesablamalardan istifadə edilmədən sadəcə olaraq faktiki və plan göstəricilərini tutuşdurmaq yolu ilə də təyin etmək olar. Lakin belə halda bəzən bu və ya digər amilin əsas göstəriciyə təsirin mahiyyətini hesaba almaqla müsbət kənarlaşmanı mənfi və mənfi kənarlaşmanı müsbət kənarlaşma kimi qəbul etmək tələb olunur. Bunu müxtəlif amillərin pərakəndə mal dövriyyəsinə təsirinin balans əlaqələndirmə üsulunun köməyi ilə təyin edilməsinə dair aşağıdakı misaldan aydın görmək olar:

Cədvəl 2.10

Pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmində müxtəlif amillərin təsirinə dair hesablama (min manat)

	<i>Göstəricilər və amillər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma +, -</i>
1	Pərakəndə mal dövriyyəsi	129590	128335	- 1255
2	Hesabat dövrünün əvvəlinə qalıq	64850	65430	+ 580
3	Hesabat dövrü ərzində mallar daxil olub	132600	138400	+ 5800
4	Sair məxaric	2460	2895	- 435
5	Hesabat dövrünün axırına mal qalığı	65400	72600	- 7200

Qeyd: Mal itkilərinə malların xarab olması, sınıq-qırıq çıxması, oğurlanması, tələf olması, mənimlənməsi və s. daxil edilir ki, bu da mal satışına mənfi təsir göstərir. Buna görə də mal dövriyyəsinin təhlilili zamanı mal itkiləri üzrə artma mənfi kənarlaşma, azalma isə müsbət kənarlaşma kimi qəbul edilir.

Hesabat ilinin sonuna mal qalığının plana nisbətən artımı onların satıla bilməməsi ilə izah olunur. Buna görə də mal dövriyyəsinin təhlilində hesabat dövrünün sonuna müsbət kənarlaşma mənfi və əksinə mənfi kənarlaşma müsbət kənarlaşma kimi qəbul edilir.

Bizim misalımızda pərakəndə mal dövriyyəsinin faktiki həcmi planla müqayisədə 1255 min manat az olmuşdur. Bu kənarlaşmaya

əsas amillərin təsiri aşağıdakı kimidir:

min manatla

1. Hesabat dövrünün əvvəlinə mal qalığının dəyişilməsi, plana nisbətən artımı	+580
2. Hesabat ilində malların plana nisbətən çox daxil olması	+ 5800
3. Sair məxaricinin artımı	-435
4. Hesabat dövrünün sonuna mal qalığının artımı	-7200
Bütün amillərin təsirinin cəmi	-1255

5. Seçmə üsulu: Seçmə üsulu bu və ya digər prosesi, hadisəni xarakterizə edən göstəricinin öyrənilməsini operativ surətdə həll etməyə imkan verir. Məsələn, iş vaxtı itkilərini öyrənmək üçün bütün gün ərzində deyil, müəyyən vaxtda iş vaxtının müşahidəsinin təşkili yolu ilə müəyyən etmək mümkündür. Bu üsuldən istifadə təhlil üçün səciyyəvi göstəricilərin seçilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu üsulla kiçik ərazidə, fəaliyyətdə olan müəssisənin təmsalında aparılmış tədqiqatın nəticələrini bütün əraziyə, istehsal sahəsinə, regionda eyni bazarlarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə şamil edilir. Buna görə də tədqiqatın aparılması və onun nəticələri elə dəqiq olmalıdır ki, kiçik də olsa xəyata yol verilməsin.

6. Variasiya əmsali: Bu üsul vasitəsilə orta göstərici ətrafında kənarlaşmanın böyüklüyü barədə təsəvvür yaratmaq olur. Variasiya əmsali vasitəsilə il boyu əmək resurslarından istifadə, məhsul buraxılışının ahəngdarlığı, hasilat normalarının yerinə yetirilməsi üzrə orta göstəricilərdən kənarlaşmaları mütəmadi öyrənmək, hesablamaq, nəticə çıxartmaq və qiymətləndirmək və mənfə kənarlaşmaları daha tez aradan qaldırmağa imkan verən sərfəli idarəetmə qərarları qəbul etmək mümkündür.

Məsələn, kiçik müəssisə 5 iş günü ərzində hər gün 10 milyon manat həcmində məhsul istehsal etməli idi. Həqiqətdə isə bu aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 2.11
(mln. manat)

Günlər	Faktiki məhsul istehsalı	Kənarlaşma	Kvadrat kənarlaşma
1	12	+2	4
2	8	-2	4
3	9	-1	1
4	13	+3	9
5	8	-2	4
Yekunu:	50	x	22

Burada orta kvadrat kənarlaşmanı müəyyən edək.

$V = \sqrt{22:5} = \sqrt{4,4} = 2,1$ milyon manat təşkil edir.

İş günü ərzində orta hesabla $50:5=10$ mln. manat məhsul istehsalının planlaşdırıldığını nəzərə alsaq, variasiya əmsalı

$\bar{U} = 2,1:10=0,21$ -ə bərabər olur.

Variasiya əmsalı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzrə (aylar, yaxud günlərlə) kənarlaşma ehtimalını müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə də, istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək üçün kənarlaşmanın böyüklüyünü nəzərə almaq və idarəetmə qərarı qəbul etmək imkanı yaranır.

7.Korrelyasiya üsulu: Bu üsul göstəricilər arasında olan asılılığın, əlaqənin yaxın və uzaq olmasını müəyyən etməyə imkan verir. Korrelyasiya üsulu proses və hadisələrin inkişafı qanunauyğunluğunu müəyyən etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, əsas istehsal fondları ilə təmin olunma ilə istehsala məsrəflərin tərkibindəki əmək ödənişinin xüsusi çəkisi arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Daha doğrusu, ikinci göstərici birincidən asılıdır. Bu əlaqəni müəyyən etmək üçün aşağıdakı informasiyanı araşdırmaq məqsədəuyğundur.

Cədvəl 2.12

<i>Təsərrüfatlar</i>	<i>Fondla təmin olunma mln.man.</i>	<i>Məsrəflərdə əmək ödənişiNin xüsusi çəkisi</i>
1 saylı	71,0	5,61
2 saylı	51,0	5,5
3 saylı	47,0	7,73
4 saylı	42,0	9,16
5 saylı	35,0	12,33
6 saylı	29,0	13,50

İndi isə korrelyasiya əmsalını almaq üçün 2.13 №-li cədvəldə verilən məlumatlarından istifadə etməklə hesablamalar aparaq:

Cədvəl 2.13

HESABLAMALAR

<i>X</i>	<i>Ü</i>	<i>X_s</i>	<i>X_s²</i>	<i>Ü_s</i>	<i>Ü_s²</i>	<i>Z</i>	<i>Z_s²</i>
5,51	71	-4,36	19	-31,4	986	-27,04	731,16
5,50	51	-4,82	23,23	-11,4	130,4	-6,58	43,29
7,73	47	-2,24	5	-7,4	54,7	-5,16	26,62
9,166	42	-0,81	0,65	-2,4	5,7	-1,59	2,52
12,33	35	+2,36	5,50	-4,6	21,1	-2,24	5,01
13,50	29	+3,353	12,40	-10,6	0,36	-2,93	8,58
Yekunu			65,78		1198		817,18

Burada: X-əmək ödənişinin xüsusi çəkisini;

Ü-fondla təmin olunmanı;

X_s -əmək ödənişi üzrə orta kəmiyyətdən kənarlaşmanı;

$Ü_s$ -fondla təminolma üzrə orta kəmiyyətdən kənarlaşmanı;

S- kənarlaşmaların məbləğini;

z_0-x_s kəmiyyəti ilə U_s kəmiyyəti arasındakı fərqi;

z^2_s-z kəmiyyətinin kvadratını əks etdirir.

Bu məlumatlara əsasən müəyyən etmək olur ki, burada:

$$X=8,97$$

$$Ü=45,8$$

$$X_s^2 = 65,78$$

$$Ü_s^2 = 1198$$

$$Z_s^2 = 817,18\text{-dir.}$$

Burada:

$$X_sÜ_s = \frac{\sum Z_s^2 + \sum Z_s^2 - \sum Y_s^2}{2} = \frac{1198 + 65,78 - 817,18}{2} = 223,3$$

Beləliklə, korrelyasiya əmsalı isə

$$R = \frac{X_s \times Y_s}{\sqrt{\sum X_s^2} \times \sqrt{\sum Y_s^2}} = \frac{223,3}{\sqrt{65,78 \times 1198}} = \frac{223,3}{280} = 0,79 \text{ təşkil edir.}$$

Bu onu göstərir ki, iki göstərici arasında asılılıq 0,79 əmsala bərabərdir.

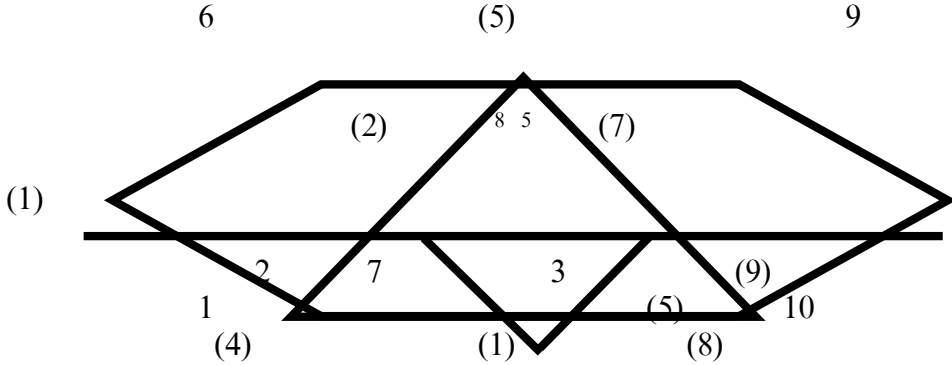
Göstəricilərin arasında əlaqəni öyrənmək üçün onların meyarlarına tənqidi yanaşmaq lazımdır. Ona görə ki, göstəricilər arasında əlaqə bəzən yaxınlaşır, bəzən də uzaqlaşır. Məsələn, ölkənin təsərrüfat subyektlərində 1930-cu illərdə əmək ödənişi maya dəyərinin strukturunda 40 faizə qədər xüsusi çəkiyə malik idisə, son dövrlərdə onun xüsusi çəkisi 12 faizdən çox olmamışdır.

8.Qrafik üsulu: Bu üsuldan göstəricilərin dinamikasını daha aydın və əyani dərk etmək üçün istifadə edilir. Qrafik üsulu göstəricilər arasında əlaqəni də əks etdirir. Məlumdur ki, əməyin fondla silahlandırılmasının yüksəlməsi əmək məhsuldarlığına müsbət təsir göstərir. Deməli, bu iki göstərici arasında əlaqə vardır. Lakin əmək məhsuldarlığının artması təkcə bu göstəricidən asılı deyildir.

Bu göstəricilər qrafikdə əks etdirildikdə, bir tərəfdən, iki göstəricinin bir-birindən asılılığını, digər tərəfdən isə bunların başqa amillərdən nə dərəcədə asılı olmasını təsəvvür etməyə imkan verir.

9.Şəbəkə qrafiki: Bu üsuldan əksər hallarda vaxt üzrə ehtiyat

mənbələrini meydana çıxarmaq üçün istifadə edilir. Şəbəkə qrafikinin üstün cəhətləri ondan ibarətdir ki, bu üsul həm iş proseslərinin ardıcılığını, həm də bu prosesdə digər iş proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün ehtiyat vaxt fondunu aşkara çıxarmağa imkan verir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı qrafik cədvəlini nəzərdən keçirək:

İndi işə yerinə yetiriləsi işlərin istiqamətini və tələb olunan vaxtı müəyyən edək. Bunun üçün aşağıdakı cədvəldə verilən məlumatlara nəzər salaıq.

Rəqəmlərdən görünür ki, 4-cü (36 gün) istiqamət ən gərgindir. Buna görə də həmin istiqamətdə əməli tədbir hazırlamaq və həyata keçirtməklə bu gərginlikdən xilas olmaq mümkündür. Belə tədqiqatlardan əsas etibarilə tikinti təşkilatlarında istifadə edilir.

Cədvəl 2.14

Nö	İstiqamətlər	Tələb edilən vaxt (gün)
1	1 - 3 - 9	6+9=15
2	1 - 2 - 3 - 9	2+8+9=19
3	1 - 2 - 3 - 7 - 9	2+8+5+3=18
4	1 - 2 - 3 - 7 - 8 - 9	2+8+5+10+11=36
5	1 - 2 - 7 - 9	2+7+3=12
6	1 - 2 - 7 - 8 - 9 və s.	2+7+10+11=30

10.Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi: Bu üsuldan xidmətin keyfiyyətinə qiymətin verilməsində və onun yaxşılaşdırılması üçün əlavə xərcin faydalılığının müəyyən edilməsində istifadə olunur. Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi üsulu yeməxanalarda (fasilə zamanı) növbələrin yaranmaması üçün, yaxud işə başlayarkən alətlərin alınmasına vaxt itirmə-

mək üçün əməli tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilir. Ticarət təşkilatlarında satıcıların işində gərginliyi azaltmaq probleminin həlində də bu üsuldan istifadə edilə bilər.

Kütləvi xidmət nəzəriyyəsini tətbiq etdikdə, əməyin elmi təşkili, daha doğrusu, iş yerinin səmərəli təşkili, əməliyyatların avtomatik təkrar edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

11. Ən kiçik kvadratlar: Xalq təsərrüfatında, istehsal müəssisələrində, yeni sahələrin inkişafı, sahələr arasında əlaqələrin çoxalması, məhsuldar qüvvələrin daim inkişafı, öz növbəsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini, təsərrüfatın gələcək inkişaf sürətini qabaqcadan təsəvvür etməyi tələb edir.

Bundan əlavə, maddi-texniki şəraitdən və digər səbəblərdən asılı olaraq təsərrüfatın iqtisadi göstəriciləri ildən-ilə dəyişir, gah artır, gah da azalır. Bu isə təsərrüfatın elmi cəhətdən əsaslandırılmış, gələcək inkişaf üçün effektiv perspektiv planlaşdırmada xeyli çətinlik törədir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə kiçik kvadratlardan istifadə vacib məsələlərdən biridir. Ona görə ki, burada gələcəyi görmək, inkişaf meylini dürüst təyin etmək, ümumiyyətlə gələcək fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq yeni əhəmiyyət kəsb edir.

Ən kiçik kvadratlar üsulu bu və ya digər göstəricinin gələcək inkişafı, yaxud dəyişilməsi barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün şərti informasiyalara müraciət edək. Fərz edək ki, sahibkarı əmək məhsuldarlığının perspektiv səviyyəsi maraqlandırır. Bunun üçün aşağıdakı 2.15№-li cədvəldə verilən informasiyalara nəzər salaq.

Ü_s¹ tədqiq olunan ilin əmək məhsuldarlığı göstəricisi kimi qəbul edilərsə, o zaman:
$$\dot{U}_s^1 = \frac{E_x^2 \times E_y - EXY \times EK}{n \times YE_x^2 - EX \times EX} = \frac{385 \times 1108 - 6316 \times 55}{10 \times 385 - 55 \times 55} = 96$$

min manat təşkil edir.

Belə olduqda isə «a»-nı, yəni tədqiq olunan ilin əmək məhsuldarlığının artımını (yüksəlmə səviyyəsini) tapmaq lazım gəlir.

Cədvəl 2.15

<i>Nö</i>	<i>İllər</i>	<i>Əmək məhsuldarlığı</i>	<i>Sıra Nö-si ilə əmək məhsuldarlığının hasilı (min man.)</i>	<i>Sıra Nö-sinin kvadratı</i>	<i>Bərabərləşən cari ilin əmək məhsuldarlığı</i>
X	P	U	XU	X	UX
1	1989	106	106	1	98,7
2	2000	89	178	4	101,4
3	2001	108	324	9	104,1
4	2002	103	412	16	106,8
5	2003	117	585	25	109,5
6	2004	111	666	36	112,2
7	2005	110	770	49	114,9
8	2006	121	968	64	117,6
9	2007	123	1107	81	120,3
10	2008	120	1200	100	123
n=10	E=E _x =55	E=E _x =1108	E=E _x =6316	E=E _x =385	

Burada:

$$a = \frac{h \times E_{xy} - EX \times EY}{h \times E_x^2 - EX \times EX} = \frac{10 \times 6316 - 55 \times 1108}{10 \times 385 - 55 \times 55} = 2,7 \text{ min manat olur.}$$

Bu göstəricilərdən istifadə etməklə qarşıdakı hər il üçün əmək məhsuldarlığını müəyyən edə bilərik. Məsələn, 2012-ci il üçün əmək məhsuldarlığı 2012 = 96 + 2 × 2,7 = 101,4 min manat gözlənilə bilər.

12. Ekstropolyasiya üsulu: Bu üsul vasitəsilə kəmiyyət göstəricisi üzrə inkişafı müəyyən etmək olur. Ekstropolyasiya üsulunu daha aydın təsvir etmək üçün taxıl məhsulu istehsalına dair aşağıdakı informasiyalara istinad etməklə hesablamalar aparaq.

Cədvəl 2.16

Taxıl məhsulu istehsalı, tonla

	<i>Məhsulun miqdarı</i>	<i>Mütləq artım</i>	<i>Artımın özündən əvvəlki ilə nisbəti</i>
2004	255	-	-
2005	269	14	5,5
2006	286	17	6,3
2007	305	19	6,6
2008	326	21	6,9

Burada verilən informasiyaya görə taxıl istehsalında orta illik artım (326-255):4 = 17,8 ton, yaxud (17,8×100):255=7 % təşkil edir.

Deməli, 2009-cı il üçün məhsul istehsalı planı 343,8 ton (326+17,8) müəyyən edilə bilər.

13.Hesablama üsulu: Bu üsulla informasiyaları araşdırmaq və nəticə çıxarmaq, həm də təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini müəyyən etmək olur. Bu üsulu daha aydın təsəvvür etmək üçün aşağıdakı göstəriciləri nəzərdən keçirək:

1. Hesabat ilində keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə məhsul istehsalının plan həcmi - 180 mln. manat.

2. Hesabat ilində plan maya dəyəri ilə məhsul istehsalının plan həcmi - 135,0 mln. manat.

3. Keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə məhsul istehsalı - 210 mln. manat.

4. Faktiki məhsul istehsalı hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə - 150 mln. manat.

5. Faktiki maya dəyəri ilə məhsul istehsalı - 140 mln. manatdır.

İndi isə bu göstəriciləri araşdırmaqla:

1. 1-ci və 2-ci göstəriciləri müqayisə etsək, qəbul edilmiş plan üzrə məhsulun maya dəyərinin keçən ilin faktiki maya dəyərinə nisbətən 45 mln. manat (135-180) aşağı salınması tapşırığı müəyyən edilmişdir.

2. 1-ci və 3-cü göstəriciləri müqayisə etsək, faktiki məhsul istehsalının maya dəyərinin plana nisbətən 16,6% ($210:180 \times 100$) artması nəzərdə tutulur.

3. 2-ci və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, plan maya dəyəri ilə faktiki məhsul istehsalı plana nisbətən 11,1% ($150:135 \times 100$) çoxalmışdır.

4. 3-cü və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, faktiki istehsal edilmiş məhsulun plan maya dəyəri 60 min manat (150-210) aşağı düşməlidir.

5. 3-cü və 5-ci göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, faktiki məhsulun maya dəyəri keçən ilin faktiki maya dəyərinə nisbətən 70 mln. manat (140-210) aşağı düşmüşdür.

6. 5-ci və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi faktiki məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən 10 mln. manat (140-150) aşağı düşməsinə göstərir.

7. 1-ci və 5-ci nəticələrin müqayisəsi o deməkdir ki, faktiki maya dəyərinin aşağı salınması plana nisbətən 25 mln. manat (45-70) çox olmuşdur.

14. Ekspert üsulu: Bu üsul yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, konstruktorların və tədqiqatçıların mülahizələrinə əsaslanır. Burada bu və ya digər tədbirlərin aparılması, yaxud problemin səbəbini müəyyən etmək məqsədilə səsvermədən istifadə edilir.

Ekspert üsulundan o zaman istifadə edilir ki, qarşıya qoyulan problemi başqa üsulla həll etmək mümkün olmur. Ekspert üsulu ingilis alimi Kendal tərəfindən işlənmişdir. Burada mütəxəssislərin fikri uyğun gələrsə, onun $R(P_1P_2)=1$ fikirləri əks olarsa, $R(P_1P_2)=-1$ fikirləri arasında razılıq olmadıqda $R(P_1P_2)=0$ ifadə etməsi təklif edilir. Ekspert komissiyasının köməyinə o zaman müraciət olunur ki, öyrəniləsi problem və ya məsələ barəsində lazımı qədər informasiya olmur. Ekspert komissiyasına adətən aparıcı mütəxəssislər, tədqiqat sahəsində geniş dünyagörüşünə malik olan şəxslər daxil olur.

Beləliklə prosesin, axının, problemin həlli barədə fikir ehtimalı yaranır ki, bu da tədbirlərin hazırlanması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

15. İndeks üsulu: İqtisadi təhlildə indeks üsulundan da istifadə edilir. İndeks üsulu göstəricilərin dəyişilməsini nisbi ifadədə göstərməyə imkan verir.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün şərt informasiyalara müraciət edək.

Cədvəl 2.17

Məhsulun adı	Keçən ayda		Hesabat ayında	
	miqdarı, ədəd	məhsulun qiyməti, min man.	miqdarı, ədəd	məhsulun qiyməti, min man.
A	5	15	6	13
B	2	10	3	9
C	6	5	7	4,5

Məhsul istehsalının dəyər ifadəsində həcmnin artmasını (azalmasını) indeks vasitəsilə müəyyən edək:

$$\frac{(6 \times 13) + (3 \times 9) + (7 \times 4,5)}{(5 \times 15) + (2 \times 10) + (6 \times 5)} = \frac{136,5}{125} = 1,092 \text{ indeks təşkil edir.}$$

Başqa sözlə desək, hesabat ayında məhsul istehsalı keçən ayla müqayisədə 9,2 faiz çoxalmışdır. Məlumatlardan görünür ki, məhsul istehsalı natura ifadəsində daha çox artmışdır. Məsələn, «A» məhsulu $(6 \times 100 : 5) - 100 = 20\%$, «B» məhsulu $(3 \times 100 : 2) - 100 = 50\%$ çoxalmışdır.

Məhsul istehsalının dəyər ifadəsində həcmnin natura ifadəsinə nisbətən az artması qiymətlərin aşağı düşməsi ilə izah edilir.

Qiymətlər keçən ayın səviyyəsində saxlanarsa, o zaman indeks

$$1,240\text{-ə } \left(\frac{6 \times 15 + 3 \times 10 + 7 \times 5}{5 \times 15 + 2 \times 10 + 6 \times 5} = \frac{155}{125} \right) \text{ bərabər olardı.}$$

Yəni məhsul istehsalı həcmnin artımı 9,2% deyil, 24% təşkil edərdi. İndi isə qiymətlərin aşağı düşməsi indeksini müəyyən edək:

Onda əmsal:

$$\left(\frac{13 \times 6 + 9 \times 3 + 4,5 \times 7}{15 \times 6 + 10 \times 3 + 5 \times 7} \right) = \frac{13,6}{155} = 0,881\text{-ə bərabər olar.}$$

Başqa sözlə desək, qiymətlər 11,9%(88,1-100) aşağı düşmüşdür.

16.Oyun nəzəriyyəsi. Bu üsuldən əksər hallarda tərəflər arasında yaranan ziddiyyətin həll edilməsində istifadə olunur. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iştirakçıların hər biri (maraqlar taraz gəlmədikdə) ən əlverişli üsulu seçir.

Burada iki məsələ diqqət mərkəzində olmalıdır: birincisi, istehsal ehtiyatları müəssisənin işinin ahəngdarlığını təmin etməli, ikincisi isə bu ehtiyatların həcmi elə olmalıdır ki, onun uzun müddət saxlanması hesabına itkilərə yol verilməsin. Məsələn, yaz fəslə üçün kişi, yaxud qadın paltarları tikilməsini götürək. Yaz isti olarsa, hansı materiallardan paltar tikilməli, yaxud əksinə. Deməli, müəssisənin gəliri bu mülahizəyə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

III FƏSİL. İQTİSADI TƏHLİLİN NÖVLƏRİ VƏ İNFORMASIYA MƏNBƏLƏRİ

3.1. İqtisadi təhlilin növləri

Məlum oluğu kimi, iqtisadi təhlilin ayrıca predmeti və metodu olduğu kimi onun özünəməxsus növləri də vardır. Bu baxımdan, iqtisadi təhlilin növlərinin nəzəri əsasları barəsində düzgün təsəvvürə malik olmadan müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bu və ya digər fəaliyyət sahəsinin problemin, məsələnin tədqiqində iqtisadi təhlilin hansı növündən istifadə edilməsinin məqsədyönlü olmasını düzgün təyin etmək olmaz.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti iqtisadi təhlilin obyektini hesab olunur. Lakin müəssisənin və ya birliyin təsərrüfat fəaliyyəti onların tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı bölmələrin, təsərrüfat vahidlərinin, sexlərin və briqadaların işi ilə bilavasitə əlaqədar olduğuna görə təhlilin sonrakı mərhələlərində bu bölmələrin fəaliyyəti də təhlilin obyektinə çevrilir.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili işlərini onların özləri, tabe olduğu baş idarənin təsərrüfat orqanları, maliyyə və bank idarələri, investisiya qoyanlar, sahibkarlar, kreditorlar, vergi idarələri, auditorlar, ixtisaslaşdırılmış elmi-tədqiqat institutları və elmi idarələr onun maliyyə vəziyyətində maraqlı olan kənar müəssisə, idarə və təşkilatlar, ictimai orqanlar tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının indiki mərhələsində bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq, təsərrüfat subyektlərində idarəetmənin elmi səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsi proseslərində təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və eləcə də ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri, o cümlədən sahibkarlıq üzrə, hər şeydən əvvəl analitik işlərin genişləndirilməsini, inkişaf etdirilməsini və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilat və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilməsində və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində məhsul istehsalı və satışının həcmi, əmək məhsuldarlığı, maddi məsrəflərə qənaət, məhsulun əmək və material tutumu (verimi), fondtutumu, fondverimi, məsrəftutumu və məsrəfverimi, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri, daxili ehtiyatların aşkar edilməsi, dövriyyə kapitalının dövr sürəti, mənfəət, rentabellik və s. kimi iqtisadi

göstəricilər sisteminin tədqiqi böyük aktuallıq kəsb edir.

Bu göstəricilərin müəyyən edilməsi, öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin məzmununu təşkil edir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafının idarə edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müəssisə və təşkilatların uçot, hesabat, habelə digər informasiya materiallarına əsasən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin (texniki, texnoloji, istehsalın və əməyin təşkili, ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, intensivləşdirmə, mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma və s.) öyrənilməsi bilavasitə iqtisadi təhlil yolu ilə həyata keçirilir.

Ayrı-ayrı orqanlar, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin məqsədi, maraqları, əhatə dairəsi, aparılması müddətləri, informasiya mənbələri və s. kəskin surətdə fərqləndiyinə görə təhlilin növləri də fərqlənir. Buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin növləri müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırılır, yəni təsnif edilir. Analitik işlərdə müxtəlif proses və hadisələr, onları xarakterizə edən göstəricilər iqtisadi təhlilin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə öyrənilir. Deməli, bu və ya digər göstəricini təhlil etməzdən əvvəl təhlilin hansı növündən istifadənin zərurililiyini qabaqcadan bilmək lazımdır. İqtisadi təhlilin növlərə bölünməsinin əsasını: təhlilin prinsipləri və məqsədləri; təhlilin vəzifələri; təhlilin obyektləri; təhlilin predmeti; təhlilin subyekti; iqtisadi təhlilin aktuallığı; iqtisadi təhlilin zərurililiyi; iqtisadi təhlilin sərhədləri; iqtisadi təhlilin yeniliyi; iqtisadi təhlilin dövrliliyi; planlı idarəetmə sistemində iqtisadi təhlilin yeri; iqtisadi təhlilin lokal, yaxud kompleks xarakteri; təhlil olunan funksiyaların dərəcələri; analitik əməliyyatların mexanikləşdirilməsi, kompyuterləşdirilməsi, yaxud avtomatlaşdırılması səviyyəsi; təhlil üçün informasiyaların mövcudluğu və yararlılığı, təhlilin nəticələrindən istifadə edənlərin arzu, istəkləri və digər əsas əlamətlər təşkil edir. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin növləri aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir:

I. **Sahə əlamətinə görə.** İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində (sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət və i.a.) istehsal texnologiyaları, onun təşkili və idarə edilməsi formaları, istehsal fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların formalaşması və i.a. müəyyən spesifik əlamətlərə görə fərqlənir. Bu səbəbdən də sahə əlamətinə görə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sahələrarası və sahədaxili təhlil növlərinə bölünür.

Sahələrarası təhlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin nəzəri və metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Sahədaxili təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ayrı-ayrı xalq təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. İstehsal fəaliyyətində, idarəetmədə, kapitalın formalaşması və strukturu, istifadə istiqamətləri, dövrü və dövründə və i.a. mövcud olan spesifik xüsusiyyətlərə baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri bir-birilə bağlıdır və qarşılıqlı əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir. Bunlara xas olan ümumi əlamətlər çoxdur. Ayrı-ayrı sahələrin qarşılıqlı əlaqələri, daxili əlaqələr sahələrarası təhlilin köməyi ilə öyrənilir. Sahələrarası təhlil (bəzən də təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin nəzəriyyəsi, yaxud nəzəri əsasları adlanır) bu elmin metodoloji əsaslarını, xüsusiyyətlərini açıqlayır, müxtəlif sahələrdə yaranmış və sınaqdan çıxmış olan qabaqcıl təcrübəni öyrənir, ümumiləşdirir və geniş mənada yayılması metodikasını müəyyənləşdirir.

II. Vaxt əlamətinə görə, yəni aparılması müddətlərinə görə təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin iki növü məlumdur:

- a) qabaqcadan təhlil (perspektiv təhlil);
- b) sonradan təhlil (retrospektiv təhlil);

Qabaqcadan (perspektiv) təhlil müəssisədə təsərrüfat əməliyyatlarından əvvəl aparılır. Bu təhlilin başlıca məqsədi plan tapşırıqlarını, idarəetmə qərarlarını əsaslandırmaq, gələcəkdə onların yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü və effektivliyini təyin etməkdən ibarətdir. Qabaqcadan təhlil əksər hallarda avans edilən kapitalın daha tez və artıqlaması ilə qayıtmasında marağı olan sahibkarlar, öz kapitallarını investisiya qoyuluşlarına yönəldənlər, təsərrüfat subyektlərində idarəetmə funksiyalarını icra edənlər tərəfindən aparılır. Sonradan (retrospektiv) təhlil təsərrüfat prosesləri icra edildikdən sonra onların yerinə yetirilməsinə nəzarət yetirmək, nəticələrini obyektivcəsinə qiymətləndirmək, təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və bunların səfərbər edilməsini təmin edən idarəetmə qərarlarını hazırlamaq məqsədilə aparılır. Təhlilin bu iki növü bir-birilə sıx bağlıdır və biri digərini tamamlayır. Retrospektiv təhlilsiz perspektiv təhlil qeyri-mümkündür. Keçmiş dövrlərdə material, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin nəticələrindən qarşıdakı dövr üçün iqtisadi göstəricilərin planlaşdırılmasında, idarəetmə qərarların hazırlanmasında istifadə edilir. Deməli, retrospektiv (sonradan) təhlil perspektivdə müəssisənin fəaliyyətini görməyə və istiqamətləndirməyə imkan verir.

Öz növbəsində, retrospektiv təhlilin qabaqcadan (perspektiv) təhlilin dəqiqliyindən, nə dərəcədə və nə səviyyədə aparılmasından bilavasitə asılıdır. Kifayət qədər dərindən aparılmamış perspektiv təhlilin nəticələrinə istinad etməklə hazırlanan plan tapşırıqları optimal, real və obyektiv olmadıqlarına görə onları sonradan retrospektiv təhlil etməklə plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi nəticələrini dürüst qiymətləndirmək olmaz. Son illərdə iqtisadi təhlilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq retrospektiv (sonradan) təhlil öz növbəsində cari (situation) və yekun (son) təhlilə bölünmüş və təhlilin təsnifatında ayrıca yerlərə malikdir. **Operativ təhlil** təsərrüfat əməliyyatlarının gedişatı zamanı (iş saati, növbə, sutka, həftə, dekada), yaxud əməliyyat (fakt) başa çatana kimi qısa bir müddət ərzində norma və normativlərdən, resepturalardan, standartlardan, texniki şərtlərdən, qəbul edilmiş texnologiyalardan və i.a. kənarlaşmaları əməliyyatın gedişatı zamanı aşkar etmək məqsədilə aparılır. Bu təhlilin başlıca məqsədi işdə olan nöqsan və çatışmazlıqları operativ qaydada təyin etməklə təsərrüfat proseslərinə daha tez və əməli təsir göstərməkdir. Operativ təhlil bilavasitə təsərrüfat əməliyyatlarını icra edən, texnoloji prosesləri yaxşı bilən və onların yüksəldilməsində maddi (həm də mənəvi) marağı olan iş adamları tərəfindən cari uçot məlumatlarına, müşahidə materiallarına və digər sənədləşdirilməmiş informasiyaya əsasən aparılır. Buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin tədarük, istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətlərinin dinamik inkişafını təmin edən situasiyaların effektiv idarə edilməsində operativ təhlilin əhəmiyyəti böyükdür.

Yekun-son təhlil müəyyən hesabat dövründə (ay, kvartal, il) təsərrüfat əməliyyatlarının icrası başa çatdıqdan sonra, həmin dövrün hesabat məlumatlarına əsasən əməliyyatları icra edən və idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər tərəfindən həmin dövrdə müəssisənin fəaliyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək məqsədilə aparılır. Operativ və yekun təhlil növləri bir-birilə bağlıdır və biri digərini tamamlayır. Təhlilin bu növləri bir tərəfdən müəssisənin fəaliyyətində aşkar edilən nöqsan və çatışmazlıqları operativ qaydada aradan qaldırmağa və keçən dövrün nəticələrini qiymətləndirməyə, digər tərəfdən qarşıdakı dövrdə istehsalın effektivliyini təmin edən əməli tədbirlər planını hazırlamağa imkan verir.

III. Məkan əlamətinə görə iqtisadi təhlilin iki növü məlumdur:

a) təsərrüfatdaxili təhlil; b) təsərrüfatlararası təhlil.

Təsərrüfatdaxili təhlildə müəssisənin, onun ayrı-ayrı struktur,

bölmə və şöbələrinin, digər tərkib hissələrinin fəaliyyəti öyrənilir.

Təsərrüfatlararası təhlildə eyni şəraitdə işləyən, istehsal profili və miqyasları, satış bazarları eyni olan iki və daha çox müəssisənin fəaliyyəti təhlil edilir. Təsərrüfatlararası təhlil qabaqcıl təcrübəni müəyyən etməyə, təsərrüfatdaxili ehtiyatları, nöqsan və çatışmazlıqları aşkara çıxartmağa, habelə bunları hesaba almaqla həmin müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. Təsərrüfatdaxili ehtiyatların səfərbər edilməsi, nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması, qabaqcıl təcrübənin və yeniliklərin tətbiqi üzrə idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında təsərrüfatlararası təhlilin nəticələrindən istifadə edilir.

Müəssisənin idarə edilməsi sistemində texnikanın, texnologiyaların, istehsalın təşkilinin, əməyin sosial şəraitinin və i.a. idarə olunmasının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bu səbəbdən də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili idarəetmə subyektləri üzrə təsnifləşdirilir.

IV. İdarəetmə subyektlərinə görə təsərrüfat fəaliyyəti təhlilin aşağıdakı növləri vardır:

- a) texniki-iqtisadi təhlil; b) maliyyə-iqtisadi təhlil; c) auditor (mühasibat) təhlil; ç) sosial-iqtisadi təhlil; d) iqtisadi-ekoloji təhlil; e) marketinq təhlil; e) iqtisadi-statistik təhlil.

Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar təsərrüfat proseslərini xarakterizə edən göstəricilərdə yox, istehsal texnologiyalarında olur. Buna görə də müəssisənin texniki xidmət heyəti – baş mühəndisin, baş texnoloqun rəhbərliyi altında mühəndis-texniki işçilər tərəfindən aparılan **texniki-iqtisadi təhlil** təsərrüfatdaxili ehtiyatların daha dəqiq və daha tam aşkar edilməsi, texniki-iqtisadi əsaslandırılması və idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadçılarla mühəndis-texniki işçilərin birgə səyi ilə aparılan texniki-iqtisadi təhlil bir tərəfdən texniki və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı təsirini, digər tərəfdən bu təsirin müəssisə fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə təsirini daha dəqiq öyrənməyə imkan verir.

Maliyyə-iqtisadi təhlil həm müəssisənin maliyyə xidməti bölmələri və həm də müəssisənin maliyyə sabitliyində, xüsusilə də, mənfəət və gəlirlərdə marağı olan maliyyə və kredit orqanları, banklar, vergi orqanları, auditorlar və digər kənar təşkilatlar və fiziki şəxslər tərəfindən aparılır. Bu təhlildə maliyyə planının yerinə yetirilməsi və maliyyə resurslarından istifadə, xüsusi və cəlb edilmiş kapitalların strukturu və onlardan istifadə, mənfəət və ondan istifadə, rentabellik, müəssisənin

maliyyə vəziyyəti, maliyyə sabitliyi, ödəniş qabiliyyəti və i.a. müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri ilə əlaqədar problemlər öyrənilir.

Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi, mənfəətin çoxaldılması ilə əlaqədar idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında maliyyə-iqtisadi təhlilin nəticələrindən istifadə edilir.

Auditor (mühasibat) təhlili əksər hallarda müəssisənin, sahibkarın sifarişi ilə auditor xidməti orqanlarının mütəxəssisləri tərəfindən müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq, maliyyə sabitliyini təyin etmək məqsədilə aparılır. Auditor fəaliyyətində iqtisadi təhlil göstəriciləri arasında real mövcud olan əlaqələri və qarşılıqlı əlaqələri öyrənmək yolu ilə uçot informasiyasına və digər iqtisadi informasiyaya qiymət verilməsi üçün lazımdır.

Sosial-iqtisadi təhlil müəssisənin iqtisadi xidmət bölmələri, təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdankənar sosioloji laboratoriyalar, statistika orqanları, respublika əmək inspeksiyaları tərəfindən müəssisədə həyata keçirilən sosial və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqələrini, onların bir-birinə və təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə təsirini öyrənmək, habelə əmək adamlarının iş və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq məqsədilə aparılır.

İqtisadi-statistik təhlil dövlət statistika orqanları tərəfindən idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində (müəssisə, sahə, region və s.) kütləvi ictimai hadisələri öyrənmək məqsədilə statistik hesabatlarda verilən informasiyalara, statistik müşahidə materiallarına əsasən iqtisadi proses və hadisələrin inkişafı qanunauyğunluqlarını öyrənmək məqsədilə aparılır.

İqtisadi-statistik təhlil aparmaqla əldə edilən elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatlardan iqtisadi islahatların regional və sosial inkişafına dair planların (proqramların) hazırlanmasında istifadə edilir.

İqtisadi-ekoloji təhlil. Son illərdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, öz növbəsində yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqi, kənd təsərrüfatı istehsalında xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı kimyəvi preparatlardan istifadə və s. ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitin sürətlə çirklənməsi istehsal subyektlərində həyata keçirilən proses və hadisələrə, onların nəticələrinə xeyli mənfi təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Ekologiyanın pozulmasının iqtisadi proses və hadisələrə təsiri iqtisadi-ekoloji təhlil yolu ilə təyin edilir.

İqtisadi-ekoloji təhlil bizi əhatə edən mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması, ekologiya ilə əlaqədar məsrəflərin ekoloji və iqtisadi proseslərə qarşılıqlı təsirini təyin etmək, ətraf mühitə buraxılan zəhərləyici maddələrin miqdarının azaldılmasını təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq, onların həyata keçirilməsinin effektivini təyin etmək məqsədilə aparılır. İqtisadi-ekoloji təhlil dövlət təbiəti mühafizə idarələri, müvafiq sahə elmi-tədqiqat institutları, müəssisələrdə yaradılmış ixtisaslaşdırılmış laboratoriyalar tərəfindən aparılır.

Marketing təhlil. Marketing terminini ingilis sözü olan «market» sözündən götürülmüşdür ki, lüğəti mənası bazar deməkdir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq istehsal müəssisələrinin satış sferasında bazarla iş fəaliyyətinin meydana gəlməsi öz növbəsində bu fəaliyyətin effektivliyinin tədqiq edilməsi zəruriyyətini qarşıya qoydu. Beləliklə, XX əsrin 70-ci illərində marketing nəzəriyyəsi və praktikasının sürətli inkişafının nəticəsi olaraq marketing təhlil meydana çıxdı. Hazırda inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində «makromarketing» və «mikromarketing» geniş yayılmışdır. «Makromarketing» ümumi qlobal problemlərin təhlilinə əsaslanır. Məhsulların istehsalı, reallaşdırılması və iqtisadi artımın stimullaşdırılması problemlərinin tədqiqində bu təhlilin rolu böyükdür.

Bazarın tədqiq olunması, istehlakçıların tələblərinin öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlər istehsalı, satışının planlaşdırılması, qiymətlərin planlaşdırılması və s. marketing təhlilin əsas funksiyalarıdır. Satış bazarların konyukturasının, bazarın segmentasiyasının, əmtəə istehsalı planları və proqramların, məhsul çeşidlərinin, qiymətlərin, investisiya proqramlarının, reklamların, satışın metodu və formalarının, müəssisənin inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanmasında marketing təhlilin əhəmiyyəti və rolu əvəzsizdir.

Müəssisənin – xarici mühitin, rəqabət qabiliyyətinin, xammal və hazır məhsul satışı bazarlarının, tələb və təklifin, müxtəlif risklərin və s. öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi problemlərinin tədqiqində də marketing təhlildən istifadə olunur.

V. Təhlil obyektlərinin öyrənilməsi metodikasına görə iqtisadi təhlilin müqayisəli, determinləşdirilmiş amilli, stoxastik, amilli, diaqnostik, marjinal, iqtisadi-riyazi, kommersion riskləri və funksional-dəyər təhlil növləri məlumdur.

Müqayisəli təhlil müəssisənin keçmiş dövrlərinin hesabatlarında verilən, təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin

illər üzrə müqayisəsi yolu ilə onun inkişafının artım templərini, cari plan göstəricilərini keçmiş dövrlərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etməklə qəbul edilmiş plan tapşırıqlarının reallığı və optimallığını təyin etmək, habelə hesabatlarda verilən faktiki göstəriciləri istehsal profili eyni olan, eyni şəraitdə və bazarlarda fəaliyyətdə olan başqa müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması, onlardan istifadə etməni təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamaq məqsədilə aparılır.

Amilli təhlildən nəticə göstəricilərinə müxtəlif amillərin təsirinin təyin edilməsində istifadə olunur. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün proses və hadisələri bir-birindən asılı, qarşılıqlı əlaqədə olur. Bunlardan bəziləri birbaşa, digərləri dolaylı öz aralarında əlaqəli olur və təsir göstərir. Deməli, hər bir hadisəni həm səbəb və həm də nəticə kimi qəbul etmək olar. Məsələn, fəhlələrin əmək məhsuldarlığının artımı məhsul (iş, xidmət) istehsalı həcmində artmasında səbəb olduğu halda, digər tərəfdən istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin, istehsalın və əməyin daha mütərəqqi formalardan istifadənin nəticəsidir.

Proses və hadisəni xarakterizə edən hər bir nəticə göstəriciyə çoxlu sayda və müxtəlif amillər birbaşa və dolaylı təsir göstərir. Amillərin tədqiq olunan göstəricinin nəticəsinə təsiri nə qədər geniş təhlil olunarsa təhlilin nəticələrini daha dəqiq hesablamaq, müəssisə işinin keyfiyyətini daha dürüst qiymətləndirmək, daha obyektiv, effektiv, yerinə yetirmək mümkün olan idarəetmə qərarı hazırlamaq bir o qədər asan olur.

Amilli təhlildə bu və ya digər göstərici üzrə nəticəyə təsir göstərən amillərin seçilməsi, təhlil işinə sistemcə yanaşılmasını təmin etmək üçün amillərin təsnifatı və sistemləşdirilməsi, asılılıq dərəcəsinə görə amillərin sıra ilə düzümü və həmin ardıcılıqla hər bir amilin təsirinin hesablanması, amillər və nəticə göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin modelləşdirilməsi təhlilin nəticələrinin düzgün hesablanması üçün zəruridir.

Amilli təhlildə əvvəlcə I dərəcəli, sonra II dərəcəli amillərin təsiri təyin edilir. Amillərlə nəticə göstəriciləri arasında funksional, yaxud stoxastik, düzünə, yaxud əksinə və i.a. asılılıq formalarının dəqiq təyin edilməsi amilli təhlilin ən vacib metodoloji məsələlərindən biridir. Amilli təhlil aparmaqla nəticə göstəriciləri üzrə kənarlaşmaya I və II dərəcəli amillərin təsirinin düzgün təyin edilməsi təsərrüfatdaxili

ehtiyatların səfərbər edilməsində, təhlil olunan göstərici üzrə plan və proqnoz həcmələrinin təyin edilməsi və gözlənilən situasiyaları hesaba almaqda onların optimallaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Stoxastik təhlil. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən proses və hadisələr arasında stoxastik asılılıqları tədqiq etmək üçün təhlilin bu növündən istifadə olunur.

Funksional-dəyər təhlil. Hazırda müəssisə və təsərrüfat birliklərinin istehsal prosesləri və onun nəticələrinin öyrənilməsində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin əsas növlərindən biri kimi funksional-dəyər təhlil növündən də geniş miqyasda istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu yeni növü öyrənilən obyektlərin layihələşdirilməsi, istifadə edilən obyektlərin istehsal gücünün artırılması, təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və genişləndirilməsinin layihələşdirilməsi və planlaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur.

İqtisadi təhlilin funksional-dəyər növü istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanını müəyyən etmək məqsədilə ayrı-ayrı obyektlərin və onların tərkib hissələrinin (məsələn, yük avtomobilin, traktorun və ya avadanlığın ayrı-ayrı hissə və aqreqatlarının) öz funksiyalarının yerinə yetirmə səviyyəsinin ən optimal variantını seçmə yolu ilə öyrənir və düzgün qiymətləndirməyə şərait yaradır. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir növü kimi funksional-dəyər təhlil istehsala hazırlıq prosesinin və istehlakçılarda məmulatların istismarı və istifadə edilməsində qabaqcıl təcrübənin yayılmasına kömək edir. İqtisadi təhlilin bu növündən yeni texnika və texnoloji prosesi eyni vaxtda həm layihələşdirilən və həm də kütləvi surətdə istehsal edən, eyni zamanda, texniki vasitələri bazarın tələbinə, istehlakçıların sifarişlərinə uyğun modernləşdirən müəssisələrdə istifadə olunur.

Funksional təhlilin mahiyyəti sadəcə olaraq həm istehsalçılarda, həm də istehlakçılarda istehsala məsrəflərin azaldılması və mənfəətin çoxaldılması ehtiyatlarının aşkar edilməsi ilə bitmir. Bir qayda olaraq, istehlak üçün istehsal olunan hər bir obyektin bir neçə funksiyası olur. Bu funksiyaların dəyərlik dərəcəsini, lazım olan və olmayan, əsas və əlavə funksiyaları təyin etmək və qiymətləndirmək funksional-dəyər təhlilin başlıca vəzifəsidir. Digər tərəfdən də unutmamaq olmasın ki, təhlil olunan obyektə xas olan hər bir funksiyayı müxtəlif üsullarla yerinə yetirə bilər. Obyektin funksiyalarının müxtəlif üsullarla yerinə yetirilməklə yaradılması, öz növbəsində, müxtəlif texnika və texnologi-

yalardan istifadə edilməsini tələb edir. Beləliklə, funksional-dəyər təhlilin nəticələrinə istinad etməklə funksiyanın yerinə yetirilməsinin mövcud üsulunu təzəsi ilə əvəz etməklə məmulatın dəyərinin azaldılması, onun həm istehsalçı və həm də istehlakçı üçün faydalılığını təyin edilir.

Təhlil olunan obyektin əlavə, lüzumsuz funksiyalarını aradan qaldırmaq, yeni texnika və texnologiyalardan, istehsalın təşkili üsullarından istifadə etməklə əsas funksiyaları ucuzlaşdırmaqla yanaşı, onun xassələrini yaxşılaşdırmaq funksional-dəyər təhlilin başlıca vəzifələrindən biridir.

Funksional-dəyər təhlildə obyektin ümumi xarakteristikasını bilmək, funksiyalarını daha dəqiq detallaşdırmaqla yanaşı əsas, əlavə və lazımsız funksiyaları dürüst qruplaşdırmaq və hər biri üzrə məsrəfləri dəqiqləşdirmək, əlavə funksiyaları aradan qaldırdıqdan sonra məsrəflərin azalması miqdarını, yeni texnika və texnologiyalardan istifadə ilə əlaqədar məsrəflərin effektivini təyin etmək tələb olunur.

Funksional-dəyər təhlil kompleks iqtisadi təhlilin növlərindən biri olub, məmulatın konstruksiya edilməsi, hazırlama texnologiyası, təchizatı və satışı da daxil olmaqla müəssisənin fəaliyyətinin bütün tərəflərinə tətbiq edilir.

Beləliklə, problemin əhatə edilməsinin kompleksliyi, funksional yanaşma, məsələnin çox variantlı həlli, ideyaların axtarılmasında alternativ variantların işlənməsi və qiymətləndirilməsində müasir tədqiqat üsullarından geniş istifadə, optimal həllin seçilməsində dəyər meyarlarını tətbiqi funksional-dəyər təhlilin əsas prinsipləridir.

Diagnostik təhlil (ekspres-təhlil). Eyni müəssisə daxilində iqtisadi proseslərin normal gedişinin pozulması hallarını daha tez aradan qaldırmaq məqsədilə, əksər hallarda, təhlilin emission spektral metodlarından istifadə etməklə tədqiqat işləri aparılır.

Məsələn, istehsal müəssisələrində ümumi məhsulun həcmının əmtəəlik məhsulun həcminə nisbətən üstün artımı bitməmiş istehsal qalıqlarının artmasını, müəssisə anbarlarında hazır məhsul qalıqlarının artımı, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsini, yaxud hazır məhsul buraxılışının müqavilə və sifarişlərlə örtülməməsini, ticarət təşkilatlarında mal təchizatı ilə müqayisədə mal dövriyyəsinin az artımı ticarət şəbəkəsində malların yığılıb qalmasını, kassada, hesablaşma və cari hesablarda, valyuta hesabında olan pulun artması pul vəsaitinin dövriyyədən çıxmasını, əmək məhsuldarlığının artım tempi

ilə müqayisədə ümumi məhsulun yüksək artım tempi, texniki-texnoloji tədbirlər, yəni texnoloji proseslərin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə plan tədbirlərin həyata keçirilməməsini xarakterizə edir. Diaqnostik təhlil işlərin normal gedişinin kənarlaşmaları, onların səbəblərini daha tez aşkar etmək və təcili surətdə aradan qaldırılmasını təmin edən effektiv idarəetmə qərarlarını qəbul etmək məqsədilə aparılır.

Marjinal təhlil. Təhlilin bu növündən biznesdə idarəetmə qərarların qiymətləndirilməsi və əsaslandırılmasını təmin etmək məqsədilə istifadə olunur. Marjinal təhlil satışın həcmnin, strukturunun, bütün məsrəfləri daimi və dəyişən xərclərə ayırmaqla reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin, satışdan alınan mənfəətin səbəb-nəticə əlaqələrinə istinadən idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və optimallaşdırılması metodudur.

Marjinal təhlil-iqtisadi proseslərin araşdırılması üçün son kəmiyyətlərin (nisbi artımların) istifadəsinə əsaslanmış təhlildir. Marjinal doktrinaya əsasən təsərrüfat subyektləri maksimal, ən son faydalığa (sərf olunan resurslar, xərclər vahidinə faydalılıq artımı) nail olmaq təşəbbüsündən çıxış edərək qərarlar qəbul edirlər.

Beynəlxalq praktikada CVR təhlil (Cost-Volume-Profil Analysis) adı ilə geniş yayılmış marjinal təhlil bütün məsrəfləri (xərcləri yox) daimi və dəyişən məsrəflərə ayırmaqla yığılan informasiyaya əsasən məsrəflərin, satışın həcmi və mənfəətin qarşılıqlı əlaqələrini və nisbət-lərini öyrənməyə əsaslanır. Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarından istifadə olunan, xarici ölkələrdə geniş miqyasda istifadə edilən bu təsirli təhlil biznesdə mənfəəti idarə etməyə, həcm göstəricilərinin səviyyələri, udel dəyişən xərclər, məhsul vahidinin satış qiyməti və s. üzrə kənarlaşmalardan asılı olaraq mənfəətin parametrlərini optimallaşdırmağa imkan verir.

Riyazi-iqtisadi təhlil son illərdə riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqi, mürəkkəb təhlil işlərində riyazi üsullardan istifadə miqyaslarının genişlənməsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu təhlilin köməyi ilə mövcud resurslardan məqsəduyğun və tam istifadə etməklə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar olunur, qarşıda duran problem məsələlərin iqtisadi cəhətdən sərfəli həllini təmin edən daha optimal variant seçilir. Bu metodda mövcud maliyyə, əmək, material resurslarından istifadə etməklə, əmtəəlik məhsul istehsalının, mənfəətin artımını təmin edən

çoxlu sayda variantda konkret hesablaşmalarla əsaslandırılmış idarə etmə qərarları hazırlanır və iqtisadi-riyazi təhlilin köməyi ilə ən sərfəli variant seçilir. Riyazi-iqtisadi təhlildə riyazi modellərdən istifadə əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışını xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə nəticələrin artımına, səviyyəsinə müxtəlif amillərin təsirini daha dəqiq təyin etməyə imkan verir.

Tutuşdurulan təhlil növü son dövrlərdə inkişaf etmiş Qərb ölkələrində bazar qərabətinin dərinləşməsi və bu güclü rəqabət şəraitində müəssisənin yarışmasını təmin edən idarəetmə qərarlarının qəbul olunması məqsədilə yaranmışdır. Təhlilin bu növündə müəssisənin göstəriciləri, həm Qərib müəssisələrin və həm də digər sahələrin qa-baqcıl müəssisə və şirkətlərin, firmaların göstəriciləri ilə tutuşdurulur. Bu təhlil növünün xarakterik xüsusiyyəti odur ki, fəaliyyətdə olan müəssisənin strateji planlaşdırılması, daha doğrusu, biznes- planlaşdırma keçmiş dövrlərdə onun nail olduğu səviyyələrini xarakterizə edən göstəricilərə görə yox, həm xüsusi istehsal sahəsində və həm də digər sahələrdə müvəffəqiyyətli parametrlərin tədqiqi vasitəsilə alınan nəticələrə istinadən aparılır. Burada tutuşdurulan təhlilin başlıca məqsədi iqtisadi strategiyanı optimallaşdırmaq və xüsusi bizneslə lider müəssisələrin göstəriciləri arasındakı uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasını təmin edən, təsərrüfat fəaliyyətində bu yenilikdən daha yüksək effekt almağa yönəldilmiş tədbirlər planı hazırlamaqdır.

Kommersiya risklərinin təhlili. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti hər an risklərlə bağlıdır. Risksiz qazanc, sahibkar kapitalını artırmaq qeyri-mümkündür. Həyata keçirilən əməliyyata pul xərci sahibkar üçün riskdir, çünki avans edilən pulun qayıdacağı, həm də nə vaxt və nə həcmdə qayıdacağı həmişə naməlum olur. Deməli, bunlar riskli əməliyyatlar hesab edilir. Riskli təsərrüfat əməliyyatları sahibkar fəaliyyətinin qeyri-müəyyən şəraitdə həyata keçirildiyini göstərir. Bu səbəbdən də mal-material dəyərlərinin kreditə satışı, maddi dəyərlərin alışı üçün avansların verilməsi, investisiya qoyuluşu, kredit və borcların alınması və verilməsi, unikal məhsul buraxılışı, xüsusilə də, istehsal tsikli uzun və böyük məsrəftutumlu məhsul barıxılışı və i.a. əməliyyatların həyata keçirilməsi, təbii iqlim şəraiti ilə əlaqədar istehsalların yaradılması barədə qərarlar qəbul etməzdən əvvəl həmin riskli əməliyyatların həyata keçirilməsinin mümkünlüyü və effektivliyi təhlil edilir. Riskli təsərrüfat situasiyalarının çoxluğu bazar iqtisadiyyatı şəraitində risklərin təhlili həmişə aktuallıq təşkil edir. Təəssüflə

qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq metodiki vəsaitlər olmadığına görə, yuxarıda sadalanan təhlil növlərinin çoxundan ölkənin təsərrüfat subyektlərində istifadə edilmir, ya da qismən istifadə olunur.

VI. İqtisadi təhlil məzmununa və öyrənilən məsələlərin əhatə dairəsinə görə kompleks və tematik təhlilə bölünür.

Kompleks təhlilin başlıca məqsədi təsərrüfat subyektinin bütün fəaliyyət sahələrini qarşılıqlı, əlaqəli şəkildə öyrədilmədiyinə görə o, proqram xarakteri daşıyır. Proqramda təhlilin qarşısında duran vəzifələr, təhlilin obyektləri və onları xarakterizə edən göstəricilər, təhlilin aparılması ardıcılığı, ayrı-ayrı sahələrin təhlili ilə məşğul olan vəzifəli şəxslər, təhlilin nəticələrinin yekunlaşdırılması, qəbul edilən idarəetmə qərarların icraçılara çatdırılması göstərilir. Bu təhlildə iqtisadçılarla yanaşı mühəndis-texniki işçilər, texnoloqlar, normalaşdırıcılar və digər peşə sahibləri də iştirak edir.

İqtisadi təhlilin kompleks təhlil növü obyektə hərtərəfli və tamamilə öyrənməklə yanaşı onun həm xarici və həm də daxili əlaqələri müəyyən edilir. Yəni obyektin iqtisadi təhlili zamanı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən bütün göstəricilər öyrənilib qiymətləndirilməklə yanaşı, son maliyyə nəticələrinə təsir göstərən müxtəlif amillər və bunların təsir dərəcəsi kompleks şəkildə müəyyən edilir.

Tematik (qismən) iqtisadi təhlil. Tematik iqtisadi təhlil tam iqtisadi təhlildən fərqli olaraq nisbətən dar sahəni və ya müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin konkret bir hissəsini, yaxud ayrıca bir göstəricini (məsələn, rentabellik) öyrənilib onun yüksəldilməsini təmin edən ehtiyat mənbələrini müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur. Məsələn, istehsalın bir sahəsinin inkişafı və ya geriliyin, yaxud avadanlıqların boş dayanmasının, müəssisənin anbarında normativlərdən artıq material, yaxud hazır məhsul ehtiyatlarının yığılıb qalmasının, satış planının, yaxud müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinin, məsrəflərin artmasının, məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinin, debitor borclarının artmasının və s. səbəblərinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tematik iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

VII. İstifadə subyektlərinə görə təhlilin iki növü: daxili və xarici təhlil növləri məlumdur.

Daxili təhlil müəssisədə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər və sahibkarlar, yaxud da onların dövləti ilə çağırılan auditor, təcrübəli analitiklər tərəfindən istehsal, kommertiya və maliyyə

fəaliyyətlərinin tənzimlənməsini, bütün resurslardan səmərəli istifadəni təmin edən qısamüddətli və uzunmüddətli idarəetmə qərarları hazırlamaq, bu qərarların həyata keçirilməsinə operativ nəzarəti təmin etmək məqsədilə aparılır.

Xarici təhlil dövrü mətbuatda nəşr olunan maliyyə hesabatlarından, statistik hesabatlardan, maliyyə vəziyyətinin tədqiqi işlərini icra edən elmi-tədqiqat institutları tərəfindən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə dair hazırladığı informasiyalardan, maliyyə agentlərinin toplayıb araşdırdığı məlumatlardan istifadə etməklə, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində, xüsusilə maliyyə sabitliyində maddi marağı olan banklar, kreditorlar, səhmdarlar, maliyyə və vergi orqanları, birjalar, investorlar və s. kənar təşkilatlar tərəfindən aparılır.

VIII. Öyrənilən obyektlərin əhatə dairəsinə görə təhlilin iki növü mövcuddur:

- a) ucdantutma təhlil;
- b) seçmə təhlil.

Ucdantutma təhlildə təhlilin bütün obyektləri tədqiq edildikdən, əsas göstəricilər üzrə kənarlaşmaları və onlara müxtəlif amillərin təsirini qiymətləndirdikdən sonra nəticə çıxarılır və idarəetmə qərar layihləri hazırlanır.

Seçmə üsulla təhlildə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin bir hissəsi, məsələn, fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi, yaxud material məsrəfləri və məhsul çıxımı normalarının gözlənilməsi təhlil edilir. Seçmə təhlildə, bir qayda olaraq, müəssisənin təsərrüfat vahidlərində inkişaf tempinə görə geridə qalan sahə, yaxud kompleks inkişafını ləngidən sahə seçilir və digər sahələrlə müqayisədə daha ətraflı təhlil aparmaqla həmin sahənin geridə qalması səbəbləri öyrənilir.

3.2. İqtisadi təhlilin informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq idarəetmənin mürəkkəbləşməsi və onun elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə olan ehtiyacın artması, azad bazar rəqabətinin güclənməsi və elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, xarici ölkələrlə əlaqələrin genişlənməsi, yeni normativ və qanunverici sənədlərin qəbulu ilə əlaqədar ölkə müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sayı durmadan artmaqdadır. Təhlil üçün seçilən iqtisadi göstəricilərə təsir

göstərən amillərin sayının artması və mürəkkəbləşməsi, demək olar ki, idarəetmənin bütün istiqamətlərində və mərhələlərində müşahidə olunur. Onlar texniki, texnoloji, dinamik, təşkilati, iqtisadi, sosioloji, psixoloji xarakterə malik sadə və mürəkkəb, birinci və ikinci dərəcəli amillərdir.

Bu isə yeni iqtisadi sistemə - bazar münasibətlərinə keçməklə bağlıdır. Bazar münasibətlərində rəqabətin mövcud olması özünə-məxsus yeni amillər meydana çıxarır. Məsələn, bazar rəqabəti şəraitində bütün resurslardan məqsədyönlü və qənaətlə istifadə, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi formaların tətbiqi, yüksək istehsal nəticələrinin əldə edilməsi, müəssisənin fəaliyyət göstərməsi və onun genişləndirilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Belə bir şəraitdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək göstəricilərə nail olmasını təmin etmək üçün hərtərəfli informasiyanın mövcudluğu onu dəqiq, dərindən təhlil etməklə alınan əsaslandırılmış nəticələrə istinadən effektiv idarəetmə qərarlarının hazırlanmasını tələb edir.

İdarəetmədə qarşıya çıxan çətinliklər, onların yaranması səbəbləri müəssisənin sahibkarları, investorlar və mütəxəssisləri tərəfindən mövcud informasiyanı təhlil etməklə həll olunmalıdır.

Bir qayda olaraq, iqtisadi təhlil müxtəlif informasiyalara əsaslanır. Ona normativ, plan, statistik, mühasibat və operativ məlumatlar, ilkin sənədlər, habelə ixtisaslaşdırılmış firmalar tərəfindən hazırlanan informasiyalar axını və onların işlənilməsi kimi baxmaq lazımdır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində işlərinde saysız-hesabsız yazılı və şifahi, daxili və xarici, sadə və mürəkkəb iqtisadi, texniki, texnoloji, təşkilati və i.a. informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Təhlilin əhatə dairəsi, keyfiyyəti, nəticələrinin dəqiqliyi, bu nəticələrə istinad etməklə hazırlanan idarəetmə qərarlarının təsirliyi və həyata keçirilməsinin effektivliyi, ilk növbədə, təhlil işlərində istifadə olunan informasiya mənbələrinin tərkibi, məzmunu, dürüstlüyü və tədqiqat üçün yararlılığından bilavasitə asılıdır. Buna görə də təhlil işinə dair proqramın tərtibi zaman təhlilin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq tədqiqat üçün tələb olunan informasiya mənbələri təyin edilir.

Təhlil işlərində çoxlu sayda daxili və xarici, plan, uçot və uçotdan kənar, norma və normativ, yazılı və şifahi və i.a. informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Odur ki, onları müəyyən əlamətlərə görə

qruplaşdırmaqla-təsnifləşdirməklə öyrənmək məqsəduyğundur.

Təhlil işlərində istifadə olunan bütün informasiya məlumatlarını üç iri qrupda birləşdirmək olar:

1. Rəsmi sənədlər və normativ-plan sənədləri;
2. Uçot-informasiya mənbələri;
3. Uçotdankənar informasiya mənbələri.

Birinci təsnifat qrupuna: dövlət qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin və digər icra və nəzarət orqanlarının qərarları, yuxarı təşkilatların əmrləri, təsərrüfat-hüquqi sənədlər (müqavilələr, sazişlər, kontraktlar, məhkəmə orqanlarının qərarları, arbitraj orqanlarının qərarları və i.a.), preyskurantlar, qiymət cədvəlləri, statistik məcmuələr, smetalar, layihələr, istehsal və maliyyə-biznes planları, səhmdarların, təsisçilərin, investorların yığıncaqlarının qərarları, kollektivlərdə keçirilən yığıncaqların qərarlarını daxil etmək olar.

İkinci informasiya qrupuna: idarəetmə uçotu və hesabat, maliyyə hesabatları, sintetik və analitik uçot məlumatları və digər uçot registrləri, statistika uçotu və hesabatlar, vergi hesabatları və bəyannamələr, operativ uçot və hesabatlar, təsərrüfatdaxili hesabatlar, ilkin uçot sənədləri və onlara istinad etməklə hazırlanan icmal sənədlər, mütəxəssislərin raportları və s. daxil edir.

Uçotdankənar informasiya mənbələri qrupuna: daxili və xarici auditorlar tərəfindən aparılan yoxlamalara dair aktlar, irəli sürülən rəylər, idarədaxili və idarədənənar təftiş aktları; vergi, kredit, ekoloji nəzarət, maliyyə orqanları və digər kənar təşkilatlar tərəfindən aparılan yoxlamaların aktları, laboratoriya və sanitar-həkim nəzarəti orqanlarının aktları və rəylər, dövrü mətbuat və internetdən alınan məlumatlar, mütəxəssis ekspertlərin rəyləri, kənardan daxil olan (alınan) texniki və texnoloji sənədləşdirmələr, xüsusi yoxlama, müayinə materialları, kənar icraçılarla əlaqə materialları, xüsusi tədqiqat (xronometraj) məlumatları, konraagentlərlə məktublaşmalar, mütəxəssislərin məlumat vərəqələri, reklamlar, vergi, maliyyə, kredit orqanlarından alınan məsləhətlər, malalanlardan, sifarişçilərdən, layihəçilərdən, malsatanlardan və digər kənar təşkilatlardan alınan iddialar və digər məlumatlar daxil edilir.

Xalq təsərrüfatının, onun ayrı-ayrı sahələrinin və təsərrüfat subyektlərinin inkişafı dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, bazar situasiyaları daha tez və kəskin surətdə dəyişilən və buna görə də, sa-

hibkarların iflasa uğraması hər an gözlənilən bazar iqtisadiyyatı şəraitində plan, intizam, iqtisadi və sosial planlarının hərtərəfli əsaslandırılması, onların tarazlığı, obyektivliyi və reallığı, yerinə yetirilməsinə operativ nəzarətin təşkili, gözlənilməyən situasiyalarla əlaqədar olaraq qarşıya qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsi gedişində plan göstəricilərinin dəyişdirilməsi əmək, torpaq, maddi və maliyyə resurslarından daha da səmərəli istifadə etməklə müqavilə öhdəliklərin və sifarişlərin icrasını təmin edən daha effektiv qərarların qəbul edilməsi tələb olunan indiki şəraitdə, plan informasiyalarından istifadə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilə öhdəlikləri və sifarişlərin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməməsinə görə ağır iqtisadi sanksiyaların tətbiqi də indiki şəraitdə təchizat, istehsal və satış proseslərinə planlı nəzarət, onların icrasının gedişatı zamanı bazarın tələbini və istehsal imkanlarını hesaba almaqla planlı tədbirlər görmək idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün zəruridir.

Təhlilin plan mənbələrinə müəssisənin özündə hazırlanan və qəbul edilən perspektiv, cari və operativ planlar, bölmə və şöbələrin təsərrüfat hesablı tapşırıqları, əmək və material sərfi limitləri, texnoloji xəritələr, məsrəf normaları, məhsul çıxımı, tullantı normaları, habelə smetalar, layihə tapşırıqları, müxtəlif texnoloji normalar və s. daxildir.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı sürətini təmin edən optimallaşdırılmış plan qərarlarının qəbul edilməsində də plan informasiyalarından istifadə edilir. Müəssisə fəaliyyətinin daimliliyi və genişləndirilməsinin təmin edilməsində proqnozlaşdırmanın və perspektiv planlaşdırmanın rolu artdıqca, gözlənilməyən situasiyalarla, qarşıya çıxan risklərlə əlaqədar olaraq plan qərarlarına düzəlişləretmə halları çoxaldıqca, təhlil işlərində plan-normativ informasiyalarından istifadə miqyasları da genişlənir.

Yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, məhsul çeşidlərinin təzələnməsi və təkmilləşdirilməsi, bazar qiymətləri və kənar təşkilatların xidmətləri üçün tariflərin dəyişilməsi halları baş verdikcə plan informasiyaların təhlilə cəlb edilməsi tələb olunur. Material və əmək sərfi normalarının, məhsul çıxımı normalarının, resepturaların köhnəlməsi, maşın və avadanlıqların, digər texniki vasitələrin texniki pasportlarında verilən istismar göstəricilərinin istismar dövrünə və şəraitinə uyğun gəlməməsi də təhlil yolu ilə təyin edilir.

Təhlil işlərində uçot və hesabat informasiyalarından daha çox isti-

fadə olunur. İlkin və icmal sənədlərdə, mühasibat, statistika, cari və operativ uçotda, habelə hesabatlarda verilən bütün məlumatlar uçot formasiası hesab olunur.

Müəssisədə həyata keçirilən proses və hadisələr, onların nəticələri mühasibat uçotu və hesabatlarda daha tez, tam və dürüst əks etdirildiyinə görə, təhlilin informasiya təminatında mühasibat uçotu sənədlərində, registrlərində və hesabatlarında verilən informasiyalar həlledici rol oynayır. Uçot və hesabat informasiyalarından istifadə etməklə aparılan təhlil plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təyin etməklə yanaşı, bir tərəfdən müəssisə üçün daha effektiv təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə, digər tərəfdən plan və normativ məlumatlarının köhnəlməsini, onların təzələnməsi və optimallaşdırılmasının zəruriliyini təyin etməyə imkan verir.

Mühasibat uçotu və hesabatlarında verilən məlumatlardan fərqli olaraq kütləvi proses və hadisələrə dair məlumatları toplayan statistika uçotu və hesabatı informasiyalarından proses və hadisələri əks etdirən göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqlarını daha dərindən öyrənmək, onların inkişafının iqtisadi qanunauyğunluqlarını dərk etmək üçün istifadə olunur. İqtisadiyyatın inkişafı qanunauyğunluqları müəyyən zaman və məkan şəraitindən asılı olaraq (müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmayaraq) daha tez-tez dəyişilən və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə təsir göstərən indiki zamanda statistika uçotu və hesabatı məlumatlarının toplanılması, işlənilməsi və təhlili əvvəlki planlı idarəetmə dövrləri ilə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində aparılan operativ uçot və hesabatlarda, xüsusilə də təsərrüfatdaxili hesabatlarda verilən informasiyalar digər informasiyalarla müqayisədə daha tez, çevik, effektiv idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verdiyinə görə bu informasiyalardan təhlil işlərində, xüsusən də cari və operativ təhlil işlərində daha çox istifadə olunur.

Məhsul istehsalı və satışına, pul gəlirləri və onlardan istifadə olunmasına dair qərarların qəbul edilməsində, hazır məhsul və material ehtiyatlarının tələbatə (normativlərə) uyğun olmasına, yüklənmiş malların və yolda olan material resurslarının hərəkətinə, boşdayanmalara və s. operativ nəzarətin həyata keçirilməsində operativ uçot və hesabat informasiyasının operativ təhlili nəticələrindən istifadə edilir.

Mühasibat aparatında toplanılan və nisbətən uzun bir dövrdə formalaşan mühasibat, statistika uçotu və hesabatlarında verilən məlumatlardan fərqli olaraq müəssisənin istehsal, satış, maddi-texniki təchizat, texnoloji və digər şöbələrində, istehsal sexlərində və digər təsərrüfat bölmələrində formalaşan, bəzən də müəssisənin rəhbəri, təsərrüfatdaxili bölmələrin rəhbərləri, bu və ya digər iş yerində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər tərəfindən özlərinin cib dəftərlərində («cib mühasibatlığı») aparılan operativ uçot informasiyaları təsərrüfat proseslərinə daha yaxın olan, onların icrasına operativ nəzarət funksiyaları üçün məsuliyyət daşıyan, bu proseslərin yüksək səviyyədə və daha tez icrasında maddi maraqları olan iş adamları tərəfindən təhlil edildiyinə, daha tez, daha təsirli idarəetmə qərarları hazırlamağa imkan verdiyinə görə digər informasiya mənbələri ilə müqayisədə üstün rol oynayır.

Keçmiş dövrlərdə müəssisənin inkişafı tarixini öyrənmədən gözlənilən iqtisadi proseslərin qabaqcadan təhlili (formalizasiyası), modellərin qurulması və öyrənilməsi, gələcək inkişafı istiqamətlərinin təyin edilməsi və proqnozlaşdırılması qeyri-mümkündür. Uzunmüddətli investisiya qoyuluşları geniş miqyas alan, uzunmüddətli kredit və borclardan istifadə olunan, uzunmüddətli səhmlər və istiqraz vərəqələri buraxılan və satın alınan indiki bazar münasibətləri şəraitində müəssisə kapitallarından (xüsusi və cəlb edilmiş) istifadə istiqamətlərinin effektivini daim izləmək və düzgün istiqamətləndirmək üçün keçmiş dövrlərdə müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri təhlil etməklə sərfəli idarəetmə qərarları qəbul etmək lazımdır. Belə təhlil aparmaq üçün tələb olunan informasiya müəssisənin pasportunda verilir. Bu pasportda son beş-on və daha çox dövr ərzində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilər təqvim ardıcılığı üzrə toplanılır. Müəssisənin illik hesabatı təsdiq edildikdən sonra orada verilən əsas göstəricilər pasporta köçürülür. Buna görə də, müəssisənin pasportunda verilən məlumatlar da uçot informasiyası məlumatları kimi qəbul edilir. Bu pasportda verilən məlumatların çoxluğu müəssisənin inkişaf dinamikasını, istiqamətlərini, təmayüllərini, iqtisadi qanunauyğunluqlarını ətraflı və dərin təhlil etməyə imkan verir.

Uçotdankənar informasiya mənbələrinə: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Qanunlar; ölkə Prezidentinin fərmanları; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin

qəbul etdikləri qaydalar, qərarlar və göstərişlər; yuxarı idarəetmə orqanlarının (Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və i.a.) əmr, sərəncam və qaydaları; idarədaxili yoxlama materialları; təsərrüfat-hüquq sənədləri (müqavilələr, sifarişlər, arbitraj və məhkəmə orqanlarının, notariat idarələrinin qərarları); müəssisədaxili yoxlama materialları; yuxarı orqanlar tərəfindən təşkil edilən yoxlamaların nəticələrinə dair materiallar; müəssisənin ümumi yığıncaqlarının, istehsalat müşavirələrinin qərarları; əmək kollektivləri şuralarının qərarları; texniki və texnoloji sənədləşdirmələr; laboratoriya analizi məlumatları; məhkəmə-ekspertiza analizi materialları; həkim-sanitar nəzarəti materialları; qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə dair məlumatlar; dövrü mətbuat materialları; xüsusi tədqiqat materialları (xronometraj aparma, fotoqrafiya etmə yolu ilə əldə edilən); məsul şəxslərin izahatları və təqdimatlar; yuxarı idarəetmə orqanları, kənar müəssisə, idarə və təşkilatlarla məktublaşmalar; əmək adamlarından və kənar şəxslərdən alınan şifahi informasiyalar və i.a. daxildir.

Son illərdə təhlil işlərində EHM-dən və kompyuter texnikasından istifadə ilə əlaqədar olaraq yaranan maşın informasiya mənbələrindən – iqtisadi-riyazi modellərdə, maşınogrammalarda toplanılan və texniki vasitələrinin yaddaş banklarında saxlanılan informasiya mənbələrindən də istifadə olunur.

İstehsal və idarəetmə proseslərində yeni nəsil maşın və avadanlıqlardan, texniki vasitələrdən istifadə olunan müəssisələrdə təhlil işlərində, xüsusilə operativ təhlildə texniki vasitələrin sayğac və cihazlarda yazılan - toplanılan informasiyalardan da istifadə olunur. Buna görə də kompyuter texnikasından istifadə miqyasları genişləndikcə uçot və hesabat informasiyası sənədləri daim təkmilləşdirilir, informasiyanın yığılması və saxlanılmasının tamamilə yeni formaları meydana gəlir.

Təhlilin keyfiyyəti, analitik nəticələrin dəqiqliyi, hazırlanan idarəetmə qərarlarının effektivliyi, hər şeydən əvvəl, təhlil işlərində istifadə olunan informasiyalarda verilən məlumatların dürüstlüyündən bilavasitə asılıdır.

İnformasiya mənbələrində mövcud olan səhvlər, əlaqələndirmələr, uyğunsuzluqlar və i.a. nöqsan və çatışmazlıqlar analitik hesablamalarda öz əksini tapır, təhlilin nəticələrini təhrif edir. Bu qeyri-dəqiq, obyektiv olmayan nəticələrə istinad etməklə qəbul edilən idarəetmə qərarlarının effektivliyi azalır, bəzən də onlar idarəetmə üçün qəbul edilməz olur.

Deməli, təhlil üçün toplanılan informasiya tədqiq olunan proses və hadisələri obyektivcəsinə əks etməlidir. Əks halda həmin informasiyanı təhlil etməklə alınan nəticələr həqiqətə uyğun olmayacaq və onlara istinad etməklə hazırlanan analitik təkliflər müəssisə üçün xeyir vermək əvəzinə zərərli olacaqdır. Buna görə də təhlil üçün toplanılan informasiyalar əvvəlcə diqqətlə yoxlanılır və məlumatların dürüstlüyü təyin edildikdən sonra təhlil üçün qəbul edilir.

Təhlil işlərində hesabat materiallarından daha çox istifadə edildiyinə görə, ilk növbədə, hesabatlarda verilən məlumatların dürüstlüyü aşağıdakı ardıcılıqla yoxlanılır.

1. İllik, aylıq, kvartallıq hesabatların düzgün rəsmiyyətə salınması;

2. Hesabat dövrünə aid əməliyyatların, qarışıq dövrlərə aid gəlirlərin və xərclərin tam həcmdə hesabatda daxil edilməsi;

3. Müəssisənin, bölmə və şöbələrin, xarici şəhərlərdə və ölkələrdə fəaliyyətdə olan filialların, müvəkkilliklərin fəaliyyətlərinə dair informasiyaların icmal hesabatlara daxil edilməsi;

4. Ayrı-ayrı dövrlərə aid hesabatlarda verilən məlumatların uzlaşması;

5. Yekun məlumatların və hesablamaların düzgünlüyü;

6. Inventarizasiyaların vaxtında, tam həcmdə və lazımı keyfiyyətdə aparılması və nəticələrinin hesabatlarda əks etdirilməsi;

7. Hesabatlarda, plan və smetalarda verilən məlumatların eyni qaydada formalaşması;

8. Balans maddələrinin qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qiymətləndirilməsi və i.a.

İnformasiyanın dəqiqliyi, dürüstlüyü ilə yanaşı onun operativliyi də zəruridir. İnformasiyanın operativliyi idarəetmə qərarlarının vaxtında hazırlanması, qəbul edilməsi və daha tez icrası üçün lazımdır.

İdarəetmə işlərində kompyuter texnikasından və müasir EHM-dan istifadə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsi üçün böyük imkanlar açır.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə xarici informasiyalardan istifadə edilməsinə xüsusi fikir verilir. Marketing xidməti müxtəlif mənbələrdən informasiya toplayır və onu istifadə üçün müəssisə, firma və şirkət rəhbərinə təqdim edir. Əksər müəssisələrdə, şirkətlərdə (firmalarda) satıcılar və digər iş adamları belə informasiyanın toplanmasında fəal iştirak etdikləri üçün mükafatlandırılır. Bəzi hallarda fəa-

liyyətdə olan təsərrüfat subyektləri kənar təşkilatlardan, məsələn maliyyə institutlarından, agentliklərdən və i.a. işlənmiş, istifadə üçün hazır informasiyaları satın alır. Bir çox xarici ölkələrdə elə müəssisə və şirkətlər də vardır ki, onlar bazarın vəziyyəti barədə, qiymət və rəqabət haqqında həftəlik vizual məlumat toplayaraq, onu maraqlanan təşkilatlara satırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərində idarəetmə informasiyası daha dəqiq olmalı və o, idarə olunan obyektə hərtərəfli xarakterizə etməlidir.

İnformasiya iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif qruplara bölünür. Onu əsasən iki qrupa bölmək olar. Birincisi müəssisə, şirkət və firma rəhbərlərində mövcud olan məlumat, əldə etdiyi bilik, yaxud təcrübədir, ikincisi isə operativ sərəncam qəbul etmək üçün idarə olunan obyekt barədə məlumatlardır. İnformasiya o zaman iqtisadi səmərəyə malik ola bilər ki, idarə rəhbəri ondan səmərəli istifadə etməyi bacarsın. İnformasiyadan idarəetmədə səmərəli istifadə etmək üçün onu məzmununa görə qruplara bölmək lazımdır. Məsələn, plan xarakterli informasiyanı nəzarət xarakterli informasiya ilə birləşdirmək olmaz. Elə informasiyalar vardır ki, onlar elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi hesabına əldə edilir. İnformasiya idarəetmədə çox zaman bu və ya digər tədbirlərin yerinə yetirilməsilə, bəzən keçmiş, bəzən də gələcək zamanla bağlı olur. Müasir dövrdə ölkənin təsərrüfat subyektlərində formalaşan və idarəetmədə mövcud informasiya sistemində nöqsanlar vardır. Məsələn, müəssisələrdə həyata keçirilən proseslərlə informasiyanın daxil olması arasında bəzən vaxt fərqi xeyli çox olur.

Mövcud informasiyaların başqa bir nöqsanı odur ki, onlarda verilən əsas göstəricilər üzrə plandan, norma və normativlərdən, resepturalardan kənarlaşmalara dair məlumat olmur. Deməli, idarəetmədə informasiyalara yaradıcı münasibət bəsləməklə, onun təkmilləşdirilməsi və oraya əlavə məlumatların daxil edilməsi məsələləri müəssisə rəhbərlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu isə özlüyündə müəssisə, firma, şirkət rəhbərlərinin idarəetmədə informasiyalardan istifadə etmək qabiliyyəti və səriştəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, hər bir idarə rəhbərinin özünə məxsus iş üsulu vardır. Bəzi idarə rəhbəri çoxlu məlumat toplamağı sevir. Digəri isə minimum məlumatla da kifayətlənir. Elə idarə rəhbəri də vardır ki, ona tabe olan işçilərlə canlı əlaqə yaratmağı sevir.

Texniki təhsilə malik olan müəssisə rəhbəri adətən, texniki xarakter daşıyan informasiyaya daha çox fikir verir. İqtisadi təhsilə malik olan müəssisə rəhbəri isə iqtisadi məlumatla daha çox maraqlanır. Belə idarə rəhbərlərinin iş üsulu düzgün deyildir. Müasir idarə rəhbəri nöqsan və çatışmazlıqları dərhal həll etməklə yanaşı, müəssisənin başqa sahələrindəki işləri də daim nəzarət altında saxlamalıdır. İqtisadi, texniki və texnoloji proseslərin təhlil işlərini müvəffəqiyyətlə icra edən idarə rəhbəri digərindən ona görə fərqlənir ki, onun qəbul etdiyi sərəncamlarda orijinallıq və yaxud təkrarsızlıq hiss edilir. Orijinallıq, təkrarsızlıq müəssisəni yüksək nəticələrə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda fəaliyyət göstərən müəssisə, firma, şirkətlərdə operativ informasiya üçün standart forma yoxdur. Bu belə də olmalıdır. Çünki istər xalq təsərrüfat sahələri, istərsə də ayrı-ayrı müəssisə, firma və şirkətlər müxtəlif texniki-iqtisadi göstəricilərə və müxtəlif şəraitə malikdir. Buna görə də, vahid informasiya sistemi yaratmaq məqsədəuyğun deyildir.

İnformasiya sistemi iqtisadi və sosial fəaliyyət sahələri üzrə maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin xüsusiyyətləri və onların texnologiyası, istehsalın və əməyin təşkili və s. ilə bağlı olan bütün məsələləri kompleks şəkildə özündə əks etdirməlidir.

Məlum olduğu kimi, istehsal prosesləri və təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, onlar müasir informasiya sistemində tələb olunan səviyyədə əks olunmur. Beləliklə, onlar diqqətdən yayınır, təsərrüfatdaxili ehtiyatları vaxtında və tam həcmdə səfərbər edə bilmir.

İstehsal prosesində elə amillər vardır ki, onları nə miqdar, nə də dəyər ifadəsində müəyyən etmək, ölçmək mümkün olmur. Əlbəttə, bu məsələlərə biganə yanaşmaq olmaz. Ona görə ki, rəqabət zamanı yüksək istehsal nəticələrinin əldə edilməsi xeyli dərəcədə bu elementlər üzrə ehtiyat potensialının hərəkətə gətirilməsindən asılıdır.

İdarəetmə informasiyasından bəhs etdikdə, onun tək-cə məlumat xarakteri daşması deyil, həm də nəzarət funksiyası da nəzərə alınmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində informasiyalardan səmərəli istifadə edilməsi də diqqəti cəlb etməlidir. Təcrübə göstərir ki, idarə və müəssisələrdə bəzən ikinci dərəcəli məsələlər üzrə informasiya toplanılır.

Bununla bərabər, yeni proseslər, amillər, vacib məsələlər və axınlar diqqətdən yayınır və onlar haqqında informasiya yaratmağa cəhd göstə-

rilmir. Rəqabət şəraitində təkcə yeni proseslər deyil, həm də gələcək hadisələr barəsində proqnoz xarakteri daşıyan informasiyalar diqqəti cəlb etməlidir. İdarəetmədə informasiya sabit xarakter daşıya bilməz. Ona görə ki, iqtisadiyyatın inkişafında bəzən bir amilin təsir qüvvəsi azalır, digərinki isə artır.

Bazar münasibətləri şəraitində mövcud informasiyalarda öz əksini tapa bilməyən amillər də diqqəti cəlb etməlidir. Ona görə ki, rəqabətin əmələ gətirdiyi sət şəraitdə xırda bir müsbət amildə də mikroprosesin potensialını səfərbər edilməlidir. Təcrübədə bunun üçün adətən xronometrajlardan istifadə edirlər. Deməli, bazar münasibətlərində bu kimi amillərə münasibət dəyişilməlidir.

Xronometrajdan iş normalarının müəyyən edilməsi və təzələnməsi problemlərinin həllində istifadə edilir. Bazar münasibətlərində xronometraj vasitəsilə bu və ya digər əməliyyatın, prosesin yerinə yetirilməsinin optimal variantı öyrənilir. Burada işçinin (fəhlənin) ixtisas dərəcəsi, əməyin yaradıcı xarakter daşması, texnikadan istifadə qabiliyyəti, əməyin tətbiqinin səmərəlilik səviyyəsi, iş yerinin təşkili və s. məsələlər barəsində informasiya toplanmalı və bu materiallar əsasında səmərəli və optimal normativ və təkliflər hazırlanmalıdır.

İnformasiya mənbəyinin yaranmasında müasir hesablama texnikasından istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hesablama texnikasından istifadə edildikdə informasiyanın dəqiqliyi artır, səhvlər azalır. Bu işlərin müasir hesablama texnikası vasitəsilə aparılması müəyyən dərəcədə vaxta qənaət edilməsinə, informasiyaların ötürülməsi sürətinin artırılmasına imkan verir. Beləliklə, qənaət edilmiş vaxt ərzində informasiyanın təkmilləşdirilməsi üçün iş aparmağa və amillər arasında qanunauyğunluğu öyrənməyə imkan yaranır.

İnformasiya mənbələrinin təkmilləşdirilməsində texniki-iqtisadi göstəricilərdən istifadə vacib məsələlərdən biridir. Müasir dövrdə istehsalın iqtisadi səmərəsi xeyli dərəcədə texniki-iqtisadi amillərdən asılıdır. Texniki-iqtisadi amillərdən istifadə potensial imkanları konkret surətdə müəyyən etməyə imkan yaradır.

Təcrübə subut etmişdir ki, istehsalda yüksək nəticə təsadüfən yaranmır. Bu, bilavasitə kollektivin gərgin əməyi, çevik iş üsulu, məhsuldar iş və hər bir iş prosesinə yaradıcılıqla yanaşmağın nəticəsində əldə edilir.

Aydındır ki, hər bir müəssisə və təşkilatda potensial imkanlar mövcuddur. Bunların səfərbər edilməsi isə kollektivin məhsuldar əmək fəaliyyətinin təşkil edilməsindən, bütövlükdə mövcud potensialı səfərbər

etməkdən və müəssisənin idarə edilməsi səviyyəsindən asılıdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə bərabər informasiyanın səmərəsi də diqqətdən yayınmamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici istifadə olunmuş informasiyanın ümumi informasiya miqdarına olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Təcrübədə sınaqdan çıxmış bu meyardan respublikamızda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar da istifadə edilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə qərarları onların nəticələrində marağı olan və alınan nəticələr üçün maddi məsuliyyət daşıyan sahibkar qəbul edir. İdarəetmə qərarı rəsmi sənədlərə, rəsmi-plan sənədlərində verilən rəsmi informasiyaları, mühasibat uçotu və hesabatı informasiyaları, uçotdan kənar informasiyaların təhlilin nəticələrinə istinad etməklə qəbul edilir. Aydınır ki, müəssisə rəhbəri, hətta yüksək səviyyədə bacarığa və iş təcrübəsinə malik olan halda belə, yuxarıda sadalanan, müxtəlif mənbələr də toplanılan bütün informasiyalardan istifadə etməklə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi qabiliyyətində olmayacaqdır. Buna görə də, idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün işgüzar yekun informasiyaları hazırlamaq lazım gəlir.

İdarəetmə qərarı seçmək və qəbul etmək üçün: uçot, hesabat və digər informasiyaların seçimi və toplusu (yığılı); ikinci dəfə hesablanan analitik informasiyalar; amillə və nəticə göstəricilərə dair hesablamalar və qiymətləndirmələr; reyting qiymətləndirmələr; təhlilin nəticələrini rəsmiyyətə salan sənədlər; sistemləşdirilmiş informasiya əsasında mətnsiz təhlil; qrafiklər, diaqramlar və s. yekun işgüzar informasiyalar lazım olur.

Çoxlu sayda və mürəkkəb informasiyaları təhlil etməklə idarəetmə qərarları hazırlayan, qəbul edilən və sonralar təsərrüfat proseslərində baş verən gözlənilməyən situasiyalarla əlaqədar olaraq onlara əlavə və düzəlişlər etmək, onları dəyişdirmək, bəzən də tamamilə yeni qərarlar qəbul etmək lazım gəlir. Belə bir şəraitdə informasiyaların işlənməsinin avtomatlaşdırılması üçün FEHM-dan başqa müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumatlar bazası, təhlilin ümumi və hissəvi metodikaları, bütün mürəkkəb sistemini təmsil edən ümumi və funksional proqram təminatı lazımdır. Məsələn, ümumi proqram təminatına əməliyyat sistemi və servis proqramları ilə yanaşı aşağıdakılar daxildir: proqramlaşdırma sistemləri (proqramlaşdırma dili ilə translyatorlar); instrumental proqram vasitələri (mətnli və qrafik, cədvəl proseduraları və i.a.); tətbiqi proqramlar (ancaq təhlil üçün yararlı universal və spesifik).

Beynəlxalq praktikada iri kompaniyalarda, firma və şirkətlərdə, birliklərdə idarəetmə qərarlarını kompaniyanın direktorlar şurası (idarə-

etmənin birinci səviyyəsi), kompaniyanın prezidenti (idarəetmənin ikinci səviyyəsi) qəbul edir. Lakin əksər hallarda idarəetmə haqqında qərar layihələrinin təşəbbüskarları məhsul istehsal üzrə, iqtisadiyyat üzrə, maliyyə üzrə, marketinq üzrə prezident müavinləri (idarəetmənin üçüncü səviyyəsi) və bilavasitə bunlara tabe olan baş iqtisadçı, xəzinədar, baş mühasib, yaxud mühasib-nəzarətçi, təftişçi və digər baş mütəxəssislər olur. Odur ki, kifayət qədər informasiyanın toplanılması və işlənilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə bütün təşəbbüskarların (eyni zamanda cavabdehlərin) fərdi kompyuterlərlə təmin olunması idarəetmə qərarlarını hazırlamaq, seçmək və təqdim etmək, işgüzar yekun informasiyaların aşağıdan yuxarıya təqdimini sürətləndirilmək üçün zəruri amildir.

Bizim fikrimizcə EHM-i analitik işləri aparıcıların xidmətinə vermək üçün aşağıdakılar tələb olunur: əvvəlcə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək və sonra EHM-da həlli alqoritmini və FEHM üçün riyazi təsvirini hazırlamaq; yeni informasiya sistemini formalaşdırmaq və təhlil üçün təlimatlar bankını yaratmaq, analitik vəzifələrin həllinin məşin proqramını hazırlamaq. Bu çətin işi analitikin və proqramistin birgə səyi ilə icra etmək mümkündür.

***IV FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT EHTİYATLARININ
AŞKARA ÇIXARILMASI, HESABLANMASI VƏ SƏFƏRBƏR
EDİLMƏSİNDƏ TƏHLİLİN ROLU***

**4.1. Təsərrüfat ehtiyatları haqqında anlayış, onların
təsnifatı və mahiyyəti**

«Ehtiyat» ərəb sözü olub, iqtisad elmlərdə, o cümlədən təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində iki mənada işlədilir: 1. Gələcəkdə lazım olacağı nəzərdə tutulub tədarük edilmiş, saxlanmış vəsaitlər; 2. Hələlik istifadə olunmayan, lakin mövcud olan imkanlar.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istehsal ehtiyatları iki mənada işlədilir:

Birinci mənada müəssisənin dövriyyə vəsaitinin istehsal sahəsində olan və hələlik bilavasitə istehsal prosesinə cəlb edilməyən xammal, material, yanacaq, satın alınan yarımfabrikatlar, komplektləşdirici məmulatlar, alət və ehtiyat hissələri, quraşdırmaq tələb olunan avadanlıqlar və digər dövriyyə aktivləri başa düşülür.

İkinci mənada isə bütün ehtiyatlardan gələcəkdə yaxşı istifadə olunması hesabına istehsalın effektivliyinin, məhsulun həcmünün artırılmasının və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, mənfəətin çoxaldılmasının, məsrəflərin və məsrəftutumunun, fondutumunun, əməktutumunun azaldılmasının, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin və i.a. təsərrüfatdaxili imkanları başa düşülür.

Deməli, eyni «İstehsal ehtiyatları» həm anbarlarda, iş və saxlama yerlərində olan ehtiyatlar, həm də istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi imkanları mənalarında istifadə olunur.

Eyni termindən iki mənada istifadənin qarşısını almaq məqsədilə son illərdə nəşr olunan iqtisadi ədəbiyyatlarda «ehtiyat fondları» və «təsərrüfat ehtiyatları» terminləri işlədilir. «Ehtiyat fondları» termini müəssisədə mövcud olan xammal, material, yanacaq və başqa material resursları ehtiyatlarını, «təsərrüfat ehtiyatları» termini isə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, yeni texnika və texnologiyalardan, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarından, qabaqcıl təcrübələrdən istifadə etməklə yaxın gələcəkdə istehsalın daha da inkişaf etdirilməsi imkanlarını ifadə edir.

Təsərrüfat ehtiyatları müəssisədə mövcud olan xammaldan, enerjidən, istehsal gücündən və avadanlıqlardan, iş vaxtından istifadə

sahəsində mövcud olan, istifadə olunmamış ehtiyatları (imkanları) xarakterizə edir. Bu ehtiyatların istehsal prosesinə cəlb olunması, hər şeydən əvvəl, qənaət rejiminə əməl olunması, iş vaxtı, material, enerji və d. itgilərin aradan qaldırılması hesabına müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərinin (əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialverimi, əməkverimi, məsrəfverimi, maya dəyəri, mənfəət, rentabellik və i.a.) yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

İdarəetmədə təsərrüfat ehtiyatlarının mahiyyətini, onların xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmədən istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində böyük nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür. Mövcud maddi və əmək resurslarından daha səmərəli, qənaətbəxş istifadə imkanları ehtiyatlarının mahiyyətini xarakterizə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində elmi-texniki tərəqqi inkişaf etdikcə maddi və əmək resurslarından qənaətlə istifadənin yaxşılaşdırılması imkanları da çoxalır. İstehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi isə, öz növbəsində, bütün imkanlardan – ehtiyatlardan istifadə dərəcəsindən bilavasitə asılıdır.

İstehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının iqtisadi mahiyyəti məhsul vahidinə maddi və əmək məsrəflərini azaltmaqla məhsul istehsalını çoxaltmaq və onun keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarətdir. Bütün ehtiyat növlərindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsinə yönəldilmiş iqtisadi, istehsal-texniki, təşkilati, siyasi-tərbiyəvi tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi, ilk növbədə, ehtiyatların mahiyyətinin dərk edilməsini tələb edir.

Mütərəqqi texnika və texnologiyaların, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırmanın, avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqini, istehsalın təşkili, idarə edilməsi, planlaşdırılması və iqtisadi stimullaşdırılmasının təkmilləşdirilməsini, xammala, yanacaq, enerjiyə və digər resurslara qənaətin təmin edilməsini, çıxar və itgilərin və səmərəsiz xərclərin maksimum aradan qaldırılmasını təmin edən ehtiyatlar, demək olar ki, fəaliyyətdə olan müəssisələrin hamısında, hətta yüksək göstəricilərə nail olmuş müəssisələrdə belə mövcuddur.

Bazar rəqabəti gücləndikcə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi zəruriyyəti artır ki, bu da təsərrüfat ehtiyatlarının daha tam öyrənməsini, aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsini tələb edir. Ehtiyatları aşkar etmək üçün mühasibat uçotu və hesabı, statistik hesabı və digər informasiyalardan istifadə etməklə müəssisənin fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili aparılır. Bu problemin həllində, ehtiyatların daha çox və dəqiq aşkara çıxarılmasında, məhsulun həcmnin artırılmasında və

keyfiyyətinin yüksəldilməsində, mənfəətin çoxaldılmasında maddi marağı olan əmək adamlarının təhlil işlərinə cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlar, investitorlar və dividənt alanlar da müəssisə rəhbərliyi və əmək kollektivi ilə yanaşı ehtiyatların daha çox aşkara çıxarılmasında maraqlıdır.

Təcrübə göstərir ki, indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının çoxaldılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsini, istehsal resurslarına qənaəti, qeyri-məhsuldar xərclərin, çıxar və itgilərin azaldılmasını, istehsal və tədavül proseslərinin qeyri-ahəngdarlığı hallarının aradan qaldırılmasını, maddi və əmək resurslarından daha dolğun, səmərəli istifadəni təmin edən ehtiyatlar çoxdur. Daha dəqiq dərk etmək, anlamaq, tam həcmdə və vaxtında aşkara çıxartmaq, mövcud maddi, maliyyə resurslarını hesaba almaqla onlardan istifadə yollarını aşkar etmək üçün bütün təsərrüfat ehtiyatlarını müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaq-təsnifləşdirmək lazım gəlir.

Planlaşdırma və təhlil işlərində təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir:

Vaxt əlamətinə görə ehtiyatlar cari və perspektiv ehtiyatlara bölünür.

Böyük xərclər tələb olunmayan, yaxın bir dövr ərzində (ay, kvartal, il) səfərbər etmək mümkün olan, daha tez və nəzərə çarpacaq dərəcədə iqtisadi səmərə verən ehtiyatlar *cari ehtiyatlardır*. Belə ehtiyatlar keçmiş qısa bir dövr ərzində istehsal resurslarından, yeni texnika və texnologiyalardan, qabaqcıl təcrübələrdən planlı istifadə sahəsində buraxılmış imkanları göstərir. Cari ehtiyatlardan istifadə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi prosesini sürətləndirməyə imkan verir.

Perspektiv ehtiyatlar elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, yeni texnologiyaların istehsalatda tətbiqi, istehsalın yenidən qurulması, istehsal predmetinin dəyişdirilməsi üçün böyük kapital qoyuluşları tələb olunan, uzun bir dövr ərzində həyata keçirmək mümkün olan ehtiyatlardır.

Cari ehtiyatlardan istifadə fəhlələrin sayını artırmaq, təşkilati tədbirləri həyata keçirtmək və onların əmək məhsuldarlığını yüksəltmək, istehsal prosesinə daha çox material resursları yönəltmək və onlardan qənaətlə istifadə etmək, mövcud maşın və avadanlıqlardan ekstensiv və intensiv istifadəni yaxşılaşdırmaqla cari dövrdə əmtəəlik məhsul istehsalını çoxaltmağa imkan verir.

Perspektiv ehtiyatlardan istifadənin reallaşdırılması müəssisə iqtisadi

sadiyyatının plana uyğun inkişafını, onun tarazlığını və proporsionallığını təmin edir, həm də maliyyə resurslarından istifadə etməklə istehsalın effektivliyinin uzun bir dövr ərzində artmasına səbəb olur.

Perspektiv ehtiyatlardan istifadə, bir qayda olaraq, müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafına dair perspektiv planlarda nəzərdə tutulur.

Əhatə dairəsi əlamətinə görə ehtiyatların 4 növü məlumdur:

1. Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar;
2. Sahə əhəmiyyətli ehtiyatlar;
3. Regional əhəmiyyətli ehtiyatlar;
4. Ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlar.

Müəssisədə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər, habelə əmək kollektivləri, yaxud müəssisənin sifarişi ilə kənar şəxslər, elmi-tədqiqat institutları, konstruksiya büroları, ixtisaslaşdırılmış laboratoriyalar və i.a. tərəfindən aşkar edilən, ancaq həmin təsərrüfat subyektində istifadə edilməsi mümkün olan ehtiyatlar təsərrüfatdaxili ehtiyatlardır. Təsərrüfatsızlıq, texnologiyaların pozulması, resepturların gözlənilməməsi, avadanlıqların nasaz işləməsi, bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi, materialların parametrlərinin biçimin tələblərinə uyğun olmaması, materialın keyfiyyətinin aşağı olması, qəza hadisələri ilə əlaqədar material itgiləri, müxtəlif səbəbdən iş vaxtı itgiləri, maşın və avadanlıqların boş dayanması, tam yüklənməməsi üzrə itgilər təsərrüfatdaxili ehtiyatlardır. Az miqdarda əmək və vəsait sərf etməklə, bəzən də təşkilati tədbirlər görməklə təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadə itgilərin və qeyri-məhsuldar xərclərin daha tez, həm də maksimum dərəcədə aradan qaldırılmasını və beləliklə də, istehsalın effektivliyinin yüksəlməsini təmin edir.

Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar kənar təşkilatların köməyi olmadan məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmində artırılması və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsində, əmək kollektivinin maddi stimullaşdırılmasında, təsərrüfatsızlıq hallarını daha tez aradan qaldırmaqla sahibkarların mənfəətinin çoxaldılmasında həlledici rol oynadığına görə belə ehtiyatlar ətraflı təhlil edilir.

Sahəvi əhəmiyyət kəsb edən ehtiyatlara xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsində istifadə olunmamış imkanlar daxildir. Belə ehtiyatlar müəyyən sahə daxilində təhlil və aşkar edilir. Yeni maşın və avadanlıqların, maşınlar sisteminin, texnologiyaların işlənilib hazırlanması, yeni bitki (toxum) sortlarının, mal-qara və quş cinslərinin yetişdirilməsi, məmulatların konstruksiyasının yaxşılaşdırılması (tək-

milləşdirilməsi) və i.a. sahəvi əhəmiyyət kəsb edən ehtiyatlardır. Belə ehtiyatlar müvafiq nazirliklər, sahə birlikləri, səhmdar cəmiyyətləri, assosiasiyalar, sahə elmi-tədqiqat institutları, konstruktor büroları, təcrübə təsərrüfatları tərəfindən təhlil işləri aparmaqla aşkar çıxarılır.

Regional əhəmiyyətli ehtiyatlar ölkənin müəyyən bir coğrafi, yaxud inzibati rayonda, bölgədə aşkar edilən və həmin ərazidə istifadə etməyə imkan verən ehtiyatlardır. İdarə tabeçiliyindən, mülkiyyət formalarından, istehsal istiqamətindən asılı olmayaraq müəyyən bir coğrafi ərazidə (bölgədə, inzibati rayon ərazisində) yerli xammaldan, torpaq, su və meşə resurslarından, yeraltı sərvətlərdən, enerji resurslarından birgə istifadə etməyə, mərkəzləşdirilmiş köməkçi, xidmətedici istehsallar yaratmağa imkan verən ehtiyatlar bu qəbildən olan ehtiyatlardır. Belə ehtiyatlar həmin regionda fəaliyyətdə olan müəssisələrin birgə səyi ilə, yaxud onların sifarişi ilə müvafiq elmi-tədqiqat institutları tərəfindən təhlil işləri aparmaqla aşkar edilir.

Ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlara milli iqtisadiyyatın idarə edilməsi sisteminin dəyişdirilməsi, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrin inkişafındakı uyğunsuzluqların aradan qaldırılması, özəlləşdirmə ilə əlaqədar olaraq mülkiyyət formalarının dəyişilməsi və yeni mülkiyyət formalarının yaranması, istehsal sahələrin qarşılıqlı əlaqələrinin pozulması və i.a. səbəblərlə əlaqədar əvvəlki dövrlərdə buraxılmış imkanlar daxildir. Belə ehtiyatlar yuxarı dövlət idarəetmə orqanları, müvafiq elmi-tədqiqat institutları tərəfindən aşkara çıxarılır. Ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlardan istifadəni təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və onların həyata keçirilməsinə müxtəlif səviyyələrdə dövlət orqanları tərəfindən nəzarət yetirilir.

Kimlər tərəfindən aşkar edilməsi baxımından ehtiyatlar təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdankənar (xarici), yəni daxili və xarici ehtiyatlara bölünür. Sahəvi, regional və ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlar **xarici (təsərrüfatdankənar) ehtiyatlardır**. Təsərrüfatdankənar (xarici) ehtiyatlardan istifadə, öz növbəsində, birbaşa, yaxud da dolayı yolla müəssisənin iqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinə təsir göstərir. Lakin təsərrüfatdaxili ehtiyatlar məhsulun həcmnin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əsas iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması problemlərinin həlli üçün əsas mənbə hesab olunur.

Təkrar istehsal prosesinin mərhələlərinə görə tədarük, istehsal və satış sferalarında olan ehtiyatları ayırmaq lazımdır. İstehsal ehtiyat-

larının əldə edilməsi xərclərinə qənaəti və itgilərin azaldılmasını, təchizatın komplektliyini və tələb olunan sürətini təmin edən ehtiyatlar tədarük sferasında olan ehtiyatlardır. Bir qayda olaraq, ehtiyatların çoxu istehsal sahəsində olur. Məhsulun həcmnin çoxaldılmasını, keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən məsrəfləri, itgi və çıxarı azaltmağa və məhsulun maya dəyərini aşağı salmağa imkan verən bütün ehtiyatlar istehsal sferasında olan ehtiyatlardır.

Satış prosesində, yəni tədavül sferasında olan ehtiyatlara hazır məhsulun saxlanması və reallaşdırılması zamanı itgiləri və xərcləri azaltmağa, daha tez, həm də yüksək qiymətlərlə reallaşdırmağa imkan verən ehtiyatlar daxildir.

Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar istehsal resurslarının növlərinə görə də təsnif edilir. Əsas vəsaitlərdən, material, əmək, maliyyə, torpaq resurslarından və digər resurs növlərindən istifadə imkanları bu qəbildən olan ehtiyatlardır.

Ehtiyatların istehsal resurslarının növlərinə görə təsnifatı, onların bütün növlərini müəssisənin istehsal gücünə bərabər həcmdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına uyğun balanslaşdırmağa imkan verir.

Kifayət qədər yüksəkixtisaslı əmək resursları mövcud olan iqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində əmək resurslarının çoxaldılması və onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi hesabına məhsul buraxılışının artırılması ehtiyatları aşkar edildikdə istehsalın material resursları, istehsal gücləri (maşın və avadanlıqlar) ilə təminatı və onlardan səmərəli istifadə olunması ehtiyatlarını da hesablamaq və balanslaşdırmaq tələb olunur. Bu resurslardan hər hansı biri üzrə təsərrüfatdaxili ehtiyatlar çatışmadıqda ehtiyatın həcmi az olan resurs hesablamaya daxil edilir, digər resurslar üzrə ehtiyatlar isə ona uyğun olaraq balanslaşdırılır.

İstehsalın nəticələrinə təsirin, həm də amillərin xarakterinə görə bütün ehtiyatlar intensiv və ekstensiv ehtiyatlara bölünür. Məhsul buraxılışı həcmnin çoxaldılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə istehsal prosesinə əlavə əmək, material, enerji və digər resursların cəlb edilməsi ilə əlaqədar ehtiyatlar ekstensiv ehtiyatlardır.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı şəraitində istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində ekstensiv amillərlə əlaqədar ehtiyatların rolu getdikcə azalır və istehsalın sürətli intensivləşdirilməsini təmin edən ehtiyatların aşkar edilməsinə olan ehtiyac çoxalır. Buna görə də təhlil zamanı elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini özündə

təcəssüm etdirən daha səmərəli istehsal vasitələrinin, daha yetkin əmək təşkili formalarının və texnoloji proseslərin tətbiqi ilə əlaqədar ehtiyatların, yəni intensiv ehtiyatların aşkar edilməsinə daha çox diqqət yetirilir.

Aşkar edilməsi üsullarına görə aşkar və gizli ehtiyatlar mövcuddur. Dərin təhlil işləri aparılmadan adi müşahidə zamanı, cari və mühasibat informasiyalarından istifadə etməklə asanlıqla aşkar edilən ehtiyatlar aşkar ehtiyatlardır. Mühasibat uçotunda qeydə alınmış iş yerlərində, anbar və meydançalarda, yolda xammal və materialların, yarım-fabrikatların, hazır məhsulun xarab olması, əskikgəlməsi, məhsulun və işlərin brak edilməsi, ümüdsüz borcların silinməsi, ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğlərinin azaldılması, resurslardan istifadə zamanı bədxərcliyin (normadan artıq xərclərin), iş vaxtı itgilərinin, oğurluq və mənimsəmələrin azaldılmasını təmin edən ehtiyatlar aşkar ehtiyatlardır.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında nəzərdə tutulmamış yeni texnika və texnologiyalardan istifadə, mövcud maşın və avadanlıqların təkmilləşdirilməsi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi və i.a. ilə əlaqədar ehtiyatlar gizli ehtiyatlardır. Belə ehtiyatlar təsərrüfatdaxili, təsərrüfatlararası müqayisəli təhlil, funksional dəyər təhlil aparmaqla aşkara çıxarılır. Uzun bir dövr ərzində xarici ölkələrdə müvəffəqiyyətlə sınaqdan çıxmış yeniliklərin, qabaqcıl təcrübələrin, mütərəqqi texnologiyaların öyrənilməsi və təhlili müəssisədaxili gizli ehtiyatların aşkar edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ehtiyatlardan istifadə əksər hallarda müxtəlif səviyyələrdə xərclərlə əlaqədar olur. Buna görə də ehtiyatlar məsrəftutumuna görə də təsnifləşdirilir.

Məsrəftutumuna görə ehtiyatlar üç qrupa bölünür:

1. Həyata keçirilməsinə nisbətən az məsrəflər tələb olunan xammal və material, hazır məhsul, yarımfabrikat, bitməmiş istehsal itgilərinin azaldılmasını təmin edən ehtiyatlar;

2. Birinci qrupa nisbətən çox məsrəflər tələb olunan elmi nailiyyətlərin, yeni texnologiyaların və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi ilə əlaqədar ehtiyatlar.

3. Böyük həcmdə məsrəflər tələb olunan elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə istehsalın texniki silahlanmasının yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə təsirinə görə:

a) Məhsul istehsalının həcmi artıran, struktur irəliləmələri və

məhsul çeşidlərinin təzələnməsini təmin edən ehtiyatlar;

b) Məsrəftutumunun azaldılmasını (qənaəti) və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən ehtiyatlar;

c) Məhsulun mənfəətliyi və istehsalın retabellik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar;

ç) Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin edən ehtiyatlar məlumdur.

4.2. Təsərrüfat ehtiyatlarının hesablanması və əsaslandırılması üsulları

Tədqiqatın kompleks və sistem şəklində aparılması, elmi xarakter daşması, operativliyi, istehsalın aparıcı sahəsinin və zəif yerinin təyin edilməsi bütün ehtiyatların vaxtında və tam həcmdə aşkara çıxarılmasının zəruri şərtləridir.

Müəssisədə həyata keçirilən proses və hadisələrin bir-birilə bağlılığı, birinin digərinə qarşılıqlı təsiri, fəaliyyət sahələrinin bir-birindən asılılığı onlara kompleks şəkildə baxmağı tələb edir. Öyrənilən proses və hadisələrin qarşılıqlı əlaqəliliyi və qarşılıqlı asılılığı mövcud olduğuna görə, onlar müəyyən bir sistem şəklində tədqiq edilir. Müəssisənin bütün fəaliyyət sahələrində mövcud olan ehtiyatların kompleks şəkildə və sistem halında aşkara çıxarılması ehtiyatların təhlilinin başlıca şərtidir.

Hər bir ehtiyatın iqtisadi mahiyyətini, onun axtarılması istiqamətlərini bilmədən ehtiyatları tam həcmdə aşkar etmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün təhlil işlərində dialektika, iqtisadi nəzəriyyə, texniki və d. elmlərə məxsus tədqiqat üsullarından istifadə edilir. Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar istehsal texnologiyalarında, istehsalın və əməyin təşkilində və s. olduğuna görə, bunların təhlilində iqtisadçılarla yanaşı idarəetmə funksiyalarını icra edən müxtəlif peşə sahibləri – marketinqlər, mühəndislər, texnoloqlar, normalaşdırıcılar və başqaları iştirak edir. Ehtiyatları axtarmağın elmi və kollektiv xarakter daşması da onların daha çox və dəqiq aşkara çıxarılması və əsaslandırılmasının zəruri şərtidir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində eyni amil bir sıra göstəricilərə təsir göstərir. Məsələn, yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqi əmək məhsuldarlığına, əmtəlik məhsul istehsalının həcminə və keyfiyyətinə, çıxar və tullantının azalmasına, məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə, məsrəftutumunun, əməktutumunun, materialtutumunun, fondtutumunun aşağı düşməsinə və s. müsbət təsir

göstərir. Buna görə də ehtiyatların təkrar hesaba alınmasına yol verməmək təhlil vaxtı qarşıda qoyulan mühüm şərtlərdən biridir.

Lakin istehsal ehtiyatları ilə təmasda (həmmərz) olduqda onların təkrar hesaba alınması zəruri olur. Məsələn, əmək resursları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə, material resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadə, maşın və avadanlıqlarla (digər texniki vasitələrlə) təmin olunması və onlardan istifadə məhsul buraxılışının həcminə və keyfiyyətinə, məhsulun maya dəyərinə, mənfəət və rentabelliyyə eyni vaxtda təsir göstərdiyinə görə bu amillərin istehsalın effektivliyinə təsirinin təhlili zamanı aşkara çıxarılan ehtiyatları toplamaq olmaz. Buna görə də ehtiyatların təhlili zamanı təkrar hesablamaq yol verməmək üçün tədqiq olunan bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələrini, qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı asılılıqlarını hesaba almaqla bütün resurslardan daha da səmərəli istifadəni təmin edən ehtiyatların toplanması zəruridir.

Bazar rəqabəti şəraitində bazarın tələbinə uyğun olaraq istehsalın miqyasları artdıqca, istehsal profili dəyişdikcə mütərəqqi texnika və texnologiyaların tətbiqində, istehsalın və əməyin təşkilində yeniliklər baş verdikcə məhsul (iş və xidmətlərin) istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinə olan ehtiyac da artır. Belə bir şəraitdə təsərrüfatdaxili ehtiyatların plana uyğun, sisteməlik və operativ qaydada aşkara çıxarılması ehtiyatların təhlilinin mühüm şərtlərindən biridir.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlilində aşkar edilən «aparıcı halqa», yaxud «zəif yeri (cəhəti)» istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Ehtiyatların təhlili və onların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlərin hazırlanmasında «aparıcı halqanın», yaxud «zəif yeri»nin təyin edilməsi ehtiyatların təhlilinin mühüm şərtlərindən biridir.

Ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların istehsalın effektivliyinə təsirini hesablamaq üçün aşkar edilmiş ehtiyatlardan istifadə imkanlarını da hesaba almaq tələb olunur. Bunun üçün real imkanları axtararaq tapmaq lazım gəlir. Real imkanları hesaba almaqla ehtiyatlardan istifadənin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması ehtiyatların təhlilinin mühüm şərtlərindən biridir.

Ehtiyatlardan istifadəyə dair iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hesablamalar imkan daxilində dəqiq və kifayət qədər əsaslandırıldıqda müəssisə üçün faydalı olur. Ehtiyatlar xarakterinə, aşkara çıxarılması üsullarına, əhatə dairəsinə, mövcud olduğu sferalar və mə-

nimsənilməsi üçün məsrəftutumununa görə fərqləndiyinə görə onlar üzrə təsərrüfatdaxili ehtiyatların hesablanması, mənimənilməsinə dair konkret təşkilati-texniki tədbirlərlə əlaqələndirilməsi və müvafiq hesablamalarla əsaslandırılması, balanslaşdırılması üsulları da fərqlənir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində aşkara çıxarılan ehtiyatların həcmi hesablaşmaq və konkret hesablamalarla əsaslandırmaq üçün müstəqil hesablaşma, müqayisə, determinləşdirilmiş amillə təhlil, maliyyə-iqtisadi təhlil, statistik təhlil, riyazi proqramlaşdırma, modelləşdirmə və s. üsullardan istifadə edilir.

İstehsal əlavə istehsal resursları cəlb etməklə, yaxud resurs itgilərini aradan qaldırmaqla əmtəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcmi artırılması ehtiyatını təyinata zamanı müstəqil hesablaşma üsulundan istifadə edilir.

Fəhlələrin faktiki sayının planda nəzərdə tutulduğundan az olması aşkar edildikdə boş yerlərin sayının plan üzrə bir fəhləyə düşən məhsul istehsalı həcmi (əmək məhsuldarlığına) vurmaqla, istehsal əlavə əmək resursları cəlb edilməsini, işdə olan fəhlələrin iş vaxtı itgilərinin adam-saat hesabı ilə miqdarı bir adam-saatına plan üzrə məhsul istehsalının miqdarına vurmaqla iş vaxtı itgilərin aradan qaldırılması hesabına əmtəlik məhsulun həcmi çoxaldılması ehtiyatı hesablanır.

Daha çox xammal tədarükü və istehsal verilməsi hesabına əmtəlik məhsulun həcmi çoxaldılması ehtiyatı əlavə material sərfi miqdarını plan üzrə material verimi göstəricisinə vurmaqla təyin edilir. Yeni texnika və texnologiyalardan, biçim üsullarından istifadə hesabına material itgilərinin, çıxar və tullantıların azaldılması hesabına material resursları sərfinə qənaətin miqdarını plan üzrə material verimi göstəricisinə vurmaqla material itgilərinin azaldılması hesabına əmtəlik məhsulun mümkün çoxaldılması ehtiyatı hesablanır.

İstehsal səxlərində əlavə maşın və avadanlıqlar, digər texniki vasitələri quraşdırmaqla əmtəlik məhsulun çoxaldılması ehtiyatı müəssisədə qəbul edilmiş iş rejiminə uyğun olaraq əlavə avadanlıqlarda gözlənilən maşın-saatlarının miqdarını norma üzrə bir maşın-saatına məhsul buraxılışı miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Müqayisə üsulundan eyni şəraitdə işləyən və istehsal profili eyni olan, lakin resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə olunan qabaqcıl müəssisə ilə, yaxud müəssisənin qabaqcıl səxləri ilə və ya plan normaları ilə müqayisədə aşkara çıxarılan bu və ya digər istehsal resursu ehtiyatı aşkar edildikdə istifadə olunur. Bu zaman qabaqcıl müəssisə,

sex norma ilə müqayisədə məhsul vahidinə bu və ya digər resursun artıq sərfi miqdarını proqnoz dövründə məhsul buraxılışının plan miqdarına vurmaqla gözlənilən qənaətin miqdarı hesablanır və dəyər ifadəsində qiymətləndirilir. Sonra bu və ya digər resurs növü üzrə gözlənilən ehtiyat məbləğini resursverimi (materialverimi, əməkverimi, fondverimi) göstəricisinə vurmaqla planlaşdırılan dövrdə məhsul buraxılışının çoxaldılması ehtiyatı hesablanır. Müqayisə üsulunda natural göstəricilərindən də istifadə edilir.

Məsələn, fərz edək ki, müəssisədə məhsul vahidi istehsalına texnoloji normada nəzərdə tutulan 4 kq əvəzinə 5,5 kq xammal sərfi olmuşdur. Planlaşdırılan dövrdə 48400 ədəd məhsul buraxılışının nəzərdə tutulduğunu və müvafiq yeni texnologiyanı tətbiq etməklə artıq məsrəflərin qarşısının alınmasını hesaba alsaq materiallara qənaətin miqdarı $-72\ 600\text{ kq} = 48400 \times (4 - 5,5)$; bu qənaətin hesabına məhsul buraxılışının artırılması ehtiyatı $72600 : 4 = 18150$ ədəd olur.

Qabaqcıl təcrübənin, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, mütərəqqi biçim üsullarından istifadə ilə əlaqədar olaraq bu və ya digər istehsal resursuna qənaətin miqdarı, bu qənaət hesabına məhsulun çoxaldılması ehtiyatı da eyni qaydada hesablanır.

Ehtiyatların həcmnin hesablanmasında determinləşdirilmiş amilli təhlil üsullarından (zəncirvari yerdəyişmə, mütləq fərqlər, nisbi fərqlər və inteqral üsulları) da istifadə edilir.

Məsələn, fərz edək ki, kiçik müəssisədə hesabat ilində fəhlələrin faktiki sayı (F_{FS}) 20 nəfər, bir nəfərə məhsul istehsalının miqdarı (M_{MF}) 2,4 min ədəd olmuşdur. Planlaşdırılan ildə fəhlələrin plan sayını (F_{PS}) 22 nəfərədək, əmək məhsuldarlığını (M_{MP}) isə 2,8 min ədədədək artırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda hesaba alınan ehtiyatlardan istifadə hesabına məhsul buraxılışının çoxaldılması miqdarı:

I. Mütləq fərqlər üsulunda:

a) Fəhlələrin sayının çoxaldılması hesabına məhsul istehsalının artırılması miqdarı (M_{AF}):

$$M_{AF} = (F_{PS} - F_{FS}) \times M_{MF};$$

$$M_{AF} = (22 - 20) \times 2,4 = +4,8 \text{ min ədəd};$$

b) Onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına ($M_{AƏ}$)

$$M_{AƏ} = (M_{MP} - M_{MF}) \times F_{PS};$$

$$(2,8 - 2,4) \times 2,2 = + 8,8 \text{ min ədəd olur.}$$

II. Zəncirvari yerdəyişmə üsulunda:

a) Məhsul buraxılışının hesablama həcmi (M_{BH})

$M_{BH} = F_{PS} \times M_{MF}$; $22 \times 2,4 = 52,8$ min ədəd.

b) Məhsul buraxılışının planlaşdırılan həcmi (M_{BP})

$M_{BP} = F_{PS} \times M_{MP}$; $22 \times 2,8 = 61,6$ min ədəd olur.

Bu halda planlaşdırılan ildə hesabat ilində aşkar edilən ehtiyatlardan istifadəyə dair hesablamalarda:

- fəhlələrin orta illik sayının 2 nəfər artması hesabına məhsul buraxılışı 4,8 min ədəd = $(52,8 - 48,0)$;

- onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına isə 8,8 min ədəd = $(61,6 - 52,8)$ artırılması nəzərdə tutulur.

İki amilin təsirinin cəmi 13,6 min ədəd = $(+4,8) + (+8,8)$ olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$61,6 - 48,0 = (+4,8) + (+8,8)$;

+ 13,6 min ədəd = + 13,6 min ədəd.

Deməli, fəhlələrin sayının artırılması və onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ehtiyatlarından istifadə hesabına planlaşdırılan ildə məhsul istehsalı həcmının artırılması ehtiyatı 13,6 min ədəd təşkil edir.

Nisbi fərqlər və inteqral üsullarından istifadə etməklə aparılan plan hesablamalarda da ehtiyatların səfərbər edilməsi hesabına məhsul istehsalı həcminin çoxalması miqdarı eyni olacaqdır.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrdə təhlil aparmaqla aşkar edilən təsərrüfatdaxili ehtiyatların hesablanması və plan hesablamalarına daxil edilməsində korrelyasiya təhlili nəticələrindən də geniş miqyasda istifadə edilir. Bu üsuldan istifadə edildikdə müvafiq amilli göstəricilərdə alınan reqressiya bərabərlik əmsallarını sonuncunun mümkün artımına vurmaq lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı modeldən (formuladan) istifadə edilir:

$$N\uparrow G = N\uparrow X_i \times b_i$$

Burada: $N\uparrow G$ - nəticə göstəricisinin (G) artırılması ehtiyatı;

$N\uparrow X_i$ - amil göstəricisinin (x) artım ehtiyatı;

b_i - əlaqələrin bərabərləşdirilməsi əmsallarıdır.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxamilli korrelyasiya təhlilində çoxlu sayda amillərin təsiri altında formalaşan ehtiyatların hesablanması saysız-hesabsız miqdarda mürəkkəb hesablama işlərinin aparılmasını tələb edir. Buna görə də ehtiyatların hesablanmasının korrelyasiya üsulunda ancaq nümunəvi hesablamalar aparılır.

Son illərdə təsərrüfatdaxili ehtiyatları gələcək dövrlərin plan göstəricilərinə dair hesablamalar aparan zaman perspektiv planlaşdırma işlərində riyazi proqnozlaşdırma üsulundan geniş miqyasda istifadə edilir.

Bu üsul qarşıdakı dövrdə təsərrüfatçılıq şəraitini, resursların məhdudluğunu nəzərə almaqla əlavə və istifadə olunmamış ehtiyatları təyin etməyə imkan verir. Riyazi proqramlaşdırma üsulundan istifadə optimal variantda ehtiyatın həcmi təyin etməyə və əvvəlki dövrlərlə müqayisə etməklə qiymətləndirməyə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsal olunan məmulatların istehlak xassələrinin yaxşılaşdırılması onların daha tez və nisbətən baha qiymətlərlə reallaşdırılmasına qabaqcadan təminat verir. İstehlak xassələrinin yaxşılaşdırılması əlavə maddi və əmək məsrəfləri tələb edir. Bu qəbildən olan ehtiyatların hesablanması məmulatın istehlak xassələrinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin və qiymətlərin artımının müəssisə üçün sərfəli nisbətləri təyin etməyə imkan verən funksional dəyər təhlildən istifadə edilir. Funksional dəyər təhlil məmulat istehsalının ilk mərhələsində onun konstruksiyasını və parametrlərini təkmilləşdirmək, daha ucuz və keyfiyyətli materiallardan, resepturalardan, texnologiyalardan istifadə etmək yolu ilə artıq məsrəfləri, bədxərcliyi, lüzumsuz və qeyri-məhsuldar xərcləri azaltmağa imkan verir.

Tədqiq olunan nəticə göstəricisini bölünə bilən model şəklində təsvir etmək mümkün olan hallarda ehtiyatların hesablanması üçün göstəricilərin formalaşdırılması üsulundan da istifadə edilir.

Əmək məhsuldarlığı göstəricisi məhsulun həcmi onun istehsalına sərf olunan adam-günlərinin, adam-saatlarının sayına, məsrəfverimi göstəricisi məhsulun həcmi həmin məhsulun maya dəyərində bölməklə, istehsalın rentabelliği məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəəti həmin məhsulun tam maya dəyərində nisbəti kimi hesablanır.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi yeni texnika və texnologiyalardan, qabaqcıl təcrübədən istifadə etmək, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsini yüksəltmək, əməyin və istehsalın təşkilinin daha mütərəqqi formalarını mənimsəmək yolu ilə məhsul istehsalının həcmi çəxaltmaq məqsədini güdür. Sadaladığımız tədbirlərin həyata keçirilməsi isə, öz növbəsində, əlavə xərcləri tələb edir. Deməli, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatı hesablamaq üçün məhsulun həcmi çəxaldılmasını və əmək məsrəflərinin azaldılmasını təmin edən ehtiyatlarla yanaşı, həm də bu ehtiyatlardan istifadə ilə əlaqədar xərcləri də hesablamaq tələb olunur.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını, yəni məhsulun məsrəftutumunun azaldılmasını təmin edən ehtiyatları hesablamaq üçün məhsulun həcmi çəxaldılmasını təmin edən ehtiyatlarla yanaşı, ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə məsrəflərin azaldılmasını təmin edən ehtiyatları

da hesablamaq tələb olunur.

İstehsalın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını hesablamaq üçün əmtəlik məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəətin çoxaldılması və onun tam maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən ehtiyatları, habelə bu ehtiyatlardan istifadə ilə əlaqədar əlavə məsrəfləri hesaba almaq lazımdır.

Sadaladığımız ehtiyatların hesablanması göstəricilərin formalaşdırılmasına uyğun riyazi modellərdən istifadə edilir.

Bunu rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının təmsilində şərh edək.

Rentabelliyyənin yüksəlməsi ehtiyatını - R_{EH} , faktiki mənfəəti - M_F , mənfəətin artırılması ehtiyatını - M_{AE} , reallaşdırılan məhsulun faktiki tam maya dəyəri - M_{TM} , məhsulun tam maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatını - M_{TME} , satışın həcmində çoxaldılması ilə əlaqədar ehtiyatların mənimlənməsi ilə əlaqədar əlavə xərcləri - $S_{\Theta X}$ ilə işarə etsək, onda rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatına dair riyazi model belə olur:

$$R_{EH} = \frac{M_f + M_{AE}}{M_{TM} - M_{TME} + S_{\Theta X}} = \frac{M_{\phi}}{M_{PTM}} = R_E - R_F$$

Burada: R_E - ehtiyatları hesaba aldıqdan sonrakı rentabellik səviyyəsinə və R_F - hesaba almazdan əvvəlki faktiki rentabellik səviyyəsinə xarakterizə edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən tədbirlər görülmədən heç bir ehtiyatdan, hətta aşkar ehtiyatlardan belə istifadə etmək qeyri-mümkündür. Odur ki, ehtiyatları hesaba almazdan əvvəl onlardan istifadə tədbirlərini konkret hesablamalarla əsaslandırmaq lazımdır. Əsaslandırma zamanı bu və ya digər ehtiyatdan istifadə ilə əlaqədar tədbirlərə əlavə xərclərin verimi qənaətbəxş olmadıqda həmin ehtiyat hesablamaya daxil edilmir.

Təcrübədə real imkanları, xüsusilə də maliyyə imkanlarını nəzərə almaqla planlaşdırılan tədbirlər konkret hesablamalarla əsaslandırıldıqdan sonra təyin edilən ehtiyatlara dair hesablamaya daxil edilir. Lakin bununla belə ehtiyatlardan istifadə üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin effektivliyini, başqa sözlə desək, əlavə xərclərin xərcveriminin faydalılığı da təyin olunur.

Deməli, ehtiyatların təhlilində əvvəlcə ehtiyatları aşkara çıxarmaq, onlardan istifadəni təyin edən tədbirləri müəyyən etmək, tədbirlərlə əlaqədar xərclərin və xərcverimini təyin etmək və nəhayət ehtiyatların hesablanması ardıcılığını gözləmək məqsəduyğundur.

BÖLMƏ 2. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN (FİRMALARIN) TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

V FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN (FİRMANIN) MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

5.1. Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatında müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticələrinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir. O, müəyyən bir dövr (ay, rüb, il) ərzində müəssisədə mövcud olan əmək, material, maliyyə resurslarından, əsas vəsait obyektlərindən, torpaqlardan, digər maddi və qeyri-maddi ehtiyatlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını, istehsalın və əməyin təşkili formalarının səmərəliliyini səviyyələndirir. Mənfəət əmək kollektivinin izafi əməyi ilə yaradılan xalis gəlirin reallaşdırılan hissəsidir. Fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində mənfəətin artırılması əmək adamlarının maddi cəhətdən maraqlandırılması prinsipini pozmadan, maddi və maliyyə ehtiyatlarından məqsədyönlü və daha da səmərəli, qənaətlə istifadəni tələb edir.

Müəssisənin mənfəəti artdıqca yeni texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltmək, yeni məhsul çeşidlərini mənimsəmək, bazarın tələbinə uyğun olaraq buraxılan məhsul çeşidlərinin keyfiyyətini yüksəltmək, onların moda və fasonlarını yaxşılaşdırmaq, habelə fəhlə və qulluqçulara maddi yardımlar göstərilməsinə, onların iş və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, peşə vərdisləri və ixtisaslarının yüksəldilməsinə daha çox vəsait yönəltmək və nəhayət, fəaliyyətinin ahəngdarlığını və daimiliyini təmin etmək imkanları çoxalır.

Dövlət büdcəsi gəlirinin böyük bir hissəsini mənfəət vergisi təşkil edir. Mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəəti artdıqca, mənfəət vergisi ödəyicilərindən büdcəyə daxilolmalar da artır.

Müəssisə mənfəətlə işlədikdə və rentabellik səviyyəsi artdıqda onun dövriyyə vəsaiti, xüsusilə də pul vəsaiti çoxalır. Belə olduqda müəssisə malsatan və podratçılara, büdcəyə və sosial sığorta orqanlarına, fəhlə və

qulluqçulara, elektrik enerjisi, su, buxar, rabitə, təmir və i.a. xidmətlər üçün müxtəlif müəssisə və təşkilatlara, banklara, təsisçilərə, törəmə müəssisələrə, yuxarı orqanlara və digər kreditorlara olan borclarını vaxtında və tam məbləğdə ödəmək iqtidarında olur ki, bu da onun normal iş fəaliyyətini təmin edir, iqtisadi sanksiyalar üzrə qeyri-məhsuldar xərclərin qarşısını alır. Müəssisənin maliyyə nəticələri satış hesabında formalaşır və 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi» adlı hesabatda iki göstəricidə əks etdirilir: ümumi mənfəət, satışdan alınan mənfəət.

Müəssisənin mənfəətinin çox hissəsini məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından alınan mənfəət təşkil edir. Reallaşdırılan məhsulun satış qiyməti ilə tam maya dəyəri arasındakı müsbət fərq onun reallaşdırılmasından alınan mənfəətdir.

Bazar iqtisadiyyatında məhsul, iş və xidmətlərin satış qiymətləri əsasən dövlət tərəfindən tənzimlənmir, tələb və təklifin bazarda formalaşan nisbətindən asılı olaraq dəyişir. Ona görə də məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən onun maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin artırılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir. Satış qiymətlərindən fərqli olaraq, məhsulun maya dəyəri göstəriciləri müəssisə tərəfindən idarə olunan göstəricilər sırasına daxildir. Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi azad rəqabət şəraitində alıcılara aşağı keyfiyyətli məhsul, iş və xidmətləri təklif etmədən (aşağı keyfiyyətli mal təklifi satışın həcmnin azalmasına gətirib çıxarır) onların maya dəyərinin azaldılmasında müəssisələrin maddi marağı və məsuliyyətini artırır. Ona görə də bazar iqtisadiyyatında məhsulun qiymətinin aşağı həddi həmişə istehsalçının nəzarəti altında olur. İstehsal müəssisələri bu həddi müntəzəm olaraq mühafizə edib, qorumağa çalışır. Başqa sözlə desək, istehsalçılar qiymətin, maya dəyəri ilə müəssisənin mənfəətinin cəmindən yuxarı olması üçün daha çox cəhd göstərirlər. Lakin qiymət və maya dəyəri göstəricilərindən ancaq maya dəyəri göstəriciləri müəssisə tərəfindən idarə edildiyinə görə, o, istehsal olunan məhsulun, görülən işin və göstərilən xidmətlərin maya dəyərini aşağı salmaq üçün daha səylə çalışır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində qiymətlərin formalaşdırılmasında maya dəyəri göstəricisi əsas olmuşdur. Maya dəyəri aşağı düşdükcə, məhsul, iş və xidmətlərin satış qiymətlərinin də azaldılması və beləliklə də daha çox alıcının cəlb edilməsi imkanları artır. Deməli, istehsal müəssisələrində məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəəti

artırmaq məqsədi ilə onların maya dəyərini aşağı salınması, qiymətlərin ucuzlaşdırılmasını, satışın miqyasının genişləndirilməsini təmin edən başlıca ehtiyat mənbəyidir. Qiymətlərin aşağı düşməsi isə bütün ölkə əhalisinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, istehsal müəssisələrində mənfəətin artırılması, nəinki bu müəssisələrin əmək kollektivlərinin, eyni zamanda dövlətin, onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisə, idarə və təşkilatların, habelə, ölkə əhalisinin maddi marağını təmin edən iqtisadi, siyasi və təşkilatı məsələlərdən biridir. Buna görə də istehsal miqyasları daim azalan, az mənfəətlə və ya mənfəətsiz işləyən, hesablaşma öhdəliklərini yerinə yetirməyən, müflisləşən və sadaladığımız səbəblərə görə ləğv edilən müəssisələrin sayının artdığı indiki şəraitdə, mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, hər bir müəssisədə mənfəət və ondan istifadə göstəricilərini təhlil etməklə, mənfəətin artırılması və ondan istifadənin yaxşılaşdırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mənfəətin formalaşması və ondan istifadənin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəssisənin biznes-planına uyğun olaraq mənfəətin plan həcmi reallığının müəyyənəndirilməsi;
2. Mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsini və onun dinamikasının təyin edilməsi;
3. Satışdan alınan mənfəət üzrə planın reallığının və gərginliyinin müəyyənəndirilməsi;
4. Satışdan alınan mənfəətə və balans mənfəətinə müxtəlif amillərin təsirinin, mənfəətin artırılması ehtiyatlarının təyin edilməsi;
5. Yaxın gələcəkdə mənfəətin artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar üzrə icmal hesablamaların reallığının əsaslandırılması;
6. Mənfəətin artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadənin ən səmərəli variantlarının seçilməsi və onlardan istifadəni təmin edən idarəetmə qərar layihələrinin hazırlanması;
7. Balans mənfəətindən istifadə göstəricilərinin öyrənilməsi;
8. Müəssisənin inkişafı istiqamətləri və miqyaslarını nəzərə almaqla yaxın 5-10 il üçün mənfəət göstəricilərinin proqnozlaşdırılması;

9. Müəssisənin perspektiv iqtisadi və sosial inkişafını nəzərə almaqla mənfəətdən daha da səmərəli istifadəni təmin edən, hesablamalarla əsaslandırılmış tövsiyələr və əməli təkliflərin hazırlanması.

Mənfəət və rentabelliğin təhlili zamanı, hər şeydən əvvəl, müəssisənin mühasibat və statistik hesabat məlumatlarından istifadə edilir. Bu mühasibat hesabatlarına aşağıdakılar aiddir:

1. Müəssisənin balansı (forma №1);
2. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat (forma №2);
3. Müəssisə balansına əlavə (forma №5).

Maliyyə nəticələrinin təhlilində qüvvədə olan qanunverici və normativ aktlardan, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabatdan (forma №1-maliyyə), sənaye müəssisələrində əmtəəlik məhsulun maya dəyəri və onun maliyyə nəticələri haqqında hesabatdan (forma №7), müəssisənin (təşkilatın) məhsul (iş, xidmət) istehsalına sərf olunan xərclər haqqında hesabatdan (forma № 5-md), 80№-li «Mənfəət və zərərlər» və 81№-li «Mənfəətin istifadəsi» hesabları üzrə uçot registrlərindən (15№-li jurnal-orderdən), müəssisənin biznes-planından, mənfəətin formalaşmasına dair biznes-planından, mənfəətin proqnozlaşdırılmasına dair hesablamalardan, təftiş aktları və onların müzakirəsi üzrə qərarlardan, məhkəmə və arbitraj orqanlarının qərarlarından, auditor yoxlamaları, vergi və sosial sığorta, hüquq-mühafizə və digər dövlət orqanları tərəfindən aparılmış yoxlamalara dair materiallardan, müəssisələrdə yaradılan təftiş komissiyası tərəfindən aparılmış müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təftişinə dair materiallardan, təsisçilərin iddialarından, müxtəlif normativ sənədlərdən və müəssisənin kommersiya sirri, dövlət sirri olmayan digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Müəssisənin kommersiya sirrini və dövlət sirrini təşkil edən məlumatların yayılmasına və onların mühafizə qaydasının pozulmasına görə məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Buna görə də müəssisənin və dövlətin sirri olan informasiya mənbələrindən təhlil işlərində ancaq müvafiq orqanların yazılı razılığı ilə istifadə olunur.

5.2. Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsini, müxtəlif amillərin mənfəətə təsirini, onun strukturunu və dinamikasını qiymətləndirmək üçün planlaşdırma, uçot, hesabat və təhlil işlərində istifadə olunan və mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Hazırda qüvvədə olan qaydaya görə idarəetmə işlərində, o cümlədən planlaşdırma və proqnozlaşdırma, mühasibat uçotu, audit, hesabat və təhlil işlərində balans mənfəəti, məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəət, sair satışdan alınan mənfəət, satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər və xərclər (satışdankənar nəticələr), vergitutulan mənfəət, yəni vergiyə cəlb olunan mənfəət, güzəştli mənfəət, yəni mənfəət vergisi hesablanarkən hesaba alınmayan mənfəət, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət, xalis mənfəət və reinvestisiya edilmiş mənfəət göstəricilərindən istifadə olunur.

Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemində balans mənfəəti xüsusi yer tutur. Bu göstərici müəssisənin istehsal-maliyyə və idarəetmə fəaliyyətinin nəticələrini özündə əks etdirir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş «Müəssisənin illik mühasibat hesabatları və onların tərtibi qaydaları»nda göstərilir: «Balans mənfəəti (zərər) mühasibat uçotu əsasında təsərrüfat əməliyyatlarının və qanuna uyğun olaraq balans maddələrinin qiymətləndirilməsinin sonuncu maliyyə nəticəsi kimi özündə müəssisənin əsas vəsaitlərinin və başqa əmlaklarının, məhsullarının (işlərinin, xidmətlərinin) satışından olan mənfəəti (zərəri), həmçinin qeyri-satış əməliyyatlarından gələn gəliri (bu əməliyyatlar üzrə xərc məbləğləri çıxılmaqla) cəmləşdirir».

Məhsulun (iş və xidmətlərin), malların satışından alınan mənfəət (zərər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər nəzərə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından gələn gəlirlə onların istehsalına və satışına çəkilən xərclər, başqa sözlə desək, reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bu mənfəət göstəricisi müəssisənin məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışı fəaliyyətinin nəticələrini daha dürüst qiymətləndirməyə imkan verir və balans mənfəətinin tərkibində daha böyük yer tutur.

Digər satışdan alınan mənfəətə (zərərə) həmçinin 47 №-li «Əsas

vəsaitlərin satışı və sair xaricəmələri» hesabının krediti və debeti üzrə dövriyyə məbləğləri arasındakı fərq (əsas vəsait obyektlərinin əskik gəlməsi və artıq çıxması, icarəyə, əvəzsiz olaraq başqa təşkilatlara verilməsi üzrə əməliyyat məbləğləri daxil edilmədən), habelə 48№-li «Sair aktivlərin satışı» hesabında uçota alınan qeyri-maddi aktivlərin, dövriyyədəki vəsaitlərə aid mal-material qiymətlilərinin, valyuta qiymətlilərinin, qiymətli kağızların və digər maliyyə qoyuluşlarının satış qiymətləri ilə balans dəyəri arasındakı fərq aid edilir.

Balans mənfəti müəyyənləşdirilən zaman hesaba alınan satış-dankənar nəticələrə alınmış və ödənilmiş peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, alınmış qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər, digər iqtisadi sanksiyalar üzrə alınan gəlirlər (qanunvericiliyə müvafiq olaraq büdcəyə və büdcədən kənar fondlara istisna olmaqla), müəssisənin hesablarında olan vəsaitlərə görə əldə edilən faiz məbləğləri, valyuta hesabları və xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə (kurs) fərqləri, hesabat ilində aşkara çıxarılmış keçmiş illərin mənfəti və zərərləri, təbii fəlakətlərdən dəymiş zərərlər, debitor borclarının silinməsindən itkilər, əvvəllər ümitsiz borclar kimi silinmiş borcların daxil olması üzrə gəlirlər aid edilir.

Mövcud qaydaya görə müəssisəyə məxsus olan səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar üzrə əldə edilən gəlirlərin (dividentlərin, faizlərin) ümumi məbləği və birgə müəssisələrin fəaliyyətində iştiraka görə alınan gəlirləri satış-dankənar gəlirlərə aid olsa da, «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» 2№-li hesabat formasında ayrıca sətirdə əks etdirilir. Bundan başqa, həmin hesabatda xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə (kurs) fərqi də ayrıca sətirdə göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə dövlətin himayəsində olmur, əksinə, dövlətin qüdrəti müəssisələrin fəaliyyətindən çox asılı olur. Buna görə də dövlət, istehsal müəssisələrinin sürətli iqtisadi və sosial inkişafına şərait yaradır, məsələn, qanunda mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər nəzərdə tutur. Müəssisənin mənfəət vergisi hesablanarkən vergitutulan mənfəət məbləği istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə, habelə, bu məqsədlər üçün alınmış və istifadə edilmiş bank kreditlərinin ödənilməsinə; elmi-axtariş və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılmasına; təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə; səhiyyə, xalq təhsili, mədəniyyət və idman təyinatlı obyekt və müəssisələrin, qocalar və əlillər evlərinin, məktəbəqə-

dər uşaq müəssisələrinin, uşaq istirahət düşərgələrinin, müəssisənin mənzil fondunun saxlanılmasına və xeyriyyə işlərinə çəkilən xərclər qədər azaldılır. Eyni zamanda əvvəlki ildə zərərlə işləmiş müəssisələr üçün sonrakı beş il ərzində zərərin ödənilməsinə yönəldilmiş mənfəət hissəsi vergi ödənişindən azad edilir. Sadaladığımız, habelə Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan digər arqumentlər iqtisadi təhlil işlərində vergi tutulan (yəni vergi alınan), vergi tutulmayan (və ya güzəşt nəzərdə tutulan), habelə müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin ayrı-ayrılıqda tədqiqini tələb edir.

Vergi tutulan, yəni vergi hesablanan mənfəətdən vergi və digər ödəmələr (mənfəət hesabına) çıxıldıqda, müəssisənin xalis mənfəəti alınır.

Xalis mənfəətdən ödəniləsi dividendləri çıxıldıqda, reinvestisiya edilmiş mənfəətin həcmi alınır.

Mənfəətin formalaşdırılmasının təhlili zamanı balans mənfəətinin təhlilinə, mənfəətdən istifadənin təhlili zamanı isə vergi tutulan və tutulmayan (güzəştli vergi hesablanan), həmçinin müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin təhlilinə geniş yer verilir.

Qüvvədə olan qaydaya görə təsərrüfat subyektinin maliyyə nəticələri mühasibat uçotunda «Mənfəət və zərərlər» adlı sintetik hesabda əks etdirilir. Bu hesabda mənfəət və zərərlər müəssisənin gəlirləri və xərclərinin hərəkətini əks etdirən çoxlu sayda hesablarla əlaqədə formalaşır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mənfəət və zərərlər haqqında ətraflı məlumat 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»da əks etdirilir: mənfəətin çox hissəsini məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəət təşkil edir.

Satışdan mənfəət satışdan alınan gəlirlərlə satılmış məhsula çəkilən istehsal, kommertiya və idarəetmə xərclərini özündə birləşdirən tam maya dəyəri arasındakı fərq kimi hesablanır və aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$M_s = S_h - M_d - K_x - \dot{I}_x$$

Burada: M_s -satışdan mənfəəti;

S_h -satışdan əldə edilən gəlirləri;

M_d -satılmış məhsulun istehsal maya dəyərini;

K_x -kommertiya xərclərini;

\dot{I}_x -idarəetmə xərclərini göstərir.

İstehsal müəssisələrində bütün adi fəaliyyət növlərindən, əsas istehsal və investisiya fəaliyyəti növlərindən maliyyə nəticələri-vergiyə cəlb olunanadək olan mənfəət (yəni sadalanan fəaliyyət sahələri üzrə

gəlirlərlə xərclər arasındakı fərq) və vergiyə cəlb olunandan sonra mənfəət, bəzən də adi fəaliyyət növlərindən mənfəət adlanan göstəricilərdən də istifadə olunur. Vergi tutulanadək olan mənfəətlə mənfəətdən vergi məbləği arasındakı fərq kimi hesablanan ikinci göstərici müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini qiymətləndirmək üçün daha maraqlıdır və aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$M_{af} = M_{af.v.s.} - M_v$$

Burada: M_{af} -adi fəaliyyətdən mənfəət məbləği;

$M_{af.v.s.}$ -vergi tutulanadək adi fəaliyyətdən cəmi mənfəət məbləği;

M_v -mənfəətdən vergini ifadə edir.

Fəaliyyətdə olan müəssisənin son maliyyə nəticəsi *xalis mənfəət (bölüşdürülməmiş mənfəət)* hesab olunur. Xalis mənfəət müəssisənin, onun əmək kollektivinin, səhmdarların, təsisçilərin maddi maraqlarını təmin edən əsas göstəricidir. Xalis mənfəət səhmdarlara (təsisçilərə) çatması dividendləri hesablamaq üçün əsas göstərici olmaqla yanaşı, nizamnamə kapitalı və ehtiyat kapitalının artırılması, müəssisə mənfəətinin kapitallaşdırılması üçün vəsaitin yönəldilməsinin başlıca mənbəyidir. Bəzən də xalis mənfəətdən təsərrüfat subyektində gerçəkləşdirilən bəzi təsərrüfatdaxili proqramların həyata keçirilməsi üçün xərclərin maliyyələşdirilməsində istifadə olunur.

İqtisad elmində «maliyyə nəticəsi» anlayışı satılan məhsulun (işin, xidmətin) dəyərinin ya onun istehsalı və satışına məsrəflərdən çox (az) olması, ya da onun istehsalına məsrəflərdən çox (az) olması mənasında başa düşülür. Müsbət maliyyə nəticə müəssisənin əsas və dövriyyə kapitalından məqsədyönlü və səmərəli istifadəni, son maliyyə nəticəsi kimi çıxış edən xalis mənfəət (bölüşdürülməmiş mənfəət) isə onun xüsusi kapitalının artmasını səciyyələndirir. Milli mühasibat hesabatlarında verilən bölüşdürülməmiş mənfəət göstəricisi ancaq təsadüfi hallarda, yəni hesabat dövrü ərzində təsərrüfatdaxili proqramlar üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsində mənfəətdən istifadə edilmədiyi halda xalis mənfəətə bərabər olur.

Qüvvədə olan qaydaya görə hüquqi subyekt sayılan bütün təsərrüfat subyektlərində hesabat dövrünün son maliyyə nəticəsi mühasibat balansında bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər) kimi əks etdirilir.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda mühasibat (xalis) mənfəət göstəricisinə də rast gəlinir. Mühasibat (xalis) mənfəəti məhsul (iş və xidmətlər) satışından maliyyə nəticələrinə digər təşkilatlarda iştirakdan ali-

nan gəlirləri, alınan faizləri (ödənİLƏn faizləri çıxmaqla), əməliyyat gəlirlərini (xərcləri çıxmaqla), satışdankənar gəlirləri (xərcləri çıxmaqla), fəvqəladə gəlirləri (xərcləri çıxmaqla) əlavə edib alınan nəticədən mənfiətdən vergi məbləğini çıxmaqla müəyyənləşdirilir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, dünyanın əksər ölkələrində hesablanan və təhlil edilən yuxarıda sadalanan bir qisim mənfiəti səciyyələndirən göstəriciləri milli müəssisələrdə hesablamaq və təhlil etmək mümkünsüzdür. Çünki, mənfiəti hesablamaq üçün əsas baza sayılan 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»da mənfiət göstəricilərini hesablamaq üçün tələb olunan bəzi informasiya verilmir. Məsələn, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı ilə müqayisədə onun satışı ilə bağlı xərclərin və satışın idarə edilməsi daha çətin olan indiki şəraitdə məhsulun tam maya dəyərində kommersiya xərclərinin, idarəetmə xərclərinin payı daima çoxalır. Lakin qüvvədə olan 2№-li hesabat formasında kommersiya xərcləri və idarəetmə xərcləri haqqında informasiya verilmədiyinə görə satışdan alınan mənfiətə dair göstərici üzrə proqnozdan kənarlaşmaya kommersiya xərclərinin, idarəetmə xərclərinin təsirini hesablamaq və təhlil etmək mümkün olmur.

Adi fəaliyyətdən alınan mənfiət (M_{af}) göstəricisi haqqında da eyni fikri söyləmək olar. Adi fəaliyyətdən mənfiət belə hesablanır: məhsul (iş və xidmətlər) satışından pul gəliri üstəgəl digər müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində iştirakından gəlirlər üstəgəl sair əməliyyat mənfiəti (xərcləri) üstəgəl satışdankənar gəlirlər çıxılsın reallaşdırılan məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri, çıxılsın satışla əlaqədar xərclər, çıxılsın idarəetmə xərcləri, çıxılsın sair əməliyyat xərcləri, çıxılsın satışdankənar xərclər, çıxılsın mənfiət vergisi. Aydındır ki, sadalanan maddələrin bir qismi üzrə 2№-li hesabat formasında informasiya verilmir. Uyğun praktikaya malik Rusiya Federasiyasında 2000-ci ildən başlayaraq istifadə olunan 2№-li «Mənfiət və zərərlər haqqında hesabat»da və digər informasiya mənbələrində yuxarıda sadalanan mənfiəti xarakterizə edən bütün göstəriciləri təhlil etmək üçün kifayət qədər informasiya verilir. Ölkəmizin təsərrüfat subyektlərində də bu tərübədən istifadənin mənfiətin idarə edilməsi üçün daha səmərəli qərarların qəbul edilməsinə imkan verəcəyi şübhəsizdir.

Maliyyə nəticələrinin təhlili işinə başlamazdan əvvəl iqtisadi mənfiətə, adi fəaliyyətdən alınan mənfiətə, bölüşdürülməmiş mənfiətə (zərərə), xüsusilə də məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfiətə,

reallaşdırılan məhsulun, iş və xidmətlərin, malların maya dəyərində, idarəetmə və kommertiya xərclərində, əməliyyat və satışdankənar, habelə fəvqəladə gəlirlərə və xərclərə aid informasiyanın qüvvədə olan qanunverici və normativ aktların tələblərinə uyğun uçot registrlərində qeydə alınmasını və hesabatlarda əks etdirilməsini, başqa sözlə desək, təhlil üçün seçilən informasiyanın düzgünlüyünü, etibarlılığını dəqiq yoxlamaq tələb olunur. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin çoxlu sayda hesablarda əks etdirilən təsərrüfat fəaliyyəti üzrə nəticələri (müsbət və ya mənfi, müəssisə fəaliyyətindən asılı və asılı olmayan) «Mənfəət və zərərlər» hesabında cəmləşdirməklə təyin edildiyini nəzərə alsaq, maliyyə nəticələrinin formalaşmasında istifadə olunan bütün informasiyanın yoxlanılmasının və dəqiqləşdirilməsinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini anlamaq mümkündür.

5.3. Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilərin reallığın təmin olunması problemləri

Ölkə müəssisələrinin balans məlumatlarından görüldüyü kimi, hesabatlarında mənfəət, xüsusilə də bölüşdürülməmiş mənfəət haqqında rəqəmləri reallıqdan fərqli əks etdirən müəssisələr az deyildir.

Hesabat məlumatlarına əsasən son illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq istehsal və satış fəaliyyətlərini genişləndirən, pul gəlirlərini çoxaldan, maliyyə nəticələrini yaxşılaşdıran, yəni mənfəətlə işləyən və mənfəət məbləğlərini daim artıran, istehsal və satışın rentabelliğini yüksəldən müəssisə və təşkilatların sayı xeyli artmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, satışdan alınan mənfəət qanunla müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər hesaba alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulların, iş və xidmətlərin, malların satışından gələn gəlirlərlə onların istehsalı və satışına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyənləşdirilir. Deməli, satışdan gəlirin məhsul (iş, xidmət) istehsalına (malların əldə edilməsinə) və satışına çəkilən xərclərdən artıq qalan hissəsi real mənfəəti ifadə edir. Buradan aydın olur ki, mənfəətlə işləyən müəssisə və təşkilatların təchizat, istehsal və satış fəaliyyəti ilə bağlı borclar, xüsusilə də ödəmə vaxtı keçmiş borclar (tədiyyə öhdəlikləri) olmamalıdır. Lakin mühasibat balanslarına əsasən yüksək məbləğlərdə bölüşdürülməmiş mənfəəti həmçinin, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin rentabelliği yüksək olan, buna baxmıyaraq

raq, alınan xammal, yarımfabrikat və digər material resurslarına görə kənar təşkilatlara nəqliyyat, elektrik enerjisi, qaz, su, buxar, rabitə və digər xidmətlərə görə xidmət təşkilatlarına, hətta, mübahisəsiz alınan (hesablaşma hesabına pul daxil olan kimi silinən) vergi, sosial sığorta, gömrük, ödəmələri üzrə borcları, məhkəmə və arbitraj orqanlarının qərarları və əmrləri ilə kəsilmiş məbləğlər üzrə borcları, bəzi hallarda isə əməyin ödənişi üzrə borcları ödəmək üçün pul vəsaiti və ya pul ekvivalentləri olmayan müəssisələr az deyildir. Halbuki, mənfəətlə işləyən müəssisələrdə borcları qaytarmaq imkanları yüksək olmalıdır. Mənfəətlə işləyən, lakin vaxtı keçmiş və cari borcları qaytara bilməyən, kifayət qədər material ehtiyatları yaratmaq, təsərrüfatdaxili proqramları yerinə yetirmək və i.a. üçün pul vəsaiti olmayan müəssisələrin mənfəəti xarakterizə edən göstəricilərinin reallığı şübhə doğurur. Ölkəmizin müəssisələrində məhsul (iş, xidmət) istehsalı üçün sifarişlər vermək arzusunda olan xaricilər müəssisə balansının ilk oxunuşunda yüksək səviyyədə mənfəətlə işlədiyi halda vaxtı çatmış və keçmiş borclarının ödənilməsi üçün həmin müəssisənin pulunun olmadığını gördükdə, balans məlumatlarının, ilk növbədə mənfəətə dair göstəricilərin reallıqdan fərqli olduğunu anlayır.

Bütün borcların vaxtında ödənilməsi zəruri olan indiki şəraitdə mənfəətlə işləyən, rentabelli müəssisələrdə qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan borcların, xüsusilə də vaxtı keçmiş və ümitsiz borcların, hətta ödəyicinin hesabından vəsaitin mübahisəsiz silinməsi qaydası tətbiq olunan büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan borcların artması, bunun əksinə olaraq kassada, hesablaşma hesabında, valyuta hesabında pul vəsaitinin olmaması mənfəətə dair hesabat göstəricilərinin reallığını şübhə altına alır.

Mənfəətlə işləyən müəssisələrdə cari öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, sadə təkrar istehsalın davam etdirilməsi üçün pulun və pul ekvivalentlərinin olmaması, yaxud çatışmazlığı iki halla bağlı ola bilər: birincisi, təsərrüfat subyektlərində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına məsrəflərin uçotu və maya dəyərinin kalkulyasiyalaşdırılmasına, habelə məhsulun (iş, xidmətlərin) satışı və maliyyə nəticələrinin təyin edilməsinə dair qanunvericilik aktları və normativ sənədlərin (təlimat, əmr, qərar, sərəncam, əsasnamə, təlimat və i.a.) tələblərinə riayət olunmaması; ikincisi, müvafiq qanunvericilik aktlarında və normativ sənədlərdə olan boşluqlar, çatışmazlıqlar və uyğunsuzluqlar.

Vergi tutulan mənfəətin formalaşması və ödənilməsi, məhsul, iş və xidmətlər, mallar satışına görə əlavə dəyər vergisi (ƏDV), gəlir vergisi, aksizlərin sığorta haqlarının hesablanması və ödənilməsi ilə bağlı əməliyyatların vergi gömrük və sosial sığorta orqanları, auditorlar, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin (ARMN-nin) nəzarət-təftiş idarəsi və digər nəzarət funksiyalarını icra edən dövlət orqanları tərəfindən ciddi surətdə yoxlanıldığı indiki şəraitdə belə qanun və qaydalara, təlimatlara və i.a. riayət edilməməsi hallarının mövcudluğunu inkar etmək olmaz.

Təcrübə göstərir ki, ciddi nəzarət-yoxlama sistemi mövcud olan, həm də iqtisadi təhlilin obyektləri hesab olunmayan bu amillərin satışdan alınan mənfəətə təsiri bir o qədər də böyük deyildir.

Vergi tutulan mənfəətdən fərqli olaraq əsas fəaliyyətdən alınan mənfəətin formalaşmasında, xüsusilə də xalis mənfəətin formalaşmasında qüsurlar və çatışmazlıqlar gözə çarpır ki, bu da qanunvericilik aktları, normativ sənədlər arasında olan ziddiyyətlər və qüsurlarla bağlıdır.

İqtisadi Ensiklopediyada, Böyük Sovet Ensiklopediyasında, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası tərəfindən 1989-cu ildə nəşr olunan İqtisadi lüğətdə göstərilir ki, mənfəət müəssisə gəlirinin xərclərdən artıq qalan hissəsidir. «Mühasibat uçotu» haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda mənfəət göstəricisinin tərfi daha dəqiq verilmişdir. Qanunun 23-cü maddəsinin 2-ci bəndində deyilir: «Məhsulların (iş və xidmətlərin) və malların satışından alınan mənfəət (zərər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər nəzərə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsul (iş və xidmət) satışından gələn gəlirlə onların istehsalı və satışına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir». Qanunun bu maddəsinə istinad etməklə qəti olaraq belə rəyə gəlmək olar ki, mənfəətlə işləyən müəssisənin məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı ilə bağlı borcları ödəmək, sadə təkrar istehsalını davam etdirmək üçün pulunun olmaması, habelə müflisləşmə qorxusu, cari tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində çətinlikləri olmamalıdır. Lakin təcrübə bunun əksini göstərir.

Satışdan alınan mənfəətə dair göstəricinin reallığı satılan məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyəri ilə yanaşı onun satılması faktının və həcmnin vaxtında və dürüst uçota alınmasını, uçot registrlərində və mühasibat (maliyyə) hesabatlarında əks etdirilməsini tələb edir.

Latın dilində «realis» («realizasiya» sözünün kökü) sözünün lüğəti mənası «malın, qiymətli kağızların, əmlakın pula çevrilməsidir» (Вах: Большая Советская Энциклопедия, т. 21, М., 1975, стр. 1561). Digər ensiklopediyalarda da oxşar tərif verilir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası tərəfindən nəşr olunan «Qısa iqtisadi lüğət»də (Bakı, 1989), yazılır: «Sifarişçidən (tədiyyəçidən) vəsaitin (aldığı məhsula görə) malgöndərən müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olması anı satış anı sayılır» (səh.252). Lakin beynəlxalq praktikada qəbul olunan bu qaydadan fərqli olaraq «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 23-cü maddəsinin ikinci bəndində göstərilir ki, «Satışdan gələn gəlir, ya dəyəri ödənilmiş məhsullara, mallara, işlərə, təhvil verilmiş xidmətlərə görə, ya da yüklənib göndərilmiş məhsullara, təhvil verilmiş işlərə, görülmüş xidmətlərə görə ödəmə sənədləri alıcıya təqdim edildikcə (ödənilməmiş) müəyyən edilir». Deməli, həm pul formasında alıcılardan daxil olan, həm də gələcəkdə naməlum bir vaxtda daxil olması gözlənilən, bəzən də gözlənilməyən pul gəliri hesabat ayının pul gəliri kimi hesaba alınır və müvafiq qaydada vergiyə cəlb edilir. Beləliklə, mühasibat uçotu registrlərində satılmış, yəni pula çevrilmiş və gələcəkdə reallaşması şübhəli olan pul gəliri, habelə həmin pul gəlirinin tərkib hissəsi olan reallaşmış mənfəətlə reallaşmamış mənfəət arasında fərq görünür.

Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, ƏDV-nin ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmiş hər bir hüquqi şəxs malları, işləri və ya xidmətləri qəbul edən şəxsə alqı-satqı münasibətlərinin icrası üçün vergi hesab-fakturasını verməyə borcludur. Aksizli malları hesab-faktura yazılmamış müəssisənin ərazisindən çıxartmaq qadağandır. Yerdə qalan mallar (məhsullar) malalanın ünvanına yola salındıqdan sonra 5 gündən gec olmayaraq hesab-faktura malalana (sifarişçiyə) təqdim olunmalıdır (Vergi Məcəlləsi, maddə 166.1 və 194.2). «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilir ki, «Satışdan gələn gəlir müəssisənin təsərrüfat xüsusiyyətlərindən və bağlanmış müqavilələrin şərtlərindən asılı olaraq ya satılmış (yəni nağdsız hesablaşma zamanı müəssisənin bankdakı hesablaşma, yaxud cari hesabına ödəniş sənədləri əsasında daxil olan məbləğlər üzrə və ya nağd hesablaşma zamanı müəssisənin kassasına daxil olan məbləğlər üzrə), dəyəri ödənilməmiş məhsullara, işlərə, xidmətlərə görə, ya da yüklənib göndərilmiş məhsullara, mallara, təhvil verilmiş işlərə,

göstərilmiş xidmətlərə görə ödəniş sənədləri alıcıya (sifarişçiyə) təqdim etdikcə (ödənilməmiş) müəyyən edilir» (maddə 23.2).

Beynəlxalq təcrübədə satılan məhsulun (mal, iş və xidmətlərin) dəyəri malalanlar və sifarişçilər tərəfindən ödənildikdən və müəssisənin hesablaşma, cari, valyuta hesablarına daxil olduqdan sonra həmin məhsul (mal, iş və xidmət) satılmış sayılır. Maraqlı burasıdır ki, təcrübədə qəbul edilmiş qaydadan fərqli olaraq ölkəmizdə pulun daxil olması anı yox, hesab-fakturanın yazılması anı məhsul, iş və xidmətlərin, malların satış anı hesab olunur və pulun daxil olmamasına baxmayaraq həmin hesab-fakturalarda əks olunan məbləğlər satışdan pul gəliri kimi hesaba alınır. Beləliklə, faktiki satılmamış məhsul və pula çevrilməmiş gəlir və onun tərkibində olan mənfəət müəssisənin faktiki pul gəliri və mənfəəti kimi uçota alınır və hesabatlarda əks etdirilir.

Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli, dünya standartlarına uyğun unikal, daha çox alıcısı olan məhsul buraxan müəssisələr hələlik azlıq təşkil edir. Bu səbəbdən də müəssisələrin çoxu məhsulunu kreditlə satmağa məcbur olur. Bu halda məhsul istehsalı və satışının miqyasları genişləndikcə kreditə satışın həcmələri də çoxalır. Beynəlxalq təcrübədə sahibkarlar cəlb edilmiş vəsaitdən istifadə etməklə fəaliyyətlərinin davam etdirilməsinə üstünlük verirlər. Lakin bundan fərqli olaraq ölkəmizin müəssisə və təşkilatlarında yüksək faiz ödəmələrinə və ağır iqtisadi sanksiyalardan yaxa qurtarmaq məqsədi ilə bank kreditlərindən və potensial kənar təşkilatlardan borc almaqla məhsul (iş, xidmət, mal) əldə edərək onun dəyərini ödəməkdənsə, məhsulun (iş, xidmət və mal) dəyərini ödəməməklə almağı daha sərfəli hesab edir. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa görə iddia müddəti keçmiş debitor borclar müəssisə rəhbərinin qərarı ilə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə silinir. Qarşı tərəfin debitor borcları isə büdcə gəlirlərinə silinir (maddə 25). Qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan iddia müddəti keçmiş borcların silinməsi heç bir tərəf üçün sərfəli olmadığına görə hər ilin sonunda hesablaşmaların inventarizasiyası zamanı tərəflər ödəmə müddətlərini uzatmaqla kifayətlənir. Beləliklə, illərlə ödənilməyən debitor borcları, eyni zamanda həmin borcun tərkib hissəsi olan mənfəət məbləği (ümitsiz, iddia müddəti keçmiş) çoxalır. Başqa sözlə desək, reallaşmamış və hesabatlarda əks olunan mənfəət məbləği artır. Bu səbəbdən də mənfəətlə və rentabelli işləmələrinə baxmayaraq, mühasibat balanslarında

bölüşdürülməmiş mənfəəti olan əksər müəssisələr borclarını qaytara bilmir, bəzən də müflisləşir.

Məhsul, iş və xidmətlərin, malların kreditə satışında debitor borclarının yaranması və ödəmə müddətləri uzandıqca (kreditorların xeyrinə) malsatanın debitor borclarda olan döviyyə vəsaiti, həm də onun tərkibində olan mənfəət kreditor tərəfindən istifadə olunur və onlara xeyir verir. Beləliklə də mal, məhsul, iş və xidmətləri satan müəssisə və təşkilatlarda reallaşmamış, yəni pula çevrilməmiş gəlirlər və mənfəət uçot registrlərində və hesabatlarda əks olunur, mənfəəti xarakterizə edən göstəricilərin reallığı təmin olunmur.

Mənfəətə dair göstəricilərin, xüsusilə də xalis mənfəətə dair göstəricinin formalaşması, hesabatlarda əks etdirilməsi və təhlilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması probleminin həllində bəzi MDB dövlətlərinin təcrübəsi diqqət çəkir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında ilk dəfə olaraq 1999-cu ilin hesabatından başlayaraq, 1 yanvar 2000-ci ildən sonra isə tamamilə yeni «Pul vəsaitinin hərəkəti haqqında hesabat»dan istifadə edilir (forma№4). Hazırda bu hesabat forması Beynəlxalq Maliyyə hesabatı standartlarının (BMHS), həm də CAAP-in tələblərinə tamamilə cavab verir. Belə ki, 4№-li «Pul vəsaitinin hərəkəti haqqında»da CAAP-in tələblərinə uyğun olaraq əsas fəaliyyətdən, investisiya fəaliyyətindən və maliyyə fəaliyyətindən gəlirlər və həmin fəaliyyət sahələri üzrə xərclər, habelə maliyyə nəticələri ayrı-ayrılıqda əks etdirilir. Burada hesabat dövrü (ay, kvartal, il) ərzində pul vəsaitlərinin nağdı, hesablaşma və cari, valyuta hesablarına daxil olması, fiziki və hüquqi şəxslər üzrə, həm də nəzarət-kassa aparatlarından istifadə etməklə, ciddi hesabat blankları şəklində daxil olması haqqında məlumatlar verilir, pul xərcləri haqqında da geniş informasiya əks etdirilir.

Nəzəri cəhətdən fikirləşdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, hesabat dövründə müəssisənin (təşkilatın) xalis mənfəəti pul vəsaiti qalığının həcminə bərabər olmalıdır ki, bu göstəricini də 4№-li hesabat məlumatlarına əsasən hesablamaq olar. Lakin mühasibat uçotu və hesabatının aparılması təcrübəsində hesabat məlumatlarının müxtəlif üsullarla: xalis mənfəətin hesablama metodu ilə, pul vəsaiti qalığının isə kassa üsulu ilə hesablanması alınan nəticələrin bir-birindən gözə çarpacaq dərəcədə fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də xalis mənfəəti hesablamaq üçün təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterinə uyğun üç cür dəqiqləşdirmə aparılır:

1. Gəlirlərin və xərclərin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi vaxtilə bağlı pulun daxil olması və xaric olması üzrə əməliyyatların dəqiqləşdirilməsi. Bu halda xalis mənfəət göstəricisini debitor borclarının artım məbləği istiqamətində dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Bunun əksinə olaraq gələcəkdə mal, məhsul göndərmə, iş görmə, xidmət göstərmə müqabilində qabaqcadan avans şəklində alınan məbləğlər artıqda azalma istiqamətində dəqiqləşdirmə aparılır.

2. Bilavasitə xalis mənfəətin artımına təsir göstərməyən, lakin pul vəsaitinin hərəkətinə səbəb olan təsərrüfat əməliyyatları üzrə dəqiqləşdirmə. Məsələn, xammal, material və i.a. eyni resursların ödənilməsi nəticəsində maddi dövriyyə aktivlərinin artımı xalis mənfəətin həcmnin dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Maddi dövriyyə aktivlərinin həcmi artıqda xalis mənfəəti eyni həcmdə azaltmaq, azalanda isə artırmaq lazım gəlir. Borc vəsaitinin (kreditlərin, borcların) qaytarılması və ya cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq pul vəsaitinin daxil yaxud xaric olması maliyyə nəticələrinə oxşar təsir göstərmir. Buna görə də müvafiq hesablar üzrə qalıqların dəyişilməsi ilə bağlı hesabat dövrünün xalis mənfəətinin dəqiqləşdirilməsi lazım gəlir: onların artımı mənfəəti artırmalıdır, azalması isə azaltmalıdır.

3. Bilavasitə mənfəət göstəricisinə dair hesablamaya təsir edən, lakin pul vəsaitinin hərəkətinə təsir göstərməyən əməliyyatlarla əlaqədar dəqiqləşdirmələr. Buna misal olaraq əsas vəsaitlərə, qeyri-maddi aktivlərə və azqiymətli və tezköhnələn əşyalara amortizasiyanın hesablanması ilə bağlı əməliyyatları göstərmək olar. Bu halda xalis mənfəəti hesabat dövrü ərzində hesablanan amortizasiya məbləği həcmində artırmaq lazımdır. Xalis mənfəət məbləğinin dəqiqləşdirilməsi müəssisənin fəaliyyət növləri (cari, investisiya və maliyyə) üzrə aparılır.

Son nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan dəqiqləşdirmələrdən sonra hesabat dövründə xalis mənfəətin artımının həcmi pul vəsaitinin artımına bərabər olmalıdır.

5.4. Mənfəət üzrə proqnozun reallığı və gərginliyinin təhlili

Mənfəət üzrə proqnozun yerinə yetirilməsini təhlil etməzdən əvvəl mənfəətə dair proqnoz göstəricisinin reallığını təyin etmək lazımdır. Totalitar idarəetmə sistemi tətbiq olunan əvvəlki dövrlərdə mənfəət yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq olunan direktiv göstəriciləri sırasına daxil idi. Bu halda məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəətin

plan məbləği yuxarı idarəetmə orqanları tərəfindən təyin və təsdiq edildikdən sonra istehsal müəssisələrinə çatdırılırdı və onun icrası müəssisələr üçün məcburi idi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində buraxılış (topdansatış) qiyməti ilə əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı, maya dəyəri, satış qiymətləri məhsul satışından alınan gəlir, mənfəət və rentabellik göstəriciləri müəssisələrin özləri tərəfindən planlaşdırılır. Buna görə də məhsul, iş və xidmətlər satışından əldə olunan mənfəətə dair plan göstəricisinin reallığı və gərginliyinin, habelə yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl № 5.1).

Cədvəl 5.1

Mənfəət planının reallığı və gərginliyinin müəyyənləşdirilməsi (min manatla)

Göstəricilər	Buraxılış (topdan- satış) qiyməti ilə	Plan mayaya dəyəri ilə	Kənarlaşma +,-	Maya dəyərinə nisbətən faizlə
1. Hesabat dövrünün əvvəlinə satılmamış əmtəəlik məhsulun qalığı	12612	8187	+4425	54,05
2. Plan üzrə əmtəəlik məhsul buraxılışı	1.484.256	1.185.920	+298.336	20,10 ¹
3. Cəmi əmtəəlik məhsul	1.496.868	1.194.107	+302.761	20,23 ¹
4. Plan üzrə əmtəəlik məhsul satışı	980.644	693.880	+287.264	41,40
5. Plan üzrə hesabat dövrünün axırına əmtəəlik məhsul qalığı	516.224	500.227	+15.997	3,20

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, planlaşdırılan dövrdə əmtəəlik məhsul satışından 287.264 min man. mənfəət əldə etmək və əmtəəlik məhsulun 41,40% rentabelliği nəzərdə tutulmuşdur. Satılması proqnozlaşdırılan məhsulun rentabelliği bütün əmtəəlik məhsulun rentabelliği ilə müqayisədə $41,40:20,23 = 2,04$ dəfə yuxarı nəzərdə tutulmuşdur ki, bunu da real hesab etmək olmaz. Hesabat dövrünün əvvəlinə satılmamış əmtəəlik məhsul qalığının rentabelliği çox yüksək səviyyədə –54,05 faiz, ilin sonuna isə 3,20 faiz nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da reallığa uyğun gəlmir. Planda nəzərdə tutulmuş sa-

¹ Hesablama maya dəyərinə nisbətən

tıx qiymətləri ilə əmtəəlik məhsulun satılmayan hissəsinin ilin əvvəli ilə müqayisədə $516224-12.612=+503,612$ min man. yaxud $516.224:126.12=41$ dəfə çox planlaşdırılması müəssisədə hazırlanan əmtəəlik məhsulun satışında olan çətinliklərlə izah edilir.

Qəbul olunmuş planda proqnozlaşdırılan dövrün axırına satılmayan məhsul qalığı bütün əmtəəlik məhsulun $51,6224 \times 100:1.496.868=34,49\%$ -ni təşkil etdiyi halda, ilin sonuna reallaşdırılmayan mənfəət məbləği bütün əmtəəlik məhsul üzrə planlaşdırılan mənfəətin $15,997 \times 100\% : 302,761=5,3\%$ -i miqdarında nəzərdə tutulmuşdur. Deməli, müəssisədə məsrəftutumu yüksək olan aşağı keyfiyyətli, buna görə də satışı mümkün olmayan əmtəəlik məhsul qalıqları artacaqdır.

Bazar münasibətləri şəraitində ancaq reallaşdırılan mənfəət mühasibat balansında öz əksini tapmalıdır.

Malalanlardan qəbul edilmiş sifarişlər və onlarla bağlanılan müqavilələr mövcud olduqda, əmtəəlik məhsulu (iş və xidmətləri) satmaq mümkün və asan olur. Təhlil apardığımız müəssisədə malalanlarla bağlanılan müqavilələr və alıcılardan qəbul edilmiş sifarişlər üzrə satılacaq əmtəəlik məhsulun plan həcmi (plan satış qiyməti ilə) 648420 min manatdır. Deməli, planda nəzərdə tutulmuş əmtəəlik məhsulun bir qisminin satılmaq ehtimalı yoxdur. Satılmaq ehtimalı olan əmtəəlik məhsulun plan həcmnin 648.420 min manat, satılmaq ehtimal olmayan məhsulun həcmnin $980.644-648.420=332.224$ min manat və əmtəəlik məhsulun orta rentabelliyyəsinin 20,23% olduğunu nəzərə alsaq, satılmaq ehtimalı olan əmtəəlik məhsulun satışından mənfəətin plan həcmi $648.420 \times 20,23:100=131.175$ min manat olur ki, bu da planda nəzərdə tutulduğundan 156.089 min manat ($131.175-287.264$) azdır. Deməli, təhlil aparılan müəssisədə əmtəəlik məhsul satışından gözlənilən mənfəətə dair plan göstəricisini real göstərici kimi qəbul etmək olmaz.

5.5. Balans mənfəətinin təhlili

İstənilən təsərrüfat subyekti təsərrüfat sahibkarlığı fəaliyyətinin başlıca məqsədi avans edilən kapitalın müqabilində daha çox mənfəət əldə etməkdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin faydalılığı və onun davam etdirilməsinin məqsədəuyğunluğu mənfəətliliklə qiymətləndirilir. Balans mənfəəti müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının, investisiya layihələrinin gerçəkləşdirilməsinin, cari məsrəflərin və maliyyə qoyu-

luşlarının optimal variantlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyidir. Balans mənfəəti, idarəetmənin yeni təsərrüfatçılıq və maliyyə mexanizmləri maliyyə sabitliyinin, əsas meyarı müəssisənin və kollektivin gəlirlərinin artırılması və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün maliyyə bazası hesab olunur. Reallaşdırılmayan mənfəəti də özündə əks etdirən əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə mənfəətdən fərqli olaraq balans mənfəəti təsərrüfat dövriyyəsinə istifadə edilə bilən vəsait mənbəyini xarakterizə edir. Bu səbəbdən də iqtisadi idarəetmə işləri yaxşı qurulan müəssisələrdə mənfəət üzrə, xüsusilə də balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikası təqvim ilinin əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə təhlil edilir. Uzun bir dövr ərzində mənfəətin artım templərinin sabitliyi barədə dürüst nəticə çıxartmaq üçün təhlil işində istifadə olunan göstəricilərin müqayisəliliyini təmin etmək, başqa sözlə desək, istehsal amillərinin (istehsalın həcmi və ahəngdarlığı, elmi-texniki və təşkilati-texniki təminatı, məhsul çeşidləri və keyfiyyəti və i.a.), kommersiya və maliyyə amillərinin, xüsusilə də qiymətlərin və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsi amillərinin, eləcə də digər obyektiv və subyektiv amillərin təsirini hesablamaq tələb olunur.

Balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (Bax: cədvəl № 5.2).

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisənin balans mənfəəti keçən illə müqayisədə 12808 min manat, yaxud 4,46 faiz artdığı halda, hesabat ili üçün planla müqayisədə 1524 min manat, yaxud 0,51 faiz (99,49-100) azalmışdır. Hesabat dövründə məhsul, iş və xidmətlər satışından əldə edilən mənfəət planla müqayisədə 8856 min manat, yaxud $+8856 \times 100 : 287.264 = +3,08$ faiz artmış, sair satışdan əldə edilmiş mənfəət isə 11.296 min manat, yaxud 81,09 faiz azalmışdır. Bunun nəticəsində balans mənfəəti 1524 min manat ($8856 - 11296 + 916 = -1524$) azalmışdır.

Balans mənfəətinin ümumi həcmində məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəətin payı keçən ildəki 99,68%-dən hesabat ilində 99,67%-dək, başqa sözlə, 1,01% azaldığı halda, plana nisbətən $98,67 - 95,23 = +3,44\%$ artmışdır.

Balans mənfəətinin əsasını məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəət təşkil etdiyinə görə təhlil zamanı bu mənfəət üzrə plandan kənarlaşmaya müxtəlif amillərin təsiri öyrənilir.

Ölkə müəssisələrinin təcrübəsində məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəətin plana, keçmiş illərə nisbətən artmasına (azalmasına) təsiri aşağıdakı əsas 4 amil üzrə təyin və təhlil edilir:

1. Satılan məhsulun həcmnin dəyişilməsi; 2.Satılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik; 3.Satılan məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsi; 4.Satış qiymətlərinin dəyişilməsi (cədvəl 5.2).

Cədvəl 5.2

Balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun tərkibinin təhlili (min manatla)

Balans mənfəəti və onun tərkibi	Kecən ildə		Hesabat ildə					Kənarlaşma, +, -		Artım (azalma) tempi, %-lə +/-
	məbləği	xüsusi cəkisi, %-lə	plan üzrə		faktiki		planın yerinə yetirilməsi, %-lə	plana nisbətən	kecən ilə nisbətən	
			məbləği	xüsusi cəkisi, %-lə	məbləği	xüsusi cəkisi, %-lə		məbləği	məbləği	
1. Balans mənfəəti	287.310	100,0	301.642	100,0	300.118	100,0	99,49	-1524	+12808	+4,46
1.1 Məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəət	286.388	99.68	287.264	95.23	296.120	98.67	103,08	+8856	+9732	+3,4
1.2 Sair satışdan mənfəət (+), zərər (-)	184	0,06	13930	4,62	2634	0,88	18,91	-11296	+2450	+13,3 dəfə
1.3 Satışdan kənar gəlirlər (+) və xərclər (-)	738	0,26	448	0,15	1364	0,45	300,4	+916	+626	+84,0
1.3.1 Qiymətli kağızlar və birgə müəssisələrdə pay iştirakından mənfəət	261	0,09	448	0,15	526	0,18	177,41	+78	+265	+01,5
1.3.2 Alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaq-la)	203	0,07	-	-	312	0,10	-	-	+109	+53,69
1.3.3 Hesabat ildə aşkar edilən keçmiş illərin mənfəəti (+) və zərərləri (-)	-	-	-	-	316	0,10	-	-	-	-
1.3.4 Ümitsiz borcların və debitorların daxil olması	274	0,10	-	-	-	-	-	-	-	-
1.3.5 Digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı	-	-	-	-	210	0,07	-	-	-	-

Bu amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib olunur.

Cədvəl 5.3

Əmtəəlik məhsul satışı üzrə əsas göstəricilər
(min manatla)

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki məhsul satışı plan üzrə	Hesabat üzrə	Plandan kənarlaşma, +, -
1.Planda qəbul edilmiş qiymətlərlə əmtəəlik məhsul satışı	980644	923336	982430	x
2.Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyəri	693380	642026	686310	x
3.Əmtəəlik məhsul satışından mənfəət	287264	281310	296120	+8856

QEYD: Əmtəəlik məhsulun həcmi və tam maya dəyərində dair hesabat və plan göstəriciləri müqayisəyə gəlməyən göstəricilər olduğuna görə analitik cədvəldə kənarlaşmalar verilmir.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə əsas (həllədiçi) amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı qaydada hesablamalar aparılır:

I. Əmtəəlik məhsul satışı həcmində dəyişməsinin təsiri. Məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində əmtəəlik məhsul satışı üzrə plan 106,4 faiz $= (982430 \times 100 : 923336)$ yaxud 6,4 faiz artıqlaması ilə icra edilmişdir. Əmtəəlik məhsul satışı həcmində plana nisbətən 6,40 faiz artması satışdan mənfəətin 18385 min manat $= (287264 \times 6,40 : 100)$ artmasına səbəb olmuşdur;

II. Satılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin təsiri.

İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə mənfəətlilik, başqa sözlə, məsrəflərin hər manatına düşən mənfəət məbləği eyni olur. Satılan məhsulun ümumi həcmində yüksək mənfəətli məhsul çeşidlərinin payı artdıqca, əmtəəlik məhsulun satılmasından alınan mənfəət də çoxalır və əksinə. Bizim misalımızda hesabat ilində satılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik əmtəəlik məhsul satışından alınan mənfəətin plana nisbətən 24339 min manat $= (281310 - 287264 - 18385)$ azalmasına səbəb olmuşdur. Deməli, hesabat ilində satılan məhsulun ümumi həcmində yüksək mənfəətli məhsul çeşidlərinin payı plana nisbətən azalmışdır.

III. Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyərində dəyişməsinin təsiri.

Maya dəyəri göstəriciləri mənfəətlə tərs mütənasibdir. Əmtəəlik

məhsulun tam maya dəyəri artdıqca, satışdan alınan mənfəət azalır və əksinə. Buna görə də maya dəyərinin mənfəətə təsirinə dair hesablamalarda müsbət kənarlaşma mənfi, mənfi kənarlaşma isə müsbət təsir kimi qəbul edilir. Bizim misalımızda hesabat ilində satılan məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən yuxarı qalxması hesabına mənfəət məbləği –44284 min manat $= (686310 - 642026)$ azalmışdır.

IV. Qiymətlərin dəyişilməsinin təsiri.

Hesabat ilində satılan əmtəlik məhsulun faktiki satış qiymətlərinin plana nisbətən artması satışdan alınan mənfəətin +59094 min manat $= (982430 - 923336)$ artmasını təmin etmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi təşkil edir: +8856 min man. $= (+18385) + (-24339) + (-44284) + (+59094)$.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$296210 - 287264 = (+18385) + (-24339) + (-44284) + (+59094);$$

$$+8856 \text{ min man.} = +8856 \text{ min man.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, satışdan alınan mənfəətin azalmasına satılan məhsulun tərkibində az mənfəətli məhsul çeşidlərinin payının artması daha çox təsir göstərmişdir. Bu, yüksək mənfəətli məhsul çeşidləri üzrə istehsalın plan həcmi təmin etmək və onların buraxılışını daha da genişləndirmək üçün material ehtiyatlarının çatışmazlığı və məmulat istehsalı resepturasında nəzərdə tutulmuş material komplektliyinin təmin edilə bilməməsi ilə izah olunur.

Azad bazar rəqabəti şəraitində bu və ya digər məhsula olan tələbat dəyişir, artıb-azalır. Bu hal öz növbəsində satılan məhsulun həcminə, satış qiymətlərinə və son nəticədə mənfəətə təsir göstərir. Buna görə də fəaliyyətdə olan müəssisə daha çox mənfəət əldə etmək üçün hər zaman səylə çalışmalı, tələbin daim dəyişdiyi indiki şəraitdə daha tez satılan, yüksək mənfəətli məhsulu bazara çıxarmaqda maraqlı olmalıdır. Bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə qıtlıq və inhisar rəqabəti müəssisəni az mənfəətli məhsul buraxılışının azaldılması, hesabına alıcı tələbi çox olan yüksək mənfəətli məhsul çeşidləri üzrə istehsalın genişləndirilməsi üçün daha çox səy göstərməyə vadar edir. Təhlil apardığımız müəssisədə isə struktur dəyişikliyinə mənfəətə mənfi təsiri çox olmuşdur. Odur ki, müəssisənin rəhbərliyi qarşıdakı ildə məhsul buraxılışının strukturunda böyük müsbət dəyişikliklərin edilməsi üçün əməli tədbirlər planı hazırlamalı və onun həyata keçirilməsi üçün çalışmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində balans mənfəətinin formalaşmasında satışdankənar nəticələrin təsiri böyükdür. Əksər müəssisələrdə qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə iştirakdan alınan gəlirlər (bunlar planlaşdırılan gəlirlərdir), alınan və ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, hesabat ilində aşkara çıxarılan keçmiş illərin borclarının, ümitsiz borcların və debitorların ödənilməsindən alınan və digər planlaşdırılmayan gəlirlər və xərclər balans mənfəətinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Bazar münasibətləri dərinləşdikcə müəssisələrin səhmlərdən, istiqrazlardan, əmanət sertifikatlarından, veksellərdən gəlirləri və xərcləri də artır. Təhlil zamanı qiymətli kağızların hər bir növü üzrə dividend normasını (faizlə) onun nominal dəyərində vurub, 100-ə bölməklə, illik gəlir məbləği təyin edilir. İllik gəlir məbləğini amortizasiyalaşan illərin sayına vurmaqla bütün dövr ərzində qiymətli kağızların bu və ya digər növü üzrə gəlir məbləği hesablanır.

Qiymətli kağızların hər bir növü üzrə alış (kurs) dəyərindən nominal dəyəri çıxmaqla amortizasiyalaşan fərq hesablanır. Bu fərqi amortizasiya dövrünün il hesabı ilə miqdarına vurmaqla bütün dövr üçün amortizasiya məbləği təyin edilir. Təhlilin əhatə etdiyi dövr, yaxud hesabat ilinə aid qiymətli kağızlar üzrə gəlir məbləğindən amortizasiya məbləğini çıxmaqla, bu aktivlərdən xalis gəlir məbləği hesablanır.

Təhlil zamanı qiymətli kağızların hər bir növü üzrə nominal dəyərin, alış (kurs) dəyərinin, amortizasiyalaşan dövrün, dividend normasının dəyişilməsinin qiymətli kağızlardan alınan gəlirə təsiri təyin edilir.

Qiymətli kağızlar və onlardan gəlirlər həm daxili təhlil və həm də xarici təhlil zamanı öyrənilir. Müəssisələrdə dövriyyədə olan səhm və istiqrazların, əmanət sertifikatları və veksellərin, hətta müəssisənin özünün buraxdığı və satın alınan səhm və istiqrazların amortizasiyalaşan fərq məbləği, amortizasiya dövrü, illik dividend norması eyni olmadığına görə onlar üzrə gəlirlilik də eyni olmur. Bu hal öz növbəsində qiymətli kağızların ayrı-ayrı növləri üzrə xalis gəlir məbləğinin artmasına və ya azalmasına təsir göstərir. Odur ki, təhlil zamanı müəssisənin qiymətli kağızların strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin bu kağızlardan alınan gəlirlərin, xalis gəlirin həcminə və strukturuna təsiri təyin edilir.

Yeni şəraitdə satışdankənar nəticələrdə birgə, kənar müəssisələrin fəaliyyətində iştirak payından alınan gəlirlər də az olmur. Bu sə-

bəbdən də həmin gəlirlər «Satışdankənar əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclər» maddəsindəki məlumatlarda ayrıca maddədə əks etdirilir. Təhlil zamanı hesabatda verilən bu maddə üzrə gəlirlərlə xərclər arasındakı fərq məbləğini müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla, birgə müəssisələrdə payla iştirakın mənfəətə təsiri təyin edilir.

Son illərdə idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində iqtisadi sanksiyalardan istifadə miqyaslarının genişlənməsi ilə bağlı, müvafiq öhdəliklərin və sifarişlərin pozulmasına, vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməməsinə, mal göndərmə şərtlərinə riayət edilməməsinə və s. pozuntulara görə ödənilən və alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, məhkəmə xərcləri, arbitraj rüsumları və digər qeyri-məhsuldar xərclər artmaqdadır. Planlaşdırılmayan, satışdankənar nəticələrə aid edilən bu gəlir və itkilərin mənfəətə təsirini təhlil edən zaman keçmiş illərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etmək, maddi dəyərlilərin tədarükünü, məhsul, iş və xidmətlər satışının miqyaslarının artımını (azalmasını) nəzərə almaqla, bu qəbildən olan gəlirləri və xərcləri qiymətləndirmək tələb olunur.

Mənfəətin təhlili zamanı digər müəssisə, idarə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımının (planlaşdırılmayan) satışdankənar nəticələrin artımına, son nəticədə mənfəətə təsiri də öyrənilir.

Təhlil zamanı yuxarıda sadalanan əsas dörd amilin təsirini hesablamaq və qiymətləndirməklə kifayətlənmək olmaz. Məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışı, satış qiymətləri və istiqamətləri, hesablaşma münasibətləri, kredit-borc əməliyyatlarının, kənar müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində iştiraka bağlı əməliyyatların, dövlət tərəfindən tənzimlənməyən indiki idarəetmə sistemində digər amillərin maliyyə nəticələrinin, xüsusilə də xalis mənfəətin formalaşmasına təsirini də hesablamaq və qiymətləndirmək tələb olunur.

Satış əməliyyatlarını çətinləşdirən bazar rəqabəti dərinləşdikcə və ixracın miqyası genişləndikcə məhsulun (işin, xidmətin), malların satışı ilə bağlı xərclərin həm həcmi, həm də nisbi səviyyəsi artır. Təcrübə göstərir ki, təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsinin nə dövlət, nə də yuxarı idarəetmə orqanları tərəfindən tənzimlənmədiyi indiki şəraitdə satılan məhsul (iş, xidmət) vahidinə düşən idarəetmə xərcləri, satışdankənar gəlirlər və xərclər, müxtəlif əməliyyat xərcləri və gəlirlər, alınan və ödənilən faizlər xeyli artmışdır. Ölkə müəssisələri üçün əvvəllər ənənəvi olmayan başqa müəssisələrin fəaliyyətində iştirakdan gəlirlər də mənfəətin formalaşmasında az rol oynamır.

Maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili

GÖSTƏRICİLƏR	Keçən ildə	Hesabat ilində	Hesabat ilində keçən ilə nisbətən artma (+), azalma (-) (süt.2-süt.1)	Hesabat ilində keçən ilə nisbətən faizlə (süt.2×100: süt.1)
A	1	2	3	4
1.Məhsul, iş və xidmətlər, mallar satışından daxilolma (netto)	966644	923336	-43308	95,52
2.Satılan məhsulun, iş və xidmətlərin, malların maya dəyəri	693380	642020	-51360	95,60
3.Ümumi mənfəət (sət.1-sət.2)	273264	281316	+8052	102,95
4.Kommersiya xərcləri	133425	104254	-29171	78,14
5.İdarəetmə xərcləri	8155	6385	-1770	78,30
6.Satışdan mənfəət (sət.1-sət.2-sət.4-s.5)	131684	170677	+38993	129,61
7.Alınan faiz məbləğləri	484	1384	+900	285,95
8.Ödənilən faiz məbləğləri	212	250	+38	117,92
9.Digər təşkilatlarda iştirakdan gəlirlər	9845	12840	+2995	130,42
10.Sair əməliyyat gəlirləri	7340	9830	+2490	139,92
11.Sair əməliyyat xərcləri	5280	6410	+1130	121,40
12.Satışdankənar gəlirlər	2250	1250	-1000	55,56
13.Satışdankənar xərclər	365	880	+515	241,10
14.Vergi tutulanadək mənfəət (zərər) (sət.6+s.7-s.8+s.9-s.10-s.11+s.12-s.13)	145746	188441	+42695	129,29
15.Mənfəətdən vergi və başqa məcburi tədiyyələr	49198	50838	+1640	103,35
16. Adi fəaliyyətdən mənfəət (zərər) (sət.14-sət.15)	96548	137603	+41055	142,52
17.Fövqəladə gəlirlər	1260	2830	+1570	224,60
18. Fövqəladə xərclər	840	1240	+400	147,62
19. Xalis mənfəət (zərər), bölüşdürülməmiş mənfəət (zərər) (sət.15-s.16+s.17-s.18)	96968	139193	+42225	143,54
20.Satışdan mənfəətin 1 manatına xalis mənfəət, qəpiklə (sət19 : sət.6)	0,74	0,82	+0,08	110,81

Buna görə də təhlil zamanı yuxarıda sadalanan amillərin, habelə digər ikinci dərəcəli amillərin ümumi mənfəətə ($M_{\bar{u}}$), satışdan alınan mənfəətə (M_s), vergitutulan mənfəətə (M_{vt}), adi fəaliyyətdən mənfəətə (M_{af}) və nəhayət, xalis mənfəətə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək lazım gəlir. Sadalanan amillərin mənfəətə təsirini təyin etmək üçün tələb olunan bir qisim informasiyalar 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»da verilmir. Buna görə də uçot

registrlərində verilən və onlara istinad olunmaqla hesablanan məlumatlardan istifadə etməklə mənfəət göstəriciləri təhlil edilir.

Maliyyə nəticələrinin formalaşmasına bəzi amillərin (məsələn, alınan və ödənilən faizlər, iqtisadi sanksiyalar üzrə gəlirlər və itkilər, gözlənilməyən hadisələrlə əlaqədar xərclər və itklər, ümitsiz debitor borclarının daxil olması və i.a.) təsirini planlaşdırmaq, biznes planında əks etdirmək mümkün olmur.

Maliyyə nəticələrinin formalaşması elementləri üzrə hesabat ilinin göstəricilərini əvvəlki ilin, bazis ilinin göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla alınan nəticələrə, habelə mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər üzrə artım templərinə əsasən müəssisədə xalis mənfəətin əldə edilməsi fəaliyyətini qiymətləndirmək lazımdır.

Bunu yuxarıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlarda aydın görmək olar (cədvəl 5.4).

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində keçən illə müqayisədə məhsul, iş və xidmətlər, mal satışının həcmi 43308 min manat, yaxud 4,48 faiz (95,52-100) azaldığı halda ümumi mənfəət 8052 min manat (2,95%), satışdan mənfəət 38993 min manat (29,61%), vergi tutulanadək mənfəət 42695 min manat (29,29%), adi fəaliyyətdən mənfəət 41055 min manat (42,52%), xalis mənfəət 42225 min manat (43,54%) artmışdır. Satışın həcmi 4,48 faiz azaldığı halda xalis mənfəətin 43,54 faiz artımı, həm də mənfəəti səciyyələndirən digər göstəricilərlə müqayisədə daha yüksək artım sürətinə nail olunması mənfəətin formalaşmasının idarə edilməsində böyük nailiyyətdir.

Məhsul, iş və xidmətlər, mallar üçün satış qiymətləri müəssisənin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq daxili və xarici bazarlarda azad rəqabət şəraitində formalaşan indiki zamanda mənfəətin çoxaldılmasının başlıca ehtiyat mənbəyi məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətinə xələl gətirmədən istehsala məsrəflərin, yəni istehsal maya dəyərinin azaldılmasıdır, həm də məhsulun maya dəyəri onun satış qiymətinin əsas tərkib hissəsidir. Bizim misalımızda satılan məhsulun satış qiymətinin hər manatına düşən istehsal məsrəfləri 71,73 qəpikdən ($693380 \times 100 : 966644$) 69,53 qəpiyədək ($642020 \times 100 : 923336$) yaxud 2,2 qəpik azalmışdır. Bununla yanaşı, satış məbləğinin hər manatına düşən kommərsiya xərcləri 13,80 qəpikdən ($133425 \times 100 : 966644$) 11,29 qəpiyədək ($104254 \times 100 : 923336$) yaxud 2,31 qəpik, idarəetmə xərcləri isə 0,84 qəpikdən ($8155 \times 100 : 966644$) 0,65 qəpiyədək

(6385×100:923336) yaxud 0,15 qəpik azalmışdır. Mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan sadalanan məsrəf elementləri üzrə satış məbləğinin 1 manatına düşən xərclərin azaldılması müəssisənin fəaliyyətində böyük nailiyyətdir. Alınan faiz məbləğlərinin 2,9 dəfə, digər təşkilatlardan gəlirlərin 1,3 dəfə, sair əməliyyatlardan gəlirin 1,4 dəfə artması da mənfəətin formalaşmasında az da olsa rol oynayan amilləri səmərəli idarəetmənin nəticəsidir.

Lakin bununla belə təhlil zamanı mənfəəti formalaşdıran elementlərin strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri öyrənmək və daha böyük xüsusi çəkiyə malik elementlər üzrə xalis mənfəətin çoxaldılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisədə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrinin formalaşmasının əsas elementlərinin strukturu və dinamikası aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 5.5

Müəssisə fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin formalaşmasının əsas elementlərinin struktur-dinamik təhlili

GÖSTƏRİCİLƏR	Satışdan pul gəlirində xalis mənfəətin formalaşması elementlərinin strukturu		Xalis mənfəəti formalaşdıran elementlər üzrə struktur dəyişikliklər
	keçən ildə	hesabat ilində	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Satışdan gəlir	100,0	100,0	x
2. Reallaşdırılan məhsulun, iş və xidmətlərin, malların maya dəyəri	71,73	69,53	-2,20
3. Ümumi mənfəət (ÜM)	28,27	30,47	+2,20
4. Kommersiya xərcləri	13,80	11,29	-2,51
5. İdarəetmə xərcləri	0,84	0,69	-0,15
6. Satışdan mənfəət (SM)	13,62	14,48	+0,86
7. Əməliyyat gəlirləri	0,76	1,06	+0,30
8. Əməliyyat xərcləri	0,55	0,69	+0,14
9. Satışdankənar gəlirlər	0,23	1,13	+0,90
10. Satışdankənar xərclər	0,04	0,10	+0,06
11. Vergi tutulanadək mənfəət (V _İ M)	15,08	20,41	+5,33
12. Mənfəətdən vergi və başqa məcburi tədiyyələr	5,09	9,51	+4,42
13. Adi fəaliyyətdən mənfəət (M _{af})	9,99	14,90	+4,91
14. Xalis mənfəət (M _x), bölüşdürülməmiş mənfəət (M _b)	10,03	15,07	+5,04

Əvvəlki cədvəldən göründüyü kimi, satışdan mənfəətin (marjinal gəlirin) hər manatına xalis mənfəət keçən ildəki 0,74 qəpikdən hesabat ilində 0,82 qəpiyədək artmışdır. Struktur-dinamik təhlilə dair məlumatlardan göründüyü kimi, satışdan alınan gəlirdə xalis mənfəətin payı 10,03 faizdən 15,07 faizədək, yəni 5,04 bənd artmışdır. Bu nailiyyətin əldə edilməsində məhsul, iş və xidmətlər istehsalına məsrəflərin (2,20%), kommertiya xərclərinin (2,51%), idarəetmə xərclərinin keçən illə müqayisədə azaldılması həlledici rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, xalis mənfəətin formalaşmasında satılan məhsulun istehsal maya dəyərini rolü böyükdür. Satılan məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində aid edilən məsrəflərin iqtisadi elementlər üzrə təhlili və bu elementlər üzrə struktur dəyişiklikləri, habelə kalkulyasiya məsrəf maddələri üzrə mütləq kənarlaşmaların və struktur dəyişikliklərinin təhlili «Maya dəyərini təhlili» mövzusunda geniş şərh olunur.

Vergi tutulanadək mənfəətin 5,33 faiz artması ilə əlaqədar olaraq mənfəətdən vergi və başqa məcburi tədiyyələrin 4,42 faiz, yəni 0,91 faiz = (4,42-5,33) az artımını da müəssisənin idarəetmə fəaliyyətində müsbət hal kimi qəbul etmək olar.

Təhlil zamanı nailiyyətləri şərh etməklə kifayətlənmək olmaz. Unutmaq olmaz ki, xalis mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar nəinki zərərli işləyən yaxud mənfəətlilik səviyyəsi aşağı olan müəssisələrdə hətta yüksək keyfiyyət göstəricilərinə nail olmuş müəssisə və təşkilatlarda da az deyildir.

Təhlil zamanı qüvvədə olan «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabat»da əks olunmayan kommertiya xərcləri, idarəetmə xərcləri, xalis mənfəətin formalaşmasında az da olsa rol oynayan digər elementlər üzrə göstəriciləri uçot registrlərində verilən informasiyalar əsasında ətraflı təhlil etmək lazımdır.

Kommertiya xərclərinin təhlilində müəssisənin hazır məhsul anbarlarında məmulatların taralaşdırılması və qablaşdırılması, göndərmə stansiyasına (limana) gətirilməsi, avtomobilə, vaqona və digər nəqliyyat vasitəsinə yüklənməsi xərcləri, satış təşkilatlarına və digər vasitəçi müəssisələrə ödənilən komission rüsum və ayırmalar, satış yerlərində məhsulları saxlamaq üçün binaların saxlanması, satıcıların əmək haqlarının ödənilməsi və i.a. 43№-li «Kommertiya xərcləri» hesabında uçota alınan satışla əlaqədar digər xərcləri; idarəetmə xərclərinin təhlilində isə inzibati-idarə xərcləri, istehsal prosesinin idarə edilməsi ilə əlaqədar olmayan ümumtəsərrüfat heyətinin saxla-

nılması xərcləri, idarəetmə və ümumtəsərrüfat təyinatlı əsas vəsaitlərin amortizasiyası və təmirinə xərclər, ümumtəsərrüfat təyinatlı binaların icarə xərcləri, informasiya, auditor və məsləhət xidmətlərinin ödənilməsi xərcləri və 26№-li «Ümumtəsərrüfat xərcləri» hesabında uçota alınan digər idarəetmə xərclərini uçot registrlərində və onlara istinad etməklə tərtib olunan icmal sənədlərdə verilən informasiyalar əsasında ətraflı təhlil etmək, bunların xalis mənfəətin formalaşmasına təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək məqsəddəyğundur.

Qanunverici sənədlərdə qadağa və normativ sənədlərdə məhdud-
diyyət qoyulmayan mənfəətli təsərrüfat əməliyyatlarını icra etməklə mənfəətin çoxaldılmasında təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyi və səlahiyyətləri artırılmış olan indiki şəraitdə əsas vəsaitlərin satışı, icarəyə verilməsi, ləğv edilməsi, istehsal güclərinin və obyektlərinin konservasiya edilməsi, müqavilə və sifarişlərin ləğv edilməsi ilə əmlak vergisi, reklam vergisi, yerli vergilər və i.a. ilə bağlı əməliyyatların miqyasları və bu əməliyyatların nəticələrinin xalis mənfəətin formalaşmasına təsiri xeyli artmışdır. Planlaşdırma, uçot və təhlil işlərində sadalanan əməliyyatlar üzrə gəlirlər əməliyyat gəlirləri, xərclər və itkilər isə əməliyyat xərcləri kimi əks etdirilir. Təhlil zamanı uçot registrlərində və hesabat formalarında (əməliyyat gəlirləri və xərclərinin bir qismi hesabatlarda verilir) məlumatlardan istifadə etməklə əməliyyat gəlirləri və xərclərinin xalis mənfəətin formalaşmasına, onun strukturuna təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək, habelə əməliyyat gəlirlərinin çoxaldılmasını və əməliyyat xərclərinin azaldılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün əməli təkliflər vermək lazımdır.

Müəssisələrin fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənmədiyini indiki şəraitdə onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı bəzi əməliyyatlardan yaranan satışdankənar gəlirlər və xərcləri də xalis mənfəətin formalaşmasına təsir göstərir.

Satışdankənar gəlirlərin (məsələn əvvəllər balansdan silinmiş ümitsiz debitor borclarının daxil olması, təsərrüfat müqavilələrinin pozulmasına görə müəssisənin xeyrinə kəsilmiş peniya, cərimə, dəb-
bələmə və digər iqtisadi sanksiyalar üzrə daxil olmalar, inventarizasiya zamanı artıq çıxmış əmlakın mədaxil edilməsi, sığorta mükafatları və i.a. daxil olmalar), habelə xərclərin (məsələn, istehsal ehtiyatlarının, hazır məhsulun, malların və digər əmlakın qiymətlərinin aşağı salınması, iddia müddəti keçmiş debitor borclarının silinməsi, təsər-

rüfat müqavilələrinin pozulmasına görə ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin əməliyyatları üzrə itkilər, alınması mümkün olmayan əskikgəlmə, oğurluq, mənimsəmə, təbii fəlakətlərdən itkilər üzrə məbləğlər və i.a.) xalis mənfəətə təsiri az deyildir.

Beynəlxalq praktikada, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarını (BMHS) tətbiq edən bütün ölkələrdə (MDB ölkələrindən başqa) xalis mənfəəti uçota almaq, onun formalaşması və istifadəsinə nəzarəti təmin etmək, habelə onun formalaşmasını, strukturunu, artım templərini, istifadə istiqamətlərinin səmərəliliyini təhlil etmək məqsədilə 8№-li «Hesabat dövrünün xalis mənfəəti yaxud zərərlər, uçot registrlərində əsaslı səhvlər və dəyişikliklər» adlı Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartından istifadə edilir. Bu standartın tələblərinə görə əvvəlki hesabat dövrlərində yol verilən səhvlər və xətalara bağlı gəlirlər (itkilər) aşkar edildikdə, hesabat dövrünün hesabatında dəqiqləşdirmə aparılır, ya da bunlar hesabat dövrünün gəlirləri (itkiləri) kimi ayrıca əks etdirilir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, məsləhət xarakterli digər standartlardan fərqli olaraq, uçot standartlarının ən vacibi sayılan, müəssisənin uçot siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan, xalis mənfəət və onun istifadəsi üçün nəzərdə tutulan 8№-li standartda dəyişikliklər, digər uçot standartlarından fərqli olaraq, ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulduqda, ya uçot standartlarını təsdiq edən beynəlxalq orqanların tələbi ilə, ya da nəzərdə tutulan dəyişikliklər hesabatın keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən hallarda təsərrüfat subyektinin təşəbbüsü ilə edilir.

Mənfəətin, o cümlədən xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsinin, mühasibat uçotu registrlərində əks etdirilməsinin BMHS-a çatdırılması sahəsində çoxlu işlər görən və uzun bir dövr ərzində çalışmalardan sonra 2001-ci ildən Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına (BMF) üzv olan qonşu Rusiya Federasiyasında mənfəətin, xalis mənfəətin planlaşdırılması, uçot registrlərində və hesabatlarda əks etdirilməsi və təhlili sahəsində az da olsa nailiyyətlər gözə çarpır.

8№-li BMHS-nin bəzi elementləri 1 yanvar 2001-ci il tarixdən istifadə olunan 2№-li «Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat» formasında görünməkdədir. Yeni hesabat formasında əvvəlkilərdən fərqli olaraq mallar, iş və xidmətlər satışından pul gəliri (ƏDV, aksizlər və oxşar məcburi tədiyyələr daxil edilmədən), onların maya dəyəri ayrı-

ayrılıqda əks etdirilir və bu göstəricilər arasındakı fərq ümumi mənfəəti göstərir. Bu halda mallar, məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəəti ayrı-ayrılıqda təyin və təhlil etmək, habelə hansı fəaliyyət sahəsinin sahibkar üçün faydalılığını hesablamaq və qiymətləndirmək mümkün olur.

Rusiya müəssisələrində istifadə olunan 2№-li hesabatın I bölməsində formalaşan ümumi mənfəətdən kommertiya və idarəetmə xərcləri çıxılmaqla satışdan alınan mənfəət hesablanır.

Bu hesabatın II bölməsində əməliyyat gəlirləri və xərcləri, III bölməsində isə satışdankənar gəlirlər və xərclər haqqında məlumatlar ayrı-ayrı elementlər (maddələr) üzrə verilir. Satışdan alınan mənfəətə II və III bölmələrdə verilən müvafiq maddələr üzrə gəlirləri əlavə edib xərcləri çıxmaqla vergi tutulan mənfəət məbləği hesablanır. Alınan göstəricidən mənfəətdən vergi və digər məcburi tədiyyələr çıxılmaqla adi fəaliyyətdən mənfəət (zərər) təyin edilir.

Hesabatın IV bölməsində fəvqəladə gəlir və xərc elementləri üzrə məlumatlar verilir. Adi fəaliyyətdən alınan mənfəətə fəvqəladə gəlirləri əlavə edib xərcləri çıxmaqla hesabat dövrünün (ayın, rübün, ilin) xalis mənfəəti (zərəri) təyin edilir.

Deməli, ölkəmizin təsərrüfat subyektlərində istifadə olunan 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»dan fərqli olaraq Rusiya Federasiyasının müəssisələri üçün nəzərdə tutulan 2№-li «Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat»da xalis mənfəətin formalaşmasına dair geniş informasiya və həm də hesabat ilinin xalis mənfəəti (zərəri) haqqında məlumat olur (sət.190).

Bu hesabat formasının başlıca üstün cəhəti, mənfəəti xarakterizə edən digər göstəricilərdən fərqli olaraq həm müəssisənin, həm əmək kollektivinin, həm də müəssisə ilə qarşılıqlı əlaqədə olan kənar təşkilatların, milli müəssisələrə məhsul istehsal etmək, iş görmək və xidmətlər göstərmək üçün sifarişlər vermək arzusunda olan xaricilərin maddi maraqlarını təmin edən, xalis mənfəətin həm plana və həm də keçən ilə nisbətən (hesabatın 4-cü sütununda keçən ilin faktiki məlumatları verilir) artmasına (azalmasına) birinci və ikinci dərəcəli amillərin-satışdan gələn gəlirin, maya dəyərinin, kommertiya xərclərinin, idarəetmə xərclərinin, əməliyyat xərcləri və gəlirlərin, satışdankənar gəlirlərin və xərclərin, fəvqəladə gəlirlər və xərclərin ayrı-ayrı maddələri (elementləri) üzrə təsirini hesablamaq üçün kifayət qədər informasiyanın olmasıdır.

Rusiya Federasiyasının rezident və qeyri-rezident müəssisələri üçün nəzərdə tutulan «Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat»da verilən məlumatların təhlili xalis mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehiyatları daha çox və dəqiq aşkar etməyə və perspektivdə bunlardan istifadəni təyin edən idarəetmə qərarları hazırlamağa imkan verir.

BMHS-dan istifadə olunan ölkələrdə 1995-ci ildən başlayaraq «Satış pulunun təsdiq edilməsi» adlı 18№-li, «Pul vəsaitinin hərəkəti» adlı 7№-li standartdan istifadə edilir. Eyni zamanda mənfəət və zərərlər, o cümlədən xalis mənfəət (zərər) haqqında dəqiq, real informasiyanı əldə etmək və ətraflı təhlil aparmaq üçün 8,11,12,19,20,23,32 və 39№-li standartlarda verilən məlumatlardan da istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası dünyanın əksər ölkələri, xüsusilə də inkişaf etmiş kapitalist ölkələri ilə iqtisadi inteqrasiya şəraitində yaşayır. Xarici ölkələrin Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarının, idxal-ixrac əməliyyatlarının geniş miqyas aldığı indiki şəraitdə ölkə müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən informasiyaların xüsusilə də mühasibat uçotu və hesabatı informasiyalarının, xaricilər üçün, onların fəaliyyətini xarakterizə edən uçot və hesabat informasiyalarının isə ölkə sahibkarları üçün anlaşılıqlı olması müasir idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli Fərmanının 6-cı bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti özünün 2003-cü il 20 fevral tarixli, 29№-li qərarı ilə «Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə Program» təsdiq etmişdir.

Mühasibat uçotu və audit elmi tətbiqi elmlər sırasına daxildir. Milli Mühasibat uçotu və hesabatı sistemini BMHS-na uyğunlaşdırmaq üçün bu mühüm idarəetmə elminin iqtisadçı alimləri, peşəkar mühasiblər, təhlilçilər, menecerlər, mühasibat uçotu və hesabatı sisteminə dair normativ sənədləri hazırlayan, uçot və hesabat sisteminə nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin mütəxəssisləri mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin təşkili və aparılmasında nailiyyətləri olan BMHS komitəsinə təsir göstərən və lazımı məsləhətlər verən ABŞ, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və digər bazar iqtisadiyyatı yolunda böyük inkişaf yolu

keçmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənməli, mənimsəməli, habelə milli qanunvericilik aktlarının və normativ sənədlərin tələblərinə cavab verən qaydalar, təlimatlar hazırlamalıdır. Bu sahədə imkanlarımız hələ ki, çox məhduddur, çünki Azərbaycan hələlik Mühasibat uçotu və hesabatı sistemini tənzimləyən heç bir beynəlxalq təşkilata üzv deyildir.

Azərbaycanda mühasibat uçotu və hesabatı sistemi çox qədim zamanlardan Rusiya mühasibat uçotu sistemi ilə inteqrasiya şəraitində inkişaf etmiş, Sovet hakimiyyəti illərində isə vahid uçot və hesabat sistemi mövcud olmuşdur. İndi beynəlxalq mühasibat uçotu sistemindən kənar qalan Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq Rusiya Federasiyasının Peşəkar Mühasiblər İnstitutunun, onun regional şöbələrinin, Maliyyə Nazirliyinin Mühasibat Uçotu və hesabatı Departamentinin, habelə ali məktəblərin mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil kafedralarının, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının, BMUSK, Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (CFAC), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı (OESD), uçotun standartlaşdırılması və mühasibat uçotunun unifikasiyası problemlərinin həllində böyük rol oynayan iri transnasion korporasiyalar üçün beynəlxalq uçot və hesabat standartları hazırlayan və müvafiq məsləhətlər hazırlayan BMT-nin Transnasion Mərkəzi (UNCTC), Avropa –mühasibat-ekspertlər İttifaqı (İEC), Asiya və Sakit okean Regionları Mühasiblər Konfederasiyası (CAFA) və digər beynəlxalq miqyasda tanınmış uçot təşkilatları ilə əlaqələri böyükdür. Rusiya Dövlət Dumasının nəzdində Audit, Mühasibat Uçotu və Maliyyə Statistika üzrə Ekspert Şurasının yaradılması (1994-cü ildə), Rusiya Peşəkar Mühasiblər İnstitutunun, Rusiya Mühasiblər Assosiasiyasının, MDB Ölkələri Mühasiblər Assosiasiyasının, mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin tənzimlənməsində həlledici rol oynayan digər qeyri-dövlət təşkilatlarının hökumət tərəfindən tanınması, habelə 2001-ci ildə Rusiyanın Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına üzv qəbul edilməsi bu ölkədə mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması probleminin həllinə böyük təkan verdi. Son illərdə dünyanın görkəmli alimlərinin mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlilə aid əsərlərinin, beynəlxalq uçot standartlarının tərcümələrinin (rus dilinə), rusca-ingiliscə, ingiliscə-rusca mühasibat uçotu terminləri lüğətlərinin, Rusiyanın görkəmli alimlərin dünya üçün nümunəvi mühasibat uçotu məktəbini yaradan görkəmli alimlərin tövsiyələrini, məsləhətlərini nəzərə almaqla yazdıqları dərslilər və dərslər vəsaitləri-

nin nəşri, habelə Rusiya Federasiyası Dövlət Duması, NK və MN tərəfindən qəbul edilən çoxlu sayda qanunlar, qaydalar (standartlar), xüsusilə də maliyyə resurslarının idarə edilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edən pul vəsaitinin hərəkətinə dair (forma №4), alınan vəsaitdən məqsədyönlü istifadə haqqında (forma №6) və digər hesabat formalarının qəbul edilməsi mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, mühasib kadrlarının hazırlanması və təzədən hazırlanması proseslərinin sürətləndirilməsində, təsərrüfat subyektlərində uçot və təhlil işlərinin yaxşılaşdırılmasında böyük rol oynamışdır.

Təəssüflə qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə beynəlxalq uçot standartlarının öyrənilməsi, mənimsənilməsi, milli normativ aktların bu standartlara uyğunlaşdırılması ilə bağlı tədbirləri həyata keçirməli olan idarə və təşkilatların, elmi-tədqiqat institutlarının bu sahədəki işləri hələ ki, qənaətbəxş deyildir. Belə bir şəraitdə milli uçot və hesabat sistemini beynəlxalq uçot standartlarına uyğunlaşdırmaq və tətbiq etmək, bu informasiyaların reallığını, şəffaflığını, açıqlanmasını (xüsusilə də xaricilərə və maraqlanan kənar təşkilatlara), bunlarda verilən informasiyaları, ilk növbədə maliyyə nəticələrinin formalaşmasına dair informasiyaları təhlil etməklə səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini təmin etmək üçün Rusiya Federasiyasının təcrübəsindən istifadə miqyasının genişləndirilməsi məqsədəuyğundur.

5.6. Mənfəətin perspektiv təhlili və proqnozlaşdırılması

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisədə, sadəcə olaraq hesabat ilində mənfəətin formalaşması göstəricilərini, müxtəlif amillərin mənfəətə təsirini öyrənməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda əsas və dövriyyə fondlarına qoyulan vəsaitin qarşıdakı uyğun bir dövr ərzində mənfəət verimini öyrənmək tələb olunur. Mənfəət planının yerinə yetirilməsi və onun dinamikasının təhlili zamanı aşkar edilmiş təsərrüfatdaxili ehtiyatları, habelə müəssisənin fəaliyyətində gözlənilən kəmiyyət və keyfiyyət irəliləmələrini, xarici aləmdə gözlənilən dəyişiklikləri hesaba alınmaqla, elmi cəhətdən əsaslandırılmış mənfəət planının tərtibi gələcək illərdə, həm də sonrakı illərdə müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin təmin edilməsi üçün zəruridir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada hesablaşma tərtib edilir:

Cədvəl 5.6

Balans mənfəətinin formalaşmasını xarakterizə edən göstəricilər	Məbləği, min man.	Planlaşdırılan ildə mənfəətə dair hesablama	İzahat
I. Planlaşdırılan ilin əvvəlinə anbarlarda olan, malalanların ünvanına yola salınan və onlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan əmtəəlik məhsul 1.1 Keçən ildə faktiki maya dəyəri ilə 1.2 Gözlənilən (plan) satış qiyməti ilə 1.3 Planlaşdırılan ilin əvvəlinə əmtəəlik məhsulda mənfəət qalığı	480220 600275 120055	600275-	Reallaşdırılmamış əmtəəlik məhsulda mənfəət qalığına dair hesablama, balans mənfəətinin təyin edilməsinin ilkin mərhələsidir
II. Planlaşdırılan ildə əmtəəlik məhsul buraxılışı: 2.1 Plan maya dəyəri ilə 2.2 Planı tərtib edən zaman, nəzərdə tutulan həcmi 2.3 Əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə mənfəət	842830 1196819 353989	1196819- 842830 Plan üzrə rentabellik faizi 353989×100 842830 =42%	Əmtəəlik məhsul istehsalına məsrəflərə dair smetada verilir. Gözlənilən topdansa satış qiyməti ilə əmtəəlik məhsul buraxılışı məbləği. Planlaşdırılan ildə reallaşdırılan və ilin sonunda anbarlarda qalan, malalanların ünvanına yola salınan, onlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan əmtəəlik məhsulda mənfəətin cəmi.
III. Planlaşdırılan ilin sonuna müəssisənin anbarlarında əmtəəlik məhsul qalığı, gün hesabı ilə 3.1 Planda nəzərdə tutulan maya dəyəri ilə 3.2 Planda nəzərdə tutulan satış qiyməti ilə 3.3 Reallaşdırılmayan əmtəəlik məhsul qalığında mənfəət	18730 26596 7866	932400:360 842830:360×8 1196819:360×8 26596-18730	Əvvəlki ildə orta xronoloji kəmiyyət -əvvəlki ildə (yaxud sonuncu kvartalda) əmtəəlik məhsul buraxılışını həmin dövrdə bir günlük buraxılışına bölməklə təyin edilir. Əmtəəlik məhsulun plan maya dəyəri ilə məbləğini 360-a bölüb, hazır məhsul ehtiyatının gün hesabı ilə miqdarına vurmaqla təyin edilir Əmtəəlik məhsulun plan satış qiyməti ilə məbləğini 360-a bölüb, hazır məhsul ehtiyatının gün hesabı ilə miqdarına vurmaqla təyin edilir.
IV. Planlaşdırılan ildə əmtəəlik məhsul satışı 4.1 Plan maya dəyəri ilə 4.2 Planda nəzərdə tutulan satış qiyməti ilə 4.3 Planlaşdırılan ildə əmtəəlik məhsul satışından mənfəət	1304320 1770498 466178	480220+842830 -18730 600275+1196819 -26596 120055+353989- 7866 yaxud 177048-1304320	
V. Sair satışdan mənfəət 5.1 Əsas vəsait obyektlərinin satışı və sair xaricəmələrdən mənfəət 5.2 Yardımçı, köməkçi və xidmətədiç müəssisələrin məhsullarının kənarə satışından alınan mənfəət	1436 286		47№-li «Əsas vəsaitin satışı və sair daxilmələ» hesabının gözlənilən kredit qalığı (gələcək dövrlərin gəlirlərinin uçota alan hesabə silinən məbləğdən başqa) Analitik hesablama yolu ilə təyin edilir.

VI. Satışdankənar nəticələr-qiy-mətli kağızlar və birgə müəssisələrdə payla iştirak üzrə gəlirlər	225		Analitik hesablama yolu ilə təyin edilir
VII. Ümumi mənfəət	468125	466178+1436+286+225	

Plan hesablaşmalarında verilən məlumatlardan göründüyü kimi, gələn ildə mənfəətin əsas hissəsini satışdan alınan mənfəət təşkil edir. Cəmi mənfəət məbləğinin $466178 \times 100 : 468125 = 99,58$ faizi əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəətin payına düşür. Bu planda əmtəəlik məhsul satışından gözlənilən mənfəətin keçən ildən əvvəlki illə müqayisədə $(466178 \times 100 : 286388) - 100 = +62,78$ faiz, hesabat ilində faktiki mənfəətlə müqayisədə isə $(466178 \times 100 : 296102) - 100 = +57,43$ faiz çəxaltmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Hesablamada planlaşdırılmayan gəlirləri və xərcləri hesaba almadan, reallaşdırılan məhsula, iş və xidmətlərə aid mənfəət məbləğinin əvvəlki iki ilin göstəriciləri ilə müqayisədə belə yüksək səviyyədə çəxaldılması nəzərdə tutulur. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi planlaşdırılan ildə yeni, daha məhsuldar maşın və avadanlıqlardan, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə etmək, istehsalın və əməyin təşkilinin daha mütərəqqi üsullarını tətbiq etmək, qeyri-məhsuldar xərcləri və itkiləri azaltmaqla reallaşdırılan məhsulun fondtutumu, materialtutumu, enerjitutumu və əməktutumunun əsaslı surətdə azaldılmasını və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən amillərin səfərbər edilməsini nəzərdə tutur.

Mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində yaradılan müəssisələrin əbədililiyi, yaxud da uzun bir dövr ərzində fəaliyyəti qanunla mühafizə olunur. Lakin ölkə iqtisadiyyatının və xarici ticarətin sürətli inkişafı, müəssisələr arasında rəqabəti daim kəskinləşdirir. Güclü bazar rəqabəti şəraitində kifayət qədər mənfəətlə işləyə bilməyən müəssisələr özlərinin xüsusi kapitallarını qoruya bilmir, onların aktivlərinin ümumi məbləği tədricən azalır və müflisləşmə qorxusu artır. Bu səbəbdən də totalitar idarəetmə sistemləri tətbiq olunan, mənfəətin formalaşması dövlət tərəfindən tənzimlənən əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə mənfəətin perspektiv təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan istehsal proseslərində yeni texnika və texnologiyalardan istifadənin, yəni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsinin, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, investisiya qoyuluşlarının, uzunmüddətli maliyyə

qoyuluşlarının, istehsalın ixtisaslaşdırılmasının qarşısındakı uzun bir dövr ərzində gözlənilən mənfəətə təsirinin öyrənilməsi müasir dövrdə idarəetmənin qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. Mənfəətin perspektiv təhlili qarşısındakı dövrdə onun sabitliyini və ahəngdar olaraq artımını təmin etmək hesabına müəssisənin sürətli inkişafını qa-bağcadan təmin etmək məqsədi ilə aparılır. Perspektiv iqtisadi təhlil müəssisənin uzun bir dövr ərzində inkişafının ən sərfəli variantını seç-məyə, həm də bu variantın icrasını təmin edən texniki, texnoloji, iqtisadi və təşkilatı tədbirləri planlaşdırmağa imkan verir.

BMHS-dan istifadə edilməklə daha çox informasiyaları toplamaq imkanına malik olan xarici ölkələrdə müəssisənin daimiliyini öyrənmək məqsədi ilə aparılan mənfəətin perspektiv təhlilində bir sıra tədqiqat me-todlarından istifadə olunur. Mənfəət göstəricilərinin bu məqsədlə təhli-lində ekstropolyasiya metodunu daha dürüst ifadə etsək, bilavasitə eks-tropolyasiya-reqressiya metodu (əvvəlki dövrlərdə mənfəətin artım tem-plərini nəzərə almaqla hesablama) ən sadə metod hesab olunur. Bu za-man mənfəəti nisbətən dürüst proqnozlaşdırmaq üçün əvvəlki 5-10 ilin mənfəət göstəricilərini müqayisə edilə bilən şəkllə salmaq tələb olunur. Bunu aşağıdakı 5.7.Nö-li cədvəldə verilən misaldan daha aydın görmək olar. Mənfəətin perspektiv təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır.

*Cədvəl 5.7**2008-2017-ci illərdə-qarşısındakı 10 illik dövr ərzində mənfəət və onun artım templərinə dair hesablama*

<i>İllər</i>	<i>Sıra №-si</i>	<i>Mənfəət məbləği, mln. man.</i>	<i>Əvvəlki illə müqayisədə mənfəətin mütləq ar-tımı, mln. man.</i>	<i>Əvvəlki ilə nisbətən artım tempi indeksi</i>
2008	1	287	0	-
2009	2	302	15	1,052
2010	3	318	16	1,053
2011	4	324	6	1,019
2012	5	342	18	1,056
2013	6	351	9	1,026
2014	7	362	11	1,031
2015	8	374	12	1,033
2016	9	388	14	1,037
2017	10	394	6	1,021
Ye-kunu	-	-	107	9,328

QEYD: Hesablamaları asanlaşdırmaq məqsədilə göstəricilər milyon manatla verilir.

Verilən məlumatlara əsasən mənfəətin mütləq orta illik artımı 11,89 milyon manat $= (15+16+6+18+9+11+12+14+6): 9$ olur.

Orta illik artım tempi indeksi isə $1,035 = (1:9 \times 9,328)$ olur.

Alınan məlumatlardan istifadə etməklə qarşıdakı on ildə həm orta mütləq artma, həm də orta artım tempinə görə mənfəəti proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bunu üçün bazis ilinin mənfəət göstəricisinə istinad etməklə hesablamalar aparılır. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar (cədvəl 5.8).

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, proqnozlaşdırılan və təhlil edilən dövrlərdə mənfəətin mütləq orta artımı və onun artım tempərinə görə hesablanan mənfəət göstəriciləri müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bunun başlıca səbəbi mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan istehsal, kommertiya və maliyyə amillərinin kifayət qədər hesaba alınmamasıdır. Buna baxmayaraq, proqnozlaşdırılmış mənfəət göstəriciləri arasında nisbi fərq çox cüzdür. Buna görə də gələcək dövrlərdə onlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Lakin zaman getdikcə bazarın tələbi və alıcıların alıcılıq qabiliyyəti, əməyin fondla və enerji ilə silahlanması səviyyəsi, istehsalın texniki və təşkilati səviyyəsi, istehsal istiqaməti və miqyasları, ixtisaslaşma səviyyəsi, bazarın infrastrukturunu və s. dəyişildikcə, proqnozlaşdırılan mənfəət göstəricilərinə təzədən baxmaq bu və onu daha qısa bir dövr üçün (3-5 il) proqnozlaşdırmaq tələb olunur.

Cədvəl 5.8

<i>İllər</i>	<i>Sıra №-si</i>	<i>Mənfəətə dair proqnoz göstəriciləri</i>			
		<i>orta mütləq artıma görə</i>	<i>hesablama</i>	<i>orta artım tempinə görə</i>	<i>hesablama</i>
2008	11	417,79	$287+11,89 \times 11$	433,66	$287 \times 1,035^{11}$
2009	12	429,68	$287+11,89 \times 12$	448,58	$287 \times 1,035^{12}$
2010	13	441,57	$287+11,89 \times 13$	464,08	$287 \times 1,035^{13}$
2011	14	453,46	$287+11,89 \times 14$	480,44	$287 \times 1,035^{14}$
2012	15	465,35	$287+11,89 \times 15$	497,37	$287 \times 1,035^{15}$
2013	16	477,24	$287+11,89 \times 16$	514,88	$287 \times 1,035^{16}$
2014	17	489,13	$287+11,89 \times 17$	532,67	$287 \times 1,035^{17}$
2015	18	501,02	$287+11,89 \times 18$	551,33	$287 \times 1,035^{18}$
2016	19	512,91	$287+11,89 \times 19$	570,84	$287 \times 1,035^{19}$
2017	20	524,80	$287+11,89 \times 20$	590,65	$287 \times 1,035^{20}$

5.7. Mənfətin artırılması ehtiyatlarının təhlili

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlətin tənzimləyici funksiyalarının azalması öz növbəsində mənfətin formalaşması və çoxaldılmasında, alınan xalis mənfəətdən istifadə olunmasında müəssisələrin məsuliyyətinin və maddi marağının artmasına səbəb olmuşdur. İndi mülkiyyət formasından, tabeçiliyindən, istehsal istiqaməti və onun miqyaslarından asılı olmayaraq fəaliyyətdə olan müəssisə, idarə və təşkilatların iqtisadi-sosial inkişafı onların özləri tərəfindən tənzimlənir. İqtisadi-sosial inkişafını təmin edən bütün problemlərin həllində ilk növbədə xalis mənfəət həlledici rol oynayır. Bu səbəbdən də yaxın gələcəkdə istehsal, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərindən mənfəətin çoxaldılması istehsal müəssisələrində idarəetmənin qarşısında duran ümdə məsələdir. İndi mənfəət göstəricisi və onun artımı dövlət orqanları tərəfindən planlaşdırılmır. Mənfəətin çoxaldılmasında dövlətin maddi marağının olmasına baxmayaraq, o, mənfəəti idarə etmir, onun çoxaldılması ehtiyatlarının səfərbər edilməsində iştirak etmir, dövlət vergi orqanları ancaq vergi tutulan, vergi alınmayan və güzəştli vergi alınan mənfəət göstəricilərinin uçot registrlərində formalaşması, hesablanması və hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinə, mənfəətdən verginin ödənilməsinə cari nəzarət funksiyalarını icra edir. Deməli, istənilən təsərrüfat strukturunda mənfəətin çoxaldılması sahibkarlığın başlıca məqsədi və əsas vəzifəsidir.

İstehsalın iqtisadi və sosial inkişafını, investisiya və maliyyə qoyuluşlarının genişləndirilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilk növbədə mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar və səfərbər edilməsini tələb edir. Bu səbəbdən də mənfəətin artırılması ehtiyatlarının təhlili idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərin qarşısında duran ümdə və təxirəsalınmaz vəzifələrdən, habelə əmək adamlarının arzu və istəklərindən biridir.

Mənfəətin artırılması ehtiyatlarının aşkar edilməsi natural ifadədə əmtəəlik məhsul, iş və xidmətlər istehsalının çoxaldılması, onların istehsalı, saxlanması və reallaşdırılmasına məsrəflərin azaldılması, alıcılara təklif olunan məhsulların (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, satışdankənar gəlirlərin artırılması və xərclərin azaldılması imkanlarının hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir. Analitik hesablamalar apararaq mənfəətin artırılması imkanlarının aşkara çıxarılması təhlilin ilkin mərhələsidir. Növbəti mərhələdə bu ehtiyatlardan istifadəni təmin edən, konkret hesablamalarla əsaslandırılmış

mühəndis-texniki, texnoloji, iqtisadi, təşkilati və sosial tədbirlər planı hazırlanır. Məhsul, iş və xidmətlər istehsalının çoxaldılması, onların istehsalı üçün lazım olan material, əmək və maliyyə məsrəflərinin çoxaldılmasını tələb edir. Unutmaq olmaz ki, maddi, əmək və maliyyə məsrəflərinin artımı məhsul, iş və xidmətlər istehsalının artmasına, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərir. Maddi ehtiyatların qıtlığı daim artan və bu səbəbdən də onların qiymətləri daim yüksələn, digər tərəfdən də istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq amortizasiya xərcləri, mürəkkəb texnoloji prosesləri icra edən fəhlə və qulluqçuların ixtisas səviyyəsinin və peşə vərdişlərinin artması ilə əlaqədar olaraq əməkhaqqı xərcləri, kənar müəssisələrin, idarə və təşkilatların gördükləri xidmətlər üçün tariflər, mütəmadi olaraq artan şəraitdə mənfəətin çoxaldılması ehtiyatlarını ilk növbədə istehsalın genişləndirilməsində, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində, məhsulun istehsalı və reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin, yəni maya dəyərinin aşağı salınmasında axtarış tapmaq tələb olunur.

Məhsul satışının çoxaldılmasının mənfəətin artımına təsiri iki üsulla təyin edilir:

1. Bu və ya digər məhsulun (işin, xidmətin) 1 vahidinə plan üzrə mənfəət məbləğini satışın həcmnin natural ifadədə artımı miqdarını vurmaqla;

2. Reallaşdırılan məhsulun 1 manatına düşən plan üzrə mənfəət məbləğini satışın dəyər ifadəsində (ehtiyat) həcmnin artımı miqdarına vurmaqla.

Bunu aşağıdakı misallardan daha aydın görmək olar.

Misal 1. Fərz edək ki, təhlil apardığımız müəssisədə qəbul olunmuş planda əmtəlik məhsulun 1 manatına 42 qəp. mənfəət və istehsalın genişləndirilməsi hesabına reallaşdırılan məhsulun artımı 84830 min man. nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda reallaşdırılan məhsulun həcmnin artması hesabına mənfəət məbləğini $42 \times 84830 : 100 = 35628,6$ min man. çoxaltmaq mümkündür (cədvəl №5.9).

Misal.2 Natural ifadədə məhsul satışı miqdarının mənfəətə təsirinə dair hesablaşma

Məmulatın adı	Məhsul vahidinin			Məhsul buraxılışı və satışının artımı hesabına mənfəətin artımı, min man.	Məhsul buraxılışı və reallaşdırılmasının artımı, min man.	Rentabellik, faizi (süt.3 $\times 100$: süt.1)
	maye dəyəri, man.	satış qiyməti, man	reallaşmadan alınan mənfəət, man			
«A» məmulatı	320	480	160	88,4	14 414,0	50,00
«B» məmulatı	430	750	320	47,5	15 200	74,42
«C» məmulatı	450	690	240	67,2	16 128	53,33
«Ç» məmulatı	380	490	110	37,3	4 103	28,95
Cəmi	x	x	x	x	49845	x

Misal 2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun reallaşdırılması, o cümlədən mənfəətin reallaşdırılması daim çətinləşir. Çətin satılan məhsulun ucuzlaşdırılmasından itkiləri dövlət tərəfindən qaytarılan əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bu qəbildən olan itkilərin müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına silinən indiki şəraitdə daha tez reallaşdırmaq mümkün olan məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi zəruridir. Bir qayda olaraq, yeni moda və fasonda məhsul ilk dövrlərdə köhnələri ilə müqayisədə daha tez və yüksək qiymətlərlə satılır.

Eyni zamanda əmtəlik məhsulda mənfəət də daha tez reallaşır və çoxalır. Buna görə də istehsal müəssisələri yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi, köhnə moda və fasonda məhsul çeşidlərinin istehsaldan götürülməsi, yaxud da moda və fasonların təzələnməsi, yəni keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılması hesabına mənfəəti çoxaltmaq üçün daha çox səy göstərir. Yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi, əvvəllər buraxılan məhsul çeşidlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, moda və fasonun dəyişdirilməsi material və əmək məsrəflərinin, sair məsrəflərin artırılmasını tələb edir ki, bu da son nəticədə mənfəətə mənfi təsir göstərir. Buna görə də yeni məhsul çeşidləri üzrə məhsul buraxılışını, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırılmasını planlaşdıran zaman nəzərdə tutulan tədbirlərlə əlaqədar məsrəflərin məhsulun mənfəətlilik səviyyəsinə (faizlə) və mənfəətin artımına təsirini təhlil etmək məqsəduyğundur.

Təhlil apardığımız müəssisədə köhnə modeldə (model №1) məmulatı istehsaldan götürmək və əvəzinə yeni modeldə (model №2) əmək və material tutumu, son nəticədə məsrəftutumu yüksək

olan məmumat buraxmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Məhsul çeşidinin təzələnməsi əmək, material və digər məsrəflərin artımı ilə müqayisədə materialverimi, əməkverimi, məsrəfverimi, satışqiyməti, məhsul vahidinə mənfəət məbləğinin üstün artımı şəraitində faydalı hesab olunur.

Mənfəətin artırılması ehtiyatlarını təhlil edən zaman yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsinin mənfəətin artımına təsiri təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlara əsasən aparılan hesablamalardan daha aydın görmək olar (cədvəl №5.10).

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, yeni məhsul çeşidinin mənimsənilməsi məmumat vahidinin material məsrəflərinin 19,5 faiz, əməkhaqqı məsrəflərinin 27,4 faiz, sair məsrəflərin 28,55 faiz artması ilə nəticələnir. Lakin məhsul vahidinə məsrəfləri 25,1 faiz artırmağın müqabilində satış qiymətinin 57,6 faiz, satışdan alınan mənfəətin 201,9 faizədək artımı, habelə rentabelliğin 31,8 faiz yüksəlməsi köhnə modeldə məhsul çeşidinin istehsalatdan götürülməsinin və yeni modeldə məhsul çeşidinin mənimsənilməsinin müəssisə üçün faydalılığını sübut edir.

Cədvəl 5.10

1№-li modeldə məmumat əvəzinə 2№-li modeldə məmumat buraxılışının əsas iqtisadi göstəricilərə təsiri (məhsul vahidi hesabı ilə)

Göstəricilər	Məhsul çeşidi		Artma (+), azalma (-)	
	model 1 (köhnə)	model 2 (təzə)	ma-natla	faizlə
1. Material məsrəfləri, man.	53400	63813	+10413	+19,5
2. Əməkhaqqı məsrəfləri, man	72650	92556	+19906	+27,4
3. Sair məsrəflər, man	38880	49961	+11081	+28,5
4. Məhsul vahidinin maya dəyəri, man	164930	206330	+41400	+25,1
5. Məhsul vahidinin satış qiyməti, man.	202039	318367	+116328	+57,6
6. Məhsul vahidinə mənfəət, man.	37109	112037	+74928	+201,9
7. Rentabellik %-i	22,5	54,3	x	+31,8
8. Materialtutumu, qəp.	26,43	20,04	-6,39	-24,2
9. Əməktutumu, qəp.	35,95	29,07	-6,88	-19,1
10. Məsrəftutumu, qəp	81,63	64,81	-16,82	-20,6
11. Materialverimi, qəp.	378,35	498,91	+120,56	+31,9
12. Əməkverimi, qəp.	278,10	343,97	+65,87	+23,7
13. Məsrəfverimi, qəp	122,50	154,30	+31,80	+26,0

Planlaşdırılan ildə 2№-li modeldə məmulat buraxılışının plan miqdarı 24,4 min ədəd olduğunu nəzərə alsaq, mənfəətin artırılması ehtiyatı $74928 \times 24,4 = 1828243,2$ min man. olur.

Məhsul istehsalı və satışının nəticəsi olan mənfəət satış məbləği ilə maya dəyəri arasındakı fərq kimi təyin edilir. Tələb və təklifin fəaliyyət dairəsi daim artan indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu amillərin mənfəətə təsirinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Tələb heç kəsin arzu və istəyindən, səy və cəhdlərindən asılı olmayaraq özünəməxsus qanunauyğunluqla artıb-azalır və məhsul satışının həcminə öz təsirini göstərir. Bazarın tələbini ödəmək məqsədilə istehsalın miqyasını genişləndirmək və məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə əlaqədar təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi məsrəflərin çoxaldılmasını tələb edir. Məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması xərclərini, yəni məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri göstəricilərini bu işdə maddi marağı olan istehsal müəssisələri idarə edir. Bu səbəbdən də mənfəətin çoxaldılması ehtiyatlarını məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin formalaşmasında axtarmaq tələb olunur. İndiki zamanda məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına xammal, material, yanacaq, elektrik enerji, amortizasiya, tara və tara materialları və digər material məsrəflərinin, habelə əməkhaqqı xərclərinin azaldılması hesabına mənfəətin çoxaldılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması iqtisadi təhlilin başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə maya dəyəri göstəricilərinin rolunun artması ilə əlaqədar olaraq, material və əmək məsrəflərinin azaldılması hesabına mənfəətin çoxaldılmasının planlaşdırılmasının təhlilində əvvəllər sınaqdan keçirilmiş ənənəvi üsullardan istifadə etməklə kifayətlənmək olmaz. Təhlil bir materialın başqa materialla əvəz edilməsinin, məmulatın resepturasının dəyişdirilməsinin, brak və çıxarın azaldılmasının, mütərəqqi texnoloji yolların, biçim üsullarının tətbiqinin, istifadə olunan materialların keyfiyyət parametrlərinin dəyişdirilməsinin, tam qiymətli materiallar əvəzinə, çıxar və tullantılardan, təkrar xammaldan istifadənin, satınalma yarımfabrikat, detal və hissələr, komplektləşdirici məmulatlar əvəzinə öz istehsalından alınanlardan istifadənin (və ya əksinə) və digər material məsrəflərinin azaldılmasını təmin edən amillərin mənfəətin artımına təsirini qabaqcadan təyin etməli və bu ehtiyatlardan istifadəni təmin edən əməli tədbirlər planını təklif etməlidir.

Ayrı-ayrı material növləri üzrə qənaət məbləğləri, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə edildiyi yaxud başqa tədbirlərin həyata keçirildiyi şəraitdə təzədən hesablanan material sərfi norması ilə qüvvədə olan material sərfi norması arasındakı fərqi (natural ifadədə) planlaşdırılan ildə material vahidinin plan qiymətinə vurmaqla təyin edilir.

İndi əksər müəssisələr hazır məhsulun daha tez reallaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə malalanların (alıcıların) sifarişi ilə məhsul istehsal edir.

Məmulatın hazırlanmasında hansı materiallardan, texnologiyalardan, resepturalardan istifadə olunması, məmulatın parametrləri sifarişçi tərəfindən dikte edilən, yaxud tərəflərin razılığı ilə tənzimlənən hallar getdikcə artmaqdadır. Standart texnologiyalardan və parametrlərdən, resepturalardan istifadə olunmayan belə hallar öz növbəsində material məsrəflərinə, son nəticədə isə mənfəətin formalaşmasına təsir göstərir.

Təhlil apardığımız dəmir-beton məmulatları zavodu yüksək marka sementdən və daha keyfiyyətli armaturlardan istifadə etməklə dəmir-beton piltələrinin hazırlanması barədə sifariş qəbul edilmişdir. Plan-sifarişdə hər gün ərzində uzunluğu 7 metr, eni 1,20 metr olan 25 dəmir beton piltənin, təqvim ili ərzində $75600 \text{ m}^3 = (7 \times 1,20 \times 25 \times 360)$ həcmində piltənin sifarişçiyə təhvil verilməsi nəzərdə tutulur. Material məsrəflərinə qənaət hesabına mənfəətin artımı təmin olunan halda yeni texnologiyada və resepturada piltə istehsalı müəssisə üçün faydalı hesab olunur. Dəmir-beton məmulatları üçün kalkulyasiya 100 m^3 hesabı ilə təyin edildiyinə görə material məsrəflərinə qənaət də bu göstərici üzrə hesablanır. Qəbul edilən sifariş üzrə material məsrəflərinə qənaət hesabına mənfəətin artımını təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 5.11).

Qəbul edilmiş sifariş üzrə material məsrəflərinə qənaətə dair hesablama

Materialın adı	Ölçü vahidi	100 m ³ dəmir-beton məmulatı üçün						Qənaət məbləği, min man.	Kənarlaşmaya təsir göstərən amillər	
		yeni materiallardan istifadə etməzdən əvvəl			yeni materiallardan istifadə edildikdə				material sərfi normasının dəyişilməsi	qiymətin dəyişilməsi
		miqdarı	plan qiyməti	məbləği, min man	miqdarı	plan qiyməti	məbləği, min man			
A	I	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.Sement	t	4,10	184	754,4	2,8	210	588	-166,6	-239,2	+72,8
2.Çıxıl (qırma daş)	m ³	10,30	0,8	8,24	9,7	0,8	7,76	-0,48	-0,48	-
3.Metal armatur	t	0,45	720	324	0,26	830	215,8	-108,2	-136,8	+28,6
4. Qum	m ³	4,20	0,2	0,84	5,30	0,2	1,06	+0,22	+0,22	-
Yekunu	x	x	x	1087,48			812,62	-274,86	-376,26	+101,4

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, yüksək keyfiyyətli sement və armatur materiallarından istifadə şəraitində sifariş üzrə dəmir-beton piltə istehsalında təkcə qum məsrəfləri $5,30-4,20 \times (75600:100) = +831,6 \text{ m}^3$ artır.

Komponentin digər ünsürləri üzrə natural ifadədə qənaət bu qədər olur:

1. Sement üzrə $2,8-4,10 \times (75600:100) = -982,8 \text{ t}$;
2. Çıxıl üzrə $9,7-10,30 \times (75600:100) = -453,6 \text{ m}^3$;
3. Metal armatur üzrə $0,26-0,45 \times (75600:100) = -143,64 \text{ t}$.

Baha başa gələn yüksək marka sementdən və daha davamlı metal armaturlardan istifadə, qəbul edilmiş sifariş üzrə dəmir-beton piltə istehsalına dəyər ifadədə material məsrəflərinə bu qədər qənaət etməyə imkan verəcəkdir:

Gözlənilən qənaət məbləğləri:

1. Sementə $-166,4 \times (75600:100) = -125798,4 \text{ min man.}$;
2. Çıxıla $-0,48 \times (75600:100) = -362,88 \text{ min man.}$;
3. Metal armatura- $108,2 \times (75600:100) = -81799,2 \text{ min man.}$

cəmi: 207 960,48 min man.

Qum sərifi üzrə xərcin artımı isə:

$+831,6 \times 0,2 = +166,32 \text{ min manat olur.}$

Bütövlükdə sifariş üzrə yüksək marka sementdən və möhkəm metal armaturdan istifadə şəraitində resepturanın təzələnməsinin mənfəətin artımına (azalmasına) təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Məsrəf normalarının azaldılması hesabına mənfəətin artımı $376,26 \times (75600:100)=284452,56$ min man.;

2. Yüksək keyfiyyətli sementdən və möhkəm dəmir armaturdan istifadə ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin yüksəlməsi hesabına mənfəətin azalması $101,4 \times (75600:100)=76658,4$. Hər iki amilin təsirinin cəmi $284452,56-76658,4=207794,16$ min man. olur.

Bunu başqa üsulla da hesablamaq olar. Material komponentinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq hər $100m^2$ dəmir-beton piltə istehsalına material sərfinin azalması miqdarı 274,86 min manatdır. Bu halda icrasına razılıq verilən sifariş üzrə material xərclərinə cəmi qənaət məbləği $-274,86 \times (75600:100)=-207794,16$ min manat olur. Bu həmin sifariş üzrə material məsrəflərinə qənaət hesabına mənfəətin artımını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatdır.

Çoxlu sayda və mürəkkəb komponentə malik materiallardan istifadə etməklə materialtutumu yüksək olan məhsullar (iş və xidmətlər) istehsal edən müəssisələrdə xammal, material, yanacaq-enerji resursları və i.a. sərfi üzrə daha mütərəqqi texniki-iqtisadi normalar və normativlər, istehsal gücündən istifadə normativləri, maşın və avadanlıqlara olan tələbatın təyin edilməsinə dair norma və normativlər material məsrəflərinin azaldılması ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirilməsi üçün metodoloji baza hesab olunur.

Azad bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətdə olan, oxşar məhsul (iş, xidmət) buraxan və maya dəyərinin azaldılması hesabına yüksək göstəricilərə nail olmuş qabaqcıl müəssisələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və təhlil olunan müəssisədə tətbiqi iflasın və likvidliyin qarşısını almaq üçün zəruridir. Bunun üçün onlardan istifadə texnologiyalarını, xammal, material, yanacaq, elektrik enerjisi və s. material resursları sərfi normalarını, resepturalarını öyrənmək tələb olunur. Lakin belə mütərəqqi məsrəf normalarını birbaşa (olduğu kimi) öz istehsalında tətbiq etmək olmaz. Bunun üçün texniki-təşkilati tədbirlər planı üzrə yeni norma ilə köhnəlmiş norma arasındakı fərqi planlaşdırılan dövrdə buraxılacaq məhsulun miqdarına vurmaqla, qənaətin kəmiyyətə miqdarı, bu göstəricini material vahidinin plan qiymətinə vurmaqla isə material sərfinin

azaldılması hesabına mənfəətin artımı təyin edilir.

Unutmaq olmaz ki, yeni texnika və texnologiyalardan, material resurslarından, resepturalardan, istehsalın və əməyin təşkili formalarından istifadə, öz növbəsində əməktutumu və əməkverimi göstəricilərinə, son nəticədə mənfəətə təsir göstərir. Bu səbəbdən də mənfəətin təhlilində əşyalaşmış əməklə yanaşı, canlı əmək məsrəflərinin azaldılması hesabına da mənfəətin artırılması ehtiyatlarını aşkar etmək lazım gəlir. Əməktutumu yüksək olan istehsal sahələrində bu mənbəyə daha çox diqqət yetirilir.

Ölkədə və xaricdə istehsal olunan maşın və avadanlıqlardan istifadə edilməsi, təcrübədə sınaqdan çıxmış yeni texnologiyanın istehsalatda tətbiqi yolu ilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və məhsulun əməktutumunun azaldılması, lüzumsuz ştatların və iş yerlərinin ixtisara salınması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və strukturunun yaxşılaşdırılması, xırda sexlərin və istehsal sahələrinin birləşdirilməsi yaxud da iriləşdirilməsi, brak (zay) məhsulun düzəldilməsinə, işlərin təkrar görülməsinə və bu qəbildən olan digər qeyri məhsuldar əmək məsrəflərinin azaldılması, əməkhaqqı ödənilən boşdayanmaların, iş vaxtından sonra, bayram və istirahət günlərində işləmələrin aradan qaldırılması, digər təşkilati-texniki tədbirləri həyata keçirtməklə əməkhaqqı məsrəflərinin azaldılması hesabına mənfəətin artırılması ehtiyatları, demək olar ki, bütün müəssisələrdə, hətta qabaqcıl müəssisələrdə belə vardır. Əməkhaqqı məsrəflərinin azaldılmasını təmin edən təşkilati-texniki tədbirlər müxtəlif olduğuna görə onların məsrəflərə və mənfəətə təsirinin hesablanması üsulları da fərqlənir.

Yeni texnika və texnologiyanın istehsalatda tətbiqinin əmək və əməkhaqqı məsrəflərinin azaldılmasına təsiri ayrı-ayrı məmulat (iş, xidmət) növləri üzrə təyin edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl №5.12).

Cədvəl 5.12

Yeni avadanlıqdan istifadənin əmək və əməkhaqqı məsrəflərinə təsirinin hesablanması

Məhsulun adı	Məhsul vahidinin əməktutumu, norma-saat		Fəhlənin bir saatlıq orta tarifi stavkası, man.		Yeni avadanlıqdan istifadə edildikdən sonra ilin axırınadək məhsul buraxılışı, ədəd	Sosial ehtiyaclaraya ayır-malar, min man.	Mənfəətin artım məbləğinə dair hesablama [(süt.2×süt.4)-(süt.1×süt.3)] ×süt.5+süt.16
	köhnə avadanlıqdan istifadə olunanda	yeni avadanlıqdan istifadə olunanda	köhnə avadanlıqdan istifadə olunanda	yeni avadanlıqdan istifadə olunanda			
«A» məmulatı	11,7	6,4	720	830	1350	2150	[(6,4×830)-(11,7×720)] ×1350+2150=4203,350

Əksər hallarda yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi eyni zamanda material məsrəflərinin azaldılmasına təsir etdiyinə görə, material məsrəflərinin mənfəətin artımına təsiri də hesablanır. Bunun üçün aşağıdakı formada hesablama aparılır (cədvəl 5.13).

Cədvəl 5.13

Yeni avadanlıq və texnologiyadan istifadə olunmasında məsrəflərin mənfəətə təsirinə dair hesablama

Məhsul vahidinə əsas material sərfi norması (çıxarla birlikdə)		Material vahidinin plan qiyməti, man.	Yeni avadanlıqdan istifadə edildikdən sonra ilin axırınadək məhsul buraxılışı, ədəd	Materiallara qənaət hesabına mənfəətin artımına dair hesablama (süt.2-süt.1) ×süt.4 ×süt.3
yeni avadanlıqdan istifadə olunanda	köhnə avadanlıqdan istifadə olunanda			
28,7	24,3	1285	1350	(24,3-28,7) ×1350 ×1285=-7632,9 min man. ¹

Hesablamalardan göründüyü kimi, yeni avadanlıq və texnologiyadan istifadə şəraitində mənfəətin artımını təmin edən ehtiyat məbləği 6711,2+7632,9=14344,1 min man. təşkil edir.

İşçiləri ixtisara salmaqla əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin azaldılması hesabına mənfəətin artım məbləğini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablama tərtib edilir (cədvəl 5.14).

¹ Burada mənfə kənarlaşma mənfəətin artımına müsbət təsiri kimi qəbul olunur.

İşçilərin ixtisar edilməsinin mənfəətin artımına təsirinə dair hesablama

<i>İşçi kateqoriyası</i>	<i>İxtisar ediləcək işçilərin sayı, nəfər</i>	<i>Bir işçinin orta aylıq əməkhaqqı, man.</i>	<i>İxtisar edildikdən sonra ilin axırına qalan ayların sayı</i>	<i>Əməkhaqqı xərclərinə qənaət məbləği, min man. (süt.1×süt.2 × süt.3)</i>	<i>Həmin məbləğlərdən sosial ehtiyaclarına ayırmalar, min man.</i>	<i>Tədbirin həyata keçirilməsinin mənfəətin artımına təsiri, min man. (süt.4+süt.5)</i>
1.MTI	2	92860	7	1300,0	455,0	1755,0
2.Qulluqçular	3	72850	7	1529,85	535,45	2065,3
3.Mühafizə işçiləri	2	61400	4	491,2	171,92	663,12
Cəmi	7	x	x	3321,05	1162,37	4483,2

Təhlil zamanı planlaşdırılan dövrdə lazım olmayan əsas vəsait obyektlərinin satılması və ləğv edilməsi hesabına amortizasiya məbləğlərinin azaldılması və maya dəyərini tərkibində ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin, maya dəyərində daxil edilən müxtəlif itkilərin azaldılması və i.a. planda nəzərdə tutulan tədbirlərin mənfəətin artımına təsiri də təyin edilir.

Bazar iqtisadiyyatında qiymətlərin formalaşması müəssisə tərəfindən idarə olunmamasına baxmayaraq onun özünün qiymət siyasəti olmalıdır. Bazara çıxarılan məhsulun (işin, xidmətin) satış qiymətinə onun keyfiyyəti (əlavə xərclər tələb olunan) bazarın konyukturasi, satış bazarları, inflyasiya və məhsulun reallaşdırılması müddətləri də təsir göstərir. Qiymətlər, planlaşdırılan mənfəətin əldə edilməsi, məhsulun rəqabət qabiliyyəti, ona tələbat, realizənin sürətləndirilməsi və nəhayət müəssisənin bütün istehsal-satış strukturlarının fəaliyyətlərin effektivliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həllində az rol oynamır.

Müəssisə özünün qiymət siyasəti bazarda müəyyən payla iştirakına və liderliyinə, planda nəzərdə tutulan mənfəət məbləğinin maksimalaşdırılmasına nail olmaq məqsədi ilə qarşıya çıxan situasiyalarla əlaqədar qiymətlərin təyin edilməsidir.

İqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində məhsul (iş və xidmətlər) satışı bazarları satış qiymətlərinə və qiymət amili hesabına satışdan alınan mənfəətə böyük təsir göstərir. Bunu aşağıda verilən analitik cədvəldən və hesablamaдан aydın görmək olar.

Cədvəl 5.15

«Z» məmulatın orta satış qiymətinə satış bazarları strukturunun dəyişilməsinin təsirinə dair hesablama

Satış bazarları	Məmulat vahidinin qiyməti, manatla	Satışın həcmi, ədədlə		Bazarların strukturu, %-lə			Məmulat vahidi üçün satış qiymətinin dəyişilməsi (süt.6 × süt.1 : 100)
		plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma	
A	1	2	3	4	5	6	7
İxrac	9250	35263	50787	35,8	49,5	+13,7	+1267,5
İdxal	5400	63237	51813	64,2	50,5	-13,7	-739,8
Cəmi	x	98500	102600	100,0	100,0		+527,7

Verilən hesablamalardan görüldüyü kimi «Z» məmulatı satışında xarici bazarın payının 13,7 faiz artması və daxili bazarın payının eyni miqdarda azalması nəticəsində orta satış qiyməti 527,7 manat, mənfəət məbləği isə $527,7 \times 120600 = 63640,62$ min manat artmışdır.

Bir qayda olaraq əksər məhsulların (iş və xidmətlərin) satış qiymətləri mövsüm dövründə (bazarın tələbi çox olan dövr) yüksək, digər dövrlərdə isə aşağı olur. Buna görə də əksər müəssisələr satış mövsümünü ərzində daha çox məhsulu (iş, xidməti) reallaşdırmaq üçün səy göstərir. Mövsüm və qeyri-mövsüm dövrlərdə məhsul satışının strukturunda olan dəyişiklik məhsul vahidinin orta satış qiymətinə, son nəticədə isə satışdan alınan mənfəətin həcminə təsir göstərir. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 5.16

«Z» məmulatın satışı müddətlərinin dəyişilməsinin orta satış qiymətinə təsirinə dair hesablama

Satış mövsümləri	Məmulat vahidinin satış qiyməti, man.	Satışın həcmi, ədədlə		Satışın strukturu, faizlə			Orta satış qiymətinin dəyişilməsi, man. (s.6×100:s.1)
		plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma	
A	1	2	3	4	5	6	7
Mövsüm	12800	89544	97083	91,0	80,5	-10,5	-1344
Qeyri-mövsüm	9600	8856	23517	9,0	19,5	+10,5	+1008
Cəmi	x	98400	120600	100,0	100,0	x	$-336 \times 120600 = 40521,6$

Hesablama verən məlumatlardan satışın strukturunda qeyri-

mövsümdə satışın payının 10,5 faiz artması məhsul vahidi üçün orta satış qiymətinin 336 manat, satışdan alınan mənfəətin həcmnin - 40521,6 min manat $=(-336 \text{ manat} \times 120600 \text{ ədəd})$ azalmasına səbəb olmuşdur.

5.8. Rentabelliğin təhlili

Rentabellik istehsalın effektivliyini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricilərdən biridir. O, məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışına məsrəflərin verimi, avans edilən kapitaldan istifadə dərəcə-sini xarakterizə edir. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə istehsalın mənfəətlilik (zərərlik) səviyyəsini xarakterizə edən rentabellik göstəricilərindən daha çox istifadə olunur.

Əmtəlik məhsul satışından alınan mənfəətin həmin məhsulun tam maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanan rentabellik göstəricisi çəkilən xərclərin hər manatına neçə manat (qəpik) mənfəətin əldə etdiyini göstərir və maya dəyəri göstəricilərinin qiymətləndirilməsində faydalılıq dərəcəsini xarakterizə etməyə imkan verir.

Xammal və materiallar, satın alınan yarımfabrikat, detal, hissə və s. üçün alışı qiymətləri, kənar təşkilatlarının xidmətləri üçün tariflər, kommersiya xərcləri və məhsulun maya dəyərinin formalaşmasının digər ünsürləri, habelə satış qiymətləri, daim dəyişilən indiki bazar münasibətləri şəraitində rentabellik göstəricilərinin təhlili, xüsusilə də operativ təhlili və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi sahibkarları maya dəyərinin formalaşmasına nəzarətin gücləndirilməsini və satış qiymətlərinin yüksəlməsini təmin edən əməli tədbirlər görməyə, bazar strategiyasını, qiymət siyasətini, istehsal strukturunu dəyişdirməyə vadar edir. Çoxlu çeşiddə əmtəlik məhsul (iş, xidmət) istehsal edən və reallaşdırılan müəssisələrdə bütövlükdə əmtəlik məhsul üzrə, qrup məmulatlar üzrə və ayrı-ayrı məhsullar üzrə rentabellik göstəricilərinin müqayisəli təhlili bəzi az rentabelli məhsullar istehsalının ixtisara salınması, daha yüksək rentabelli məhsul çeşidləri üzrə isə istehsalın genişləndirilməsi problemlərinin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya qoyuluşları və istehsalın ixtisaslaşdırılması problemlərinin həllində rentabellik göstəricilərinin təhlili üzrə nəticələrə aid informasiyalardan daha çox istifadə olunur.

Rentabelliği təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər

sistemini, habelə hər bir göstəricinin tətbiqi dairəsini bilmək lazımdır. Planlaşdırma və təhlil işlərində əmtəlik məhsul istehsalının rentabelliliyi, satışın rentabelliliyi, reallaşdırılan məhsulun rentabelliliyi, ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə istehsalın rentabelliliyi, iqtisadi rentabellik, kapital qoyuluşlarının rentabelliliyi, xüsusi kapitalın rentabelliliyi, investisiyaların rentabelliliyi, əmək məsrəflərinin rentabelliliyi, əsas fondların rentabelliliyi, dövriyyə vəsaitinin rentabelliliyi daha çox göstəricilərindən istifadə olunur. Təcrübədə idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün istifadə olunan əsas rentabellik göstəricilərinin hesablanması qaydası, tətbiqi sferası və onlara təsir göstərən amillər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Burada: $M_{\bar{u}}$ -ümumi mənfəəti (reallaşdırılan və reallaşdırılmayan əmtəlik

məhsulda);

Θ_{md} -bütün əmtəlik məhsulun maya dəyərini;

M_s -məhsul satışından alınan (reallaşdırılmış mənfəəti);

S_{md} -reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərini;

Cədvəl 5.17

Rentabelliğin ifadə formaları

<i>Göstəricinin adı</i>	<i>Hesablama formulası</i>	<i>Hansı məqsədlə hesablanır</i>
1. Əmtəlik məhsulun rentabelliliyi	$\frac{M_{\bar{u}} \times 100}{\Theta_{md}}$	Əmtəlik məhsul istehsalının effektivliyini təyin etmək
2. Reallaşdırılan əmtəlik məhsulun rentabelliliyi	$\frac{M_s \times 100}{S_{md}}$	Cari məsrəflərin effektivliyini təyin etmək
3. Məhsul çeşidinin rentabelliliyi	$\frac{M_c \times 100}{S_{cmd}}$	Müəyyən çeşiddə məhsul istehsalı və satışının effektivliyini, istehsalın ixtisaslaşdırılması və genişləndirilməsi istiqamətlərini təyin etmək
4. İqtisadi rentabellik	$\frac{M_b \times 100}{A}$	Hesabat dövründə müəssisə fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirmək
5. Əmək məsrəflərinin rentabelliliyi	$\frac{M_b \times 100}{\Theta \Phi F}$	Əmək məsrəflərinin səmərəliliyini təyin etmək
6. İstehsalın rentabelliliyi	$\frac{M_b \times 100}{\Theta_v + D_v}$	Əsas və dövriyyə kapitalına qoyulan vəsaitin (orta illik) effektivliyini təyin etmək
7. Dövriyyə vəsaitindən istifadənin rentabelliliyi	$\frac{M_b \times 100}{D_v}$	Dövriyyədə olan vəsaitdən istifadənin effektivliyini təyin etmək
8. Kapital qoyuluşlarının rentabelliliyi və i. a.	$\frac{(\bar{I} - \bar{I}_{md}) \times 100}{K}$	Kapital qoyuluşuna vəsaitin effektivliyini təyin etmək

$M_{\text{ç}}$ -məhsul çeşidi üzrə mənfəəti (satış qiyməti ilə maya dəyəri arasındakı fərq);

$S_{\text{çmd}}$ -məhsul çeşidinin maya dəyərini;

A-avans edilən kapitalın orta illik məbləğini;

M_b -balans mənfəətini;

ƏƏF-əmək ödənişinə və ictimai sığortaya yönəldilən vəsaiti;

Θ_v -əsas vəsaitin orta illik məbləğini;

D_v -dövriyyə vəsaitinin orta illik məbləğini;

\dot{I} -kapital qoyuluşları qurtardıqdan sonra il ərzində məhsul buraxılışının

həcmi;

\dot{I}_{md} -il ərzində buraxılan məhsulun maya dəyərini;

t-istismar müddətini (il);

K-kapital qoyuluşu məbləğini göstərir.

Bütün yuxarıda sadaladığımız rentabellik göstəricilərinin hesablanması və təhlilində balans mənfəəti və satışdan alınan mənfəət göstəricilərindən istifadə olunur. Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin iqtisadi-sosial inkişafında ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu, kollektiv istehlak fondu və s. az rol oynamır. Bütün fondlar və ayırmalar xalis mənfəət hesabına yaradılır. Belə bir şəraitdə xalis mənfəət göstəricisindən istifadə etməklə hesablanan rentabellik göstəricilərinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

<i>Göstəricinin adı</i>	<i>Hesablama qaydası</i>
1. Müəssisə əmlakının (aktivlərinin) rentabelliği	$\frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Aktivlərin (əmlakın) orta illik həcmi}} \times 100$
2. Dövriyyədənəknar aktivlərin rentabelliği	$\frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Dövriyyədənəknar aktivlərin orta illik həcmi}} \times 100$
3. Dövriyyə aktivlərinin rentabelliği	$\frac{\text{Xalis məhsul}}{\text{Dövriyyə aktivlərinin orta illik məbləği}} \times 100$
4. Xüsusi kapitalın rentabelliği	$\frac{\text{Xalis məhsul}}{\text{Xüsusi kapitalın orta illik həcmi}} \times 100$
5. Reallaşdırılan məhsulun rentabelliği	$\frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Satışdan alınan məbləğ}} \times 100$

Bazar iqtisadiyyatında başqa müəssisə, idarə və təşkilatlara məxsus vəsaitlərdən istifadə etməklə mənfəət qazanmaq özünəməxsus

vəsaitdən istifadə ilə müqayisədə faydalı hesab olunur. Bu səbəbdən də bazar münasibətləri şəraitində yüksək faiz stavkaları ilə alınan kreditlərdən və borclardan daha çox istifadə olunur. Bu qəbildən olan cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadənin effektivliyini təyin etmək üçün əvvəlcə kredit və borclardan istifadə əməliyyatları üzrə gözlənilən xalis mənfəət göstəricilər hesablanır. Gözlənilən yaxud faktiki xalis mənfəət göstəricisini 100-ə vurub kredit və borc məbləğlərinin cəminə bölməklə kredit və borclardan istifadənin rentabelliği təyin edilir.

Rentabellik göstəriciləri, mənfəəti xarakterizə edən göstəricilərdən fərqli olaraq istehsal, maliyyə, investisiya, kommersiya və digər fəaliyyət sahələrinin müəssisə üçün gəlirliliyini daha dəqiq təyin etməyə, habelə gələcəkdə hansı fəaliyyət növünün daha da genişləndirilməsi istiqamətlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Rentabellik göstəricilərinin təhlilinin başlıca məqsədi əmtəəlik məhsulun rentabelliğinin plan və keçmiş illərə nisbətən artmasına və ya azalmasına müxtəlif amillərin təsirini təyin etməkdir.

İstehsal, maliyyə, kommersiya, investisiya və digər fəaliyyət sahələrində təsərrüfatçılığın son nəticələrini xarakterizə edən mənfəət göstəriciləri ilə müqayisədə rentabellik göstəriciləri müəssisənin, onun ayrı-ayrı bölmələrinin, təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün daha yararlı olur.

İstehsal müəssisələrində məsrəflərin və bu məsrəflərin müqabilində alınan pul gəlirlərin və mənfəətin çox hissəsi istehsal fəaliyyətinin payına düşür. Bu səbəbdən də rentabelliğin təhlili zamanı ilk növbədə istehsal fəaliyyətinin rentabelliği, başqa sözlə desək, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və onların reallaşdırılması ilə əlaqədar məsrəflərin örtülməsi səviyyəsi təhlil edilir. İstehsal fəaliyyətinin rentabelliği məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəət, yaxud xalis mənfəət məbləğini 100-ə vurub həmin məhsulun istehsalı və reallaşdırılması ilə əlaqədar məsrəflərin cəminə bölməklə təyin edilir. Bu göstərici əmtəəlik məhsul (iş, xidmət) istehsalı və onu reallaşdırılmasına müəssisə məsrəflərinin hər manatına nə qədər mənfəətin əldə edildiyini göstərir. İstehsal fəaliyyətinin rentabelliği bütövlükdə müəssisə üzrə, onun ayrı-ayrı istehsal sahələri və təsərrüfat vahidləri üzrə, habelə ayrı-ayrı məhsul (iş, xidmət) çeşidləri və növləri üzrə hesablanır və təhlil edilir.

İstehsalın rentabelliği göstəricisi eyni zamanda məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına məsrəflərin hər manatına özünümaliyyətləşdirmə gəliri göstərir. Bu göstərici də əvvəlki göstərici kimi müəssisə fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir. Lakin bu hesablamada xalis mən-

fəətlə yanaşı dövriyyədən azad olan və müəssisənin sərəncamına daxil olan, xüsusi qazanılan vəsaitin həcmi hesaba alınır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, müəssisədə istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək məqsədi ilə sürətləndirilmiş amortizasiya ayırmaların hesablanması metodu tətbiq edildikdə satışdan alınan mənfəət məbləği azalır.

İstehsalın rentabelliyyəsinin təhlilində hesabat ilində faktiki rentabelliyyəni müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla rentabellik üzrə planın artıqlaması ilə yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi, əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla isə son bir neçə il ərzində rentabelliyyənin dinamikası təyin edilir. Təhlil prosesində müəssisənin istehsal fəaliyyətinin rentabelliyyəni göstəricilərini rəqabətdə olan müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə təsərrüfatlararası müqayisəli təhlilini aparmaqla rəqabət şəraitində məhsul istehsalı və satışının effektivliyini yüksəldilməsini təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadə yolları öyrənilir.

İstehsal fəaliyyətinin rentabelliyyəsinin (məsrəflərin örtülməsi) təhlilində ilk növbədə faktiki rentabelliyyəni plana və əvvəlki illərə nisbətən artmasına (azalmasına) birinci dərəcəli amillərin: əmtəəlik məhsulun strukturunun, satış qiymətlərin, istehlak edilən xammal və materiallar üçün qiymətlərin, məmulat vahidinə məsrəflərin səviyyəsinin dəyişilməsinin təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar:

Cədvəl 5.18

Əmtəəlik məhsulun rentabelliliyinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin hesablanma metodikası

<i>Əmtəəlik məhsulun rentabelliyi göstəriciləri</i>	<i>Satış qiyməti ilə əmtəəlik məhsul, min man.</i>	<i>Əmtəəlik məhsulun maya dəyəri, min man.</i>	<i>Əmtəəlik məhsulun rentabelliyi %-lə, (süt.1 – süt.2 ×100) :süt.2</i>	<i>Rentabelliyə təsir göstərən amillər</i>			
				<i>əmtəəlik məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik</i>	<i>satış qiymətlərinin dəyişilməsi</i>	<i>xammal və material üçün qiymətlərin dəyişilməsi</i>	<i>bir məmulata məsrəflərin səviyyəsinin dəyişilməsi</i>
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1. Plan üzrə	980644	693380	41,43	plan	plan	plan	plan
2. Faktiki əmtəəlik məhsul plan qiymətləri ilə	923336	642020	43,82	faktiki	plan	plan	plan
3. Faktiki əmtəəlik məhsul faktiki qiymət, xammal və materiallar üçün plan qiymətləri və məsrəflərin plan səviyyəsi ilə	925368	642643	43,99	faktiki	faktiki	plan	plan
4. Faktiki, bir məmulata məsrəflərin plan səviyyəsi ilə	927022	642785	44,22	faktiki	faktiki	faktiki	plan
5. Faktiki	982430	686310	43,15	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmtəəlik məhsulun faktiki rentabelliği plana nisbətən 1,72 faiz = (43,15-41,43) artmışdır.

Bu kənarlaşmaya əsasən amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablama tərtib edilir:

Cədvəl 5.19

Əmtəəlik məhsulun rentabelliğinə əsas amillərin təsirinə dair hesablama

<i>Rentabelliğe təsir göstərən amillər</i>	<i>Hesablama</i>	<i>Təsirin səviyyəsi, %-lə</i>
1. Əmtəəlik məhsulun strukturu	43,82-41,43	+2,39
2. Əmtəəlik məhsulun satış qiyməti	43,49-43,82	+0,17
3. Xammal və materialların qiymətləri	44,22-43,99	+0,23
4. Məmulat vahidinə məsrəflərin səviyyəsi	43,15-44,22	-1,07

Bütün amillərin birlikdə təsiri $+1,72\%=(+2,39)+(0,17)+(+0,23)+(-1,07)$, yaxud balans bərabərliyi:

$$43,15-41,43=(+2,39)+(0,17)+(+0,23)+(-1,07);$$

$$+1,72\%=+1,72 \text{ faiz.}$$

Deməli, hesablamlar düzdür.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəəlik məhsulun rentabelliği başlıca olaraq əmtəəlik məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, başqa sözlə desək, yüksək mənfəətli məhsulun xüsusi çəkisinin artması hesabına olmuşdur. Müəssisənin rəhbərliyi yüksək rentabelli məhsul çeşidləri üzrə istehsalın və satışın həcmələrini çoxaltmaq hesabına mənfəət kütləsini artırmaq üçün daha çox səy göstərmişdir. Əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasından əldə edilən $296120=(982430-686310)$ min manat mənfəətin $(923336-642020)=281316$ min manatı yaxud 95 faizi $=(281316 \times 100 : 296120)$ struktur irəliləmə hesabına olmuşdur ki, bunu da müəssisənin idarəetmə fəaliyyətində böyük nailiyyət kimi qəbul etmək olar.

Əmtəəlik məhsulun istehsalında istifadə olunan xammal və materialların tədarük qiymətlərinin aşağı düşməsi də rentabellik səviyyəsinin 0,23% artmasını təmin etmişdir.

Reallaşdırılan əmtəəlik məhsulların satış qiymətlərinin artması hesabına rentabellik səviyyəsi 0,17 faiz yüksəlmişdir.

Bəzi məhsul çeşidləri üzrə məhsul vahidinə məsrəflərin səviyyəsinin yüksəlməsi rentabelliğin 1,07 faiz aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Əgər məhsul vahidinə məsrəflərin səviyyəsi yüksəlməsəydi, onda əmtəəlik məhsulun faktiki rentabelliği plana nisbətən 2,79 faiz $=(2,39+0,17+0,23)$ yüksək olardı.

Məhsul vahidinə məsrəflərin səviyyəsinin artımı məsrəflərinin gözlənilməməsi ilə izah olunur. Məmulat vahidinə məsrəflərə dair göstəricilər müəssisə tərəfindən planlaşdırılan, normalaşdırılan və idarə olunan göstəricilərdir. Odur ki, müəssisənin rəhbərliyi, xüsusilə də istehsal məsrəflərinə nəzarət funksiyalarını icra edənlər xammal, material, elektrik enerjisi, əmək və s. sərfi normalarının gözlənilməsinə operativ nəzarəti gücləndirməli, normadan kənarlaşmaların qarşısını almaq üçün operativ qaydada əməli tədbirlər görməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün əmtəlik məhsula aid mənfəət (reallaşdırılan və reallaşdırılmayan mənfəət) və bu göstəriciyə əsasən hesablanan rentabellik göstəriciləri müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində az əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, əmtəlik məhsulun cəmi mənfəət məbləğinə (həm reallaşdırılan və həm də reallaşdırılmayan) görə hesablanan və təhlil edilən rentabellik göstəricisi məhsul istehsalı və satışının faktiki effektivlik səviyyəsini və müxtəlif amillərin ona təsirini real surətdə xarakterizə etmir. Odur ki, faktiki məhsul istehsalı və satışının rentabelliği göstəricilərini təhlil etmək tələb olunur.

Məhsul satışının rentabelliğinə 3 amil təsir göstərir:

1. Məhsul satışının strukturunun dəyişilməsi;
2. Reallaşdırılan məhsulun maya dəyərini dəyişilməsi;
3. Satış qiymətlərinin dəyişilməsi.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəlik məhsul satışının rentabelliginə sadaladığımız amillərin təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlara əsasən aparılan hesablamalardan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 5.20

Əmtəlik məhsulun satışının rentabelligi

<i>Reallaşdırılan məhsulun rentabellik göstəriciləri</i>	<i>Məhsul satışından alınan məbləğ, min man.</i>	<i>Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyəri, min man.</i>	<i>Rentabellik %-i, (süt.1-süt.2)×100 / süt.2</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Plan üzrə	586640	423444	38,54
2. Plan üzrə faktiki həcmə və strukturuna görə	534255	391539	36,45
3. Faktiki plan qiymətləri ilə	555216	405178	37,03
4. Faktiki qüvvədə olan qiymətlərlə	556328	403721	37,80

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, məhsul satışının faktiki rentabelliği planla müqayisədə 0,74 faiz = $(37,80-38,54)$ aşağı düşmüşdür. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsirini aşağıdakı hesablamalardan görmək olar.

Cədvəl 5.21

Reallaşdırılan məhsulun rentabelliyyə əsas amillərin təsirinə dair hesablama

<i>Məhsul satışının rentabelliyyə təsir göstərən amillər</i>	<i>Təsirin təyin edilməsinə dair hesablama</i>
1. Struktur dəyişiklik	$36,45-38,54=-2,09$
2. Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsi	$37,03-36,45=+0,58$
3. Satış qiymətlərinin dəyişilməsi	$37,80-37,03=+0,77$
Bütün amillərin birlikdə təsiri	$-0,74$

Ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin rentabelliyyə satış qiymətlərinin dəyişilməsi və məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsi təsir göstərir. Bu amillərin təsirinin aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Hesablamada verilən məlumatlardan göründüyü kimi «A» məmulatı üzrə faktiki rentabellik planda nəzərdə tutulduğundan 0,95 faiz yüksək olmuşdur. Məhsul vahidi üçün faktiki satış qiymətinin plana nisbətən $3357-3881=-24$ min manat aşağı olması rentabelliyyə 0,99 faiz aşağı düşməsinə, bunun əksinə olaraq məhsul vahidi maya dəyərinin $2412-2446=-34$ min manat aşağı düşməsi rentabelliyyə 1,94 faiz yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunun əksinə olaraq «B» məmulatı istehsalı və satışının faktiki rentabelliyyə məhsul vahidi üçün faktiki satış qiymətinin $8174-6470=1704$ min manat yüksək olması rentabelliyyə 29,23 faiz yüksəlməsini, maya dəyərinin 1190 min manat $(5830-4640)$ artması isə rentabelliyyə 28,46 faiz $(10,98-40,21)$ aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir.

Cədvəl 5.22

Məmulat növləri üzrə rentabellik göstəricilərinə satış qiymətlərinin və tam maya dəyərinin təsiri

Məmulatın adı	Faktiki satış məbləği, min man		Faktiki reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyəri, min man.		Rentabellik faizi			Rentabellik üzrə kənarlaşma faizi, +, -	Kənarlaşma nəyin hesabına olmuşdur	
	plan qiyməti ilə	faktiki qiymətlə	plan maya dəyəri ilə	faktiki maya dəyəri ilə	plan üzrə (süt.1-süt.3) × 100: süt.3	faktiki (süt.2 - süt.4) × 100: süt.4	faktiki maya dəyəri və plan satış məbləğinə görə (süt.1-süt.4) × 100: süt.4		satış qiymətlərinin dəyişməsi, (süt.6-süt.7)	mayanın dəyişməsi (süt.7-süt.5)
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
«A» məmulatı	3381	3357	2446	2412	38,23	39,18	40,17	+0,95	-0,99	+1,94
«B» məmulatı	6470	8174	4640	5830	39,44	40,21	10,98	+0,77	+29,23	-28,46

Azad bazar rəqabəti istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltmək və yeni texnologiyaları tətbiq etməklə, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışının çoxaldılmasını tələb edir ki, bu da müəssisə aktivlərinin vəsaitinin artmasına səbəb olur. İstehsalın texniki səviyyəsini yüksəltmək və istehsal miqyaslarını genişləndirmək məqsədi ilə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində olan əsas və dövriyyə vəsaitin həcmi artdıqca, onların istifadə effektivliyinin yüksəldilməsinə olan ehtiyac da artır. Buna görə də rentabellik göstəricilərinin təhlili zamanı avans edilən kapitaldan istifadənin rentabelliği (effektivliyi) öyrənilir. Təhlil apardığımız müəssisədə avans edilən kapitaldan istifadənin effektivliyini, yəni əsas və dövriyyə vəsaitlərdən istifadənin rentabelliğini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 5.23

Avans edilən kapitalın rentabelliği göstəriciləri (min manatla)

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində		Kənarlaşma, +,-	
		plan üzrə	faktiki	keçən ilə nisbətən	plana nisbətən
1. Balans mənfəəti (yaxud xalis mənfəət)	287310	301642	300118	+12808	-1524
2. Əsas vəsaitin orta illik qalığı	502140	832426	841604	+339464	+9178
3. Dövriyyə vəsaitinin orta illik qalığı	805002	384247	345830	-459172	-38417
4. Əsas və dövriyyə vəsaitinin orta illik qalıqları cəmi	1307142	1216673	1187434	-119708	-29239
5. Rentabellik %-i (1 sət.: 4 sət.) x100	21,98	24,79	25,27	+3,29	+0,48

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində avans edilən kapitaldan istifadənin rentabelliği keçən illə müqayisədə 3,29 faiz = $(25,27 - 21,98)$ və hesabat ili üçün planla müqayisədə 0,48 faiz = $(25,27 - 24,79)$ artmışdır. Bu kənarlaşmalara balans mənfəətinin, əsas vəsaitin və dövriyyə vəsaitinin orta illik məbləğlərinin dəyişilməsinin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə aşağıdakı formada hesablamalar aparılır.

Cədvəl 5.24

İstehsalın rentabelliyyəsinin artmasına (azalmasına) təsirinin təyin edilməsinə dair hesablamalar

Hesablaşmanın №-si	Rentabelliyyə dair hesablamalar	
	keçən ildə istehsalın rentabelliyyəsi ilə müqayisə üçün	hesabat ilində istehsalın plan rentabelliyyəsi ilə müqayisə üçün
I	$\frac{287310 \times 100}{502140 + 805002} = 21,98\%$	$\frac{301642 \times 100}{832426 + 384247} = 24,79\%$
II	$\frac{300118 \times 100}{502410 + 805002} = 22,96\%$	$\frac{300118 \times 100}{832426 + 384247} = 24,67\%$
III	$\frac{300118 \times 100}{841604 + 805002} = 18,23\%$	$\frac{300118 \times 100}{841604 + 384247} = 24,48\%$
IV	$\frac{300118 \times 100}{841604 + 345830} = 25,27\%$	$\frac{300118 \times 100}{841604 + 345830} = 25,27\%$

Hesablamalarda verilən plan, faktiki və hesablama rentabellik faizini xarakterizə edən göstəricilərindən istifadə etməklə, hesabat ilində kapitaldan istifadənin rentabelliliyinin keçən ilə və hesabat ili üçün plana nisbətən, müvafiq surətdə 3,29% və 0,48 artmasına müvafiq amillərin təsiri təyin edilir.

Bu kənarlaşmalara balans mənfəətin, əsas vəsaitin və dövriyyə vəsaitin orta illik məbləğlərinin keçən ilə və plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablamalar aparılır (cədvəl 5.25):

Cədvəl 5.25

İstehsalın rentabelliyyəsinə təsir edən amillər	Hesabat ilində istehsalın rentabelliyyəsinin artması (+), yaxud azalması (-) faizlə	
	keçən ilə nisbətən	hesabat ili üçün plana nisbətən
1. Balans mənfəətinin dəyişilməsi	22,96-21,98=+0,98	24,67-24,79=-0,12
2. Əsas vəsaitin orta illik məbləğlərinin dəyişilməsi	18,23-22,96=-4,73	24,48-24,67=-0,19
3. Dövriyyə vəsaitinin orta illik məbləğlərinin dəyişilməsi	25,27-18,23=+7,04	25,27-24,48=+0,79
Cəmi :	+3,29	+0,48

Hesabat ilində digər rentabellik göstəricilərinin bazis ilinə, əvvəlki ilə və hesabat ili üçün plana nisbətən artmasına (azalmasına) müxtəlif amillərin təsiri də zəncirvari yerdəyişmə üsulunda eyni qaydada hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Bazar iqtisadiyyatında fəaliyyətdə olan müəssisələrdə satışdan pul gəliri böyük rol oynadığını nəzərə alaraq son illərdə praktikada satışın rentabelliği göstəricisi hesablanır və təhlil edilir. Satışın rentabelliği məhsul (iş və xidmətlər) satışından mənfəəti, yaxud xalis mənfəəti, yaxud da xalis pul axınına 100 vurub satışdan alınan məbləğə bölməklə təyin edilir. Bu göstərici istehsal və kommərsiya fəaliyyətinin effektivliyini, başqa sözlə desək, satış məbləğinin hər manatına nə qədər mənfəət əldə etdiyini xarakterizə edir. Satışın rentabelliği həm bü-tövlükdə müəssisə üzrə və həm də reallaşdırılan məhsul çeşidləri üzrə planlaşdırılır və təhlil edilir.

5.9. Zərərsizlik səviyyəsinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində zərərsiz işləmək, xərclərini çıxartmaq müəssisə fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün zəruri şərtidir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün sahibkarlar «xərclərin çıxartmalıdır» prinsipinə tam əməl edilməklə fəaliyyət göstərməlidirlər. Buna baxmayaraq, sabit qiymət siyasəti olmayan, bazarın tələbi daim dəyişilən, iş fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq hər an gözlənilməyən situasiyalarla qarşılaşan indiki zamanda xərclərini çıxarda bilməyən, istehsal-satış fəaliyyətini zərərlə başa vuran müəssisələr az deyildir. Belə müəssisələrdə, zərərsizlik zonasını –rentabellik astanasını təyin etmək, təsərrüfatdaxili imkanlar hesabına mənfəətin əldə edilməsi, çoxaldılması və rentabelliğin yüksəldilməsi yollarını axtarıb tapmaq tələb olunur.

Mənfəətlilik (zərərsizlik) məhsul satışının həcmindən, onun istehsalı və reallaşdırılmasına çəkilən xərclərdən bilavasitə asılıdır. Qiymətlər sərbəstləşdirilən, başqa sözlə desək, qiymətin aşağı və yuxarı həddi bazarda formalaşan və dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, habelə sabit və ahəngdar istehsal şəraiti olmadığına görə qiymətlərin daim artıb-azaldığı indiki zamanda qiymət amilinin hesabına mənfəəti çoxaltmaq imkanları çox məhduddur. Tələblə təklif arasında böyük uyğunsuzluq şəraitində yüksək inhisar qiymətlərindən istifadə etməklə

mənfəətin çoxaldılmasına nail olduqda dövlət müvafiq iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməklə qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş mənfəəti müəssisədən geri alır. Belə bir şəraitdə zərərin, zərərliklik səviyyəsinin azaldılması və mənfəətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını istehsal məsrəflərinin və məhsul satışının həcmələrini xarakterizə edən göstəriciləri təhlil etməklə axtarıb tapmaq tələb olunur.

Müəssisənin xərcləri məhsul istehsalı və satışının həcminə görə şərti-sabit və dəyişən xərclərə bölünür. Dəyişən xərclərin kəmiyyəti məhsul istehsalının artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişilir; sabit xərclərin miqdarı isə məhsul istehsalı və satışı miqyaslarından asılı olmur. Bunlar başlıca olaraq təsərrüfatçılıqla əlaqədar xərclərdir və idarəetmənin effektivliyini xarakterizə edir.

Şərti sabit xərclər, ümumiyyətlə, iki qrupa bölünür:

I. İstehsal məsrəflərinin bir qismi: istehsal avadanlıqlarının amortizasiyası, sexlərin və digər istehsal bölmələrinin idarəetmə, xidmətedici və köməkçi heyətin əmək haqları və sosial sığortaya ayırmalar, planlı təmir xərcləri, istehsal yerlərinin işıqlandırılması, isidilməsi, su təchizatı və i.a. ilə əlaqədar material məsrəfləri.

II. Qeyri-məhsuldar xərclər. Bu xərclər öz növbəsində iki yerə bölünür:

a) Ticarət-satış fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclər: ticarət-satış əməliyyatlarını icra edənlərin əmək haqları və sosial sığorta ayırmalar, hazır məhsulun saxlanması və reallaşdırılması xərcləri, reklam və marketing tədqiqatları xərcləri, ticarət-satış xidməti binalarının və avadanlıqlarının amortizasiya xərcləri, icarə haqları və i.a.

b) Bütövlükdə müəssisə səviyyəsində inzibati-idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər: rəhbər işçilərin və mütəxəssislərin, müəssisənin idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən bölmələrin (plan, maliyyə, hüquq, mühasibat, əmək və əməkhaqqı, kadrlar və digər şöbələrin) əmək haqları (ayırmalarla birlikdə), xidməti ezamiyyətlər üzrə xərclər, dəftərxana, mətbəə, poçt-teleqraf və telefon xərcləri, minik avtomobillərinin saxlanması xərcləri, ofis binaları və avadanlıqların amortizasiyası, təmiri və icarə edilməsi xərcləri və i.a.

Sabit və dəyişən xərclərin təsnifatı idarəetməyə dair qərarların hazırlanması, məsrəflərin örtülməsinin qiymətləndirilməsi, mənfəətin həcmünün optimallaşdırılması, müəssisənin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məsələlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə zərərli işlədikdə sabit xərclərin azaldılması imkanları çox məhdud olur. Həm də sabit xərclərin əsassız olaraq azaldılması, öz növbəsində, idarəetmənin zəiflənməsinə səbəb ola bilər. Zərərli işləyən müəssisənin maliyyə vəziyyəti yüksək mənfəətli məhsul çeşidlərini mənimsəməyə, məhsul çeşidlərinin strukturunu dəyişdirməyə imkan vermir. Odur ki, mövcud bazar qiymətləri şəraitində zərərsiz işləmə, yəni zərərsizlik səviyyəsinin azaldılması ehtiyatlarını istehsal fəaliyyətində axtarıb tapmaq tələb olunur.

Fərz edək ki, planlaşdırılan ayda məhsul satışının həcmi 52800 min man; dəyişən xərclər 47000 min man. və sabit xərclər 6400 min man. həcmində nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda məhsul istehsalı və satışından zərər məbləği $600 \text{ min man.} = (52800 - 47000 - 6400)$ olur. Zərərlilik səviyyəsi $1,12 \text{ faiz} = (600 \times 100) : (47000 + 6400)$ olan müəssisənin rəhbərliyi zərərlikdən yaxa qurtarmaq, rentabelliyyə nail olmaq üçün məhsul istehsalı və satışını çoxaltmağa səy göstərməlidir. İstehsal amillərinin təhlilində cari məsrəflərin idarə edilməsini yaxşılaşdırmaqla, satışın həcmnin çoxaldılması hesabına zərərliliyin son nöqtəsini, yəni rentabellik astanasını təyin etmək tələb olunur.

Rentabellik astanası aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir:

$$R_a = \frac{S_x}{S_m - D_{xn}}$$

Burada: R_a -rentabellik astanası;

S_x -sabit xərclər;

S_m -satış məbləği;

D_{xn} -nisbi ifadədə dəyişən xərclərdir.

Bizim misalımızda satışdan alınan məbləği 1 vahid kimi qəbul etsək, dəyişən xərclərin satış məbləğinə nisbəti $0,890 = (47000 : 52800)$, dəyişən xərcləri çıxmaqla satış məbləği isə $5800 \text{ min man.} = (52800 - 47000)$, yaxud $0,110 = (5800 : 52800)$ olur.

Rentabellik astanası $58182 \text{ min manatdır}$ ($6400 : 0,110$). Bu, o deməkdir ki, müəssisə məhsul satışının həcmi 58812 min manata çatdırmaqla zərərlilik zonasından çıxı bilər.

Zərərliliyin təhlili zamanı sadəcə olaraq, zərərliliyin son nöqtəsini, rentabellik astanasını, yəni dəyişən və sabit xərclərin satış məbləği ilə örtülməsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bu göstəricinin köməyi ilə məsrəflərin ödənilməsi dövrünü təyin etmək lazımdır. Rentabellik astanası aşağı olduqca məsrəflər daha sürətlə ödənilir və əksinə, yüksək rentabellik astanası məsrəflərin ödənilməsini ləngidir.

Müəssisənin maliyyə imkanları daxilində sabit xərclərlə dəyişən xərclər arasında nisbəti dəyişdirməklə satışdan alınan mənfəətin optimallaşdırılması məsələsini də həll etmək olar. Mənfəətin məsrəflərə nisbəti iqtisadi ədəbiyyatda «İstehsal vasitəsinin effekti» kimi göstərilir. İstehsal vasitəsinin təsir gücü (I_{tk}) aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir:

$$I_{tk} = \frac{S_m - D_x}{M_s}$$

Burada: I_{tk} -istehsal vasitəsinin təsir gücü;

S_m -satış məbləği;

D_x -dəyişən xərclər;

M_s -satışdan alınan mənfəətdir.

Bizim misalımızda bazis ilində istehsal vasitəsinin təsir gücü (62400-55400) :600=11,6666 olur. Məhsul satışının bazis ili ilə müqayisədə artım faizini istehsal vasitəsinin təsir gücünə vurmaqla, satışın artım faizinin mənfəətin artımına (faizilə) təsiri təyin edilir. Analitik hesablamada bazis ili ilə müqayisədə satış məbləğini hər ay 1,0 faiz artırmaq nəzərdə tutulur. Satış məbləği 4% artırılan halda mənfəət artımı $4 \times 11,6666 = 46,67\%$ olur.

Satış məbləği artan şəraitdə məsrəflərin ümumi həcmində sabit xərclərin payı artdıqca istehsal vasitəsinin təsir gücü də artır. Satışın həcmi azaldıqca isə sabit xərclərin payının artıb-azalmasından asılı olmayaraq, mənfəət məbləği daha çox azalır.

Məsələn, fərz edək ki, keçən ayda kiçik müəssisədə məhsul satışı 54000 min man., dəyişən xərclər 45000 min man., sabit xərclər 7200 min man. olmuşdur. Bu halda satışdan alınan mənfəət məbləği 1800 min man. = (54000-45000-7200) olur. Növbəti ayda məhsul satışının həcmi 2 faiz azaltsaq, onun həcmi 52920 min man. = (54000 - (54000 × 2) : 100) olacaqdır. Deməli, növbəti ayda məhsul satışından alınan mənfəət məbləği 52920-45000-7200=720 min man. olacaqdır. Beləliklə, satışın həcmi 2 faiz azaldılan şəraitdə satışdan alınan mənfəət məbləğinin

$$((720-1800) : 1800) \times 100 = 60\% \text{ azalması gözlənilir.}$$

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə möhkəmliyi həlledici rol oynayır. Buna görə də təhlil zamanı rentabellik astanası məbləğini çıxmaqla maliyyə möhkəmliyi ehtiyatı təyin edilir. Bizim misalımızda müəssisənin maliyyə möhkəmliyi ehtiyatı yoxdur ($52800-58182=-5382$), əksinə 5382 min man. məbləğində maliyyə zəifliyi gözə çarpır. İstehsal müəssisələrin maliyyə möhkəmliyi məhsul istehsalı və satışının çoxaldılması hesabına təmin olunur və artırılır. Buna görə də məsrəflərin və onun nəticələrinin cari təhlilində satışın həcmnin dəyişilməsinin mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsirinin dinamikası öyrənilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan aydın görmək olar:

Cədvəl 5.26

Satışın, mənfəət və rentabelliğin artım templəri (min manatla)

GÖSTƏRİCİLƏR	Bazis ayın-da	Bazis ayı ilə müqayisədə satış məbləği artırıldıqda			
		I ayda 1%	II ayda, 2%	III ayda 3%	IV ayda, 4%
A	1	2	3	4	5
1. Satış məbləği	62400	63024	63648	64272	64896
2. Dəyişən xərclər	55 400	55 954	56 508	57 062	57 616
3. Sabit xərclər	6400	6400	6400	6400	6400
4. Xərclərin cəmi	61 800	62 354	62 908	63462	64016
5. Mənfəət (I sət.-IV sət)	600	670	740	810	880
6. Bazis ayı ilə müqayisədə mənfəətin artımı	-	70	70	70	70
7. Mənfəətin artımı, bazis ayına nisbətən faizlə	-	11,67	23,33	35,00	46,67
8. Rentabellik faizi	0,97	1,07	1,18	1,28	1,37
9. Rentabelliğin artımı, faiz	-	10,30	21,65	31,96	41,24

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, satış məbləğinin bazis ayı ilə müqayisədə 1 faiz artımı mənfəətin 11,67 faiz, 2 faiz artımı 23,3 faiz, 3 faiz artımı 35 faiz və 4 faiz artımı 46,67 faiz artımını təmin edir. Başqa sözlə desək, satışın artımının hər bir faizi mənfəətin 11,67 faiz artımına səbəb olur. Deməli, istehsal vasitəsi (məhsul istehsalı və satışı) mənfəətliliyin və rentabelliğin yüksəldilməsində, maliyyə möhkəmliyinin gücləndirilməsində həlledici rol oynayır. Lakin satışın həcmi artdıqca, istehsal vasitəsinin təsir gücü azalır. Bizim misalı-

mızda satış məbləği artdıqca istehsal vasitəsinin təsir gücü aşağıdakı kimi dəyişilir:

Satış məbləği 1 faiz artırıldıqda, istehsal vasitəsinin təsir gücü

$$I_{tk} = \frac{S_m - D_x}{M_s} = \frac{63024 - 55954}{670} = 10,55;$$

$$2 \text{ faiz artırıldıqda } \frac{63648 - 56508}{740} = 9,65;$$

$$3 \text{ faiz artırıldıqda } \frac{64272 - 57062}{810} = 8,90;$$

$$4 \text{ faiz artırıldıqda } \frac{64896 - 57616}{880} = 8,27 \text{ olur.}$$

Lakin satışın müxtəlif səviyyələrdə artımı nisbi ifadədə sabit xərclərə təsir etmir. Bizim misalımızda satış məbləğini vahid qəbul etsək, onun həcmi 1 faiz, 2 faiz, 3 faiz və 4 faiz artırılan bütün hallarda sabit xərclərin əmsali 0,11218 olur.

$$\frac{63024-55954}{63648} \quad \text{yaxud} \quad \frac{64896-57616}{64896} = 0,11218$$

Bu halda rentabellik astanası

$$R_a = \frac{S_x}{S_m - D_{xn}} = \frac{6400}{0,11218} = 57051 \text{ min man. təşkil edir.}$$

Bu göstəricidən istifadə etməklə, maliyyə möhkəmliyi ehtiyatını təyin edək. Bu ehtiyat məbləği bazis ili ilə müqayisədə satışın həcmi:

1 faiz artırıldıqda $63024-57051=5973$ min manat;

2 faiz artırıldıqda $63648-57051=6597$ min manat;

3 faiz artırıldıqda $64272-57051=7221$ min manat;

4 faiz artırıldıqda $64896-57051=7845$ min manat olur.

Bu onu göstərir ki, satış qiymətləri və sabit xərclər dəyişməz qalan şəraitdə istehsal amilinin təsirinin gücləndirilməsi hesabına müəssisənin maliyyə möhkəmliyinin artırılması ehtiyatı mövcuddur.

VI FƏSİL. MƏNFƏƏTDƏN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ**6.1. Mənfəətdən istifadənin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri**

Mənfəətdən istifadənin təhlilində «Vergi Məcəlləsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları və metodiki göstərişlərindən, müəssisənin nizamnaməsindən, müəssisənin uçot siyasəti haqqında sənəddən, habelə 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»dan, balans əlavə olunan hesabat formalarında verilən məlumatlardan və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Bu təlimata görə istehsal müəssisələr vergiyə cəlb olunan mənfəətdən eyni zamanda özlərinə məxsus səhmlərdən, istiqrazlardan və digər qiymətli kağızlardan, başqa müəssisələrdə payla iştirakından gəlirlərdən 15 faiz, pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti müəssisələrinin gəlirlərindən Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsində və digər normativ sənədlərdə nəzərdə tutulan vergi dərəcələri üzrə vergilər tutulur. Eyni zamanda iqtisadi sanksiyalar üzrə büdcəyə çatası məbləğlər, yerli vergi və rüsumlar mənfəətdən istifadənin təhlili zamanı nəzərə alınır.

Qüvvədə olan qaydaya görə ehtiyat fondu, yığım fondu, istehsalın inkişafı fondu, istehlak fondu, sosial inkişaf fondu və digər fondlar və ehtiyatlar da mənfəət hesabına yaradılır. Mənfəətdən istifadənin istiqamətləndirilməsi zamanı əmək kollektivin sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulur.

Deməli, balans mənfəətindən istifadənin təhlili həm dövlətin, həm müəssisənin və həm də əmək kollektivinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir. Dövlət, mənfəətdən istifadə edilməsini qanunla tənzimləyən zaman təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi-sosial inkişafının sürətləndirilməsini də nəzərdə tutur ki, gələcəkdə mənfəət kütləsinin, həm də vergi məbləğlərinin çoxaldılması imkanları artsın. Buna görə də mənfəət vergisi hesablanarkən vergi tutulan mənfəət istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi, habelə bu məsrəflər üçün bank kreditlərinin ödənilməsi; xeyriyyə, ekologiya və sağlamlıq fondlarına, xalq təhsili, sosial təminat və idman müəssisələrinin, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, qocalar və əlillər evlərinin saxlanılmasına, təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və bu qəbildən digər tədbirlərin həyata keçirilməsinə məsrəflər və xərclər

qədər azaldılır. (qoyulmuş hədlər daxilində).

Mənfəətdən istifadə olunmasında həm dövlətin və həm də müəssisənin marağı olduğuna görə ondan istifadə göstəriciləri həm dövlət orqanları (vergi müfəttişlikləri, maliyyə orqanları, sosial idarələr və i.a.) və həm də müəssisələrin özləri tərəfindən təhlil edilir. Bu səbəbdən də mənfəətdən istifadənin təhlili qarşısında qoyulan vəzifələr də fərqlənir. Kənar təşkilatlar tərəfindən aparılan təhlilin (xarici təhlil) başlıca vəzifəsi vergitutulan mənfəətin artırılması ehtiyatlarını aşkara çıxartmaqdır. Lakin balans mənfəətinin əsas tərkib hissəsi olan xalis mənfəətin formalaşması, onun həcmi balans mənfəətinin artması və azalmasından asılı olduğuna görə xarici təhlil zamanı balans mənfəətinin formalaşması və onun istifadə göstəriciləri də öyrənilir.

Daxili təhlildə başlıca məqsəd məhsul, iş və xidmətlər satışından, sair satışdan alınan mənfəətə, satışdankənar nəticələrə təsir göstərən amillərin gəlirlərdən vergi məbləğlərinin, əmlak vergisi, mənfəətdən vergi və mənfəət hesabına ödəmələr digər vergi və rüsumların, habelə digər amillərin xalis mənfəətə təsirini təyin etməkdir.

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlilində:

-Vergitutulan mənfəətin formalaşması;

-Vergilərin formalaşmasına və dinamikasına təsir göstərən amillər;

-Xalis mənfəətdən istifadənin əsas istiqamətləri;

-Xalis mənfəətin formalaşmasına və ondan istifadə olunmasına təsir göstərən amillər və i.a. öyrənilir.

Mənfəətdən istifadə göstəricilərini təhlil etmək üçün 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»-dan, 1№-li «Müəssisənin balansı» adlı hesabatdan, 81№-li «Mənfəətdən istifadə» hesabı üzrə uçot registrlərindən, uçotun jurnal-order forması tətbiq olunan hallarda 15№-li jurnal-orderdə verilən məlumatlardan, müvafiq qanunvericilik aktlarından, qayda, sərəncam, qərar və təlimatlardan, mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclərə və məsrəflərə aid uçot registirlərindən, müəssisənin ni-zamnaməsindən, uçot siyasətindən, mənfəətdən verginin hesablanma-sına dair bildirişlərdən (haqq-hesablardan) və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

6.2. Vergitutulan mənfəətin təhlili

Qüvvədə olan Vergi Qanunvericiliyinə görə istehsal müəssisələrində vergitutma obyektini normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş miqdarda azaldılan (artırılan) ümumi mənfəətdir. «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilir ki, ümumi mənfəət məhsulun (işlərin və xidmətlərin), əsas fondların (o cümlədən, torpaq sahəsinin), digər əmlakın satışından müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin (zərərin) və satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlərin həmin əməliyyatlar üzrə xərclər və itkilər, habelə ixrac rüsumları məbləğində azaldılan məbləğdir.

Vergiyə cəlb edilən, yəni vergi tutulan mənfəət məbləğini təhlil etmək əvvəlcə ümumi mənfəət (balans mənfəəti) göstəricisinin formalaşmasını təhlil etmək lazımdır.

Ümumi mənfəət (balans mənfəəti) hesabat dövrü ərzində müəssisənin bütün mənfəət və zərərlərinin balanslaşdırılmasının ümumi nəticəsidir. Bu göstərici bütün gəlirlərin xərclərdən artıq məbləği olub, maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatın (forma №2) «Balans mənfəəti yaxud zərəri» maddəsində, 080-cı sətirin 3-cü və 4-cü sütunlarındakı məlumatların fərqi kimi müəyyənləşdirməklə, müəssisənin hesabat dövründə əldə etdiyi mənfəət və ya zərərin son qalığını xarakterizə edir və 080-cı sətirdə əks etdirilir.

Vergiyə cəlb olunan mənfəət həm cəmiyyətin tələbatının (mənfəət vergisi, əmlak vergisi, iqtisadi sanksiyalar üzrə büdcəyə ödəmələr və d. formasında) və həm də müəssisənin tələbatının ödənilməsində (ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu və s. fondların yaradılması, xeyriyyə məqsədlərinə, kollektivin istehlakına, fərdi istehlaka və i.a. ayırmalar formasında) həlledici rol oynayan balans mənfəətinə görə formalaşır.

Vergitutulan mənfəətə görə hesablanan vergi və ödəmələr üzrə məbləğləri ödənildikdən sonra mənfəətin qalan hissəsi müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəəti təşkil edir. Bu səbəbdən də vergitutulan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşmasında ayrı-ayrı göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili həm bu işdə marağı olan dövlət orqanları və həm də müəssisələrin özləri tərəfindən aparılır.

Bir qayda olaraq, balans mənfəətindən mənfəət vergisi, gəlirə görə vergi, əmlak vergisi, büdcəyə çatması iqtisadi sanksiyalar, yerli vergilər və rüsumlar, mənfəətdən vergi hesablanarkən qanunda nəzərdə tutulan güzəştlər (mənfəət hesabına xərclər və məsrəflər) çıxıldıqdan sonra, yerdə qalan məbləğ vergi tutulan mənfəət məbləği hesab olunur.

Vergi tutulan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşması qaydası aşağıdakı sxemdə verilir (bax sxem 1)

Sxem 1

Vergi tutulan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşması sxemi

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından gələn gəlir
-
Reallaşdırılan məhsulun (işlərin və xidmətlərin) tam maya dəyəri
-
Əlavə dəyər vergisi, aksizlər, məhsul (iş və xidmətlər) satışına aid edilən, 46№-li hesabın debeti və 68№-li hesabına krediti üzrə qeydə alınan digər vergilər və yığımlar
=
Məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəət («satışın nəticələri»)
+; -
Sair satışdan alınan mənfəət (zərər)-«Sair satışın nəticələri»
=
Ümumi mənfəət (balans mənfəəti), yaxud zərər məbləği
-
Maliyyə nəticələrinə aid edilən vergi məbləğləri
=
Vergi üzrə güzəştlər daxil edilmədən vergitutulan mənfəətin məbləği
-
Vergi üzrə güzəşt məbləğləri
=
Vergitutulan mənfəət məbləği
-
Mənfəətdən vergi məbləği
=
Xalis mənfəət məbləği

Təhlil apardığımız müəssisədə vergi tutulan mənfəət məbləğinə əsas amillərin təsirini (yəni göstəricilərin əlaqəsini) aşağıdakı analitik cədvəldə görmək olar.

Cədvəl 6.1

Vergi tutulan mənfəətin təhlili

(min manatla)

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +,-	
			məbləği	faizlə
1. Balans mənfəəti	301642	300118	-1524	-0,50
2. Əmlak vergisi	2060	2215	+155	+7,52
3. Müəssisənin gəlirlərindən müvafiq faiz dərəcələri üzrə tutulan vergi	1846	1326	-520	-28,17
4. İqtisadi sanksiyalar, yerli vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə ödəmələr	852	4210	+3358	+394,13
5. Vergiyə cəlb edilən mənfəət (1-ci sət.-2-ci sət.-3-cü sət.-4-cü sət)	296884	292367	-4517	-1,52
6. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər	28950	32640	+3690	+12,75
7. Vergi tutulan mənfəət (5-ci sət.-6-cı sət)	267934	259727	-8207	-3,06
8. Qüvvədə olan vergi dərəcəsi üzrə mənfəətdən vergi məbləği	85739	83113	-2626	-3,06

Qeyd: Vergi tutulan mənfəət məbləğinə müxtəlif amillərin təsirini təyin etmək məqsədilə aparılan analitik hesablamalarda büdcəyə ödənilən vergi, (mənfəətdən vergidən başqa) və rüsumlar, iqtisadi sanksiyalar, vergi üzrə güzəşti hesablayan zaman nəzərdə tutulan xərclər və məsrəflər maddələri üzrə müsbət kənarlaşmalar mənfi hal kimi, mənfi kənarlaşmalar isə müsbət hal kimi qəbul edilir.

Bizim misalımızda vergi tutulan mənfəət məbləği planla müqayisədə 8207 min manat (259727 -267934), yaxud 3,06 faiz (-8207×100:267934) azalmışdır.

Vergi tutulan mənfəətin azalmasına əsas amillərin təsiri bu qəddər olmuşdur:

1. Balans mənfəətinin azalması -1524 m.m.;
2. Əmlak vergisinin artması -155 m.m.;
3. Gəlirə görə verginin azalması +520 m.m.;
4. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən hesaba alınan xərclərin və məsrəflərin artması -3690 m.m.;

5. İqtisadi sanksiyalar, yəni vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə
ödəmələrin artması -3358 m.m.
Cəmi: -8207 m.m.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhsul buraxılışının, hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına əmtəəlik məhsul qalıqlarının plana nisbətən dəyişilməsi, reallaşdırılan məhsulun strukturunun, maya dəyərinin və satış qiymətlərinin plana nisbətən artması və azalması, kənar təşkilatların fəaliyyətində iştirakı üzrə gəlirlər, hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəəti və zərərlər, alınan cərimə, peniya və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla), ümitsiz (vaxtı ilə balansdan silinmiş) debitor borcların daxil olması üzrə gəlirlər, başqa müəssisələrdən alınan maliyyə yardımı, birja, broker və digər fəaliyyətlərdən alınan gəlirlər, səhmlər, istiqraz vərəqələri və digər qiymətli kağızlardan gəlirlər, mənfəətdən vergi üzrə güzəşt hesablayan zaman hesaba alınan xərclər və məsrəflərin dəyişilməsi və i.a. vergi tutulan mənfəət məbləğinə təsir göstərir.

Vergitutulan mənfəətin təhlilinin sonrakı mərhələsində uçot registrlərində və digər informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə etməklə yuxarıda sadaladığımız amillərin vergitutulan mənfəət məbləğinin artması yaxud azalmasına təsiri təyin edilir.

6.3. Vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili

Vergilər üzrə hesablaşmalar və iqtisadi sanksiyalar müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Vergilərin düzgün hesablanmaması və vaxtında ödənilməməsi halları aşkar edildikdə, güclü iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində, vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili və bütün vergi məbləğlərinin vaxtında və tam həcmdə ödənilməsinə təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına (normativ sənədlərə) görə müəssisə, idarə və təşkilatlar maliyyə orqanlarına mənfəətdən vergi, əlavə dəyər vergisi, əmlak vergisi, mədən vergisi, digər müəssisələrdə payla iştirakından alınan gəlirdən vergi, səhmlərdən, istiqrazlardan alınan gəlirlərdən vergi, əməkhaqqı və digər ödənişlərdən vergi, aksiz vergisi, gömrük vergisi, yol vergisi, xaricdən gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, tranzit vergisi, sanksiyalar qaydasında büdcəyə ödəmələr, birdəfəlik rüsumlar və i.a. vergi və rüsumlar ödəyir.

Vergilər üzrə hesablaşmaları təhlil etmək üçün «Maliyyə nəti-

cələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»-dan (forma №2), müəssisənin balansından (forma №1), plan hesablamalarından, vergi qanunvericiliyinə dair normativ sənədlərdən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş vergi və rüsumların hesablanması və ödənilməsinə dair qərarlardan (qaydalardan) və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Mənfəətdən vergi və büdcəyə digər ödəmələr balans mənfəətinin çox hissəsini təşkil edir. Büdcəyə ödəmələr vaxtında və tam həcmdə həyata keçirilmədikdə ağır iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir. Bu səbəbdən də vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili zamanı ilk növbədə mənfəətdən büdcəyə ödənilən vergilər üzrə hesablaşmaların vəziyyəti öyrənilir. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (Cədvəl №6.2).

Analitik cədvəli oxumaqla büdcəyə ödəmələr üzrə planın yerinə yetirilməsini, ödəmələrin dinamikasını, onların strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri, habelə mənfəətdən vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə büdcəyə olan borc məbləğlərini təyin etmək asandır. Əsas məsələ mənfəətdən vergi məbləğinin artması və ya azalmasına təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etməkdən ibarətdir.

Mənfəətdən vergilərin plana nisbətən artması və ya azalmasına başlıca olaraq, aşağıda göstərilən iki amil təsir göstərir:

1. Vergitutulan mənfəət məbləğinin dəyişilməsi;
2. Vergi dərəcələrinin dəyişilməsi.

Vergitutulan mənfəət məbləğinin artması və ya azalmasına, öz növbəsində, balans mənfəətinin, mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər üzrə məbləğlərin dəyişilməsi də təsir göstərir:

Təhlil zamanı:

1. Vergitutulan mənfəətin faktiki məbləği ilə plan məbləği arasındakı müsbət və ya mənfi fərqi qüvvədə olan vergi dərəcəsi faizinə vurub, 100-ə bölməklə, vergitutulan mənfəətin plana nisbətən artması və ya azalmasının mənfəətdən vergi məbləği üzrə kənarlaşmaya təsiri təyin edilir;

2. Balans mənfəətinə dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı müsbət və ya mənfi fərqi mənfəətdən vergi dərəcəsi faizinə vurub, 100-ə bölməklə, balans mənfəətinin dəyişilməsinin mənfəətdən vergi məbləği üzrə kənarlaşmaya təsiri təyin edilir;

Cədvəl 6.2

Mənfəətdən büdcəyə ödəmələrin təhlili

Verginin adı	Keçən ildə		Hesabat ilində						Kənarlaşma (+, -)			
	min man.	balans mənfəətində xüsusi çəkisi, faizlə	plan üzrə		faktiki				plandan		keçən ildən	
			min man.	balans mənfəətində xüsusi çəkisi, faizlə	hesablama üzrə		büdcəyə ödənilib		min man. (5-ci süt.-3-cü süt.)	balans mənfəətində xüsusi çəkisi, %-lə (6-cı süt.-4-cü süt.)	min man. (7-ci süt.-5-ci süt.)	balans mənfəətində xüsusi çəkisi, %-lə (6-cı süt.-2-ci süt.)
					min man.	balans mənfəətində xüsusi çəkisi, faizlə	min man.	balans mənfəətində xüsusi çəkisi, faizlə				
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr (cəmi)	80440	26,8	85739	28,4	83113	27,4	79256	26,4	2626	-1,0	-38,57	-1,3

QEYD: Uçot registrlərində verilən məlumatlardan istifadə etməklə təhlil aparmaq mümkündür.

3. Hesabat ili ərzində vergi dərəcəsi faizinin artması və ya azalması miqdarını faktiki vergi tutulan mənfəət məbləğinə vurub, 100-ə bölməklə, vergi dərəcələrinin artması və ya azalmasının mənfəətdən vergi məbləği üzrə kənarlaşmaya təsiri təyin edilir;

4. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflərə dair faktiki və plan məbləğləri arasındakı fərqi mənfəətdən vergi dərəcəsi faizinə vurub, 100-ə bölməklə, vergi hesablanarkən güzəşt edilən xərclərin artması və ya azalmasının mənfəətdən vergi məbləğinə təsiri təyin edilir. Lakin bu halda müsbət kənarlaşma mənfəət hal kimi və mənfəət kənarlaşma müsbət hal kimi qəbul edilir.

Təcrübədə mənfəətdən vergi, gəlirə görə vergi, torpaq vergisi, aksiz vergisi, əlavə dəyər vergisi və i.a. büdcəyə ödənilən vergilərin və digər ödəmələrin artması və ya azalması səviyyəsi eyni olmur. Buna görə də vergi və ödəmələrin təhlili zamanı büdcəyə ödənilən vergilərin tərkibində və onların strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir. Daha doğrusu, həm mütləq rəqəmlə və həm də ümumi məbləğdə xüsusi çəkisinə görə plana nisbətən artma və ya azalma təyin edilir.

6.4. Xalis mənfəətin təhlili

Xalis mənfəət müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Balans mənfəətdən büdcəyə ödənilən vergi və digər mənfəət hesabına ödənilən iqtisadi sanksiyalar məcburi ödəmə məbləğləri çıxdıqda yerdə qalan məbləğ müəssisənin xalis mənfəətini təşkil edir. O, müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, likvidliyin qarşısının alınması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, ölkədaxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyəti, bazar rəqabəti şəraitində işgüzar fəallığı və i.a. problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalis mənfəət göstəricisi həmişə müəssisələri və maliyyə bazarlarını idarə edənlərin diqqətini cəlb edir. Müəssisənin özünün yaşaması, iş yerlərinin saxlanması və artırılması, dividendlərin ödənilməsi bilavasitə xalis mənfəətin dinamikasından asılıdır.

Bütün fəaliyyət dövrü ərzində, müəssisə tərəfindən qazanılan və yığılan mənfəət (vergi və dividendləri çıxmaqla) göstəricisi onun fəaliyyətini inkişafını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəriciyə

(maddəyə) keçmiş dövrlərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, yığım fondları və hesabat ilinin xalis gəliri (vergiləri, yayındırılmış vəsaiti və dividendləri çıxmaqla) daxildir.

Səhmdar kapitalının xalis rentabelliği (xalis mənfəətin səhmdar kapitalına nisbəti $\times 100$), xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği (xalis mənfəətin xüsusi vəsaitə nisbəti $\times 100$) və digər bu qəbildən olan göstəricilərin səviyyəsi və dinamikası, xalis mənfəətin həcmindən bilavasitə asılıdır.

Müəssisənin fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı, sosial inkişaf, istehlak, yığım və i.a. fondlar, birgə müəssisələrdə və səhmdar cəmiyyətlərində işə ehtiyat fondu xalis mənfəət hesabına yaradılır. Müəssisənin qeyri-istehsal sahələrinin, təsərrüfatlarının, müəssisənin fəaliyyətini nizamlayan şirkət lərin, birliklərin və digər orqanların saxlanması üçün ayırmalar da xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində xalis mənfəət göstəricisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də xalis mənfəətin formalaşmasını təhlil etməklə, onun daha da artırılmasını təmin edən ehtiyatların aşkara çıxarılması və daha tez səfərbər edilməsi üçün əməli tədbirlər planının hazırlanması, mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə üçün zəruridir.

Əsas məsələ xalis mənfəətin formalaşmasına təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etməkdir. Xalis mənfəət, balans mənfəətinin tərkib hissəsi olduğuna görə, balans mənfəətinə təsir göstərən bütün amillər eyni zamanda xalis mənfəətə də bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də əksər amillərin xalis mənfəətə təsirinin təyin edilməsinə dair hesablamalarda xalis mənfəətin balans mənfəətinin tərkibində xüsusi çəkisinə dair göstəricidən də istifadə edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan görmək olar.

Xalis mənfəətə təsir göstərən amillərin təsirinin təyin edilməsinə dair hesablamalar

<i>Təsir göstərən amillər</i>	<i>Amillərin təsirinin hesablanması qaydası</i>
Xalis mənfəətin dəyişilməsi: O cümlədən, hansı amilin hesabına:	Faktiki xalis mənfəət məbləği-plan üzrə xalis mənfəət məbləği
1. Balans mənfəətinin dəyişilməsi hesabına	Cəmi balans mənfəətinin plana nisbətən artması (azalması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) o cümlədən:	Məhsul (iş və xidmətlər) satışından mənfəətin plana nisbətən artması məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.1 Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin plana nisbətən dəyişilməsi	Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərə aid mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.2 Reallaşdırılan məhsulun strukturunun plana nisbətən dəyişilməsi	Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik hesabına mənfəətin artması (azalması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.3 Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin artması (azalması)	Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin plana nisbətən artması (azalması) hesabına balans mənfəətinin azalması (artması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.4 Reallaşdırılan məhsul (iş və xidmətlərin) qiymətlərin dəyişilməsi	Qiymətlərin artması (azalması) hesabına mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.-ci amil üzrə cəmi (1.1.1.+1.1.2.+1.1.3.+1.1.4.=1.1.)	Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır.
1.2. Sair satışdan alınan mənfəətin dəyişilməsi	Sair satışdan alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3. Satışdankənar nəticələrin dəyişilməsi	Satışdankənar nəticələr hesabına balans mənfəətinin artması (azalması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.1. Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə payla iştirakından alınan mənfəət	Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə payla iştirakından alınan nəticələr hesabına

	balans mənfəətinin artması (azalması) məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.2 Alınan cərimə, peniya və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla)	Faktiki alınan peniya cərimə və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla) hesabına balans mənfəətinin artımı × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.3. Hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin mənfəət və zərərlər	Hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəət və zərər məbləğləri arasındakı fərq × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.4 Əvvəllər hesablardan silinmiş borcların daxil olması	Hesabat ilində daxil olmuş borc və debitor məbləğləri (əvvəllər hesablardan silinmiş) × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.5 Xüsusi təyinatlı fondları tamamlamaq üçün digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı	Xüsusi təyinatlı fondları tamamlamaq üçün digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1. 3-cü amil üzrə cəmi: (1.3.1.+1.3.2.+1.3.3.+1.3.4.+1.3.5.)=1.3	Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır.
II. Balans mənfəətində xalis mənfəətin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi	Faktiki balans mənfəəti məbləği × balans mənfəətində xalis mənfəətin faktiki xüsusi çəkisi-balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
2.1 Gəlirdən verginin dəyişilməsi	Faktiki balans mənfəəti × faktiki balans mənfəətində gəlirdən vergi məbləğinin faktiki xüsusi çəkisi-balans mənfəətində gəlirin plan üzrə xüsusi çəkisi
2.2. Daşınmaz əmlakdan vergi məbləğinin dəyişilməsi	Faktiki balans mənfəəti məbləği × faktiki balans mənfəətində hərəkət etməyən əmlakdan verginin xüsusi çəkisi-balans mənfəətində daşınmaz əmlakdan verginin plan üzrə xüsusi çəkisi
2.3. Mənfəətdən vergi dərəcələrinin dəyişilməsi	Faktiki balans mənfəəti × balans mənfəətinə təyin olunmuş dərəcə üzrə gəlirə görə verginin faktiki xüsusi çəkisi-plan üzrə xüsusi çəkisi
I amil üzrə cəmi =(2.1.+2.2+2.3)	Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır

Mənfəətin təhlilində xalis mənfəətdən, başqa sözlə desək, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən nə dərəcədə istifadə edildiyini təyin etmək böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərdə göstərilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələr qanunvericiləyə uyğun olaraq mənfəət vergisi və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra, yerdə qalan xalis mənfəətdən istədikləri kimi istifadə edə bilərlər. Buna görə də təhlil zamanı mənfəətin bölüşdürülməsi proporsiyaları və tendensiyası, bu və ya digər fonda ayırmaların plana və əvvəlki illərə nisbətən artması, yaxud azalması və bu kənarlaşmaların səbəbləri öyrənilir.

Qüvvədə olan normativ sənədlərdə xalis mənfəət hesabına ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu (o cümlədən, kollektiv istehlak və fərdi istehlak üçün) və digər fondların yaradılması, sair məqsədlərə xərclənməsinə icazə verilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə xalis mənfəətdən istifadə, başqa sözlə desək, onun bölüşdürülməsi göstəriciləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 6.4

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlili

	Plan üzrə		Hesabat üzrə		Artma (+), azalma (-)	
	məbləği min man.	balans mənfəətində, xüsusi çəkisi, faizlə	məbləği min man.	balans mənfəətində, xüsusi çəkisi, faizlə	məbləği, min man.	xüsusi çəkisi, faizlə
1. Balans mənfəəti	301642	100,0	300118	100,0	-1524	-0,5
2. Xalis mənfəət	193292	64,08	192706	64,21	-586	+0,13
Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi						
2.1. Ehtiyat fonduna	5721	1,90	6060	2,02	+339	+0,12
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	2,96	x	3,14	x	+0,18
2.2 Yığım fonduna	6830	2,26	5240	1,75	-1590	-0,31
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	3,53	x	2,71	x	-0,82
2.3. İstehlak fonduna	137669	45,64	120640	40,20	-17029	-5,44
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	71,22	x	62,60	-17029	-9,62
O cümlədən:						
2.3.1 Kollektiv istehlaka, min man.	55050	18,25	48720	16,23	-6330	-2,02
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	28,48	x	25,28	x	-3,20
2.3.2 Fərdi istehlaka, min man.	82619	27,39	71920	23,97	-10699	-3,42
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	42,74	60766	37,21		-5,53
2.4. Sair məqsədlərə	43072	14,28	60766	20,25	+17694	+5,97
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	22,29	X	31,53	x	+9,24

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat üzrə balans mənfəəti plana nisbətən 1524 min manat, yaxud 0,5 faiz az olmuşdur. Bu səbəbdən də xalis mənfəət məbləği 586 min man. azalmış, lakin buna baxmayaraq, balans mənfəətində onun payı 64,08 faizdən 64,21 faizədək (+0,13 faiz) artmışdır. Hesabat ilində mənfəətdən vergi dərəcəsi sabit qalan, planda nəzərdə tutulduğundan az balans mənfəəti əldə edilən şəraitdə, balans mənfəətində xalis mənfəətin xüsusi çəkisinin 0,13% artması, büdcəyə ödənilən digər vergilərin azalması ilə izah olunur.

Xalis mənfəət üzrə plan tapşırığı 99,70 faiz ($192706 \times 100 : 193292$), yaxud 0,3% kəsrə yerinə yetirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, mənfəəti bölüşdürən zaman ehtiyat fonduna 339 min manat, sair məqsədlərə 17694 min manat planda nəzərdə tutulduğundan çox vəsait ayırmışdır. Plandan artıq balans mənfəətinin və xalis mənfəətin əldə edilməsinə nail olmayan şəraitdə xalis mənfəətdən yığım və istehlak fondlarına ayırmaların azaldılması hesabına sair məqsədlərə yönəldilən xalis mənfəətin plana nisbətən 5,97 faiz çoxaldılmasını və xalis mənfəətin tərkibində bu maddənin xüsusi çəkisinin 22,28 faizdən 31,53 faizədək, yəni 9,24 faiz artırılmasını müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz.

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində faktiki əldə edilən xalis mənfəətdən istifadə və onun bölüşdürülməsində planda nəzərdə tutulmuş nisbətlərə riayət edilməmişdir. Xalis mənfəətin bölüşdürülməsində planda nəzərdə tutulan nisbətlər hesaba alınsaydı, müvafiq fondlara xalis mənfəətdən ayırmalar üzrə kənarlaşmalar 6.5-ci cədvəldə göstərilən kimi olardı.

Cədvəl 6.5

Faktiki xalis mənfəətin plan strukturuna uyğun bölüşdürülməsinin təhlili

<i>Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətləri</i>	<i>Faktiki xalis mənfəətdən plan nisbətlərinə görə ayırmalı idi</i>	<i>Faktiki ayırılıb</i>	<i>Kənarlaşma, min min (+,-)</i>
1. Ehtiyat fonduna ayırmalar edilmişdir:	$192706 \times 2,96 : 100 = 5704$	6060	+356
2. Yığım fonduna	$192706 \times 3,53 : 100 = 6803$	5240	-1563
3. İstehlak fonduna	$192706 \times 71,22 : 100 = 137245$	120640	-16605
O cümlədən:			
kollektiv istehlaka	$192706 \times 28,48 : 100 = 54883$	48720	-6163
Fərdi istehlaka	$192706 \times 42,74 : 100 = 82362$	71920	-10442
4. Sair məqsədlərə	$192706 \times 22,29 : 100 = 42954$	60766	+17812

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisənin rəhbərliyi xalis mənfəətdən istifadəyə dair plan intizamını gözləyə bilməmişdir. Hesabat ilinin xalis mənfəətində planda nəzərdə tutulduğundan ehtiyat fonduna 356 min manat, sair məqsədlərə 17812 min manat çox vəsait ayrıldığı şəraitdə, istehsalın inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində əmək adamlarının maddi stimullaşdırılmasında həlledici rol oynayan indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha zəruri olan yığım fonduna 1563 min man., istehlak fonduna isə daha çox –16605 min man. az vəsait ayrılmışdır. Bunu bazar münasibətləri şəraitində idarə etmədə müsbət hal hesab etmək olmaz.

VII FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSISƏSİNİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ**7.1. Maliyyə vəziyyəti təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri**

Azad bazar rəqabəti şəraitində müəssisənin yaşaması, iflasa uğramaması və böyük maliyyə uğursuzluqlarına düşməməsi, rəqabətdə liderlik, qiymətin və mənfəətin maksimumlaşdırılması, mümkün iqtisadi artım templəri, müəssisə fəaliyyətinin yüksək rentabelliyyənin təmin olunması və i.a. onun fəaliyyətində həlledici rol oynayan bu əlamətlər maliyyə vəziyyətindən bilavasitə asılıdır.

Maliyyə-təsərrüfat subyektinin iqtisadiyyatına təsir göstərməyə kömək edən vacib vasitələrdən biridir. Müəssisənin cari və perspektiv maliyyə vəziyyəti onun maliyyə təminatı cəhətdən mümkün və məqsədyönlü inkişaf templərini qiymətləndirmək, vəsait mənbələrinin artırılmasını daha asan təmin edən ehtiyatları aşkara çıxartmaq və səfərbər etmək məqsədilə öyrənilir. Burada təhlilin başlıca məqsədi maliyyə siyasətini həyata keçirtməklə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkara çıxartmaqdan ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklərə təsir göstərən əsas amilləri aşkara çıxartmaq, onların dərəcəsini təyin etmək və maliyyə vəziyyətində gözlənilən meyilləri proqnozlaşdırmaq təhlilin başlıca istiqamətləridir.

Müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında dövlət təminatı mövcud olmayan indiki zamanda bütün müəssisələrdə, hətta yüksək inkişaf templərinə nail olmuş müəssisələrdə belə, maliyyələşdirmə mənbələrinin artırılmasına bu və ya digər dərəcədə ehtiyac daim hiss olunur. Bu ehtiyacı həm daxili ehtiyatları səfərbər etmək, həm də müəssisədən kənar mənbələr hesabına ödəmək tələb olunur. Həmin mənbələri müəssisə özünün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti haqqında obyektiv informasiyanı təhlil etməklə, kapital bazarında axtarış tapması mümkündür. Deməli, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi xarici investorların və kreditorların da maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir.

Müəssisənin maliyyəsi dedikdə, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı, digər fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi prosesində

yananan pul münasibətləri sistemi başa düşülür. Fəaliyyətdə olan müəssisənin maliyyə vəziyyəti əmtəəlik məhsulun, iş və xidmətlərin, material dəyərlilərinin satışından, əsas vəsait obyektlərinin satışı və ləğv edilməsindən alınan pul vəsaitinin, banklardan alınan kreditlərin, müəssisə, idarə və təşkilatlardan alınan borcların, malsatanlara və digər kreditörlərə olan borcların, malalanlardan daxil olan avansların, xüsusi təyinatlı fondların müvəqqəti azad vəsaitinin yaranmasında, yerləşdirilməsi və istifadəsində ifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisənin istehsal, kommersiya və digər növlərdə fəaliyyətinin normal gedişatını təmin edəcək miqdarda maliyyə resursları ilə təmin olunması, mövcud resursların məqsədəuyğunluğu, səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri, habelə onların xarici ölkələrdə fəaliyyətdə olan subyektləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin genişlənməsi, öz növbəsində, müəssisələrin ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasını tələb edir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin dərin təhlili onların səmərəli idarə edilməsi üçün çox zəruridir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili maliyyə təhlilinin əsas tərkib hissəsidir. Maliyyə təhlili maliyyə vəziyyətinin təhlili ilə yanaşı, mənfəətin formalaşması və ondan istifadənin, maya dəyəri göstəricilərinin və idarəetmədə daha çox zəruri olan digər iqtisadi və təşkilati məsələlərin təhlilini də əhatə edir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətlərinin nəticələrindən, müəssisənin maliyyəsi isə onun maliyyə vəziyyətindən asılı olduğuna görə, idarəetmədə maliyyə təhlilindən istifadə miqyası artır və beləliklə də maliyyə vəziyyətinin təhlilinə olan ehtiyac da artır. Maliyyə vəziyyətinin təhlili maliyyə təhlilinin tərkib hissəsi olduğundan, bunlar qarşılıqlı əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, müəssisənin pul vəsaiti çatışmadıqda (pul vəsaitinin hərəkətinin təhlili maliyyə təhlilinin əsas obyektidir) onun ödəniş qabiliyyəti zəifləyir, istehsalı azalır. Eyni zamanda fasiləsiz, yüksək keyfiyyətdə məhsul buraxılışı və reallaşdırılması pul gəlirlərinin çoxaldılmasını, həm də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Bu iki təhlil növünün informasiya mənbələrində də oxşarlıq az deyildir. Maliyyə təhlilində maliyyə hesabatları ilə yanaşı mühasibat hesabatı formalarından və uçot registrlərində formalaşan informasiyalardan istifadə edildiyi kimi, maliyyə vəziyyətinin təhlilində də maliyyə və mühasibat hesabatlarından, habelə maliyyə təhlilin nəticələrindən istifadə edilir. Buna görə də, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti maliyyə resurslarının müntəzəm surətdə daxil olması və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə, hesablaşma-kredit intizamının gücləndirilməsinə, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin strukturunun tənzimlənməsinə, ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına yönəldilməlidir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun maliyyə münasibətlərinin bütün elementlərini özündə birləşdirir, istehsal-iqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin cari və perspektiv ödəniş qabiliyyətini, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitin hərəkətini, bu vəsait növlərindən istifadənin səmərəliliyini, maliyyə sabitliyini və bu qəbildən olan digər iqtisadi elementləri əks etdirən xüsusi göstəricilər sistemi vasitəsi ilə xarakterizə olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsində mülkiyyət sahibləri ilə yanaşı, maliyyə və vergi orqanlarının, investorların, borc verənlərin, onunla alqı-satqı münasibətlərində olan kənar müəssisələrin marağı olduğuna görə, maliyyə vəziyyətinin təhlili də daxili təhlilə və xarici təhlilə bölünür.

Daxili təhlil müəssisədə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər tərəfindən idarəetmə ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsi məqsədi ilə mühasibat uçotu registrləri və hesabatlarında verilən informasiyalara əsasən aparılır. Onun nəticələrindən istehsal-maliyyə fəaliyyətinin planlı idarə edilməsində, maliyyə fəaliyyətinə cari və sonradan nəzarət işlərində və bu fəaliyyətin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilir.

Xarici təhlil müəssisənin maliyyə fəaliyyətində marağı olan xarici investorlar, borc verənlər, vergi orqanları, maliyyə orqanları, malalanlar, sifariş verənlər, digər kənar təşkilatlar və dövlət nəzarəti funksiyalarını icra edənlər tərəfindən, mətbuatda nəşr oluna bilən informasiyalardan (hesabatlardan) istifadə etməklə aparılır.

Müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəssisə vəsaitinin mövcud vəziyyətini, dinamikasını, tər-

- kibi və strukturunu öyrənmək;
2. Müəssisə vəsaitinin, onun tərkib hissələrinin artması və ya azalması səbəblərini, təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək;
 3. Müəssisə vəsaitinin mənbələrini, onların dinamikası və strukturunu öyrənmək;
 4. Vəsait mənbələrinin artmasına (azalmasına), strukturun dəyişilməsinə təsir göstərən amilləri təyin etmək və hər bir amilin təsir dərəcəsini hesablamaq;
 5. Uzunmüddətli aktivlərin vəziyyətini, dinamikasını, strukturunu və dəyişilməsini təyin etmək;
 6. İstehsal və tədavül sferalarında olan cari aktivlərin vəziyyətini, strukturunu və dinamikasını öyrənmək;
 7. Müəssisənin likvidlik vəziyyətini öyrənmək;
 8. Debitor və kreditor borclarının hərəkətini və strukturunu öyrənmək;
 9. Müəssisənin ödəniş qabiliyyətini öyrənmək;
 10. Dövriyyə vəsaitindən istifadə dərəcəsini öyrənmək və bu vəsaitdən daha da səmərəli istifadə istiqamətlərini təyin etmək və i.a.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilində mühasibat balansından (1№-li Müəssisənin balansı-forma), maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatdan (2№-li forma), balansa əlavə olunan 5№-li hesabat formasından debitor və kreditor borclarının inventarizasiyası siyahılarından, hesabatlara əlavə olunan izahatlardan, müxtəlif normativ sənədlərdən, müəssisə əmlakının qiymətləndirilməsinə dair sənədlərdən, cari uçot məlumatlarından, mühasibat uçotu registrlərindən, auditor rəylərindən və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

7.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti-onda maliyyə resurslarının olması, təsərrüfat fəaliyyətinin normal iş və həyat rejiminin saxlanması, başqa subyektlərlə pul hesablaşmalarının həyata keçirilməsi üçün zəruri olan pul vəsaitləri ilə səciyyələnir.

Maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış bu mövzuda təhlilin

istiqamətlərini, hansı göstəricilərin daha da ətraflı, dərin təhlil edilməsinin zəruriliyini təyin etmək üçün lazımdır.

İlin əvvəlinə və sonuna müəssisə aktivlərinin (əmlakın), kapitalın və öhdəliklərin tərkibi və strukturu; ilin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonunda vəsaitin və onun formalaşması (örtülməsi) mənbələrində əmələ gələn dəyişikliklər; xüsusi və cəlb edilmiş kapitalın artımı və tədqiq olunan dövrdə aktivlərin rentabelliyyəsinin dəyişilməsi onun maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verir. Bütün bunlar müəssisənin maliyyə vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklərin səbəblərini aşkar etməyə və gələcəkdə onun maliyyə vəziyyətinin inkişafı perspektivlərini təyin etməyə imkan verir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində ümdə istiqamətlərdən biri onun əmlak vəziyyətinin təhlili və onun nəticələrinə istinad etməklə kapitalın çoxaldılması, mənfəətin aramsız artırılmasını təmin etmək, özünün öhdəlikləri (borcları) üzrə hesablaşmaları vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirmək imkanlarını aşkar etməkdir.

Müəssisənin aktivlərinə: əsas vəsaitlər (qalıq dəyəri ilə), qeyri-maddi aktivlər (qalıq dəyəri ilə), materiallar, cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar, anbarlarda olan hazır məhsul və mallar, yüklənmiş mallar, qurtarmamış işlər üzrə yerinə yetirilmiş mərhələlər, gələcək dövrlərin xərcləri və d. daxil edilir.

Maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün tələb olunan informasiya, başlıca olaraq mühasibat balansında verilir. İndi Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyətdə olan müəssisə, idarə və təşkilatlarda beynəlxalq standartlara az da olsa uyğunlaşdırılmış mühasibat balansı formasından istifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun hazırlanan bu hesabat formasında maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün tələb olunan informasiyalar yığcam şəkildə verilir. Balansın aktivində müəssisənin əmlakı və alınacaq borcları haqqında qruplaşdırılmış halda verilən məlumatlar müəyyən hesabat dövründə uzunmüddətli və cari aktivlər, habelə likvidliyin öyrənilməsi üçün tələb olunan çətin reallaşdırılan aktivlər üzrə məbləğləri, passivində verilən məlumatlar isə maliyyə resurslarının mənbələrini və kredit və borc məbləğləri üzrə onun öhdəliklərini asanlıqla təyin etməyə imkan verir. Balansın aktivi və passivində onun bölmələri və maddələri üzrə mövcud qruplaşdırma nəinki balans maddələrinin formalaşması üsullarını yaxşı bilən mühasiblərə, eyni zamanda

müəssisənin mövcud maliyyə vəziyyətində, onun proqnozlaşdırılmasında marağı olan müəssisə rəhbərlərinə, iqtisadi xidmət bölmələrinin işçilərinə, investora, vergi inspeksiyasının və bank idarələrinin mütəxəssislərinə təsərrüfatın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə, ona təsir göstərən amilləri, mövcud vəsaitlə onun mənbələri arasında uyğunluğu, yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəni, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi və proqnozlaşdırılmasını təyin etməyə imkan verir.

Uzun bir dövr ərzində müəssisə fəaliyyətinin sabitliyi onun maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən mühüm əlamətdir. O, müəssisənin ümumi maliyyə strukturu, onun kreditorlardan asılılığı ilə bilavasitə əlaqədardır. Bazar münasibətləri şəraitində özəl sektorda, hətta dövlət strukturunda fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələr istehsal və satış proseslərinə minimum həcmdə vəsait qoymaqla, bu proseslər üçün maliyyə resurslarına olan tələbi borc pul hesabına maliyyələşdirməyi üstün tuturlar. Lakin unutmamaq lazımdır ki, xüsusi kapitala borc kapitalı arasında nisbətənin ikincisinin üstünlüyü ilə tənzimlənməsi, sonralar bir neçə borc verən tərəfindən borcun eyni vaxtda, müəssisə üçün sərfəli olmayan bir dövrdə tələb edilməsi, onun müflisləşməsinə səbəb ola bilər.

Uzun bir dövr ərzində müəssisənin maliyyə sabitliyi mülkiyyət sahiblərinin cəmi vəsait məbləğlərində xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitinin nisbəti ilə təyin edilir. Bunun üçün balans məlumatlarından istifadə etməklə, xüsusi kapitalın təmərküzləşməsi əmsalı, avans edilmiş vəsaitin dövretməsi əmsalı, iqtisadi artımın sabitliyi əmsalı və digər müvafiq göstəricilər hesablanır.

Xüsusi kapitalın təmərküzləşməsi əmsalı avans edilən vəsait məbləğində müəssisə sahiblərinin payını xarakterizə edir. Bu əmsal yüksək olduqca müəssisənin maliyyə sabitliyi artır, xarici kreditorlardan asılılığı azalır. Bu göstəricinin əksi, cəlb edilmiş kapitalın təmərküzləşməsi əmsalıdır. Bir qayda olaraq, bu iki əmsalın cəmi vahidə bərabər olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi kapitalın payı artdıqca, kreditorlar müəssisənin fəaliyyətinə daha çox vəsait qoymaq üçün daha fəal çalışır və əksinə.

Xüsusi kapitalın təmərküzləşməsi əmsalının əksi, eyni zamanda maliyyə asılılığı əmsalıdır. Bu əmsalın artımı müəssisənin maliyyələşdirilməsinə cəlb edilmiş vəsaitin payının artmasını xarakterizə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcədən maliyyələşdirmə məhdud olduğuna görə əsas vəsaitin əldə edilməsi və kapital qoyuluşları-

nın aparılmasında borclardan və kreditlərdən daha çox istifadə olunur. Buna görə də balans məlumatlarından istifadə etməklə, uzunmüddətli qoyuluşların strukturu əmsalı təyin edilir. Bu göstərici, əsas vəsaitin dövriyyədən kənar aktivlərin hansı hissəsinin xarici investorlar tərəfindən maliyyələşdirilməsini xarakterizə edir.

Borc vəsaitinin uzunmüddətə cəlb edilməsi əmsalı isə kapitalın strukturunu xarakterizə edir. Bu əmsalın artımı müəssisənin xarici investorlardan asılılığının artımını xarakterizə edir.

Xüsusi kapitalın manevr etmə qabiliyyəti əmsalı cari fəaliyyətin maliyyələşdirilməsində xüsusi kapitalın payını xarakterizə edir. Xüsusi kapitalın payının azalması isə müəssisənin xarici investorlardan və borc verənlərdən asılılığının artmasını xarakterizə edir. Maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı yuxarıda sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı, xüsusi vəsaitin cəlb edilmiş vəsaitə nisbəti əmsalından da istifadə edilir. Bu əmsal müəssisənin maliyyə sabitliyinə ümumi qiymət vermək üçün lazımdır. Sadaladığımız əmsallara və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərə dair vahid normativlər yoxdur. Həm də həmin göstəricilər planlaşdırılmır. Odur ki, müəssisənin balans məlumatlarından istifadə etməklə, hesablanan həmin göstəriciləri əvvəlki illərin, mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq eyni şəraitdə fəaliyyət göstərən və oxşar məhsul buraxan müəssisə və təşkilatların müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla nəticə çıxartmaq məqsədə uyğundur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün tələb olunan göstəricilərin hesablanması və təhlilində mühasibat balansında verilən informasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aşağıda müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün istifadə olunan hesabat ili üçün mühasibat balansı verilir (cədvəl 7.1).

Mühasibat balansı (min manatla)

Göstəricilər AKTİV	Sətrin kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
I Əsas vəsaitlər və s. dövriyyədən kənar aktivlər			
Əsas vəsaitlər:	010	1094756	1102011
İlk (bərpa) dəyəri*			
(01,03)	011	566416	423629
Köhnəlmə (02)*	012	528340	678382
Qalıq dəyəri			
Qeyri-maddi aktivlər	020	17	36
İlk dəyəri* (04)	021	-	5
Köhnəlmə* (05)	022	17	31
Qalıq dəyəri	030	210	1565
Quraşdırılacaq avadanlıqlar (07)	040	489	16222
Baş a çatdırılmamış kapital qoyuluşları (08,61)	050	349	2370
	060	-	-
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (06)	070	100	-
Təsisçilərlə hesablaşmalar (75)			
Sair dövriyyədən kənar aktivlər			
I bölmə üzrə cəmi:	080	529545	698570
II. Ehtiyatlar və məsrəflər			
İstehsal ehtiyatları (10, 15, 16)	100	99813	107316
Böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar (11)	110	-	-
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar:			
İlk dəyəri* (12,16)	120	5805	13881
Köhnəlmə* (13)	121	4753	10606
Qalıq dəyəri	122	1052	3275
Bitməmiş istehsal (20, 21, 23, 29, 36, 44)	130	5847	99385
Gələcək dövrün xərcləri (31)	140	400925	334258
Hazır məhsul (40)	150	4318	72501
Mallar (satış qiyməti)* (41)	160	-	1222
Ticarət əlavəsi* (42)	161	-	600
Alış qiymətilə	162	-	622
Alınmış qiymətlilər üzrə əlavə dəyər vergisi (19)	175	-	-
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	176	-	-
II bölmə üzrə cəmi:	180	511955	617357
III Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və s. aktivlər			
Yüklənmiş mallar (45)	199	3992	40512
Debitorlarla hesablaşmalar:			
Mallara, iş və xidmətlərə görə (62, 76)	200	2225	337006
Alınmış veksellər üzrə (62)	210	-	-
Törəmə (qız) müəssisələrlə (78)	220	-	891

Büdcə ilə (68)	230	-	710
Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə (73)	240	8	4905
Sair debitorlarla	250	203	8558
Malsatan və podratçılara verilmiş avanslar (61)	260	-	18077
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (58)	270	17	33
Pul vəsaitləri:			
Kassa (50)	280	352	70533
Hesablaşma hesabı (51)	290	-	-
Valyuta hesabı (52)	300	-	-
Sair pul vəsaitləri (55, 56, 57)	310	73	1512
Sair dövriyyə aktivləri	320	55	876
III bölmə üzrə cəmi:	330	6925	483613
Zərərlər:			
Keçmiş illər (88)	340	-	-
Hesabat ilində (dövründə)	350	-	-
Balans (080, 180, 330, 340 və 350-ci sətirlər üzrə məbləğlərin cəmi)	360	1048385	1799540
PASSİV			
I Xüsusi vəsait mənbələri			
Nizamnamə kapitalı (85)	400	1032530	966895
Əlavə kapitalı (87)	401	-	-
Ehtiyat kapitalı (86)	402	-	2787
Yığım fondları (88)	410	-	-
İstehlak fondları (88)	420	-	-
Sosial sferalar fondu (88)	430	3981	374
Keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəət (88)	440	-	-
Məqsədli maliyyələşdirmə və daxil olmalar (96)	450	18	34
İcarə öhdəlikləri (97)	460		
Mənfəət:			
Hesabat ilində (dövründə)* (80)	470	7365	75982
İstifadə edilmiş* (81)	471	7365	75982
Hesabat ilində (dövründə) bölüşdürülməmiş mənfəət	472	-	13333
I bölmə üzrə cəmi:	480	1036529	983423
II Hesablaşmalar və sair passivlər			
Uzunmüddətli bank kreditləri (92)	500	-	294699
Uzunmüddətli borclar (95)	510	-	-
Qısamüddətli bank kreditləri (90)	600	3813	-
İşçilər üçün bank kreditləri (93)	610	8	4905
Qısamüddətli borclar (94)	620	-	-
Kreditorlarla hesablaşmalar:			
Mallara, iş və xidmətlərə görə (60, 76)	630	-	422379
Verilmiş veksellər üzrə (60)	640	-	-
Əmək ödənişləri üzrə (70)	650	1637	29083
Sosial sığorta və təminat üzrə (69)	660		
Əmlak və şəxsi sığorta üzrə (65)	670	493	13798

Törəmə müəssisələrlə (78)	680	-	-
Büdcədənəknar ödənişlər üzrə (67)	690	-	10004
Büdcə ilə (68)	700	2306	32087
Sair kreditorlarla	710	3477	8238
Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar (64)	720	-	-
Təsisçilərlə hesablaşmalar (75)	725	-	-
Gələcək dövrün gəlirləri (83)	730	-	-
Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar (89)	740	122	924
Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar (82)	750	-	-
Sair qısamüddətli passivlər	770	-	-
II bölmə üzrə cəmi		11856	816117
Balans (480 və 770-ci sətirlərin məbləğləri)	780	1048385	1799540

*-bu sətirlər üzrə məlumatlar balansın yekununa daxil edilmir.

Mühasibat balansını oxumaq, sadə hesablama üsullarının köməyi ilə balansın üfuqi təhlili və trend təhlilini aparmaq və maliyyə əmsallarını hesablamaq yolu ilə müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayışına nail olmaq mümkündür.

Balansın oxunması zamanı onun aktivində və passivində verilən mütləq göstəricilər öyrənilir. Balansı oxumaqla müəssisənin əmlak vəziyyəti, xüsusi kapitalın və cəlb edilmiş vəsaitin yaranması mənbələri təyin edilir, malsatanlarla və malalanlarla, maliyyə-kredit idarələri ilə, borc verənlərlə hesablaşma əlaqələri, hesabat ilinin nə məbləğdə mənfəətə başa vurmaları qiymətləndirilir.

Balansın üfuqi təhlili balans tərtib olunan tarixə müxtəlif maddələr üzrə hesabat göstəricilərinin ilin (kvartalın, ayın) əvvəli ilə, bazis dövrü ilə müqayisədə mütləq və nisbi artmanı yaxud azalmanı təyin etməyə imkan verir.

Təhlil apardığımız müəssisədə balansın üfuqi təhlilinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.2)

Müasir güclü inflyasiya şəraitində üfuqi təhlilin nəticələri və müəssisənin illik fəaliyyətində onun qiymətləndirilməsi az əhəmiyyət kəsb edir. Bunu analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 7.2

Balansın üfiqi (horizontal) təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna	
	min man.	%-lə	min man.	ilin əvvəlinə nisbətən %-lə
AKTİV				
1. Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən-kənar aktivlər:				
Əsas vəsaitlər	528340	100,0	678382	128,4
Qeyri-maddi aktivlər	17	100,0	31	182,3
Quraşdırılacaq avadanlıqlar	210	100,0	1565	745,2
Baş a çatdırılmayan kapital qoyu-luşları	489	100,0	16222	3317,4
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	349	100,0	2370	679,1
Sair dövriyyədən-kənar aktivlər	100	100,0	-	-
Yekunu	529505	100,0	698570	131,9
2. Dövriyyə vəsaitləri:				
Ehtiyatlar və məsrəflər	511955	100,0	617357	120,6
Pul vəsaiti	352	100,0	70533	20037,8
Debitorlarla hesablaşmalar	2436	100,0	351470	14428,2
Sair dövriyyə vəsaitləri	4137	100,0	61610	1489,2
Yekunu	518880	100,0	1100970	212,2
Balans	1048385	100,0	1799540	171,6
PASSİV				
Xüsusi kapital				
Nizamnamə kapitalı	1032530	100,0	966895	93,6
Fondlar və ehtiyatlar	3999	100,0	3195	79,9
Mənfəət	-	-	13333	-
Yekunu	1036529	100,0	983423	94,9
Cəlb edilmiş vəsaitlər				
Uzunmüddətli bank kreditləri və borclar	-	-	294699	-
Qısamüddətli bank kreditləri və borclar	3821	100,0	4905	128,4
Kreditorlarla hesablaşmalar	7913	100,0	515589	6515,7
Sair passivlər	122	100,0	924	757,4
Yekunu	11856	100,0	816117	6883,6
Balans	1048385	100,0	1799540	171,6

Kəçən ilin əvvəli ilə müqayisədə müəssisənin pul vəsaitinin 20037,8 faiz, debitorlarla hesablaşmaların 14428,2 faiz, kreditorlarla hesablaşmaların 6515,7 faiz, baş a çatdırılmamış kapital qoyuluşları-

nın 3317,4 faiz və i.a. artımı inflyasiya ilə bilavasitə bağlıdır. Güclü inflyasiya şəraitində balansın maddələri və bölmələri üzrə artım faizlərindən təsərrüfatlararası müqayisəli təhlildə istifadə etməklə, dürüst nəticə çıxartmaq qeyri-mümkündür. Belə bir şəraitdə balans məlumatlarının vertikal təhlili tələb olunur. Şaquli təhlil müəssisə vəsaiti və onun tərkibinin strukturunu xarakterizə edir. Üfiqi təhlildən fərqli olaraq mühasibat balansı məlumatlarının şaquli təhlili müəssisənin iqtisadi potensialının təsərrüfatlararası müqayisəli təhlilini aparmağa və nəyinki resurslardan istifadə göstəriciləri, eyni zamanda istifadə olunan əmək, material və maliyyə resurslarının həcmi və strukturu kəskin surətdə fərqlənən müəssisələrin iqtisadi potensialı və onun nəticələrini müqayisə etməyə imkan verir. Şaquli təhlilin köməyi ilə nisbi göstəricilərin araşdırılması inflyasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılmasına köməklik edir.

Təhlil apardığımız müəssisədə balansın şaquli təhlilinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.3).

Cədvəl 7.3

Mühasibat balansının şaquli təhlili

Göstəricilər	Xüsusi çəkisi, %-lə		Kənarlaşma %-i (+, -)
	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	
<i>AKTİV</i>			
I. Əsas vəsaitlər və s. dövriyyədən kənar aktivlər:			
Əsas vəsaitlər	50,40	37,70	-12,70
Qeyri-maddi aktivlər	-	-	-
Quraşdırılacaq avadanlıqlar	0,02	0,09	+0,07
Başa çatdırılmış kapital qoyuluşları	0,06	0,90	+0,84
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	0,03	0,19	+0,16
Sair dövriyyədən kənar aktivlər	-	-	-
Yekunu	50,51	38,88	-11,63
II. Dövriyyə vəsaitləri:			
Ehtiyatlar və məsrəflər	48,89	34,31	-14,58
Pul vəsaiti	0,03	3,92	+3,89
Debitorlarla hesablaşmalar	0,24	19,53	+19,29
Sair dövriyyə vəsaitləri	0,39	3,42	+3,03
Yekunu	49,55	61,18	+11,63
Balans	100,0	100,0	-

<i>PASSİV</i>			
Nizamnamə kapitalı	98,49	53,73	-44,76
Fondlar və ehtiyatlar	0,38	0,18	+0,20
Mənfəət	-	0,74	+0,74
Yekunu	98,87	54,65	-44,22
Cəlb edilmiş vəsaitlər:			
Uzunmüddətli bank kreditləri və borclar	-	16,38	+16,38
Qısamüddətli bank kreditləri və borclar	0,36	0,27	-0,09
Kreditorlarla hesablaşmalar	0,76	28,65	+27,89
Sair passivlər	0,01	0,05	-0,04
Yekunu	01,13	45,35	-44,22
BALANS	100,0	100,0	-

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə təcrübəsində üfüqi və şaquli təhlil biri-digərini tamamlayır və mülkiyyət forması, istehsalın həcmi, istehsal istiqaməti müxtəlif olan təsərrüfatların göstəricilərini müqayisə etməklə, əmlakın və onun mənbələrinin səmərəli strukturunu, vəziyyətində əmələ gələn dəyişiklikliyi təyin etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilmiş məlumatlardan aydın görmək olar (cədvəl 7.4).

Cədvəl 7.4

Müəssisənin əmlak vəziyyətinin dəyişməsi

<i>Göstəricilər</i>	<i>İlin əvvəlinə</i>		<i>İlin sonuna</i>		<i>Dəyişiklik, (+, -)</i>	
	<i>min man.</i>	<i>%-lə</i>	<i>min man.</i>	<i>%-lə</i>	<i>min man.</i>	<i>Dəfə</i>
1. Müəssisənin cəmi əmlakı	1048385	100,0	1799540	100,0	+751155	+1,7
O cümlədən:						
Əsas kapitalla çevrilmiş daha tez dövr edən aktivlər:	528340	50,4	678382	37,7	+150042	+1,3
Ehtiyatlar və məsrəflər	511955	48,8	617357	34,3	+105402	+1,2
Pul vəsaiti və sair aktivlər	8090	0,8	503801	28,0	+495711	+62,3

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ili ərzində müəssisənin əmlakı 751,2 milyon manat artmışdır ki, bunun da $150042 \times 100 : 751155 = 20,0$ faizi kapitalla çevrilmiş ehtiyatların, $105402 \times 100 : 751155 = 14,0$ faizi ehtiyat və məsrəflərin, $495711 \times 100 : 751155 = 66,0$ faizi isə pul vəsaiti və sair aktivlərin payına düşür.

Həcm göstəricilərinin yüksək tempə artımı inflyasiya prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Artımın yüksək həcmnin cəmi 1/5 hissəsinin (20%-

nin) kapitala çevrilmiş vəsaitə aid olmasını müsbət hal hesab etmək olmaz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna balans məlumatlarına əsasən aparılan üfüqi və şaquli təhlilin nəticələrini öyrənməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda son bir neçə ilin timsalında müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini öyrənmək məsləhətdir.

Bunun üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinin trend təhlili aparılır. Trend təhlili bir neçə ilin hesabat göstəricilərinin bazis ili ilə müqayisədə nisbi kənarlaşmaları xarakterizə edir.

Balans məlumatlarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə ümumi qiymət verən zaman maliyyə əmsallarından da istifadə olunur. Maliyyə əmsallarının hesablanması çox asandır, həm də uzun müddətə maliyyə əmsallarına istinad etməklə təhlil aparıldıqda inflyasiyanın təsirini kənarlaşdırmaq asan olur. Maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayışın öyrənilməsində bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu halda təhlil apardığımız müəssisənin hesabat ilinin müvafiq sənaye sahələri üzrə orta göstəricilərlə, əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri ilə və rəqabətdə olan müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla ümumi nəticə çıxartmaq və dürüst qiymətləndirmək mümkün olur.

Təhlil apardığımız müəssisənin timsalında hesablanan hesabat ilinin maliyyə əmsalları bazis ili ilə müqayisədə müvafiq sənaye sahəsi üzrə orta göstəricilərlə müqayisədə, rəqabətdə olan müəssisələrlə müqayisədə və i.a. aşağı olduqda, maliyyə vəziyyətini daha da ətraflı, dərin təhlil etməklə təsərrüfatdaxili ehtiyatları daha dəqiq aşkara çıxartmaq və səfərbər etmək tələb olunur. Lakin bu halda hesabat ilinin faktiki göstəricilərinə əsasən hesablanan və maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin əvvəlki illərin və rəqabətdə olan müəssisələrin müvafiq illərin göstəriciləri ilə, qəbul edilmiş standartlarla, eləcə də sahə üzrə orta göstəricilərlə müqayisə edilməyin mümkünlüyünü (müqayisəyə gələn göstəricilər olmasını) təyin etmək tələb olunur.

Təhlil zamanı faktiki maliyyə əmsalları səviyyəsinin baza dövrünün əmsalları ilə müqayisədə aşağı düşməsi aşkar edildikdə, təhlil aparılan müəssisədə təhlilin daha da dərinləşdirilməsi üçün tələb olunan göstəricini axtarıb tapmaq və onu daha da dərin təhlil etmək lazım gəlir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, təhlil yolu ilə təyin etdiyimiz bu və ya digər əmsal bəzən müəssisənin konkret spesifik əlamətlərinin təsiri altında qəbul edilmiş ümumi standart normasına uyğun gəlmir. Bəzən də müqayisə üçün qəbul etdiyimiz, yaxud müəssisənin faktiki nail olduğu bazis ilinin bu və ya digər əmsalı optimal olmaya da bilər. Buna görə də operativ idarəetmə məqsədilə maliyyə vəziyyətinin təhlilində təyin etdiyimiz müvafiq əmsalları tutuşdurmaqla maliyyə vəziyyətinin daha da effektiv idarə edilməsi barədə qərarlar qəbul edən zaman bu qəbildən olan xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə almaq və ən vacib maliyyə əmsallarına istinad etmək məqsəduyğundur.

7.3. Müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlili

Müəssisənin əmlakı, başqa sözlə desək, onun istifadəsində olan vəsait məbləği haqqında məlumat mühasibat balansının aktivində verilir. Burada müəssisə aktivlərinin ümumi məbləği, aktivlərin ümumi həcmində uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərin, qısamüddətli qoyuluşların, pul vəsaitinin, debitor borclarının, maddi-istehsal ehtiyatlarının mövcud vəziyyəti və hesabat dövrü ərzində artımı (azalması) haqqında məlumat verilir. Müəssisə əmlakının (vəsaitinin) mövcud vəziyyətini, onun dinamikasını və strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri öyrənmək üçün mühasibat balansı məlumatlarından istifadə etməklə, daha doğrusu, balans məlumatlarını oxşar əlamətlərə görə qruplaşdırmaqla, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək tələb olunur (cədvəl 7.5).

Cədvəl 7.5

Müəssisə vəsaitinin mövcud vəziyyəti, tərkibi və strukturunun təhlili

Müəssisənin vəsaiti (balansın aktivini)	İlin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)		Müəssisə vəsaitinin strukturunun dəyişilməsi, %-lə (4-cü süt.-2-ci süt.)
	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	min man. (3-cü süt.-1-ci süt.)	%-lə (5-ci süt.×100: 1-ci süt.)	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1.Cəmi vəsait (balansın yekunu)	1048385	100,0	1799540	100,0	+751155	+71,65	x
1.1.Uzunmüddətli aktivlər (sət 012+030+040+050+080)	529488	50,51	698539	38,82	+169051	+31,93	-11,69

1.2 Qeyri-maddi aktivlər (sət 022)	17	-	31	-	+13	-	-
1.3 Cari aktivlər (2-ci və 3-cü bölmələrin cəmi)	518897	49,49	110097	61,18	+582073	+112,18	+11,69
1.3.1 Material dövriyyə vəsaiti (sət.100+122+130+150 +162+199)	115022	22,17 ¹	324211	29,15	+209189	+181,87	+6,98
1.3.2. Pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızlar (sət270+280+310)	442	0,08 ¹	72078	6,55 ¹	+71636	+16207,24	+6,47
1.3.3 Debitor borcları və s. aktivlər (sət40+200+220+230+240+250+260+320)	403433	77,75 ¹	704681	64,00	-301248	+74,67	-13,75

Qeyd: 1.3.1, 1.3.2 və 1.3.3 maddələri üzrə xüsusi çəki göstəriciləri cari aktivlər üzrə yekun məbləğinə nisbətən təyin edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərini ayırmaq və bunların tərkibini, strukturunu və dinamikasını öyrənmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Uzunmüddətli aktivlər, müəssisənin fəaliyyətində azı bir ildən çox istifadə olunan, heabat ili ərzində satmaq üçün nəzərdə tutulmayan, ancaq istehsal fəaliyyəti üçün tələb olunan vəsaitlərdir.

Qısamüddətli aktivlər, yaxud dövriyyə vəsaiti (aktivləri) ancaq bir hesabat dövrü (təqvim ili) ərzində istifadə olunan, satılan yaxud bu və ya digər formada istehlak olunan vəsaitlərdir. Qüvvədə olan qaydaya görə uzunmüddətli aktivlər mühasibat balansının aktivinin birinci bölməsində – «Əsas vəsaitlər və dövriyyədən kənar aktivlər» bölməsində həm ilk dəyəri ilə və həm də qalıq dəyəri ilə, dövriyyə vəsaiti (aktivləri), yaxud qısamüddətli aktivlər isə mühasibat balansının aktivinin ikinci və üçüncü bölmələrində əks etdirilir .

Mühasibat balansının təhlilində müəssisənin maliyyə vəziyyətini dürüst qiymətləndirmək və müvafiq maliyyə qərarlarını çıxartmaq üçün onun dövriyyə vəsaitini pul vəsaiti, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, debitor borcları və maddi-istehsal ehtiyatları kimi qruplaşdırmaq tələb olunur.

Bizim misalımızda müəssisənin cəmi vəsaiti hesabat dövrü (ili) ərzində cəmi 751155 min manat, yaxud 71,65 faiz, o cümlədən uzunmüddətli aktivlər 169051 min manat, yaxud 31,93 faiz artmışdır. Lakin bu artımı müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Belə ki, müəssisə vəsaiti, yəni balansın aktivini hesabat ili ərzində 71,65 faiz artdığı halda,

uzunmüddətli aktivlər cəmi 31,93 faiz, başqa sözlə desək, aktivin bütün artımı ilə müqayisədə 2,2 dəfə (71,65 : 31,93) az artmışdır ki, bu da müəssisənin bütün maddi-texniki bazasının zəifləməsinə xarakterizə edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli aktivlərin ilk dəyəri ilə həcmi ilin əvvəli ilə müqayisədə 0,66 faiz ((1102011:1094756)×100 – 100) artan şəraitdə onun qalıq dəyəri ilə məbləğinin + 28,40 faiz ((678388:528340) ×100 – 100) artması uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının artım tempinin qənaətbəxş olmasını sübut edir. Buna başlıca olaraq, əsas vəsait obyektlərinin təzələnməsi əmsalının yüksəldilməsi hesabına nail olmaq mümkündür. Müəssisədə əsas vəsait obyektlərinin təzələnməsinə böyük qayğının nəticəsidir ki, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının 90 faizindən çoxunu təşkil edən əsas vəsait obyektlərinin yararlılıq əmsalı ilin əvvəlindəki 0,4286, yaxud 48,26 faizdən(528340 : 1094756), ilin sonunda 0,6156, yaxud 61,56 faizədək (678382 : 1102011) artmışdır.

Müəssisənin cəmi vəsaiti 71,65 faiz, o cümlədən uzunmüddətli aktivlər 31,93 faiz artan şəraitdə, vəsaitin ümumi həcmində uzunmüddətli aktivlərin payının 11,69 faiz azalması cari aktivlərin daha yüksək artım tempi ilə izah olunur.

Müəssisənin vəsaitinin ümumi həcmində qeyri-maddi aktivlərin payı çox azdır (31×100:1799540 =0,0017%). Bu səbəbdən də aktivin yekun məbləğində uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının 11,69 faiz azalması cari aktivlərin eyni faiz miqdarında azalması ilə nəticələnmişdir.

Əksər müəssisələrdə dövriyyədən kənar aktivlərin 90 faizindən çoxunu əsas vəsaitlər, başqa sözlə desək, uzun bir dövr ərzində istifadə olunan, özlərinin maddi formasını dəyişdirməyən vəsaitlər təşkil edir. Müəssisə aktivlərinin təsnifatında nəzərdə tutulan bu qrupa bina və tikililər, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və müəssisənin maddi-texniki bazasının əsasını təşkil edən digər vəsaitlər daxil edilir. Qüvvədə olan qaydaya («Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu») görə, əsas vəsaitlər müəssisə vəsaitinin tərkibində qalıq dəyəri ilə əks etdirildiyi üçün müəssisə vəsaitinin ümumi həcmində onun payı və dinamikası da amortizasiyanı hesaba almaqla qalıq dəyəri ilə əks etdirilir.

Qeyri-maddi aktivlərə təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən və gəlir gətirən torpaq sahələrindən (sərvətlərdən) istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, əmtəə nişanları, ticarət markaları, müəlliflik hüquqları, elmi-tədqiqat və sınaq-konstruksiya işlərinə

məsrəflər, proqram təminatı məsrəfləri, «nou-hau» proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz (üstünlük) hüquqları və i.a. daxil edilir.

Bizim misalımızda qeyri-maddi aktivlər müəssisə vəsaitinin cüzi bir hissəsini təşkil edir. Lakin bazar münasibətləri dərinləşdikcə onların daha sürətli artımı gözlənilir. Burada da qeyri-maddi aktivlər hesabat ili ərzində 17 min manatdan 31 manatadək, yəni 182,2 faizədək ($31 \times 100 : 17$) artmışdır.

Cari aktivlərə, yaxud dövriyyə vəsaitinə (bəzən qısamüddətli aktivlər də deyilir) mühasibat balansının ikinci və üçüncü bölmələrində əks etdirilən, bir hesabat dövrü ərzində istifadə edilən, satılan, yaxud istehlak olunan vəsaitlər daxil edilir.

Daha dürüst nəticə çıxartmaq üçün maliyyə vəziyyətinin təhlilində bütün cari aktivləri (dövriyyə vəsaitini) dörd qrupda birləşdirmək məqsədəuyğundur:

1. Pul vəsaitləri;
2. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;
3. Debitor borcları;
4. Maddi – istehsal ehtiyatları.

Kassada, hesablaşma hesabında, valyuta hesabında, banklarda olan xüsusi hesablarda saxlanılan (akkreditivlər, çek kitabçaları formasında), yolda olan pul vəsaitləri cari pul ödəmələri üçün istifadə olunur. Pul vəsaitləri ən üstün likvidlik aktivləri hesab olunur. O, material resurslarının əldə edilməsi, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı, satışı və pulun alınmasınadək uçotu dövrünün başlanğıc və son nöqtəsidir. Müəyyən hesabat dövründə mövcud pul vəsaitləri məbləğindən pulla ödənilən hesablaşma öhdəlikləri çıxmaqla, tədiyyə tələbatından artıq nağd pul vəsaitləri məbləği təyin edilir. Belə olduqda, müəssisə rəhbərliyi resursların yerləşdirilməsi və onlardan istifadənin təşkilində daha tez əməli tədbirlər görməlidir.

Müəssisənin likvid edilməsinin zəruriliyini və ödəniş qabiliyyətini təyin edən zaman çətin reallaşdırılan və səfərbər edilən digər dövriyyə aktivlərindən fərqli olaraq, pul vəsaitlərinin dəyər ifadəsində həcmi əlavə hesablaşmalar aparılmadan təyin etmək çox asandır.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına başqa müəssisələrin qiymətli kağızlarına, dövlət və yerli borclar üzrə faizli istiqrazlara bir ildən çox olmayan investisiya qoyuluşları və başqa müəssisələrə bir ilədək müddətə verilən borclar aid edilir. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları müvəqqəti azad olmuş, başqa sözlə desək, qarşıdakı qısa bir

dövr ərzində cari borcları və tədiyyələri ödəmək üçün tələb olunmayan pul vəsaitini səmərəli yerləşdirmək məqsədilə yaradılır. Bizim misalımızdı, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları dövriyyə aktivlərinin tərkibində çox az yer tutduğuna görə (ilin əvvəlinə 17 min manat və ilin sonuna 33 min manat) müəssisə vəsaitinin strukturu və tərkibinin təhlilinə dair hesablamaya ayrıca maddə kimi daxil edilməmiş və onlar pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızlar maddəsində öz əksini tapmışdır.

Debitor borcları müəssisəyə çatası, lakin mühasibat balansı tərtib olunan tarixə borclulardan alınmamış vəsaitdir. Bir qayda olaraq, debitor borcları maddəsinə ödəmə müddəti bir ildən çox olmayan borclar faktiki dəyərlə daxil edilir. Maliyyə vəziyyətinin təhlilində təmiz debitor borcları göstəricisindən istifadə etmək daha vacibdir. Faktiki debitor borcu məbləğindən şübhəli borclar üzrə ehtiyat məbləğini çıxmaqla, xalis debitor borcu məbləği təyin edilir. Bizim misalımızda verilən balansda bu cür ehtiyat olmadığına görə bütün debitor borcları xalis debitor borcu kimi qəbul edilir.

Pul vəsaiti cari pul ödəmələri üçündür. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, xərclənməsinə müəyyən sədd qoyulan və müəyyən dövr ərzində banklardakı hesablardan götürmək mümkün olmayan, habelə cari tədiyyələri icra etmək üçün nəzərdə tutulmayan pul vəsaiti maliyyə vəziyyətinin, xüsusilə də ödəniş qabiliyyətinin təyin edilməsində hesaba alınmır.

Pul vəsaiti və onun hərəkətinə dair informasiya müəssisənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük inkişaf yolu keçmiş ölkələrdə pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair xüsusi hesabat forması tətbiq edilir və bu hesabat formasında verilən informasiyadan daxili təhlil işlərində istifadə olunur. Bəzi ölkələrin açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərində «Mühasibat balansı» «Maliyyə nəticələrinə dair hesabat»larla yanaşı, «Pul vəsaitinin hərəkətinə dair hesabat»ın da mətbuatda elan edilməsi (nəşr edilməsi) kimi uçot standartı qüvvədədir. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə pul vəsaitlərinin hərəkətinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, Beynəlxalq Uçot Standartları Komitəsinin hazırladığı müvafiq uçot standartında 7№-li «Pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair hesabat» forması nəzərdə tutulmuşdur.

Bizim misalımızda debitor borcları və sair aktivlər cari aktivlərin, yəni dövriyyə vəsaitlərinin 3/4 hissəsini təşkil edir. Bu maddə (1.3.3.) üzrə məbləğlərin bütün dövriyyə vəsaitində payı ilin əvvəlinə 77,75

faiz olduğu halda ilin sonuna 64,00 faizədək, yaxud 13,75 faiz azalmışdır. Bütövlükdə debitor borcları və sair aktivlər ilin sonuna ilin əvvəli ilə müqayisədə 301248 min manat, yaxud 74,67 faiz artan şəraitdə, bu maddə üzrə xüsusi çəkinin 13,75 faiz azalması, pul vəsaiti və maddi dövriyyə vəsaiti maddələri üzrə artım templərinin daha yüksək (müvafiq olaraq, 16207,24 faiz və 181,87 faiz) olmasının nəticəsidir. Balansda verilən məlumatlardan göründüyü kimi, sair aktivlər (140-cı və 320-cı maddələr) ilin əvvəli ilə müqayisədə çox az-335134 min man (33 4258 + 876)] azalmışdır. Deməli 1.3.3. maddə üzrə artımı debitor borclarının artımı hesabına olmuşdur. Balansda verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təkcə mallara, iş və xidmətlərə görə debitor borcları ilin əvvəli ilə müqayisədə 334781 min man (337006 - 2225) artmışdır. Digər debitor borcları da xeyli artmışdır ki, bunu müəssisənin maliyyə vəziyyətində müsbət hal hesab etmək olmaz.

Müəssisə balansından göründüyü kimi, ehtiyatların və məsrəflərin çox hissəsini- ilin əvvəlinə 78,31 faizi ($400925 : 511955 \times 100$) və ilin sonuna 54,14 faizi ($334258 : 617357 \times 100$) gələcək dövrün xərcləri təşkil edir. Bunu, yeni istehsal sahələrinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq, gələcək dövrün xərclərinin çoxalmasının nəticəsi kimi qəbul etmək olar.

Gələcək dövrün xərclərinin bir qismi istehsal məsrəflərinə silindiyinə görə dövriyyə aktivlərində bu xərclərin xüsusi çəkisi ilin sonunda xeyli artmışdır ki, bunu da bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisənin işində müsbət hal kimi qəbul etmək olar.

7.4. Cari aktivlərin təhlili

Bir qayda olaraq, bir təqvim ilini əhatə edən hesabat dövrü ərzində istifadə olunan, satın alınan yaxud müəssisənin özündə istehsal olunan, hesabat tarixinə mövcud olan vəsait cari aktivlərə aid edilir. Təcrübədə, habelə iqtisadi ədəbiyyatlarda cari aktivlərə qısamüddətli aktivlər, yaxud dövriyyə vəsaiti, dövriyyə aktivləri də deyilir. Cari aktivlər, əksər hallarda, müəssisə vəsaitinin çox hissəsini təşkil edir. Cari aktivlərin səmərəli yerləşdirilməsi, təchizat, istehsal və satış proseslərində onlardan məqsədyönlü və qənaətlə istifadə olunması məhsul, iş və xidmətlər istehsalının çoxaldılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, reallaşdırılmasının sürətləndirilməsi, məsrəf veriminin yüksəldilməsi, mənfəətin çoxaldılması, likvidlik təhlükəsinin uzaqlaşdırılması, ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunması və i.a. müəssisənin normal fəaliyyəti üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən

problemlərin müsbət həllini təmin edir. Bu səbəbdən də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı cari aktivlərin istehsal və tədavül sferalarında yerləşdirilməsi, strukturu, onlardan istifadənin səmərəliliyi öyrənilir.

Hesabat dövrü (ili, kvartal, ay) ərzində cari aktivlərin, onların ayrı-ayrı növlərinin mövcud vəziyyətini, hərəkətini, strukturunu, bu aktivlərin mütləq və nisbi göstəricilər üzrə artımı və ya azalmasını təyin etmək üçün mühasibat balansı məlumatlarından istifadə etməklə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 7.6).

Cədvəl 7.6

Cari aktivlərin hərəkəti və strukturunun təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)		Strukturunda əmələ gələn dəyişiklik
	min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	min man.	faizlə	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Cari aktivlər	518897	100,0	1100970	100,0	+582073	+112,18	x
O cümlədən:							
İstehsal ehtiyatları	99813	19,23	107316	9,74	+7503	+7,52	-9,49
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar	1052	0,20	3275	0,30	+2223	+211,31	+0,10
Bitməmiş istehsal	5847	1,13	99385	9,03	+93538	+1599,76	+7,90
Hazır məhsul	4418	0,85	72501	6,59	+68083	+1541,04	+5,74
Yüklənmiş mallar	3992	0,77	40511	3,68	+36093	+904,13	+2,89
Mallar	---	---	1222	0,11	+1222	---	---
Maddi dövriyyə vəsaitinin yekunu	115122	22,18	324210	29,45	+209088	+181,62	+7,27
Pul vəsaiti (nağd)	426	0,09	72044	6,54	+71618	+16811,74	+6,45
Qısamüddətli qiymətli kağızlar	17	---	34	---	17	---	---
Pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızların yekunu	443	0,09	72078	6,54	+71635	+16170,42	+6,45
Debitor borcları, cəmi	2407	0,46	370424	33,65	+368017	+15289,45	-33,19
Gələcək dövrlərin xərcləri	400925	77,27	334258	30,36	-66667	-16,63	-46,91

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ili ərzində müəssisənin cari aktivləri 112,18 faiz, o cümlədən istehsal ehtiyatları 7,52 faiz, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar 211,31 faiz, bitməmiş istehsal 1599,76 faiz, hazır məhsul 1541,04 faiz, yüklənmiş mallar 904,13 faiz, cəmi maddi

dövriyyə vəsaitləri 181,62 faiz artmışdır. Bu yüksək artım templəri müəyyən dərəcədə inflyasiyanın sürətli artımı ilə izah olunur.

Gələcək dövrlərin xərcləri cəmi cari aktivlərin ümumi həcmində ilin əvvəlinə 77,27 faiz təşkil etdiyi halda, ilin sonunda bu göstərici 30,36 faizə dək azalmışdır. Hesabat ili ərzində güclü inflyasiya şəraitində gələcək dövrlərin xərclərinin 66667 min man, yaxud 16,63 faiz, dövriyyə aktivlərində onun xüsusi çəkisinin 46,91 faiz azalması, yeni istehsal sahələrinin işə salınması və mənimsənilməsi ilə izah olunur.

Yeni istehsalın mənimsənilməsi, eyni zamanda hazır məhsulun, yüklənmiş malların, hazır məhsulun reallıqşdırılmasından alınan pul gəlirinin, habelə satışın miqyaslarının genişlənməsi hesabına debitor borclarının artmasına səbəb olmuşdur. Müəssisənin pul vəsaiti ilin əvvəli ilə müqayisədə 169 dəfə ($72044 : 426$), xüsusi çəkisi 0,09 faizdən 6,54 faizə dək, yaxud 73 dəfə ($6,54 : 0,09$) artmışdır. Satış fəaliyyətinin genişləndirilməsi hesabına çoxalan debitor borclarını geri almaq mümkün olsaydı, müəssisənin fəaliyyətini istənilən istiqamətdə genişləndirməyə bütün imkanlar açan, tez manevr etməyə əlverişli şərait yaradan pul vəsaitinin artımı daha da yüksək olardı.

Debitor borclarının ilin əvvəli ilə müqayisədə 154 dəfə ($370424 : 2407$) artımı və bu borcların xüsusi çəkisinin 0,46 faizdən 33,65 faizə dək yüksəlməsi, məhsul, iş və xidmətlər satışının çoxalması, habelə qüvvədə olan hesablaşma sisteminin qənaətbəxş olmaması ilə izah olunur. İlin sonuna cari aktivlərin 1/3 hissəsi debitor borclarının payına düşür ki, bu da müəssisə vəsaitinin malalan müəssisələrin istifadəsində olmasını xarakterizə edir.

Təhlil apardığımız müəssisədə cari aktivlərin strukturu kəskin sürətdə dəyişilmişdir. Belə ki, hesabat dövrünün əvvəli ilə müqayisədə cari aktivlərin cəmi həcmində gələcək dövrlərin xərclərinin xüsusi çəkisi 46,91 faiz, istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi 9,49 faiz azalmış, bunun əksinə olaraq debitor borclarının xüsusi çəkisi 33,19 faiz, bitməmiş istehsalın xüsusi çəkisi 7,90 faiz, pul vəsaitinin xüsusi çəkisi 6,45 faiz və i.a. artmışdır. Bu hal məhsul istehsalı proseslərinin, habelə hesablaşmaların qeyri-stabilliyinin nəticəsidir ki, bu da müəssisənin xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən asılılığını artırır, həm də cari aktivlərə qoyulan vəsaitin təzədən bölüşdürülməsini tələb edir.

Cari aktivləri istehsal sferasında və tədavül sferasında olan aktivlərə bölmək olar. Çünki, müəssisənin müxtəlif sferalarda olan cari aktivlərin təsərrüfat fəaliyyətində rolu bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir.

İstehsal sferasında olan cari aktivlərə bütün növlərdə materiallar, yəni istehsal ehtiyatları, azqıymətli və tezköhnələn əşyalar, böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrlərin xərcləri; tədavül sferasında olan cari aktivlərə isə hazır məhsul, yüklənmiş mallar, mallar, pul vəsaiti, qiymətli kağızlar, debitor borcları daxil edilir. Bizim misalımızda istehsal və tədavül sferalarında olan cari aktivlərin mövcud vəziyyəti və strukturu aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.7).

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilinin əvvəlinə müəssisənin cəmi cari aktivlərin 97,83 faizi istehsal sferasında, 2,17 faizi isə tədavül sferasında olan cari aktivlərin payına düşür. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin həyatında həlledici rol oynayan, istənilən anda uzunmüddətli və qısamüddətli qoyuluşlara çevirmək asan olan pul gəlirlərinin tədavül sferasından aldığı nəzərə alsaq, cari aktivlərdə istehsal sferasında olan vəsaitin payının belə yüksək səviyyədə olmasını müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz.

Cədvəl 7.7

İstehsal və tədavül sferalarında olan cari aktivlərin təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlində		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-) min man. (3-cü süt. -1-ci süt.)	Strukturunda əmələ gələn dəyişiklik %-lə (4-cü süt.-2-ci süt.)
	məbləği, min man	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği, min man	xüsusi çəkisi, %-lə		
I. İstehsal sferasında olan cari aktivlər	507637	97,83	544234	49,43	+36597	-48,40
O cümlədən:						
İstehsal ehtiyatları	99813	19,66	107316	19,72	+7503	+0,06
Azqıymətli və tezköhnələn əşyalar	1052	0,21	3275	0,60	+2223	+0,39
Bitməmiş istehsal	5847	1,15	99385	18,26	+92538	+17,11
Gələcək dövrlərin xərcləri	400925	78,98	334258	61,42	-66667	-17,56
II. Tədavül sferasında olan cari aktivlər	11260	2,17	556736	50,57	+545476	+48,40
O cümlədən:						
Hazır məhsul	4418	39,24	72501	13,02	+68083	-26,22
Yüklənmiş mallar	3992	35,45	40511	7,28	+36519	-28,17
Mallar	---	---	1222	0,22	+1222	+0,22
Pul vəsaiti	426	3,78	72044	12,94	+71618	+9,16
Qısamüddətli qiymətli kağızlar	17	0,15	34	0,01	+17	-0,14
Debitor borcları	2407	21,38	370424	66,53	+368017	+45,15
Cari aktivlərin cəmi	518897	100,0	1100970	100,0	+582073	+112,2

İstehsal sferasında olan və yaxın gələcəkdə hazır məhsul buraxılışı və onun reallaşdırılması yolu ilə pul gəlirinin daxil olmasını təmin edən bitməmiş istehsal qalığı bu sferada olan bütün aktivlərin 1,15 faizini təşkil etdiyi halda, yeni məhsul çeşidləri istehsalının mənimlənməsinə çəkilən gələcək dövrlərin xərcləri isə 78,98 faizinə bərabər olmuşdur. Gələcək dövrlərin xərclərinin belə yüksək həcmdə artımı yaxın gələcəkdə dövriyyə aktivlərinin dövr sürətini xeyli ləngidə bilər. Bunu nəzərə alaraq, müəssisə hesabat ili ərzində bəzi məhsul çeşidlərinin istehsalının mənimlənməsi hesabına gələcək dövrlərin xərclərini mütləq məbləğdə 66667 min manat, istehsal sferasında olan cari aktivlərdə xüsusi çəkisini isə 17,56 faiz azalda bilmişdir.

Tədavül sferasında olan vəsaitin ümumi həcmində debitor borcların xüsusi çəkisinin ilin əvvəli ilə müqayisədə 45,15 faiz artımını da qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə debitor borclar 154 dəfə (370424 : 2407) artmışdır. Debitor borcları müəssisə vəsaitinin başqa müəssisələrdə dövriyyədə olduğunu və onlara fayda verdiyini xarakterizə edir. İlin sonunda gələcək dövrlərin xərcləri və debitor borcları 704682 min manat (334258 + 370424) məbləğində olmuşdur ki, bu da cəmi cari aktivlərin 64 faizini (704682 : 1100970 × 100) təşkil edir.

Bazarın tələbinə uyğun məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması müəssisə fəaliyyətinin əsas məğzi sayılan bazar münasibətləri şəraitində istehsal prosesi ilə müqayisədə reallaşdırma daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Reallaşdırma əlamətinə görə müəssisənin bütün aktivləri əsas, yaxud nisbi daimi aktivlərə (torpaq, binalar, qurğular, nəqliyyat vasitələri, iş alətləri, maşın və avadanlıqlar, çoxillik əkmələr, məhsuldar malqara və i.a.) və cari, yaxud dövriyyə aktivlərinə (əsas aktivlərdən başqa bütün aktivlər) bölünür.

Əsas aktivlər çətin reallaşdırılan aktivlərdir. Dövlət təminatı mövcud olmayan bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin likvidliyi və ya başqa səbəblərlə əlaqədar olaraq reallaşdırılması zəruri olduqda, onları reallaşdırmaq üçün uzun bir dövr, xeyli əziyyət, həm də əlavə xərclər tələb olunur.

Cari aktivlər pula çevirmək əlamətinə görə ağır reallaşdırılan (hazır məhsul ehtiyatları, xammal və materiallar), tez reallaşdırılan (normal debitor borcları, depozitlərdə olan vəsait) və daha yüksək likvidli (pul vəsaiti, qısamüddətli qiymətli kağızlar və s.) cari aktivlərə bölünür.

Mövsümlilik əlamətinə görə cari aktivlər mövsümdən asılı olaraq artıb-azalan, yəni qeyri-sabit və asılı olmayan yəni sabit dövriyyə

aktivlərinə bölünür. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən meyvə-tərəvəz konserv zavodlarında, pambıq təmizləmə zavodlarında, şərab zavodlarında və i.a. üzüm, meyvə, pambıq, tərəvəz yığıcı mövsümlərində kifayət qədər xammal yığıcı ilə əlaqədar olaraq qeyri-sabit cari aktivlər artır, digər cari aktivlər sabit qalır, yaxud da azalır. Cari aktivlərin kompleks, operativ idarə edilməsinin səmərəliliyi, ağır reallaşdırılan, tez reallaşdırılan və daha yüksək likvidli, habelə qeyri-sabit və sabit cari aktivlərin artım templərini, qeyd etdiyimiz əlamətləri nəzərə almaqla strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri təhlil etməklə təyin edilir.

Müxtəlif istehsal sahələrində və istehsal miqyaslarında fəaliyyət göstərən müəssisələrində məhsul (iş və xidmətlər) satışı planını yerinə yetirmək üçün cari aktivlərə olan tələbat kəskin sürətdə fərqlənir. Mal göndərmə (iş və xidmətlərin təhvil verilməsi) üzrə müqavilə öhdəliklərinin, qəbul edilmiş sifarişlərin icra müddətlərinin keçikdirilməsi, aşağı keyfiyyətdə icrası, yaxud icra edilməməsi üçün ağır iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilən indiki bazar münasibətləri şəraitində əksər müəssisələr çoxlu pul vəsaiti (xüsusilə də valyuta hesablarında) saxlamağa, tələbatdan çox xammal və material, hazır məhsul ehtiyatları yaratmağa və bu yolla da kreditör borclarını həddən artıq artırmağa maraqlıdır. Bu hal, öz növbəsində, aktivlərin cəmi həcmində cari aktivlərin payının (xüsusi çəkisinin) artmasına, son nəticədə isə cari aktivlərin (yəni dövriyyə vəsaitinin) dövr sürətinin azalmasına səbəb olur. Cari aktivlərin xüsusi çəkisinin artımı onların idarə edilməsində aqressiv siyasət hesab olunur. Çünki, müəssisə balansının aktivinin yekun məbləğinə nisbətdə cari aktivlərin xüsusi çəkisinin artımı, son nəticədə iqtisadi rentabelliyyə (satışdan alınan mənfəətin aktivin yekun məbləğinə nisbəti kimi hesablanır) aşağı düşməsinə səbəb olur.

Cari aktivləri minimuma çatdırmağı təmin edən tədbirləri həyata keçirtməklə, aktivlərin ümumi həcmində cari aktivlərin xüsusi çəkisinin azaldılması, onların idarə olunmasında konservativ siyasət hesab olunur. Bu halda müəssisənin iqtisadi rentabelliyyə, yəni cari aktivlərin hər manatına düşən mənfəət məbləği artır.

Cari aktivlərin idarə olunmasında aqressiv və konservativ siyasətin iqtisadi rentabelliyyə təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar (cədvəl 7.8).

**Cari aktivlərin aqressiv və konservativ idarə edilməsi
nəticələrinin təhlili**

№	Göstəricilər	Cari aktivlərin idarə edilməsi üzrə		Kənarlaşma +, -
		aqressiv siyasət	konservativ siyasət	
1	Satışdan alınan məbləğ, min manat	1378450	1378450	--
2	Satışdan alınan mənfəət, min manat	284800	284800	--
3	Cari aktivlər (orta illik)	809934	564250	- 245684
4	Əsas aktivlər (orta illik)	604532	604532	--
5	Aktivlərin cəmi (3-cü sət + 4-cü sət)	1414466	1168782	- 245684
6	Aktivlərin cəmi məbləğində cari aktivlərin xüsusi çəkisi, %-lə (3-cü sət. × 100) 5-ci sət.	57,26	48,28	- 8,98
7	İqtisadi rentabellik, %-lə (2-ci sət. × 100) 3-cü sət.	35,16	50,47	+ 15,31

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, bütün göstəricilər eyni olan şəraitdə, cari aktivlərin idarə edilməsində konservativ siyasətin yeridilməsi, yəni onların miqdarını azaltmaqla, tələbatın minimum səviyyəsinə çatdırılması aktivlərin ümumi həcmində cari aktivlərin xüsusi çəkisinin idarəetmədə aqressiv siyasət yeridilən dövrdəki 57,26 faizdən 48,28 faizədək, yaxud 8,98 faiz azaldılmasını təmin etmişdir. Eyni zamanda cari aktivlərin rentabelliği 35,16 faizdən 50,47 faizədək yüksəlmiş, yaxud 15,31 faiz artmışdır.

Təhlil zamanı, sadəcə olaraq cari aktivlərin, onların ayrı-ayrı növlərinin artması (azalması) məbləğlərini, dinamikasını, struktur dəyişikliklərini, ayrı-ayrı aktivlərin artması səbəblərini və nəticələrini təhlil etmək lazımdır. Məsələn, istehsal ehtiyatlarının artması: plan hesablamalarının qeyri-reallığı; faktiki daxilolmaların plan hesablamalarına nisbətən çox olması; faktiki xərclərin plan hesablamalarına nisbətən çox olması (bunlar əsas səbəblərdir) və digər ikinci dərəcəli səbəblərin nəticəsində ola bilər.

Təhlil zamanı anbar uçotu kartoçkalarında verilən məlumatlardan istifadə etməklə, istehsal ehtiyatlarının, yəni xammal və material ehtiyatlarının artması və yığılıb qalmasının səbəbləri təyin edilir. Bütün səbəbləri, ümumiyyətlə, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Uzun bir dövr ərzində istehsalatda istifadə olunmayan, reallaşdırılmayan, yəni hərəkətsiz qalmış xammal və materiallar üzrə

qalıqların olması;

b) Uzun bir dövr ərzində istehsalatda istifadə olunmayan xammal və material resursları mövcud olan şəraitdə onların daxil olmasının davam etdirilməsi;

c) Material sərfi ilə müqayisədə, daha çox materialların daxil olması (material qalıqlarının artması);

d) Hesablamalarla əsaslandırılmamış iri partiyalarla materialların daxil olması;

e) Xammal və materialların ayın axırında daxil olması;

f) Müəssisənin istehsal istiqamətinin dəyişilməsi;

g) İstehsal texnologiyalarının və resepturaların dəyişilməsi;

h) Məhsul buraxılışının ahəngdarlığının pozulması və i.a.

Hər bir qrupa aid səbəbin istehsal ehtiyatlarının artmasına təsirini təyin etmək üçün müəyyən rekvizitləri olan ayrıca analitik hesablama cədvəli tərtib edilir.

Məsələn, uzun bir dövr ərzində hərəkətsiz qalan xammal və material qalıqları (birinci qrup) hesabına istehsal ehtiyatlarının artması məbləğini təyin etmək üçün tərtib olunan analitik hesablama cədvəlində xammal və materialın adı, ölçü vahidi, miqdarı, bir vahidin qiyməti, hərəkətsiz qalma tarixi (yəni hansı tarixdən anbarlarda hərəkətsiz qalması) və məbləği göstərilir.

Bu cədvəlin məlumatına əsasən reallaşdırmaq tələb olunan xammal və material dəyərləri təyin edilir və onların reallaşdırılması üçün tədbirlər görülür.

Hazır məhsulun məbləğ ifadəsində artımının səbəblərini təyin etmək üçün hazır məhsulun analitik uçotu, anbar uçotu, inventarizasiyası məlumatlarından, hazır məhsulun yola salınmasına dair qrafiklərdən və müəssisənin satış şöbəsində toplanılan operativ informasiyalardan istifadə etməklə analitik hesablama cədvəli tərtib edilir. Bu hesablamaların köməyi ilə müqavilədə nəzərdə tutulmamış (sifariş olmayan) hazır məhsul buraxılışı, müqavilədə (sifarişdə) nəzərdə tutulduğundan çox, standart və texniki şərtlərə uyğun gəlməyən, malalanların tələblərinə cavab verməyən, çətin reallaşdırılan məhsul buraxılışı, malalanlar (sifarişçilər) tərəfindən hazır məhsulun qaytarılması və brak edilməsi, istehsalatdan daxil olmuş hazır məhsulun qrafik üzrə malalanların və sifarişçilərin ünvanına yola salınmaması, hazır məhsulun kompleksizliyi, tara və qablaşdırma materialları çatışmamazlığı, yaxud vaxtında qablaşdırılmaması, məhsulun yola

salınmasına dair plan qrafikin hazır məhsul buraxılışı qrafikinə, kənar təşkilatların nəqliyyat vasitələrinin müəssisəyə verilməsi qrafikinə uyğun olmaması, keyfiyyəti aşağı və qiyməti yüksək olduğuna görə malalanların tələbinin aşağı düşməsi səbəblərinin hazır məhsul qalığının artmasına (gün, ay hesabı ilə) təsiri təyin edilir (hər bir hazır məhsul çeşidi, növü, sortu üzrə ayrı-ayrılıqda). Bu cür hesablaşma hazır məhsul qalıqlarının artmasına müqəssir şəxsləri aşkar etməklə yanaşı, hazır məhsulun reallaşdırılması–pul vəsaitinə çevrilməsi üçün təxirə salınmaz tədbirlər görməyə imkan verir.

Pul vəsaiti cari aktivlərin ən likvid hissəsidir. Kassada, hesablaşma hesabında, xüsusi hesablarda, valyuta hesablarında olan pul vəsaitinin, pul vəsaiti kimi hesaba alınan qiymətli kağızların və s. artımı da bəzən müəssisə üçün faydalı olmur. Müəssisə mənfəətlə, hətta yüksək mənfəətlə işləyən hallarda belə onun hesablarında pul vəsaiti olmur və əksinə zərərli işləyən hallarda, az da olsa, pul vəsaitinin mövcudluğu da gözə çarpır.

Belə ki, hazır məhsulun malalanların ünvanına yola salınan, onların nümayəndəsinə təhvil verilən (iş və xidmətləri malalan və sifarişçilərə təhvil verilən) anda onu reallaşdırılmış məhsul kimi uçota alınan hallarda pul vəsaiti daxil olmur, debitor borcu yaranır, lakin satışdan alınan mənfəət mühasibat uçotunda əks etdirilir. Əsas vəsait obyektlərinin, sair aktivlərin ləğv edilməsi və satışı, əsas və dövriyyə aktivlərinin qiymətlərinin artırılması, əvəzsiz əsas və dövriyyə vəsaitinin alınması, artıq gələn əmlakın mədaxil edilməsi və s. bu qəbildən olan əməliyyatlardan mənfəət alınan hallarda belə, müəssisənin pul gəlirləri artmır. Əksinə, əvvəllər reallaşdırma əməliyyatları üzrə debitor borclarının sonralar daxil olması da pul gəlirlərinin artımını təmin edir və mənfəətə təsir göstərmir.

Müəssisənin pul vəsaitinin hərəkətini (xüsusilə də artmasını) onun cari (əsas) fəaliyyəti, investisiya fəaliyyəti, maliyyə fəaliyyəti və pul vəsaiti ilə əlaqədar olan sair əməliyyatlarla qarşılıqlı əlaqəli surətdə təhlil etmək lazımdır.

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından pul gəlirləri, malalan və sifarişçilərdən alınan avanslar, malsatan və xidmət göstərən müəssisələrin hesabnamələri üzrə ödəmələr, fəhlə və quluqçuların əməyinin ödənişi üzrə ödəmələr (habelə, sair ödəmələr), büdcə ilə hesablaşmalar, kredit və borclar üzrə alınan və ödənilən faizlər, cari (əsas) fəaliyyətdən pul gəlirlərinin artması və ya azalması səbəbləridir.

Əsas vəsaitin və qeyri-maddi aktivlərin alınması və satışı ilə əla-

qədər pul vəsaitinin hərəkəti hesabına pul gəlirinin artması, yaxud azalması investisiya fəaliyyətinə aiddir.

Uzunmüddətli kredit və borcların alınması və qaytarılması, uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, əvvəllər alınan kreditlər üzrə borcların qaytarılması, dividendlərin ödənilməsi, maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq pul vəsaitinin artması və azalmasını xarakterizə edir.

Əvəzsiz olaraq pul vəsaitinin alınması, məqsədli maliyyələşdirmə və məqsədli daxilolmalar, pul gəlirlərindən istehlak fondlarına istifadə, pul vəsaitinin hərəkəti üzrə sair əməliyyatlar bu vəsaitin hərəkətini (artması və azalmasını) xarakterizə edir.

Cari aktivlərin hərəkətinin təhlili zamanı yuxarıda sadaladığımız fəaliyyət sahələrinin hər biri üzrə müvafiq səbəblərdən pul vəsaitinin artması və ya azalması məbləğləri təyin edilir və qiymətləndirilir. Cari aktivlərin təhlili zamanı vaxtı çatmış və keçmiş hesablaşma öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün tələb olunan məbləğdən çox pul vəsaitinin mövcudluğu aşkar edildikdə, bu vəsaitdən kənar müəssisə və təşkilatlardan səhmlərin alınması, başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyuluşu, qiymətli kağızların alınması və digər müəssisəyə fayda verən məqsədlərə istifadəsi üçün əməli tədbirlər planı hazırlanır.

7.4.1. Debitor borclarının təhlili

Debitor borcu müəssisəyə, firmaya, şirkətə, ona borclu olan digər müəssisələrdən, firma, şirkət və vətəndaşlardan çatması borc məbləğidir.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində fəaliyyətdə olan hər bir müəssisə özünün istehsal etdiyi hazır məhsulu (iş və xidmətləri) daha tez reallaşdırmaqla pula çevirmək, reallaşmış mənfəətə nail olmaq üçün səylə çalışır. Lakin əksər alıcılar hətta kifayət qədər maliyyə resursları olan, cari tələbatdan artıq pul vəsaitindən başqa məqsədlərə istifadə olunan (mənfəət almaq məqsədilə) kreditə mal almağa üstünlük verir. Beləliklə də malların (iş və xidmətlərin) kreditə satışı artır və bunun nəticəsi olaraq satışdan pul gəlirin hesablaşma və digər hesablara daxil olması müddətləri uzanır, debitor borcları çoxalır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hazır məhsulu, iş və xidmətləri istehsal edənlər arasında rəqabətin güclənməsi, hazır məhsul anbarında məhsul və malların saxlanması xərclərinin çoxalması və buna baxmayaraq onların keyfiyyətinin aşağı düşməsi və sonralar tam key-

fiyyətli məhsulun qiyməti ilə reallaşdırmaq ümidinin olmaması, dövriyyə fondlarının dövriyyə sürətinin artması və onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəlməsi, istehsalın ahəngdarlığının davam etdirilməsi imkanın yaranması və i.a. kreditə satışı çoxaldılmasında istehsal müəssisələrinin maraqlarını təmin edən əsas amillərdir.

Hazır məhsulu (iş və xidmətləri) kreditə satan müəssisələr istehsal ehtiyacları üçün əldə edilən xammal və materialların, komplektləşdirici məmulatların, yarımfabrikatların, tara və tara materiallarının, kənar təşkilatların xidmətlərinin dəyərini, satışla əlaqədar yaranan büdcəyə ödəmələri (ƏDV, aksiz vergisi, mənfəətdən vergi və i.a.) pulla ödəmək öhdəliyi qəbul edilir. Debitor borclarının daxil olması müddətləri gecikdirilən hallarda (indi debitor borclarının qaytarılması müddətlərini illərlə gecikdirən müəssisə və təşkilatlar bütün təsərrüfat subyektlərinin 65 faizindən çoxunu təşkil edir) hesablaşma öhdəliklərini yerinə yetirmək mümkün olmur. Debitor borclarının, xüsusilə də uzunmüddətə ala bilməyən vaxtı keçmiş və ümüdsüz borcların və dövriyyə aktivlərində onun xüsusi çəkisinin kəskin sürətdə artımı müəssisənin kredit siyasətinə, alıcılara hesablaşmaların idarə edilməsinə, malalanların ödəniş qabiliyyətinin öyrənilməsinə, sərfəli hesablaşma üsullarından istifadə olunmasına laqeyd münasibətin nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Debitor borclarının artması, yaxud azalması dövriyyə aktivlərinə qoyulan kapitalın dövr sürətinə və müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə sabitliyinə, dövriyyə aktivlərinin strukturu və dinamikasına, real mənfəət məbləğinə, pul gəlirlərinə, maliyyə resurslarına və i.a. böyük təsir göstərir. Şərhlənənlərdən aydın olur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində debitor borclarının təhlili idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir.

Debitor borclarının təhlili və onlara nəzarət mütləq və nisbi göstəricilər üzrə aparılır. Bu zaman “Müəssisə balansına əlavə” adlı mühasibat hesabatının (forma № 5) 3-cü bölməsində (debitor və kreditor borcları) verilən məlumatlardan istifadə etməklə debitor borclarının ödənilməsi əmsali təyin edilir. Bu əmsal əsas fəaliyyət üzrə orta debitor borcu məbləğini (mal, iş və xidmətlərə görə debitorlarla hesablaşmalar; alınan veksellər üzrə hesablaşmalar; malsatanlara və podratçılara verilmiş avanslar) satış məbləğinə bölməklə təyin edilir. Əmsal qənaətbəxş olmadıqda, yəni kritik məna kəsb etdikdə, debitorlara təsir göstərməkdə ən çox yayılan vasitələrdən (məktub və ya teleqram göndərmək, şəxsən çağırmaq, borcu xüsusi təşkilatlara satmaq və s.) istifadə edilir.

Müəssisənin istehsal-satış fəaliyyəti genişləndikcə, malalanların və sifarişçilərin sayı artdıqca, kreditə satış qaydasında onların ünvanına yola salınan hazır məhsulun və yarımfabrikatın, təhvil verilən iş və xidmətlərin miqyasları artdıqca, debitor borcları da artır. Malalanların ünvanına yola salınan hazır məhsul kütləsini, təhvil verilən iş və xidmətlərin həcmi azaltmaqla da debitor borclarını azaltmaq mümkündür. Lakin bunu müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz.

Müasir şəraitdə debitor borclarının artması və ya azalması digər amillərə (məhsulun növü və keyfiyyəti, bazarın tutumu və həmin məhsulla təchiz olunması, malalan və sifarişçilərin maliyyə imkanları və s.) yanaşı müəssisədə qəbul edilmiş hesablaşma sistemindən daha çox asılıdır. İndi mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq istehsal müəssisələri məhsulu (iş və xidmətləri) nağd pulla və kredit qaydasında reallaşdırılır. Ölkənin təsərrüfat subyektlərinin təcrübəsində reallaşdırmanı sürətləndirmək məqsədilə ikinci hesablaşma üsulundan daha çox istifadə olunur. Nağdsiz haqq-hesablar (kreditə satış) tədiyyə tapşırıqları, tədiyyə tələbnamələri, akkreditivlər, hesablaşma çəkləri vasitəsilə həyata keçirilir və bütün bu hesablaşma üsullarında debitor borclarının yaranması zəruridir. Nağdsiz hesablaşma qaydasında satışın həcmi artdıqca, debitor borcu məbləği də artır. Bizim misalımızda da belə olmuşdur. Mallara, iş və xidmətlərə görə debitor borcları hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonunda 151 dəfədən çox (337006 : 2225) artmışdır.

Debitor borclarının artımı müəssisənin dövriyyə vəsaitinin dövriyyədən çıxmasını-malalanlarda dövriyyədə olmasını və onlar üçün mənfəət verməsini xarakterizə edir. Debitor borcları artdıqca, onların ödənilməsi müddətləri gecikdirildikcə müəssisənin dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti azalır, vəsaitin çatışmazlığı artır, borc vəsaitinə olan tələbat çoxalır və yüksək faiz dərəcələri ilə verilən bank kreditlərindən və kənar təşkilatların borclarından istifadə zəruriyyəti yaranır. Bu səbəbdən də bazar münasibətləri şəraitində debitor borclarının idarə edilməsi, yəni hesablaşmalarda olan vəsaitin dövr sürətinə operativ nəzarətin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Debitor borclarının məqsədyönlü idarə olunması məhsul istehsalına başlamazdan əvvəl potensial imkanlı sifarişçilərin və malalanların axtarılıb tapılmasını, reallaşdırılan malların (iş və xidmətlərin) dəyərinin ödənilməsi şərtlərinin (qabaqcadan avans almaq, nağd pulla satmaq, dəyərini birinci 10 gün, 20 gün ərzində ödəyənlərə güzəştə mal satmaq, uzun

müddətə kreditə satdıqda bank faizi ilə müqayisədə yüksək faiz miqdarında qiymət əlavəsi qoymaqla satmaq və s.) müəyyən edilməsini tələb edir.

Keçmiş dövrlərdə tədiyyə intizamını gözləyən, yəni malın (iş və xidmətlərin) dəyərini vaxtında ödəyən, qabaqcadan avans verən, qarşıdakı dövr üçün proqnoz hesablamada sifariş üzrə alınacaq malın dəyərini ödəməkdə maliyyə imkanları olan, maliyyə sabitliyi səviyyəsi yüksək olan müəssisə, idarə və təşkilatlar potensial imkanlı hesab olunur. Bir qayda olaraq, əksər malsatanlar keçmiş illərdə aparılan hesablaşmaları, mətbuatda nəşr olunan partnyor müəssisələrinin maliyyə hesabatlarını, ixtisaslaşdırılmış informasiya agentlərindən alınan məlumatları, digər rəsmi və qeyri-rəsmi informasiyanı təhlil etməklə potensial imkanlı malalanları və sifarişçiləri təyin edilir və onlar üçün məhsul (iş və xidmətlər) istehsalını genişləndirməyə səy göstərir.

Lakin potensial imkanlı malalan və sifarişçilər tapılan hallarda belə, azad bazar rəqabəti şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasında qarşıya çıxan çətinliklər – malsatanın baha qiymətə satmaq, malalanın isə ucuz qiymətə almaq istəkləri, habelə malın dəyərini nağd pulla ödəyən, yaxud qısa bir müddət (5-10 gün müddətində) ərzində ödəyən, avans hesablaşmaları aparın, malalanlara nisbətən ucuz qiymətlə (güzəştlə), digərlərinə nisbətən güzəştli şərtlərlə mal almaq arzusunda olan və iddiaları daim artan, kreditə (dəyərini sonradan ödəməklə) malalanların sayı çoxalan və s. çətinliklər olan indiki şəraitdə debitor borclarının artımı zəruridir.

Malların (iş və xidmətlərin) reallaşdırılması çətinləşdikcə nağd pula və ya kreditə mal satışına dair razılaşmada malalanın təklifi həlledici olur. Hesablaşma öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün kredit və borclardan istifadəyə görə faiz dərəcələri yüksək olan şəraitdə, dəyərini sonradan ödəməklə mal alışında malalanların maddi marağının artması da malsatanlarda debitor borcların yaranması və çoxalmasına təsir göstərən vasitələrdən biridir.

Təhlil apardığımız müəssisədə hazır məhsul buraxılışının artımı, xüsusilə də, yeni mənimsənilmiş məhsul çeşidləri üzrə istehsal miqyaslarının artımı və kreditə satış hesablaşma qaydasından istifadə debitor borclarının artmasına səbəb olmuşdur. Hesabat ilinin sonuna balans üzrə bütün növlərdə debitor borcları 351470 (337006 + 891 + 110 + 4905 + 8558) min manat, ilin əvvəlinə isə 2436 min manat (2225 + 8 + 203) olmuşdur. Deməli, hesabat ili ərzində debitor borcları 143,3 dəfə

$((351470 - 2436) = 349034 : 2436)$ artmışdır. Müasir inflyasiya şəraitində debitor borclarının belə yüksək tempə artımını müsbət hal hesab etmək olmaz. Çünki, inflyasiya şəraitində debitor borcunun olması, onun dəyər ifadəsində azalmasına səbəb olur. Məsələn, ayda 15% inflyasiya şəraitində 100 min man məbləğində debitor borc bir aydan sonra 85 min man, iki aydan sonra 70 min man və i.a olur.

Təhlil apardığımız müəssisədə debitor borclarının ilin əvvəlinə 91,3 faizi ($2225 \times 100 : 2436$), ilin sonuna isə 96,6 faizi ($337006 \times 100 : 349034$) mallara, iş və xidmətlərə görə debitor borclarının payına düşür.

Debitor borclarının ödənilməsi müddətləri gecikdirildikdə, müəssisənin borc vəsaitlərinə olan ehtiyacı artır və o, malsatanlar, müxtəlif xidmət işlərini icra edən kənar müəssisə və təşkilatlar, bank və büdcə idarələri və i.a. qarşısında tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir, iqtisadi sanksiyalara məruz qalır və bütün bu səbəblərdən də onun maliyyə vəziyyəti pisləşir. Buna görə də debitor borcları və onların strukturu əmələ gəlməsi müddətləri üzrə öyrənilir. Bu məqsədlə təhlil zamanı debitorlarla hesablaşmaların analitik uçotu məlumatlarına əsasən mal, iş və xidmətlər satışı üzrə bütün debitor borclar 1 aydan - 2 ayadək, 2 aydan - 3 ayadək, 3 aydan - 4 ayadək, 4 aydan - 5 ayadək, 5 aydan - 6 ayadək, 6 aydan - 7 ayadək, 7 aydan - 8 ayadək, 8 aydan - 9 ayadək, 9 aydan - 10 ayadək, 10 aydan - 11 ayadək, 11 aydan - 12 ayadək və bir ildən çox müddətə borclar üzrə qruplaşdırılır və cəmi debitor borcu məbləğində hər bir qrupun xüsusi çəkisini təyin edir. Cəmi debitor borcu məbləğində aşağı qruplarda, yəni müddəti az olan borcların xüsusi çəkisinin artımı müəssisənin fəaliyyətində müsbət, yuxarı qruplarda borcların xüsusi çəkisinin artımı isə mənfi hal hesab olunur.

Bizim misalımızda hesabat ilinin sonuna debitor borclarının əmələ gəlməsi müddətləri üzrə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur (cədvəl 7.9).

Cədvəl 7.9

İlin sonuna debitor borclarının strukturu

<i>Borcun müddəti</i>	<i>Borc məbləği, min manatla</i>	<i>Yekuna nisbətən faizlə</i>
1 ayadək	61335	18,2
1 aydan - 2 ayadək	76837	22,8
2 aydan - 3 ayadək	89307	26,5
3 aydan - 4 ayadək	35049	10,4
4 aydan - 5 ayadək	15165	4,5
5 aydan - 6 ayadək	11458	3,4
6 aydan - 7 ayadək	19546	5,8

7 aydan – 8 ayadək	4381	1,3
8 aydan – 9 ayadək	1685	0,5
9 aydan – 10 ayadək	2022	0,6
10 aydan – 11 ayadək	2359	0,7
11 aydan – 12 ayadək	1348	0,4
12 aydan (bir ildən) yuxarı	16514	4,9
Cəmi	337006	100,0

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, debitor borcları məbləğinin 67,5 faizini (18,2 + 22,8 + 26,5) 3 ayadək borclar təşkil edir ki, bu da müəssisənin fəaliyyətində, az da olsa, müsbət hal hesab olunur. Lakin bununla belə, 3 aydan 12 ayadək daxil olmamış debitor borcları məbləğinin (27,6%-i), mövcud olması xüsusilə də 16514 min manat məbləğində borcun (4,9%) hesabat ili ərzində tələb edilə (alına) bilməməsi, debitor borclarının idarə edilməsində mənfi hal sayılır.

Debitor borclarının vaxtında alınmasının zəruriliyini nəzərə alaraq, hazır məhsul, mal-material və s. aktivləri satan müəssisələrin əksəriyyəti malalanlarla bağlanan müqavilələrdə dəyərinin nağd pulla ödənilməsi, bu şərtə nail olmadıqda isə, reallaşdırılan hazır məhsulu (malı və s.) müəssisə anbarlarında, frankostansiyada (limanda) qəbul edildikdən yaxud, malalanların ünvanına yola salındıqdan bir neçə gün (ay) sonra satış pulunun ödənilməsi nəzərdə tutulur. Belə bir şəraitdə debitor borclarını gün hesabı ilə təhlil etmək məqsəduyğundur.

Bu məqsədlə bütün debitor borcları, ümumiyyətlə 2 yerə bölünür: normal debitor borcları, yəni müqavilə şərtlərinə uyğun məhsul, iş və xidmətlər satışının artması və ya azalması ilə əlaqədar olaraq, artıb-azalan və müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödəmə müddəti (gün) keçməmiş borclar; qeyri-normal debitor borclar; ödəmə müddəti çatmış və keçmiş debitor borcları qeyri-normal debitor borclarıdır. Borcların idarə edilməsində, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət işində, əvvəllər reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyərini ödəmə-yənlərin ünvanına hazır məhsulun yola salınmasının, yəni satışın davam etdirilməsi idarəetmədə olan qüsurların nəticəsi kimi qəbul edilir və müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də normal debitor borcları ödəmə müddəti daxilində, qeyri-normal debitor borcları isə gecikdirilmə müddətinə görə gün hesabı ilə təhlil edilir. Bu zaman mal, iş və xidmətlərə görə debitorlarla hesablaşmaların analitik uçotu məlumatlarından (62 və 76№-li hesablar), müqavilələrdən, qaldırılmış iddialardan və digər uçotdan kənar informasiya mənbə-

lörindən istifadə etməklə təhlil aparılır.

Analitik uçot məlumatlarından görüldüyü kimi, mal, iş və xidmətlər satışı üzrə debitor borclarının çox hissəsi ilin sonunda (sentyabr-dekabr aylarında) satış prosesinin intensivləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, müəssisə daimi malalanlara gələn ildə də mal satmaq arzusu olduğuna görə, hesabat ilinin son aylarında bütün imkanları səfərbər etməklə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi hesabına onların ünvanına 262528 min manat (61335+76837+89307+35049) hazır məhsul yola saldığına görə mal satışı üzrə bütün debitor borcunun $262528 \times 100 : 337006 = 77,9$ faizi 120 günədək olan borcların payına düşür.

Analitik uçot registrlərindən görüldüyü kimi, vaxtında ödənilməyən debitor borcu məbləği 106157 min manat olmuşdur ki, bunun da 34500 min manatı qeyri-normal borcların-məhkəmə-arbitraj orqanları tərəfindən geri qaytarılan və kəsilməmiş işlər üzrə debitor borclarının payına düşür.

Gün hesabı ilə ödəmə müddəti keçmiş debitor borclarının miqdarı və strukturu aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.10).

Cədvəl 7.10

Qeyri-normal debitor borcları strukturunun təhlili

<i>Borcun ödənilməsi müddətinin keçməsi günlərinin sayı</i>	<i>Qeyri-normal debitor borcu məbləği, min man</i>	<i>Cəmi vaxtı keçmiş debitor borcu məbləğində xüsusi çəkisi, %-lə</i>
30 günədək	--	--
31 gündən 60 gündən	849	0,8
61 gündən 90 günədək	2654	2,5
91 gündən 120 günədək	2335	2,2
121 gündən 150 günədək	425	0,4
151 gündən 180 günədək	318	0,3
181 gündən 210 günədək	2458	2,4
211 gündən 240 günədək	5520	5,2
241 gündən 270 günədək	7643	7,2
271 gündən 300 günədək	3397	3,2
301 gündən 330 günədək	4246	4,0
331 gündən 360 günədək	3397	3,2
361 gündən yuxarı	1168	1,1
Cəmi qeyri-normal debitor borcu məbləği	34500	31,5

Təhlil zamanı borcun ödənilməsi müddətlərinin gün hesabı ilə gecikdirilməsi miqdarını, borc məbləğini və səbəblərini ayrı-ayrı malalan müəssisə, idarə və təşkilatlar üzrə də öyrənmək məqsəduyğundur.

Beynəlxalq praktikada debitor borclarının azaldılması probleminin həllində yüksək likvidlik səviyyəsi olan, istənilən anda ödəmə müddəti çatmamış vekseli üçüncü şəxsə satmaq mümkün olan veksellərlə hesablaşmalardan istifadə edilir. Veksellərdən istifadə şəraitində debitor borclarının keyfiyyəti debitor borclarda veksəl formasında hesablaşmaların xüsusi çəkisi göstəricisindən istifadə etməklə təyin edilir. Debitor borclarının həcmində alınan veksellərin xüsusi çəkisinin artımı debitor borclarının alınması ümidini artırır. Xüsusi çəki göstəricisinin artımı həm də debitor borclarının likvidlik səviyyəsinin yüksəlməsini göstərir.

Debitor borclarının keyfiyyəti və likvidliyi debitor borclarının dövriyyə müddəti (D_{dm}), yaxud borcların inkassasiyası dövrü göstəricisi ilə xarakterizə olunur. Bu göstərici hazır məhsulu (malları) malalanın ünvanına yola salınan vaxtla malalanlardan (sifarişçilərdən) nağd pulun daxil olması arasındakı vaxta bərabərdir.

Təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində debitor borclarının orta qalıq məbləğini həmin dövr ərzində günlərin sayına vurub, bu dövrdə ödənilən debitor borcu məbləğinə bölməklə debitor borclarının dövriyyə müddəti (gün hesabı ilə) hesablanır. Bu halda hesablamaları sadələşdirmək məqsədilə günlərin sayı ildə 360, kvartalda 90 və ayda 30 günə bərabər götürülür.

Məsələn fərz edək ki, debitor borclarının orta illik qalığı keçən ildə 234850 min manat, hesabat ilində 299680 min manat, ödənilən debitor borcu məbləğləri isə müvafiq surətdə 494265 min manat və 601250 min manat olmuşdur. Bu halda debitor borclarının dövriyyə dövrü:

Keçən ildə

$$\frac{234850 \times 360}{494265} = 171 \text{ gün}$$

Hesabat ilində

$$\frac{299680 \times 360}{601250} = 179 \text{ gün olur}$$

Ölkəmizdə borcların inkassasiyası dövrü haqqında normativlər yoxdur, biznes planlarında da bu göstərici verilmir. Odur ki, təhlil aparılan müəssisənin timsalında hesablanan borcların inkassasiyası göstəricini əvvəlki dövrlərin müvafiq göstəriciləri ilə, rəqabət şəraitində işləyən kənar müəssisə və təşkilatların göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla debitor borclarının idarə edilməsində müəssisənin nailiyyətləri qiymətləndirilir.

Deməli, hesabat ilində debitor borclarının inkassasiya dövrü keçən ilə nisbətən $179-171=8$ gün artmışdır ki, bu da onun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə sübut edir.

Beynəlxalq praktikada şübhəli, ümüdsüz debitor borclarının örtülməsi üçün ehtiyat yaradılır. Ehtiyat yaradılan bu qəbildən olan borcların artım tempi faizini yaradılan ehtiyatın artım tempi faizi ilə tutuşdurmaqla debitor borclarının silinməsinin təhlükəsizlik dərəcəsi təyin edilir.

7.5. Müəssisə vəsaiti mənbələrinin təhlili

Müəssisə üçün tələb olunan əsas və dövriyyə vəsaiti, qeyri-maddi aktivlər həm özünün xüsusi və həm də cəlb edilmiş vəsait mənbələri hesabına əldə edilir. Bu səbəbdən də mühasibat balansının aktivi və passivinin maddələri və bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Balansın aktivində verilən uzunmüddətli aktivlər müəssisənin xüsusi kapitalı (vəsaiti) uzunmüddətli, bəzən də qısamüddətli kreditlər və borclar hesabına yaradılır. Dövriyyə aktivləri, yəni istehsal ehtiyatları, pul vəsaiti, hazır məhsul və sair aktivlərin mənbəyi, xüsusi kapital və həm də cəlb edilmiş vəsaitlər (qısamüddətli kreditlər və borclar) ola bilər.

Müəssisənin xüsusi kapitalı (səhmdar şirkətlərində isə səhmdar kapitalı) və cəlb edilmiş vəsait onun aktivlərinin mənbəyinin əsasını təşkil edir. Xüsusi kapital haqqında məlumat balansın passivinin birinci bölməsində verilir. Bu kapital öz növbəsində qoyulan kapitalla və yığılan mənfəətə bölünür.

Mülkiyyət sahibləri tərəfindən investisiya edilən kapital – qoyulan kapital adlanır. Bu qrupa qoyulan kapitalın nominal dəyəri, emissiya mükafatı, məqsədli maliyyələşdirmə və məqsədli daxilolmalar, eləcə də qoyulan kapitalın dəyərində təsir göstərən digər

amillər daxil edilir. Başqa sözlə desək, nizamnamə və əlavə kapitalın cəmi qoyulan kapitaldır.

Yığılan mənfəət bütün fəaliyyət dövrü ərzində müəssisənin qazandığı mənfəətdir. Bu maddəyə keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, ehtiyat kapitalı, yığım fondları və hesabat ilinin xalis mənfəəti daxildir. Ehtiyat kapitalı və yığım fondları müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına yaradılır və bu səbəbdən də keçmiş illərdə və hesabat ilində yığılan mənfəət hesab olunur.

Xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin dinamikası və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər, öz növbəsində aktivlərin formalaşmasına və onun maliyyə vəziyyətinə böyük təsir göstərir. Təhlil apardığımız müəssisədə xüsusi vəsaitin və cəlb edilmiş vəsaitin dinamikası və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.11).

Cədvəl 7.11

Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin təhlili

Vəsait mənbələri	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat ili ərzində dəyişiklik, +, -	
	Məbləği, min man	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği, min man	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği, min man	faizlə
Cəmi mənbələr (passivin yekunu)	1048385	100,0	1799540	100,0	+ 751155	+ 71,65
o cümlədən:						
I Xüsusi vəsait	1036529	98,97	983423	54,65	- 53106	- 44,22
1.1.Nizamnamə kapitalı (85)	1032530	$\frac{98,49}{99,61}$	966895	$\frac{53,73}{98,32}$	- 65635	$\frac{-44,26}{1,29}$
1.2. Ehtiyat kapitalı (86)	--	--	2787	$\frac{0,15}{0,28}$	+ 2787	$\frac{+ 0,15}{0,28}$
1.3. Sosial sferalar fondu (88)	3981	$\frac{0,38}{0,39}$	374	$\frac{0,02}{0,04}$	- 3607	$\frac{- 0,36}{0,35}$
1.4. Məqsədli maliyyələşdirmə və məqsədli daxilolmalar (96)	18	--	34	--	+ 16	--
1.5.Bölüşdürülməmiş mənfəət (81)	--	--	13333	$\frac{0,74}{1,36}$	+ 13333	$\frac{+ 0,74}{1,36}$

II Cəlb edilmiş vəsait	11856	1,13	816117	45,35	+ 804261	+ 44,22
o cümlədən:						
2.1. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (bank kreditləri, 92)	--	--	294699	<u>16,38</u> 36,11	+ 294699	<u>+ 16,38</u> 36,11
2.2. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	11856	<u>1,13</u> 100,0	512418	<u>28,47</u> 62,79	+ 500562	<u>+ 27,34</u> 37,21
O cümlədən :						
2.2.1. Qısamüddətli bank kreditləri (90)	3813	<u>0,36</u> 32,6	--	--	- 3813	<u>-0,36</u> 32,6
2.2.2. İşçilər üçün bank kreditləri (93)	8	--	4905	<u>0,27</u> 0,60	+ 4897	<u>+ 0,27</u> 0,60
2.2.3. Hesablaşmalar və digər passivlər (65,69, 70,76,89)	8035	<u>0,77</u> 67,77	516513	<u>28,70</u> 63,29	71992	<u>+ 27,93</u> - 4,48

Qeyd: 1. Ayrı-ayrı vəsait mənbələri üzrə xüsusi çəki sütunlarında surətdə vəsait mənbələrinin cəmindəki xüsusi çəkisi, məxrəcdə isə müvafiq bölmə üzrə xüsusi çəkisi göstərilir.

2. Axırınıcı sütunda cəmi vəsait mənbələri o cümlədən, xüsusi vəsait və cəlb edilmiş vəsaitin ilin əvvəli ilə müqayisədə artım faizləri, qalan maddələr üzrə isə surətdə cəmi vəsait mənbələrində xüsusi çəkisinin, məxrəcdə isə müvafiq bölmə üzrə xüsusi çəkisinin artması və ya azalması göstərilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ili ərzində müəssisənin vəsait mənbələri 751155 min manat, yaxud 71,65% artmışdır. Lakin bunu onun fəaliyyətində müsbət hal hesab etmək olmaz. Çünki bu artım cəlb edilmiş vəsait mənbələri, yəni kənardan alınan uzun və qısamüddətli borclar və kreditlər hesabına olmuşdur. Vəsait mənbəyində xüsusi vəsait mənbələri ilin əvvəli ilə müqayisədə 53106 min manat, yaxud 44,22 faiz, xüsusi çəkiyə malik olan Nizamnamə kapitalı 65635 min manat, yaxud 6,36 faiz ($65635 \times 100 : 1032530$), sosial sferalar fondu 3607 min manat, yaxud 90,60 faiz ($3607 \times 100 : 3981$) azalmışdır. Bunun əksinə olaraq, cəlb edilmiş vəsait mənbələri 804261 min manat, yaxud 67,83 dəfə ($804261 \times 100 : 11856$), o cümlədən uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları 294699 min manat, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları 500652 min manat, yaxud 42,2 dəfə ($500562 : 11856$) artmışdır. Ümumiyyətlə,

vəsait mənbələrində xüsusi vəsaitin payı 44,62 faiz azalmış, cəlb edilmiş vəsaitin payı isə eyni miqdarda artmışdır.

Xüsusi vəsait mənbələri payının ilin əvvəlinə 98,97 faizdən ilin sonuna 54,65 faizədək aşağı düşməsi, yaxud 44,22 faiz azalması onu göstərir ki, müəssisə aktivlərinin böyük bir hissəsi -45,35 faizi kənardan alınan kredit və borclar hesabına əldə edilmişdir. Uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları ilin əvvəli ilə müqayisədə çox artmışdır. İlin əvvəlinə yalnız vəsait mənbələrinin 1,13 faizini qısamüddətli maliyyə qoyuluşları təşkil etdiyi halda, ilin sonunda qısamüddətli və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları balans üzrə vəsait mənbələrinin 45,35 faizə qədərini təşkil etmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal fəaliyyət göstərən müəssisələrdə dövriyyə aktivlərində xüsusi vəsait mənbələri payının 60 faizdən çox olması normal hal hesab olunur. Bunun üçün müəssisənin maliyyə şəbəsi və mühasibatlıq tərəfindən hər bir hesabat dövrünün sonunda balans hazır olan kimi sahiblik əmsalı hesablanır və bu göstəricinin köməyi ilə xüsusi mülkiyyətin vəziyyəti qiymətləndirilir. Xüsusi vəsait mənbələrinin cəmi vəsait mənbələrinə nisbətində sahiblik əmsalı deyilir. Bizim misalımızda sahiblik əmsalı, yəni müəssisə aktivlərində sahibkarların (investorların) payı ilin əvvəlinə 98,97% olduğu halda, ilin sonunda bu mühüm göstərici 54,45% faizədək aşağı düşmüşdür. Deməli, müəssisə uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər və borclar almaqla dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı ödəmək üçün daha çox səy göstərmişdir. Hesabat dövrü ərzində müəssisənin vəsaiti 71,65% artan şəraitdə, cəlb edilmiş vəsait mənbələri 67,8 dəfə (804261 : 11856) artmışdır ki, bunun da 36,64%-i (294699 : 804261 × 100) nisbətən gec dövr edən əsaslı vəsait qoyuluşlarına yönəldilən uzunmüddətli bank kreditlərinin payına düşür. Buna görə də təhlil zamanı uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrini ətraflı təhlil etmək tələb olunur.

7.5.1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili

Maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı mühasibat balansında aktivin bütün maddələri ümumiyyətlə, üç qrupda birləşdirilir:

I. Uzunmüddətli aktivlər. Bu qrupa əsas vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, qurtarmamış əsaslı tikinti, sahibkarlara çatması

dividendlər üzrə hesablaşmalar, quraşdırılmalı avadanlıqlar və i.a. dövriyyədənəknar aktivlər daxil edilir.

II. Qeyri-maddi aktivlər. Bu qrupa satınalınan dividendlər, əmtəə nişanları, ticarət markaları, torpaqdan istifadə hüquqları, faydalı qazıntılardan istifadə hüquqları, lisenziyalar, patentlər və s. uzun müddət istifadə olunan, müəssisəyə gəlir gətirən və maddi-cismani əsası olmayan aktivlər daxildir.

III. Cari aktivlər. Bu qrupa bütün növlərdə istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, mallar, bitməmiş istehsal qalığı, pul vəsaiti, debitorlarla hesablaşmalar, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və s. dövriyyə aktivləri daxildir.

Təhlil zamanı balansın passivində verilən müəssisə vəsaitinin mənbələri də üç qrupda qruplaşdırılır:

I. Xüsusi vəsait mənbələri. Bu qrupa Nizamnamə kapitalı, əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, yığım fondları, istehlak fondları, icarə öhdəlikləri, məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar, bölüşdürülməmiş mənfəət, sosial sferalar fondu və s. daxildir

II. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları. Bu qrupa uzunmüddətli bank kreditləri, uzunmüddətli borclar, istiqrazlar, uzunmüddətə ödəniləsi veksellər və 12 aydan sonra qaytarılması digər borclar daxildir.

III. Qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri. Bu qrupa qısamüddətli bank kreditləri, məlsatanlara və podratçılara olan borclar, əməyin ödənişi üzrə borclar, sosial sığorta və sosial təminat üzrə borclar, büdcəyə olan borclar, alınan avans məbləğləri, büdcədənəknar fondlara olan borclar və i.a. 12 ayadək müddətə qaytarılması borclar daxildir.

Verdiyimiz qruplaşdırmadan istifadə etməklə, müəssisə aktivlərinin və passivlərinin müqayisəsi hesabat dövrü ərzində onun maliyyə siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu cür təhlil aparmaq üçün balans məlumatlarından istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 7.12).

Analitik cədvəldə verilən məlumatların çoxu maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün əsas informasiya bazası kimi götürdüyümüz balansda verilmişdir. Lakin mühasibat balansında uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin, habelə xüsusi dövriyyə aktivlərinin örtülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri verilmədiyinə görə təhlil zamanı bu göstəriciləri əlavə hesablamalar aparmaqla təyin etmək tələb olunur.

Cədvəl 7.12

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin təhlili (min man)

Balansın aktivi və passivinin bölmələri və maddələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
A	1	2	3
Balansın aktivinin I bölməsindən			
1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər:			
1.1. Uzunmüddətli aktivlər	529388	698538	+ 169150
1.2. Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+ 14
Yekunu	529405	698569	169164
Passivin II bölməsindən			
1. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	--	294699	+ 294699
Passivin I bölməsindən			
2. Xüsusi vəsait mənbələri	1036651 ¹	984347 ¹	- 52304
O cümlədən:			
2.1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilməsi	529405	403870 ²	- 125535
2.2. Cari (dövriyyə) aktivlərinin (xüsusi dövriyyə vəsaitinin) örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	507246 ²	580477 ³	+ 73231

1. İlin əvvəlinə və sonuna xüsusi vəsait mənbələrini təyin edən zaman qarşıdakı xərc və gəlirlər üçün ehtiyatlar da hesablamaya daxil edilir.

Bizim misalımızda xüsusi vəsait mənbələri:

a) ilin əvvəlinə: $1036529 + 122 = 1036651$ min manat;

b) ilin sonuna: $983423 + 924 = 984347$ min manat olur.

1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği 3-cü sətir üzrə yekun məbləğindən uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri məbləğini çıxmaqla təyin edilir: Bizim misalımızda uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği:

a) ilin əvvəlinə $529405 - 0 = 529405$ min manat;

b) ilin sonuna $698569 - 294699 = 403870$ min manat olur.

2. Cari aktivlərin, yəni xüsusi dövriyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği cəmi xüsusi vəsait mənbələri məb-

ləğindən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən məbləği çıxmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda bu göstəricilər:

a) ilin əvvəlinə $1036651 - 529405 = 507246$ min manat;

b) ilin sonuna $984347 - 403870 = 580477$ min manat olur.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrinin hərəkətini – artması, yaxud azalmasını təhlil etmək mümkündür.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının cəmi məbləği ilin əvvəlinə 1036651 min manat və ilin sonuna $294699 + 984347 = 1279046$ min manat olmuşdur.

Mühasibat balansı passivinin II bölməsində və yuxarıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə ilin əvvəlinə uzunmüddətli bank kreditləri və uzunmüddətli borclar (92 və 95№-li hesablar – balansda 500-510-cu sətirlər) üzrə məbləğlər olmamışdır. Deməli, ilin əvvəlinə olan məlumata görə müəssisədə mövcud olan bütün uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər onun xüsusi vəsait mənbələri hesabına tam həcmdə örtülmüş və bu məqsədlərə cəlb edilmiş vəsait mənbələrindən istifadə olunmamışdır. Lakin ilin sonuna olan məlumatdan görüldüyü kimi, müəssisə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivləri tamamlamaq üçün 294699 min manat məbləğində uzunmüddətli bank kreditlərindən istifadə etmişdir. Deməli, ilin sonuna uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin $294699 \times 100 : 698569 = 42,2$ faizi cəlb edilmiş vəsait, $100,0 - 42,2 = 57,8\%$ -i isə xüsusi vəsait mənbələri hesabına örtülmüşdür.

Bu hal hesabat ili ərzində cari aktivlərin çoxaldılması üçün daha çox say göstərilməsi və müəssisənin xüsusi vəsaitindən dövrüyyə aktivlərinin yaradılması və çoxaldılmasına yönəldilən vəsait payının artması ilə izah olunur.

Mühasibat balansından görüldüyü kimi, müəssisənin cari aktivləri (aktivin II və III bölmələrin cəmi) ilin sonunda ilin əvvəli ilə müqayisədə 582073 min manat ($1100970 - 518897$) yaxud 112,18% artmış və müəssisə vəsaitinin ümumi həcmində onun payı 49,49%-dən 61,18%-dək çoxalmışdır.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, cari (dövrüyyə) aktivlərin, yəni xüsusi dövrüyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait mənbələri ilin əvvəli ilə müqayisədə 73231 min

manat (580477-507246) çox olmuşdur. Beləliklə də müəssisənin cari aktivlərinin hesabat ilinin əvvəlinə

$(507246 \times 100) : 51897 = 97,75$ faizi, ilin sonuna isə $(580477 \times 100) : 52,72$ faizi müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaiti hesabına örtülmüşdür.

Apardığımız hesablamalarda uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi bütövlükdə araşdırılır. Lakin təcrübədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri, az da olsa fərqlənir. Bir qayda olaraq, əsas vəsait və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (pəy və səhmlər, istiqrazlar, verilmiş borclar, kənar müəssisə və təşkilatlara qoyulan investisiyalar), qeyri-maddi aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti, həm istehsal və həm də qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşları üzrə bitməmiş istehsal, quraşdırmaq tələb olunan avadanlıqların əldə edilməsinə məsrəflər uzunmüddətli bank kreditləri və borclar, habelə bu qəbildən olan digər uzunmüddətli aktivlər cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına örtülür.

Təhlil apardığımız müəssisədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin örtülməsi mənbələrinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (Cədvəl № 7.13).

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin həcmi $+169165 \times 100 : 529405 = + 31,95$ faiz artan şəraitdə, bu aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri $-23,71$ faiz $(125535 \times 100 : 529405)$ azalmışdır.

Hesabat ilində bank kreditləri hesabına örtülməli olan qurtarmamış kapital qoyuluşu işləri və quraşdırmaq üçün avadanlıqların əldə edilməsinə vəsait sərfi 17088 min manat artmışdır. Bu məqsəd üçün 294347 min man məbləğində xüsusi təyinatlı bank krediti yaranmışdır. Deməli, ilin sonuna faktiki mövcud olan uzunmüddətli kredit məbləğinin 277259 min manatı $(294347 - 17088)$, yaxud 94,19 faizi $(277259 \times 100 : 294347)$ təyinata uyğun sərf edilməmiş, başqa sözlə desək, müəssisənin xüsusi vəsaiti mənbələri hesabına örtülməli qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsinə və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına sərf edilməmişdir.

Cədvəl 7.13

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri (min manatla)

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)	Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
A	1	2	3	4	5	6	7
1. Qurtarmamış kapital qoyuluşları	489	16222	+15733	1. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	--	294347	+294347
2. Quraşdırılması avadanlıqlar	210	1565	+ 1355	1.1. Bank kreditləri	--	294347	+ 294347
Yekunu	699	17787	+17088	2. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	529405	403870	- 125535
3. Əsas vəsait	528340	678392	+150052				
4. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	349	2370	+ 2021				
5. Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+ 14				
Yekunu	528706	680793	152087	cəmi	529405	698570	+169165
Cəmi	529405	698570	+169165				

Lakin bu nəticəni dəqiq hesab etmək olmaz. Çünki mühasibat balansında ilin əvvəlinə mövcud olan əsas vəsait, qeyri-maddi aktivlər, quraşdırmaq üçün avadanlıqlar və qurtarmamış kapital qoyuluşları üzrə uzunmüddətli aktivlərin örtülməsində xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin payını xarakterizə edən məlumatlar yoxdur. Daha dürüst nəticə çıxartmaq üçün 86№-li “Ehtiyat kapitalı”, 88№-li “Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)”, 89№-li “Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar”, 92№-li “Uzunmüddətli bank kreditləri”, 95№-li “Uzunmüddətli borclar” və 96№-li “Məqsədli maliyyələşdirmələr və daxilolmalar” hesabları üzrə analitik uçot məlumatlarından istifadə etməklə, uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrini araşdırmaq lazımdır.

7.5.2. Cari aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili

Cari (dövriyyə) aktivlərə istehsal ehtiyatları, debitor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, bitməmiş istehsal, pul vəsaiti və qısa bir müddət (adətən bir il) ərzində pul vəsaitinə çevirmək mümkün olan digər dövriyyə vəsaitləri aid edilir. Cari aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti və cəlb edilmiş vəsait, başqa sözlə desək, qısamüddətli (cari) passivlər hesabına örtülür.

İstehsal ehtiyatları və məsrəflərin, mal-material dəyərlərinin formalaşması proseslərində yaranan qısamüddətli kreditlər, borclar və digər kreditor borcları üzrə məbləğlərin cəmi qısamüddətli (cari) passivlər adlanır. Bazar münasibətləri şəraitində cari aktivlərlə cari passivlər arasında qarşılıqlı əlaqənin tənzimlənməsi operativ idarəetmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cari aktivlər üzrə yekun məbləğindən cari passivlər üzrə yekun məbləğini çıxmaqla müəssisənin xalis dövriyyə kapitalı, başqa sözlə desək, xüsusi dövriyyə vəsaiti məbləği təyin edilir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində bu göstəricidən istifadə edilir. Məhsul satışı məbləğini xüsusi kapitalın artan illik məbləğinə bölməklə hesablanan xüsusi kapitalın dövriyyə əmsalı müəssisə tərəfindən qoyulan kapitalın dövr sürətini xarakterizə edir. Bu göstəricidən də maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Xüsusi kapitalın dövriyyəsi əmsalının yüksək olması satışın səviyyəsinin qoyulan kapitaldan xeyli üstün olmasını sübut edir. Bu hal öz növbəsində müəssisənin istehsal-satış fəaliyyətində kreditorların marağının sahibkarlarla müqayisədə daha da çoxalmasını təmin edir.

Əmsalın aşağı olması (düşməsi) xüsusi vəsaitin bir hissəsindən istifadə olunmamasını sübut edir. Bu halda müəssisənin rəhbərliyi özünün xüsusi dövriyyə vəsaitindən (cari aktivlərindən) daha çox gəlir gətirən istiqamətlərdə istifadə etmək üçün əməli tədbirlər görməlidir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, xalis dövriyyə kapitalı müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitidir. Bir qayda olaraq, müəssisənin dövriyyə aktivlərinin onun xüsusi vəsaiti hesabına örtülməyən hissəsi kreditor borcları hesabına, kreditor borcları çatışmadıqda isə qısamüddətli bank kreditləri hesabına örtülür.

Təhlil zamanı qısamüddətli kreditə olan tələbatı, iqtisadi dildə desək, maliyyə-istismar (işlətmə) tələbatı təyin etmək lazım gəlir. Bu göstərici cari aktivlərdən (pul vəsaiti daxil edilmədən) əmtəəlik məhsulla əlaqədar kreditor borclarını çıxmaqla təyin edilir. Həmin tələbat nə xüsusi vəsait, nə uzunmüddətli kreditlər, nə də qısamüddətli kreditor

borcları ilə örtülməyən xalis dövriyyə aktivlərinin bir hissəsidir. O, xüsusi dövriyyə vəsaiti çatışmamazlığını və qısa müddətli kreditə olan tələbatı xarakterizə edir.

Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə və qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri (borclar) ilə örtülməsi dərəcəsini təyin etmək üçün mühasibat balansında məlumatlardan istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 7.14).

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, müəssisənin dövriyyə vəsaitinin (cari aktivlərin) əldə edilməsində həm xüsusi vəsaitdən və həm də cəlb edilmiş vəsaitdən, yəni qısamüddətli maliyyə öhdəliklərindən, qısamüddətli bank kreditləri və kreditor borclardan istifadə olunmuşdur. Lakin hesabat ili ərzində cari aktivlərin formalaşmasında xüsusi vəsaitin payı xeyli azalmış, cəlb edilmiş vəsaitin payı isə artmışdır. Bu, hesabat dövrü ərzində istehsal ehtiyatlarının, mal-material dəyərlilərinin əldə edilməsində bank kreditlərindən və kreditor borclardan daha çox istifadə olunmasının nəticəsidir.

Cədvəl 7.14

Cari aktivlərin örtülməsi mənbələri

<i>Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər</i>	<i>İlin əvvəlinə</i>	<i>İlin sonuna</i>	<i>Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)</i>	<i>Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri</i>	<i>İlin əvvəlinə</i>	<i>İlin sonuna</i>	<i>hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1. Ehtiyatlar və məsrəflər	516047	991802	+475755	1. Xüsusi mənbələr	1036651	984347	- 52304
1.1.İstehsal ehtiyatları (ATƏ də daxil olmaqla)	100865	110592	+ 9727	1.1.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan mənbələr	529405	403871	- 125534
1.2. Bitmiş istehsal	5847	99385	+ 93538	1.2. Dövriyyə aktivlərinin örtülməsinə istifadə olunan mənbələr	507246	580476	+ 73230
1.3.Gələcək dövrlərin xərcləri	400925	334258	- 66667				
1.4.Hazır məhsul	4418	72501	+ 68083				
1.5.Yüklənmiş mallar	3992	373844	+ 369852				
1.6.Mallar	--	1222	+1222				

1.7. Mal qalı-ğna düşən tədavül xərcləri	--	--	--				
2. Pul vəsaiti, hesablaşmalar və sair aktivlər	2933	109169	+106236	2. Qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri	11734	520494	+ 508761
2.1. Pul vəsaiti (mühasibat balansında 280-310-cü sətirlər üzrə məbləğlərin cəmi)	425	72044	+ 71619	2.1. Qısamüddətli bank kreditləri	3723	--	- 3723
2.2. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	17	34	+ 17	2.2. Qısamüddətli borclar	--	--	--
2.3. Debitor borcları (mühasibat balansında 200-250-ci sətirlər üzrə məbləğlərin cəmi)	2491	37080	+ 34589	2.3. Kreditor borcları və sair passivlər	8011	520495	+ 512484
2.4. Sair aktivlər	--	--	--				
Cəmi (1-ci sət.+2-ci sət)	518980	1100971	+581991	Cəmi (sət. 1.2.+sət.2)	518980	1100971	+581991

Dövriyyə vəsaitinin formalaşmasında xüsusi vəsaitin payı ilin əvvəlindəki 97,74 faizdən ($507246 \times 100 : 518980$), ilin sonunda 52,72 faizədək ($580476 \times 100 : 1100971$) aşağı düşmüş, bunun əksinə olaraq, cəlb edilmiş vəsaitin payı 2,26 faizdən ($11734 \times 100 : 518980$) 47,28 faizədək ($520495 \times 100 : 1100971$) qalxmışdır.

Bazar münasibətləri şəraitində nizamnamə kapitalı uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin və cari aktivlərin əldə edilməsinə istifadə olunur. Nizamnamə kapitalı üzrə ümumi məbləğdən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan məbləğlərin cəmini çıxmaqla, cari aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan nizamnamə kapitalı məbləği təyin edilir.

Bizim misalımızda cari aktivlərin, yəni dövriyyə vəsaitinin maliyyələşdirilməsinə istifadə olunan nizamnamə kapitalı:

a) ilin əvvəlinə 503125 min manat (1032530 – 529405);

b) ilin sonuna 563024 min manat (966895 – 403871) məbləğində olmuş, yaxud təqvim ili ərzində 59899 min manat (563024-503125) artmışdır. Maraqlı burasıdır ki, hesabat dövründə müəssisənin nizamnamə kapitalı 65635 min manat (966895 - 1032530) azalan şəraitdə, bu mənbədən cari aktivlərin əldə edilməsinə sərf olunan vəsait məbləği 59899 min manat (563024 - 503125), yaxud 11,9 faiz artmışdır. Bu səbəbdən də Nizamnamə kapitalından cari aktivlərin əldə edilməsinə istifadə olunan vəsaitin payı ilin sonuna 58,23 faizədək ($563024 \times 100 : 966895$) artmışdır.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində dövriyyə aktivlərinin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri 732730 min manat (580476 – 507246) artmışdır.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi kifayət qədər xüsusi cari aktivlərin, yəni dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasından asılıdır. Xüsusi vəsait mənbələri hesabına dövriyyə aktivlərinin yaradılması və çoxaldılmasının müəssisə üçün faydalılığı eyni olmur. Buna görə də təhlil zamanı xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artması və ya azalmasına təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək tələb olunur. Bunun üçün mühasibat balansında və əvvəlki analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (Cədvəl № 7.15).

Əvvəlki analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, cari aktivlərin əsas hissəsini təşkil edən ehtiyat və məsrəflər hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə, ilin sonunda 475755 min manat artmışdır (991802 - 516047).

Ehtiyat və məsrəflərin artımının cüzi bir hissəsi – 73270 min manatı, yaxud 15,4 faizi ($73230 \times 100 : 475755$) müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına, yerdə qalan 84,6 faizi isə qısamüddətli borclar və kreditlər hesabına yaranmışdır. Bunu müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal hesab etmək olmaz. Buna görə də kreditor borclarını ətraflı təhlil etmək tələb olunur.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti (cari aktivlərin) qalıqlarına təsir göstərən amillər

	<i>Amillər</i>	<i>Amilin təsirinə dair hesablama</i>	<i>Amilin təsirinin miqdarı (+,-)</i>
1.	Xüsusi vəsait mənbələrin dəyişilməsi	984347 - 1036651	- 52304
1.1.	Nizamnamə kapitalının dəyişilməsi	966895 - 1032530	- 65635
1.2.	Ehtiyat fondunun dəyişilməsi	2787 - 0	+ 2787
1.3.	Xüsusi təyinatlı fondların dəyişilməsi	374 - 3981	- 3607
1.4.	Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatların dəyişilməsi	924 - 122	+ 802
1.5.	Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmaların dəyişilməsi	34 - 18	+ 16
1.6.	Bölüşdürülməmiş mənfəət məbləğinin dəyişilməsi	13333 - 0	+ 13333
2.	Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri məbləğlərinin dəyişilməsi	294699 - 0	+ 294699
2.1.	Uzunmüddətli kredit məbləğlərinin dəyişilməsi	294699 - 0	+ 294699
3.	Permanent (daimi) kapitalın dəyişilməsi (1-ci sət + 2-ci sət)	1279046 - 1036651	+242395
4.	Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin dəyişilməsi	6985770 - 529405	+ 169165
4.1.	Əsas vəsaitin dəyişilməsi	678382 - 528340	+ 150042
4.2.	Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının dəyişilməsi	2370 - 349	+ 2021
4.3.	Quraşdırılacaq avadanlıqların dəyərinin dəyişilməsi	1565 - 210	+ 1355
4.4.	Qurtarmamış kapital qoyuluşlarının dəyişilməsi	1622 - 489	+ 15733
4.5.	Qeyri-maddi aktivlərin dəyişilməsi	31 - 17	+ 14
	Yekunu (sət 3 – sət 4)	580476 - 507246	+ 73230

7.5.3. Kreditor borclarının təhlili

Fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsal və satış proseslərinin normal gedişatını və genişləndirilməsi ilə əlaqədar məqsədyönlü kreditor borclarının çoxalması müsbət hal hesab olunur. Bununla belə istifadə olunan və imkan daxilində daha tez qaytarılan, həddən artıq kreditor borclarının olması mütərəqqi faiz stavkaları tətbiq edilməyən hallarda da onların qaytarılması imkanları və müddətlərinin göz-
lənilməsini şübhə altına alır, nəzərdə tutulan müddətlərin gecikdirilməsi isə cərimələrin ödənilməsinə, yəni qeyri-məhsuldar xərclərin yaranmasına, son nəticədə isə maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Cari passivlərin əsas tərkib hissəsi sayılan kreditor borcları pul vəsaitinin ödənilməsi üzrə müəssisə öhdəlikləri hesab olunur. Buraya satın alınmış mal-material dəyərləri və xidmətlərə görə öhdəliklər, malalan və sifarişçilərdən alınan avans məbləğləri, ödəniləsi veksellər, kommersiya akseptləri, əməyin ödənişi üzrə borclar, əmlak sığortası üzrə borclar, büdcəyə olan borclar, təhtə hesab şəxslərə olan borclar, sair kreditorlara olan borclar və i.a. daxildir. Kreditorlara olan borclara dair məlumat balansın passivinin II bölməsində və müvafiq mühasibat uçot registrlərində verilir.

Bizim misalımızda ilin sonuna bütün cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin 45,35 faizini ($816117 \times 100 : 1799540$) cəlb edilmiş vəsaitlər, o cümlədən kreditor borcları 28,70 faizini ($516513 \times 100 : 1799540$) təşkil edir.

Təhlil zamanı kreditor borclarının ümumi həcmi və dinamikasını öyrənməklə kifayətlənmək olmaz. Əksər hallarda istehsalın genişləndirilməsi və ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə kredit hesabına material tədarükü, maşın və avadanlıqların əldə edilməsi, işçilərin əməyinin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması, müəssisə üçün sərfəli şərtlərlə qısamüddətli borcların alınması və i.a. müəssisə fəaliyyətinin canlandırılması və genişləndirilməsini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq kreditor borclarının artımı və bu borclardan istehsal və satış proseslərində istifadəsi faydalı hesab olunur. Yüksək faiz dərəcələri olmayan və iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməyən kreditor borclarından tədarük, istehsal və satış proseslərinin genişləndirilməsi və ahəngdarlığının təmin edilməsində istifadə olunan kreditor borclar vaxtında qaytarılmadıqda daha da yüksək artırılmış

faiz dərəcələri tətbiq edilən bank kreditləri ilə müqayisədə faydalı olur. Bu səbəbdən də müəssisələrin çoxu faiz ödəmələri olmayan mal-satanlara və xidmət göstərənlərə olan kreditor borcları qaytarmağa səylə çalışır. İnflyasiya şəraitində kreditor borclarının qaytarılması müddətlərinin gecikdirilməsi və sonralar həmin borcların ucuzlaşmış (inflyasiyaya uğramış) pulla qaytarılması da müəssisə üçün faydalı olur. Buna görə də təhlil zamanı kreditor borclarının tərkibi və strukturunu öyrənmək tələb olunur. Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ili ərzində kreditor borclarının tərkibi və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.16).

Cədvəl 7.16

Kreditor borclarının tərkibi və strukturunun təhlili²

Kreditorlarla hesablaşmalar	Hesabat ilinin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)	
	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği, min man. (3-cü süt.- 1-ci süt.)	xüsusi çəkisi, %-lə (4-cü süt.- 2-ci süt.)
1. Büdcəyə ödəmələr üzrə borclar	2306	29,14	32087	6,22	+29781	-22,92
2. Sosial ehtiyaclara ayrı- malar üzrə borclar	493	6,23	13798	2,68	+13305	-3,55
3. Əməyin ödənişi üzrə bor- clar	1637	20,69	29083	5,64	+27446	-15,05
4. Maddi dəyərlərin alınması, iş və xidmətlərdən istifadə ilə əlaqədar borclar	---	---	422379	81,92	+422379	+81,92
5. Büdcədən kənar tədiyyələr üzrə borclar	---	---	10004	1,94	+10004	+1,94
6. Sair kreditorlara olan borclar	3477	43,94	8238	1,60	+4761	-42,34
Kreditor borclarının cəmi	7913	100,0	515589	100,0	+507676	x

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ili ərzində müəssisənin kreditor borcları 507676 min man. məbləğində, yaxud $(515589: 7913) = 65,2$ dəfə artmışdır. Borcların artımının $(422379 \times 100: 507676) = 83,2\%$ -i maddi dəyərlilərin alınması, iş və xidmətlərdən istifadə üzrə borcların payına düşür. İlin baş-

² Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar üçün kreditor borcları cədvəl məlumatlarına daxil edilməmişdir. (Bank kreditləri üzrə bu borclar müəssisə tərəfindən qaytarıldığına görə)

lanğıcında material resurslarını satan və müxtəlif xidmətlər göstərən kənar müəssisələrə borcları olmadığı şəraitdə, ilin sonunda yarım milyard manata yaxın borcun olması kifayət qədər material resurslarının yaradılması və istehsalın ahəngdar işlədilməsinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

Hesabat materiallarından (1 yanvar tarixə mühasibat balansı) görüldüyü kimi, ilin sonuna müəssisə anbarlarından istehsal etiyatları, hazır məhsul və yüklənmiş mallar maddələri üzrə qalıqlar 120328 min manat (müvafiq surətdə 7316 min manat, 72501 min manat və 40511 min manat), gələcək dövrlərin xərclərində və bitməmiş istehsalda material xərcləri 384736 min manat (289566+95230 min manat.) təşkil edir.

Malsatanlarla bağlanmış müqavilələrdə satın-alınan materialların dəyərini onlardan hazırlanan məhsulu və yarımfabrikatları reallaşdırdıqdan sonra, lakin materialı qəbul edən andan 6 aydan gec olmayaraq ödəməklə hesablaşma öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə dair analitik uçot məlumatlarından görüldüyü kimi, malsatanlara olan borcun 308421 min manatı, yaxud 73,0%-i ($308421 \times 100 : 422379$) 3 ayadək və 113958 min manat, yaxud 27%-i ($113958 \times 100 : 422379$) 5 ayadək olan borclarıdır.

Mühasibat uçotu məlumatlarından görüldüyü kimi, müəssisədə gələcək dövrlərin xərcləri mövsümü sənaye istehsalına hazırlıq işləri ilə əlaqədardır və yaxın gələcəkdə ödənilə bilər. Beləliklə, malsatanlarla müqavilə şərtlərini hesaba almaqla onlara olan kreditor borcların vəziyyətinin təhlili göstərir ki, müəssisədə onlara olan 422379 min manat kreditor borcunu vaxtında ödəmək üçün kifayət qədər müvafiq təyinatlı vəsaitin daxil olması 587064 min man. ($202328 + 384736$) gözlənilir. Deməli, malsatanlara olan kreditor borcları qeyri-normal borclar kimi qəbul etmək olmaz.

Əməyin ödənişi üzrə borc ilin əvvəli ilə müqayisədə 17,8 dəfə (29083:1637) artmasına baxmayaraq kreditor borclarının ümumi həcminə onun xüsusi çəkisi 20,69%-dən 15,05 faizədək azalmışdır. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borcun böyük artımı məhsul istehsalının artımı ilə əlaqədar olaraq, nisbi dəyişən əməkhaqqı xərclərinin çoxalması və uzun müddət xidmətə görə ildə 1 dəfə ödənilən mükafatların hesablanması ilə izah olunur. Analitik uçot və 10№-li jurnal-orderdə verilən məlumatlarından görüldüyü kimi, işçi heyəti dekabr ayının əməkhaqqını almamışdır. Bank tərəfindən təyin edilmiş qrafikdə əməyin ödənişi

üçün nağd pul vəsaitini hər ayın 7-də verilməsi nəzərdə tutulduğuna və mühasibat balansı 1 yanvar tarixinə tərtib edildiyinə görə, bu maddə üzrə kreditor borcunun artımını da qeyri-normal hesab etmək olmaz.

Məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəətin, habelə əmlakın artması ilə əlaqədar olaraq gəlir vergisi, əlavə dəyər vergisi, mənfəətdən vergi, əmlak vergisi və s. vergilərin çoxalması hesabına büdcəyə ödəmələr, əməyin ödənilməsinə məsrəflərin artması hesabına sosial ehtiyaclara ayırmalar üzrə kreditor borclarının artımını da normal hal hesab etmək olar.

Maraqlı burasıdır ki, hesabat ilində kreditor borclarının böyük məbləğdə artımına baxmayaraq onun xüsusi çəki göstəriciləri aşağıdakı kimi azalmışdır. İlin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonunda: büdcəyə ödəmələr üzrə –29,14%-dən, 6,22%-dək, yaxud 22,94%;

-sosial ehtiyaclara ayırmalar üzrə 6,23%-dən, 2,68%-dək, yaxud 3,55%;

-əməyin ödənişi üzrə borclar 20,69%-dən, 5,64 %-dək, yaxud 15,05%;

- sair kreditor borclar 43,94%-dən 1,60%-dək yaxud 42,34% azalmışdır.

Təhlil zamanı sadəcə olaraq, kreditor borclarının tərkibi, strukturu, artması və azalması məbləğləri səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bununla yanaşı çıxarılan nəticələri dəqiq qiymətləndirmək üçün mühasibat balansında və uçot registrlərində verilən borc məbləğlərinə dair informasiyanın dürüstlüyünü, borcların növləri və müddətləri üzrə dəqiqliyini təyin etmək də tələb olunur. Bunun üçün müqavilə və kontraktları araşdırmaq, borcu tələb edənlərlə şəxsi əlaqə saxlamaq, onlardan alınan məktub və teleqramların tələblərini öyrənmək borclar üzrə öhdəliklərin analitik uçot registrlərində və hesabatlarda vaxtında və tam həcmdə əks etdirilməsini dəqiqləşdirmək tələb olunur.

Əksər müəssisələrdə kreditor borcların artımı və onların strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər müəssisələr arasında, eləcə də müəssisələrlə dövlət büdcəsinə tədiyyələri tənzimləyən orqanlar arasında hesablaşma münasibətlərinin pozulması ilə izah olunur. Məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışı həcmının artımı ilə əlaqədar olaraq, müəssisənin debitor borclarının artımı öz növbəsində müəssisə vəsaitinin dövriyyədən çıxması, pul axınının (gəlirinin) azalması və tədiyyə öhdəlikləri ilə əlaqədar olaraq kreditor borclarının artması ilə

nəticələnir. Deməli, debitor borcları da öz növbəsində kreditor borcların yaranmasına səbəb olur. Buna görə də bu borcların qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı öyrənilir. Bizim misalımızda hesabat ilində debitor və kreditor borclarının hərəkəti belə olmuşdur.

Cədvəl 7.17

Debitor və kreditor borclarının müqayisəli təhlili, min man.

Debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə borclar	Debitor borclar	Kreditor borclar	Borcların artımı	
			debitor borclarının	kreditor borclarının
1. Alınmış və qəbul edilmiş mallar, iş və xidmətlər üzrə borclar	337006	422379	---	85373
2. Verilmiş (alınmış) avanslar üzrə borclar	18077	---	18077	---
3. Bütçədənkənar tədiyyələr üzrə borclar	---	10004	---	10004
4. Bütçə ilə hesablaşmalar üzrə borclar	110	32087	---	31977
5. Sosial sığortaya ayırmalar üzrə borclar		13798	---	13798
6. Əməyin ödənişi üzrə borclar		29083	---	29083
7. Təhtəhesab şəxslərlə hesablaşmalar üzrə borclar	1017	---	1017	---
8. Sair debitor və kreditor borcları	7541	8238	---	697
9. Törəmə müəssisələr üzrə borclar	891	---	891	---
10. İddialar üzrə borclar	876	---	876	---
CƏMİ	365518	515589	20861	170932

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilinin sonuna kreditor borclar debitor borcları ilə müqayisədə $515589 - 365518 = +150071$ min manat çox olmuşdur. Deməli, debitor borclarının səfərbər etməklə kreditorlara olan borcların qaytarılması ehtimalı azdır. Qarşılıqlı borclar hesaba alındıqda kreditorların nisbi artımı $170932 \times 100 : 20861 - 100 = 719\%$ olur.

Təhlil zamanı kreditor borclarının qaytarılması müddətlərinin gecikdirilməsinin xammal və material satanlarla, istehsal xidmətlərini icra edənlərlə müqavilələrin pozulması üçün təhlükəli anların olması, yəni potensial malsatanların, borcverənlərin itirilməsi təhlükəsi öyrənilir. Debitor borclarının təhlilində də dövr sürəti göstəriciləri öyrənilir.

Kreditor borclarının dövr sürəti aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir:

$$D_k = \frac{K_b \times U}{XM}$$

Burada: D_k -kreditor borclarının dövr sürəti;

K_b -kreditor borcları məbləği;

XM-xammal, material və i.a. tədarükü üzrə dövriyyə məbləği;

U-dövrün gün hesabı ilə uzunluğu göstərilir.

Kreditor borclarının dövretmə əmsalı reallaşdırılan məhsulun maya dəyərini kreditor borclarının orta illik məbləğinə bölməklə də təyin edilir. Bu əmsal onlara təqdim olunan hesabnamələri ödəmək üçün nə qədər dövriyyə vəsaitinin lazım olduğunu göstərir. Təqvim ili ərzində günlərin sayını (365 yaxud 366) bu əmsala bölməklə kreditor borclarının gün hesabı ilə dövr sürətini təyin etmək olar. Bu göstərici kreditor borclarını tam ödəmək üçün neçə gün lazım gəldiyini bildirir.

7.6. Müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin təhlili

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini keyfiyyətə xarakterizə edən göstəricilərdən biri də onun ödəniş qabiliyyətidir. Ödəniş qabiliyyəti dedikdə, müəssisənin möhlətli öhdəlikləri üzrə tədiyyələrin vaxtında ödənilməsi qabiliyyəti başa düşülür. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ödəniş qabiliyyəti nəinki müəssisə təsisçilərinin, eyni zamanda xarici investorların, bankların, qarşılıqlı əlaqədə olan kənar müəssisələrin marağını təyin edən problemlərdən biridir. Dövlət və kommertiya bankları kredit verməzdən əvvəl, müəssisə ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrə başlamaq və portnyorluq etmək istəyən kənar müəssisə və təşkilatlar isə müqavilə bağlamazdan əvvəl onun ödəniş qabiliyyətini yəni borcları qaytarmaq imkanlarını öyrənirlər.

Müəssisənin ödəniş qabiliyyəti onun cari aktivlərinin likvidliyini, yəni onların nağdı pula çevrilməsi imkanını təyin etməklə başlanılır. Ödəniş qabiliyyəti cari aktivlərin likvidlik dərəcəsiindən bilavasitə asılı olduğuna görə, likvidlik və ödəniş qabiliyyəti anlayışları bir-birinə çox yaxın olan anlayışlardır.

Kassada, hesablaşma və valyuta hesablarında, xüsusi hesablarda olan pul vəsaiti, asanlıqla və tez reallaşdırmaqla pul vəsaitinə çevrilmək mümkün olan qiymətli kağızlar, daxil olması ehtimalı yüksək olan debitor borcları qısamüddətli bank kreditlərinin, mallara, iş və xidmətlərə görə kreditor borclarının, büdcəyə, sosial sığortaya, pensiya fonduna, məşğulluq fonduna, eləcə də digər hüquqi və fiziki şəxslərə olan borcların ilk növdəbə ödənilməsini təmin edən tədiyyə vəsaitləridir.

Göstərilən vəsait növləri üzrə cəmi məbləğin təcili öhdəliklərin cəmindən çox olması müəssisənin ödəniş qabiliyyətli olmasını, əks

halda isə onun ödəniş qabiliyyətinin olmamasını sübut edir.

Ödəniş qabiliyyəti əmsalını (faizini) təyin etmək üçün mühasibat uçotu informasiyalarından istifadə etməklə, müəssisənin tədiyyə öhdəlikləri və bu öhdəlikləri icra etmək üçün mövcud olan tədiyyə vəsaitlərini ayrı-ayrılıqda qruplaşdırmaqla iki tərəfli sadə analitik cədvəl tərtib edilir. Bizim misalımızda bu informasiyalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.18).

Cədvəl 7.18

Tədiyyə vəsaitləri və tədiyyə öhdəliklərinin təhlili

<i>Tədiyyə vəsaitləri</i>	<i>Məbləği, min man.</i>	<i>Təcili öhdəliklər</i>	<i>Məbləği, min man.</i>
1. Kassada olan pul vəsaiti	1683	1. Bütdcəyə olan borclar	28908
2. Hesablaşma, xüsusi valyuta və d. hesablarda olan pul vəsaiti	8415	2. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar	36432
3. Yüklənmiş mallar	996	3. Əmlakın sığortası üzrə borclar	2376
4. Malalanlar tərəfindən ödənilməsi gözlənilən borclar	90644	4. Deponent ödəmələri üzrə borclar	4495
5. Əsas vəsait obyektlərinin satışından gözlənilən məbləğlər	9108	5. Qısamüddətli bank kreditləri üzrə borclar (ödəmə vaxtı çatmamış)	42375
6. Daxilolması icarə haqları	1779	6. Podratçıların təqdim etdikləri hesabnamələr üzrə borclar	24950
7. Debitor borclarının daxil olması	8316	7. Səhmdarlarla kapitalda iştirakı üçün dividend ödəmələri (səhmlər üzrə) borcları	13845
8. Vaxtı keçmiş debitor borclarının daxil olması	2628	8. Əsas vəsait obyektlərinin təmiri üzrə borclar	7240
9. Potensial malalanlar tərəfindən ödəniləsi gözlənilən məbləğlər (avans olaraq)	9152	9. Ödəmə vaxtı çatmış sair kreditör borclar	24342
10. Akkreditivlərdə və çek kitabçalarında olan vəsait qalığı	6230	10. Yol və məşğulluq fondlarına olan borclar	8260
11. Məqsədli proqramların reallaşdırılması üçün digər müəssisələrdən daxilolmalar (gözlənilən)	1693	11. Müəssisədə işləməyən fiziki şəxslərə olan borclar	476
12. Əvvəllər verilmiş, lakin istifadə olunmamış avans qalığı	4287		
Yekunu	144931	Yekunu	166999
Tədiyyə öhdəliklərinin tədiyyə vəsaitlərindən artıqlığı (və ya azlığı)	22068		

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil aparılan tarixə müəssisə 22068 min manat ödəmə vaxtı çatmış və keçmiş kreditor borcunu ödəmək iqtidarında deyildir.

Müəssisə təcili tədiyyə öhdəliklərinin 86,78%-ni (144931×100:166999) ödəmək imkanına malikdir. Bu halda ödəniş qabiliyyəti əmsali 0,87 olur ki, bunu da məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı həcminin daim azaldığı və bunun əksinə olaraq, tədiyyə öhdəliklərinin sürətlə artdığı müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal göstərici kimi qəbul etmək olar.

Kreditödəmə qabiliyyətini təyin edən zaman müəssisənin tədiyyə öhdəliklərinin aşağıda göstərilən qruplarını bir-birindən ayırmaq lazımdır: 1) ödəmə müddəti çatmış və keçmiş tədiyyə öhdəlikləri; 2) yaxın gələcəkdə ödəməli tədiyyə öhdəlikləri; 3) uzunmüddətli borclar.

Təhlil işlərində birinci iki qrupa aid borclar qısamüddətli öhdəliklər, üçüncü qrupa aid borclar isə uzunmüddətli öhdəliklər adlanır.

Müəssisənin dövriyyə aktivləri ilə örtülən, yaxud da yeni qısamüddətli borclar yaranması hesabına ödənilən borclar qısamüddətli öhdəliklərdir. Bir qayda olaraq, qısamüddətli öhdəliklər bir ildən çox olmayan qısa müddət ərzində ödəniləsi borclardır.

Uzunmüddətli öhdəliklərdən (kredit və borclardan) hesabat ili ərzində ödənilməli olan borclar da cari ödəniş qabiliyyətinin təhlilində qısamüddətli öhdəliklərə aid edilir.

Bir təqvim ili keçdikdən sonra qaytarılmalı borclar uzunmüddətli öhdəliklərdir ki, bunlara da uzunmüddətli kredit və borcları, vekselləri, uzunmüddətə icarəyə görə icarə haqlarını, uzunmüddətə buraxılan istiqrazlar üzrə borclar və i.a. öhdəlikləri aid etmək olar.

Qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün cari aktivlər də likvidlik dərəcəsinə görə üç qrupa bölünür:

Birinci qrupa kassada, hesablaşma, valyuta və digər hesablarda olan pul vəsaiti, təhlil aparılan müəssisənin başqa müəssisələrdəki bir ilədək müddətə faizli istiqrazlara və digər qiymətli kağızlara qoyuluşlar, başqa müəssisələrə verilən qısamüddətli borclar, banklarda olan depozitlər, digər müəssisələrdən alınmış səhmlər və digər qısamüddətli maliyyə qoyuluşları aid edilir.

İkinci qrupa, anbarlarda olan hazır məhsul, yüklənmiş mallar üzrə qalıqlar, normal debitor borcları və digər nisbətən asan və

qısamüddətə pula çevirmək mümkün olan aktivlər aid edilir.

Üçüncü qrupa, istehsal ehtiyatları (10, 15 və 16-cı hesablar üzrə qalıqlar), bitməmiş istehsal, gələcək dövrlərin xərcləri və digər nisbətən çətin və gec reallaşdırılan aktivlər aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cari ödəniş qabiliyyətinin təyin edilməsi idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birinci qrupa aid likvidlik vəsaiti məbləğlərinin cəmini birinci qrup üzrə borcların cəmi ilə tutuşdurmaqla, cari ödəniş qabiliyyəti təyin edilir. Əmsal vahidə bərabər olduqda yaxud vahiddən yüksək olduqda müəssisənin cari ödəniş qabiliyyəti ideal sayılır.

Cari ödəniş qabiliyyəti əmsalı hər ayın və hər kvartanın sonuna təyin edilir. Kreditor borcları, bir qayda olaraq, debitorlardan, məhsul, iş və xidmətlər satışından, alınan avanslardan və digər mənbələrdən daxil olan pul gəlirlərindən hər gün ödənilir. Bu səbəbdən də ödəniş qabiliyyətinin operativ təhlil edilməsi tələb olunur. Bunun üçün 1, 5, 10, 15, 20, 25 gün, bəzən də bir ay müddətində ödəniş qabiliyyətini xarakterizə edən tədiyyə təqvimini tərtib edilir. Bu təqvimin bir tərəfində nağd pul vəsaiti və gözlənilən pul gəlirləri, digər tərəfində isə həmin dövrə aid gözlənilən tədiyyə öhdəlikləri (ödəniləsi borclar) əks etdirilir.

Operativ tədiyyə təqvimini hazır məhsulun yola salınması və reallaşdırılması, avansların verilməsi, əməyin ödənilməsi üzrə hesablaşmalara, maddi sərvətlərin əldə edilməsi, bank çıxarışlarına və digər hesablaşma sənədlərində verilən informasiyaya əsasən tərtib edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin cari və operativ vəziyyətini təhlil etməklə yanaşı, perspektiv ödəniş qabiliyyətini də qabaqcadan öyrənmək tələb olunur. Perspektiv ödəniş qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün mütləq, ara və ümumi likvidlik əmsalları hesablanır.

Mütləq likvidlik əmsalı I qrupa aid edilən likvidlik vəsaiti məbləğləri cəminin balansın passivinin II bölməsində verilən müəssisənin qısamüddətli öhdəlikləri (mühasibat balansında 620, 630, 720-ci sətirlər) cəminə nisbəti kimi təyin edilir. Qərb ölkələrinin, Rusiya Federasiyasının təcrübəsində bu əmsal 0,30-0,35 həddində olduqda, normal sayılır. Bu o deməkdir ki, təhlil aparılan anda müəssisə özünün təcili borclarını tam ödəmək iqtidarındadır. Bizim misalımızda hesabat ayının əvvəlinə mallara, iş və xidmətlərə, əmək ödənişləri üzrə, sosial sığorta və təminat üzrə, büdcədən kənar ödənişlər üzrə,

büdcə ilə hesablaşmalar üzrə və digər qısamüddətli borclar (94№-li hesab) 69774 min manat, kassada, hesablaşma hesabında, Akkreditivlərdə, xüsusi hesablarda, yolda olan və digər I qrupa aid vəsait məbləğlərinin cəminin 30713 min manat olduğunu nəzərə alsaq, mütləq likvidlik əmsalı 0,45 (30713:68774) olur. Deməli, mütləq likvidlik göstəricisi qənaətbəxşdir.

Ara likvidlik əmsalı. Bu əmsal mühasibat balansının aktivində verilən likvidlik dərəcəsinə görə birinci və ikinci qruplara aid edilən vəsait məbləğlərinin cəmini balansın passivinin ikinci bölməsində verilən qısamüddətli borcların cəminə bölməklə hesablanır. Bu əmsal 1-ə bərabər olduqda, normal hesab olunur. Lakin təhlil zamanı analitik uçot informasiyalarından istifadə etməklə, əmsalın reallağını müəyyən etmək lazımdır. Çünki indiki şəraitdə ara likvidlik əmsalı daimi sürətlə artmaqda olan və çətinliklə, həm də faizsiz alınan debitor borclarının daxil olmasından çox asılıdır. Debitor borclarının vaxtında daxil olması ehtimalı azalan şəraitdə ara likvidlik əmsalının 1-ə bərabər olmasını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Belə şəraitdə ara likvidlik əmsalı 1,5-ə bərabər olduqda, ödəniş qabiliyyəti qənaətbəxş sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investorlar və banklar bu və ya digər müəssisəyə kredit verən və vəsait qoyan zaman onun fəaliyyətinə tənqidi yanaşır, ara likvidlik əmsalının təhlilinə üstünlük verir. Bu səbəbdən də ona bəzən də likvidliyin kritik qiymətləndirilməsi əmsalı da deyilir.

Ümumi likvidlik əmsalı. Balansın aktivinin ikinci və üçüncü bölmələr üzrə yekun məbləğlərinin cəmini qısamüddətli öhdəliklərin cəminə bölməklə təyin edilir.

Əksər ölkələrdə bu əmsal 1,4-2,2 dairəsində olduqda normal hal hesab olunur. Lakin ölkəmizdə fəaliyyətdə olan müəssisələrin əksəriyyəti müasir xammal qıtlığı şəraitində daha çox xammal ehtiyatı yaratmaq üçün səy göstərilir. Həm də uzaq məsafələrdən iri partiyalarla material resursları almaq iqtisadi cəhətdən faydalı olduğuna görə, idxal istehsal ehtiyatlarından istifadə olunan ölkə müəssisələrində daha çox istehsal ehtiyatları toplamaq üçün səy göstərilir. Lakin sonralar istehsal olunan məhsula bazar tələbatı azaldıqda, istehsal resepturaları dəyişildikdə və yeni məhsul çeşidləri mənim-sənilmədikdə tələbatdan artıq xammal, material, tara materialları və digər istehsal resurslarını sərfəli qiymətlərlə satmaq mümkün olmur.

Əksər müəssisələrdə azad bazar rəqabəti şəraitində buraxılan məhsulun reallaşdırılması çətin olduğuna görə hazır məhsul qalıqları da daim artmaqdadır. Belə bir şəraitdə həddindən artıq çətin reallaşdırılan material resursları və hazır məhsul qalıqları olan müəssisələrdə ümumi likvidlik əmsalı maliyyə vəziyyətini, xüsusilə də, ödəniş qabiliyyətini dürüst qiymətləndirməyə imkan vermir.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal ehtiyatlarının, kənar müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən görülən iş və xidmətlərin, hazır məhsulun və s. satış qiymətləri, istehsalat və satışın miqyasları və strukturu, məhsulun maya dəyəri və rentabelliyi daim, bəzən də kəskin surətdə dəyişilir ki, bu da, öz növbəsində, müəssisələrin kredit-ödəmə qabiliyyətinə və likvidlik əmsallarına gözlənilməyən təsir göstərir. Bəzən də müəssisələr maliyyə resurslarına olan tələbatı ödəmək üçün uzunmüddətli aktivlərin reallaşdırılması hesabına cari aktivləri tamamlamaq üçün səy göstərir. Bu hal özünü maliyyələşdirmə qabiliyyətinin pisləşməsinə bürizə verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində özünümaliyyələşdirmə sahibkarların, investorların, bankların, bütün əmək kollektivinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir. Özünümaliyyələşdirmə şəraitində əmək adamları əməkhaqlarını, mükafatlarını vaxtında və yüksək səviyyədə almaq imkanlarına malik olur, iş yerlərini itirmək qorxusu olmur, əksinə vəzifələrini yüksəltmək və vəzifə maaşlarını artırmaq ümidləri çoxalır. Bu səbəbdən də təhlil zamanı özünümaliyyələşdirmə əmsalı öyrənilir.

Özünümaliyyələşdirmə əmsalı. Özünümaliyyələşdirmə şəraitində işləyən müəssisələr hazır məhsulu, iş və xidmətləri, bəzən də uzunmüddətli və qısamüddətli aktivləri malalanın diktə etdiyi ucuz qiymətlərlə satmağa məcbur olur. Beləliklə, pula olan tələbatın qısamüddətə ödənilməsinə baxmayaraq onun ödəniş qabiliyyəti düzəlmir.

Müasir idarəetmə sistemində özünümaliyyələşdirmə gəlirlərinin başlıca daxili mənbələri mənfəət və amortizasiya ayırmalarıdır. Maliyyə resurslarına olan tələbatın ödənilməsində səhmlərin buraxılmasından, uzunmüddətli və qısamüddətli borclardan da istifadə edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində daxili maliyyə gəlirlərinin mütəmadi olaraq azalması müəssisələrin müflisləşməsinə, işçilərin əməkhaqqının azalmasına, vaxtında verilməməsinə və son nəticədə iş yerlərinin itirilməsinə səbəb olur ki, bu da özünümaliyyələşdirmə əmsalı ilə yanaşı, orta hesabla bir işçiyə düşən özünümaliyyələşdirmə gəlirinə

dair göstəricinin (ikincinin birinciyə nisbəti) də təyin edilməsini zəruri edir. Buna görə də, sahibkarlarla yanaşı müəssisənin əmək adamları da müəssisənin qeyri-ödəniş qabiliyyətinə düşməsinin səbəblərini: məhsul istehsalı və satışı planlarının yerinə yetirilməməsi, əmək və material sərfi normalarının gözlənilməməsi ilə əlaqədar olaraq məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin yüksəlməsi, bazarın tələbi olmayan, yaxud aşağı keyfiyyətdə məhsul istehsalı ilə əlaqədar olaraq anbarlarda hazır məhsul qalıqlarının artması, debitor borclarının yığılmaması və i.a. gəlirlərin azalmasında əmək adamlarından asılı səbəblərini ətraflı təhlil edirlər.

Ödəniş qabiliyyətinin pisləşməsi bazar rəqabəti ilə bağlı olduğuna görə, sadaladığımız göstəricilər eyni daxili və xarici bazarlarda fəaliyyətdə olan oxşar müəssisələrin təmsalında müqayisəli təhlil edilir.

Müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin pisləşməsi onun maliyyə vəziyyətindən, daha dəqiq desək, maliyyə çətinliklərindən, onların baş verməsi ilə əlaqədar borcların ödəmə vaxtı keçməsi müddətlərindən, digər obyektiv və subyektiv səbəblərdən ola bilər. Belə səbəblərə misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: məhsul istehsalı və satışı planlarının yerinə yetirilməməsi, yaxud ahəngdarlığının pozulması; dövriyyə kapitalından məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmaması; mənfəət planının yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olaraq, özünümaliyyətləşdirmə üçün vəsaitin çatışmazlığı (bəzən məhsul istehsalı və satışı üzrə plan tapşırıqları artıqlaması ilə yerinə yetirilən hallarda belə, istehsal və kommərsiya xərclərinin artması, satış qiymətlərinin aşağı düşməsi, bilavasitə istehsal məsrəflərinə silinən qeyri-məhsuldar xərclərin olması və digər səbəblərdən əməliyyat mənfəəti azalır); debitor borcların, xüsusilə də, uzunmüddətli, ümitsiz və qeyri-normal debitor borclarda olan vəsaitin çoxalması; anbarlarda hazır məhsulun, xüsusilə də, malalanların sifarişi olmadan istehsal edilən və bazar tələbinə uyğun olmayan hazır məhsulun yığılması; tələbatdan artıq material resurslarının yığılması; reallaşdırıla bilməyən, istifadəsiz hazır məhsulun və materialların saxlanması ilə əlaqədar xərclərin və maddi itkilərin artması; kənar təşkilatlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin qiymətləri və tariflərinin qalxması və digər səbəblər. Bütün bunların maliyyələşdirilməsi mənbələri olmadıqda müəssisənin kreditödəmə qabiliyyəti azalır.

Deməli, müəssisənin ödəniş qabiliyyəti, kreditödəmə qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Kreditödəmə qabiliyyəti alınan kreditin vaxtında və

tam həcmdə qaytarılması deməkdir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq müəssisələrin müstəqilliyinin artırılması, bankların təsərrüfat hesabına keçməsi, yeni mülkiyyət formalarının yaradılması, mülkiyyət forması və tabeçiliyindən asılı olmayaraq müəssisələrarası hesablaşmaların dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi, borcverənlərin borcalanlarla müqayisədə üstün hüquqlara malik olması, kreditvermə formalarının dəyişilməsi və faiz dərəcələrinin müxtəlifliyi bir tərəfdən kreditin rolunu, digər tərəfdən ondan istifadə olunmasına iqtisadi münasibəti köklü surətdə dəyişdirmişdir. Buna görə də banklar, borcverən müəssisə və təşkilatlar borc vermək üçün qərara gəlməzdən əvvəl borclularının etibarlılığını, onun əmlakının həcmi və strukturunu, fəaliyyət istiqaməti və istehsal tsiklinin uzunluğunu, mövsümlüyünü, iqtisadi vəziyyətini, bazar konyukturunu, maliyyə qoyuluşları və onların istiqamətlərini, maliyyə sabitliyini və digər məsələləri öyrənir, yəni təhlil edir.

Bunun üçün ilk növbədə kredit almaq, yaxud kreditə mal almaq istəyi olan müştərinin borca münasibətini, kreditor və investorların hesabnamələrinin, fəhlə və qulluqçulara, büdcəyə olan borcların ödənilməsinə diqqətli münasibəti, müəssisənin inkişafı templəri və istiqamətləri, borc almaq istəyin səbəbi və onun əsaslandırılması, əvvəlki borclar üzrə iqtisadi sanksiyaların vəziyyəti maliyyə və mühasibat hesabatlarında, digər informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan, bəzən də həmin müəssisə ilə bilavasitə iqtisadi əlaqələri olan müəssisələrin informasiyasından istifadə etməklə öyrənilir.

Eyni zamanda müəssisənin, xüsusilə də, yeni yaradılan müəssisənin biznes planı, burada verilən əsas göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, balanslaşdırılması öyrənilir. Bu istiqamətlərdə təhlil aparan zaman kredit almaq arzusunda olan müəssisənin aktivlərinin tərkibində daha tez pula çevirmək mümkün olan, yəni likvidlik səviyyəsi nisbətən yüksək olan yüklənmiş mallar, debitor borcları, defisit xammal və materiallar, daha tez və yüksək mənfəət verən qiymətli kağızlar, barter, faktoring əməliyyatları üzrə yolda olan mallar və digər dövriyyə aktivləri daha ətraflı araşdırılır.

Kreditödəmə qabiliyyəti yuxarıda sadaladığımız əmlak vəziyyətini, yəni kreditin qaytarılması təminatını xarakterizə edən göstəricilərlə yanaşı, borcalanın maliyyə vəziyyəti və onun sabitliyini xarakterizə edən digər göstəricilərdən də çox asılıdır. Buna görə də yuxarıda sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı istehsalın rentabellik səviyyəsini,

dövriyyə kapitalının dövr sürətini, istehsal və satış planlarının yerinə yetirilməsinin sabitliyini, məhsul, iş və xidmətlər satışının müqavilələrlə örtülməsini, maliyyə rıçaqının sabitliyini, ümumi gəlirdə kreditor borclarının xüsusi çəkisini, ümumi gəlirin kreditor borclarına nisbətən üstün artım templərə nail olmasının mümkünlüyünü, əvvəllər alınan kreditor borcları üzrə ödəmə vaxtı keçmiş borc məbləğlərini və müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən digər bu kimi göstəricilər ətraflı öyrənilir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət və Kommersiya bankları, borc verən imkanlı müəssisə və təşkilatlar, habelə kreditə mal, iş və xidmət satanlar borcalanlarının ödəmə qabiliyyətini yuxarıda verilən göstəricilər üzrə ətraflı təhlil edib, öyrənə bilmədiklərinə görə, mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, ölkə ərazisində fəaliyyətdə olan bütün təsərrüfat subyektlərində debitor və kreditor borcları sürətlə artmaqda davam edir. Dövlət və kommersiya bankları verdikləri kreditləri almaqda, mal satan və xidmət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatlar isə kreditə satış üzrə olan borcları yığmaqda çətinlik çəkdiklərinə görə ödəmə müddəti keçmiş borc məbləğləri gün-bəgün artmaqdadır. Bu səbəbdən də maliyyə sabitliyinə malik fəaliyyətdə olan müəssisələr azlıq təşkil edir.

Azərbaycanda fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin borc alanların kredit qaytarma qabiliyyətinin təhlilinə dair nə praktik təcrübəsi və nə də təlimat materialları yoxdur.

Lakin Rusiya Federasiyasının müəssisələrində ödəniş qabiliyyətinin və kredit qaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində ara likvidlik əmsalı, ümumi likvidlik əmsalı kimi keyfiyyət göstəricilərindən istifadə edilir. Bu ölkənin təsərrüfat subyektlərində ödəniş qabiliyyətinin və maliyyə sabitliyinin, habelə kredit qaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində ara likvidlik əmsalının 0,5-dən, ümumi likvidlik əmsalının 1,5-dən aşağı düşməməsi normal hal hesab olunur. Rusiya Federasiyasının təcrübəsində ümumi likvidlik əmsalı 1-dən kiçik olan müəssisələr birinci sinfə, 1-1,5 arasında olduqda ikinci sinfə, 1,5-dən yüksək olduqda isə üçüncü sinfə daxil edilir.

Banklar mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, birinci sinfə aid edilən müəssisələri kredit qaytarma qabiliyyəti olmayan müəssisələr sırasına daxil edir və onlara kifayət qədər əmlaka, o cümlədən dövriyyə aktivlərinə malik olmasına baxmayaraq, çox ağır şərtlərlə və yüksək faiz dərəcələri ilə kredit verilir.

Rusiya təcrübəsində müəssisənin ödəniş qabiliyyətini təhlil edərkən istehsalın rentabelliği səviyyəsinin təsnifləşdirilməsindən də istifadə edilir. Belə ki, rentabelliği 25 faizə qədər olan müəssisələr birinci sinfə, 25-30 faizədək olan müəssisələr ikinci sinfə və 30 faizdən yüksək olan müəssisələr isə üçüncü sinfə aid edilir. Bu təsnifata uyğun qiymətləndirmə bank tərəfindən, yaxud mütəxəssis və alimlərin iştirakı ilə yaradılan ekspert komissiyası tərəfindən aparılır.

Bir qayda olaraq, nə yuxarıda sadaladığımız və nə də müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən ümumi və spesifik, mütləq və nisbi, amilli və nəticəli, plan, uçot və hesabat, hesablama və digər göstəricilər onun ödəniş qabiliyyətini və kreditödəmə qabiliyyətini dürüst xarakterizə etmir və bunların tərkibində kreditvermə riskini qiymətləndirməyə imkan verən ümumiləşdirici göstərici də yoxdur. İqtisadçı alimlər, peşəkar mühasiblər, menecerlər, bank işçiləri və i.a. belə bir intiqral göstəricini tapa bilməmiş və bu sahədə aparılan çoxlu tədqiqatlar da nəticəsiz qalmışdır.

Hesablaşmaların idarəedilməsinin mürəkkəbliyi, habelə dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi ümumiləşdirici nəticə göstəricilərindən ödəniş qabiliyyətini və kreditödəmə qabiliyyətini keyfiyyətcə xarakterizə edən inteqral göstəricini seçməyə imkan vermir. Məsələn, müəssisədə məhsul istehsalı və satışın miqyasları azalan, maya dəyəri artan şəraitdə konyektor amillərin hesabına mənfəəti çoxalda bilər. Lakin müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar iqtisadi sanksiyalara məruz qaldıqda onun maliyyə vəziyyəti, ödəniş qabiliyyəti, kreditor borcları qaytarmaq imkanı pisləşə bilər.

Başqa bir misal, məhsulun maya dəyərinin bahalaşması hesabına məhsul istehsalı az da olsa, zərərlə başa gəldikdə istehsalın miqyasları artdıqca mənfəət əvəzinə zərər məbləği çoxalır və müəssisə kreditor borclarını qaytara bilmir.

İndi təsərrüfat hesabı şəraitində fəaliyyətdə olan banklar, borc verən imkanlı müəssisə və təşkilatlar, kreditə mal, iş və xidmət satanlar özlərinin xüsusi vəsaitini qorumaq, həm də çoxaltmaq və müflisləşmənin qarşısını almaq məqsədilə kredit istəyənlərin, yaxud kreditə malalanların borclarını qaytarmaq qabiliyyətini qabaqcadan kompleks təhlil aparmaqla öyrənməli və bütün müştərilərdən ödəmə qabiliyyəti yüksək olanları seçməlidir.

Kredit (borc) verməklə pul qazanmaq sahəsində böyük nailiyyətlər qazanmış xarici ölkələrin bankları və borc vermək üçün kifayət qədər maliyyə resursları olan təsərrüfat subyektləri müştərilərin

kredit qaytarma qabiliyyətlərini qabaqcadan öyrənmək üçün çoxölçülü müqayisəli təhlil metodikasından istifadə edirlər. Bu halda borc almağa sifariş verən müəssisələr içərisində hər bir göstərici üzrə etalon müəssisə, yəni ən yüksək səviyyəyə nail olmuş müəssisə seçilir və digər müəssisələr üzrə nisbi göstəricilər hesablanır.

Əsas məsələ sifarişçi müəssisələrin reyting qiymətləndirməsidir. Bu prosedura aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

Birinci mərhələdə sifarişçi müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən və ödəniş qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tələb olunan keyfiyyət göstəriciləri (adətən, nisbi göstəricilər) toplanır və çıxış məlumatlarının matrisi tərtib edilir. Bizim misalımızda bu göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur (cədvəl 7.19)

Cədvəl 7.19

Çıxış məlumatları matrisi

Müəssisənin sıra №-si	Zərər-sizlik ehtiyatı %-lə	Əmsallar		Rentabelliği, %-lə		Maliyyə müstəqilliyi əmsal	cari aktivlərdə xüsusi aktiv dövrüyyə kapitalının payı, %-lə
		likvid-lik	dövr sürəti	məhsul (iş, xidmət) satışının	kapitalın		
1	25	1,4	3,0	25	22	0,85	18
2	30	2,2	2,6	24	22	0,54	16
3	58	2,0	2,5	36	28	0,54	24
4	22	1,6	2,8	30	40	0,62	21
5	50	1,7	2,8	22	18	0,60	17
6	22	1,6	3,2	24	20	0,58	36

İndi də hər bir sütun üzrə müvafiq göstəriciləri etalon müəssisə üzrə göstəriciyə bölməklə aşağıda verilən düstur üzrə standartlaşdırılmış əmsalları (S_0) təyin edək:

$$S_0 = \frac{ek}{mk}$$

Burada: S_0 -standartlaşdırılmış əmsal;

ek-etalon göstərici;

mk-müqayisə edilən müəssisənin göstəricisi.

Standartlaşdırılmış əmsallar matrisi 7.20-ci cədvəldə verilir.

Təhlilin sonrakı mərhələsində matrisdə verilən elementlər, yəni standartlaşdırılmış əmsallar kvadrata yüksəldilir. Alınan kvadrat göstəriciləri ekspert yolu ilə hesablanan çəki əmsallarına (ζ_0) vurmaqla, əlavə göstəricilər hesablanır və hər bir sətir üzrə yekun məbləğlərini kvadrat kök altından çıxartmaqla reyting qiymətləndirmə aparılır.

Cədvəl 7.20

Standartlaşdırılmış əmsallar matrisi

Müəssisənin №-si	Standartlaşdırılmış göstəricilər (əmsallar)						
	zərərsizlik ehtiyatı	likvidlik	dövr sürəti	satışın rentabelliği	kapitalın rentabelliği	maliyyə müstəqilliyi	cari aktivlərdə dövrüyyə kapitalının payı
1	0,431	0,636	0,938	0,644	0,55	1,0	0,321
2	0,517	1,0	0,812	0,667	0,55	0,635	0,444
3	1,0	0,909	0,781	1,0	0,70	0,635	0,667
4	0,379	0,454	0,875	0,833	1,0	0,729	0,583
5	0,862	0,727	0,875	0,611	0,45	0,706	0,472
6	0,379	0,454	1,0	0,667	0,5	0,682	1,0

Reyting qiymətləndirmə göstəricisi aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir:

$$R_2 = \sqrt{\zeta_{01}S_{01}^2 + \zeta_{02}S_{02}^2 + \zeta_{03}S_{03}^2 + \dots + \zeta_{0n}S_{0n}^2}$$

Bizim misalımızda kredit almaq üçün sifariş verən müəssisələrin müqayisəli reyting qiymətləndirmə göstəriciləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 7.21).

Cədvəl 7.21

Müqayisəli reyting qiymətləndirmənin nəticələri

Müəssisənin sıra №-si	Reyting qiymətləndirmə göstəriciləri (əmsallar)							İntegral reyting qiyməti R_2	Müəssisənin reytingi
	zərərsizlik ehtiyatı	likvidlik	dövr sürəti	satışın rentabelliği	kapitalın rentabelliği	maliyyə müstəqilliyi	cari aktivlərdə xüsusi kapitalının payı		
1	0,303	0,620	0,816	0,492	0,564	1,000	0,216	2,001	V
2	0,335	1,000	0,732	0,465	0,564	0,522	0,204	2,082	III
3	1,000	0,526	0,706	1,000	0,638	0,522	0,320	2,153	II
4	0,731	0,731	0,792	0,762	1,000	0,682	2,381	2,320	I
5	0,293	0,645	0,792	0,403	0,435	0,640	0,246	1,845	VI
6	0,303	0,731	1,000	0,762	0,5	0,538	1,000	2,002	IV

Bəzi alimlər və bank mütəxəssisləri etalon müəssisələri eyni sahənin oxşar müəssisələrin təmsalında formalaşdırmağı məsləhət bilirlər. Lakin bunlara haqq qazandırmaq olmaz. Çünki müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən əksər göstəricilər, xüsusilə də, işin nəticələrini xarakterizə edən əksər keyfiyyət göstəriciləri (o cümlədən, əmsal göstəriciləri) müqayisəyə gələn göstəricilər-

dir ki, bu səbəbdən də kredit almaq növbəsində duran bütün müəssisələrin standartlaşdırılmış əmsallarına əsasən hesablanan reyting qiymətləndirmə göstəricilərinin təyin edilməsi yolu ilə müəssisələrin reyting qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Çoxölçülü müqayisəli təhlil metodikası sayılan bu metodikada kredit almaq rəqabətində olan bütün müəssisələrin real nailiyyətlərini göstərən nisbi göstəricilərdən istifadə etməklə, reyting qiyməti kəmiyyətlərini hesabladığına görə onun üstünlükləri çoxdur. Bu üsuldən istifadə edildikdə qısamüddətə və nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə az borc verilməli, habelə daha uzunmüddətə, ağır şərtlərlə və yüksək faiz dərəcələri ilə borc verilməli müəssisələri seçmək asan olur.

**VIII FƏSİL. DÖVRIYYƏ AKTİVLƏRİNİN
İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏHLİLİ****8.1. Dövriyyə aktivlərinin idarə edilməsi siyasəti**

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisə ilə dövlət vergiləri və rüsumları yığan orqanlar, malsatanlar, banklar, müxtəlif növlərdə xidmətlər göstərən kənar təşkilatlar, borc verənlər, icarədarlar və digərləri ilə, habelə fəhlə və qulluqçularla hesablaşmaların vaxtında və tam həcmdə aparılması onun ödəniş qabiliyyətinin səmərəli idarə olunmasından bilavasitə asılıdır. Hesablaşma münasibətləri başlıca olaraq pulla həyata keçirilən indiki şəraitdə ödəniş qabiliyyətinin yüksəldilməsi probleminin həllində vəsaitin likvidlik dərəcəsi, başqa sözlə desək, vəsaitin pula çevrilməsi müddəti həlledici rol oynayır.

Əsas kapitalla müqayisədə dövriyyə kapitalının (yəni dövriyyə vəsaitlərinin) likvidliyi yüksək olduğuna görə, ödəniş qabiliyyətinin idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsində dövriyyə vəsaitinin məqsədyönlü idarə edilməsinin əhəmiyyəti daha böyükdür. Bir qayda olaraq, normal iş şəraitində dövriyyə kapitalı bir il, yaxud bir istehsal tsikli ərzində pula çevrilir. Deməli, istehsal tsikli qısaldıqca, dövriyyə kapitalın likvidliyi sürətlənir.

İstehsal tsikli əmək adamları tərəfindən idarə edildiyinə görə, bir istehsal tsikli ərzində bir formadan başqa formaya keçən (pul vəsaiti-xammal və materiallar – digər material resursları – istehsal-hazır məhsul-debitor borcları-yeni pul vəsaiti³) dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi də onlar tərəfindən idarə edilir.

Müvəqqəti ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə kənardan cəlb edilən dövriyyə kapitalını xalis dövriyyə kapitalından ayırmaq lazım gəlir. Müəssisənin cari aktivlərindən qısamüddətli kreditor borclarını (öhdəlikləri) çıxmaqla, xalis dövriyyə kapitalı təyin edilir. Lakin bunları bir-birindən ayırmaqla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, ödəniş qabiliyyətinin idarə edilməsində cəlb edilmiş cari aktivlər üzrə vəsait mənbələrinə ögəy (başqa) münasibət göstərmək lazım gəlir. Burada başlıca məqsəd cari aktivlərin uzunmüddətli vəsait mənbələri ilə örtülən hissəni təyin etməkdir.

Cari aktivlərin cəmi məbləğindən xalis dövriyyə kapitalı və cari

³ Mənfəətlə işləyən müəssisələrdə artıqlaması ilə (məsrəflərə nisbətən) qayıdan pul vəsaiti.

öhdəlikləri çıxmaqla, cari aktivlərin uzunmüddətli öhdəliklərlə örtülən hissəsi təyin edilir.

Cari aktivlərin dövriyyəsində onun ayrı-ayrı növlərinin likvidlik müddəti müxtəlif olduğuna görə pul ekvivalentlərinin, hazır məhsulun, debitor borclarının, maddi-istehsal ehtiyatlarının, bitməmiş istehsalın, mal ehtiyatlarının və i.a. dövriyyə aktivlərinin sürətini xarakterizə edən göstəriciləri ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə idarə edilməsi tələb olunur.

Təchizat, istehsal və satış prosesləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, dəstəklənməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapitalın dövriyyəsinə, onun ayrı-ayrı növlərinin dövr sürətinə təsir göstərən gözlənilməyən proses və hadisələr az deyildir. Belə hallarda normal fəaliyyətdə olan müəssisələrin kreditor borclara ehtiyacı olur, dövriyyə vəsaiti ilə kreditor borcları arasında nisbətlər dəyişilir. Bu səbəbdən də cari aktivlərin (dövriyyə aktivlərinin) idarə edilməsində daimi dövriyyə kapitalını, yəni bütün istehsal tsikli ərzində tələbat təqribən eyni həcmdə olan pul vəsaitini, debitor borclarını, istehsal ehtiyatlarını gözlənilməyən hadisələrlə əlaqədar olaraq dövriyyəyə cəlb edilən dəyişən kapitaldan ayırmaqla idarə etmək məqsədəuyğundur.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat nöqtəyi-nəzərindən daimi dövriyyə kapitalının nisbi səviyyəsi azaldıqca, gözlənilməyən hadisələr hesaba alınmayan hallarda belə dövriyyə vəsaitlərinin bütün növlərinin (pul vəsaitindən başqa) likvidliyi aşağı düşür, istehsal və satış proseslərinin ahəngdarlığı pozulur və mənfəət azalır.

Bazar iqtisadiyyatı sahəsində böyük inkişaf yolu keçmiş ölkələrin müəssisələrində, bir qayda olaraq, istehsal fəaliyyətini normal sürətdə aparmaq üçün tələb olunan daimi dövriyyə kapitalının çatışmayan həcmi təyin edilir və onun gözlənilməsinə daim operativ nəzarət yetirilir (keçmiş vaxtlarda bizim ölkənin müəssisələrində də normalaşdırılan dövriyyə vəsaitinin əksər növləri üzrə minimum qalıq normaları və onların çatışmayan məbləğləri müəyyənləşdirilməklə yanaşı, onların gözlənilməsinə nəzarət yetirilirdi).

Ölkə müəssisələrinin əksəriyyətinin ödəniş qabiliyyəti aşağı olan və müntəzəm olaraq pisləşən, debitor və kreditor borclarda olan vəsait məbləğləri, habelə ödəmə müddəti keçmiş və ümitsiz borclar daim artan, başqa sözlə desək, müflisləşməyə gedən indiki zamanda dövriyyə kapitalının idarə edilməsi siyasətinin başlıca istiqaməti uzun bir dövr ərzində istehsal fəaliyyətini davam etdirmək, müəssisənin

maliyyə fəaliyyətini qorumaq, yüksəltmək üçün tələb olunan cari aktivlərin həcmi və strukturunu, onların örtülməsi mənbələrini və nisbətlerini dəqiq təyin etməkdir. Lakin bununla belə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə fəaliyyətinin miqyası və effektivliyi artdıqca, tələbatdan artıq dövriyyə aktivlərinin (xammal və materiallar, hazır məhsul, debitor borcları, mallar və i.a.) toplanması, öz növbəsində, müəssisə vəsaitinin dövriyyədən çıxmasına, onların saxlanması ilə əlaqədar xərclərin artmasına, maddi itkilərin çoxalmasına, nəhayət mənfəətin azalmasına və dövriyyə aktivlərinin rentabelliyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Beləliklə, dövriyyə aktivlərinin idarə olunması siyasəti aşağıda göstərilən başlıca istiqamətlərə yönəldilməlidir:

- a) müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin təmin olunması;
- b) dövriyyə aktivlərinin həcmi, strukturu və rentabelliyyə sahəsində müəssisə üçün sərfəli qərarların hazırlanması;
- c) pul vəsaitinin və pul ekvivalentlərin çatışmazlığı şəraitində kreditödəmə qabiliyyətinin təmin olunması, xüsusilə debitor borclarının daha tez toplanması;
- ç) istehsal ehtiyatlarının azalmasının və kompleksizliyinin qarşısının alınması;
- d) istehsal texnologiyasına uyğun resepturaların təmin olunması;
- e) tələbatdan artıq istehsal ehtiyatlarının və digər cari aktivlərin toplanmasına yol verilməməsi;
- ə) cari aktivlərin örtülməsində cəlb edilmiş kapitalın artımının qarşısının alınması;
- f) uzunmüddətli və qısamüddətli borclar arasında müəssisə üçün faydalı nisbətlərin gözlənilməsi, habelə bu borcların minimumlaşdırılması;
- g) nisbətən faydalı sayılan qısamüddətli kreditor borclarının minimum səviyyəyə çatdırılması;
- ğ) gözlənilən inflyasiya səviyyəsinin hesaba alınması;
- h) mövsümiyyənin nəzərə alınması və digər istiqamətlər.

8.2. Dövriyyə vəsaiti (kapital) komponentlərinin təsnifatı

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı növləri müxtəlif rol oynayır və onların likvidlik dərəcəsi, dövr sürəti göstəriciləri də kəskin surətdə fərqlənir. Dövriyyə və-

saitlərinin ən zəruri hissəsi sayılan və maliyyə vəziyyətinin tənzimlənməsində həlledici rol oynayan xalis dövriyyə kapitalının (cari aktivlərlə qısamüddətli borclar arasındakı fərq) həcmi və səmərəli strukturu ayrı-ayrı komponentlərin hərəkətindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, istehsal ehtiyacları üçün tələb olunmayan, sərfəli qiymətlərlə satmaq mümkün olmayan material resurslarının, bitməmiş istehsalın, ümitsiz debitor borclarının, reallaşdırmaq mümkün olmayan mal-material ehtiyatlarının, sifarişləri vaxtında icra etmək imkanları mövcud olmayan şəraitdə sifarişçilərdən alınan avans məbləğlərinin və i.a. hesabına xalis dövriyyə kapitalının (vəsaitinin) artımını maliyyə nöqtəyi-nəzərindən müsbət hal saymaq olmaz.

Dövriyyə aktivlərinin idarə edilməsi siyasətinin istiqamətləri və onun məqsədləri xalq təsərrüfatının bütün sahələrində, sahə daxilində isə müxtəlif istehsal istiqamətli müəssisələrdə eyni ola bilməz. Məsələn, kənd təsərrüfatı xammalından istifadə edən meyvə-tərəvəz konservləri, müxtəlif şirə, şoraba və s. məhsulları istehsal edən müəssisələrdə müvafiq məhsul növləri üzrə yığım mövsümlərində meyvə və tərəvəz məhsulları xammalı üzrə ehtiyatların minimumlaşdırılmasına yol vermək olmaz.

Yaxın gələcəkdə qiymətlərin artmasını gözləməyən hazır məhsul ehtiyatlarının, malların və digər növlərdə cari aktivlərin örtülməsi üçün bank kreditlərindən, borclardan istifadə etməkdənsə kredit və borclardan istifadəyə görə faiz dərəcələri ilə müqayisədə ucuzlaşdırılmış qiymətlərlə dövriyyə aktivlərini satmaq müəssisə üçün daha faydalıdır. Onu da unutmamaq lazımdır ki, pulu dövriyyəyə buraxmaqla daha çox pul əldə etmək siyasəti üstünlük təşkil edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu gün alınan pul, sabah və sonrakı günlərdə alınan eyni məbləğdən xeyli çoxdur.

Müxtəlif texnologiyaları tətbiq etməklə eyni xammaldan müxtəlif çeşidlərdə, həm də daxili və xarici bazar üçün məhsul (iş, xidmət) istehsal edən və onları nağdı pula və ya kreditə satan istehsal müəssisələrində dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı növlərinin likvidliyi, istehsal-maliyyə fəaliyyətində rolu, dövr sürəti, saxlanması xərcləri və saxlanma zamanı maliyyə itkiləri kəskin surətdə fərqləndiyinə görə onları müvafiq əlamətlərə görə təsnifləşdirməklə, yəni xalis dövriyyə aktivlərinin komponentlərini müvafiq fərqləndirici əlamətləri nəzərə almaqla idarə etmək tələb olunur.

Fəaliyyətdə olan müəssisənin dövriyyə kapitalına aşağıdakılar aid edilir:

1. İstehsal ehtiyatları. Müəssisənin normal iş fəaliyyətini təmin etmək üçün tələb olunan xammal və materiallar; yarımfabrikatlar, bitməmiş və digər istehsal ehtiyatları.

Ölkədə istehsal resursları qıtlığının daim artdığı, material resurslarının ümumi həcmində idxalı payının çoxaldığı müasir şəraitdə ölkə müəssisələrinin əksəriyyəti daha çox material ehtiyatı yığmağa səy göstərir. Həm də xammal və materialları iri partiyalarla almaq üçün sifarişlər verildikdə malsatanlar nisbətən ucuz, güzəştli qiymətlərlə satmağa razılıq verirlər. Güzəştli qiymətlərlə satılan xammal və materialları iri partiyalarla daşdıqda material vahidinə nəqliyyat xərcləri xeyli azaldığı üçün onların çoxlu ehtiyat yaratmaqda müəssisənin maddi marağı artır. Lakin unutmamaq olmasın ki, sonralar həmin xammal və materialların saxlanması xərcləri, saxlanma zamanı təbii itkilər, habelə keyfiyyətin aşağı düşməsi, sınıq-qırıq çıxması halları da olur. Əksər xammal növlərinin keyfiyyəti aşağı düşdükdə, bir tərəfdən məhsul çıxımı azalır, digər tərəfdən normadan artıq material sərfinə yol verilir, son nəticədə də köhnəlmiş xammaldan aşağı keyfiyyətli və ucuz qiymətlərlə satılan hazır məhsul alınır ki, bu da satışdan alınan mənfəət məbləğinin azalmasına səbəb olur. Qiymətlərin qalxması, yaxud aşağı düşməsinə də gözləmək olar. Belə bir şəraitdə tələbatdan artıq istehsal resursları yaratmaq qərarına gələn sahibkarlar, malsatanların və nəqliyyat təşkilatlarının güzəştləri ilə yanaşı onların saxlanması ilə əlaqədar xərcləri və itkiləri də hesaba almalı, balanslaşdırılmalı və birincinin ikincidən üstünlüyünü dəqiq təyin etdikdən sonra tələbatdan çox istehsal resursları yığmaq barədə qərarlar hazırlanmalıdır.

2. Debitor borcları. Son illərdə ölkənin bütün müəssisələrində debitor borclarının həcmi və dövriyyə kapitalında bu borcların xüsusi çəkisi sürətlə artmaqdadır. Ölkənin müəssisələrində yüksək faiz dərəcələri ilə borc və ya kredit alıb, malsatanların hesabnamələrini ödəməkdənsə, sonralar pul gəlirləri daxil olduqca hesabnamələr üzrə kreditor borclarının ödənilməsi sərfəli sayıldığına görə debitor borcları əmələ gəlir. Hazır məhsul, mal və material dəyərlərinin kreditə satışı artdıqca, ödənilməmiş hesabnamələr üzrə debitor borcların məbləğləri də artır. Buna görə də müəssisə rəhbərliyi, xüsusilə də satış əməliyyatları üzrə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər

hazır məhsul satışı üçün müqavilələr bağlayan, yaxud sifarişlər qəbul edən zaman qeyri-ödəniş qabiliyyətli, yaxud da proqnoz üzrə yaxın gələcəkdə ödəniş qabiliyyətinin zəifləməsi gözlənilən malalanlara hazır məhsul (iş, xidmət) satmamaq barədə qərarlar hazırlamalıdır. Zəruri hallarda isə dəyərini qabaqcadan nağdı pulla, pul ekvivalentləri, yaxud əmlak şəklində ödəməklə hazır məhsulun reallaşdırılması strategiyasına üstünlük verməlidir.

3. Pul vəsaiti və qiymətli kağızlar. Kassada, hesablaşma, valyuta və digər hesablarda olan pul vəsaitləri, qısamüddətli qoyuluşları sayılan qiymətli kağızlar, dövlət və başqa müəssisələr, habelə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar likvidlik dərəcəsi yüksək olan dövriyyə kapitalı sayılır. Bunların ayrı-ayrı növlərinin müəssisə üçün faydalılığı eyni olmur. Əksər hallarda müəssisələr kreditödəmə qabiliyyətini qorumaq məqsədilə hesablaşma və digər hesablarda daha çox pul vəsaiti toplamaq üçün səy göstərir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvəqqəti azad pul vəsaitinin saxlanması xərcləri və dövriyyədən çıxması ilə əlaqədar itkilər gözlənilən halda qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşları gələcəkdə gözlənilən mənfəətə təminat vermir. Buna görə də sahibkarlar pul vəsaitinə tələbatın optimal miqdarını gözləməli və yerdə qalan hissəni daha yüksək fayda verən qiymətli kağızlara çevirmək üçün səy göstərməlidir.

8.3. Pul vəsaitinin idarə edilməsinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə qarşısında qoyulan istənilən problemin həllində likvidliyə ehtiyacı olmayan pul gəlirlərinin hərəkətinin idarə edilməsi, başqa sözlə desək, pul axınının-gəliri və çıxarının təhlili, optimal miqdarının təyin edilməsi, gözlənilən pul gəlirləri və xərclərini hesaba almaqla pul vəsaiti büdcəsinin hazırlanması, bu büdcədə gözlənilməyən pul xərclərinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsalın və məhsul satışının ahəngdarlığı dövlət tərəfindən tənzimlənməyən bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, əksər müəssisələrdə pul gəlirlərinin daxil olması ilə onun xərclənməsi dövrü arası pul vəsaiti istifadəsiz qalır. Buna görə də müvəqqəti olaraq dövriyyədən azad olmuş pul vəsaitini müəssisənin ödəniş qabiliyyətini, xüsusilə də kreditödəmə

qabiliyyətini gözləmək şərtilə daha faydalı investisiya qoyuluşlarına yönəltmək, yaxud da pul ekvivalentləri sayılan qiymətli kağızlara çevirmək sərfəli olur.

Bəzən kifayət qədər pul vəsaiti olan, mənfəətlə işləyən, bazarın tələbinə uyğun məhsul (iş və xidmətlər) istehsal edən, onu daha tez reallaşdıran istehsal müəssisələrində istehsal və satışın miqyası genişləndikcə, mühasibat balansında mənfəət məbləği artan şəraitdə belə, hesablaşma hesabında olan pul məbləği tədricən azalır. Bu səbəbdən də cari pul vəsaiti qalığının gözlənilməsi və ona operativ nəzarət idarəetmənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin mənfəətli işləməsi onun uzun bir dövr ərzində normal fəaliyyət üçün zəmanət verir. Mənfəətlə işləyən, məhsul satışından daha çox pul gəliri olan və bu gəlirləri günbəgün artıran müəssisələrdə pul vəsaitinin idarə olunmasını, idarə olunma işə gəlirlərin və xərclərin daha dəqiq operativ təhlilini tələb edir. Ola bilsin ki, mənfəətlə işləyən, məhsul satışından daha tez pul gəliri daxil olan, məhsul istehsalı və satışı miqyaslarını genişləndirən müəssisə qısa bir dövrdən sonra pulsuz qalsın, bank idarələri, maliyyə orqanları, qarşılıqlı hesablaşma əlaqələrində olan müəssisələr, fəhlə və qulluqçular, vergi orqanları, büdcə idarələri və digər təşkilatlar qarşısında tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməsin, son nəticə müflisləşsin. Belə hallarda bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tələblərinə uyğun olaraq, pul gəlirləri və xərclərin idarə olunması, pul ehtiyatının səmərəli idarə olunması təcrübəsinin olmamasına daha çox təsadüf olunur. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Fərz edək ki, yeni yaradılan müəssisənin hesablaşma hesabında 50800 min manat pul vardır. İnterlorlar istehsal etdikləri məhsulu gün ərzində 10 faiz mənfəətlə satmaq və növbəti gündə pulu almaq şərtilə işləməyə nail olmaq imkanına malikdir. Məhsul vahidinin (dəstin) tam maya dəyəri 1270 min manat və satış qiyməti 1397 min manat planlaşdırılmışdır. Bazarın tələbi yüksək və hazır məhsulu həmin gün ərzində satmaq imkanlarına malik olduqlarına görə sahibkarlar satışdan alınan gəliri tam həcmdə istehsalın genişləndirilməsinə yönəltməklə mənfəətlərinin çoxaldılması istiqamətində idarəetməyə üstünlük verərək pulun hərəkətinin idarə edilməsini nəzərdə tuturlar. Fəaliyyətə başlayan ilk gündə müəssisənin pul vəsaiti 50800 min manat olmuşdur. Məhsul istehsalı və satışının miqyaslarını genişləndirən bu müəssisədə qısa bir

müddətdən sonra pul vəsaitinin miqdarının sürətlə azalmasını aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 8.1

Pul məsrəflərinin və mənfəətin dinamikasının təhlili

Günlər	İstehsal olunan məhsulun miqdarı, dəst	Satışdan daxil olma ilə birlikdə cəmi pul vəsaiti	Gün ərzində məsrəflər	Satışın həcmi	Gündəlik mənfəət	Toplanmış mənfəət (artan rəqəmlə)	Günün axırına hesablama hesabında pul qalığı
-	-	-	-	-	-	-	50800
1-ci	20	50800	25400	27940	2540	2540	25400
2-ci	30	53340	38100	41910	3810	6350	15240
3-cü	40	57150	50800	55880	5080	11430	6350
4-cü	48	62230	60960	67056	6096	11526	1270
5-ci	53	68326	67310	74041	6731	18257	1016
6-cı	53	68326	67310	74041	6731	20988	1016

Qeyd: 3-cü sütün məlumatları əvvəlki sətirdə 5-ci və 8-ci sütunlar üzrə göstəriciləri toplamaqla təyin edilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, 50800 min manat pul vəsaiti ilə fəaliyyətə başlayan və mənfəəti çoxaltmaq məqsədilə istehsal fəaliyyətini genişləndirən müəssisə 6 gündən sonra 20988 min manat qazana bilmişdir. Lakin onun pul vəsaiti 50800 min manatdan 1016 min manatadək azalmışdır. Burada ən sərfəli hesablaşma münasibətləri (gün ərzində reallaşdırılan məhsulun dəyərinin sabah ödənilməsi) nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir fəaliyyət proqramında malənlər tərəfindən hazır məhsulun dəyərinin ödənilməsi az bir müddət ərzində gecikdirilsə müəssisənin pulsuz qalması, istehsalın dayanması və ödəniş qabiliyyətinin pozulması labüddür. Müəssisə nəyin ki, kontragentlərə, hətta büdcəyə, fəhlə və qulluqçulara olan borclarıda pulla ödəmək iqtidarında deyildir.

Buradan da belə bir nəticə çıxartmaq lazımdır ki, nağdı pul vəsaitinin dövretmə müddətini, yəni dövriyyədən çıxmış pulun geri qayıtmasını, maliyyə tsiklini daimi idarə etmək tələb olunur. Bunun üçün təhlil işlərində maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğu (MTU) göstəricisindən istifadə olunur.

Maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğu aşağıdakı amillərdən bilavasitə asılıdır: a) istehsal ehtiyatlarının dövretmə müddətindən (İED); b) debitor borclarının dövretmə müddətindən (DBD) və c) kreditor borclarının dövretmə müddətindən (KBD). Maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğunu təyin edən zaman təqvim ilini 365 günə,

kvartalını 90 günə, təqvim ayını isə 30 günə bərabər götürülür.

İstehsal ehtiyatlarının dövretmə müddəti (İED): orta istehsal ehtiyatları məbləğinin məhsul istehsalına məsrəflərə nisbətini (ildə, ayda, kvartalda) günlərin sayına vurmaqla; debitor borclarının dövretmə müddəti (DBD) orta debitor borcu məbləğinin kreditlə məhsul (mal, iş və xidmətlər) satışı məbləğinə nisbətini günlərin sayına vurmaqla; kreditor borclarının dövretmə müddəti (KBD) orta kreditor borcu məbləğinin məhsul satışı məbləğinə nisbətini günlərin sayına vurmaqla təyin edilir.

Yuxarıda sadaladığımız bütün göstəricilər maliyyə tsiklinin əsasını təşkil edən əməliyyat tsiklinin uzunluğundan bilavasitə asılıdır. Xammal, material və onları müşayiət edən sənədlər müəssisəyə daxil olan gündən onlardan istehsal olunan məhsulun reallaşdırılması üzrə debitor borcları müəssisəyə daxil olanadək olan dövr əməliyyat tsikli dövrü (ƏTD) hesab edilir.

Maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğu yuxarıda sadaladığımız göstəricilərdən istifadə etməklə, aşağıdakı düstürün köməyi ilə təyin olunur:

$$MTU = \text{ƏTD} - \text{KBD} = \text{İED} + \text{DBD} - \text{KBD}$$

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hesablaşma münasibətlərində mövcud olan hərc-mərclik, habelə hesablaşmaların idarə edilməsində olan pozuntularla əlaqədar olaraq iqtisadi sanksiyalar üzrə ödəmələr ölkənin iqtisadiyyatı üçün xarakterik haldır. Bu səbəbdən də əksər müəssisələrdə istehsal prosesi ilə əlaqədar olmayan debitor və kreditor borclar az deyildir.

Buna görə də maliyyə tsiklinin müddətinin təhlilini həm bütün debitor və kreditor borcları üzrə, həm də ancaq istehsal prosesi ilə əlaqədar olan debitor və kreditor borcları üzrə ayrı-ayrılıqda aparmaq məqsədəuyğundur. Mühasibat hesabatlarında istehsal prosesi ilə əlaqədar olan və olmayan borclar haqqında informasiya verilmədiyinə görə belə təhlili ancaq sintetik və analitik hesablar üzrə uçot registrlərində verilən məlumatlara əsasən aparmaq mümkündür.

Unutmaq olmaz ki, pul vəsaiti fəaliyyətdə olan müəssisəyə hər gün və hər an lazım olur. Buna görə də maliyyə tsiklinin aylıq, kvartallıq və illik hesabat məlumatlarından istifadə etməklə hesablanan dövr müddətinə, əməliyyat müddətinin debitor və kreditor borclarının dövriyyədə olduğu vaxtın uzunluğuna dair məlumatları təhlil etməklə, başqa sözlə desək, retrospektiv təhlil aparmaqla kifayətlənmək olmaz.

«Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda malalanların ünvanına yola salınmış mal və məhsulların, kö-

məkçi istehsalat və təsərrüfatların, xidmətedici istehsalatların kənara göstərdikləri iş və xidmətlərin satışına dair hesablaşma sənədləri banka, kreditə dair hesablaşma sənədləri isə banka və ya kredit hesabına malalanlara təqdim edilən kimi onlar reallaşdırılmış hesab olunur və 46№-li satış hesabında əks etdirilir. Əsas vəsait obyektləri, qeyri-maddi aktivlər və qiymətli kağızların silinməsi və satışı isə 47 və 48№-li satış hesablarında qeydə alınır. Hər ayın sonunda sadaladığımız hesablar üzrə mənfəət məbləğləri təyin edilərək, mənfəət və zərərlər hesabına silinir. Lakin həmin reallaşdırılan, hesabatda əks etdirilən mənfəət gələcək dövrlərdə, bəzən də uzun bir dövr keçdikdən sonra pul şəklində müəssisəyə daxil olur. Deməli, mənfəətin çoxalmasını pul vəsaitinin çoxalması kimi qəbul etmək olmaz.

İndi bir çox müəssisələr əsas fəaliyyətlə yanaşı özləri üçün faydalı sayılan investisiya, maliyyə və digər fəaliyyət sahələrinə də pul qoyur və gəlir götürür.

Qüvvədə olan qaydaya görə əsas (cari) fəaliyyət üzrə pul gəlirlərinə malalanların avansları, məhsul, yarımfabrikat (iş və xidmətlər) satışından alınan pul vəsaiti, istehsal ehtiyacları üçün alınan kredit və borclar, verilən kredit və borclara görə alınan faizlər, pul xərclərinə isə malsatanların, istehsal təyinatlı iş və xidmət göstərənlərin hesabnamələri üzrə borcların, kreditlərin qaytarılması, bunlara görə faiz ödəmələri, işçilərə əməkhaqqı ödəmələri, sosial sığorta üzrə xərclər, müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirilmədiklərinə görə və başqa əsas fəaliyyətlə əlaqədar cərimə ödəmələri və s. daxil edilir.

Investisiya fəaliyyəti üzrə pul gəlirləri və xərclərinə əsas vəsait obyektləri və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi, reallaşdırılması, icarəyə verilməsi, götürülməsi ilə əlaqədar pul gəlirləri və xərclər aid edilir.

Maliyyə fəaliyyəti üzrə pul gəlirləri, xərclərinə uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, əvvəllər alınan bu qəbildən olan borcların qaytarılması, onlara görə faiz ödəmələri, dividend ödəmələri və s. aid edilir.

Əvəzsiz alınan pul vəsaiti, valyuta, məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar və digər bu kimi daxilolmalar sair əməliyyatlar üzrə pul vəsaitinin daxil olması kimi qəbul edilir.

Sadaladığımız fəaliyyət istiqamətləri üzrə pul gəlirləri və xərclərin həcmi, daxil olması, xərclənməsi müddətləri üzrə ayrı-ayrılıqda təhlil etmək tələb olunur. Pul gəlirləri və xərclərinin fəaliyyət sahələri üzrə təhlili, uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərin likvidliyi pro-

bleminin həllində ən sərfəli variantın seçilməsi üçün zəruridir.

Məhsul, iş və xidmətləri nağdı pula, qabaqcadan avans almaqla, dəyərinin bir qismini (məsələn, 10 faizi, 20 faizi, 30 faizi və i.a.) hazır məhsulu (iş, xidməti) təhvil verən zaman almaqla, qısa, yaxud uzunmüddətə kreditə satmaqla və i.a. üsullarla reallaşdırılan, bəzən də barter əməliyyatlarından istifadə olunan indiki dövrdə istehsal sahələrinin pul gəlirləri və xərclərinin təqvim ili, onun ayları və kvartalları üzrə dəqiq proqnozlaşdırılması çox çətindir.

Deyilənlərdən əlavə kreditə mal satışı üstünlük təşkil etdiyi və hesablaşma öhdəliklərinə əməl olunmadığına görə debitor borclar, xüsusilə də qeyri-normal debitor borclarının məbləğinin artdığı, bazarın tələbi azalan kimi hazır məhsul (iş, xidmət) istehsalının azaldığı, gözlənilməyən situasiyalarla əlaqədar olaraq hazır məhsul (iş və xidmətlər) üçün satış qiymətləri, material resursları üçün alış qiymətləri, kredit və borclar üçün faiz dərəcələri artıb-azalan və i.a. müasir dövrdə müəssisənin pul gəlirləri və xərclərinin dəqiq proqnozlaşdırılmasını daha da çətinləşdirir. Buna görə də hazır məhsul istehsalı və onun daha tez reallaşdırılması, kredit əməliyyatlarının sərfəliliyini, malsatın və malalanların maliyyə vəziyyətini, hesablaşma intizamının gözlənilməsi təcrübəsini (bəzən hesablaşma və digər hesablarda kifayət qədər pulu və valyutası olan müəssisələr də kreditor borcun ödənilməsini mümkün qədər uzadılması üçün səy göstərir) yaxşı bilən maliyyə menecerləri, mühasiblər, analitiklər və digər mütəxəssislərin birgə səyi ilə pul gəlirləri və xərclərinin, kreditə olan tələbatın proqnozlaşdırılması problemi həll edilir.

8.4. Debitor borclarının idarə edilməsinin təhlili

Müasir dövrdə dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərin) ümumi həcminə debitor borclarının xüsusi çəkisi çox böyükdür və ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq istehsal və satış əməliyyatlarının, xüsusilə kreditlə satış əməliyyatlarının miqyasları genişləndikcə daha da artmaqdadır. Ona görə də indiki dövrdə dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin artırılması, dövriyyədən çıxmış vəsaitin dövriyyəyə yenidən cəlb edilməsi və beləliklə də pul vəsaitinə olan tələbatın ödənilməsi problemlərinin həlli debitor borclarının effektiv idarə edilməsindən bilavasitə asılıdır.

İnflyasiya ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan manatı, bəzən də xa-

rici ölkə valyutası ucuzlaşan dövrlərdə debitor borclarının, ilk növbədə valyuta ilə alınan debitor borclarının daha tez alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Debitor borclarının idarə edilməsi hesablaşmalarda olan vəsaitin hərəkətinə idarəetmə nəzarətinin gücləndirilməsini, ödəmə potensialı yüksək olan həm də intizamlı malalanların seçilməsini, onlarla bağlanan müqavilə və kontraktlarda, qəbul edilən sifarişlərdə malın dəyərini ödənilməsi müddətinin dəqiq təyin edilməsini, bu müddətə riayət edilmədikdə, tətbiq ediləcək iqtisadi sanksiyaların qabaqcadan razılaşdırılmasını tələb edir.

Debitor borclar nağdsız hesablaşmaları, tədiyyə tapşırıqları (alınan və ya alınacaq malın dəyərini hesablaşma hesabından köçürmək barədə malalanın banka tapşırığı), tədiyyə tələbnamələri (müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq yola salınan malın dəyərini almaq barədə malsatan tərəfindən malalana təqdim edilən tələb), akkreditivlər (malın yüklənib yola salınması barədə sənədləri alan kimi dəyərini dərhal ödəmək barədə malalanın özünə xidmət edən bank vasitəsilə malsatana xidmət etdikləri banka göndərdikləri tapşırıq), hesablaşma çekləri və digər hesablaşma formalarından istifadə şəraitində əmələ gəlir. İlkin sənədlərdə, operativ uçot informasiyasında, məktublaşma, telefon, teleqram və digər rabitə aləqləri formalarında verilən informasiyalardan istifadə etməklə sadaladığımız hesablaşma formalarına nəzarətin (pulu alanadək) təhlili debitor borcların idarə edilməsinin başlıca istiqamətləridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqavilə və kontraktlar bağlanmazdan əvvəl, sifarişlərin qəbulu mərhələsində öyrənilən malalanın (sifarişçinin) ödəniş qabiliyyəti səviyyəsi, keçmişlərdə hesablaşma intizamının gözlənilməsi vəziyyəti, iqtisadi və maliyyə şəraiti, maliyyə sabitliyi səviyyəsi pul vəsaitinə olan ehtiyacı, kreditor borclarının həcmi və qaytarılması müddətləri haqqında toplanan informasiyanın təhlili nəticələri ilə kifayətlənmək olmaz. Çünki keçid dövründə gözlənilməyən hadisələrin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq malalanların gəlirinin azalması və müflisləşməsi halları hər an baş verə bilər. Buna görə də müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə və həcmdə hazır məhsulu malalanın ünvanına yola salma ərəfəsində də pulun ala biləcəyini təyin etmək tələb olunur. Hazır məhsulun dəyərini almaq ehtimalı olmadıqda, malın göndərilməsini dayandırmaq barədə qərar qəbul edilməlidir. Çünki bilə-bilə ümüdsüz debitor borclar yaratma-

qdansa, müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə cərimə ödəmək müəssisə üçün daha faydalı olur. Kreditə hazır məhsul, yarımfabrikat, mal, iş və xidmətlər, istehsal ehtiyatları satışının debitor borcların yaranmasına təsirinin qabaqcadan öyrənilməsi, dəyərini qabaqcadan tam həcmdə, yaxud qismən ödəməklə malalanlara, qısamüddətdə (5-10 gün, yaxud bir ay ərzində) ödəmək imkanı olanlara güzəştli qiymətlərlə mal (hazır məhsul, iş, xidmət və i.a.) satmaq, razılaşdırılmış müddətlərə riayət edilmədikdə isə cərimələr almaq, gecikmə müddəti uzandıqca mütərəqqi cərimə dərəcələri tətbiq etmək barədə idarəetmə qərarları qəbul və icra etməyə imkan verir.

Təhlil zamanı müəssisə balansına əlavə olunan 5№-li hesabatın debitor və kreditor borcları adlı üçüncü bölməsində verilən qısamüddətli və uzunmüddətli debitor borclara, o cümlədən vaxtı keçmiş borclara dair informasiyadan istifadə etməklə, onların dinamikasına dair mütləq və nisbi kəmiyyətləri öyrənməklə kifayətlənməz olmaz. Çünki bu halda debitor borclarının likvidliyinin sürətləndirilməsinin zərurilik dərəcəsini təyin etmək mümkün deyildir. Buna görə də analitik uçot məlumatlarından istifadə etməklə bütün debitorları borc sırasına düzmək, daha doğrusu, yaranması müddətlərinə görə (0-30 günədək, 31-90 günədək, 91-120 günədək, 121-150 günədək və i.a.) qruplaşdırmaq, hər bir qrup üzrə borc məbləğini və onun xüsusi çəkisini təyin etmək lazımdır. Aşağı qruplarda borcların xüsusi çəkirlərinin artımı dövriyyə vəsaitinin dövriyyədən çıxması nöqtəyi-nəzərindən mənfə hal hesab olunsada, bu şişirdilmir. Yuxarı qruplarda borcların kəmiyyətə və nisbi şəkildə artımı müəssisə vəsaitinin daha uzun bir müddətə dövriyyədən çıxmasını göstərməklə yanaşı, ümitsiz borcların gözlənilməsini xarakterizə edir. Bir qayda olaraq, borcun ödənilməsi müddəti uzandıqca ümitsiz borcların xüsusi çəkisi də artır və onların alınması çətinləşir, bəzən də mümkünsüz olur.

Lakin bu cür təhlil də uzunmüddətə dövriyyədən çıxmış borcların dövriyyəyə cəlb edilməsini təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamağa imkan vermir. Buna görə də yuxarı qruplarda borcu olan ayrı-ayrı müəssisə, idarə və təşkilatlar üzrə açılan analitik uçot kartoçkalarında verilən informasiyalardan istifadə etməklə, uzunmüddətə borcu olan hər bir təsərrüfat subyektindən vəsaiti geri almaq barədə ayrıca idarəetmə qərarı hazırlamaq və onun icrasını təmin etmək tələb olunur.

Digər dövriyyə aktivlərindən fərqli olaraq, likvidlik dərəcəsi

yüksək olan debitor borcları, sadəcə olaraq, təşkilati tədbirlər görmək və az miqdarda vəsait xərcləməklə (telefon zəngi, məktublaşma) geri almaq və müəssisənin dövryyəsinə cəlb etmək asan olduğuna görə sahibkarlar və idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər bu borcların operativ idarə olunmasına qayğı ilə yanaşmalı, ümitsiz borcların yaranması və artması üçün maddi məsuliyyət daşmalıdırlar.

8.5. İstehsal ehtiyatlarının idarə olunmasının təhlili

İstehsal ehtiyatları likvidliyi (çox) uzun olan, lakin istehsal və satış proseslərinin ahəngdarlığının təmin olunmasında həlledici rol oynayan dövryyə aktivləridir. Material ehtiyatları istehsal ehtiyatlarının əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən də istehsal ehtiyatlarının yaradılması, komplektliyinin təmin olunması, müəssisədaxili hərəkətin və resepturaların gözlənilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, saxlanma zamanı texnoloji itkilərin azaldılması, mövcud resurslardan mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən məmulatlar (iş və xidmətlər) istehsalında istifadə olunması, istifadəsi sərfəli və mümkün olmadıqda isə onların reallaşdırılmasının təşkili idarəetmənin ən vacib problemlərindən biridir.

Ölkənin əksər müəssisələri kiçik partiyalarla xammal və material tədarükü baha başa gəldiyinə, bəzən də materialların daxil olmasının gecikməsi ilə əlaqədar olaraq istehsalın dayanması halları baş verdiyinə görə iri partiyalarla material resurslarını almaq, daşıma vaxtı uzun olsa da nisbətən ucuz başa gələn nəqliyyat növləri ilə daşımaqla daha çox istehsal ehtiyatlarının yaradılmasına üstünlük verir. Lakin unutmamaq olmaz ki, bu halda material resurslarının saxlanması xərcləri və itkilər çoxalır, onların keyfiyyəti aşağı düşür, emal prosesində normadan artıq material sərfinə yol verilir, məhsul çıxımı azalır, texnoloji proseslərin gözlənilməsi və material sərfinin artmasına baxmayaraq, buraxılan məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür, ucuz qiymətə satılır, son nəticədə təsərrüfat subyektinin mənfəəti azalır. Xərc və itkilərin azaldılması isə, öz növbəsində, material resurslarının əldə edilməsinə yönəldilən pul vəsaitinin optimallaşdırılmasını tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük inkişaf yolu keçmiş Qərb ölkələrinin, xüsusən ölkədaxili xammal resursları çatışmayan ölkələrin, həm də Rusiya Federasiyasının təcrübəsində ehtiyatların idarə edilməsində hər bir partiya sifarişin həcmi, partiyalararası və aralıq dövrünü (gün hesabı ilə) təyin etmək üçün aşağıdakı sadə modeldən istifadə edilir.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times S \times Z}{N}}$$

Burada: q-bir partiya materialın miqdarını (ədədlə);

S-hesaba alınan dövr ərzində materiala olan ümumi tələbatın miqdarını (ədədlə);

Z-bir partiya sifarişin yerinə yetirilməsinin dəyərini;

N-xammal vahidinin saxlanması məsrəfləri göstərir.

İstehsal resursları dövriyyə sürəti çox aşağı olan dövriyyə aktivləridir. Bütün dövriyyə aktivlərinin, o cümlədən də pul vəsaitinin dövr sürətinin artırılmasında istehsal ehtiyatlarının dövr sürətinin yüksəldilməsi həlledici rol oynayır. (Pul vəsaiti → istehsal resursları → hazır məhsul → debitor borcları → pul vəsaiti). Deməli, istehsal ehtiyatlarının dövr sürətinin idarə edilməsi bütün resurslardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsində də az rol oynamır. İstehsal ehtiyatlarının dövr sürətinin yüksəldilməsi əlavə vəsaitin dövriyyəyə daxil edilməsinə, aşağı düşməsi isə dövriyyə vəsaitinin çatışmazlığına səbəb olur. Təcrübədə müəyyən dövr ərzində istehsal ehtiyatlarının orta qalığını, onların ümumi həcmnin birgünlük ehtiyat normasına bölməklə istehsal ehtiyatlarının dövr sürəti təyin edilir.

İstehsal ehtiyatların dövr sürətinin artması ilə əlaqədar olaraq dövriyyədən azad olmuş vəsait hesabına istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bazarın və malalanların tələbi ilə məmumatın materialtutumunun yüksəldilməsi, resepturaların dəyişilməsi və digər səbəblərdən müəssisə anbarlarında xammal resurslarının azalması və kompleksləşdirilməsi halları olur. Buna görə də təhlil zamanı materialların hərəkətinin uçotu kompyüterlərdə aparılan müəssisələrdə orada verilən informasiyalardan, digər müəssisələrdə isə materialların miqdar-məbləğ uçotu kartoçkalarında verilən informasiyalardan istifadə etməklə, hər bir material növü üzrə faktiki qalığın qəbul edilmiş normaya (gün hesabı ilə) uyğun olmasını təyin etmək, çatışmazlıq aşkar edildikdə isə təcili sürətdə material tədarükü barədə idarəetmə qərarını hazırlamaq və onun icrasını təmin etmək lazımdır.

Material resurslarının idarə olunmasında əsas məsələlərdən biri də onlardan hansı çeşidlərdə, keyfiyyətdə, həcmdə hazır məhsul istehsalının müəssisə üçün faydalılığını hesablamadır. Məsələn, çörəkbişirmə müəssisələrində əsas xammal sayılan undan, müxtəlif çeşidlərdə çörək, çörək-bulka məmumatları, tikiş fabriklərində eyni parçadan müxtəlif çeşidlərdə, modada, fasonda və ölçüdə paltar, süd zavodla-

rında süddən yağ, pendir, süzmə, ayran, kəsmik və digər ərzaq məhsulları istehsal edilir ki, bunların da təsərrüfat subyektləri üçün mənfəətliliyi eyni olmur. Biznes-planını tərtib edən zaman hansı əsas xammaldan, hansı məmulatın hazırlanmasında istifadənin effektivini nəzərə almaq məqsəduyğundur.

Məhsul satışının həcminə və strukturuna dair biznes-planını tərtib edən zaman bazarın tələbini, plana daxil edilən məmulatları istehsal etmək üçün peşəkar əmək resurslarının, maşın və avadanlıqların, material resurslarının əldə edilməsi üçün maliyyə resurslarının mövcudluğunu hesaba almaqla yanaşı, bu resurslardan, ilk növbədə, əsas xammal və materiallardan hansı çeşiddə məmulat istehsal etməklə mənfəətin çoxaldılmasının sərfəli variantını axtarıb tapmaq lazımdır. Toplanan sifarişlərə əsasən müqavilələri bağlamazdan əvvəl təsərrüfat subyekti material resurslarının mövcud miqdarını hesaba almalı, çatışmazlıq aşkar edildikdə isə mövcud xammaldan, ilk növbədə daha çox mənfəət verən məmulatlar istehsalında istifadə olunması barədə qərar qəbul etməlidir.

Təcrübədə mövcud xammaldan hansı adda və çeşiddə məmulat istehsalının daha mənfəətli olduğunu təyin etmək üçün marjinal gəlir göstəricisindən istifadə edilir. Məmulat vahidinin satış qiymətindən udel dəyişən xərclərin (yəni dəyişən xərclərin son həddi) məbləğini çıxmaqla, marjinal gəlir təyin edilir.

Şərh etdiklərimizi misalla izah edək. Fərz edək ki, kiçik tikiş müəssisəsinə 25 min ədəd qadın paltosu və 22 min ədəd kişi paltosu üçün sifarişlər qəbul edilmişdir. Bu sifarişləri yerinə yetirmək üçün 200500 m parça tələb olunduğu halda, müəssisənin anbarında cəmi 177520 m parça vardır. Sifarişlərin qəbul edilməsi, icrası barədə qərar qəbul etmək üçün gözlənilən marjinal gəlir və mənfəət məbləğinə dair hesablamalar aparaq.

Cədvəl 8.2***Sifarişlər üzrə ilkin hesablama***

<i>Göstəricilər</i>	<i>Qadın paltosu</i>	<i>Kişi paltosu</i>	<i>Yekunu</i>
1. Sifarişin miqdarı, ədəd	25000	22000	47000
2. Bir ədəd üçün parça sərfi, metr	4,5	4,0	---
3. Cəmi parça tələb olunur (1-ci sət. × 2-ci sət.)	112500	88000	200500
4. Sifarişləri yerinə yetirmək üçün çatışmayan parçanın miqdarı (177520 m – 200500 m)	---	---	22980
5. Məmulat vahidinə udel dəyişən xərclər, min man.	409	360	---
6. Məmulat vahidinin satış qiyməti, min man.	589	480	---

7. Məmulat vahidinə marjinal gəlir, min manatla (6-cı sət. – 5-ci sət.)	180	120	---
8. Bir metr parçaya marjinal gəlir, min man. (7-ci sət. : 2-ci sət.)	40	30	---

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, bütün sifarişi yerinə yetirmək üçün müəssisədə 22980 m parça çatışmır. Kişi paltosu ilə müqayisədə qadın paltosu üzrə marjinal gəlirin məmulat vahidinə $180-120=+60$ min man. çox olduğunu nəzərə alsaq, kiçik müəssisədə qadın paltosu üzrə sifarişi tam yerinə yetirdikdən sonra qalan parçadan kişi paltosu tikməlidir. Bu halda kişi paltosu üzrə sifarişin yerinə yetirilməsi üçün $65020=177520-112500$ metr parça qalır ki, bu materialdan da $16255=65020:4$ kişi paltosu tikmək mümkündür. Bu variantda marjinal gəlir məbləği $+6450,6$ mln. man. $=(25000 \times 180)+(16255 \times 120)$ olur.

İkinci variantda mövcud parçadan ilk növbədə kişi paltosu tikilərsə, sonra yerdə qalan 19893 m parçadan $=(177520-88000:4,5)$ qadın paltosu tikmək mümkündür. Bu halda marjinal gəlir məbləği $6220,74 = (19893 \times 180) + (22000 \times 120)$ mln. man. olur.

Deməli, birinci variantda marjinal gəlirin miqdarı ikinci variantla müqayisədə $+229,86$ mln. man. $=6450,6-6220,74$ çoxdur.

Biznes planına görə sabit xərclərin 3870,36 mln. man. olduğunu nəzərə alsaq, onda kiçik müəssisənin mənfəəti birinci variantda 2580,24 mln. man. $= 6450,6-3870,36$; ikinci variantda 2350,38 mln. man. $=6220,74-3870,36$ olur.

Deməli, mövcud parçadan, ilk növbədə, qadın paltosu, yerdə qalan parçadan isə kişi paltosu üzrə sifarişləri yerinə yetirməklə, müəssisənin mənfəətini 229,86 mln man. $=2580,24-2350,38$ çoxaltmaq olar.

Bazar rəqabəti mütəmadi olaraq hazır məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, moda və fasonların təzələnməsini tələb edir. Bütün bunlar nisbətən baha başa gələn materiallardan istifadə olunmasını, məmulatın materialtutumunun yüksəldilməsini, resepturaların təzələnməsini, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir ki, nəticədə də material məsrəfləri artır. İstehsal müəssisələrində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi ilə əlaqədar material məsrəflərin çoxalması ilə müqayisədə materialveriminin, satış qiymətinin, marjinal gəlirin, son nəticədə mənfəətin üstün artımını təmin edən halda faydalı olur. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar (cədvəl 8.3).

**Yeni moda və fasonda çeşidinin mənimsənilməsinin
faydalılığına dair hesablama (manatla)**

Göstəricilər	Məmulat vahidinə məsrəflər, min manatla		Kənarlaşma, artma (+), azalma (-)	
	köhnə moda və fasonda məmullata	yeni moda və fasonda məmullata	min manatla	faizlə
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1.Əsas xammal məsrəfləri	38,0	46,55	+8,55	+22,5
2.Digər material məsrəfləri	26,0	30,03	+4,03	+15,5
3.Əməkhaqqı məsrəfləri (sosial sığortaya ayırmalarla birlikdə)	22,4	25,5	+3,1	+13,8
4.Sair məsrəflər	42	54	+12	+28,6
5.Məhsul vahidinin maya dəyəri (sət.1+sət.2+ sət.3+sət.4)	128,4	156,08	+27,68	+21,6
6.Məhsul vahidinin satış qiyməti, min man.	156,5	245,97	89,47	57,2
7.Məhsul vahidinə mənfəət man. (sət.6-sət.5)	28,1	89,89	61,79	+211,8
8.Məhsul vahidinin rentabelliği,%-lə (sət.7×100:sət.5)	21,9	75,6		+53,7
9.Məhsulun materialtutumu, qəp. (s.2+s.3:s.6)	41,03	31,13	-9,9	-24,2
10.Məhsul vahidinin əsas materialtutumu, qəp. (sət.1:sət.6)	24,28	18,92	-5,36	-22,1
11.Məhsul vahidinin məsrəftutumu, qəp. (sət.5:sət.6)	82,04	63,45	-18,59	-22,7
12.Məhsul vahidinin materialverimi, qəp. (sət.6:sət.1+sət.2)	244,5	311,2	+66,7	+27,3
13.Məhsulun məsrəfverimi, qəp. (sət.6:sət.5)	128,9	157,6	+28,7	+22,3

Bizim misalda yeni moda və fasonda məhsul çeşidinin buraxılışı malalanların sifariş ilə edilmişdir. Bu məhsul çeşidi üçün sifariş 2480 ədəddir. Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi yeni moda və fasonda məhsul çeşidinin buraxılışı məhsul vahidinə material məsrəflərinin $(46,55-30,03)-(38+26)=-12,58$ min manat, yaxud $12,58 \times 100:64 = 19,65$ faiz, bütün məsrəflərin 27,68 min manat, yaxud 21,6 faiz artmasına səbəb olmuşdur. Məhsul vahidinə məsrəflərin 21,6 faiz

artımına qarşı, satış qiymətinin 57,2 faiz, istehsalın rentabelliyyəsinin 2 dəfədən çox (219,8 faiz) artımı müəssisə üçün böyük iqtisadi fayda vermişdir. Yeni moda və fasonda məhsul üçün sifarişin 24800 ədəd olduğunu nəzərə alsaq bu sifarişin yerinə yetirilməsi:

-Pul gəlirin $89,47 \times 2480 = 221885,6$ min man.;

-Mənfəətin $153239,2 = 61,79 \times 2480$ man. artmasını və istehsalın rentabelliyyəsinin 53,7 faiz yüksəlməsini təmin edəcəkdir. Məhsulun materialtutumunun 24,2 faiz, əsas materialtutumunun 22,1 faiz, məsrəftutumunun 22,7 faiz aşağı düşməsi bunların əksinə olaraq materiallardan istifadənin təhlilində əsas keyfiyyət göstəriciləri hesab olunan materialveriminin 27,2 faiz və məsrəfveriminin 22,3 faiz artımı yeni moda və fasonda məhsul buraxılışının müəssisə üçün faydalılığını sübut edir.

Dövriyyə aktivlərinin, o cümlədən material resurslarının idarə edilməsində və idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında vaxtaşırı inventarizasiyalar aparmaqla anbarlarda, iş və saxlama yerlərində, yolda olan material resursları qalıqlarının faktiki mövcudluğunu təyin etmək, əskikgəlmə və mənimsəmələrin hesablardan silinməsini, saxlama şəraiti, maddi-məsul şəxslərin cavabdehliyini təyin etmək və idarəetmə qərarları hazırlamaq az əhəmiyyət kəsb etmir.

8.6. Xüsusi və cəlb edilmiş kapitaldan (vəsaitdən) istifadənin səmərəliliyinin təhlili

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən heç biri onun maliyyə vəziyyətinin pisləşməsini, yaxud yaxşılaşmasını birmənalı şəkildə sübut etməyə imkan vermir. Buna görə də təhlil zamanı təsərrüfat subyektinin aktivlərindən, xüsusi və cəlb edilmiş kapitaldan istifadəni xarakterizə edən göstəricilərin dinamikasını, onlardan istifadənin effektivini kompleks şəkildə öyrənmək tələb olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin balansın bölmələri və balans maddələrinin müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırılması yolu ilə alınan təsnifat qrupları üzrə təhlili xüsusi kapitaldan (vəsaitdən) və cəlb edilmiş kapitaldan (vəsaitdən) istifadə dərəcəsinin, onlardan istifadənin effektivini kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermir. Bunun üçün xüsusi kapitaldan və cəlb edilmiş kapitaldan istifadəni, xüsusilə də, onlardan istifadənin rentabelliyyətini xarakterizə edən göstəricilər

sistemini xarakterizə edən göstəricilər sistemini kompleks şəkildə təhlil etmək, onların dinamikasını və artım templərini qiymətləndirmək tələb olunur.

Təhlil apardığımız səhmdar cəmiyyətində xüsusi kapitaldan və cəlb edilmiş kapitalların və onlardan istifadənin rentabelliğini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 8.4).

Cədvəl 8.4

Aktivlərdən, xüsusi və cəlb edilmiş kapitalardan istifadənin effektivliyinin təhlili (min manatla)

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Dəyişiklik (artma +, azalma -)	Artım (azalma) tempi, %-lə
A	1	2	3	4
1. Xalis (bölüşdürülməmiş) mənfəət	7377,7	9696	+2118,3	131,42
2. Gəlirlərin ümumi məbləği	127640,7	572749,2	+445108,5	448,72
3. Ümumi xərclər	112626,8	555028,8	+442402	492,80
4. Satışdan gəlirlər	123976,6	568504,8	+444528,2	458,56
5. Xüsusi kapitalın orta illik dəyəri	299645,5	366820,8	+67175,3	122,42
6. Cəlb edilmiş kapitalın orta illik dəyəri	149823,3	145858,8	-3964,5	97,35
7. Aktivlərin orta illik dəyəri	449468,8	512679,6	+63210,8	114,06
8. Dövrüydənkənar aktivlərin orta illik dəyəri	391039	402087,6	+11048,6	102,82
9. Dövrüyə aktivlərinin orta illik dəyəri	58429,8	110592	+52162,2	189,27
10. Aktivlərin rentabelliği (sət.1×100:sət.7) %-lə:	1,89	2,41	+0,52	127,51
a) xüsusi kapitalın rentabelliği, (sət.1×100:sət.5), %-lə	2,45	2,64	+0,19	107,75
b) cəlb edilmiş kapitalın rentabelliği (sət.1×100:sət.6), %-lə	1,64	1,89	+0,25	115,24
11. Satışın rentabelliği (sət.1.×100:sət.4), %-lə	5,95	1,70	-4,25	28,57
12. Aktivlərin 1 manatına gəlirlər (sət.2:sət.7), man.	0,28	1,12	+0,84	400,0

13. Aktivlərin 1 manatına xərclər (sət.3:sət.7) man.	0,25	1,08	+0,83	432,0
14. Aktivlərin 1 manatına xüsusi kapital (sət. 5: sət. 7) man.	0,67	0,71	+0,04	105,97
15.Aktivlərin 1 manatına cəlb edilmiş kapital (sət.6:sət.7), man.	0,33	0,28	-0,05	84,85
16. Aktivlərin dövr sürəti (dövriyyələrin sayı) əmsali (sət.4:sət.7)	0,32	1,11	+0,79	346,87
17.Dövriyyədən kənar aktivlərin dövr sürəti (dövriyyələrin sayı) əmsali (sət.4:sət.8)	0,32	1,41	+1,09	440,62
18.Dövriyyə aktivlərinin dövr sürəti əmsali (sət.4:sət.9)	2,12	5,14	+3,02	242,45
19.Xüsusi kapitalın dövr sürəti əmsali (sət.4:sət.5)	0,41	1,55	+1,14	378,05
20.Cəlb edilmiş kapitalın dövr sürəti əmsali (sət.4:sət.6)	0,83	3,90	+3,07	469,88
21. Aktivlərin dəyərinin ümumi həcmində dövriyyə aktivlərinin payı (sət.9 : sət.7)	0,13	0,22	+0,09	169,23
22. Aktivlərin ümumi həcmində dövriyyədən kənar aktivlərin payı (sət.8 :sət.7)	0,87	0,78	-0,09	89,65
23.Cəlb edilmiş kapitalın xüsusi kapitala nisbəti (sət.6 : sət.5)	0,50	0,40	-0,10	80,0

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təhlil etdiyimiz təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti yaxşıdır. Cədvəldə verilən əmsallar belə bir fikri irəli sürməyə imkan verir. Belə ki, hesabat ilində əvvəlki illə müqayisədə əksər keyfiyyət göstəriciləri üzrə artım tempələri xeyli yüksək olmuşdur. Müəssisə aktivlərinin 1 manatına düşən xərclər 0,25 manatdan 1,08 manatadək, yəni 0,83 manat artan şəraitdə gəlirlər 0,28 manatdan 1,12 manatadək, yəni 0,84 manat çox artmışdır. Lakin aktivlərin bir manatına gəlirin artım tempi xərclərlə müqayisədə $400-432 = -32\%$ az artmasını qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Aktivlərin dövr sürətinin 346,87 faizədək ($1,10 \times 100 : 0,32$), o cümlədən dövriyyədən kənar aktivlərin dövr sürətinin 440,62 faizədək ($1,41 \times 100 : 0,32$), dövriyyə aktivlərin dövr sürətinin 242,45 faizədək ($5,14 \times 100 : 2,12$) artımı da müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində nailiyyət kimi qəbul etmək olar.

Likvidlik səviyyəsi yüksək olan dövriyyə aktivləri ilə müqayisədə dövriyyədən kənar aktivlərin 198,17 faiz= $440,62-242,45$ üstün

artımı müəssisədə maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsinə, yeni texniki vasitələrin əldə edilməsinə qayğı ilə yanaşmanın nəticəsi kimi qəbul etmək olar.

Bütün bu nailiyyətlər satışdan gəlirlərin, yəni müəssisə gəlirlərinin 444528,2 min manat, yaxud əvvəlki illə müqayisədə 4,6 dəfə artımın nəticəsidir. Lakin bununla belə, onu da nəzərə almaq yerinə düşər ki, xalis mənfəətə nisbətə hesablanan satışın rentabelliği əvvəlki ildə 5,95 faiz olduğu halda hesabat ilində 1,70 faizədək aşağı düşmüş, başqa sözlə desək, $3,5=5,95-1,70$ dəfə azalmışdır. Keçən illə müqayisədə xalis mənfəət 2118,3 min manat yaxud, 31,42 faiz, satışın həcmi 444528,2 min manat, yaxud 4,9 dəfə artan şəraitdə satışın rentabelliğinin aşağı düşməsi xalis mənfəətin artımına böyük mənfi təsir göstərmişdir. Bunun başlıca səbəbi satışın həcmi 458,56 faiz artımı ilə müqayisədə məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin 34,24 faiz ($492,80-458,56=34,24$ faiz) üstün artımıdır. Buna görə də təhlilin sonrakı mərhələsində uçot registrlərində verilən məlumatlardan və normativ sənədlərdən istifadə etməklə məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışı ilə əlaqədar xərcləri, əməliyyat və satış-dankənar xərcəri ətraflı təhlil etməklə xərclərin azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq, habelə bu xərclərə təsərrüfat nəzarətin gücləndirilməsi yollarını axtarıb tapmaq məsləhətdir.

Hesabat ilində müəssisənin xalis mənfəəti keçən illə müqayisədə 2118,3 min manat, yaxud 31,42 faiz artan şəraitdə xüsusi kapitalın rentabelliğinin daha az $-0,19$ faiz artmasını da müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz.

Satışdan gəlirlərin yüksək tempə artımı (4,6 dəfə) cəlb edilmiş vəsaitə tələbatın azalmasına səbəb olmuşdur ki, nəticədə təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində cəlb edilmiş vəsaitin orta illik qalığı 3964,5 min manat, yaxud 2,65 faiz ($97,35-100$) azalmışdır. Aktivlərin ümumi həcmində xüsusi kapital həlledici rol oynayır. Xüsusi kapitalın orta illik qalığı bütün aktivlərin keçən ildə 66,67 faizini ($299645,5 \times 100:449468,8$), hesabat ilində 71,55 faizini ($366820,8 \times 100:512679,6$) təşkil etmişdir.

Hesablamadan görüldüyü kimi, xüsusi kapitalın rentabelliği keçən ilə nisbətən 0,19 faiz yüksək olmuşdur. Xüsusi kapitalın rentabelliğinin dəyişməsinə xalis mənfəətin və xüsusi kapitalın orta illik məbləğlərinin dəyişməsi təsir göstərir. Bizim misalımızda:

a) xalis mənfəətin keçən ilə nisbətən 2118,3 min manat artımı

xalis kapitalın rentabelliyyəsinin:

$$\frac{9696 \times 100}{299645.5} - \frac{7377.7}{299645.5} = 3.23 - 2.46 = +0.77 \quad \text{faiz} \quad \text{yüksəlməsini}$$
təmin etmişdir.

b) xüsusi kapitalın orta illik məbləğinin keçən ilə nisbətən 67175,3 min manat, yaxud 22,42 faiz artımı xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin:

$$\frac{9696 \times 100}{366820.8} - \frac{9696 \times 100}{299645.5} = 2.65 - 3.23 = -0.58 \quad \text{faiz} \quad \text{aşağı düşməsi ilə}$$
nəticələnmişdir.

Hər iki amilin təsirinin cəmi $(+0,77)+(-0,58)=+0,19\%$ olur. Deməli, hesablamalar düzdür.

Aktivlərin, cəlb edilmiş kapitalın, satışın rentabelliyyəsinin keçən ilə nisbətən dəyişməsinə əsas iki amilin (xalis mənfəətin və sadalanan göstəricilər üzrə orta illik məbləğinin) dəyişməsinin təsiri də eyni qaydada hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

IX FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ MƏNBƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

9.1. Müəssisə kapitalının mahiyyəti və məzmunu, tərkibi, strukturu və hərəkətinin təhlili

Təsərrüfat fəaliyyəti prosesində kapitalın daimi dövriyyəsi baş verir. Müəssisə kapitalının dövriyyəsində onun vəsaiti müxtəlif mərhələlərdən keçir və nəticədə kapitalın həcmnin, strukturunun dəyişilməsi baş verir.

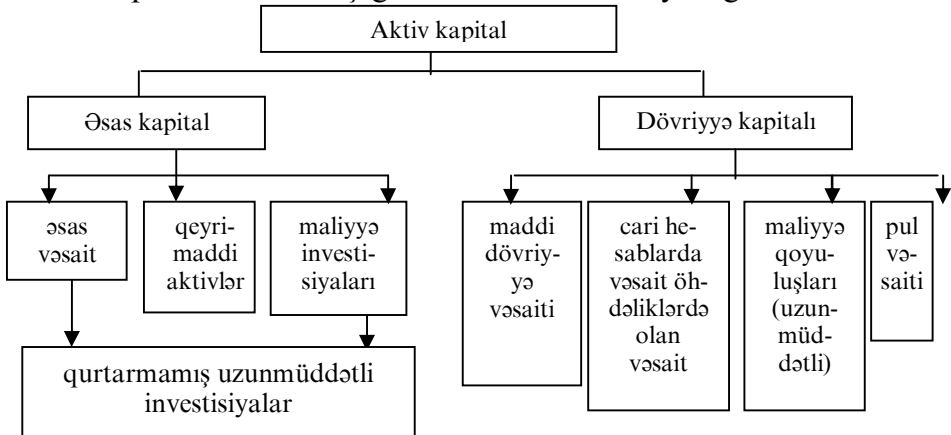
İqtisadi ədəbiyyatlarda, həm də mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil sistemində kapital, şərti olaraq aktiv və passiv kapitalına bölünür.

Aktiv kapital müəssisənin əmlakından və öhdəliklərindən ibarət olur, yəni təsərrüfat subyektinin nəyə sahib olduğunu göstərir.

Aktiv kapital- müəssisənin bütün əmlakının dəyəridir. Dövriyyə sürətinə görə təsərrüfat prosesində uzunmüddətə istifadə olunan, yəni müəssisənin dövriyyəsində olan və cari (birdəfəlik) istifadə olunan kapitalları ayırmaq lazım gəlir.

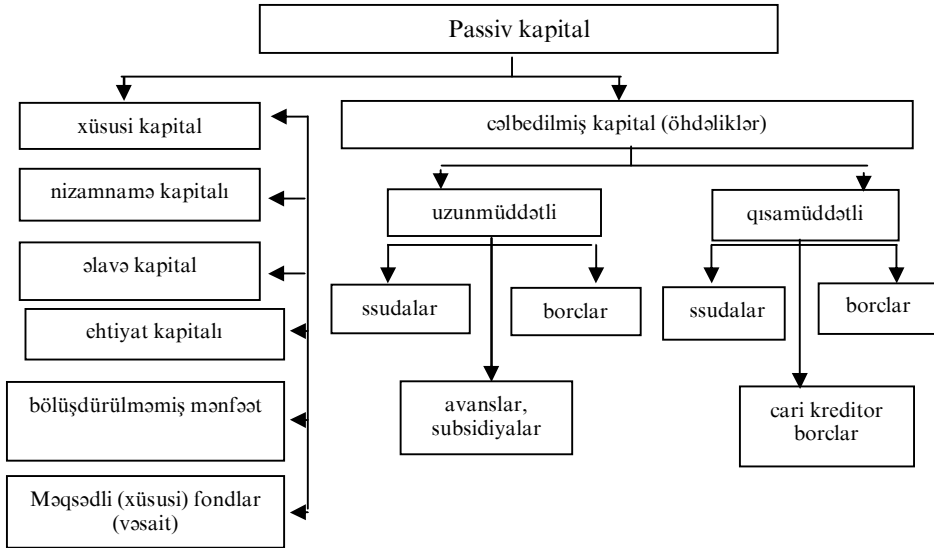
Mühasibat uçotu, planlaşdırma və iqtisadi təhlil sistemində dövriyyə kapitalına bir təqvim ili ərzində (1 yanvar 31 dekabr) istifadə olunan əmlak daxil edilir. Lakin təcrübədə təqvim ili düz gəlməyə də bilər. Məsələn, sentyabr ayında alınan gələn ilin mayın 25-də dəyəri ödənilən istiqrazların dəyərini cari dövriyyədə olan əmlaka aid edilir. Ödəmə müddəti gələn ilin 25 oktyabrından sonrakı dövrə aid olduqda isə belə istiqrazları uzunmüddətli əmlaka aid etmək lazımdır.

Aktiv kapitalın tərkibini aşağıdakı sxemdən daha aydın görmək olar.

Sxem 9.1. Əsas və dövriyyə kapitalının tərkibi.

Əmlakın formalaşması mənbələrini xarakterizə edən passiv kapitalın tərkib hissələri aşağıdakı sxemdə verilir.

Sxem 9.2. Xüsusi və cəlb edilmiş kapitalın tərkibi.

Müəssisənin xüsusi kapital (XK) yuridik şəxs kimi ona aid olan əmlakın dəyəridir. Bunlar bir növ müəssisənin xüsusi aktivləridir. Onlar əmlakın dəyəri (aktiv kapital) ilə və borc kapitalı arasındakı fərq kimi təyin edilir. Lakin, xüsusi kapital mürəkkəb tərkibə malikdir. onun tərkibi təsərrüfat subyektinin təşkilati-hüquqi formasından bilavasitə asılıdır.

Xüsusi kapital - nizamnamə, əlavə və ehtiyat kapitallardan, bölüşdürülməmiş mənfəət və məqsədli (xüsusi) fondlardan ibarətdir.

Səhmdar kapital - (SK) - səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalıdır. Səhmdar cəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirtmək məqsədilə nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdırılan fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü sazişi əsasında yaradılan müəssisədir. SC-nin iştirakçıları (səhmdarlar) cəmiyyətin öhdəlikləri qarşısında cavabdeh olmur və ancaq onlara aid səhmlərin dəyəri həcmində özünün fəaliyyəti ilə əlaqədar itkilər riskinə cavabdehdir.

Nizamnamə kapitalı - müəssisəni yaradan zaman onun fəaliyyətini təmin etmək üçün təsisçilik sənədlərində nəzərdə tutulmuş həcmdə qoyulan əmlakın (haqların) pul ifadəsində məcmuudur. Ni-

zamnamə kapital-səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində qeyd olunmuş pul ölçüsündə ilkin başlanğıc kapitaldır. O səhmlərin satışından əldə edilən vəsaitlərdən, təsisçilərin şəxsi pullarından, dövlət kapitallarından olan vəsaitlər hesabına yaranır. Nizamnamə kapitalına ödəmə yalnız pul vəsaitləri şəklində deyil, həm də əmlak formasında, tikintilər, torpaq, eləcə də intellektual mülkiyyət obyektləri şəklində (məsələn, patentlər, lisenziyalar, layihələr) edilə bilər. Nizamnamə kapitalı haqqında anlayışın iki aspekti olur: yuridik və maliyyə. Buna müvafiq olaraq SC-nin nizamnamə kapitalı iki baş sənəddə əks etdirilir: cəmiyyətin nizamnaməsində (hüquqi sənəddə) və mühasibat balansında (maliyyə sənədində).

Nizamnamə kapitalı səhmdarlar tərəfindən alınan cəmiyyətin səhmlərinin nominal dəyərindən ibarətdir. Səhm müəyyən məbləğdə haqqın SC nizamnamə kapitalına ödənilməsi faktını təsdiq edən, səhmdarların yığıncaqlarında iştirak etmək və dividend şəklində müəyyən pay almaq hüququ verən qiymətli kağızdır. Səhmlər:

a) kateqoriyalarına görə: adi (sadə) və imtiyazlı;

b) aidiyyətinə görə: adli və təqdim edən;

c) güzəştin mövcudluğuna görə: güzəştli və ümumi əsaslarla yayılan səhmlərə bölünür.

Adi səhmlər səhmdarların yığıncaqlarında məsələləri həll edən zaman bir səs hüququnu verir və ehtiyatları tamamladıqdan, imtiyazlı səhmlər üzrə dividendləri ödədikdən sonra qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak edir. Sadə səhmlərin sahibləri təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən və hesabat ilinin nəticələri üzrə dividendlərin ödənilməsi barədə səhmdarların yığıncağında nəzərdə tutulmuş xalis mənfəət məbləği haqqında qərarlarından asılı olaraq səhmlərə görə gəlirlər alır.

İmtiyazlı səhmlər təminatlı gəlir almaq hüququ verir. Bunlara görə dividendlər onların nominal dəyərinin müəyyən faizi miqdarından az olmayaraq ödənilir. Belə səhmlər təyin edilmiş nizamnamə kapitalın 10 faizindən çox olmayan dəyərdə buraxılır. Belə səhmlərin sahiblərinin SC yığıncağında səs vermə hüququ olur.

SC səhmdarların ümumi yığıncağın qərarına əsasən özünün nizamnamə kapitalını artırma, yaxud azalda bilər. Artırmağa əlavə səhmlər buraxmaqla, istiqrazları səhmlərə dəyişdirməklə, əvvəllər buraxılan səhmlərin nominal dəyərini artırmaqla nail olmaq mümkündür. Səhmlərin dəyəri tamamilə ödənildikdən sonra nizamnamə

kapitalını artırmaq olar. Yol verilən zərərləri örtmək üçün nizamnamə kapitalını artırmaq yolverilməzdir.

Qüvvədə olan qanunvericilikdə xüsusi hal nəzərdə tutulmadıqda NK-nin artırılması, onun üsulları və miqdarı, əlavə buraxılan səhmlərin miqdarı və onların nominal dəyəri, əlavə səhmlərin buraxılması və qurtarması tarixləri, əlavə səhmlərin buraxılmasında səhmdarların hüquqları haqqında məsələləri səhmdarların ümumi yığıncağı həll edir.

SC-də ehtiyat kapitalının yaradılması məcburidir. Bu vəsait, başqa imkanlar olmayan halda ümumi balans itkilərinin örtülməsinə yönəldilir. Ehtiyat kapitalının həcmi, xalis mənfəətdən buna məcburi ayırmaların miqdarı qüvvədə olan qanunvericiliyə və cəmiyyətin nizamnaməsinə görə təyin edilir.

Xüsusi kapitalın növbəti elementi olan əlavə kapital hökumətin qərarına əsasən əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin aparılması ilə əlaqədar olaraq əmlakın dəyərinin artmasını göstərir. Əlavə kapitalı nizamnamə kapitalının artırılması, hesabat ilində balans itkilərinin ödənilməsində istifadə oluna, habelə müəssisənin təsisçiləri arasında bölüşdürə və başqa məqsədlərə istifadə oluna bilər.

Bölüşdürülməmiş mənfəət-səhmdarlar (təsisçilər) arasında dividendlər şəklində bölüşdürülməmiş və başqa məqsədlərə xərclənməmiş xalis mənfəət yaxud onun bir hissəsidir. Bir qayda olaraq, bu mənfəət təsərrüfatçılıq subyektinin əmlakının yığılmasına, yaxud azca pul vəsaiti şəklində, yəni istənilən anda yeni dövriyyəyə hazır şəklində toplanılan dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasıdır. Bölüşdürülməmiş mənfəət daxili yığım hesabına xüsusi kapitalın artımı kimi ilbəlil çoxala bilər. Bu mənada bölüşdürülməmiş mənfəət ehtiyat kapitalına yaxındır, sahibkarlar tərəfindən könüllü olaraq onlara aid xalis mənfəətin bölüşdürülməməsi nəticəsində toplanılan vəsaitdir. İnkişaf edən səhmdar cəmiyyətlərində bölüşdürülməmiş mənfəət onun xüsusi kapitalın tərkibində aparıcı yer tutur. Onun məbləği bəzən nizamnamə kapitalından bir neçə dəfə çox olur.

Məqsədli (xüsusi) fondlar təsərrüfatçılıq subyektinin xalis mənfəəti hesabına yaradılır. Onun nizamnaməsinə, yaxud səhmdarların və təsisçilərin qərarına əsasən müəyyən məqsədlər üçün təyin edilir. Bu ciddi surətdə müəyyən məqsədlər üçün ayrılan bölüşdürülməmiş mənfəətdir.

Borc kapitalı (BK) - öhdəlik hesabına qəbul edilmiş banka, digər borcverənlərə qaytarmalı pul və ya onun ekvivalenti olan əmlakdır. Borc kapitalının tərkibində uzunmüddətli və qısamüddətli borcları, kreditör borcları ayırmaq məqsəduyğundur.

9.2. Xüsusi və cəlbədilmiş kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Müəssisənin xüsusi və cəlbədilmiş kapitallarından istifadənin effektivliyinin təhlili aşağıdakı məqsədlər üçün mühasibat uçotu, hesabat informasiyalarının transformasiyası və onlardan istifadəni göstərir:

- müəssisənin cari və perspektiv maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək, yəni xüsusi və cəlbədilmiş kapitallardan istifadəni qiymətləndirmək;
- müəssisənin maliyyələşdirilməsi mənbələri ilə təmin etmək nöqtəyi-nəzərincə mümkün və qəbul edilə bilən inkişaf təmplərini əsaslandırmaq;
- mümkün vəsait mənbələrini aşkarlamaq və onların səfərbər edilməsinin səmərəli üsullarını qiymətləndirmək;
- kapital bazarında müəssisənin vəziyyətini proqnozlaşdırmaq;

Müəssisə kapitallarından istifadənin effektivliyinin təhlili əsas göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələrini strukturlaşdırmağa imkan verən müxtəlif modellərin köməyi ilə aparılır. İndiki şəraitdə təhlildə deskriptiv modellərdən daha çox istifadə olunur. Eyni zamanda predikativ və normativ modellərdən istifadə halları da az deyildir.

Deskriptiv modellər, yaxud şərhəddici xarakter daşıyan modellər həm kapitalın təhlili üçün və həm də müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün əsas hesab olunur. Bunlara aiddir:

- hesabat balansları sisteminin qurulması; mühasibat hesabatının müxtəlif analitik bölgələrdə təqdim edilməsi; hesabatın struktur və dinamik təhlili; əmsal və amilli təhlil; hesabatla analitik əlavələr. Bütün sadalanan modellər mühasibat informasiyalardan istifadəyə əsaslanır.

Struktur təhlil - strukturların tədqiqi metodlarının məcmuudur.

Dinamik təhlil - xüsusi və cəlbədilmiş kateqoriyaların ayrı-ayrı maddələrin dəyişilməsi meyillərini aşkar etməyə imkan verir.

Əmsal təhlil - müxtəlif qrup istifadəçilərin təsis etdiyi müəssisənin kapitalından istifadənin effektivliyinin təhlil edilməsində aparıcı metoddur. Bu metoddan menecerlər, səhmdarlar, analitiklər, investitorlar, kreditorlar və digərləri istifadə edir.

Təhlil işlərində aşağıdakı əmsallardan istifadə edilir:

- müəssisə kapitalından istifadənin qiymətləndirilməsi əmsalları;
- işgüzar fəallıq əmsalları;
- kapitalın strukturu əmsalları;
- rentabellik əmsalları və digərləri.

Müəssisə kapitalının (aktivlərin) hərəkətinin qiymətləndirilməsi əmsallarına bütövlükdə kapital və onun tərkib hissələri üzrə hesablanan daxilolma, xaricolma və istifadə əmsalları aiddir.

Bütün kapitalın (A) daxil olması əmsalı (Θ_{do}) -hesabat dövrünün sonuna mövcud olan kapitalın hansı hissəsinin yeni daxil olan kapital olduğunu göstərir:

$$\Theta_{BK_{do}} = \frac{\text{daxil olan bütün kapital}}{\text{hesabat dövrünün sonuna}}$$

Xüsusi kapitalın (XK) daxil olması əmsalı - hesabat dövrünün sonuna mövcud olan xüsusi kapitalın hansı hissəsinin hesabat dövründə yeni daxil olan xüsusi kapitala aid oldutunu göstərir:

$$\Theta_{X_1K_{do}} = \frac{\text{daxil olan xüsusi kapital (XK)}}{\text{hesabat dövrünün sonuna XK}}$$

Cəlbedilmiş kapitalın (CK) daxil olması əmsalı-hesabat dövrünün sonuna mövcud olan cəlbedilmiş kapitalın (CK) hansı hissəsinin yeni daxil olan uzunmüddətli və qüsamüddətli cəlbedilmiş kapitala aid olduğunu göstərir:

$$\Theta_{CK_{do}} = \frac{\text{daxil olan cəlbedilmiş kapital (CK)}}{\text{İlin sonuna cəlbedilmiş kapital(CK)}}$$

Xüsusi kapitaldan istifadə əmsalı - hesabat dövründə fəaliyyətə başlayan zaman mövcud xüsusi kapitalın hansı hissəsindən müəssisə-

nin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edildiyini göstərir:

$$\Theta X K I = \frac{\text{XK istifadə olunan hissəsi}}{\text{XK cəmi}}$$

Cəlb edilmiş kapitalın xaric olması əmsali CKXOƏ hesabat dövrü ərzində onun hansı hissəsinin kredit və borcların qaytarılması yolu ilə borclarının ödənilməsini bildirir:

$$CKXOƏ = \frac{\text{xaric olan cəlb edilmiş vəsait}}{\text{dövrün əvvəlinə CV}}$$

İşgüzar fəallıq əmsali- müəssisəyə özünün kapitalından nə dərəcədə effektiv istifadə edildiyini təhlil etməyə imkan verir. Bir qayda olaraq bu qrupa bir neçə dövr sürəti əmsali aid edilir: xüsusi kapitalın dövr sürəti; investisiya edilmiş kapitalın dövr sürəti; kreditör borclarının dövr sürəti; borc kapitalının dövr sürəti.

Xüsusi kapitalın dövr sürəti satışın həcmnin (S) xüsusi kapitalın (XK) orta illik həcminə (XKO) nisbəti kimi hesablanır və il ərzində xüsusi kapitalın dövriyyələr sayını, yəni neçə dəfə dövr etdiyini göstərir:

$$XKD = \frac{S}{XKO}$$

Bu göstərici müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edir:

-kommersiya nöqtəyi-nəzərincə –ya satışın artıqlığını ya da çatışmazlığını; maliyyə nöqtəyi-nəzərincə-qoyulan kapitalın dövr sürətini;

-iqtisadi nöqtəyi-nəzərincə - sahibkarın risk etdiyi pul vəsaitinin aktivliyini göstərir. O, qoyulmuş kapitalla müqayisədə satışın səviyyəsindən xeyli yüksək olduqda kredit resurslarının artmasını, yəni kredit resurslarından çox istifadə olunmasını və müəssisənin sahibkarları ilə müqayisədə onun fəaliyyətində kreditörün daha fəal iştirak etmək imkanlarının olmasını göstərir. Bu halda öhdəliklərin xüsusi kapitalla nisbəti artır, kreditörün riski yüksəlir, son nəticədə müəssisə gəlirlərinin azalması, yaxud qiymətlərin aşağı düşməsi ilə

əlaqədar olaraq onun işi çətinləşir. Göstərilən nisbətə aşağı olması xüsusi vəsaitin bir hissəsindən istifadə edilmədiyini, hərəkətsiz qaldığını göstərir. Belə hallarda, yəni dövr sürətinə dair göstərici, başqa sözlə desək, öhdəliklərin xüsusi kapitaldan yüksək olması, sahibkarı özünün xüsusi kapitalını daha çox gəlir mənbəyi olan sahələrə qoymaq imkanlarını axtarıb tapmalıdır.

İnvestisiya edilmiş kapitalın (İK) dövr sürəti satışın həcmindən (S) xüsusi kapitalın orta illik həcmi (XKO) ilə uzunmüddətli öhdəliklərin (UÖ) cəminə nisbəti kimi hesablanır.

$$\Theta_{İK} = \frac{S}{XKO + UÖ}$$

Kreditor borclarının dövr sürəti əmsalı reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin (RMMD) kreditor borclarının orta illik dəyərinə (KBOD) nisbəti kimi hesablanır və təqdim olunan hesabnamələri ödəmək üçün investisiya edilən kapitalın neçə dəfə dövr edilməsinin tələb olunduğunu göstərir:

$$\Theta_{KBDS} = \frac{RMMD}{KBOD}$$

Dövr sürətini gün hesab ilə də hesablamaq olar. Bunun üçün təqvim ili ərzində günlərin sayı 365 gün hesaba alınır. Hesaba alınan günlərin sayını yuxarıda hesablanan dövr sürəti əmsallarına bölməklə gün hesabı ilə dövriyyə sürəti təyin edilir. Bu hesablama investisiya edilən kapitalın, xüsusi kapitalın, borc kapitalın, kreditor borclarının bir dövr etməsi üçün neçə gün lazım gəldiyini bildirir.

Kapitalın strukturu əmsalları - kreditorların və investorların maraqlarının qorunması dərəcəsini xarakterizə edir. Onlar müəssisənin uzunmüddətli borclarının ödənilməsi qabiliyyətini əks etdirir. Bu qrup əmsallara ödənişqabiliyyəti əmsalları da deyilir. Söhbət xüsusi kapitalın əmsalı, borc kapitalının əmsalı və xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbəti əmsalından gedir.

Xüsusi kapitalın əmsalı (ƏXK) müəssisənin cəmi kapitalın (A) strukturunda xüsusi kapitalın payını xarakterizə edir, başqa sözlə desək, müəssisə sahiblərinin və kreditorların maraqlarının nisbətini göstərir. Buna bəzən **muxtariyyət əmsalı da** deyilir:

$$\Theta_{XK} = \frac{XK}{A}$$

Təcrübə göstərir ki, bu əmsal imkan daxilində yüksək səviyyədə saxlamaq lazımdır ki, bu hal müəssisə vəsaitinin stabil səviyyəsini sübut edir və kreditlərə üstünlük verir. Bu borc kapitalının yüksək olmayan xüsusi çəkisini ifadə edir və vəsaitin çox hissəsinin xüsusi vəsaitin payına düşdüyünü göstərir. Deməli, bu hal işgüzar fəallığı aşağı düşən halda itkilərdən qorumaq üçün vacibdir və kreditlər almağa təminat verir. Digər bərabər şərtlər şəraitində kifayət qədər sabit vəziyyət xarakterizə edən xüsusi kapitalın əmsalı investorların və kreditörün gözündə xüsusi kapitalın cəmi kapitalın yekununa nisbətə 60% səviyyə yaxşı hal hesab olunur. Baxdığımız əmsalın optimal kəmiyyətinin 0,5-dən yüksək olması müəssisə üçün qənaətbəxşdir.

Təhlil zamanı balans valyutasının (BV) maliyyələşdirilməsinin ümumi mənbələrində borc kapitalın payını ifadə edən **borc kapital əmsalını** da (Θ_{BK}) hesablamaq olar. Bu əmsal muxtariyyət əmsalının əksidir:

$$\Theta_{BK} = \frac{BK}{A} = \frac{BK}{BV}$$

Borc və xüsusi kapitalın nisbətləri əmsal müəssisənin xarici borclardan (kreditlərdən) asılılığı səviyyəsini xarakterizə edir.

$$\Theta(\text{nisbəti}) = \frac{BK}{XK}$$

Bu göstərici xüsusi kapitalın hər manatına nə qədər borc kapitalın düşdüyünü göstərir. Bu əmsal yüksəldikcə müəssisənin borcları da çoxalır və son nəticədə müflisləşmə riski situasiyasına gətirib çıxarda bilər. Əmsalın yüksək səviyyəsi müəssisədə pul vəsaitinin defisitliyi kimi yüksək təhlükəni biruzə verir. Bazar rəqabəti şəraitində borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti vahiddən yüksək olmamalıdır.

Bundan əlavə borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbətində yüksək olması orta bazar dərəcəsi ilə yeni kreditlərin alınmasını çətinləşdirə bilər. Bu əmsal maliyyələşdirilməsi mənbələrinin seçimi məsələsinin həllində mühüm rol oynayır.

9.3. Müəssisə fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirilmə mənbələrinin qiymətləndirilməsinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən istənilən müəssisənin maliyyələşdirilməsi mənbələrinə ehtiyacı olur. Bu və ya digər mənbələrin cəlb edilməsi müəyyən dərəcədə xərclərlə əlaqədardır: səhmdarlara dividendlər, banklara aldıkları ssudalara görə faizlər və i.a. ödəməlidir. Müəyyən məbləğdə maliyyə resurslarından istifadəyə görə ödəniləsi vəsaitin ümumi məbləğə faizlə ifadəsi *kapitalın qiyməti* adlanır. Cari aktivlərin qısamüddətli, uzunmüddətə istifadə olunan vəsaitin uzunmüddətli mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi ideal hesab olunur. Bu qanunauyğunluğuna görə cəlb edilmiş vəsaitin ümumi məbləği optimallaşdırılır.

İki anlayışı fərqləndirmək lazımdır: birincisi, konkret müəssisənin (təşkilatın) kapitalının qiyməti və ikincisi, kapitalar bazarında bütövlükdə subyekt kimi tanınan müəssisənin (təşkilatın) qiyməti.

Birincisi, mövcud şəraitdə müəssisənin (təşkilatın) investorlar və sahibkarlar qarşısında onların xidmətləri üzrə nisbi illik xərcləri kəmiyyətcə ifadə edir. İkincisi, müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə oluna bilər. Hər iki anlayış miqdarca qarşılıqlı əlaqəlidir. Məsələn, əgər müəssisə kapitalın qiyməti ilə miqayisədə az gəlirli investisiya layihəsində iştirak edərsə, deməli layihə başa çatdıqda kapitalın qiyməti aşağı düşə bilər. Beləliklə, kapitalın qiyməti investisiya xarakterli qərarların nəzəri və praktiki həllində başlıca elementdir.

Vəsait mənbələrini xarakterizə edən balansın passivinin strukturunun təhlili göstərir ki, onların əsas növləri: səhmdar kapital, borc kapitalı və yığılan mənfəətdir (xüsusi vəsait fondları və bölüşdürülməmiş mənfəət). Cəlb olunan vəsait mənbələrinin qiyməti fərqlənir və buna görə də, müəssisə kapitalının qiyməti orta çəkili arifmetik formula üzrə hesablanır. Əsas çətinlik konkret vəsait mənbəyindən alınan kapital vahidinin dəyərini hesablamaqdır. Bəzi mənbələr üzrə onu hesablamaq asandır (məsələn, bank kreditinin qiyməti): digər mənbələr üzrə isə bunu etmək çox çətin, dəqiq hesablama praktiki

olaraq mümkün olmur. Bununla belə kapitalların qiymətlərinin təqribi bilinməsi belə müəssisə üçün həm onun fəaliyyətinə avans edilən vəsaitin effektivini müqayisəli təhlil etmək və həm də xüsusi investisiya siyasətini həyata keçirtmək üçün çox vacibdir.

Borc kapitalının əsas elementləri bank ssudaları və müəssisənin buraxdığı istiqrazlardır. Birincinin qiyməti mənfəətdən vergini hesaba almaqla müəyyən edilir. İş orasındadır ki, kredit və borclardan istifadəyə görə faizlər məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində daxil edilir. Buna görə də, belə vəsait mənbəyinin bir vahidin qiyməti (bq) banka ödənilən faizdən (f) aşağı olur:

$$bq=f(1-h)$$

Burada, h-mənfəətdən vergi dərəcəsidir.

Qüvvədə olan qaydaya görə bir çox müəssisələrdə büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan borclar da borc vəsaiti kimi istifadə olunur. Bu halda ödəmə müddətlərinin gecikdirilməsinə görə ödənilən cərimə sanksiyaları və peniyalar vəsaitdən istifadəyə görə haqlar hesab olunur.

Təhlilin sonrakı mərhələsində bölüşdürülməmiş mənfəət, yəni vergilərə ayırmalardan, borc vəsaiti üzrə faizlər və imtiyazlı səhmlər üzrə dividend xərcləri ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan bölüşdürülməmiş mənfəəti qiymətləndirilir. Sahibkarlar və müdiriyyət qarşısında dilemma yaranır: vəsaiti istehsalata yönəltmək, yəni dividendlərin pay haqları üzrə gəlirlərin və i.a. ödənilməsinə yaxud da bölüşdürülməmiş mənfəətdən müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi istifadə etmək.

Bölüşdürülməmiş mənfəət maliyyələşdirmə məqsədlərinə yönəldildikdə bu mənbəyin qiyməti, yəni bölüşdürülməmiş mənfəətin qiyməti (BMQ) bu vəsaitin hansı məqsədlərə yönəldilməsindən gözlənilən rentabelliyyə bərabər olur. Beynəlxalq praktikada bölüşdürülməmiş mənfəəti qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur.

Planlaşdırma, uçot, hesabat və təhlil işləri yüksək səviyyədə təşkil olunan və aparılan xarici ölkələrinin müəssisə və təşkilatlarında kapitalın qiymətinin son həddi anlayışından da istifadə edilir. Kapitalın qiymətinin son həddi müxtəlif, həm də mürəkkəb düsturlardan istifadə etməklə hesablanır.

9.4. Leveric (maliyyə rıçaqı). Maliyyə rıçaqının effekti

İstənilən müəssisənin yaradılması və fəaliyyətdə olması, sadəcə olaraq, mənfəət əldə etmək məqsədilə maliyyə resurslarının uzunmüddətə investisiya edilməsi prinsipini göstərir.

Mənfəətin əldə edilməsinə yönəldilən aktivlərin və öhdəliklərin idarə edilməsi prosesi maliyyə təhlilində leveric kateqoriyası kimi xarakterizə olunur. Leveric - xarici borc vəsaitlərinin, o cümlədən emissiya olunmuş istiqrazlarına aksiya sahiblərinin xüsusi kapitalına nisbəti kimi hesablanır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə kapitalın strukturu və digər çoxlu amillər təsir göstərir. Son nəticələrin formalaşması fəaliyyətinin maliyyə idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərinə müəssisədə mövcud olan maliyyə resurslarından səmərəli istifadədən və maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılmasından xeyli asılıdır. Birinci an əsas və dövriyyə vəsaitlərinin həcmi və strukturunda və onlardan effektiv istifadə olunmasında öz əksini tapır. Bu cür qarşılıqlı əlaqə istehsal levericinə xarakterikdir.

İstehsal leverici - maya dəyərinin strukturu və məhsulun həcmi dəyişdirməklə ümumi gəlirə təsirin potensial imkanındır. İkinci an uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələri hesab olunan xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbətlərinin qiymətləndirilməsində və sonunculardan istifadənin məqsəduyğunluğunda və effektivində aşkar olunur.

İstənilən müəssisədə borc vəsaitindən istifadə müəyyən qədər, bəzən də böyük həcmdə məsrəflərlə əlaqədar olur. Bu halda xüsusi vəsaitlə cəlb edilmiş vəsait arasında optimal əlaqələndirmə çox vacibdir. Belə qarşılıqlı əlaqə maliyyə leverici kateqoriyasını xarakterizə edir.

Maliyyə leverici uzunmüddətli passivlərin həcmi və strukturunu dəyişdirməklə mənfəətə və rentabelliyyətə təsirin potensial imkanındır.

İstehsal-maliyyə leverici ümumiləşdirici kateqoriya hesab olunur və üç göstəricinin: satışdan pul gəliri, istehsal və maliyyə xarakterli xərclər və xalis mənfəət göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələri bu kateqoriya üçün xarakterikdir.

İstehsal leverici səviyyəsini tapmaq üçün əməliyyat rıçaqı hesablamaq lazımdır:

$$Q = \frac{\$d + M_0}{MD_{mv}}$$

Burada:

Q-gözlənilən (planlaşdırılan) satışın həcmi, natural ifadədə;

Şd-şərti daimi xərclərin ümumi məbləği;

M_o-gözlənilən (planlaşdırılan) mənfəət;

MD_{mv}-məhsul vahidinə marjinal gəlir - məhsul vahidinin qiyməti-məhsul vahidinə dəyişən xərclərdir.

İstehsal levericinin səviyyəsi (Y_{ist}) aşağıdakı göstəricilərlə ölçülür:

$$Y_{ist} = \frac{\Delta T_{\text{üm}}}{\Delta TQ}$$

Burada: $\Delta T_{\text{üm}}$ -ümumi məhsulun artım tempi, faizlə;

ΔTQ -satışın həcmnin dəyişilməsi natural vahidlərlə, faizlə.

İstehsal leverici göstəricisinin iqtisadi mənası çox sadədir: o, müəssisənin ümumi mənfəətinin istehsalın həcmnin dəyişilməsinə həssaslıq dərəcəsini göstərir.

İstehsal levericinə oxşar qaydada maliyyə levericin səviyyəsi də ümumi məhsulun həcmi dəyişildə xalis mənfəətin dəyişilməsini xarakterizə edən göstəricilərlə ölçülür:

$$Y_{mal} = \frac{\Delta T_{xm}}{\Delta T_{\text{üm}}}$$

Burada: Y_{mal}-maliyyə leveridji səviyyəsini;

T_{xm}-xalis məhsulun artım tempini, faizlə;

T_{üm}-ümumi məhsulun artım tempini göstərir.

Maliyyə levericin effekti ondan ibarətdir ki, onun kəmiyyəti yüksək olduqda xalis mənfəət və ümumi gəlir arasında əlaqə bir o qədər qeyri-xətti xarakter daşıyır: yüksək maliyyə leverici şəraitində ümumi gəlirin azacıq dəyişilməsi (artması yaxud azalması) mənfəətin xeyli dəyişilməsinə gətirib çıxarda bilər.

Maliyyə riski anlayışı maliyyə leverici kateqoriyası ilə bağlıdır. Maliyyə riski-uzunmüddətli ssudalar və borclar üzrə faizləri ödəmək üçün vəsaitin çatışmazlığı imkanı ilə bağlı riskdir. Maliyyə levericin artımı müəssisədə biznes riski dərəcəsinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunur.

İstehsal və maliyyə leverici istehsal-maliyyə leverici kateqoriyasında birləşir (Y_e):

$$Y_e = Y_{ist. e.} \times Y_{mal. e.} = \frac{Mg \times Q}{M - I_n}$$

Burada: I_n -ssuda və borclar üzrə faizlərdir.

İstehsal və maliyyə riskləri ümumi risk anlayışı adı altında birleşir. Ümumi risk deyəndə cari xərcləri və xarici vəsait mənbələri ilə əlaqədar xərcləri örtmək üçün vəsait çatışmamazlığı imkanları ilə əlaqədar riskdir.

Müasir ölkə və xarici ədəbiyyatlarda cəlb edilmiş kapitalın xüsusi kapitalla nisbəti əmsalı da hesablanır:

$$\Theta_{nisbot} = \frac{BK}{XK}$$

O, son nəticədə 1 manat xüsusi kapitalla nə qədər borc kapitalı düşdüyünü xarakterizə edir. Bu əmsal yüksəldikcə müəssisənin borcları da bir o qədər artır və bu cür riskli situasiya müflisləşmə ilə nəticələnmə bilər.

Əmsalın yüksək səviyyəsi də müəssisədə pul vəsaitinin defisitliyinin potensial təhlükəsini əks etdirir. Bu göstəricinin interpretasiyası bir çox amillərdən, məsələn: digər sahələrdə bu əmsalın orta səviyyəsindən; müəssisənin əlavə uzunmüddətli vəsait mənbələrinə yiyələnməsindən; müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin sabitliyindən və s. asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qəbul edilmişdir ki, borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbəti əmsalı vahiddən yüksək olmamalıdır. Xarici borclardan yüksək səviyyədə asılılıq, satışın templəri azalan şəraitdə müəssisənin vəziyyətini xeyli pisləşdirə bilər, çünki borc kapitalına faizlərin ödənilməsi üzrə xərclər şərti daimi xərclər qrupunda uçota alınır, yəni belə xərclər, qalan bütün şərtlər bərabər olan halda onlar satışın həcmi mütənasib olaraq azalda bilməz.

Deyilənlərdən əlavə borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbətini yüksək əmsal yeni kreditləri orta bazar dərəcələri ilə almaqda çətinlik törədir. Müəssisə yeni maliyyələşdirmə mənbələrinin seçimində də bu əmsal mühüm rol oynayır.

Beləliklə, leveric anlayışı müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda eyni mənada işlədilmir. Lakin bu mənalara çox variantlılığına baxmaya-

raq bütün şərh olunan riyazi modellər təsərrüfat subyektlərinə rəhbərlikdə effektiv idarəetmə qərarlarının formalaşmasına imkan verir: istehsalın optimal həcmlərinin, passivlərin strukturunun düzgün planlaşdırılmasında, qoyuluşların effektivinə dair hesablamalarda və maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində müxtəlif variantlardan istifadə zəruridir.

9.5. Xüsusi və borc kapitalının rentabelliyyəsinin amilli təhlili

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin optimal variantlarının hazırlanması və seçimi maliyyə təhlilin ən vacib və ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Optimal maliyyələşdirilməsi sahəsində qərarların qəbul edilməsinin əsasını planlaşdırılan maliyyələşdirmə mənbələrinin və gözlənilən nəticələrin təhlilini tələb edir.

Kapitalın cəlb edilməsi üzrə qərarların optimallaşdırılması gözlənilən nəticələrə təsir göstərən çoxlu sayda amillərin öyrənilməsi prosesidir. Bu prosesdə müəyyən gözlənilən meyarlar öyrənilir. Kapitalın rentabelliyyəni səciyyələndirən ümumi göstəricilərinin artımını optimallaşdırma meyarları kimi çıxış edir. Onların əsasında hesablanan xüsusi, yaxud cəlb edilmiş kapitalların rentabelliyyəni digər hissəvi göstəricilərdən, yəni göstəricilərin nəticələrinə təsir göstərən (+,-) digər amillərdən asılılığını təyin etməyə imkan verən digər modellər isə hər bir amilin miqdarca təsirini təyin etməyə imkan verir.

Rentabellik əmsalları müəssisə fəaliyyətinin nə dərəcədə effektiv olmasını göstərir və alınan mənfəətin istifadə olunan vəsait mənbələrinə nisbəti kimi hesablanır. Bu qəbildən olan əmsallara aiddir: bütün kapitalın rentabelliyyə; investisiyaların rentabelliyyə; xalis aktivlərin rentabelliyyə; borc kapitalın rentabelliyyə və digər.

Bütün kapitalın rentabelliyyə- (BKR) daha ümumilikdə rentabelliyyə xarakterizə edən göstəricidir. O, hansı cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə olunmasından asılı olmayaraq 1 manat xalis mənfəət (XM) almaq üçün müəssisədə nə qədər vəsait xərcləmək lazım gəldiyini xarakterizə edir.

$$\text{BKR} = \frac{\text{XM}}{\text{Df} + \text{Dkf}}$$

Burada: Df-dövriyyə fondu;

Dkf-dövriyyədənənar fondlar;

XM-gözlənilən mənfəət.

İnvestisiyaların rentabelliği (İR) müəssisənin bütün uzunmüddətli kapitaldan istifadənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur

$$\text{İR} = \frac{\text{XM}}{\text{XK} + \text{uzunmüddətli öhdəliklər}} = \frac{\text{XM}}{\text{XK} + \text{UÖ}}$$

Xüsusi kapitalın rentabelliği (XKR) investisiya edilmiş xüsusi kapitaldan istifadənin effektivliyini təyin etməyə və bu göstəricini həmin vəsaiti digər qiymətli kağızlara qoyulan halda işə əldə etmək mümkün olan mənfəətlə müqayisə etməyə imkan verir. O, xalis mənfəətin xüsusi kapitalın dəyərinə nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{XKR} = \frac{\text{XM}}{\text{XK}}$$

Bu göstərici sahibkarlar tərəfindən qoyulan kapitalın hər manatına nə qədər mənfəətin əldə edildiyini xarakterizə edir. O, həm də birjalarda səhmlərin kotirovkası səviyyəsinin qiymətləndirilməsində mühüm meyar hesab olunur. Kotirovka (fran. coter) – qiymətli kağızların, xarici valyutaların məzənnələrinin və əmtəə qiymətlərinin qüvvədə olan qanunvericilik qaydalarına və mövcud praktikaya əsasən birjada müəyyən edilməsidir.

Bəzən də, təhlilin gedişində xüsusi və borc kapitaldan istifadə mənbələrinin qiymətləndirilməsində borc kapitalın və xüsusi kapitalın nisbəti əmsallarından da istifadə edilir ki, buna da maliyyə rıçaqın «çiyini» deyilir.

Xüsusi kapitalın rentabelliğinin təhlili prosesində xüsusi kapitalın rentabelliğinin dəyişilməsinə təsir göstərən əsas amilləri identifikasişdirməyə və onları xarakterizə etməyə imkan verən modellərdən istifadə edilir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda verilən çoxamilli təhlil modelləri xüsusi və borc kapitallardan istifadəni təhlil etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin bununla belə borc kapitaldan istifadənin effektivliyinə daha çox amillərin təsirini təyin etmək üçün yeni çoxa-

milli təhlil modellərinin axtarılıb tapılmasına ehtiyac hiss olunur.

İndi də çoxamillli multiplikativ modeldə zəncirvariyyərdəyişmə metodunda mütləq fərqlər üsulundan istifadə etməklə Mərhəmət səhmdar cəmiyyətində kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsinə əsas amillərin təsirini hesablayaq.

Analitik cədvəldə verilən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən göründüyü kimi, təhlil apardığımız səhmdar cəmiyyətində hesabat ilində keçən illə müqayisədə borc kapitalın rentabelliyyəsi 13,29%, xüsusi kapitalın rentabelliyyəsi isə 9,16% artmışdır. Bu hal sübut edir ki, hesabat ilində kapitallardan istifadənin rentabelliyyəsi yüksək olmuşdur. Xüsusi kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsi 46,4%-dən 55,56 faizədək yüksələn şəraitdə borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsi 68,24 faizdən 81,25 faizədək yüksəlmişdir. Lakin artım templəri arasında (119,73% və 119,47%) böyük fərqlər gözə çarpmır. Borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsinin təhlilin nəticələri sübut edir ki, borc kapitaldan istifadənin zərirliliyyəsinə dair müəssisədə hazırlanan qərarlar və onların icrası çox effektiv olmuşdur.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi kapitalın rentabelliyyəsi 55,56%-dən, satışın rentabelliyyəsi 18,7%-dək, borc kapitalının rentabelliyyəsi isə 81,52 faizədək yüksələn şəraitdə hesabat ilində keçən illə müqayisədə xalis mənfəət 29,31% (129,31-100), borc kapitalın dəyəri 8,24% (108,24-100) və xüsusi kapitalın dəyəri 8,0% (108,0-100) artmışdır.

Cədvəl 9.1

Mərhəmət SC-də rentabelliyyəsin və borc kapitalın amillli təhlili üçün göstəricilər

Göstərici	Ölçü vahidi	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %-lə (süt.3×100: süt.2)
A	I	2	3	4	5
1.Satışın həcmi (S)	min man.	3850	4150	+300	107,79
2.Maya dəyəri (MD)	min man.	3270	3400	+130	103,98
3.Xalis mənfəət (XM)	min man.	580	750	+170	129,31
4.İşçilərin orta illik sayı (İS)	nəfər	125	121	-4	98,80
5.Xüsusi kapital (XK)	min man.	1250	1350	+100	108,00
6. Borc kapitalı (BK)	min man.	850	920	+70	108,24
7. Kreditor borclar (KB)	min man.	525	600	+75	114,29
8.Debitor borclar (DB)	min man.	495	625	+130	126,26
9.Dövriyyə aktivləri (DA)	min man.	1200	1320	+120	110,00

10.Xalis aktivlər (XA)	min man.	1100	1150	+50	104,55
11. Satışın rentabelliği (SR)	%	15,06	18,07	+3,01	119,96
12.Dövriyyə aktivlərinin dövr sürəti əmsalı (S:DA)	%	3,21	3,14	-0,06	97,59
13. Borc kapitalının dövr sürəti əmsalı (S:BK)	%	4,53	4,51	-0,02	99,59
14.Kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsi əmsalı (DA:KB)	%	1,29	2,20	-0,10	90,51
15.Kreditor borclarının debitor borclarına nisbəti (KB:DB)	%	1,06	0,96	-0,10	120,77
16.Müəssisənin xalis aktivlərində debitor borclarının payı (XA:DB)	əmsal	0,45	0,54	0,09	120,77
17. Borc alınan vəsaitlərin xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalı (XA:BK)	əmsal	1,29	1,25	-0,04	96,59
18.Borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbəti əmsalı (BK:XK)	əmsal	0,6800	0,6815	+0,0015	100,22
19. Xüsusi kapitalın rentabelliği (XM:XK)x100	%	46,40	55,56	+9,16	119,73
20.Borc kapitalın rentabelliği (XM:BK)x100	%	68,24	81,25	+13,29	119,47
21.Əmək məhsuldarlığı (S:İS)	min man.	30,8	34	+3,2	111,36
22.İşləyənlərin kapitalla silahlanması (XK: İS)	min man.	10	11	+1	111,57

Hesabat ilində keçən illə müqayisədə dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinin 0,06%, borc kapitalın dövr sürətinin 0,02%, kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsinin 0,09%, kreditor borclarının debitor borclarına nisbətinin 0,10% aşağı düşməsinə, xalis aktivlərdə debitor borcların payının 0,09% artması və i.a. müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Bütün bunlar borc kapitaldan istifadənin rentabelliyinə əməli təsir göstərmişdir.

Əsas məsələ ayrı-ayrı amillərin borc kapitaldan istifadənin rentabelliyinə təsirin təyin edilməsidir.

Yuxarıdakı cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə əsas altı amilin: satışın rentabelliğinin; dövriyyə aktivlərin dövr sürətinin; borc kapitalın bir forması olan kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsinin; müəssisənin kreditor borclarının debitor

borclarına nisbəti əmsalının; müəssisənin xalis aktivlərində debitor borcların payının; borc vəsaitinin (kapitalın) xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalının borc kapitalın rentabelliyyənin keçən ilə nisbətən dəyişilməsinə təsirini hesablamaq mümkündür. Bunun üçün yuxarıdakı cədvəldə 2-ci və 3-cü sütunlarda verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaq lazımdır.

Əsas amillərin borc kapitalın rentabelliyyənin keçən ilə nisbətən dəyişilməsi təsirinə dair hesablamalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Zəncirvari yerdəyişmə üsulunda aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəni hesabat ilində keçən illə müqayisədə +13,29 faiz = 81,53 faiz - 68,24 faiz artmışdır.

Cədvəl 9.2

Mərhəmət SC-də borc kapitalın rentabelliyyəinə (BKR) təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi

<i>BKR-nə təsir göstərən amillər</i>	<i>Amillər</i>						<i>BK rentabelliyyəni %-i</i>	<i>Amilin təsiri, %-lə</i>
	$\frac{XM}{S}$	$\frac{S}{DA}$	$\frac{DA}{KB}$	$\frac{KB}{DB}$	$\frac{DB}{XA}$	$\frac{XA}{KB}$		
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
Göstəricilərin baza kəmiyyətləri	15,06	3,21	2,29	1,06	0,45	1,29	68,24	-
1) Satışın rentabelliyyənin dəyişilməsi $\frac{XM}{S}$	18,07	3,21	2,29	1,06	0,45	1,29	81,86	13,62
2) Dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinin dəyişilməsi $\frac{S}{DA}$	18,07	3,14	2,29	1,06	0,45	1,29	80,21	-1,65
3) Kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsi əmsalı $\frac{DA}{KB}$	18,07	3,14	2,20	1,06	0,45	1,29	77,21	-3,01
4) Kreditor və debitor borcları nisbəti əmsalının dəyişilməsi $\frac{KB}{DB}$	18,07	3,14	2,20	0,96	0,45	1,29	69,88	-7,32
5) Müəssisənin xalis aktivlərində debitor borcların payının dəyişilməsi $\frac{DB}{XA}$	18,07	3,14	2,20	0,96	0,54	1,29	84,40	14,52
6) Borc alınan vəsaitlərin xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalının dəyişilməsi $\frac{XA}{BK}$	18,07	3,14	2,20	0,96	0,54	1,25	81,53	-2,88

Hesabat ilində borc kapitalın rentabelliyyəsinin keçən ilə nisbətən artmasına (azalmasına) əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Satışın rentabelliyyəsinin keçən illə müqayisədə +3,01 punkt = $(18,07\text{faiz}-15,06)$ yüksəlməsi nəticəsində borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsi +13,62 faiz = $(81,86\text{faiz}-68,24\text{faiz})$ artmışdır.

2. Hesabat ilində dövriyyə aktivlərin dövr sürətinin keçən illə müqayisədə 3,14-3,21 punkt aşağı düşməsi borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsinin 1,65 faiz = $(80,21-81,86)$ faiz azalması ilə nəticələnmişdir.

3. Hesabat ilində kreditör borclarının örtülməsi əmsalının keçən illə müqayisədə 2,20-2,29 = -0,09 punkt azalması borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsinin -3,00 faiz = $(77,21-80,21)$ aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

4. Hesabat ilində kreditör borclarının debitor borclara nisbəti əmsalının keçən illə müqayisədə -0,10 = $(0,96-1,06)$ punkt aşağı düşməsi borc kapitalın rentabelliyyəsinin -7,33 faiz = $(69,88\text{ faiz}-77,21\text{ faiz})$ aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir.

5. Hesabat ilində xalis aktivlərdə debitor borcları payının keçən ilə nisbətən 0,54-0,45 = 0,09 punkt azalması borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsinin 14,52 faiz = $(84,40\text{faiz}-69,88\text{faiz})$ artmasını təmin etmişdir.

6. Hesabat ilində borc alınan vəsaitin xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalının keçən ilə nisbətən -0,04 punkt = $(1,25-1,29)$ azalması borc kapitalından istifadənin -2,87 faiz = $(81,53-84,40)$ aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi +13,29 faiz olur = $(+13,62)+(-1,65)+(-3,00)+(-7,33)+(+14,52)+(-2,87)$

Deməli hesablamalar düzdür.

X FƏSİL. RİSKLƏRİN TƏHLİLİ**10.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə risklərin təhlilinin zəruriliyi**

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə məsələlərinin həllində təsərrüfat subyektlərinin sərbəstliyinin artırılması, sahibkarların zirəkliyinin inkişaf etdirilməsi, işgüzar adamların yaradıcılığı və təşəbbüskarlığının genişləndirilməsi, səmərəsiz xərc və itkiləri aradan qaldırmaqla, daha çox mənfəətin əldə edilməsində idarəetmə funksiyalarını icra edənlərin maddi məsuliyyətinin çoxaldılması idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən zəruri şərtlərdir. Bazar münasibətləri bütün sahibkarları, investorları və işgüzar adamları məsrəflərin hər bir növünün məqsəduyğunluğunu, iqtisadi cəhətdən faydalılığını qabaqcadan, həm də işlərin gedişatı zamanı təyin etmək ruhunda tərbiyə edir. İdarəetmə funksiyalarını icra edənlər tərəfindən hazırlanan hər bir qərar, fəaliyyətdə nəzərdə tutulan hər bir əməliyyat, icra edilən hər bir fakt «xərcini çıxartmalıdır» şərtinin tələblərinə cavab verməlidir. Xüsusi sahibkarlıq şəraitində maliyyə, əmək, material və digər maddi məsrəflərə qənaət edilməsi təkcə ondan ibarət olmamalıdır ki, vəsaitlər az xərclənsin, «saxlansın», mühafizə olunsun, həm də ondan ibarətdir ki, çəkilən xərclər səmərəli, təsərrüfatçılıq baxımından məqsəduyğun olsun və sahibkara daha çox fayda versin, xərclənən hər bir manatı 2 manata çevirməyə imkan versin.

Bazar iqtisadiyyatı idarəetmədə mənfəətin rolunun yüksəldilməsi və onun çoxaldılmasında sahibkarların hüquqlarının genişləndirilməsini, vəsaitin xərclənməsinin yeni forma və üsullarının axtarılıb tapılmasını, həm də onların daha tez mənimsənilməsini tələb edir. İndi mövcud maliyyə, maddi və əmək resurslarından hansı istiqamətlərdə istifadə edilməsinin sahibkar üçün faydalılığının qiymətləndirilməsi idarəetmənin təməl daşını təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatında Dövlət Qanunlarını və normativ aktların tələblərini pozmadan mövcud maddi və maliyyə ehtiyatlarından istehsalın təşkili, aparılması və genişləndirilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin daha üstün istiqamətlərinə, təminatlı iqtisadi səmərə verən tədbirlərin həyata keçirilməsindən istifadə etməyi bacaran işgüzar

adamlar, sahibkarlar, investorlar və idarə edənlər yeni şəraitdə işləməyi və yaşamağı bacaran adamlar hesab olunurlar.

Yeni şəraitdə sahibkarlıq və təşəbbüskarlıq mütləq zərurətdir. Bazar münasibətləri şəraitində SSRİ-dən miras qalmış inzibati amirlik idarəetmə metodları ilə nəyinki, böyük nailiyyətlər qazanmaq, hətta təsərrüfat subyektlərini saxlamaq, xüsusi mülkiyyəti qorumaq, müflisləşmənin qarşısını almaq qeyri-mümkündür.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə bu və ya digər məhsul (iş, xidmət) növü istehsalının, bu və ya digər kommersiya fəaliyyəti, bu və ya digər investisiya qoyuluşunun planlaşdırılması və həyata keçirilməsi arzusu (istəyi), hər şeydən əvvəl, gözlənilən məsrəflərin qabaqcadan hesaba alınmasını və son nəticələri ilə müqayisə edilməsini, qiymətləndirilməsini tələb edir. Təsisçilərin qoyduqları xüsusi və başqa mənbələrdən daxil olmuş vəsaitlərdən (cəlb edilmiş) sahibkar üçün faydalı istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi idarəetmənin ümdə vəzifələrindən biridir. Sahibkarlar və təsərrüfat subyektlərində idarəetmə funksiyalarını icra edənlər maddi və maliyyə məsrəflərinin məqsədəuyğunluğunu, mənfəətverimini (zərərverimini) qabaqcadan qiymətləndirmək və müvafiq hesablamalarla əsaslandırmaq bacarığına malik olmalıdırlar.

Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti ilə əlaqədar yeni, olduqca mürəkkəb idarəetmə vəzifələrinin dövlət orqanlarının, kənar şəxslərin müdaxilə edilməsini gözləmədən sahibkarlar tərəfindən vaxtında və yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirilməsini tələb edir. Qüvvədə olan qanunvericilik sənədlərində vergi subyektlərində idarəetmənin tam demokratikləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu tələbə görə müəssisə öz fəaliyyətini müstəqil planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Belə bir şəraitdə hər bir müəssisə yuxarıda verilən, kənar təşkilatlar tərəfindən məsləhət görülən tövsiyələri gözləmədən, özü üçün sərfəli idarəetmə qərarları hazırlamalı və onların icrasını təmin etməlidir.

İndi hər bir təsərrüfat subyektini bu və ya digər çeşiddə məhsul (iş, xidmət) istehsalının miqdarı, onun resepturası və keyfiyyəti, istehsal texnologiyalarının gözlənilməsi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, material tədarükü və material ehtiyatlarının yaradılması, hazır məhsul qalıqlarının artması, tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və i.a. maliyyə vəziyyətinə təsir göstərən bütün problemlərin həlli üçün tam maddi məsuliyyət daşıyır. Müəssisələrdə material re-

sursları, maşın və avadanlıqlar, qiymətli kağızlar və s. almaq, hazır məhsulu istehsal etmək və reallaşdırmaq, yeni məhsul çeşidlərini mənimləmək, kredit və borclar almaq və i.a. təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar hər bir əməliyyat, sahibkar üçün risk hesab olunur və o hər bir riskdən mənfəətin götürülməsini qarşıya məqsəd qoyur.

Yaxın gələcəkdə daha böyük nəticələrə nail olmaq məqsədilə edilən hər bir risk, hər an təhlükə sayılır. Təsərrüfat rəhbəri çəkilən xərclərin müqabilində nə zaman və nə qədər mənfəətin gələcəyi, yaxud zərərlə nəticələnməyə qeyri-müəyyən olan şəraitdə riskə gedir. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə riskə getmədən böyük nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür, yaxud xam xəyaldır.

İnsan cəmiyyəti inkişafının bütün mərhələlərində iqtisadi yüksəliş təsərrüfat rəhbərləri, sahibkarlar və investorların riskə getməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi mövcud olmayan bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskli qərarları qəbul etməyən sahibkar və rəhbər durğunluğa can atan və idarəetmə üçün qorxulu şəxs sayılır. Risk təsərrüfat rəhbərinin daim yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq axtarışlarında və gələcəkdə daha çox mənfəət almaq ehtimalı olan qeyri-standart idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi iqtidarında olmasını tələb edir.

Totalitar idarəetmə rejimləri tətbiq olunan əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, idarəetmənin demokrativləşdirilməsi təmin olunan indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində, gələcəkdə zərər verən hər bir risk üçün dövlət yox, müəssisənin rəhbərliyi və təsisçiləri maddi məsuliyyət daşıyır. Bu səbəbdən də idarəetmə funksiyalarını icra edən hər bir vəzifəli şəxs risk etmə məharətini göstərməlidir. Bunun üçün hər bir idarə aparatı işçisi qeyri-müəyyən situasiyanı qabaqcadan öyrənmək, risklə əlaqədar qərarları korrektə etmək üçün tələb olunan informasiyanı toplamaq və təhlil etməklə operativ-riskli idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etmək bacarığına malik olmalıdır.

Risk sərəfəli idarəetmə qərarı qəbul etmək üçün təxirəsalınmaz vasitə hesab olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bacarıqlı, işgüzar və təşəbbüskar rəhbər işçilər tərəfindən qəbul edilən qərarlar da təsadüflərdən, səhvələrdən və qeyri-müəyyənliklərdən kənarda qala bilməz.

Xarici ölkələrin, eləcə də ölkəmizin işgüzar adamlarının təcrübəsi göstərir ki, effektivliyi konkret hesablamalarla əsaslandırılmamış risklər bəzi hallarda uğursuzluqla nəticələnir və buna görə də riskə

gedən hər bir sahibkar gözlənilən uğursuzluğa qarşı hazır olmalıdır.

10.2. Risklər iqtisadi təhlilin obyektidir

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər, xüsusilə maliyyə menecerləri hər bir riskin müqabilində daha çox gəlir götürməyə çalışmalıdır. Risk və gəlir bir-birilə sıx bağlı olan və bir-birilə şərtlənən maliyyə kateqoriyalarıdır.

Risk dedikdə, bu və ya digər iş adamının fəaliyyət növündən, təbii hadisədən irəli gələn mümkün itki qorxusu başa düşülür. O, riskə gedən adam üçün mənfi, arzu edilməyən nəticədir. Müxtəlif idarəetmə qərarları müxtəlif risk dərəcələrinə malikdir.

Risk-iqtisadi kateqoriyadır və buna görə də iqtisadi təhlilin obyektini sayılır.

Risk hadisənin olacağını, yaxud da olmayacağını, olan təqdirdə isə üç cür iqtisadi nəticə: mənfi (uduzma, zərər); sıfır; müsbət (uduş, fayda, mənfəət) gözlənildiyini ifadə edir.

«Bəxtim gətirəcək-gətirməyəcək» prinsipi üzrə xoşbəxtlik ümidi ilə həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatları risk hesab olunur. Riskdən uzaqlaşmaq, sahibkar üçün mənfəətdən imtina etmək deməkdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan firma və şirkətlər risk etmədən heç nə qazana bilmir. Buna görə də riskə getmək və onları idarə etmək, başqa sözlə desək, risk hadisəsinin yaxınlaşmasını və başlanmasını müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmaq və riskin mənfi təsir dərəcəsini azaltmağa imkan verən tədbirlər görmək təhlilin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə təcrübəsi olan Qərb ölkələrinin sürətli iqtisadi inkişafında nəzərəçarpan nailiyyətlər sübut edir ki, riskləri idarə etmək və tənzimləmək mümkündür. Lakin müxtəlif idarəetmə strukturlarında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə bir-birinə uyğun gələn və gəlməyən, təkrar olunan və olunmayan çoxlu sayda müxtəlif metod və üsulların köməyi ilə risklər təhlil edilir və idarə olunur. Riskləri öyrənmək və onların təhlili üsullarını axtarıb tapmaq üçün bütün riskləri müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq-təsnifləşdirmək tələb olunur.

10.3. Risklərin təsnifatı

Ayrı-ayrı istehsal sahələrində və müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə risklər və onların nəticələri eyni olmadıqlarına görə, bütün riskləri müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaq-təsnifləşdirmək tələb olunur. Risklərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatı risklər sistemində hər bir riskin yerini təyin etməyə, onu idarə etmək üçün daha sərfəli metod və üsulları seçməyə imkan verir.

Qərb ölkələrinin təcrübəsində bütün risklər aşağıdakı əlamətlərə görə təsnif edilir:

I. Mümkün nəticədən asılılığına görə: xalis və spekulativ (təcrübəyə əsaslanmayan) risklər.

Xalis risklər mənfi, yaxud sıfır nəticə almağın mümkünlüyünü bildirir. Bu qəbildən olan risklərə: xalis-təbii, ekoloji, siyasi, nəqliyyat və kommertsiya risklərinin bir qismi (əmlak, istehsal və ticarət) daxildir.

Spekulativ risklər-həm müsbət və həm də mənfi nəticələrin alınmasının mümkünlüyünü ifadə edir. Bunlara kommertsiya risklərinin bir qismi olan maliyyə riskləri daxildir.

II. Baş verməsinin əsas səbəblərindən asılılığına görə risklər: xalis təbii (zəlzələlər, daşqın, subasma, tufan, yanğın, epidemiya və i.a. ilə əlaqədar), ekoloji (təbii mühitin çirklənməsi), siyasi (təsərrüfatçılıqdan asılı olmayan, dövlətin fəaliyyəti və ölkədə baş verən siyasi situasiyalardan irəli gələn müharibələr, hərbi münaqişələr, inqilablar, müsadirələr, milliləşdirmə, embarqonun qoyulması və s. əlaqədar), nəqliyyat (yükərin avtomobil, çay, dəniz, dəmiryolu, hava, boru və i.a. nəqliyyatı ilə daşınması ilə əlaqədar) və kommertsiya riskləri daxildir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə kommertsiya risklərinin təhlili və məqsədyönlü idarə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommertsiya riskləri, öz növbəsində əmlak, istehsal, ticarət və maliyyə risklərinə bölünür.

Əmlak risklərinə oğurluq, təxribatçılıq (diversiya), texniki və texnoloji sistemlərdə həddindən artıq gərginliklərdən sahibkar vətəndaşın əmlak hüququnun itirilməsi ehtimalı ilə əlaqədar risklər daxildir.

İstehsal riskləri əsas və dövriyyə fondlarının tələf olması və zədələnməsi, xarab olması ilə əlaqədar amillərin təsiri altında itkilər və rən risklərdir. Yeni texnika və texnologiyanın istehsalatda tətbiqi ilə

əlaqədar itkilər də bu qəbildən olan risklərin nəticəsi sayılır.

Ticarət riskləri tədiyyələrin gecikdirilməsi, mallar yolda olan müddətdə ödəmədən imtina, malın göndərilməməsi və i.a. əlaqədar itkiləri ifadə edən risklərdir.

Maliyyə riskləri ehtimal olunan maliyyə resursları, yəni pul vəsaiti itkiləri ilə əlaqədar risklərdir.

Maliyyə riskləri, öz növbəsində, pulun alıcılıq qabiliyyəti və kapital qoyuluşu ilə əlaqədar risklərə bölünür.

Pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, yaxud yüksəlməsi ilə əlaqədar inflyasiya və deflyasiya riskləri, valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar valyuta riskləri, qiymətli kağızları və digər malları satan zaman mümkün itkiləri ifadə edən likvidlik riskləri birinci qrupa aid maliyyə riskləridir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizdə maliyyə risklərinin əsas tərkib hissəsi sayılan investisiya riskləri daha böyük yer tutur.

İnvestisiya risklərinə:

- a) əldən verilmiş xeyir riskləri;
- b) gəlirlərin aşağı düşməsi riskləri;
- c) birbaşa maliyyə itkiləri riskləri daxildir.

Əldən verilmiş xeyir riski hər hansı bir tədbirin (məsələn, sığortalanma, investisiya qoyuluşu və i.a.) həyata keçirilməməsi nəticəsində dolayı maliyyə zərərinin (alınmamış mənfəət) başlanması riskidir.

Gəlirlərin aşağı düşməsi riskləri portfel investisiyaları (investorlarda olan qiymətli kağızlar məcmusu), əmanətlər və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin azalması nəticəsində baş verir.

Gəlirlərin aşağı düşməsi riski faiz risklərini və kredit risklərini özündə birləşdirir.

Faiz risklərinə kommersiya bankları, kredit idarələri, investisiya institutları, selinq kompaniyaları tərəfindən cəlb edilən vəsaitə görə faiz dərəcələrinin verilən kreditlər üzrə dərəcələrdən üstün olması ilə əlaqədar, onların itkilərini xarakterizə edir. Səhmlər üzrə dividendlərin, bazarlarda istiqrazlar, sertifikatlar və digər qiymətli kağızlar üzrə dərəcələrin dəyişilməsi ilə əlaqədar investorların itkiləri də faiz risklərinə aid edilir.

Kredit riski borc verənə çatası əsas borcun və faizin kredit alan tərəfindən qaytara bilməməsi təhlükəsidir.

Qiymətli kağızlar buraxan emitent həmin kağızlar üzrə faizləri, yaxud əsas borc məbləğini ödəmək qabiliyyətində olmadıqda da bu

hadisə kredit riski hesab olunur.

Birbaşa maliyyə itkiləri risklərinə birja riski, selektiv (seçmə qabiliyyəti) riski, müflisləşmə riski və kredit risklərinin bir qismi daxildir.

Birja riskləri birja sazişlərindən itkilərin təhlükəliliyini ifadə edir. Bunlara kommersiya sazişləri üzrə ödəmə riski, broker firmasının komission mükafatının ödənilməsi riski və i.a. daxildir.

Selektiv risklər (latınca seçmə, ayırma mənasında işlədilir) investisiya portfelini formalaşdırılan zaman kapital qoyuluşu üsulunun, investisiya qoyulan qiymətli kağızlar arasında daha faydalı kağız növünün düzgün seçilməsi ilə əlaqədar risklərdir.

İflasa uğrama riski sahibkar tərəfindən olmayan kapital qoyuluşu üsulunun seçilməsi nəticəsində bütün kapitalın tamamilə itirilməsi və onun qəbul etdikləri öhdəlikləri icra etməyə qadir olmamasını göstərir. Nəticədə sahibkar müflisləşir.

10.4. Risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üsulları

Risklərin qabaqcadan və operativ təhlilinin başlıca məqsədi onların nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Müxtəlif istehsal təyinatlı təsərrüfat subyektlərində fəaliyyət növləri üzrə fərqlənən saysız-hesabsız miqdarda əsas (I dərəcəli) və əlavə (II dərəcəli) risklərdən istifadə edildiyinə görə, onların nəticələrinin qiymətləndirilməsində də müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Deməli, risklərin nəticələrinin həm qabaqcadan və həm də sonradan qiymətləndirilməsində çoxlu sayda tədqiqat üsullarından istifadə edilir. Bu üsulları bilmədən hansı riskin hansı üsullarla qiymətləndirilməsinin və dəqiq nəticələrin əldə edilməsinin mümkünlüyünü təyin etmək olmaz.

Bazar münasibətləri şəraitində bir sıra maliyyə əməliyyatları (məsələn, vençur investisiya qoyuluşları, səhmlərin alınması, selinq əməliyyatları və digər) kifayət qədər əhəmiyyətli risklərlə əlaqədardır. Onlar həm əməliyyata başlamazdan əvvəl və həm də əməliyyatın icrası mərhələlərində risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsini və onun həcmnin təyin edilməsini tələb edir.

Riskin dərəcəsi itki hadisəsinin başlanması və həm də ondan mümkün zərərin miqdarına dair ehtimaldır. Sahibkarın riski qoyulan kapitaldan gözlənilən maksimum və minimum gəlirin (zərərin) miqdarını subyektiv ehtimalı qiyməti ilə kəmiyyətə xarakterizə edir. Bu hesablamada maksimal və minimal gəlirlər (itkilər) arasında diapazon

çox olduqca (onların alınması ehtimalı bərabər olan şəraitdə), riskin dərəcəsi bir o qədər yüksək olur.

Sahibkar üçün risk «bəxti gətirəcək-gətirməyəcək» prinsipi üzrə xoşbəxtliyə nail olmaq ümidi ilə edilən bir hərəkətdir. Riski qəbul etməyin başlıca səbəbi təsərrüfat situasiyasının qeyri-müəyyənliyi, yəni iqtisadi və siyasi şəraitin məlum olmamasıdır. Qərarı qəbul edən zaman təsərrüfat situasiyasının qeyri-müəyyənliyi artdıqca, riskin dərəcəsi də bir o qədər yüksək olur.

Təsərrüfat situasiyalarının qeyri-müəyyənliyi tam informasiyanın olmaması, təsadüflər və əks təsir amilləri ilə izah olunur. Təsərrüfat situasiyaları haqqında informasiyanın natamamlığı və onun dəyişilməsi perspektivi sahibkarı əlavə informasiyanı toplamaq imkanlarını axtarmağa vadar edir.

Təsərrüfat situasiyasının qeyri-müəyyənliyi çox vaxt təsadüf amili ilə təyin edilir.

Təsadüf oxşar şəraitlərdə eyni cür baş vermir, buna görə də onu qabaqcadan görmək və proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Lakin çoxlu sayda təsadüfləri müşahidə etməklə, indiki təsadüflər dünyasında müəyyən qanunauyğunluqları dərk etmək mümkündür. Bu qanunauyğunluqları öyrənmək üçün riyazi aparat ehtimal nəzəriyyəsi verir. Təsadüflər müəyyən rəqəmlərlə əlaqələndirildikdə onlar ehtimal nəzəriyyəsinin predmeti olur.

Təsadüfi hadisələr, onların müşahidəsi zamanı müəyyən fasilələrlə təkrar olunur və onların saxlığı aşkar olanların sayını müşahidələrin ümumi sayına bölməklə təyin edilir.

Təsadüfi A hadisəsinin obyektiv mümkünlüyü ölçüsü onun ehtimalı adlanır. Məhz bu ehtimal ədədi ətrafında A hadisəsinin sıxlığı qruplaşdırılır. İstənilən hadisənin ehtimalı 0 ilə 1 arasında tərəddüd edir. Ehtimal 0-a bərabər olduqda hadisə qeyri-mümkün, 1-ə bərabər olduqda isə hadisə gerçək sayılır.

Təsadüfi hadisələri qruplaşdırmağa imkan verən ehtimal eyni zamanda onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını verir.

Belə hallarda hər hansı bir hadisəyə həmişə əks təsir olur. Qəzalar, yanğın və digər təbii hadisələr, müharibə, inqilab, nümayiş, əmək kollektivlərində baş verən müxtəlif münaqişələr, rəqabət, müqavilə öhdəliklərinin pozulması, tələbatın dəyişilməsi, qəzalar, oğurluqlar və i.a. əks təsirlərdir.

Sahibkar öz fəaliyyəti zamanı əks təsirin dərəcəsini azaltmağa

imkan verən strategiyani seçməklə riskin dərəcəsini azalda bilər.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tələblərinə uyğun qanun və qaydaların tam formalaşmadığı indiki zamanda sahibkarlar arasında konfliktlər (münaqişələr) də risklərin idarə edilməsində az rol oynamır. Konflikt situasiyalarda strategiyani seçmək üçün sahibkar «oyunlar nəzəriyyəsi» adlı riyazi aparatdan istifadə edə bilər. Oyunlar nəzəriyyəsi üsullarının köməyi ilə aparılan təhlil sahibkara konkret şəraiti yaxşı mənimsəməyə, riskin dərəcəsini minimuma endirməyə, problemin özündən irəli gələn bir sıra məhdudiyətləri aradan qaldırmağa və nisbətən yaxşı vəziyyətə nail olmağa imkan verir.

Təhlil zamanı riskin həcmi kəmiyyətcə təyin etmək üçün hər bir hadisənin bütün mümkün nəticələrini və onların baş verməsi ehtimalını bilmək lazımdır. Ehtimal müəyyən nəticəni almağın mümkünlüyünü göstərir.

Fərz edək ki, müəssisəyə kapital qoyuluşunun iki variantı təklif olunur. Eyni məbləğdə vəsait qoyuluşu müqabilində birinci variantda 500 mln. manat məbləğində mənfəətin alınması ehtimalı 0,6, ikinci variantda isə 600 mln. manat mənfəətin alınması ehtimalı 0,4-dir Bu halda kapital qoyuluşundan gözlənilən mənfəət alımı (riyazi gözləmə):

Birinci variantda $500 \times 0,6 = 300$ mln. man.;

İkinci variantda $600 \times 0,4 = 240$ mln. man. olur.

Deməli, ehtimalı göstəriciyə görə birinci variantda kapital qoyuluşu müəssisə üçün sərfəlidir.

Ehtimalın kəmiyyətcə miqdarı obyektiv və subyektiv metodların köməyi ilə təyin edilir.

Obyektiv metod hadisənin baş verməsi sıxlığının hesablanmasına əsaslanır. Məsələn, fərz edək ki, tədbirin həyata keçirilməsinə vəsait qoyuluşunda 100 haldan 60-da 500 mln. man. mənfəət alındıqda mənfəətin alınması ehtimalı $60 \times 0,005 = 0,3$ olur.

Ehtimalın təyin edilməsinin subyektiv metodundan müxtəlif fərziyyələrə (qiymət verən mühakimələri, şəxsi təcrübə, ekspert qiyməti, maliyyəçi mütəxəssisin fikri və i.a.) əsaslanan meyarlardan istifadə edilir.

Bu halda müxtəlif adamlar müxtəlif nəticələr çıxarır və sonra seçmə aparır, seçmə mümkün olmadıqda isə ekspert qiymətləndirmə, yəni ekspertiza materiallarını işləməklə alınan ehtimalın kəmiyyətinin əsaslandırılması üzrə nəticə əsas götürülür.

Riskin həcmi, yəni risk dərəcəsi 2 meyarla ölçülür:

- a) gözlənilən orta qiymət;
b) mümkün nəticənin dəyişməsi.

Gözlənilən orta qiymət qeyri-müəyyən situasiya ilə əlaqədar hadisənin həcmninin kəmiyyətidir və bu qiymət bütün mümkün nəticələr üçün orta çəkilidir.

Məsələn, fərz edək ki, sahibkar nəzərdə tutulan tədbirin həyata keçirilməsinə kapital qoyduqda 60 halda 24-də 125 mln. man. (ehtimal 0,4), 18 halda 100 mln. man. (ehtimal 0,3) və 16 halda 150 mln. man. (ehtimal 0,3) mənfəətin alınmasını gözləyir. Bu halda gözlənilən orta qiymət $(125 \times 0,4) + (100 \times 0,3) + (150 \times 0,3) = 125,0$ mln. man. olur.

Burada kapital qoyuluşundan mənfəət məbləği 100 mln. manatdan 150 mln. manatadək tərəddüd edir və orta kəmiyyət 125 mln. man. olur.

Təhlil zamanı digər variantlar üzrə də orta kəmiyyətlər tapılır və bunları tutuşdurmaqla bu və ya digər variantın xeyrinə qərar qəbul edilir.

Lakin müqayisəli təhlilin nəticələrinə istinad etməklə, qəti qərar qəbul etmək üçün bir-birilə yaxından bağlı olan iki meyardan istifadə edilir: dispersiya və orta kvadrat kənarlaşma.

Dispersiya həqiqi nəticələrin gözlənilən orta kəmiyyətdən kvadrat kənarlaşmaların orta çəkili kəmiyyəti göstərir və aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir.

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{\sum n}$$

Burada: σ^2 -dispersiya;

x -hər bir müşahidə hadisəsi üçün gözlənilən qiyməti;

\bar{x} -gözlənilən orta qiyməti;

n -müşahidə hadisələrin sayını (sıxlığı) göstərir.

Orta kvadrat kənarlaşma aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir.

$$\sigma = \frac{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 n}}{\sum n}$$

Sıxlıq bərabər olduğu halda hissəvi hadisələr alınır:

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{n}$$

$$\sigma = \frac{V \sum (x - \bar{x})^2 n}{n}$$

Orta kvadrat kənarlaşma adlı ədəddir və dəyişən əlaməti ölçən ölçülərlə hesablanır. Orta kvadrat kənarlaşma və dispersiya mütləq dəyişən ədədlərdir.

Risqlərin təhlili işlərində, adətən, variasiya əmsali istifadə olunur. O, orta kvadrat kənarlaşmanın orta arifmetik kənarlaşmaya nisbətini ifadə edir və alınan kəmiyyətlərin kənarlaşması dərəcəsini göstərir. Variasiya əmsali aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$V = \frac{\pm \sigma}{X} \times 100\%$$

Burada: V-variasiya əmsali, faizlə;

σ -orta kvadrat kənarlaşma;

X-gözlənilən orta kəmiyyətdir.

Variasiya əmsali nisbi kəmiyyətdir və buna görə də, öyrənilən kəmiyyətlərin mütləq miqdarı bu əmsala təsir göstərmir. Variasiya əmsali 0-dan 100-dək dəyişə bilər. Əmsal yüksək olduqca dəyişmə bir o qədər güclü olur. Onun köməyi ilə müxtəlif ölçü vahidlərində ifadə olunan əlamətlərin enib-qalxmasını (dəyişməsinə) müqayisə etmək olar. Belə ki, 10 faizədək olduqda zəif dəyişmə; 10 faizdən 25 faizədək olduqda orta dəyişmə; 25 faizdən yuxarı olduqda yüksək dəyişmə sayılır.

Kapital qoyuluşlarında dispersiya və variasiya əmsallarının hesablanması metodikasını misalla şərh edək.

Cədvəl 10.1

A və B tədbirlərinə kapital qoyulduqda dispersiya hesablamaları

Hadisənin №-si	Alınan mənfəət, mln. man. x	Müşahidə hadisələrinin sayı n	$(x - \bar{x})$	$(x - \bar{x})^2$	$(x - \bar{x})^2 x_n$
«A» tədbirləri					
1	250	48	-	-	-
2	200	36	-50	2500	90 000
3	300	36	+50	2500	90 000
Yekunu	$\bar{x}=250$	120	-	-	180 000
«B» tədbirləri					
1	400	30	+100	10 000	300 000
2	300	50	-	-	-
3	150	20	150	22 500	450 000
Yekunu	$\bar{x}=300$	100	-	-	750 000

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə, müvafiq tədbirlər üzrə orta kvadrat kənarlaşmaları və variasiya əmsallarını hesablayaq.

Orta kvadrat kənarlaşmalar:

$$A \text{ tədbirləri üzrə } \sigma = \sqrt{\frac{180000}{120}} = \pm 38,7 ;$$

$$B \text{ tədbirləri üzrə } \sigma = \sqrt{\frac{750000}{100}} = \pm 86,6 ;$$

Variasiya əmsalları:

$$A \text{ tədbirləri üçün } V = \frac{\pm 38,7}{250} = \pm 15,5\%$$

$$B \text{ tədbirləri üçün } V = \frac{\pm 86,6}{300} = \pm 29,8\% \text{ olur.}$$

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, A tədbirlərinə kapital qoyuluşunun variasiya əmsalı B tədbirlərinə kapital qoyuluşu ilə müqayisədə xeyli azdır ki, bu da A tədbirlərinə kapital qoyuluşu xeyrinə qərar qəbul etmək barədə nəticə çıxarmağa razılıq deməkdir.

Qərb ölkələri sahibkarlarının təcrübəsində risk dərəcəsinin təyin edilməsinin bir qədər sadələşdirilmiş metoddan da istifadə edilir. Bu metodda gəlirlərin maksimum və minimum həcmələri göstəricilərindən istifadə etməklə riskin dərəcəsi təyin edilir. Gəlirin maksimum və minimum həcmələri ehtimalı investordan riskini kəmiyyətcə xarakterizə edir. Bərabər ehtimal şəraitində bu kəmiyyətlər arasında diapazon çox olduqca, riskin dərəcəsi də bir o qədər yüksək olur. Bu metodda dispersiyani, orta kvadrat kənarlaşmanı və variasiya əmsalını hesablamaq üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə edilir:

$$\sigma^2 = P_{\max}(x_{\max} - \bar{x})^2 + P_{\min}(\bar{x} - x_{\min})^2;$$

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2};$$

$$V = \frac{\pm \sigma}{\bar{X}} \times 100$$

Burada: P_{\max} -maksimum gəlir (mənfəət, rentabellik) əldə etmək ehtimalı;

x_{\max} -gəlirin (mənfəətin, rentabelliyn) gözlənilən orta həcmi;

P_{\min} -minimum gəlirin (mənfəətin, rentabelliyn) alınması ehtimalı;

x_{\min} -gəlirin (mənfəətin, rentabelliyn) minimum həcmi göstərir.

İndi də yuxarıda verilən həcm göstəricilərindən və müvafiq

düsturlardan istifadə etməklə, müvafiq variantlar (A, B) üzrə tələb olunan kəmiyyətləri hesablayaq.

Kapital «A» tədbirlərinə qoyulduqda tələb olunan göstəricilər üzrə aşağıdakı kəmiyyətlər alınır:

$$\sigma^2 = 0,3 (300-250)^2 + 0,3 (250-200)^2 = 1500 \text{ mln. man.}$$

$$\sigma = \sqrt{1500} = \pm 15,5$$

$$V = \frac{\pm 38,7}{250} \times 100 = \pm 15,5\%$$

Kapital «B» tədbirlərinə yönəldikdə isə göstəricilərin kəmiyyətləri belə olur:

$$\sigma^2 = 0,3 (400-300)^2 + 0,3 (300-150)^2 = 7500 \text{ mln. man.}$$

$$\sigma = \sqrt{7500} = \pm 86,6$$

$$V = \frac{\pm 86,6}{300} \times 100 = \pm 28,9\%$$

Hesablamalarda verilən kəmiyyətlərin müqayisəsi bir daha təsdiq edir ki, «A» tədbirlərinə kapital qoyuluşunda aşağı risk dərəcəsi gözə çarpır.

Deməli, müəssisə vəsaitinin «A» tədbirlərinə kapital qoyuluşuna yönəldilməsi barədə qərar qəbul etmək müəssisə üçün faydalıdır.

***XİFƏSİL. İSTEHSALIN TƏŞKİLATI-TEXNİKİ
SƏVIYYƏSİNİN VƏ DİGƏR ŞƏRTLƏRİNİN TƏHLİLİ*****11.1. Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri**

Bazar münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və əsas kapital obyektlərinin ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsi elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri öz ifadəsini yeni texnika və texnologiyanın tətbiqində və müasir dövrün tələblərinə cavab verən məhsul (iş və xidmətlər) istehsalında tapır. Məlumdur ki, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi müəyyən məbləğdə əlavə xərclərlə bağlı olur. Bu mənada həmin xərclərin düzgün uçota alınması, onların istehsal edilmiş məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinə dəqiq daxil edilməsi və sistemli iqtisadi təhlil işinin aparılması bir problem kimi qarşıya çıxır. Nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda göstərildiyi kimi, müasir dövrdə mühasibat uçotunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulması və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq bir sıra təsərrüfatdaxili hesabatların və uçot registrlərinin ləğv edilməsi həmin xərclər üzərində nəzarət imkanını minimuma endirir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar uçot və hesabat sistemində baş verən dəyişikliklər və bir sıra statistik hesabat formalarının tamamilə ləğv edilməsi həmin xərclər haqqında olan informasiyaların itməsinə səbəb olur. Müasir dövrdə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə sərf olunan məsrəflərin ilkin uçotunun aparılmasına baxmayaraq bu məlumatların bir çox hallarda bir-birini təkrar etməsi son nəticədə təhlil üçün zəruri olan informasiyanın obyektivliyinə mənfi təsir göstərir. Məhz buna görə də, iqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə sərf olunan məsrəflərin ilkin uçotunun təkmilləşdirilməsinə və müasir idarəetmə sisteminin tələblərinə uyğun qurulmasına obyektiv zərurət yaranır.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə sərf olunan məsrəflərin ilkin uçotunun təkmilləşdirilməsinin bir sıra istiqamətləri aydın nəzərə çarpır. Zənnimizcə, bunlardan ən mühümü müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə ilkin uçotun kompyuterləş-

dirilməsi sayıla bilər. Aparılan təhlil və müşahidələr göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində mühasibat uçotunun proqram təminatının yüksək səviyyədə olmaması səbəbindən uçot, təhlil və auditin müasir kompyuterləşmə səviyyəsi texniki operativliyi tam əks etdirmir. İqtisadi informasiyanın kompyuterlə işlənməsinin əsas məqsədinin mövcud hesabat formalarının düzgün tərtibi üçün operativ və dəqiq məlumatlar əldə etməkdən ibarət olması, lakin proqramlaşdırma mexanizminin bu məqsədə adekvat cavab verməməsi bir sıra hallarda kompyuter proqramlarının (1C-mühasibat) tətbiqinə qarşı narazılıq yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində elmi-texniki tərəqqinin hər vasitə ilə sürətləndirilməsi və intensivləşdirilməsi istehsalın yenidən qurulmasının mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Əsas vəsait obyektlərinin təzələnməsi, onların yeni və daha məhsuldar texnika və texnologiya ilə əvəz edilməsi müasir dövrdə bu problemin həllinə müsbət təsir göstərə bilər. Aydın ki, sözügedən problemin müsbət istiqamətdə həll edilməsi istehsaldakı mövcud texnikanın amortizasiyası və köhnəmə məbləği haqqında dəqiq məlumatların əldə edilməsini tələb edir. Lakin mövcud texnikaya amortizasiya və köhnəmə hesablanılmasının, onların uçotunun, mühasibat hesabatlarında əks etdirilməsinin və iqtisadi təhlilin təşkilinin mövcud qaydası yuxarıda göstərilən tələblərə adekvat cavab vermir və iqtisadi ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanan məlum problemin həllinə mənfi təsir göstərir. Doğrudan da, istehsal prosesində istifadə olunan texnikaya köhnəmə məbləğinin düzgün hesablanmaması onların təsərrüfatdan silinməsi müddətlərinin dəqiq təyin edilməsinə mane olur, eləcə də progressiv texnika və texnologiyanın tətbiqini ləngidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınmasına, mənfəətin mütləq kəmiyyətinin artırılmasına, əmək məhsuldarlığının, rentabellik səviyyəsinin və bütövlükdə istehsalın iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsinə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi əsasında nail olmaq mümkündür. Müasir dövrdə müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən yenidənqurma, modernizasiya və rekonstruksiya işləri elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə birbaşa əlaqədardır. Deməli, istehsalın texniki inkişafı daha təkmilləşdirilmiş istehsal vasitələrinin, o cümlədən, yeni texnika və texnologiyanın

tətbiqi sahəsində həyata keçirilir. Digər tərəfdən, istehsalda yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün əsas amillərdən biri hesab olunur. Bu göstərici məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf olunmuş cəmi əmək məsrəflərinin tərkibində əl əməyinin xüsusi çəkisi ilə müəyyən edilir və qiymətləndirilir. Cəmi əmək məsrəflərinin tərkibində əl əməyinin xüsusi çəkisinin azalması yeni texnikanın və mütərəqqi texnologiyanın tətbiqinin səmərəliliyini göstərir. İstehsal prosesində yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi bir qayda olaraq əmtəəlik məhsul istehsalına sərf olunan material məsrəflərinin xüsusi çəkisinin azalmasına, əmək məsrəflərinə və başqa xərclərə qənaət edilməsinə, eləcə də istehsal olunmuş məhsulun həcminə müsbət təsir göstərir. Vaxt vahidi ərzində məhsul istehsalı həcmnin artırılması isə məhsul vahidinə düşən ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinə qənaət edilməsini təmin edir.

Məlumdur ki, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin həyata keçirilməsindən asılıdır. Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərini müəssisə öz gücü ilə və yaxud kənar təşkilatlar vasitəsilə yerinə yetirə bilər. Bu zaman həmin işi görmək üçün kənar təşkilatlarla müqavilə bağlanır və hər bir müqavilənin dəyəri müəyyən edilir. Yerinə yetirilən iş müqavilənin dəyərindən asılı olaraq yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə aid məsrəflər kimi silinir. Bu zaman əsas diqqət başa çatmış elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin istehsala tətbiqinə, yeni texnikanın hazırlanması və mənimsənilməsinə sərf olunan məsrəflərə yönəldilir. Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri şəraitində istehsalın texniki inkişafı və təşkilati-texniki səviyyəsinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- 1) İstehsalın texniki səviyyəsinin öyrənilməsi;
- 2) İstehsalın texniki səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- 3) Məhsulun texniki səviyyəsi və keyfiyyətinin təhlili;
- 4) İdarəetmənin təşkili səviyyəsinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi;
- 5) Yeni texnikanın və əməyin elmi təşkilinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Aydındır ki, müasir dövrdə yuxarıda sadalanan əsas vəzifələrin effektiv həlli iqtisadi təhlilin informasiya təminatından bilavasitə asılıdır. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müasir şəraitdə yeni tex-

nika və texnologiyanın tətbiqinə məsrəflərin ilkin uçotu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermir və ilkin uçotun idarəetmənin tələblərinə uyğun səviyyədə qurulmaması həmin prosesə mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən, ilkin uçot məlumatlarının bir çox hallarda təkrarlanması müəssisə və şirkətlərdə tərtib edilən hesabatların formatına, məzmununa və strukturuna xələl gətirir. Məhz bu mənada təsərrüfatdaxili hesabatların formalaşması üçün informasiya bazası hesab olunan ilkin uçotun təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni texnika və progressiv texnologiyanın tətbiqinə məsrəflər ümumiləşdirilmiş şəkildə bir sıra statistik hesabat formalarında öz əksini tapır. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu hesabat formalarının çoxu ixtisar edilmiş və digərləri isə ümumiyyətlə tərtib olunmur. Vəziyyətin belə olması yeni texnika və progressiv texnologiyanın tətbiqinə məsrəflərin səviyyəsinə illər üzrə nəzarət etməyə və onların dinamikasını öyrənməyə imkan vermir. Eyni zamanda bu vəziyyət iqtisadi təhlilin aparılması və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə ictimai əhəmiyyətli qurum və şirkətlərdə «Elmi-texniki tədbirlərin tətbiqi və onların iqtisadi səmərəliliyi» haqqında hesabat formasından istifadə nəzərdə tutulur. Lakin bu hesabat formasında əks etdirilən bir sıra göstəricilərin ümumiləşdirilmiş şəkildə verilməsi onun universallığını azaldır və iqtisadi təhlilin təşkilini çətinləşdirir. Aydındır ki, yuxarıda sözügedən hesabat formasında iqtisadi parametrlərin ümumiləşdirilmiş şəkildə verilməsi informasiyasının başa düşülməsini çətinləşdirir, yeni texnika və mütərəqqi texnologiyadan istifadə edilməsinin təkmilləşdirilmiş metodlarının tətbiqini və mövcud istehsal potensialından səmərəli istifadə olunması səbəblərini müəyyən etməyə imkan vermir. Bu da, öz növbəsində, yeni texnika və texnologiyanın istehsala tətbiq edilməsinə, biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə, gələcəkdə yeni texnika və daha mütərəqqi texnologiyanın geniş tətbiqi nəticəsində məhsul istehsalı həcmnin artırılmasına, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə çəkilmiş məsrəflərin nisbi azaldılması ehtiyatlarının aşkar edilməsinə mane olur. Yeni texnika və texnologiyanın istehsala tətbiqinin nəticələri müəssisənin (firmanın) təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir göstərən iqtisadi effektiv müəyyən edilir və qiymətləndirilir. Həmin hesabat formalarında mə-

lum göstəricilərin olmaması idarəetmə üçün zəruri olan hesablama işlərini aparmağa imkan vermir.

Yuxarıda qeyd olunan nöqsan və çatışmazlıqlar sözügedən hesabat formalarının müasir dövrdə idarəetmənin tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bizim fikrimizcə, bu sahədə ilk növbədə ilkin uçotun düzgün təşkili və orada verilən informasiyaların dəqiqliyi yoxlandıqdan sonra müvafiq hesabatlarda əks etdirilməsi daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Aydın ki, həmin hesabatlar müasir dövrün tələblərinə cavab verməli, informasiyanın dolğunluğu ilə seçilməli, əsas iqtisadi parametrləri özündə cəmləşdirilməli və digər hesabatların məlumatlarını təkrar etməməlidir. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, hər cür ixtisar və təkmilləşdirmə məqsədəuyğun hesab edilməyə bilər. Belə ki, bu cür ixtisar bir tərəfdən peşəkar mühasiblərin işini yüngülləşdirir, digər tərəfdən informasiyanın itməsinə səbəb olur. Təcrübə göstərir ki, yeni texnika və müasir texnologiyanın tətbiqinə məsrəflərin uçotu üzrə ilkin sənədlərin qəbulu, yoxlanılması, kodlaşdırılması və komplektləşdirilməsi ilə əlaqədar proseslərin bir uçot işçisi tərəfindən həyata keçirilməsi daha çox səmərə verir.

11.2. İstehsalın təşkili səviyyəsinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində ictimai əhəmiyyətli qurum və şirkətlərdə istehsalın təşkili səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

I.İstehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyalaşması səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; bu zaman iqtisadi təhlil prosesində aşağıdakı göstəricilər hesablanır: a) müəssisə (firma) üzrə ixtisaslaşma əmsali (müəssisə (firma) üzrə əsas məhsulun ümumilikdə əmtəəlik məhsulun tərkibində xüsusi çəkisi kimi müəyyən edilir); b) nomenklaturanın sayı (buraxılan məmulatların növü, qrupu, sayı); v) profilləşən məhsul əmsali (müəssisənin profilinə uyğun məhsulun ümumilikdə əmtəəlik məhsulun tərkibindəki xüsusi çəkisi kimi hesablanır); q) detal, predmet və texnoloji ixtisaslaşma əmsali; d) seriallıq əmsali;

Müasir dövrdə müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində istehsalın kooperasiyalaşması səviyyəsi aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur: a) kooperasiya qaydasında logistika və maddi-texniki təminatı yerinə yetirən müəssisələrin sayı; b) operator

şirkət ilə kooperasiyalaşan ixtisaslaşmış müəssisələrin (iştirakçıların) sayı; c) kooperasiya qaydasında alınan material resurslarının adlarının sayı; ç) kooperasiyalaşma əmsalı (bu göstərici ixtisaslaşmış müəssisə-iştirakçılardan alınmış detal, qovşaq və yarımfabrikatların dəyərini əmtəəlik məhsulun maya dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir); d) kooperasiyalaşmış təminat əmsalı (kooperasiyalaşma qaydasında həyata keçirilən təminatın dəyərini material məsrəflərinin ümumi məbləğinə nisbəti kimi hesablanır); e) uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri qaydasında istehlakçılara məhsul göndərilməsi göstəriciləri.

II. Kollektiv iş formaları və əməyin elmi təşkili vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi; qeyd etmək lazımdır ki, 1 sayılı formada müəssisənin işinin kollektiv formaları və onların əməyinin elmi təşkilinin səviyyəsi haqqında geniş məlumatlar verilir. Bu hesabat formasının göstəriciləri müəssisə işçilərinin əməyinin elmi təşkili üzrə tədbirləri əhatə etməklə nümunəvi layihələr tətbiq olunan ictimai əhəmiyyətli qurum və şirkətlərdə kollektiv əmək formalarının səmərəliliyini öyrənməyə imkan verir. Bundan başqa, həmin hesabat formasında işçilərin şəxsi və briqada istehsal planları ilə əhatə edilmə dərəcəsi göstərilir və müxtəlif briqadalar üzrə əmək kooperasiyası səviyyəsi qiymətləndirilir. Yuxarıda sadalanan statistik hesabat formalarındakı mütləq və nisbi göstəricilərdən istifadə müəssisədə əməyin elmi təşkili haqqında dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir.

III. İstehsalın təmərküzləşməsi və kombinəlməsi səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın kombinəlmə göstəricisi əsas məhsulla yanaşı digər məhsulların istehsalının həcmi və çeşidini göstərir. İstehsalın təmərküzləşməsi-bir və ya bir neçə yaxın məhsul növlərinin istehsalının iri müəssisələrdə, kiçik ərazidə cəmləşməsidir. İstehsalın təmərküzləşməsi dedikdə isə, iri istehsal şirkətlərində, o cümlədən yüksək məhsuldarlıqlı maşın və avadanlıqlarda məhsul istehsalının cəmləşdirilməsi başa düşülür.

IV. Standartlaşdırma və eyniləşdirmə səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; bu istiqamətdə təhlil işi apararkən aşağıdakı göstəricilər öyrənilir və qiymətləndirilir: a) dövlət standartlarının tətbiqi səviyyəsi; b) eyniləşdirmə əmsalı (bu əmsal məmulatın eyniləşdirilmiş hissələrinin ümumiyyə olan nisbəti kimi hesablanır).

V. İstehsal işçilərinin texniki tərəqqidə iştirakı səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; İstehsal işçilərinin texniki tərəqqidə iştirak səviyyəsini xarakterizə edən iqtisadi indikatorlar sisteminə aşağıdakılar aid edilir:

a) səmərələşdiricilərin və ixtiraçıların sayı; b) tətbiq edilmək üçün qəbul olunan və yaxud baxılmaqda olan təkliflərin sayı; c) müəssisənin (firmanın) hər 100 nəfər işçisinə düşən səmərələşdiricilərin və ixtiraçıların xüsusi çəkisi; ç) qəbul edilmiş təkliflərdən istehsalda tətbiq olunan təkliflərin xüsusi çəkisi; d) tətbiq olunan hər bir təklifdən əldə edilən orta qənaət məbləği.

VI. Müəssisədə rəqabət səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; bu zaman iqtisadi təhlil prosesində aşağıdakı göstəricilər sistemə baxılır:

a) yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı üzrə rəqabətdə iştirak edən fəhlələrin sayı; b) işçilərin ümumi sayında yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı üzrə rəqabətdə iştirak edən fəhlələrin xüsusi çəkisi; c) rəqabət nəticəsində yüksək keyfiyyət kateqoriyalı məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı üzrə əldə edilən iqtisadi səmərənin məbləği.

Göründüyü kimi, istehsalın təşkili səviyyəsini bir neçə iqtisadi parametr xarakterizə edir. Həmin göstəricilərin sayı xeyli çox olduğuna görə onların müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi tələb olunur. Bu zaman sadalanan göstəriciləri iki bloka bölmək və qiymətləndirmək olar:

1) İstehsal prosesinin təşkili səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər, o cümlədən: a) istehsalın səmərəliliyi və ixtisaslaşması göstəriciləri; b) istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyalaşması səviyyəsi; c) istehsal tsiklinin quruluşu və müddəti; ç) istehsal proseslərinin fasiləsizliyi və proporsionallığı; d) istehsalın ahəngdarlığı və müntəzəmliliyi; e) istehsal fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsi; ə) istehsala xidmət və təminatın təşkili göstəriciləri; ə) köməkçi işlərin mərkəzləşməsi səviyyəsi; f) işçilərə xidmətin təşkili səviyyəsi; g) istehsalın konstruktor-texnoloji hazırlıq vəziyyəti; ğ) istehsalın resurs təminatı vəziyyəti; 2) Əməyin təşkili səviyyəsi göstəriciləri; o cümlədən: a) əməyin səmərəliliyi və ixtisaslaşması göstəriciləri; b) əmək bölgüsü və kooperasiyalaşma səviyyəsi; c) iş yerlərinin təşkili səviyyəsi; ç) əməyin səmərəli metod və üsullarının tətbiqi səviyyəsi; d) ixtisaslı işçi kadrlardan istifadə səviyyəsi; e) əməyin sanitariyaya şəraiti və təhlükəsizliyi səviyyəsi; ə) əməyin normalaşdırılması və gərginliyi; f) normalaşdırmanın texniki vəziyyəti; g) tətbiq edilən normaların müntəzəmliyi səviyyəsi; ğ) əməyin gərginlik dərəcəsi; h) iş vaxtından istifadə səviyyəsi.

Praktikada istehsalın təşkili səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Cədvəl 11.1

İstehsalın təşkili səviyyəsinin təhlili (min manatla)

Nö	Göstəricilər	2006	2007	2008
1.	Müəssisə üzrə əsas məhsulun dəyəri	15186	30314	180716
2.	Müəssisənin ümumilikdə əmtəəlik məhsulunun dəyəri	16300	32400	185314
3.	Müəssisənin istehsal profilinə uyğun məhsulun dəyəri	12584	28700	172315
4.	İxtisaslaşmış müəssisə-istəyicilərdən alınmış detal, qovşaq və yarımfabrikatların dəyəri	8561	18619	115828
5.	Əmtəəlik məhsulun maya dəyəri	11444	21916	128416
6.	Kooperasiya qaydasında həyata keçirilən təminatın dəyəri	1616	1828	13578
7.	Material məsrəflərinin ümumi dəyəri	7500	15300	100416

Bu prinsip üzrə tərtib olunan cədvəl məlumatlarından istifadə etməklə yuxarıda sadalanan göstəricilərin mütləq kəmiyyətini hesablamaq və qiymətləndirmək praktiki cəhətdən çətinlik törətmir:

$$1) \text{ Müəssisə üzrə ixtisaslaşma əmsali} = \frac{180716}{185314} = 0,975 \text{ və ya } 97,5\%$$

$$2) \text{ Profilləşən məhsul əmsali} = \frac{172315}{185314} = 0,929 \text{ və ya } 92,9\%$$

$$3) \text{ Kooperasiyalaşma əmsali} = \frac{115828}{128416} = 0,902 \text{ və ya } 90,2\%$$

$$4) \text{ Kooperasiyalaşmış təminat əmsali} = \frac{13578}{100416} = 0,135 \text{ və ya } 13,5\%$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz firma üzrə istehsalın təşkili səviyyəsini qiymətləndirmək və trendi müəyyən etmək üçün yuxarıda hesabladığımız göstəricilərin dinamikasını bilmək zənnimizcə, daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Cədvəl 11.2

İstehsalın təşkili səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

Nö	Göstəricilər	2006	2007	2008
1.	Müəssisə üzrə ixtisaslaşma əmsali	0,932	0,936	0,975
2.	Profilləşən məhsul əmsali	0,772	0,886	0,929
3.	Kooperasiyalaşma əmsali	0,748	0,849	0,902
4.	Kooperasiyalaşmış təminat əmsali	0,215	0,119	0,135

Cədvəldən görüldüyü kimi 2006-2008-ci illər ərzində istehsalın təşkili səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Bu isə, öz növbəsində, müəssisədə (firmada) istehsalın təşkilinin düzgün istiqamətdə idarə olunduğunu göstərir.

11.3. İdarəetmənin təşkili səviyyəsinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif mülkiyyət formalarına mənsub olan təsərrüfat subyektlərində idarəetmənin təşkili səviyyəsi aşağıdakı mərhələlər üzrə təhlil edilir:

1.İstehsalın quruluşu və idarəetmə əməyinin təhlili və qiymətləndirilməsi; bu zaman iqtisadi təhlil müvafiq göstəricilər sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu istiqamətdə iqtisadi təhlil üçün zəruri olan parametrlər sisteminə aşağıdakıların aid edilməsi nəzərdə tutulur: a) müəssisənin (firmanın) quruluşunu (strukturunu) xarakterizə edən göstəricilər bloku; b) müəssisənin (firmanın) istehsal vahidlərinin və digər bölmələrinin sayı; c) müəssisənin (firmanın) istehsal bölmələrində çalışan işçilərin sayı; ç) müəssisənin (firmanın) idarəetmə işçilərinin sayı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai əhəmiyyətli qurum və şirkətlərdə, eləcə də iri müəssisə və firmalarda çalışan işçilərin sayı təhlil edilən zaman tədqiqat aşağıdakı ardıcılıqla aparılır: əsas işçilər; mühəndis-texniki işçilər; qulluqçular; kiçik xidmətedici heyət; istehsalın texniki və idarəedilməsi ilə əlaqədar işçilərin sayı; Eyni zamanda, müəssisənin (firmanın) idarəedici heyətinin strukturunu öyrənən zaman iqtisadi təhlil bir sıra funksional qrupları əhatə edir: müəssisəyə ümumi rəhbərlik; sahibkarlar və menecerlər; istehsalın layihə-konstruktor hazırlığı; istehsalın texnoloji hazırlığı; əsas istehsalın operativ idarəedilməsi; idarəetmənin, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi; təmir və enerji xidməti; təminat, kooperasiya və satış; mühasibat uçotu; maliyyə fəaliyyəti; texniki-iqtisadi planlaşdırma; elmi-tədqiqat bölməsi.

Məlumdur ki, müxtəlif mülkiyyət formaları şəraitində əsas istehsal sexlərində idarəetmənin təşkilinin mühüm göstəricisi bir ustaya düşən fəhlələrin sayı hesab olunur və bu iqtisadi parametr istehsal bölməsinin hesabı əsasında müəyyən edilir. Qeyd olunan göstəricinin səviyyəsinə istehsalın tipi və onun təşkili formaları kimi faktorlar bilavasitə təsir göstərir.

II. İdarəetmənin səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi; bu bölmə üzrə iqtisadi təhlil işi apararkən aşağıdakı göstəricilər sisteminə baxılır:

- 1) Əmtəəlik, yaxud xalis məhsulun istehsal fondlarının orta dəyərinə (illik, rüblük) nisbəti göstəricisi (fondverimi);
- 2) İstehsal heyətinin idarəetmə işçilərinin sayına nisbəti parametri;
- 3) İdarəetmənin səmərəlilik əmsalı (idarəetməyə məsrəflərin əmtəəlik və yaxud xalis məhsulun həcminə nisbəti kimi hesablanır).

III. İşlərin (xidmətlərin) növbəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi; bu istiqamətdə iqtisadi təhlil işi apararkən tədqiqata aşağıdakı göstəricilər aid edilir: a) işləyənlərin növbəlilik əmsalı (hesabat dövründə işlənmiş adam-növbələrin ümumi sayını ən böyük növbədə işlənmiş işçilərin sayına bölməklə müəyyən edilir); b) avadanlıqların növbəlilik əmsalı (işlənmiş dəzgah-növbələrin cəmi sayının qurulmuş avadanlıqların sayına olan nisbəti kimi müəyyən edilir və qiymətləndirilir); c) növbəli iş rejimindən istifadə əmsalı (növbəlilik əmsalını ümumilikdə müəssisə (firma) üzrə iş növbələrinin sayına bölməklə hesablanır).

IV. İddia aktlarının (reklamasiyaların) təhlili, qiymətləndirilməsi və hesabat məlumatlarının həqiqiliyinin yoxlanılması; bu zaman iqtisadi təhlil aşağıdakı göstəricilər bloku üzrə həyata keçirilir: müəssisə (firma) tərəfindən qaldırılan iddiaların sayı; müəssisə (firma) tərəfindən qaldırılan iddialar üzrə ödənilən məbləğlərin cəmi; müəssisəyə (firmaya) vurulan zərərlərə görə ödənilən cərimələrin məbləği; komplekt olmayan məhsulların göndərilməsi, onların keyfiyyətinin lazımi səviyyədə olmaması səbəbindən müəssisəyə (firmaya) ödənilən cərimələrin ümumi məbləği; daşınma şərtlərinin pozulmasına və məhsulun göndərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə müəssisənin (firmanın) ödədiyi cərimə, peniya və əlavələrin məbləği;

V. Müəssisədəxili plan tapşırıqlarının sabitliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

VI. Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbirlərin təhlili və qiymətləndirilməsi; müasir dövrdə istehsalın ekoloji aspektini xarakterizə edən göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) Ətraf mühitin tərkibi göstəriciləri;
- 2) Ətraf mühitin keyfiyyət göstəriciləri;

3) Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə iş göstəriciləri;

VII. Əmək kollektivinin inkişafının sosial şərtlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi; bu zaman iqtisadi təhlil aşağıdakı göstəriciləri əhatə edir:

- 1) İstehsalın sosial şərtləri;
- 2) İnsan amilindən istifadə səviyyəsi.

VIII. Müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi; Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi son nəticədə onun xarici iqtisadi əlaqələrindən istifadə səviyyəsi ilə qiymətləndirilir. Çünki müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün müəssisələrə (firmalara) geniş müstəqillik verilmiş və bu sahə prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin təhlili aşağıdakı istiqamətdə aparılır: 1) müəssisənin xarici tərəfdaşlarla əlaqələrinin təhlili; 2) müəssisənin xarici tərəfdaşlarla əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyinin təhlili; 3) müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələrinin istehsalın texniki-təşkilati səviyyəsinin və iqtisadi potensialının yüksəldilməsinə təsirinin təhlili.

Yuxarıda qeyd olunan parametrlərin şərhindən göründüyü kimi, müasir dövrdə iri müəssisədə və firmalarda idarəetmə sisteminin təhlili zamanı istifadə olunan göstəriciləri müəyyən əlamətlərə görə təsnifləşdirmək lazım gəlir. Bu cür təsnifləşdirmə aşağıdakı qaydada aparıla bilər: 1) idarəetmə sisteminin elementlərinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər; 2) idarəetmə proseslərinin təşkilini (idarəetmənin texnologiyası) xarakterizə edən göstəricilər; 3) idarəetmənin təşkilat quruluşunu (strukturunu) xarakterizə edən göstəricilər; 4) iqtisadi idarəetmə mexanizmini xarakterizə edən göstəricilər; 5) idarəetmə sisteminin səmərəliliyi göstəriciləri.

Ümumiyyətlə, yuxarıda sadalananlar başqa bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin təşkili səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı xüsusi göstəricilərdən istifadə edilə bilər: istehsalın mərkəzləşdirilməsi səviyyəsi; istehsaldan əvvəlki mərhələlərin sıxlığı; istehsaldan əvvəlki mərhələlərə daxil olan bölmələrin inteqrasiya səviyyəsi; əsas istehsalın inteqrasiya əmsalı; istehsal bölmələrinin ixtisaslaşma səviyyəsi; quruluşun (strukturun) səmərəliliyi əmsalı; idarəolunma səviyyəsi; idarəetmə aparatında heyətin məşğulluğu; funksiyaların mərkəzləşmə dərəcəsi; funksional və xətti idarəetmə heyətinin say nisbəti; işçilərin əməyinin formalaşma dərəcəsi.

cəsi; işçilərin əməyinin kompyuterləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi; əməyin reduktivliyi; əməyin səmərəliliyi və qənaətliliyi; idarəetmə sisteminin təşkilinin məqsədyönlüyü əmsalı; idarəetmənin ierarxiya göstəriciləri; idarəetmə funksiyalarının əhatə edilmə əmsalı; funksiyaların əvəz etmə əmsalı; idarəetmə işlərinin dərininə ixtisaslaşma əmsalı; idarəetmə sisteminin etibarlılığı əmsalı; informasiyadan mütləq istifadə əmsalı; informasiyadan istifadənin səmərəlilik əmsalı; idarəetmə tsiklinin ahəngdarlığının pozulma əmsalı; idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsinin keyfiyyəti əmsalı; idarəetmənin operativliyi əmsalı; informasiya axınlarının fasiləsizliyi əmsalı; idarəetmə aparatının mütənasibliyi əmsalı. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, praktikada idarəetmənin təşkili səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici və xüsusi göstəricilərin bu qayda ilə təsnifatı verildikdən sonra onların hesablanması və qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib edilməsi tələb olunur.

*Cədvəl 11.3**İdarəetmənin təşkili səviyyəsinin təhlili*

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>
1.	İdarəetməyə məsrəflər, min manatla	1630	3230	18315
2.	Əmtəlik məhsulun dəyəri, min manatla	16300	32400	185314
3.	Müəyyən hesabat dövründə işlənmiş adam-növbələrin sayı, min-adam növbə hesabı ilə	2496	2500	2600
4.	Ən böyük növbədə işləmiş işçilərin sayı, nəfərlə	1115	1200	1211
5.	İşlənmiş dəzgah-növbələrin sayı; min dəzgah –növbə hesabı ilə	2496	2496	2500
6.	Qurulmuş avadanlıqların sayı, ədədlə	300	305	310
7.	Müəssisədə iş növbələrinin sayı	1	1	1

Cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə yuxarıda sadalanan göstəriciləri aşağıdakı qaydada hesablamaq və qiymətləndirmək olar:

$$1. \text{İdarəetmənin səmərəliliyi əmsalı} = \frac{18315}{185314} = 0,988 \ ;$$

$$2. \text{İşçilərin növbəlilik əmsalı} = \frac{2600}{1211} = 2,15 \ ;$$

$$3. \text{Dəzğahların növbəlilik əmsalı} = \frac{2500}{310} = 8,065 \ ;$$

$$4. \text{Növbəli iş rejimindən istifadə əmsalı} = 2,15.$$

Həmin göstəriciləri bu qayda ilə hesabladıqdan sonra idarəetmənin təşkili səviyyəsinə qiymət vermək və ümumi meyli tapmaq üçün aşağıdakı formada cədvəlin tərtib edilməsi obyektiv zərurətə çevrilir.

Cədvəl 11.4

2006-2008-ci illər ərzində müəssisədə (firmada) idarəetmə səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikasının təhlili

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>
1.	İdarəetmənin səmərəliliyi əmsalı	0,1	0,099	0,988
2.	İşçilərin növbəlilik əmsalı	2,24	2,08	2,15
3.	Dəzgahların növbəlilik əmsalı	8,320	8,184	8,065
4.	Növbəli iş rejimindən istifadə əmsalı	2,24	2,08	2,15

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, 2008-ci ildə 2007-ci ilə nisbətən işçilərin növbəlilik əmsalı yaxşılaşmış, növbəli iş rejimindən istifadə əmsalının səviyyəsi xeyli yüksəlmiş və idarəetmənin səmərəliliyi artmışdır. Bu isə, öz növbəsində, müəssisədə (firmada) idarəetmənin təşkilinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

11.4. İstehsalın texniki səviyyəsinin təhlili

Məlum olduğu kimi, bazar münasibətləri şəraitində istehsalın texniki inkişafı və təşkilati-texniki səviyyəsinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla üç mərhələdə aparılır:

I MƏRHƏLƏDƏ: a) istehsalın elmi-texniki səviyyəsi göstəriciləri; b) elmlə istehsalın inteqrasiyası, elmi-tədqiqat işlərinin səviyyəsi göstəriciləri; c) mütərəqqililik və məhsulun keyfiyyəti göstəriciləri; ç) tətbiq edilən texnoloji proseslərin mütərəqqiliyi göstəriciləri; d) istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması, çevik avtomatlaşdırılmış istehsalın tətbiqi göstəriciləri; e) əməyin texnika və enerji ilə silahlanma göstəriciləri; ə) yeni texnikanın tətbiqi, elmi-texniki proqramların və texniki inkişaf planlarının yerinə yetirilməsi göstəriciləri; f) yeni texnikanın tətbiqi üzrə tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyi göstəriciləri.

II MƏRHƏLƏDƏ: a) əməyin və istehsalın təşkili səviyyəsi göstəriciləri; b) təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperasiyalaşma səviyyəsi və istehsalın yerləşdirilməsi göstəriciləri; c) istehsal tsiklinin müddəti göstəriciləri; ç) ahəngdarlıq göstəriciləri və istehsalın səmərəli təşkilinin digər prinsipləri (paralellik, ardıcılıq, fasiləsizlik, mün-

təzəmlilik); d) əməyin elmi təşkili göstəriciləri; e) sənayenin estetik vəziyyəti və istehsal mədəniyyəti göstəriciləri;

III MƏRHƏLƏDƏ: a) qeyri-istehsal sferasının və təsərrüfat fəaliyyətinin idarəetmə səviyyəsi göstəriciləri; b) müəssisənin istehsal strukturu (quruluşu) göstəriciləri; c) müəssisənin idarəetmə orqanlarının strukturu göstəriciləri; ç) idarəetmə sisteminin texniki təminatı göstəriciləri; d) idarəetmənin iqtisadi, inzibati-təşkilati və sosial-psixoloji metodlarından istifadə göstəriciləri; e) uçot-nəzarətinin qoyuluşu, planlaşdırma və normalaşdırma işlərinin səviyyəsi göstəriciləri; ə) kommersiya hesabının tətbiqi və inkişafı göstəriciləri; f) işçilərin mənzil-məişət şəraiti, sosial-mədəni səviyyəsi və əmək kollektivinin sosial vəziyyəti göstəriciləri; g) ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri öyrənilir.

Göründüyü kimi, istehsalın texniki-inkişafı və təşkilati-texniki səviyyəsinin təhlili çoxlu sayda göstəriciləri əhatə edir. Sadalanan parametrlərdən, ilk növbədə, istehsalın texniki inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər təhlil edilir və qiymətləndirilir. İstehsalın texniki inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasını aşağıdakı alt mərhələləri əhatə etməklə işlənilib hazırlanır:

I.İstehsalın elektriklişdirilməsi səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi. Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə (firmada) elektriklişdirmə səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir: a) istehsal proseslərinin elektriklişdirilməsi əmsalı (istehsal prosesində elektrik mühərriklərinin istehlak etdikləri enerjinin istehlak edilmiş ümumi enerjiyə nisbəti kimi hesablanır); b) güc proseslərinin elektriklişdirilməsi əmsalı (istehsal prosesində elektrik mühərriklərinin istehlak etdikləri enerjinin bütün növ mühərriklərin istehlak etdikləri ümumi enerjiyə nisbəti kimi ölçülür); c) elektrik təminatının mərkəzləşdirilməsi əmsalı (kənardan daxil olmuş elektrik enerjisinin istehlak olunmuş ümumi elektrik enerjisinə olan nisbəti kimi müəyyən edilir); ç) əməyin enerji ilə silahlanma əmsalı (istehlak olunmuş elektrik enerjisinin işçilərin sayına və yaxud müəyyən dövr ərzində işlənmiş adam-saatların sayına nisbəti kimi hesablanır);

II. İstehsalın mexaniklişdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının (robotlaşdırma) təhlili və qiymətləndirilməsi. Bu istiqamətdə təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir: a) ceynipli

işlərin mexanikləşdirilməsi əmsalı (mexanikləşdirilmiş üsulla yerinə yetirilən işlərin həmin işlərin ümumi işin həcminə nisbəti kimi hesablanır); b) əməyin mexanikləşdirilməsi əmsalı (mexanizmlərdən istifadə etməklə yerinə yetirilən işlərə əmək məsrəflərinin cəmi əmək məsrəflərinə nisbəti kimi müəyyən edilir); c) əməyin və istehsalın avtomatlaşdırılması əmsalı (bu əmsal əməyin və işlərin mexanikləşdirilməsi əmsalının hesablanması qaydasında müəyyən edilir).

Yuxarıda qeyd edilən əmsallardan başqa təhlil prosesində avtomatlaşdırmanın xarakteristikası üçün avtomatik avadanlıqların sayının qurulmuş avadanlıqların sayına nisbəti də hesablanır. Bundan əlavə, təhlil zamanı istehsal prosesləri avtomatlaşdırılmış sexlərin ümumi sexlərin cəmi sayında xüsusi çəkisi tapılır və qiymətləndirilir.

III.İstehsalın kimyalaşdırılmasının təhlili və qiymətləndirilməsi.

Bu istiqamətdə təhlil işi apararı zaman aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur: a) kimyəvi materiallardan istifadə əmsalı (bu əmsal istehsal prosesində istehlak olunan kimyəvi materialların cəmi istehlak olunmuş materiallara nisbəti kimi hesablanır); b) kimyəvi texnologiya əmsalı (kimyəvi texnologiya tətbiq etməklə alınan məhsulun ənənəvi üsullarla alınan məhsulların cəminə nisbəti kimi müəyyən edilir).

IV. İstehsala yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; Bu zaman iqtisadi təhlilin göstəricilər sisteminə aşağıdakılar aid edilir:

a) istehsala yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi göstəriciləri (burada müəssisədə (firmada) tətbiq olunmuş yeni növ maşın və avadanlıqların gücü və sayı başa düşülür. Bu göstəricilər fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş, istehsaldan çıxarılan maşın, mexanizmlərin gücü və sayı ilə müqayisə edilir);

b) istehsal prosesinin yeniləşdirilməsi (təzələnməsi) əmsalı (bu göstərici istismara buraxılmış yeni maşın, mexanizm və avadanlıqların dəyərinin istehsal avadanlıqlarının ilin sonuna olan cəmi dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Yeni texnologiyanın tətbiqi miqyaslarını isə yeni texnoloji proseslər şəraitində məhsul buraxılışını daha dəqiq xarakterizə edir).

V. Buraxılan məmulatların konstruksiyalarının texnolojiliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi. Təcrübədə bu istiqamətdə iqtisadi təhlil işini apararı zaman üç qrup göstəricidən istifadə edilir: a) ümumi əlamətləri (konstruktiv) özündə əks etdirən məmulatlar qrupunun

(növünün) konstruksiyasının texnolojiliyinin bazis göstəriciləri; b) məmulatın işlənilib hazırlanması zamanı konstruksiyaların texnolojiliyi göstəriciləri; c) işlənilib hazırlanan məmulatın konstruksiyasının texnoloji səviyyəsi göstəriciləri.

Konstruksiyaların texnolojiliyinin baza göstəricilərinin tərkibi, onların optimal səviyyəsi və kənarlaşmaları eyni tipli məmulatların sahə standartları tərəfindən tənzimlənir.

Məmulatın konstruksiyalarının texnolojiliyinin təhlili zamanı əsas iki növ göstərici araşdırılır: 1) konstruktiv qərarların texnoloji səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər; 2) konstruksiyaların digər göstəricilərin tərkibində tətbiq olunma çevikliyi. İqtisadi təhlil prosesində birinci növ göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir: a) məmulatın hazırlanmasının əməktutumu; b) məmulatın materialtutumu; c) materiallardan istifadə əmsalı; ç) nümunəvi texnoloji proseslərin tətbiqi əmsalı; d) emalın dəqiqliyi əmsalı; e) məmulatın xüsusi əməktutumu; Praktikada ikinci növ göstəricilərin tərkibinə aşağıdakıların daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılır: a) konstruksiyaların standartlaşması əmsalı; b) məmulatların və konstruktiv elementlərin cəmləndirilməsi;

VI. Texnologiyaların progressivliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Texnologiyaların təkmilləşdirilməsinin istehsalın texniki inkişaf səviyyəsinə təsiri aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə edilir: 1) yüksək məhsuldarlıqlı metodlarla istehsal edilmiş məhsulun ümumi (əmtəlik) məhsulun tərkibində xüsusi çəkisi; 2) əsas növ məhsulların dəzgahtutununun (məşintutumu) azaldılması; 3) əsas növ məhsulların əməktutununun azaldılması; 4) texnoloji proseslərin təminatı əmsalı; 5) konstruksiyaların yığılmasının əməktutununun ümumi əməktutumuna nisbəti; 6) nümunəvi texnoloji proseslərin istifadəsi əmsalı; 7) texnoloji proseslərin müəyyən variantı ilə bağlı məsrəflərin cəmi kimi məhsulun texnolojiliyi əmsalı;

VII. Avadanlığın modernizə edilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; Təhlil prosesində aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir: 1) modernizə edilmiş avadanlıqların sayı; 2) ümumi avadanlıq parkının tərkibində modernizə edilmiş avadanlığın xüsusi çəkisi; 3) modernizasiya üzrə tədbirlərə çəkilən məsrəflər; 4) avadanlıqların modernizə edilməsindən əldə edilən iqtisadi səmərənin məbləği.

VIII. İstehsalda hesablama texnikasının tətbiqi səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi. İstehsal prosesində informasiya-kommunikasiya

texnologiyalarının tətbiqi aşağıdakılarla xarakterizə olunur: 1) müəssisədə təşkil edilmiş avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin sayı; 2) avtomatlaşdırılmış texnoloji proseslərin, sahələrin tərkibi və sayı; 3) tətbiq edilmiş təşkilati-iqtisadi avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin sayı; 4) istehsalın kompyuterləşdirilməsi üzrə təbirlərin sayı; 5) istehsalın kompyuterləşdirilməsi üzrə məsrəflər; 6) informasiya-kommunikasiya texnologiyasının tətbiqindən əldə edilən iqtisadi səmərənin məbləği; 7) elektron informasiya texnikasının dəyərinin ümumi əsas fondların dəyərində xüsusi çəkisi; Zənnimizcə, iqtisadi parametrlər sistemini bu qayda ilə təsnifləşdirdikdən sonra müəssisənin (firmanın) hesabat məlumatlarından istifadə etməklə onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası ilə tanışlıq 2008-ci il müasir dövrün tələbləri baxımından daha faydalı ola bilər.

Cədvəl 11.5**Müəssisənin texniki inkişaf səviyyəsinin təhlili**

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1.	İstehsal prosesində elektrik mühərriklərinin və elektrik aparatlarının istehlak etdiyi elektrik enerjisi, min kvtsaatla	870	890	910
2.	İstehsalda ümumi istehlak olunmuş elektrik enerjisi, min kvtsaat	1350	1340	1445
3.	Elektrik mühərriklərinin istehlak etdikləri enerjinin miqdarı, min kvtsaatla	440	410	450
4.	Mühərriklərin bütün növlərinin istehlak etdikləri enerji, min kvtsaatla	910	930	995
5.	Kənardan daxil olmuş elektrik enerjisi, min kvtsaatla	310	340	350
6.	İstehsalda çalışan işçilərin sayı, nəfərlə	950	960	961
7.	Mexanikləşdirilmiş (avtomatlaşdırılmış) üsullarla yerinə yetirilmiş işlərin dəyəri, min manatla	14550	14960	15100
8.	Bütövlükdə yerinə yetirilmiş işlərin dəyəri	23440	23616	24345
9.	Avtomatlaşdırılmış üsulla işləyən avadanlıqların dəyəri, min manatla	1345	1445	1454
10.	Ümumilikdə qurulmuş avadanlıqların dəyəri, min manatla	4456	4564	4651
11.	İstifadə olunan kimyəvi materialların dəyəri, min manatla	131	149	162
12.	İstehlak olunan kimyəvi və natural materialların ümumi dəyəri, min manatla	1149	1346	1369
13.	Kimyəvi texnologiyadan istifadə etməklə alınan məhsulların ümumi dəyəri, min manatla	1594	1598	1649

14.	Kimyəvi və ənənəvi texnologiyalardan istifadə etməklə alınan məhsulların ümumi dəyəri, min manatla	4992	5345	5543
15.	İstismara verilmiş yeni növ maşın və avadanlıqların dəyəri, min manatla	2445	2544	2649
16.	Hesabat ilinin sonuna istehsal avadanlıqlarının ümumi dəyəri, manatla	9947	10345	10354
17.	Modernizə olunmuş avadanlıqların sayı, ədədlə	97	98	109
18.	Ümumi avadanlıq parkındakı avadanlıqların sayı, ədədlə	545	554	561

- 1) İstehsal proseslərinin elektriklişdirilməsi əmsalı
 $= \frac{910}{1445} = 0,629$ və ya 62,9%;
- 2) Güc proseslərinin elektriklişdirilməsi əmsalı $= \frac{450}{995} = 0,452$ və ya 45,2%;
- 3) Elektrik təminatının mərkəzləşdirilməsi əmsalı $= \frac{350}{1445} = 0,242$ və ya 24,2%;
- 4) Əməyin enerji ilə silahlanması əmsalı $= \frac{1445}{961} = 1,504$ və ya 150,4%;
- 5) İstehsalın mexaniklişdirilməsi əmsalı $= \frac{15100}{24345} = 0,621$ və ya 62,1%;
- 6) İşlərin və əməyin avtomatlaşdırılması əmsalı $= \frac{1454}{4651} = 0,313$ və ya 31,3%;
- 7) İstehsal proseslərinin kimyalaşdırılması əmsalı $= \frac{162}{1364} = 0,119$ və ya 11,9%;
- 8) Kimyəvi texnologiya əmsalı $= \frac{1649}{5543} = 0,297$ və ya 29,7%;
- 9) İstehsal aparatının təzələnməsi əmsalı $= \frac{2649}{10354} = 0,259$ və ya 25,9%;
- 10) Avadanlıqların modernizə edilməsi əmsalı $= \frac{109}{561} = 0,194$ və ya 19,4%;

Cədvəl 11.6

Müəssisənin texniki inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin 2006-2008-ci illər üzrə dinamikası

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1.	İstehsal proseslərinin elektriklişdirilməsi əmsalı	0,644	0,644	0,629
2.	Güc proseslərinin elektriklişdirilməsi əmsalı	0,486	0,441	0,452
3.	Elektrik təminatının mərkəzləşdirilməsi əmsalı	0,229	0,254	0,242
4.	Əməyin enerji ilə silahlanması əmsalı	1,421	1,396	1,504
5.	İstehsalın mexaniklişdirilməsi əmsalı	0,621	0,633	0,621
6.	İşlərin və əməyin avtomatlaşdırılması əmsalı	0,302	0,317	0,313

7.	İstehsal proseslərinin kimyalaşdırılması əmsalı	0,114	0,111	0,119
8.	Kimyəvi texnologiya əmsalı	0,319	0,299	0,297
9.	İstehsal aparatının təzələnməsi əmsalı	0,246	0,246	0,259
10.	Avadanlıqların modernizə edilməsi əmsalı	0,178	0,177	0,194

Cədvəldə verilən məlumatların təhlilindən görüldüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə (firmada) 2008-ci ildə 2006-cı ilə nisbətən istehsal proseslərinin elektriklişdirilməsi, elektrik təminatının mərkəzləşdirilməsi, istehsalın mexaniklişdirilməsi, işlərin və əməyin avtomatlaşdırılması, kimyəvi texnologiya əmsallarının səviyyəsi xeyli aşağı düşmüşdür. Bunun əksinə olaraq həmin dövr ərzində güc proseslərinin elektriklişdirilməsi, əməyin enerji ilə silahlanması, istehsal proseslərinin kimyalaşdırılması, istehsal aparatının təzələnməsi və avadanlıqların modernizə edilməsi əmsallarının səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir.

11.5. Məhsulun texniki səviyyəsi və keyfiyyətinin təhlili

İstehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin təhlili və onun texniki-iqtisadi parametrlərinin əsas əlamətlər üzrə qiymətləndirilməsi ölkə təsərrüfat sisteminin konkret istehlak dəyərlərinə olan tələbinin ödənilməsinin mühüm istiqaməti hesab olunur. İntensivləşdirilmə əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı bazar münasibətləri şəraitində qarşıya qoyulan vəzifələr paketi məhsulun keyfiyyətinin dinamikasını öyrənməyi və onun texniki səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri araşdırmağı tələb edir. Bu zaman məhsulun texniki səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi bir problem kimi qarşıda durur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) attestasiyası yalnız istehsal-texniki təyinatlı məhsullar üzrə keyfiyyətin iki kateqoriyası (əla və birinci növ məhsullar) əsasında aparılır. Bu kateqoriyalar üzrə attestasiya olunmayan məhsullar (iş və xidmətlər) istehsaldan çıxarılır, xüsusi hallarda isə onların istehsalına iki ildən çox olmayan müddət icazə verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu Raxılan məhsulun keyfiyyət üzrə quruluşunu xarakterizə edən analitik göstəricilərə aşağıdakılar aid olunur: 1) əla və birinci keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların xüsusi çəkisi; 2) əmtəəlik məhsul bu Raxılışında attestasiya olunmayan məhsulların (iş və xidmətlərin) xüsusi

çəkisi; 3) Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə istehsal edilən məhsulların xüsusi çəkisi; 4) alıcılardan iddia (reklamasiya) sənədləri alınmış məhsulların (iş və xidmətlərin) xüsusi çəkisi; 5) əmtəlik məhsulun tərkibində «Y» indeksli məhsulun xüsusi çəkisi; 6) alıcılarla bağlanmış müqavilədə (kontraktda) nəzərdə tutulan qiymətlərlə reallaşdırılan məhsulların (əmtələrin) xüsusi çəkisi; 7) məhsulun orta növlülüyü; 8) yüksək (yuxarı) növ məhsulların (əmtələrin) xüsusi çəkisi; 9) əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) tərkibində yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsulların (iş və xidmətlərin) xüsusi çəkisi; 10) müəssisədə (firmada) istehsal edilmiş əmtəlik məhsulun tərkibində ixrac edilən məhsulların xüsusi çəkisi; 11) ötən illə müqayisədə hesabat dövründə patentləri alınmış məhsulların xüsusi çəkisi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə (firmada) məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir: 1) məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətinin ümumilikdə təhlili; 2) məhsulun təzələnməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin təhlili; 3) məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyət kateqoriyaları üzrə təhlili; 4) məhsulun yeniləşdirilməsinin (təzələnməsinin) təhlili; 5) məhsulun texniki səviyyəsinin təhlili; 6) keyfiyyət-istismar göstəriciləri və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təhlili; 7) konstruksiyaların texnolojiliyi göstəricilərinin təhlili; 8) ilk təqdimatda məhsulun təhvil verilmə səviyyəsinin təhlili; 9) istehsal zayının və reklamasiyaların (iddiaların) təhlili.

Müasir dövrdə iri müəssisə və firmalarda istehsal olunmuş məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyət səviyyəsini xarakterizə edən texniki-iqtisadi amillərə aşağıdakılar aid edilir: 1) elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin səmərəliliyi; 2) istehsalın elmi-texniki bazasının, onun qeydiyyatına nəzarət edən orqanların müvafiq vəsaitlərlə və sistemlərlə təminat səviyyəsi; 3) istehsalın təşkili və idarəetmə səviyyəsi.

Bazar münasibətləri şəraitində buraxılan məhsulların, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin texniki səviyyəsi aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil edilir və qiymətləndirilir: 1) məmulatın istismar xüsusiyyətləri və onun rəqabət qabiliyyətinin təhlili; 2) konstruksiyaların texnolojiliyinin təhlili; 3) məmulatın uzunömürlülük və etibarlılıq səviyyəsinin təhlili. Beləliklə,

təsərrüfat fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə (firmada) keyfiyyəti xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəriciləri qruplaşdırdıqdan və iqtisadi təhlilin aparılma istiqamətini müəyyən etdikdən sonra tədqiqatı davam etdirmək, məhsulun texniki səviyyəsini və keyfiyyətini qiymətləndirmək lazım gəlir. Bu istiqamətdə iqtisadi təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək tələb olunur.

Cədvəl 11.7

Məhsulun keyfiyyətinin təhlili

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>
1.	Satış qiyməti ilə əmtəəlik məhsulun dəyəri, min manatla	16300	32400	185314
2.	Attestasiya ediləsi məhsulların dəyəri, min man.	15800	30916	183413
3.	Attestasiya ediləsi məhsulların ümumilikdə əmtəəlik məhsulların tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə (sətir2:sətir1×100)	96,9	95,4	98,9
4.	Əla keyfiyyət kateqoriyalı əmtəəlik məhsulların dəyəri, min manatla	14900	29900	182300
5.	Əla keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların ümumilikdə əmtəəlik məhsulun tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə (sətir4 : sətir 1×100)	91,4	92,3	98,4
6.	Əla keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların attestasiya ediləsi məhsulların tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə (sətir 4 : sətir 2 ×100)	94,3	96,7	99,4

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2008-ci ildə 2007-ci ilə nisbətən attestasiya ediləsi məhsulların əmtəəlik məhsulların tərkibində xüsusi çəkisi 4,5 faiz (98,9-95,4) artmışdır. Həmin dövr ərzində əmtəəlik məhsulun tərkibində əla keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların xüsusi çəkisi 92,3faizdən 98,4 faizədək yüksəlmişdir. Eyni zamanda, 2008-ci ildə əla keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların attestasiya ediləsi məhsulların tərkibində xüsusi çəkisi 99,4% təşkil etmişdir. Bütövlükdə götürdükdə, təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə (firmada) məhsulun (iş və xidmətlərin) texniki səviyyəsini xarakterizə edib qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması obyektiv zərurətə çevrilir.

Məhsulun texniki səviyyəsinin təhlili

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>
1.	Satış qiyməti ilə əmtəlik məhsulun dəyəri, min manatla	16300	32400	185314
2.	Attestasiya ediləsi məhsulların dəyəri, min man.	15800	30916	183413
3.	Attestasiya edilmiş məhsulların dəyəri, min manatla	15600	30300	183000
4.	Əla keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların dəyəri, min manatla	14900	29900	182300
5.	İxrac edilən əmtəlik məhsulların dəyəri, min man.	8642	17342	105734
6.	Birinci növ keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların dəyəri, min manatla	700	400	700
7.	Attestasiya edilməyən məhsulların dəyəri, min man.	200	616	413

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, attestasiya edilmiş məhsulların dəyəri illər üzrə artmış və buna uyğun olaraq attestasiya edilməyən məhsulların dəyəri 203 min manat (616-413) azalmışdır. Bu isə, öz növbəsində, məhsulların keyfiyyətinin texniki-iqtisadi parametrlərə uyğun gəldiyini göstərir.

11.6. İstehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin dəyişməsinin təhlili

İqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, ictimai əhəmiyyətli qurum və şirkətlərdə məhsul (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin daim yaxşılaşdırılması, onun material, enerji və yanacaq-tutumunun azaldılması, əsas və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə istehsalın texniki, texnoloji və təşkilati səviyyəsindən, ümumiyyətlə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar olan amillərdən (xəmmal, material, yanacaq-enerji resurslarının daha səmərəli növlərinin tətbiqi; texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi və mütərəqqi texnikanın tətbiqi və s.) bilavasitə asılıdır. Çünki istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, öz ifadəsini maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadəni xarakterizə edən əmək məhsuldarlığı (əməktutumu), fondverimi (fondtutumu), materialverimi (materialtutumu), amortizasiya verimi (amortizasiya tutumu), dövriyyə kapitalının dövr sürəti kimi sintetik göstəricilərdə, buraxılan məhsulun texniki-iqtisadi parametrlərində, konkret növ material resurslarının sərfi normalarının dəyişilməsində və s. tapır.

Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində istehsalın texniki səviyyəsinin dəyişilməsinin məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna təsirinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanması bir problem kimi meydana çıxır. Bizim fikrimizcə, istehsal ehtiyatlarından istifadənin intensiv və ekstensiv xarakter daşdığı, kommersiya hesabının əsas elementi kimi qənaət rejiminin ön plana keçdiyi, iqtisadi artımın sürətləndirilməsinin kompleks intensivləşdirmə ilə bağlı olduğu, material resurslarının sərfi normalarının azaldılmasının texniki-iqtisadi və təşkilati amillər hesabına təmin edildiyi müasir dövrdə bu problemin həllinin zəruriliyi daha da artır. Çünki intensivləşdirmə özünün ümumiləşdirilmiş və konkret ifadəsini istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində, əldə olunan qənaət məbləğinin artmasında, məhsul vahidinə sərf olunan maddi, əmək və maliyyə məsrəflərinin azaldılmasında, texniki-iqtisadi amillərdə, buraxılan məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətində və material ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsində tapır. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində istehsalın texniki, texnoloji və təşkili səviyyəsinin kompleks göstərici olduğunu və onun təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə, intensivləşdirmənin dinamikasına, dövriyyə kapitalının dövr sürətinə və digər iqtisadi parametrlərə birbaşa təsir etdiyini nəzərə alaraq sadalanan bloklar üzrə sistemli təhlil işi aparılmalı, bu parametrlərin dəyişməsinin materialtutumuna təsiri öyrənilməli və qeyd olunan amillər hesabına əlavə məhsul buraxılışı imkanları araşdırılmalıdır. Göründüyü kimi, iri müəssisə və firmalarda istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin dəyişilməsinin materialtutumuna təsirinin təhlili prosesində söhbət yalnız qənaət edilmiş xammal, materiallar, yanacaq və enerji hesabına əlavə məhsul buraxılışı və satışı imkanlarının müəyyən edilməsi metodikasının işlənilib hazırlanmasından gedə bilər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində göstərildiyi kimi, konkret növ məmulatların materialtutumunun dəyişilməsi «istehsala elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar olan amillər»in təsiri nəticəsində baş verə bilər. Lakin bizim fikrimizcə, elmi-texniki tərəqqi kompleks amil olduğundan və öz təsirini spesifik faktorlar vasitəsilə biruzə verdiyindən onun materialtutumunun dəyişməsinə və məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının həcminə bilavasitə təsirini mövcud uçot və hesabat məlumatları əsasında hesablamaq və qiymətləndirmək mümkün deyildir. Ona görə də,

müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində elmi-texniki tərəqqinin səmərəliliyinin təhlili istehsalın texniki, texnoloji və təşkilati səviyyəsinin təhlili ilə əlaqələndirilməklə həyata keçirilməli, hər bir təşkilati-texniki tədbir üzrə materiallara edilən qənaətin həcmi hesablanılmalı, qənaət olunmuş ehtiyatlar hesabına əlavə məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı imkanları aşkar edilməli, elmi-texniki tərəqqi amillərinin materialtutumunun spesifik göstəricilərinə təsiri müəyyən olunmalıdır. Məhz bu baxımdan tədqiqat prosesində göstərilən istiqamətlər üzrə təhlilin metodikasının işlənilib hazırlanması, ilk növbədə onun göstəricilər sisteminin formalaşmasını və mövcud informasiya bazasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Məlumdur ki, milli mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq sadələşdirmə və təkmilləşdirmə adı altında müəssisə və şirkətlərdə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini əsas göstəricilər üzrə əks etdirən bir sıra statistik hesabat formaları ləğv edilmiş və məhz buna görə də istehsalın texniki səviyyəsinin dəyişməsinin məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna təsirini hesablamağa imkan verən zəruri məlumatlar müxtəlif uçot registrləri arasında səpələnmişdir. Təcrübədə bu və ya digər hesabat formalarının olmaması texniki-iqtisadi təhlilin həyata keçirilmə imkanlarını məhdudlaşdırır, elmi-texniki tərəqqi kimi kompleks amilin istehsalın son nəticələrinə təsirini əsaslandırılmış hesablamalarla müəyyən etməyə imkan vermir, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmağa və onların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi üçün optimal idarəetmə qərarlarını işləyib hazırlamağa mane olur.

Göründüyü kimi, müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini özündə əks etdirən və onları hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verən statistik hesabat formalarının ləğv edilməsi, bir sıra göstəricilərin ixtisar olunması və digər mühasibat sənədlərinin sadələşdirilməsi kompleks iqtisadi təhlil aparılması nöqteyi-nəzərdən heç də həmişə faydalı və məqsədəuyğun sayılmır. Bizim fikrimizcə, qeyd olunan istiqamətdə aparılan ixtisarlara və sadələşmələr bir tərəfdən həmin hesabat formalarının tərtib olunması üçün zəruri olan vaxta müəyyən dərəcədə qənaət etməyə əlverişli şərait yaradır, digər tərəfdən istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını müəyyən etməyə, texniki, texnoloji və təşkilati səviyyənin dəyişməsinin məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna, fondtutumuna, əmək-tutumuna və digər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsirini

hesablamağa imkan verən obyektiv uçot informasiyasının itməsinə səbəb olur. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin mühüm funksiyalarından biri sayılan mühasibat uçotu və hesabatlarında sistemliliyə nail olmaq və eyni informasiyanın müxtəlif uçot sənədləri arasında səpələnməsinin qarşısını almaq məqsədilə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə özündə cəmləşdirən 12-YT sayılı statistik formanı bərpa etmək və ona istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini xarakterizə edən bir sıra spesifik göstəricilərin (texniki-təşkilati tədbirlərin tətbiqi nəticəsində materiallara qənaət; istehsalın resurslarla təmin olunması səviyyəsi; amillər üzrə material resurslarının sərfi normalarının xüsusi çəkisinin dəyişilməsini xarakterizə edən əmsal) əlavə olunması məqsədəuyğun sayıla bilər. Bu zaman statistik hesabat formasının məlumatlarından istifadə etməklə həm bütövlükdə və həm də ayrı-ayrı təşkilati-texniki tədbirlər üzrə material resurslarına olunan qənaətin məbləğini hesablamaq, eyni zamanda qənaət hesabına əlavə məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının faktiki həcmi müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkün olur. Bizim fikrimizcə, həyata keçirilmə müddətindən asılı olaraq hər bir təşkilati-texniki tədbir üzrə material resurslarına edilən qənaətin məbləği $Q_m = (M_0 \times R - M_1 R) \times q$ və ya $Q_m = R_q (M_0 - M_1)$ formulası üzrə hesablanıla (burada, Q_m -təşkilati-texniki tədbirlərin tətbiqi nəticəsində materiallara edilən qənaətin məbləğini, R -materialların bazis qiymətini, q -təşkilati-texniki tədbirin tətbiqi anından başlayaraq ilin sonuna qədər məhsul buraxılışının həcmi, M_0 -bazis dövründə material sərfi normasını, M_1 -isə təşkilati-texniki tədbirin tətbiqindən sonra faktiki material sərfini göstərir) bilər. Onda materiallara edilən qənaət hesabına əlavə məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının həcmi

$$Q_m = \frac{Q_m}{M_1} = \frac{(M_0 P - M_1 P) \times q}{M_1} = \frac{qP(M_0 - M_1)}{M_1} = qP \left(\frac{M_0}{M_1} - 1 \right)$$

formulası üzrə müəyyən ediləcəkdir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi öz ifadəsini müstəqim material məsrəflərinin azaldılmasında, son nəticədə isə məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin səviyyəsinin dəyişilməsində və mənfəətin məbləğində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tədbirlərin tətbiqi nəticəsində material resurslarına edilən qənaət aşağıdakı üç formada (istiqamətdə) baş verə bilər: 1) material sərfi

normalarının dəyişməsi; 2) bir materialın daha səmərəli digər növ materialla əvəz edilməsi; 3) material tullantılarının təkrar dövriyyəyə cəlb edilməsi. Bizim fikrimizcə, ikinci istiqamət üzrə material məsrəflərinə edilən qənaətin məbləğinin və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğun olmaqla təşkilati-texniki tədbirlərin tətbiqinin səmərəliliyini dolğun şəkildə göstərməyə əlverişli şərait yaradır. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində adətən yeni növ materiallardan istifadə nəticəsində alınan qənaətin məbləğini hesablamaq üçün aşağıdakı məlum formula təklif edilir:

$$\Delta M_g = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (M_{ij1} K_{ji} - M_{ij0} K_{j0}) \times q_{i1}$$

Burada, M_{ij1} və M_{ij0} -müvafiq olaraq i adlı məhsul vahidinin istehsalı zamanı j növ köhnə və yeni materialların sərfi normalarını, K_{ji} və K_{j0} – elmi-texniki tədbirlərin tətbiqindən əvvəl və sonra j növ material resurslarının maya dəyərini, q_{i1} isə i növ məhsul istehsalının miqdarını (yeni növ materialın tətbiqindən başlayaraq) göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tədbirlərin tətbiqi nəticəsində material sərfi normaları dəyişildiyindən iqtisadi təhlil zamanı bu prosesin məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinə təsirinin müəyyən edilməsi və yuxarıda verilən məlum formulanın modifikasiya olunması zərurəti meydana çıxır. Çünki elmi-texniki tərəqqi şəraitində materialların emalı prosesində baş verən itki və tullantıların azaldılmasına yönəldilən tədbirlər birbaşa material sərfi normalarının dəyişilməsinə təsir göstərir və bu zaman hesablamaların

$$\Delta M_g = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (M_{ij1} K_{j1} - M_{ij0} K_{j0}) \times q_{i1} \text{ formulası üzrə aparılması}$$

mümkün olmur. Bu məqsədlə iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində aşağıdakı məlum formulalar kompleksi təklif olunur:

$$\Delta M_g = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (M_{ij1} - M_{ij0}) K_{j0} q_{i1}$$

$$(a) \Delta M_g = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (M_{j1} - K_{j0}) M_{ij1} q_{i1}$$

$$(b) \Delta M_g = B_1(K_1-1) - B_0(K_0-1)$$

(c)

Göstərilən bu formulalar kompleksində sayca üçüncü olan düsturda B_0, B_1 elmi-texniki tədbirlərin tətbiqindən əvvəl və sonra istifadə qiymətləri ilə qaytarılan tullantıların dəyərini, K_0, K_1 isə müvafiq olaraq materialların ilkin qiyməti ilə tullantıların dəyərinin elmi-texniki tədbirlərin tətbiqindən əvvəl və sonra istifadə qiymətləri ilə tullantıların dəyərində nisbətini ifadə edir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində istehsalın texniki səviyyəsinin dəyişməsi məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna birbaşa təsir göstərməklə onun maya dəyərinin də artıb-azalmasına səbəb olur. Qeyd olunan bu əlaqənin xarakterini iqtisadi ədəbiyyatlarda A.D.Şeremet tərəfindən verilən rentabelliyyə məşhur formulasının surətindən də $\left(\frac{A}{N} + \frac{U}{N} + \frac{M}{N} = \frac{S}{N} \text{ və yaxud } A + U + M = S\right)$ görmək mümkündür. Məhz bu baxımdan elmi-tədqiqat işlərində istehsalın texniki səviyyəsinin dəyişilməsinin məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna təsiri mənfəətin formalaşmasının başlıca amillərdən biri sayılan məhsulun maya dəyəri göstəricisindən istifadə etməklə hesablanılır və qiymətləndirilir. Bu məqsədlə iqtisadi təhlil prosesində aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 11.9

İstehsalın texniki səviyyəsinin dəyişilməsinin material məsrəflərinə və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərində təsirinə təhlili

Göstəricilər	Elmi-texniki tədbirlərin tətbiqindən əvvəl	Elmi-texniki tədbirlərin tətbiqindən sonra		Maya dəyərinin dəyişilməsi		
		standart üzrə	faktiki	standart üzrə	faktiki	kənarlaşma
1. Məhsul vahidinə polad məsrəfi, kq	225,8	220,3	221,9	-5,5	-3,9	+1,6
2. Bir ton poladın maya dəyəri, manatla	1320	1418	1371	-98	-51	+47
3. İlin sonuna kimi elmi-texniki tədbirlərin tətbiqindən sonra məhsul buraxılışı, min ədədlə	-	0,075	0,08	-	-	+0,005
4. Maya dəyərinin dəyişməsi, min manatla	-	-	-	209,91	49,35	-160,56

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu aşağı düşmüş və bu amil hesabına maya dəyərini dəyişməsi standart üzrə 209.91 min manat ((220,3×0,1418-225,8×0,1320), faktiki olaraq isə 49,35 min manat ((221,9×0,1371-225,8×1320) ×0,08) təşkil etmişdir (qeyd edək

ki, hesablamalar $\Delta M_g = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (M_{ij1}K_{j1} - M_{ij0}K_{j0}) \times q_{i1}$ formulası

üzrə aparılmışdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna istehsalda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə ilə əlaqədar olan amillərin təsirini hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verən orijinal formula təklif olunur və onun optimal olması iddia edilir.

Bizim fikrimizcə, $\Delta M^{ETT} = \sum \left(\frac{R_1^{pr} - R_0^{pr}}{R^{pr}_o} \right) \times R^M_o$ formulasının

hərtərəfli və optimal olmasına baxmayaraq onun vasitəsilə istehsalda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar olan amillərin materialtutumuna təsirini bütövlükdə hesablamaq və qiymətləndirmək mümkün olmur. Bu formulada ΔM^{ETT} -məmulatın materialtutumunun dəyişilməsinə elmi-texniki tərəqqi amilinin təsirini göstərən nisbi kəmiyyəti, R^M_o -istehsal edilmiş məhsulun materialtutumunun bazis strukturunu, R^{PR}_1 , R^{PR}_0 -isə müvafiq olaraq hesabat və bazis dövrlərində material resursları sərfinin xüsusi çəkisini (birbaşa məsrəflər əmsalı) göstərir. Məhz buna görə də iqtisadi təhlil prosesində müəssisədə məhsulun materialtutumunun bazis strukturu

$$R_o^M = \frac{\frac{R_0^{pr} \varphi_0^M}{Z^{pr}_o} \times \alpha_0}{\sum \frac{R^{pr}_0 \varphi^M_o}{Z^{pr}_o} \times \alpha_0}$$

düsturu vasitəsilə müəyyən olunur ki, burada α_0 -müəssisənin ümumi əmtəəlik məhsul buraxılışının tərkibində i növ məhsulun xüsusi çəkisini, φ_0^M -material-texniki resurs vahidinin orta alış qiymətini, Z_0^{pr} -isə məhsulun orta satış qiymətini ifadə edir. Mühasibat uçotunun sadələşdirildiyi və bir sıra statistik hesabatların ixtisar edildiyi müasir şəraitdə həmin düsturlar vasitəsilə elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi ilə

əlaqədar olan amillərin məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun dəyişilməsinə təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək (hesablama üçün zəruri olan informasiyanın olmaması) mümkün olmur. Ona görə də öyrənilən problemin aktuallığı nəzərə alınaraq yuxarıda göstərilən formulaları modifikasiya etmək və həmin düsturu idarəetmə uçotunun verə biləcəyi informasiyanın tələblərinə uyğunlaşdırmaq zərurəti yaranır. Bu zaman, qeyd olunan formula, bizim fikrimizcə, aşağıdakı şəkllə salına bilər:

$$\Delta M^{ETT} = \sum (t_M - 1) \beta_0 \times K_1$$

Burada, j_m -material sərfi normalalarının dəyişməsinin nisbi kəmiyyətini, β_0 -bazis dövründə konkret növ məmulatın materialtutumunu, K_1 -isə bazis dövründə buraxılmış məhsulun strukturunu göstərir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində istehsalın texniki səviyyəsinin dəyişilməsinin materialtutumuna təsirinin öyrənilməsinin nəzəri və praktiki cəhətdən mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki müəssisə və firmalarda istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, məhsulun keyfiyyətinin və çeşidinin yaxşılaşdırılması, materialtutumunun azaldılmasında metalın keyfiyyətinin həlledici rolu, konstruksiyanın və metal emalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsi kimi problemlərin həlli üçün konkret iş şəraiti nəzərə alınmaqla xüsusi metaltutumu göstəricisi (yerinə yetirilən işlərə görə) hesablanmalı və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun optimallaşdırma siyasəti həyata keçirilməlidir. Məlumdur ki, maşın və avadanlıqların əsas parametrlərinin standartlaşdırılması, detal və qurğuların eyniləşdirilməsi və bu göstəricinin səviyyəsinin yüksəldilməsi istehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşməsinə səbəb olur. Bu isə, öz növbəsində, konstruksiyaların çəkisinin azaldılmasına əlverişli şərait yaratmaqla məmulat metaltutumuna, əməktutumuna və maya dəyərinə təsir göstərir. Bundan başqa, istifadə olunan materialların strukturunun və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması materialtutumunun azaldılmasında mühüm rol oynayır. İstehsal prosesində daha mütərəqqi materiallardan istifadə konstruksiyaların çəkisini bilavasitə azaltmağa, texniki və istehlak xassələrinin yaxşılaşmasına əlverişli şərait yaradır. Ona görə də yaxın perspektivdə ölkənin maşınqayırma sənayesində bahalı və daha az tapılan materialları əvəzinə konstruksiya materialı kimi polimerləri tətbiq etmək hesabına istehsaldan kənarlaşdırmaq olar. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında həlledici rol oynayan neft sənayesi müəssisələrində

mədən avadanlığının metal qovşaqlarının plastik kütlə və polimetrlərlə əvəz olunması bir çox hallarda konstruksiyanın metaltutumunu azaldır, həmçinin maşının istismar və texniki göstəricilərini yüksəldir. Deməli, bütün hallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun azaldılması və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühüm yollarından biri kimi metala qənaət texnologiyasının, texniki və təşkilati səviyyənin yaxşılaşdırılması ilə birbaşa əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsala yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, onların mənimsənilməsi əlavə xərclərlə bağlıdır və bu qəbildən olan məsrəflərin kompensasiyası mexanizmi müasir bazar münasibətləri şəraitində hələ də dəqiq müəyyən olunmamışdır. Bu isə, öz növbəsində, istehsal müəssisələrinin mütərəqqi materialların, texnika və texnologiyanın tətbiqinə marağını azaldır, həyata keçirilən təşkilati-texniki tədbirlərin səmərəliliyini aşağı salır.

11.7. İstehsalın səmərəliliyi və təşkilati-texniki səviyyəsi göstəriciləri arasındakı əlaqənin təhlili

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin gələcək həyatında elmi-texniki tərəqqinin istehsalatda tətbiq edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri, ölkə iqtisadiyyatının daha intensiv inkişaf yoluna keçirilməsini sürətləndirməyin, əhalinin sosial vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmağın müəyyənəlməli amilidir. Çünki, elmi-texniki tərəqqi istehsalın sürətli və səmərəli inkişafına həlledici təsir göstərir.

Elmi-texniki tərəqqinin konkret ifadəsi öz əksini elm və təcrübənin nailiyyətlərinin bazasında bütün maddi istehsal sahələrində əməyin məhsuldarlığının xeyli yüksəldilməsini təmin edən mütərəqqi texnologiyaların və istehsalın təşkili formalarının tətbiqində, əmək alətlərinin və digər əmək vasitələrinin yaradılmasında və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi, əmək adamlarının iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasında tapır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə elmi-texniki tərəqqinin dönmədən sürətləndirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində məhsuldar qüvvələrin keyfiyyətə yeni şəkil almasını təmin edən dərin təşkilati-texniki yenidənqurma aparılmasını tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin (firmanın, konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s.) təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsindən, maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəlilik dərəcəsindən bilavasitə asılıdır. İstehsal və maliyyə

resurslarından istifadə idarəetmənin və əməyin səmərəli təşkili ilə bilavasitə əlaqədar olmaqla həm intensiv, həm də ekstensiv xarakter daşıyır. İqtisadiyyatın ekstensiv və intensiv inkişaf formaları öz ifadəsini bütün növ resurslardan istifadə göstəricilərində (əməktutumu və əmək məhsuldarlığı, fondtutumu və fondverimi, materialtutumu və materialverimi, dövriyyə kapitalının dövr sürəti və s.) tapmaqla, istehsal edilmiş məhsulun çeşidi, həcmi (dəyər ifadəsində) və onun keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Deməli, müxtəlif mülkiyyət formaları şəraitində istehsal olunan məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi və keyfiyyəti intensivləşdirmənin əsas göstəriciləri olmaqla istehsalın texniki, texnoloji və təşkilati səviyyəsi kimi mühüm amillərin təsiri nəticəsində formalaşır.

Göründüyü kimi, minimum məsrəflə bazarın tələbinə uyğun yüksək keyfiyyətli məhsul buraxılışını təmin edən istehsalın təşkilati və texniki səviyyəsi bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan iqtisadi ədəbiyyatda vahid ümumiləşdirilmiş termin- «istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsi» termini işlədilir. İstehsalın təşkilati-texniki səviyyəsi kəmiyyətə çox da böyük olmayan göstəricilər sistemi (məhsulun keyfiyyəti, texnikanın və texnologiyanın progressivliyi, əməyin fondla və enerji ilə silahlanması, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, idarəetmənin təşkili və s.) vasitəsilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin digər iqtisadi parametrlərinin əsasında istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsi göstəricisi dayanır. Nəzəri cəhətdən aydındır ki, istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin dinamikası əsas və əlavə kapitaldan istifadənin intensivləşdirilməsi göstəricilərində təzahür edir. Deməli, müasir bazar rəqabəti şəraitində ETT-nin sürətləndirilməsi və mövcud istehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması əsasında iqtisadiyyatın intensiv inkişaf yoluna keçirilməsi istehsala əlavə kapitalın cəlb olunması zəruriliyini meydana çıxarır. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrdə istehsala qoyulan kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, istehsal məsrəflərinin aşağı salınması və bütövlükdə, intensivləşdirmənin bütün amilləri ilə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qənaət rejimi xüsusi kəskinlik kəsb edən indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə rəhbər işçilərdən tutmuş adi işçilərə qədər hamının «xərcini çıxarmalıdır» ifadəsinin dərk etməsi çox vacibdir. İşçilərin maddi cəhətdən maraqlandırılması prinsipini pozmadan

maddi və maliyyə ehtiyatlarından istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə istifadə təminatlı, daha çox səmərə verən təşkilati və texniki inkişaf yollarının axtarış tapılmasını tələb edir.

Sadalanın problemlərin həll edilməsində və xüsusilə də ETT-nin intensivləşdirməyə və istehsalın səmərəliliyinə təsirinin hesablanıb qiymətləndirilməsində iqtisadi təhlilin müasir tələblərə cavab verən metodikasının işlənilib hazırlanması əvəzsiz rol oynayır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın texniki tərəfi iqtisadi təhlilin birbaşa predmetinə daxil deyildir. Lakin iqtisadi göstəricilər texnika, texnologiya və istehsalın təşkili ilə bilavasitə əlaqədar olduğundan (həm də ehtiyatlarının çoxu istehsal texnologiyalarında olduğuna görə) müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, eyni zamanda «texniki-iqtisadi təhlil» xarakterini alır.

«İstehsalın təşkilati-texniki səviyyəsi və digər şərtlərinin təhlili» metodikası prof.S.B.Barnqols, A.D.Şeremet, V.F.Paliy, H.İ.Namaz-əliyev, M.P.Qolik və başqa müəlliflərin əsərlərində kifayət qədər işlənilib hazırlanmışdır. İqtisadçı alimlərin elmi-tədqiqat işlərində mövcud uçot və hesabat məlumatları əsasında ETT-nin iqtisadi səmərəliliyinin və istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, intensivləşdirmənin dinamikası və səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin və bu prosesə təsir edən amillərin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatı verilmişdir. Lakin bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların intensivliyinə baxmayaraq, istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin və digər şərtlərinin təhlili metodikası müasir bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə idarəetmənin tələblərinə tam cavab vermir. Bu, hər şeydən əvvəl, istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı həcmnin artırılmasına, onun keyfiyyətini yaxşılaşdırılmasına, maya dəyəri, mənfəət və digər iqtisadi göstəricilərə (fondverimi, dövriyyə kapitalının dövr sürəti, fondla silahlanma) təsirinin qiymətləndirilməsinə aiddir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ETT istehsalda iki istiqamətdə həyata keçirilir: 1) dünya bazarında tələbatı nəzərə alan məhsulun yeni növlərinin işlənilib hazırlanması; 2) minimum məsrəflə yüksək keyfiyyətli məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışını təmin edən istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Göründüyü kimi, məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi və keyfiyyəti istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas

nəticəsi olmaqla öz ifadəsini mənfəət və rentabellik göstəricilərində tapır. Keyfiyyətin dəyişməsinin məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq üçün iqtisadi ədəbiyyatda aşağıdakı formula təklif olunur:

$$\text{Məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin dəyişməsinin rentabellik səviyyəsinə təsiri} = \frac{\text{Hesabat ilində keyfiyyətə görə əldə olunan mənfəət məbləği} - \text{Müqayisə olunan ildə keyfiyyətə görə əldə olunan mənfəət məbləği}}{\text{Hesabat ilində əmtəəlik məhsulun tam maya dəyəri}}$$

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsində iqtisadi təhlilin rolu onun əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi, istifadə edilməmiş təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması və keyfiyyətin dəyişməsinin məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaqla tamamlanmır. İqtisadi təhlil, həmçinin mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq ayrı-ayrı firmaların iqtisadiyyatının inkişafının səmərəli istiqamətlərini seçməyə, istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin obyektiv metodlarını işləyib hazırlamağa, bu prosesin dəyişməsinin əmək məhsuldarlığı, fondverimi, fondla silahlanma, əməktutumu və məhsulun maya dəyərinə təsirini müəyyən etməyə və sadalanan göstəricilər arasındakı asılılığın xarakterini öyrənməyə imkan verməlidir.

Məlumdur ki, istehsalın səmərəliliyi (fondverimi, əmək məhsuldarlığı, materialtutumu, dövriyyə kapitalının dövr sürəti) və təşkilati-texniki səviyyəsi (məhsulun keyfiyyəti, idarəetmənin təşkili, fondla silahlanma) göstəriciləri arasında birbaşa funksional əlaqə yoxdur. Məhz bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin metodikasının təkmilləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərdən fondverimi, əmək məhsuldarlığı və fondla silahlanma kimi ümumiləşdirici göstəricilərin dinamikasının öyrənilməsi olduqca vacibdir. Həmin göstəricilərin dinamikasının və onlar arasındakı asılılığın müəyyən olunması üçün iqtisadi ədəbiyyatda hesablamağa «ən böyük növbədəki işçilərin sayının

sənaye-istehsal heyətinin orta illik siyahı sayındakı xüsusi çəkisi» $\frac{r_c}{r}$ əmsalının daxil edilməsi məqsəduyğun sayılır. Onda sadalanan göstəricilər arasındakı münasibət aşağıdakı formula vasitəsilə müəyyən edilə bilər:

$$\frac{Q}{r} = \frac{F}{r_c} \times \frac{r_c}{r} \times \frac{Q}{F}$$

Burada, $\frac{Q}{r}$ - əmək məhsuldarlığını, $\frac{F}{r_c}$ -fondla silahlanmanı,

$\frac{Q}{F}$ -isə fondverimini göstərir.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalat-təsərrüfat məsələlərinin həllində müəssisələrin, firma və şirkətlərin sərbəstliyinin artırılması, iş adamlarının zirəkliyinin inkişaf etdirilməsi, əmək kollektivlərinin yaradıcılığının və təşəbbüskarlığının genişləndirilməsi, öz xərcini artıqlaması ilə örtmə üsulu ilə işləməyin vacib şərtləri sayılır. İşin səmərəliliyini yüksəltməyin, bazar rəqabətinə tab gətirməyə imkan verən qədər mənfəətlə işləməyin başlıca ehtiyat mənbəyi əmək məhsuldarlığının artırılmasındadır. İstehsalın texniki cəhətdən yenidən qurulmasına və yeniləşdirilməsinə, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə, fondveriminin, məsrəfveriminin artırılmasına və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan verən yeni maşın və avadanlıqların əldə edilməsinə investisiya qoyuluşları əmək məhsuldarlığının dəfələrlə yüksəldilməsini təmin edən hallarda faydalı hesab olunur.

Lakin bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dünya praktikasında istifadə edilən göstəricilərin respublika ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə (firmalarda) tətbiq olunması yuxarıda göstərilən formulanın səmərəliliyini xeyli azaldır. Çünki, beynəlxalq praktikada firmanın işgüzar fəallığını xarakterizə edən əmək məhsuldarlığı göstəricisi istehsal edilmiş məhsulun həcmnin (müqayisəli qiymətlərlə) bütün növbələrdə çalışan işçilərin orta siyahı sayına nisbəti kimi deyil, aşağıdakı formulalar vasitəsilə müəyyən olunur:

$$1) \text{ Əmək məhsuldarlığı} = \frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlir}}{\text{İşçilərin orta siyahı sayı}}$$

$$2) \text{ Əmək məhsuldarlığı} = \frac{\text{Əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəət}}{\text{İşçilərin orta siyahı sayı}}$$

$$3) \text{ Əmək məhsuldarlığı} = \frac{\text{Aktivlərin orta illik (kvartallıq, aylıq) dəyəri}}{\text{İşçilərin orta siyahı sayı}}$$

Bazar münasibətləri şəraitində əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən fondverimi göstəricisinin təhlilində də həmin metodoloji qaydanı tətbiq etmək mümkündür. Onda fondverimi göstəricisinin hesablanması üçün aşağıdakı formuladan istifadə olunması daha məqsədəuyğundur:

$$\text{Fondverimi} = \frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlir}}{\text{Əsas fondların orta illik (kvartallıq, aylıq) dəyəri}}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondların orta illik (kvartallıq, aylıq) dəyəri onların təsnifatında verilən hər bir qrup üzrə (istismara verilmə və sıradan çıxma nəzərə alınmaqla) ayrılmaqla müəyyən edilir. Eyni zamanda fondverimi əmsalı əmək məhsuldarlığı və istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsini xarakterizə edən fondla silahlanma göstəricisindən birbaşa asılıdır ki, bu da orta hesabla bir işçiyə düşən əsas fondların dəyəri ilə xarakterizə olunur. Bu halda fondverimi, əmək məhsuldarlığı və fondla silahlanma göstəriciləri arasındakı əlaqə aşağıdakı sxemdə verilən ardıcılıqla müəyyən edilə bilər:

$$1) \text{ Əmək məhsuldarlığı} = \frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlir məbləği}}{\text{İşçilərin orta siyahı sayı}}$$

$$2) \text{ Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlir məbləği} = \text{əmək məhsuldarlığı} \times \text{işçilərin orta siyahı sayı}$$

$$3) \text{ Əməyin fondla silahlanması} = \frac{\text{Əsas fondların orta illik (kvartallıq, aylıq) dəyəri}}{\text{İşçilərin orta siyahı sayı}}$$

$$4) \text{ Əsas fondların orta illik (kvartallıq, aylıq) dəyəri} = \text{Əməyin fondla silahlanması} \times \text{İşçilərin orta siyahı sayı}$$

$$5) \text{ Fondverimi} = \frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlir məbləği}}{\text{Əsas fondların orta illik (kvartallıq, aylıq) dəyəri}} =$$

$$= \frac{\text{Əmək məhsuldarlığı}}{\text{Əməyin fondla silahlanması}} \times \frac{\text{İşçilərin orta siyahı sayı}}{\text{İşçilərin orta siyahı sayı}} = \frac{\text{Əmək məhsuldarlığı}}{\text{Əməyin fondla silahlanması}}$$

Beləliklə, sonuncu formuladan görüldüyü kimi, fondveriminin yüksəldilməsinin əsas şərti əmək məhsuldarlığının fondla silahlanma göstəricisinin səviyyəsinə nisbətən üstün sürətlə artmasıdır. Texniki-iqtisadi təhlil prosesində əmək məhsuldarlığı və fondla silahlanma göstəricilərinin fondveriminin səviyyəsinin dəyişməsinə təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğundur.

*Cədvəl 11.10**Fondveriminin amillər üzrə təhlili*

<i>Göstəricilər</i>	<i>Ölçü vahidi</i>	<i>İlin I kvartalında</i>		<i>Kənarlaşma</i>	
		<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>Müt-ləq ifadə-də</i>	<i>Faizlə</i>
1.Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlir məbləği	min man.	258000	263000	+5000	101,9
2.İşçilərin orta siyahı sayı	nəfərlə	530	528	-2	99,6
3.Əmək məhsuldarlığı (sət. 1: sət. 2)	min man.	486,79	498,11	+11,32	102,5
4.Əsas fondların orta illik dəyəri	min man.	242647	242567	-80	99,9
5.Əməyin fondla silahlanması (sət.4: sət.2)	min man.	457,82	459,41	+1,59	100,3

6.Fondverimi (sət. 3: sət.5)	man.	1,06	1,08	+0,02	101,9
------------------------------	------	------	------	-------	-------

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, fondveriminin 0,02 manat (1,08-1,06) artması əmək məhsuldarlığı və fondla silahlanma göstəricilərinin səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində baş vermişdir. Sadalanan amillərin fondveriminin səviyyəsinin dəyişməsinə təsiri çoxamilli iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulunda istifadə olunan metodika əsasında hesablamalar aparmaqla müəyyən edilir. Bu məqsədlə aşağıdakı ardıcılıqla üç hesablamaların aparılması zəruridir:

- 1) $486,79 : 457,82 = 1,06$ manat;
- 2) $498,11 : 457,82 = 1,09$ manat;
- 3) $498,11 : 459,41 = 1,08$ manat;

Beləliklə, hesablamalardan görüldüyü kimi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi fondverimini 0,03 manat (1,09-1,06) artırmış, əməyin fondla silahlanma səviyyəsinin dəyişməsi isə fondveriminin 0,01 manat (1,08-1,09) aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

**XII FƏSİL. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) İSTEHSALI
VƏ SATIŞININ TƏHLİLİ****12.1. Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri**

Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan Qanunvericiliyə görə ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri malalanlarla və ya məhsulu istehlak edənlərlə bağlanan müqavilələrə, yaxud onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə, maddi-texniki resurslar və xidmətlər satan təşkilatlarla bağlanılan müqavilələrə, mövcud əmək resursları və maddi-texniki bazanı, perspektivdə bazarın tələbini və gözlənilən gəlirləri, yaxın gələcəkdə iqtisadi və sosial inkişafı istiqamətlərini, investorların maraqlarını nəzərə almaqla məhsul, (iş və xidmətlər) istehsalı və satışına dair cari və proqnoz plan göstəricilərini müstəqil surətdə təyin edir. Bir qayda olaraq, istehsal müəssisələrində əsas istehsal fondlarına, material resurslarına, maliyyə resurslarına olan tələbat, gözlənilən pul gəlirləri və mənfəət məhsul, iş və xidmətləri istehsalının həcminə və strukturuna görə planlaşdırılır. Deyilənlərdən əlavə istehsal fəaliyyətini planlaşdıran sahibkarlar istehlakçıların maraqlarını, habelə onlara təhvil veriləcək məhsul, iş və xidmətlərin keyfiyyətinə olan tələblərini də hesaba almalı olur.

Bazar münasibətləri şəraitində məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışının yüksək artım templəri gəlirlərin, aktivlərin və xüsusi kapitalın çoxaldılması, son nəticədə sahibkar fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir. Çünki, istehsalın artım templəri müəssisə fəaliyyətini keyfiyyətcə xarakterizə edən istehsal və kommersion xərclərinə, satışın həcminə, pul axınına, mənfəət və rentabelliği xarakterizə edən göstəricilərə təsir göstərir.

Məhsul, iş və xidmətlər istehsalının normal gedişatı müqavilə öhdəliklərinin və sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməsi və beləliklə də, iqtisadi sanksiyalar üzrə cərimə, peniya, dəbbələmə məbləğlərinin və digər qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin azaldılması, habelə malalanların və sifarişçilərin ehtimadlarının doğrulduması, onların itirilməməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir.

Müəssisənin iqtisadi müstəqilliyinə, bazar münasibətlərindən bacarıqla istifadə olunmasına istinad edilən təsərrüfatçılıq sistemi və bu sistemin effektiv idarə olunması, hər şeydən əvvəl, məhsul, (iş və xidmətlər) istehsalı və satışına dair çoxlu sayda müxtəlif variantlarda

idarəetmə qərarlarının hazırlanmasını və bunların müqayisəli təhlilini aparmaqla sahibkar üçün ən faydalı variantın seçilməsini tələb edir.

Bazarın, malalanların və sifarişçilərin tələblərinə uyğun olaraq məhsul çeşidləri daim təzələnen, moda və fasonları dəyişdirilən, keyfiyyət parametrlərini yüksəltmək, bəzən də unikal məhsul buraxmaq, müasir material qıtlığı şəraitində müəyyən növdə, keyfiyyətdə, ölçüdə materialın, yarımfabrikatların, komplektləşdirici məmumatın başqası ilə əvəz edilməsi, məmumat istehsalı resepturalarının və istehsal texnologiyalarının mütəmadi olaraq dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zəruri olan indiki şəraitdə idarəetmənin bütün mərhələlərində məhsul, iş və xidmətlər istehsalının təhlili sahibkarlıq fəaliyyəti qarşısında qoyulan ümdə tələblərdən biridir.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə, sadəcə olaraq, istehsal prosesi məhsul (iş, xidmət) istehsalı üçün sifarişlərin alınması proseduraların və alıcı ilə razılaşmış qiymətlə ödənilməsinin öyrənilməsi iqtisadi təhlilin obyektini hesab olunur. Deməli, məhsul (iş, xidmət) istehsalının təhlili, bazarın konyukturasının öyrənilməsi və marketing qiymətləndirilməsi qarşılıqlı əlaqəli surətdə bir-birinə təsir göstərir və buna görə də istehsal proqramasının hazırlanması və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət mərhələlərində bunları nəzərə almaq tələb olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın həcmnin artırılması və strukturunun yaxşılaşdırılması yolu ilə sahibkar mənfəətinin çoxaldılmasına təsir göstərən amillərlə müqayisədə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən - mallara və məhsullara yeni keyfiyyət xarakteri verən amillər daha böyük rol oynayır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrində də əhəmiyyətli dərəcədə müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycanla ticarət əməliyyatları aparan ölkələrin sayı və mal dövriyyəsinin həcmi ilbəil artmaqdadır. İndi respublikamızın təsərrüfat subyektləri MDB ölkələri ilə yanaşı İtaliya, Fransa, İsrail, Türkiyə və digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinə də milli məhsulları, iş və xidmətləri satır. Xarici ticarət əlaqələri genişləndikcə istehsalın çoxaldılmasına, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə olan tələbat getdikcə çoxalır. Xarici bazarlarda reallaşdırmaq üçün məhsul istehsalının çoxaldılmasının zəruriliyi daxili bazarların həcmnin məhdudluğu və bunlarda mal bolluğu, xarici valyutaya olan tələbatın artması, qiymət konyukturası, ölkənin, həm də ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin idxal-ixrac əməliyyatlarında müsbət saldoya

nail olmaq istəklərinin artması ilə izah olunur. Xarici bazar üçün məhsul istehsalı miqyaslarının genişləndirilməsi, ilk növbədə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsini və dünya standartlarına uyğun məhsul buraxılışını tələb edir.

Məhsulun (işin, xidmətin), malın keyfiyyəti istehsal prosesində, istehsal texnologiyalarında formalaşır. Belə bir şəraitdə idxal-ixrac əməliyyatlarının, barter əməliyyatlarının miqyasları genişləndikcə idarəetmədə istehsalın, hazırlanan məhsulun keyfiyyətinin təhlilinə olan ehtiyac da artır.

Müasir şəraitdə fəaliyyətdə olan dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində istehsal ediləcək məhsula bazarın tələbatının öyrənilməsi; əvvəlki dövrlərdə məhsulun reallaşdırılmasına dair müqavilələrin yerinə yetirilməsini təhlil etməklə mövcud resurslardan istifadə şəraitində müqavilələrin davam etdirilməsi və genişləndirilməsinin sahibkar üçün faydalılığının təyin edilməsi; planlaşdırılan dövrdə istehsalın həcmi və strukturunun optimallaşdırılması məqsədilə əsas vəsait obyektlərindən, əmək və material resurslarından daha yaxşı istifadəni təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsinə imkan verən tədbirlər planının hazırlanması; müqavilə öhdəliklərinin, məhsulun həcmi, strukturu, keyfiyyəti, komplektliliyi, göndərmə müddətləri üzrə yerinə yetirilməsinin araşdırılması; müqavilə öhdəliklərinin vaxtından qabaq tam həcmdə, yaxud qismən yerinə yetirilməsinin (yaxud yetirilməməsinin) satışın həcmində, mənfəətdə, rentabelliyə, əmək məhsuldarlığına, istehlak fonduna və digər göstəricilərə təsirinin təyin edilməsi; müqavilələrin yerinə yetirilməməsinə, əsas iqtisadi göstəricilərə mənfi təsir göstərən təsərrüfatdaxili və xarici səbəblərin müəyyən edilməsi istehsal fəaliyyəti təhlilinin başlıca istiqamətləridir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, buraxılan (istehsal edilən) məhsulun həcmi müəssisənin istehsal fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricidir. Qüvvədə olan normativ sənədlərdə istehsalatdan buraxılan (istehsal edilən) məhsulun həcmində aşağıdakıların daxil edilməsi nəzərdə tutulur:

-hesabat dövrü ərzində müəssisənin bütün istehsal-təsərrüfat bölmələrində hazırlanan (buraxılan), kənara satmaq, özünün əsaslı tikinti və qeyri-sənaye istehsal sahələrinə vermək, əsas vəsait obyektləri sırasına daxil etmək, habelə əməyin ödənişi hesabına öz işçilərinə vermək üçün nəzərdə tutulan məmulatlar və məhsullar;

-kənar təşkilatların sifarişi ilə, özünün əsaslı tikintisi və qeyri-sənaye istehsalları üçün görülən sənaye xarakterli işlər və xidmətlər, habelə xüsusi istehsalın modernləşdirilməsi və yenidən qurulması üzrə işlər;

-istehsalı hesabat dövrü ərzində başa çatmamış, istehsal tsikli uzun olan məhsulun (məmulatın) hazırlanması üzrə işlər;

-hesabat dövrü ərzində kənara, özünün əsaslı tikintisinə və qeyri-sənaye istehsallarına buraxılmış müəssisənin özündə hazırlanan yarımfabrikatlar və i.a.

Məhsul buraxılışının həcmi xarakterizə edən göstəricilərin təsərrüfatdaxili təhlilin başlıca məqsədi müəssisədə buraxılan məhsulun həcmi və strukturunun optimallaşdırılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən hesablamalarla əsaslandırılmış idarəetmə qərarları hazırlamaqdır.

Məhsul (iş, xidmətlər) buraxılışı və satışının təsərrüfatdaxili təhlili müəssisənin plan, mühasibat və maliyyə şöbələrinin (idarələrinin), maddi-texniki təchizat, istehsal və marketinq xidməti (satış) şöbələrinin işçiləri, sexlərin və digər iri istehsalat bölmələrinin iqtisadçıları, daxili nəzarət xidməti işçiləri (auditorlar) və i. idarəetmə funksiyalarını icra edən şəxslər tərəfindən zəruriyyət meydana gəldikdə, hər şeydən əvvəl, istehsalın azalması və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi halları aşkar edilən dövrlərdə, analitik işlərin səviyyəsi yüksək olan təsərrüfat subyektlərində isə mütəmadi olaraq aparılır.

Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının iqtisadi təhlilinin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Bütövlükdə müəssisə üzrə, istehsal sexləri və istehsal vahidləri üzrə, məhsul çeşidləri üzrə məhsul istehsalı (buraxılışı) və satışına dair plan tapşırıqlarının və sifarişlərin yerinə yetirilməsi səviyyəsini təyin etmək və qiymətləndirmək;

2. Son 5-10 ilin timsalında məhsul istehsalı və satışının dinamikasını qiymətləndirmək;

3. Məhsul istehsalı və satışına dair plan göstəricilərinin reallığını, müvafiq müqavilə və sifarişlərlə örtülməsi dərəcəsini təyin etmək;

4. Məhsul istehsalının həcminə təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etmək;

5. Məhsul buraxılışı və satışının ahəngdarlığını təyin etmək və onun pozulmasının məhsul buraxılışının həcminə təsirini qiymətləndirmək;

6. Məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətini xarakterizə edən göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsini və keyfiyyət kənarlaşmalarının məhsul istehsalı və satışının həcminə təsirini təyin etmək;

7. Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı proqramın yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar itkilərin mənfəətə və rentabelliyyə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək;

8. Məhsul buraxılışı və satışının həcmələrinin artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkar etmək və onlardan yaxın gələcəkdə istifadə olunmasını təmin edən əməli tədbirlər (hesablamalarla əsaslandırılmış) planını hazırlamaq və i.a.;

Məhsul istehsalı və satışını xarakterizə edən göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etmək üçün müəssisənin biznes planından, 1-maliyyə №-li «Müəssisənin (təşkilatın) maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat»dan, 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»dan, «Müəssisənin (təşkilatın) maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat»dan (3-maliyyə №-li forma), uçot registrlərindən, malalanlarla və malsatanlarla bağlanmış müqavilələrdən, yaxud da onlardan qəbul edilmiş sifarişlərdən, istehsal-texniki hesabatlardan, texniki sənədləşdirmələrdən, TNŞ-nin məlumatlarından, 10/1№-li jurnal-orderlərdən, məhsul buraxılışına dair qrafiklərdən, hesab-fakturalardan, laboratoriya analizi məlumatlarından, sertifikatlardan, tərəflərin təqdim etdikləri iddialardan, ekspert rəylərindən, istehsalat müşavirələrinin qərarlarından və d. informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

12.2. İstehsalın və satışın həcmi xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Maddi istehsal sahələrinin təsərrüfat subyektlərində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalın (həm də satışın) həcmi natural, şərti-natural, dəyər və əmək göstəricilərilə ifadə olunur. Natural və şərti-natural göstəricilər dəyər göstəriciləri ilə müqayisədə ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə istehsalın həcmi, dinamikasını daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. Natural göstəricilər ədədlə, kiloqramla, metrə və i.a. ifadə olunur. Çoxlu sayda məhsul (iş və xidmətlər) buraxan müəssisələrdə istehsalın (satışın) həcminə dair ümumiləşdirilmiş informasiyaları əldə etmək üçün dəyər göstəricilərindən istifadə etmək tələb olunur. Ümumiləşdirici göstəricilər məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışına dair natural göstəriciləri (miqdarı) müvafiq topdan satış

(faktiki satış) qiymətləri ilə hesablamaqla təyin edilir. Əmək göstəriciləri məmulat vahidinin hazırlanmasına norma üzrə əmək sərfi miqdarını (adam-saat) həmin növdə məmulat istehsalının natural ifadədə miqdarına vurmaqla təyin edilir. Əmək göstəricilərindən ümumi məhsulun, əmtəlik məhsulun, ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin əmək-tumunun hesablanması və təhlili işlərində istifadə olunur.

Hal-hazırda fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın həcmi xarakterizə edən ümumi məhsul və əmtəlik məhsul göstəricilərindən daha çox istifadə olunur. Ümumi məhsul müəssisənin kənara vermək üçün, yaxud gələcəkdə öz istehsalında istifadə etmək üçün istehsal etdiyi məhsulun cəmi həcmi səciyyələndirən göstəricidir. Sənaye müəssisəsinin ümumi məhsuluna hazır məmulat, bitməmiş istehsalın və yarımfabrikatlar üzrə qalıqların artımı, kənar üçün sənaye xarakterli işlər daxildir (kənd təsərrüfatı müəssisələrində, tikinti təşkilatlarında ümumi məhsulun həcmi təyin edilməsi qaydası fərqlənir). Ümumi məhsul, bir qayda olaraq, müqayisəyə gələn qiymətlərlə ifadə olunur. Bu göstəricidən müəssisənin istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı müəssisənin istehsal sexləri və sahələrində maşın və avadanlıqların yüklənməsi dərəcəsinə, əsas, əlavə və köməkçi fəhlələrə olan tələbatı hesablama və təhlili işlərində istifadə olunur.

Əmtəlik məhsul-müəssisənin müəyyən dövrdə istehsal etdiyi, müəssisədən kənarında realizə etmək üçün nəzərdə tutduğu məhsulların həcmidir. Əmtəlik məhsula müəssisənin əsas, köməkçi, yardımçı və əlavə sexlərində hazırlanan satılıq hazır məhsulun, kənara satılmaq üçün istehsal edilən yarımfabrikatların, sənaye xarakterli iş və xidmətlərin dəyəri daxil edilir. Əmtəlik məhsulun həcmi hesabat ilində qüvvədə olan topdan satış qiymətləri ilə hesablanır, uçot registrlərində və hesabatlarda əks etdirilir.

İstehsalçı tərəfindən malalanlara və sifarişçilərə göndərilən və onlar tərəfindən haqqı ödənilən məhsul (iş və xidmətlər) realizə edilmiş (satılmış) sayılır. Beynəlxalq praktikada tədiyyəçidən (malalandan, sifarişçidən) vəsaitin (aldığı məhsula görə) malgöndərən (satan) müəssisənin hesablaşma hesabına, yaxud kassaya, valyuta hesabına daxil olması anı realizə anı sayılır. Bundan fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, pulun daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq məhsulun (malın, işin, xidmətin) malalanlara təhvil verilməsi, onların ünvanına yola salınmasına dair Vergi hesab-fakturası yazılan anı (əksər hallarda 5 gündən gec

olmayaraq yazılır, aksiz vergisi ödənilən mallar və məhsullar isə hesab-faktura yazdıqdan sonra müəssisənin ərazisindən çıxarıla bilər) realizə (satış) anı sayılır. (Vergi Məcəlləsi maddə 176, 195, 196 və s.).

Birinci halda həm müəssisənin və həm də satışdan alınan reallaşmış mənfəətdə payı olan (divident alan) investorların, təsisçilərin maraqlarını təmin edən real satış məbləğinə, ikinci halda isə ancaq vergi orqanlarının maraqlarını təmin edən mühasibat satış məbləğinə dair göstəricilər alınır. Real satış məbləğinə dair göstərici müəssisənin satış fəaliyyətini, satışın nəticəsini (alınan reallaşmış mənfəətini) dürüst qiymətləndirməyə imkan verir.

Şərti-natural göstəricilər də dəyər göstəriciləri kimi məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi ümumiləşdirilmiş şəkildə natural ifadədə xarakterizə edən göstəricilərdir. Məsələn, məhsul buraxılışının natural ifadədə ümumi həcmi hesablamaq üçün meyvə, tərəvəz, balıq konservləri hazırlayan zavodlarda şərti banka, şərab zavodlarında dekalitr, təmir zavodlarında şərti təmirlərin sayı və i.a. şərti-natural göstəricilərdən istifadə edilir.

12.3. Məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcmi xarakterizə edən göstəricilərin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal müəssisələrinin başlıca məqsədi bazarın tələbinə uyğun əmtəlik məhsul istehsalının həcmi daim artırmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivini yüksəltməkdən ibarətdir. Buna görə də, istehsalın həcmi təhlili son 3-5 ilin təmsalında əmtəlik məhsul istehsalının dinamikasını, əvvəlki ilə və bazis ilinə nisbətən artım tempələrini təyin etməklə başlanır. Bu halda əmtəlik məhsul istehsalının bazis ilinə və əvvəlki ilə nisbətən artım tempələri, habelə orta illik artım tempini təyin etməklə əmtəlik məhsul istehsalını xarakterizə edən göstəricilər, başqa sözlə desək, müəssisənin istehsal fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə son beş ildə əmtəlik məhsul istehsalının dinamikasını xarakterizə edən əsas göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir:

Cədvəl 12.1

Əmtəlik məhsul istehsalı, mln. manat

İllər	Müqayisəyə gələn qiymətlərlə əmtəlik məhsul	Artım tempi indeksləri	
		bazis ilinə nisbətən	zəncirvari ()
A	I	2	3
Birinci (T ₁)	105 200	1,000	1,00
İkinci (T ₂)	107 500	1,022	1,022
Üçüncü (T ₃)	102 400	0,953	0,973
Dördüncü (T ₄)	109 600	1,070	1,042
Beşinci (T ₅)	121 400	1,1077	1,154

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmtəlik məhsulun həcmi bazis ili ilə müqayisədə 10,77 faiz artmışdır. Əmtəlik məhsul istehsalı dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, bazarın tələbindən və istehlakçıların sifarişlərindən asılı olaraq daim artıb-azalan bazar münasibətləri şəraitində istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində bu göstəricidən daha çox istifadə edilir. Planlaşdırma və təhlil işlərində əmtəlik məhsulun orta illik artım tempi orta həndəsi, yaxud orta arifmetik çəkili qiymətlə hesablanır.

Bizim misalımızda orta həndəsi çəkili qiymətlə hesablanan əmtəlik məhsulun orta illik artım tempi:

$$\bar{T} = \sqrt[n]{T_1 \times T_2 \times T_3 \times T_4 \times T_5} = \sqrt[4]{1,0 \times 1,022 \times 0,973 \times 1,042 \times 1,154} = \sqrt[4]{1,605} = 1,12,$$

yaxud 112% olmuşdur.

Təhlil apardığımız müəssisədə son ildə əmtəlik məhsul istehsalının həcmi bazis ili ilə müqayisədə 10,77 faiz artmışdır. Son beş ildə orta illik artım tempi isə $112,0 - 100 = 12,0$ faiz olmuşdur.

Əmtəlik məhsul istehsalının dinamikasını idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərin, sahibkarların, investorların, təsisçilərin və müəssisə ilə partnyorluq edən kənar təşkilatların maraqlarını təmin edən problemlərdən biri olduğuna görə, istehsalın idarə edilməsində nailiyyətləri olan müəssisələrdə istehsalın artım templərini əyani surətdə göstərmək üçün xüsusi qrafika cədvəlləri hazırlanır və müvafiq yerlərdə asılır.

İstehsal müəssisələrində əmtəlik məhsul istehsalı malalanlarla bağlanmış müqavilələrə, onlardan qəbul edilən sifarişlərə istinad etməklə hesabat ili, ilin kvartalları və ayları, habelə istehsal sexləri və sahələri üzrə planlaşdırılır və təhlil edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəlik məhsul buraxan əsas is-

tehsal sexlərində əmtəlik məhsul buraxılışı üzrə planın yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 12.2

Müəssisənin əsas istehsal sexlərində əmtəlik məhsul buraxılışı planının yerinə yetirilməsinin təhlili

Əsas istehsal sexləri	Əmtəlik məhsul istehsalının həcmi, milyon manatla			Plan üzrə məhsul buraxılışının keçən ilə nisbətən kənarlaşması (+, -)		Faktiki əmtəlik məhsul buraxılışı üzrə kənarlaşma, +, -			
	keçən ildə faktiki	hesabat ilində		milyon manatla	%-lə	plana nisbətən		keçən ilə nisbətən	
		plan üzrə	faktiki			milyon manatla	%-lə	milyon manatla	%-lə
1№-li	34240	32320	34700	-1920	-5,61	+2380	+7,36	+460	+1,34
2№-li	28330	26950	30240	-1380	-4,87	+3290	+12,21	+1910	+6,74
3№-li	47030	28280	56460	-18750	-39,87	+28180	99,64	+9430	+20,05
Yekunu	109600	87550	121400	-22050	20,12	+33850	+38,66	+11800	+10,77

Bazar münasibətləri şəraitində əmtəlik məhsulun təminatlı reallaşdırılması məqsədilə əmtəlik məhsul istehsalının plan həcmi məlalanlarla bağlanan müqavilələrə və onlardan qəbul olunan sifarişlərə əsasən təyin edilir. Məlumatlardan görüldüyü kimi, müəssisə əmtəlik məhsulun istehlakçılarının bir qismini itirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, əmtəlik məhsul istehsalı keçən ildə faktiki nail olmuş səviyyə ilə müqayisədə 1 №-li sex üzrə 1920 miln man., yaxud 5,61%, 2№-li sex üzrə 1380 miln man., yaxud 4,87%, 3№-li sex üzrə 18750 miln man., yaxud 39,87%, bütövlükdə müəssisə üzrə 22050 miln man., yaxud 20,12% az planlaşdırılmışdır. Bunu müəssisədə marketinq fəaliyyətinin, başqa sözlə desək, əmtəələrin istehsaldan daxili və xarici bazarlarda fəaliyyət göstərən istehlakçılara yeridilməsi fəaliyyətinin zəifliyi ilə izah olunur.

Mövcud imkanlarla müqayisədə çox aşağı plan göstəricilərinin qəbul edilməsinə baxmayaraq əmtəlik məhsul istehsalının faktiki həcmi plana nisbətən 33850 miln man., yaxud 38,66%, keçən ilə nisbətən 11800 miln man., yaxud 10,77% çox olmuşdur.

12.4. Məhsul istehsalı həcminə təsir edən amillərin təhlili

Əmtəlik məhsul buraxılışının həcmində dəyişməsinə üç qrup amillər təsir göstərir: a) əmək resursları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə dərəcəsi; b) əsas istehsal fondları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə dərəcəsi; v) material resursları ilə təchiz olunması və

onlardan istifadə dərəcəsi ilə əlaqədar amillər.

Bunu əmtəlik məhsul istehsalında əsas istehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilərə dair aşağıda verilən analitik cədvəldə verilən məlumatlardan və bu məlumatlardan istifadə etməklə aparılan hesabla mallardan aydın görmək olar.

Cədvəl 12.3

Əmtəlik məhsul istehsalının həcmində əsas istehsal resurslarından istifadənin təsirinin hesablanması

<i>Göstəricilər</i>	<i>Keçən ildə</i>	<i>Hesabat ilində</i>	<i>Kənarlaşma +,-</i>
1.Müqayisəyə gələn qiymətlərlə əmtəlik məhsul buraxılışı mln. man.	96000	100800	+4800
2.Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, mln. man.	32092	32956	+864
3.Fondverimi, manatla (sət.1:sət.2)	2,992	3,059	+0,067
4.Material məsrəfləri, mln. man.	30800	32450	+1650
5.Materialverimi, man. (sət.4 : sət.1)	3,117	3,106	-0,011
6.Fəhlələrin ortaillik sayı, nəfər	3210	3084	-126
7.Orta hesabla 1 fəhləyə məhsul istehsalı, manat (sət.7 : sət.1)	29,906	32,685	+2,779

Analitik cədvəldə verilən əmtəlik məhsul istehsalına əsas istehsal fondlarının orta illik məbləğinə, material məsrəflərinə və fəhlələrin orta siyahı sayına dair məlumatlardan istifadə etməklə hesabat ilində təhlil apardığımız müəssisənin əsas istehsal resursları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə göstəricilərin keçən illə müqayisədə artması (yaxud azalmasının) istehsalın həcmində təsiri, ya sadəcə hesablamalar aparmaqla, yaxud da hesablama göstəricinin köməyi ilə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində müqayisəyə gələn əmtəlik məhsulun faktiki həcmi keçən illə müqayisədə 4800 mln. manat çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya istehsal resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilərin dəyişilməsinin təsiri. Lakin sadə, üsulla təhlil aparıldıqda hesablamaların sayı çox olduğuna görə sənaye müəssisələrin idarəetmə təcrübəsində əsas istehsal resursları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə göstəricilərinin məhsul istehsalının həcmində və dinamikada artımına (azalmasına) təsiri hesablama göstəricidən istifadə etməklə təyin edilir.

Bizim misalımızda hesabat ilində əmtəlik məhsulun həcmində əvvəlki illə müqayisədə 4800 mln. manat artmasına əsas istehsal re-

sursları ilə təchiz olunmasının və onlardan istifadənin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

I.Hesabat ilində əsas istehsal fondları ilə təchiz olunma və onlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər üzrə kənarlaşmaların məhsul istehsalının həcminə təsiri:

Hesablama göstəricisi $32956 \times 2,992 = 98604$ mln. man. olur.

Buradan da:

1) Hesabat ilində əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin əvvəlki ilə nisbətən 864 mln. manat artması əmtəlik məhsul istehsalı həcminin +2604 mln. man. $= (98606 - 96000)$ artmasına şərait yaradır.

2) Hesaabt ilində əsas istehsal fondlarından keçən illə müqayisədə daha yaxşı istifadə olunması, yəni fondveriminin 0,067 man. artması nəticəsində məhsul istehsalı $100800 - 98604 = +2196$ mln. man. çoxalmışdır.

İki amilin təsirinin cəmi $2604 + 2196 = +4800$ mln. man. olur.

II. Hesabat ilində material məsrəfləri və materiallardan istifadə dərəcəsinin, yəni materialveriminin keçən illə müqayisədə dəyişilməsinin məhsul istehsalının həcminə təsiri:

Hesablama göstəricisi: $32450 \times 3,117 = 101147$ mln. man. olur.

1) Hesabat ilində əmtəlik məhsul istehsalına əvvəlki illə müqayisədə 1650 mln. man. çox material sərfi nəticəsində məhsul istehsalının həcmi $101147 - 96000 = +5147$ mln. man. çoxalmışdır.

2) Hesabat ilində keçən illə müqayisədə istehsal texnologiyalarında materiallardan qeyri-qənaətbəxş istifadə, yəni materialveriminin 0,011 man. aşağı düşməsi nəticəsində əmtəlik məhsulun həcmi $100800 - 101147 = -347$ mln. man. azalmışdır.

İki amilin təsirinin cəmi:

$5147 + (-347) = +4800$ mln. man. olur.

III.Hesabat ilində fəhlələrin ortaillik sayının və bir fəhləyə məhsul istehsalının, yəni əmək məhsuldarlığının keçən ilə nisbətən dəyişilməsinin məhsul istehsalının həcminə təsiri:

Hesablama göstəricisi: $3084 \times 29,906 = 92230$ mln. man.

1) Hesabat ilində fəhlələrin orta illik sayının keçən ilə müqayisədə 126 nəfər azalması əmtəlik məhsul istehsalı həcminin keçən ilə nisbətən -3770 mln. man. $= (92230 - 96000)$ azalmasına səbəb olmuşdur;

2) Hesabat ilində fəhlələrin əmək məhsuldarlığının keçən ilə müqayisədə 2,779 mln. man. yüksəlməsi nəticəsində əmtəlik məhsul istehsalının həcmi +8570 mln. man. $(100800 - 92230)$ artmışdır.

İki amilin təsirinin cəmi $(-3770)+(+8570)=+4800$ mln. man. olur.

Təhlil işlərində ayrı-ayrı amillərin təsirinin cəmi kənarlaşma məbləğinə bərabər olan hallarda hesablamalar dürüst sayılır.

Sadaladığımız amillərin ümumi məhsulun, əmtəlik məhsulun həcminə təsirinin təhlili sonrakı fəsilərdə geniş şərh olunur.

12.5. Əmtəlik məhsul çeşidləri üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsinin təhlili

Sənaye müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin effektivliyi sahibkar üçün eyni olmur. Bəzən də material resurslarının çatışmazlığı, resepturaların təmin olunmaması, bazarın tələbinin dəyişilməsi, istehlakçıların istəkləri və digər səbəblərlə əlaqədar olaraq bəzi məhsul çeşidləri üzrə əmtəlik məhsul istehsalını genişləndirmək və ya azaltmaq zəruriyyəti yaranır.

Müqavilədə nəzərdə tutulmuş çeşidlər üzrə əmtəlik məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməməsi müqavilə öhdəliklərinin icrasına mənfi təsir göstərməklə yanaşı malalanlara peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğlərinin ödənilməsini, yəni qeyri-məhsuldar xərclərin yaranmasını zəruri edir. Nəticədə bu qəbildən olan qeyri-məhsuldar xərclər və itkilər hesabına əmtəlik məhsul istehsalının effektivliyi aşağı düşür. Bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə malalanlarla bağlanmış müqavilələrə və onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə əsasən tərtib olunan istehsal planında nəzərdə tutulduğundan çox əmtəlik məhsul buraxıldıqda isə onun reallaşması çətinləşir, müəssisə anbarlarında saxlanması xərcləri artır, məsrəflərin artmasına baxmayaraq onların keyfiyyəti aşağı düşür, deformasiya olunur və nəhayət, ucuz qiymətlərlə (bəzən də maya dəyərindən aşağı) reallaşdırmaq zəruriyyəti yaranır. Buna görə də ümumi və əmtəlik məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etməklə yanaşı assortiment, yəni məhsul çeşidləri üzrə planın yerinə yetirilməsi də təhlil edilir. Çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi və qiymətləndirilməsi bazarın tələbini daha dolğun və ahəngdar ödənilməsi üçün zəruri şərtidir.

Əmtəlik məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması zamanı məhsul nomenklaturası və məhsul çeşidləri terminlərini ayırd etmək lazımdır.

Məhsul nomenklaturası - natural ifadədə məhsulun qruplar, yarımqruplar və vəziyyətlər üzrə planlaşdırmada və uçotda qəbul edilmiş siyahısıdır. Geniş mənada məhsulun nomenklaturası müxtəlif məhsul növlərinin tiplər, markalar, profillər, ölçülər, artikullar, sortlar üzrə ətraflı siyahısı deməkdir.

Məhsul çeşidi - məhsulun növ, tip, sort, ölçü, marka artikul və s. üzrə tərkibidir. Məhsul çeşidinin düzgün müəyyənləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin tələbatlarının daha yaxşı ödənilməsi, istehlakçıların tələblərinə cavab verməyən məmulatlar buraxılışına yol verilməməsi məqsədini güdür. Məhsul çeşidlərini genişləndirmək və daha da yaxşılaşdırmaq, yeni unikal məhsul çeşidlərini mənimsəmək bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin zəruri tələblərindən biridir.

Məhsulun nomenklaturası üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili, bir qayda olaraq, əsas siyahıya (dövlət sifarişi) daxil edilmiş məmulat növləri üzrə əmtəlik məhsul buraxılışına dair faktiki və plan göstəricilərini tutuşdurmaqla aparılır. Həm dövlət və həm də qeyri-dövlət istehsal müəssisələrində əmtəlik məhsul çeşidləri üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili daha böyük əhəmiyyət kəsb edir (nomenklatura ilə müqayisədə).

Məhsul çeşidi üzrə planın yerinə yetirilməsi müxtəlif hesablama üsulları ilə hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bizim misalımızda məhsul çeşidi üzrə planın yerinə yetirilməsi aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 12.4

Çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi

Məhsul çeşidi	Planda nəzərdə tutulan qiymətlərlə əmtəlik məhsul, mln. manatla		Kənarlaşma məbləği, mln. man. (süt.2-süt.1)	Planın yerinə yetirilməsi faizi (süt. 2 $\times 100$:süt.1)	Çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilmiş əmtəlik məhsul, mln. man.
	plan üzrə	faktiki			
A	1	2	3	4	5
«A»	18823	24523	+5700	130,28	18823
«B»	14708	37967	+23259	258,14	14708
«V»	22238	11928	-10310	53,64	11928
«Q»	14533	32338	+17805	222,51	14533
«D»	17248	14644	-2604	84,90	14644
Ye-kunu	87550	121400	+33850	138,67	74636

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, əmtəlik məhsul isteh-

salına dair plan tapşırığı 38,67% artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinə baxmayaraq planda nəzərdə tutulmuş 5 çeşiddən 2-si üzrə planın yerinə yetirilməsi kəsirdə qalmışdır.

Ən aşağı faiz üsulunda hesablamada çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi 53,64%, məmulat vahidlərin ümumi sayında planı yerinə yetirilmiş məmullatların sayına (üç məmullatdır) görə hesablamada isə $3 \times 100 : 5 = 60\%$ olur. Lakin əmtəlik məhsulun ümumi həcmində ayrı-ayrı məmulat növlərinin xüsusi çəkisi kəskin sürətdə fərqləndiyinə görə bu qəbildən olan hesablamalarda alınan nəticəni dürüst qəbul etmək olmaz. Ona görə də üçüncü üsuldən istifadə etmək tələb olunur. Bu halda verilmiş plan daxilində faktiki istehsalın həcmi hesablamaya daxil edilir. Plandan artıq əmtəlik məhsulun reallaşdırılması təminatı olmadığına görə həmin məhsul hesablamaya daxil edilmir. Bu halda çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi $74636 \times 100 : 87550 = 85,25\%$ olur. Başqa sözlə desək, çeşid üzrə planın $85,25 - 100 = -14,75\%$ kəsirlə yerinə yetirilməsi əmtəlik məhsulun həcmnin $-14,75 \times 87550 : 100 = -12914$ mln. man. azalmasına səbəb olur.

Məmulat növləri üzrə əmtəlik məhsul istehsalı malalanların sifarişləri ilə planlaşdırıldığını nəzərə alsaq çeşid üzrə illik planın 12914 mln. man. kəsirlə yerinə yetirilməsi eyni məbləğdə məhsulun alıcılara təhvil verilməməsi deməkdir. İllik, kvartallıq hesabat məlumatlarından istifadə etməklə çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlilin nəticələri müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün əməli tədbirlərin görülməsində az əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də məhsul çeşidləri üzrə əmtəlik məhsul buraxılışı planın yerinə yetirilməsi operativ təhlil edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etməklə, yəni ayın əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə hesablamalar apararaq məhsul çeşidləri üzrə planın artıqlaması, yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi təyin edilir.

Əmtəlik məhsul buraxılışının operativ təhlili məhsul çeşidləri üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsinin səbəblərini hər gün təyin etməyə və müqavilə öhdəliklərinin icrasını təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamağa imkan verir. Əmtəlik məhsul buraxılışına dair, bu və ya digər çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi təsərrüfatdaxili və xarici səbəblərdən ola bilər.

Əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlil

Məmu- lat	Plan		01.01.2008-ci il		02.01.2008-ci il			və i.a.	
	sut- kalıq	aylıq	faktiki həcmi		sutka ərzin- də	ayın əvvəlindən			kənar- laşma, +, -
			ayın əvvəlindən	kənarlaş- ma		plan üzrə	faktiki		
«A»	90	1800	94	+4	82	180	176	-4	
«B»	70	1400	70	-	76	140	146	+6	
«C»	85	1700	84	-1	88	170	172	+2	
«Ç»	50	1000	52	+2	62	100	114	+14	
«D»	70	1400	73	+3	44	140	117	-23	
Ye- kunu	365	7300	373	+8	352	730	725	-5	

Qeyd: Müəssisə həftədə 5 günlük iş rejimində işləyir.

Daxili səbəblərə - istehsalın və istehsal texnologiyaların, əməyin təşkilində olan qüsurları, texnoloji avadanlıqların qeyri-qənaətbəxş texniki vəziyyəti və nasaz işlədilməsi, təmirdə qalma və texniki hazırlıq (sazlama) müddətlərinin normada nəzərdə tutulduğundan çox olması, idarəetmə və maddi stimullaşdırma (məsuliyyət) sistemində olan qüsurlar, aşağı istehsal mədəniyyəti, resepturaların təmin olunmaması, əmək intizamının pozulması və i.a. daxildir.

Xarici səbəblərə- ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinə bazarın tələbinin azalması, bazarın konyukturası, maddi-texniki təchizatın qeyri-ahəngdarlığı və kompleksizliyi, istehsal güclərinin podrat təşkilatları tərəfindən vaxtında işə salınmaması, kənar təşkilatlardan alınan elektrik enerjisi, qaz, buxar və i.a. qeyri-ahəngdar verilməsi, sifarişlərin ləğv edilməsi və azaldılması, qəza hadisələri, təbii iqlim şəraitinin pozulması və müəssisədə çalışan əmək adamlarının fəaliyyətlərindən asılı olmayan digər səbəblər daxildir.

Operativ təhlil zamanı, ilk növbədə, əmək kollektivinin fəaliyyətindən asılı olaraq bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə məhsul buraxılışının həcmi azaldan səbəblərin aradan qaldırılmasını təmin edən əməli tədbirlər görülür. Eyni zamanda xarici səbəblərdən məhsul buraxılışının azalmasının qarşısının alınması üçün təşkilati işlər aparılır.

12.6. Əmtəəlik məhsul buraxılışı strukturunun təhlili

Məhsulun strukturu dedikdə, ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin əmtəəlik məhsulun ümumi həcminə nisbəti, yaxud əmtəəlik məhsulda payı başa düşülür. Deməli, ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə istehsal planının yerinə yetirilməsi səviyyələrinin qeyri-bərabərliyi struktur dəyişikliyi ilə nəticələnir. Əmtəəlik məhsulun strukturu üzrə planın yerinə yetirilməsi əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində plan səviyyəsinin (faizlə) saxlanılması deməkdir. Lakin istehsalın həcmi, strukturu, satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, istehsalçıların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bazarın tələbi ilə formalaşan indiki şəraitdə buna nail olmaq qeyri-mümkündür.

Ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin qiymətləri, materialtutumu, fondtutumu, məsrəftutumu göstəriciləri fərqləndiyinə görə məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik öz növbəsində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini keyfiyyət və kəmiyyətə xarakterizə edən dəyər ifadəsində məhsulun həcmi, materialtutumu (verimi), əməktutumu (verimi), fondtutumu (verimi), məsrəftutumu (verimi), əmək məhsuldarlığı, əmtəəlik məhsulun maya dəyəri, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə böyük təsir göstərir. Buna görə də istehsal proqramının yerinə yetirilməsini qiymətləndirən zaman məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər ətraflı öyrənilir.

Əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində: baha qiymətli məhsul çeşidlərinin payı artdıqca dəyər ifadəsində məhsul buraxılışının həcmi artır və əksinə; rentabellik səviyyəsi yüksək olan məhsul çeşidlərinin payı artdıqca reallaşmadan alınan mənfəət məbləği artır və əksinə.

Əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin məhsulun həcminə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, əmtəəlik məhsul istehsalı planı $121400 \times 100 : 87550 = 138,67\%$, yəni $38,67\%$ artıqlaması ilə yerinə yetirilən şəraitdə plan strukturunda əmtəəlik məhsul buraxılışının faktiki həcmi 91653 mln. man. olur. Buradan da struktur irəliləmələrin əmtəəlik məhsul buraxılışının həcminə müsbət təsiri $121400 - 91653 = +29747$ milyon manat olur.

Cədvəl 12.6

Əmtəlik məhsulun strukturunun təhlili

Məhsul çeşidləri	Əmtəlik məhsul buraxılışı, mln. manat		Məhsul buraxılışının strukturunu, %		Plan strukturunda faktiki məhsul buraxılışı (süt.2 × süt.3:süt.4)	Struktur dəyişiklik hesabına bəzi məhsul buraxılışının dəyişilməsi (artma +, azalma -) (süt.2-süt5)	Struktur üzrə planın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilir
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki			
A	1	2	3	4	5	6	7
«A»	18823	24523	21,5	20,2	26101	-1578	24523
«B»	14708	37967	16,8	31,3	20378	+17589	20378
«C»	22238	11928	25,4	9,8	30915	-18987	11928
«Ç»	14533	32338	16,6	26,6	20180	+12158	20180
«D»	17248	14644	19,7	12,1	23826	-9182	14644
Yekunu	87550	121400	100,0	100,0	121400	+2747	91653

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində satış qiymətləri az rol oynamır. Buna görə də istehsalın təhlili zamanı məhsul buraxılışı strukturunun dəyişilməsinin faktiki buraxılan məmulatların orta satış qiymətinə təsiri təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisənin 3№-li sexində əmtəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin orta satış qiymətinə təsiri aşağıdakı hesablamada verilir.

Cədvəl 12.7

3№-li sexdə məhsul buraxılışındakı struktur dəyişikliyinə məhsul vahidinin orta satış qiymətinə təsirinə dair hesablama

A	Bir vahidin topdan satış qiyməti, manatla	Əmtəlik məhsulun strukturunu, %-lə			Struktur dəyişiklik hesabına orta satış qiymətinin dəyişilməsi (süt.1×süt.4:100)
		plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +, -	
1	2	3	4	5	
«A»	1200	31,22	37,98	+6,76	+81,12
«C»	2400	28,36	29,46	+1,10	+26,40
«Ç»	2200	40,42	32,56	-7,86	-172,92
Yekunu		100,0	100,0	x	-65,40

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, 3№-li sexdə əmtəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik nəticəsində məmulat vahidinin orta satış qiyməti 65,40 man aşağı düşmüşdür.

12.7. Məhsulun keyfiyyətinin təhlili

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi bazar münasibətləri şəraitində əmtəlik məhsulun daha tez reallaşdırılması və avans edilən kapitalın daha tez, sahibkara həm də artıqlaması ilə qayıtmasını təmin edən mühüm mənbələrdən biridir. Yüksəkkeyfiyyətli məhsul baha qiymətə reallaşdırılan indiki şəraitdə məsrəfveriminin, mənfəətveriminin, rentabelliyn və digər keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsində keyfiyyət amili həlledici rol oynayır.

Məhsulun keyfiyyəti - məhsulun təyinatına müvafiq olaraq müəyyən şəxsi və istehsal tələbatını ödəmək qabiliyyətini şərtləndirən xassələrin məcmusudur. Sahibkarlıq şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi artımın, mənfəətin çoxaldılmasının və rentabelliyn yüksəldilməsinin mühüm amili, istehsalın intensivləşdirilməsinin vacib şərtidir.

Bazar rəqabəti şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahibkarların qarşısında duran mühüm iqtisadi və siyasi vəzifələrdən biridir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi çox vaxt əlavə material və əmək sərfi ilə bağlı olsa da iqtisadi effektivlik baxımından istehsalın həcmi genişləndirməyə nisbətən daha məqsədəuyğun sayılır.

Bazar iqtisadiyyatında yüksək keyfiyyətli məmulat istehsalından, xüsusilə də ixrac üçün əmtəlik məhsul istehsalından götürülən iqtisadi qazanc hər bir məhsul vahidindən istifadə olunmasının səmərəsindən, onun xarici və daxili bazarlar, potensial istehlakçılar üçün istehsal miqyaslarından bilavasitə asılıdır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində ixrac imkanlarını artırmağın vacib amilidir.

İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində sənaye məhsulun keyfiyyətinə nəzarət çox qədim zamanlardan idarəetmənin əsas funksiyası hesab olunurdu. Bazar rəqabəti ilə əlaqədar olaraq sənaye məhsulunun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin zəruriliyini bilən ABŞ-də İkinci Dünya müharibəsindən sonra Amerika keyfiyyətinə Nəzarət Cəmiyyəti yaradıldı. Sonralar sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə xarici bazar üçün məhsul istehsalının miqyasları artdıqca, bazar rəqabəti gücləndikcə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi prob-

lemi idarəetmə funksiyalarını, istehsal yerlərində isə texnoloji proseslərə nəzarəti icra edənlərin peşə borcuna çevrildi. Bu dövrdə sənayecə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində məhsulun keyfiyyətinə nəzarət prinsipi keyfiyyət probleminə kompleks yanaşma, başqa sözlə desək, məmulatın layiq həvəsləndirilməsindən başlanmış məhsul buraxılanadək bütün istehsal tsiklində keyfiyyət parametrlərinin gözlənilməsinə kompleks nəzarətin təşkili olmuşdur. Keçən əsrin ortalarında Qərbi ölkələrində xarici bazarlar üçün sənaye məhsulu buraxılışının çoxalması və bu bazarlarda rəqabətin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq məhsulun keyfiyyətinə korrektətmə kimi yox, yəni brak aşkar edib onu düzlətmə, standartlardan kənarlaşmalara yol verməmə kimi yox, elmi metodlarla keyfiyyət göstəricilərini kompleks şəkildə təhlil etməyə başladı. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə, ilk növbədə, Yaponiyada (1960-cı illərdə) keyfiyyətin idarə olunmasının Amerika metodunu tətbiq etməyə başladı. Bu sahədə A.Freygenbaumun 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi «Keyfiyyətə ümumi nəzarət» kitabı böyük rol oynadı. Keyfiyyət məsələsini ön plana çəkən yaponlar sənaye məhsulun yüksək keyfiyyəti sayəsində 1980-cı illərdə nəyinki, Avropa və Asiya bazarlarını, eyni zamanda, yüksək texnologiyaları olan Amerika bazarını ələ keçirə bildi. Yaponiya keyfiyyətinə nəzarət metodunun əsas xarakterik xüsusiyyəti - üstün cəhəti hər bir iş yerində keyfiyyət parametrlərinə əməliyyat nəzarətinin təşkili olmuşdur. Bu halda heç bir detal, hissə sonrakı əməliyyata verilmir.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə məhsulun yüksək keyfiyyətinin və davamlılığın təmin olunmasına məsrəflər onun maya dəyərində böyük yer tutur. Lakin bu halda bütün məhsul daha tez və yüksək qiymətlərlə satılır, oxşar məhsul buraxan müəssisələrlə bazar rəqabətində liderliyə nail olur, daha çox məhsul istehsalı və reallaşdırılması imkanlarına nail olur, nəticədə keyfiyyətin yüksəldilməsi ilə əlaqədar xərclər örtülür və daha çox mənfəət əldə edilir.

Buraxılan məhsulun keyfiyyəti istehsal texnologiyalarında formalaşır və bu səbəbdən də məhsulun keyfiyyətinə nəzarət istehsal tsiklinin bütün mərhələlərində iş yerlərində həyata keçirtmək tələb olunur. Lakin buna baxmayaraq SSRİ-nin mövcudluğu illərində sənaye müəssisələrində buraxılan məhsulun keyfiyyətinə nəzarət istehsaldan buraxılan hazır məhsulu anbarlara təhvil verən zaman texniki nəzarət şöbəsinin işçiləri tərəfindən təyin edilirdi. Bu halda keyfiyyət parametrlərinə, standartlarına cavab verən hazır məhsullar I sort, II sort və i.a. məhsul kimi anbarlara mədaxil edilir, aşkar edilən brak məhsul təkrar istehsala qaytarılır (düzəldilə bilən və düzəldilməsi faydalı olan), brakdan olan itkilər silinir.

Məhsulun keyfiyyətinə istehsal tsiklinin bütün mərhələlərindən keçəndən sonra, yəni onun naməlum keyfiyyəti formalaşandan sonra nəzarət sistemi ölkənin müəssisələrində hələ indidə davam etməkdədir. Bu səbəbdən də ölkənin müəssisələrində xariclərin sifarişi ilə, yaxud xarici bazar üçün məhsul buraxılışı azlıq təşkil edir. Ölkə müəssisələrində məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin aşağı olması daxili bazarın qorunmasında çətinliklər yaradır, sahibkarların mənfəətlərini azaldır, istehsalı genişləndirmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Sənayecə inkişaf etmiş xarici ölkələrdə məhsulun keyfiyyətinə kompleks nəzarət sistemi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1) malsatanlardan alınan xammalın, materialların, komplektləşdirici məmulatların, yarımfabrikat, detal və hissələrin keyfiyyətinə nəzarət (mütərəqqi texnologiyalardan istifadə şəraitində belə məsrəf normaları daxilində material resurslarından istifadə etməklə yüksək-keyfiyyətli məhsul hazırlamaq qeyri-mümkündür və sərfəli olmur);

2) xammal və materialları, yarımfabrikatları, komplektləşdirici məmulatları, detal və hissələri istehsala verən zaman onların keyfiyyətinə nəzarət;

3) müəssisənin özündə hazırlanan (hazır məhsulun komplektləşdirilməsi üçün) detal və hissələrin keyfiyyətinə hər bir növbəti texnoloji əməliyyatdan əvvəl nəzarət;

4) texnoloji prosesinin son mərhələsində - hazır məhsulun formalaşması mərhələsində onun keyfiyyətinə ümumi nəzarət.

Bizim fikrimizcə buraxılan məhsulun, görülən işin, göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi müəssisənin biznes planının, perspektivdə istehsalın inkişafı planının əsas bölmələrindən biri olmalıdır. Keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən amilləri planlaşdıran zaman hazırlanacaq məhsulun mürəkkəbliyinin, həm də keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar olaraq istehsal məsrəfləri də artacaqdır. Planlaşdırma zamanı məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ona nəzarətlə əlaqədar xərclərin artım tempi ilə müqayisədə satış qiymətinin və brakın azaldılmasının üstün artım templərinə nail olmaq gərəkdir.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi daxili bazarın qorunması, daxili və xarici bazarlarda daha çox və daha tez, həm də yüksək qiymətlərlə satışını, son nəticədə isə təsərrüfat subyektlərində gəlirlərin və mənfəətin çoxaldılmasını təmin etməklə yanaşı bu gəlirlərdən və mənfəətdən gəlir vergisi; mənfəətdən vergi, aksiz vergisi, ƏDV və s. vergi və rüsumlar alan dövlətin marağını təmin edən problemlərdən biridir. Buna görə də dövlət milli müəssisələrdə buraxılan məhsulların, görülən işlərin,

göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət yetirməyə cavab verən qanunverici sənədlərin: sertifikatların, standartların və digər sənədlərin, habelə mülkiyyət forması və tabeçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində hazırlanan məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinə dövlət nəzarəti mexanizmini yaratmalıdır.

Sertifikatlaşdırma- məhsulun, yaxud xidmətin müəyyən edilmiş keyfiyyət səviyyəsini təsdiq etmək hüququ olan, dövlət orqanları tərəfindən akkreditasiya alınmış üçüncü tərəfin nəzarət əməliyyatıdır. Bu nəzarət funksiyasını icra etmək üçün «Məhsul və xidmətlərin sertifikasiyası haqqında» Qanun olmalıdır. Sertifikatlaşdırma haqqında qanunda məhsulun könüllü və məcburi qaydada sertifikasiyanın hüquqi əsasları, sertifikasiya prosesində iştirak edən tərəflərin hüququ və məsuliyyəti təyin edilir. Sertifikat məhsulun təyin olunmuş tələblərə uyğun olmasını təsdiq edən sənəddir.

Məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətinə nəzarəti təmin etmək məqsədilə əksər ölkələrdə «Standartlaşdırma haqqında» Qanun mövcuddur. Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq standartlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilatlar yaranmışdır. Bu təşkilatlar tərəfindən təsdiq edilən standartlarda məhsulun keyfiyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər: təyinatı, möhkəmlik, texnolojilik, unifikasiya, patent-hüquq xarakteristikası, ergonomiçlik, estetiklik, transportabellik (asan daşına bımək), təhlükəsizlik, ekolojiçlik və i.a. göstəricilər verilir. Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqədar genişləndikcə, idxal-ixrac əməliyyatları artdıqca, müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi artdıqca beynəlxalq standartlardan istifadə miqyasları da artır.

Məhsulun keyfiyyətini təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Beynəlxalq standartlardan fərqli olaraq ölkənin təsərrüfat subyektlərində planlaşdırma və təhlil, idarəetmə işlərində keyfiyyət göstəriciləri səciyyəvi xassələrinə görə aşağıdakılara ayrılır: təyinatlıq, etibarlıq və uzunömürlük, texnolojilik, erqonomikaya uyğunluq, daşınmağa yararlılıq, standartlaşmaya və unifikasiyalaşmaya uyğunluq, təhlükəsizlik, ekoloji, patent-hüquqi, iqtisadi (məhsulun əməktutumu, enerjitutumu, materialtutumu və s.).

Keyfiyyət göstəriciləri natural və dəyər vahidlərində ifadə oluna bilər. Bütün bu göstəricilər aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

I. Müəssisədə istehsal edilən bütün məhsulun keyfiyyətini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilər: o cümlədən, sənayesi yüksək

dərəcədə inkişaf etmiş uzaq xarici ölkələrə ixrac məhsulun ümumi həcmində yeni məhsulun xüsusi çəkisi; ixrac üçün məhsulun xüsusi çəkisi; atestasiya edilmiş və edilməmiş məhsulun xüsusi çəkisi; unikal məhsulun xüsusi çəkisi; dünya standartlarına uyğun məhsulun xüsusi çəkisi.

II. Məhsulun keyfiyyətinin bircə xüsusiyyətini xarakterizə edən fərdi göstəricilər: yararlılıq - südün yağlılığı, ərzaq məhsullarında zülalın miqdarı, spirtli içkilərin tündlüyü, filizdə dəmirin miqdarı və i.a.

Davamlılıq - uzunömürlülük, dayanmazlıq, arasıkəsilməzlik, müntəzəmlik və s.

Texnolojilik - konstruksiya və texnoloji qərarların effektivliyini əməltutumunu, elektrik enerjitutumunu, yanacaqtutumunu, əsas xammaltutumunu xarakterizə edən məmulatın estetikliyi.

III. Dolayı göstəricilər- məhsulun ümumi həcmində brak məhsulun, standartdan kənar məhsulun həcmi və xüsusi çəkisi, brakdan olan itkilər, keyfiyyət kənarlaşmalarına görə malalanlara ödənilən cərimələr, malalanlar tərəfindən qaytarılan və aşağı keyfiyyətdə qəbul edilən məhsulun miqdarı, xüsusi çəkisi, laboratoriya analizinə, ekspertizaya təqdim edilən məhsulun miqdarı və xüsusi çəkisi və i.a.

Bir sıra müəssisələrdə, məsələn, şüşə və şüşə qabları hazırlayan, kərpic, kirəmid, saxsı qablar istehsal edən müəssisələrdə brak məhsul ümumi məhsulun həcminə nisbətən faizlə planlaşdırılır və təhlil edilir.

Əksər müəssisələrdə məhsulun keyfiyyəti sort göstərici ilə planlaşdırılır və təhlil edilir. Bu qəbildən olan müəssisələrdə hər bir sort üzrə məmullatların faktiki miqdarını plan miqdarı ilə tutuşdurmaqla ayrı-ayrı sortlar üzrə planın artıqlaması ilə, yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi dərəcəsi təyin edilir. Ayrı-ayrı sortlar üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi eyni olmadığı (əksər hallarda belə olur), bəzən də bəzi sortlar üzrə faktiki miqdarı planda nəzərdə tutulduğundan çox, digərləri üzrə az olduğu hallarda bütövlükdə müəssisə üzrə, istehsal sexləri üzrə məhsulun keyfiyyəti üzrə planın yerinə yetirilməsini bu sadə üsulla təyin etmək mümkün olmur. Buna görə də orta sortluq göstəricisindən istifadə etməklə məhsulun keyfiyyəti üzrə planın yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir.

Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar. 7№-li sexin təmsalında (cədvəl 12.8).

Əmtəlik məhsulun keyfiyyətinin təhlili

Məhsulun sortu	Bir vahidin qiyməti manatla	Qiymət əmsali	Məhsulun miqdarı, ədədlə		Məbləği, min manatla		Birinci sorta çevirməklə məhsulun miqdarı	
			plan üzrə	faktiki	plan üzrə (1-ci süt ×3-cü süt)	faktiki (1-ci süt ×4-cü süt)	plan üzrə (2-ci süt. ×3-cü süt.)	faktiki (2-ci süt. ×4-cü süt.)
A	1	2	3	4	5	6	7	8
I	82,0	1,0	920	814	75440	66748	920	814
II	69,90	0,85	950	1200	66215	83640	807,5	1020
III	45,10	0,55	760	780	34276	35178	418	429
Yekunu	x		2630	2794	175931	185566	2145,5	2263

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəlik məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi faizi:

$$a) \text{ natural ifadədə } \frac{2794 \times 100}{2630} = 106,2\%$$

$$b) \text{ dəyər ifadəsində } \frac{185566 \times 100}{175931} = 105,5\% \text{ olmuşdur.}$$

Məhsul istehsalı planının natural ifadədə 6,2%, dəyər ifadəsində isə 5,5%, yəni 0,7% (6,2-5,5) az yerinə yetirilməsi istehsalın ümumi həcmində aşağı keyfiyyətdə, nisbətən ucuz məhsulun üstün artım tempi ilə izah olunur. Bu halda orta sortluq əmsali:

$$a) \text{ plan üzrə } \frac{2145,5}{2630} = 0,8158$$

$$b) \text{ faktiki } \frac{2263}{2794} = 0,8099 \text{ olur.}$$

Buradan da əmtəlik məhsulun keyfiyyəti üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi $\frac{0,8099 \times 100}{0,8158} = 99,3\%$ təşkil edir.

Əmtəlik məhsulun keyfiyyəti üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi $99,3-100=-0,7\%$ olur.

Deməli, məhsulun keyfiyyəti üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi əmtəlik məhsulun həcmnin $-0,7 \times 175931 : 100 = -1231,5$ min man. azalmasına səbəb olmuşdur.

Əmtəlik məhsulun strukturunda və keyfiyyətində əmələ gələn dəyişiklik öz növbəsində, orta satış qiymətinə təsir göstərir. Bizim misalımızda struktur və keyfiyyət dəyişikliklərin (plana nisbətən) məmumat vahidinin orta satış qiymətinə təsiri aşağıdakı hesablamada verilir.

Cədvəl 12.9

Əmtəlik məhsulun strukturunda və keyfiyyətində əmələ gələn dəyişikliyin orta satış qiymətinin təsirinə dair hesablama

Məhsulun sortu	Bir vahidin qiyməti, man.	Məhsulun miqdarı, ədədlə		Xüsusi çəkisi, %-lə			Struktur və keyfiyyət kənarlaşmaları hesabına orta satış qiymətinin dəyişməsi
		plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +, -	
A	1	2	3	4	5	6	7
I	82,00	920	814	34,98	29,13	-5,85	-4,79
II	69,90	950	1200	36,12	42,95	+6,83	
III	45,10	760	780	28,90	27,92	-0,98	+0,44
Yekunu		2630	2794	100,0	100,0	x	-0,59

Deməli, əmtəlik məhsulun strukturunda və keyfiyyətində əmələ gələn dəyişikliklər hesabına məhsul vahidinin faktiki orta satış qiyməti plana nisbətən 0,59 man aşağı düşmüşdür.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istehsalın effektivliyin yüksəldilməsini təmin edən əsas amil olduğuna görə onun formalaşmasına texniki nəzarət istehsal prosesinin bütün mərhələlərində - ilkin xammalın daxil olmasından başlanmış hazır məhsulun göndərilməsində olan bütün mərhələlərdə həyata keçirilir. Bu təsərrüfatdaxili texniki nəzarətin əsas funksiyaları: məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin konstruksiya sənədlərinin tələblərinə, texniki şərtlərə, təcrübə nümunələrinin göstəricilərinə, malalanların tələblərinə, ölkə standartlarına, xaricilər üçün məhsul istehsalında isə beynəlxalq standartlara uyğun gəlməsinin müəyyən edilməsi, istehsal prosesinin vəziyyəti barədə informasiyanın operativ qaydada alınması, istehsalda qüsurların və brak məhsulun, malalanların və sifarişçilərin maldan imtina edilməsi hallarının və nasazlıqlarının hesaba alınması (uçotu), təhlili və qarşısının alınması, onların əmələ gəlməsini aradan qaldırmağa imkan verən texniki, iqtisadi və təşkilati tədbirlərin işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrində məhsulun keyfiyyətinin kökündən yaxşılaşdırılması, dünya standartlarına çatdırılması istehsalın sahibkar üçün effektivliyinin

yüksəldilməsinin, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin zəruri şərtlərdən biridir. Buna baxmayaraq ölkənin bir çox istehsal müəssisələrinin də aşağı keyfiyyətdə məhsul, bəzən də brak məhsul buraxılışı hallarına təsadüf olunur.

Brak məhsul istifadənin mümkünlüyünə görə düzəldilə bilən və düzəldilməsi mümkün olmayan (yaxud da iqtisadi cəhətdən faydalı olmayan-buna qəti brak da deyilir), aşkar edilməsinə görə daxili (müəssisənin özü tərəfindən aşkar edilən) və xarici (malalanlar və sifarişçilər tərəfindən brak edilən) brak məhsula bölünür.

Brak məhsul buraxılışı məhsulun maya dəyərinin yuxarı qalxmasına, əmtəlik məhsulun həcmnin azalmasına, məhsulun gec, çətin və ucuz reallaşdırılmasına, reallaşdırılan şəraitdə isə satışdan pul gəlirinin və mənfəətin azalmasına və nəhayət, məhsul istehsalı və satışının rentabelliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Buna görə də məhsulun keyfiyyətinin təhlili zamanı təqvim illəri, ilin kvartalları və ayları üzrə brak məhsulun dinamikası həm mütləq rəqəmlərlə və həm də əmtəlik məhsulun ümumi həcmində xüsusi çəkisinə görə öyrənilir. Eyni zamanda brakdan olan itkilər hesablanır.

Qəti brak edilmiş məhsulun istehsal maya dəyərindən bu iş məsul şəxslərdən tutulan məbləğlər və brak məhsuldan mümkün istifadə dəyəri çıxmaqla brakdan olan itki məbləği təyin edilir.

Düzəldilməsi mümkün olan brak məhsulun istehsal maya dəyərindən onun düzəldilməsi ilə əlaqədar xərcləri, müqəssir şəxslərdən tutulan məbləğləri çıxmaqla brakdan olan itki məbləği hesablanır.

12.8. İstehsalın ahəngdarlığının təhlili

Planlı idarəetmə sistemləri tətbiq olunan dövrlərdə ay, dekada, sutka, saat ərzində bərabər səviyyədə, yaxud da artan ölçüdə (planda nəzərdə tutulan hallarda) məhsul buraxılışı istehsalının ahəngdarlığı hesab olunurdu. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə isə istehsalın ahəngdarlığı malalanlarla bağlanan müqavilələrə və ya onlardan qəbul edilən sifarişlərə uyğun tərtib olunan qrafik üzrə kvartal, sutka, saat ərzində plan həcmində ritmlə məhsul buraxılışıdır.

Bağlanan müqavilələrə, icra üçün qəbul olunan sifarişlərə, naryadlara uyğun olaraq məhsul göndərilməsi, iş və xidmətlərin təhvil verilməsi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyəti yüksəldilmiş olan indiki şəraitdə istehsalın ahəngdarlığı, istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri göstəricilərdən

biridir.

İstehsalın qeyri-ahəngdarlığı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğlərinin və digər qeyri-məhsuldar xərclərin artmasına səbəb olur, istehsal gücündən, maddi və əmək resurslarından istifadəni pisləşdirir, reallaşdırmadan pul gəlirlərin və reallaşmış mənfəətin əldə edilməsi ahəngdarlığını, maliyyə sabitliyini pozur, avans edilən kapitalın dövr sürətini azaldır, son nəticədə sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivini aşağı salır. Buna görə də fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində istehsalın ahəngdarlığı göstəricisi bütövlükdə müəssisə üzrə, onun sexləri, briqada və sahələri üzrə təhlil edilir.

Ahəngdarlığın təhlilində təqvim dövrünün seçilməsi məhsul buraxılışına dair plan-qrafikinin tərtib edilməsi və dekada, həftə, sutka, növbə, iş saati ərzində bu qrafikin yerinə yetirilməsinin uçota alınması imkanlarından bilavasitə asılıdır. Bir qayda olaraq hazır məhsulları kütləvi istehsal edən və qısa istehsal tsiklində işləyən müəssisələrdə əmtəəlik məhsul buraxılışının ahəngdarlığına dair dekada, həftə, sutka, növbə, iş saati ərzində məhsul buraxılışına dair qrafiklər tərtib etmək, faktiki məhsul buraxılışını operativ qaydada uçota almaq, habelə bu informasiyalardan istifadə etməklə istehsalın ahəngdarlığını təhlil etmək mümkündür. Lakin uçot informasiyalarının kompüterləşdirilməsi tətbiq olunmayan indiki şəraitdə buraxılan məhsulların nomenklaturası çox olan, istehsal tsikli uzun və mürəkkəb texnologiyalardan ibarət olan iri sənaye müəssisələrində qısa bir dövr - ay, on gün, həftə, növbə, iş saati üçün istehsalın ahəngdarlığını planlaşdırmaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək çətin olur.

İstehsal müəssisələrinin başlıca məqsədi məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı planlarını ahəngdar surətdə yerinə yetirməklə (vaxtından qabaq, yaxud artıqlaması ilə yerinə yetirildikdə onların malların anbarlarda saxlanması xərcləri artır, buna baxmayaraq keyfiyyəti aşağı düşür, təbii itkilər baş verir və malların deformasiyası olur) sahibkar mənfəətinə nail olmaqdır. Lakin məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması qrafikləri bazarın tələbinə uyğun tənzimlənən indiki şəraitdə istehsalın ahəngdar iş rejimini təmin edə bilməyən təsərrüfat subyektləri çoxluq təşkil edir. Məhsul (iş, xidmət) buraxılışının qeyri-ahəngdarlığı onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsir göstərir: istehsalın həcmi artırır və müəssisə anbarlarında plandan artıq

hazır məhsul qalıqları toplanmasına səbəb olur; məhsulun keyfiyyətini aşağı salır və maya dəyərini artırır; müqavilə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmir və cərimə, peniya və cərimələr ödəməklə qeyri-məhsuldar xərcləri çoxaldır; satış pullarının vaxtında daxil olmasına mane olur; əmək intizamının pozulmasına, öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə uzadılmış və əlavə növbələrin təşkili, bazar və istirahət günlərində fəhlələrin işə dəvət edilməsi zəruri olur və əlavə ödəmələr hesabına əməkhaqqı fondu üzrə bədxərcliyə yol verilir və i.a. Bütün sadaladığımız arqumentlər məhsul istehsalının maya dəyərini artmasına, mənfəətin azalmasına, rentabelliğin aşağı düşməsinə, son nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müasir dövrdə bütün təsərrüfat subyektlərində məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışının ahəngdarlığının təhlili idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir. Ahəngdarlığı təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Ahəngdarlığı xarakterizə edən bütün göstəricilər müstəqim və dolay göstəricilərə bölünür.

Müstəqim göstəricilərə: istehsalın ahəngdarlığı əmsalı, qeyri-ahəngdarlıq əmsalı, variasiya əmsalı, aylıq məhsul buraxılışının ümumi həcmində hər bir dekadanın xüsusi çəkisi, kvartallıq məhsul buraxılışının ümumi həcmində hər bir ayın xüsusi çəkisi, illik məhsul buraxılışının ümumi həcmində hər bir kvartalin xüsusi çəkisi, hesabat ayının birinci dekadasında məhsul buraxılışının keçən ayın sonuncu dekadasında məhsul buraxılışına nisbəti, hesabat ilinin ayrı-ayrı kvartalları və aylarında məhsul buraxılışının keçən ilin müvafiq kvartalları və aylarında məhsul buraxılışına nisbəti və i.a. daxildir.

Müəssisənin təqsiri üzündən boşdayanmalara görə ödəmələr, fəhlələrin iş vaxtından əlavə, bayram və istirahət günlərində, gecə növbələrində (planda nəzərdə tutulmamış) işlədilməsinə görə əlavə ödəmələr, məhsulun (işin, xidmətin) vaxtında göndərilməməsinə, yaxud təhvil verilməməsinə görə cərimə ödəmələri, brakdan olan itkilər, normativdən artıq bitməmiş istehsal qalığı, hazır məhsul qalığı və i.a. Müasir planlaşdırma və təhlil işlərində ahəngdarlıq əmsalı, qeyri-ahəngdarlıq əmsalı, variasiya əmsalı göstəricilərindən daha çox istifadə olunur. Ən çox yayılmışı istehsalın ahəngdarlığı əmsalıdır. Ahəngdarlıq planının yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilən məhsulun faktiki həcmi (bu halda plandan artıq istehsal edilən məhsul hesaba

alınmır) plan həcminə bölməklə, istehsalın ahəngdarlığı əmsalı, bu əmsaldan 1-i çıxmaqla qeyri-ahəngdarlıq əmsalı təyin edilir. Variasiya əmsalı surtkə ərzində məhsul buraxılışına dair plan tapşırığından orta kvadrat kənarlaşmanı plan üzrə orta sutkalıq məhsul buraxılışı göstəricisinə bölməklə hesablanır.

Məhsul buraxılışının ayın dekadaları üzrə ahəngdarlığın təhlilini aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar (cədvəl 12.10).

Cədvəl 12.10

Hesabat ilinin yanvar ayında dekadalar üzrə məhsul buraxılışının ahəngdarlığının təhlili

Ayın dekadaları	Hazır məhsul buraxılışı, min manatla		Dekadalar üzrə xüsusi çəkisi, %-lə		Ahəngdarlığın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilmişdir	
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	%-lə	min manatla
A	1	2	3	4	5	6
I	108189	100561	33,33	30,64	30,64	100 561
II	85532	88745	26,35	27,04	26,35	85532
III	130879	138894	40,32	42,32	40,32	130879
Ay üzrə yekunu	324600	328200	100,0	100,0	0,9765	316972

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, əmtəlik məhsul istehsalının ahəngdarlığı əmsalı $316972:324600=0,9765$, yaxud $97,65\%$, qeyri-ahəngdarlıq əmsalı isə $0,9765-1=-0,0235$, yaxud $2,35\%$ olmuşdur. İstehsalın qeyri-ahəngdarlığı hesabına əmtəlik məhsul buraxılışı $-0,0235 \times 324600 = -7628,1$ min man. (yaxud da $-2,35 \times 324600:100 = -7628,1$ man.) azalmışdır.

Variasiya əmsalından istifadə etməklə ahəngdarlığın və qeyri-ahəngdarlığın təyin edilməsində kvadrat kənarlaşma üsulundan istifadə etməklə hesablamalar aparılır.

Variasiya əmsalı göstəricisindən istifadə etməklə istehsalın qeyri-ahəngdarlığı və bunun məhsul istehsalının həcminə təsirini aşağıdakı misaldan aydın görmək olar (cədvəl 12.11).

Hesabat ilində plan üzrə orta aylıq məhsul buraxılışı $87550:12=7296$ mln. man., kvadrat kənarlaşma məbləği

$\sqrt{\frac{220697600}{12}} = 526$ mln. man. olduğunu nəzərə alsaq, qeyri-ahəngdarlıq əmsalı $526:7296=0,072$, yəni $7,2\%$ və bu səbəbdən əmtəlik məhsul

buraxılışının azalması məbləği $-7,2 \times 87550:100=6303,6$ mln. man. olur.

Cədvəl 12.11

*Məhsul buraxılışı planının hesabat ilinin ayları
üzrə yerinə yetirilməsinə dair hesablaşma*

İlin ayları	Əmtəlik məhsul istehsalı, mln. man.		Kənarlaşma +, - (süt. 2-süt. 1)	Kvadrat kənarlaşma
	plan üzrə	faktiki		
A	1	2	3	4
Yanvar	7290	7320	+30	900
Fevral	7290	7350	+60	3600
Mart	7290	7880	+590	348100
Aprel	8430	8400	-30	3600
May	9210	9050	-160	25600
İyun	7400	8250	+850	722500
İyul	7200	8960	+1760	3097600
Avqust	7200	8740	+1540	2371600
Sentyabr	6850	13860	+7010	49140100
Oktyabr	6850	13890	+7020	49280400
Noyabr	6920	13870	+6950	48302500
Dekabr	5620	13830	+8210	67404100
Yekunu	87550	121400		220697900

Təhlil zamanı ahəngdarlığın pozulmasının əmtəlik məhsul istehsalı və satışının həcminə və digər göstəricilərə təsirini təyin etməklə yanaşı ahəngdarlığın pozulmasının daxili və xarici səbəblərini də təyin etmək tələb olunur.

Daxili səbəblərə: maliyyə resurslarının çatışmazlığı, istehsalın maddi-texniki təchizatın qeyri-qənaətbəxşliyi, istehsalın və əməyin təşkilinin aşağı səviyyəsi, istehsal texnologiyaların aşağı səviyyəsi və onlara operativ nəzarətin zəifliyi, məhsul buraxılışı planının, plan qrafiklərinin hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət işində olan qüsurlar və çatışmazlıqlar və s. daxildir. Təhlil zamanı bu səbəblərin aradan qaldırılmasına daha çox diqqət yetirilir.

Xarici səbəblərə: xammal, material, yarımfabrikat, tara və tara materialları, komplektləşdirici məmulatların malsatanlar tərəfindən vaxtında göndərilməməsi, az və ya aşağı keyfiyyətdə, kompleksiz göndərilməsi, kənar təşkilatların elektrik enerji, buxar, qaz, su, nəqliyyat, rabitə və d. xidmətlərində olan çatışmazlıqlar və s. daxildir. Bu səbəblərdən müəssisə fəaliyyətində boşdayanmaların aradan qaldırılması üçün, ilk növbədə,

maddi-texniki təchizat şəbəsində xammal və materialların göndərilməsi müddətlərinin və şərtlərinin malsatanlar tərəfindən gözlənilməsinə operativ nəzarəti gücləndirmək, elektrik enerji, qaz və digər xidmətləri göstərən kənar təşkilatlara qarşı tələbkarlığı artırmaqla yanaşı boşdaxmalardan yaranan itkiləri onlardan tələb etmək lazımdır.

12.9. Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və məhsul satışının təhlili

Məhsul satışı sahibkar tərəfindən avans edilən vəsaitin dövriyyəsinin son mərhələsidir. Pul axını, müəssisənin təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən likvidlik, mənfəət və mənfəətlilik, rentabellik göstəriciləri, öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və s. satışın həcmindən bilavasitə asılıdır. Bazar münasibətləri şəraitində anbar üçün yox, satış üçün əmtəlik məhsul istehsalı sahibkarın başlıca məqsədlərindən biridir. Buna görə də, əmtəlik məhsul istehsalı ilə yanaşı əmtəlik məhsul satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər üzrə planının yerinə yetirilməsi və dinamikası öyrənilir, satış fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, ölkənin müəssisələrində hazırlanan məhsulların reallaşdırılması ilbəlil çətinləşir. Bunun nəticəsidir ki, əksər müəssisələrində reallaşdırma bilməyən hazır məhsul qalıqları olur, bəzən də bu qalıqlar ilbəlil artır, saxlanılmasına xərc çəkilməsinə baxmayaraq, keyfiyyəti aşağı düşür, sonralar sərfəli qiymətə satmaq mümkün olmur.

Uzun bir dövr ərzində ölkəmizdə höküm sürən ənənəvi idarəetmə sistemində müəssisələr məhsul, iş və xidmətlər istehsalını planlaşdırır, onların istehsalına başlayır və sonralar alıcı axtarır. Nəticədə məhsulun (işin, xidmətin) reallaşdırılması çətinləşir, alıcı üçün sərfəli şərtlərlə və ucuz qiymətlərlə, bəzən də uzun müddətə kreditə satmaq məcburiyyətində qalır.

İnkişaf etmiş Qərb ölkələrində məhsul istehsalının planlaşdırılmasına başlamazdan əvvəl buraxılacaq məhsulun reallaşdırılması bazarlarını, malalanları, oxşar məhsul satan rəqibləri öyrənir. Məhsul istehsalı və satışı probleminə marketinq yanaşma konsepsiyasının əsas məğzi istehlakçıların tələbi və arzularını, konkret müştəriləri olan bazarları, müəyyən keyfiyyətdə və miqdarda məhsulları almaq arzusunda və iqtidarında olan potensial müştəriləri axtarıb tapmaqdır. Bu zaman istehlakçılar üçün məhsul istehsal və reallaşdırılması vaxtının təyin edilməsi, alıcıda bu müəssisədən məhsulun alınmasına

inamın yaradılması, habelə yuxarıda sadalananların sənədlərlə rəsmiyyətə salınması istehsalın marketinq planlaşdırmanın əsas şərtləridir.

Marketinq plan müəssisənin fəaliyyətini həmişə bazara və istehlakçılara istiqamətləndirir. Çünki bazarın konyukturunun, alıcıların, istehlaklarının, rəqiblərin hərəkətinin hər hansı bir istiqamətdə dəyişilməsi həmişə müəssisə üçün təhlükəli olur və dərhal onun inkişafının icmal biznes-planına təsir göstərir.

İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində istehsal marketinqin planlaşdırılmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

-məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması daha sərfəli alıcıları olan səmtə istiqamətləndirmək və onlar üçün məhsul buraxmaq;

-mənfəətin çoxaldılmasını, yeni bazarların ələ keçirilməsini, yeni çeşidlərdə məhsul buraxılışı və onun reallaşdırılmasını, rəqabət qabiliyyəti statusunun yaxşılaşdırılmasını təşkil etmək və bunların həyata keçirilməsini təmin edən marketinq tədbirləri hazırlamaq;

-çoxlu sayda variantlarda strateji, taktiki və xüsusilə də, operativ marketinq planları hazırlamaq və s.

Marketinq planların effektivliyi istehsal situasiyalardan asılı olaraq: müəssisə mənfəətinin maksimumlaşdırılması, istehsal və satış xərclərinin minimumlaşdırılması, yeni məhsul, xüsusilə də, unikal məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, daha qısa müddət ərzində nisbətən sərfəli bazarlara (əmtəə-mal və fond bazarları) sahib olmalıdır.

Məhsul istehsalı və satışı üzrə marketinq planları aşağıdakı əlamətlərə görə - təsnifləşdirilir: vaxt uzunluğuna görə-qısamüddətli (bir ildən beş ilədək), ortamüddətli (üç ildən beş ilədək) və uzunmüddətli (beş ildən yuxarı);

Əhatə dairəsinə görə lokal və kompleks. Lokal marketinq plan hər hansı bir, yaxud daha mənfəətli məhsullar (mallar) qrupu üzrə tərtib edilir. Kompleks marketinq plan isə bütün məhsul (mal) qrupları ilə yanaşı bazarları, rəqibləri və digər obyektləri özündə birləşdirir.

Məhsul satışını planlaşdıran zaman mümkün satış qiymətlərinin, bazarların və malalanların seçiminin, daşıma xərclərinə qənaət məqsədilə bazarların coğrafi yerləşməsinin, malaxını kanallarının, vergitutumunun, istehlakçıların milli xüsusiyyətlərinin təhlili daha sərfəli, mənfəətin daha çox və tez reallaşması variantlarının seçimi üçün zəruridir. Əsas məsələ müəssisənin buraxdığı məhsula satış qiymətlərinin həm bazarlarda yerlərin möhkəmləndirilməsi və həm də maksimum mənfəətin əldə edilməsi istiqamətlərində planlaşdırılması-

dır. Bu zaman vacib məsələ məhsul vahidi üçün satış qiymətlərinin aşağı salınması hesabına gəlirlərin çoxaldılmasını təmin edən variantı seçməkdir. Məsələn, fərz edək ki, bazarlarda müəyyən çeşidə malın 1 vahidin qiyməti 2000 manat, reallaşdırılan məhsulun miqdarı 4000 ədəddir. Bu halda ümumi gəlir 8000 min manat olur. Təhlil göstərir ki, müəssisə satış qiymətini 15% aşağı salmaqla (yəni 170 manata) satışın miqdarını 2 dəfə artırır, yəni 8000 ədədi sata bilər. Bu halda ümumi gəlir $8000 \times 1830 = 14640$ min manat, yaxud əvvəlki variantla müqayisədə $14640 - 8000 = +6640$ min manat çox olur. Ümumiyyətlə, qiymət siyasətində bazara girən zaman alıcıların tələblərini, sonralar isə mütəmadi olaraq qiymət strategiyasının dəyişdirilməsi tələb olunur. Lakin məhsul üçün satış qiymətini dəyişdirilən bütün hallarda müəssisənin normal məsrəfləri və məqbul mənfəəti hesaba almaq lazımdır.

Ümumiyyətlə qiymət strategiyasını işləyən zaman müəssisənin əsas məqsədi: maksimum mənfəət əldə etmək; satışın miqdarını artırmaq, yeni bazarlarda nüfuz qazanmaq, habelə digər rəqiblərlə müqayisədə normal rəqabət statusunu qazanmaqdan ibarət olmalıdır.

Məhsul vahidinə məsrəflər, satış qiyməti və mənfəət göstəriciləri dəqiq planlaşdırıldıqdan sonra həmin məhsula malalanların sifarişlərinə uyğun olaraq, ilin kvartalları bölgüsündə, hazırlanacaq və reallaşdırılacaq məhsulun natural ifadədə miqdarı planlaşdırılır. Bunun üçün aşağıdakı formada sadə hesablamalar aparılır.

Cədvəl 12.12

«A» məmulatı üzrə illik satış planı

Göstərici	İlin kvartalları				İl ərzində cəmi
	I	II	III	IV	
1.Məhsul istehsalı planlaşdırılıb, ədəd	2460	2840	2980	3260	11540
2.Proqnozlaşdırılan brak və məmulatların qaytarılması (əvvəlki illərin təcrübəsinə görə 5% miqdarında), ədəd	123	142	149	163	577
3.Proqnozlaşdırılan satışın miqdarı, ədəd (sət.1-sət.2)	2337	2698	2831	3097	10963
4.Bir vahidin satış qiyməti, min manat	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5
5.Satışın həcmi (sət.3×sət.4)	15190,5	175,37	18401,5	20130,5	71259,5

Digər məhsul çeşidləri üzrə də eyni qaydada istehsal planları tərtib edilir və zaman keçdikcə daxili və xarici bazarlarda situasiyaların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aparılan operativ təhlilin nəticələrinə istinad etməklə istehsal proqramına düzəlişlər edilir.

Məhsul, iş və xidmətlər satışı, onun dinamikasını təhlil etmək üçün «Mühasibat balansın»-dan (forma №1), «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»-dan (forma №2), «Maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat»-dan (forma №1-maliyyə), malalanlarla bağlanan müqavilələrdən, kontraktlardan, sənədlərdən, onlardan qəbul edilmiş sifarişlərdən, bu sənədlərə istinad etməklə hazırlanan əmtəəlik məhsulun istehsalı və göndərilməsinə (təhvil verilməsinə) dair qrafiklərdən, malalanlarla və sifarişçilərlə hesablamalara dair uçot registrlərindən, vergi hesab-fakturalarının qeydiyyat kitabından və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Bir qayda olaraq, məhsul (iş, xidmət) satışının təhlili illik, kvartallıq, yarımillik, doqquz aylıq və aylıq hesabat materiallarından və digər informasiya mənbələrindən istifadə etməklə təhlil edilir. Təhlil prosesində məhsul (iş, xidmət) satışına dair müqayisəyə gələn faktiki göstəriciləri müvafiq plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla planın yerinə yetirilməsi, keçmiş illərin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla isə satışın dinamikası öyrənilir.

Satışın həcmnin plana nisbətən artmasına, yaxud azalmasına çoxlu sayda amillər: hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna müəssisə anbarlarında əmtəəlik hazır məhsul qalıqlarının, yüklənmiş mallar üzrə qalıqların, əmtəəlik hazır məhsul buraxılışı həcmnin, sair məxaricin (hazır məhsulun təbii əskikgəlməsi, tələf olması, xarab olması, maddi məsul şəxslərin taqsırı üzündən əskikgəlməsi, oğurlanması və s.) plana nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir. Malalanların çoxunun maliyyə vəziyyətinin pisləşdiyi indiki şəraitdə yüklənmiş mallar hesabı üzrə qalıqların plana nisbətən dəyişilməsini araşdıran zaman ödəmə müddəti çatmamış, vaxtında ödənilməmiş və malalanlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan yüklənmiş mallar üzrə qalıqları ayırmaq məqsədəuyğundur. Birinci maddə üzrə qalıqların olması və artmasını normal hal kimi qəbul etmək olar. İkinci və üçüncü maddələr üzrə yüklənmiş mal qalıqlarının həm olması və həm də artması satışın həcminə mənfi təsir göstərən amil kimi qəbul edilir.

Məhsul satışı üzrə planın yerinə yetirilməsinə müxtəlif amillərin təsiri sadə balans əlaqələndirmə üsulunda hesablamalar aparılaraq təyin edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasına əsas amillərin təsirini aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar:

Cədvəl 12.13

Məhsul satışı üzrə planın yerinə yetirilməsinin
amilli təhlili, mln. man.

Müəssisənin plan topdansa satış qiyməti ilə göstəricilər	Məbləği milyon manatla		
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +, -
A	1	2	3
1. Hesabat ilinin əvvəlinə hazır məhsul qalığı	2150	3260	+1110
2. Hesabat ilində hazır məhsul buraxılışı	698560	729405	+30845
3. Hesabat dövrünün sonuna hazır məhsul qalığı	880	1218	-338
4. Sair məxaric	-	22957	-22957
5. Hesabat dövründə hazır məhsul yola salınıb (sət.1+sət.2-sət.3-sət.4)	699830	708490	+8660
6. Malalanların ünvanına yola salınmış hazır məhsul qalığı			
a) ilin əvvəlinə	1980	7620	+5640
b) ilin sonuna	2850	5260	-2410
7. Hesabat ilində hazır məhsul satışı (sət.5+sət.6a-sət.6b)	698960	710850	+11890

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəlik məhsul satışı üzrə plan tapşırığı hazır məhsul buraxılışının çoxaldılması (30845 min man.), hesabat ilinin əvvəlində müəssisə anbarlarında hazır məhsul qalığının artımı (1110 min man.), ilin əvvəlinə yüklənmiş mallar hesabı üzrə artım (5640 min man.) amilləri hesabına cəmi 37595 milyon manat artmış, hesabat dövrünün sonuna anbarlarda hazır məhsul qalığının, ilin sonuna malalanların ünvanına hazır məhsulun yola salınması və sair məxaric hesabına $338+22957+2410=25705$ mln. man. azalmışdır.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+37595)+$

$(- 5705)=+11890$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$710850-698960=(37595)+(-25705);$

$+11890$ mln. man. $=+11890$ mln. man.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Hazır məhsulun müəssisə anbarlarında təbii əskikgəlməsi və digər planlaşdırılmamış itkilər hesabına 22957 min man. azalması olmasaydı məhsul satışının plana nisbətən artımı $11890+22957=34847$ min manat olardı.

Bir qayda olaraq, əksər istehsal müəssisələrində sair məxaric planlaşdırılmır. Lakin onların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq müəssisə anbarlarında hazır məhsulun təbii itki norması daxilində və normadan artıq əskikgəlməsi, xarab olması, oğurlanması, yanğın və s. səbəblərdən əskikgəlmələr məhsul satışının azalmasına səbəb olur. Təhlil zamanı hazır məhsul anbarlarında normadan artıq məhsulun saxlanılmasının, sair məxaricin səbəbləri və cavabdeh şəxslər təyin edilir.

Hazır məhsul, ilk növbədə, müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə malalanlara satılır. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin buraxdığı hazır məhsula bazarın tələbi artdıqda sahibkarlar müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi hesabına, daha sərfəli müqaviləsi olmayan alıcılara nisbətən baha qiymətlərlə hazır məhsul satmağa səy göstərir. Bu halda məhsul satışı həcmnin plana nisbətən artmasına baxmayaraq müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olaraq cərimə, peniya və dəbbələmə məbləğlərinin ödənilməsi ilə əlaqədar olaraq satış fəaliyyətinin effektivliyi aşağı düşür, daimi istehlakçıları (malalanları) itirir, son nəticədə istehsalın miqyasları azalır. Buna görə də müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi həm ilin ayları üzrə və həm də ilin əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə təhlil edilir.

Bizim misalımızda fevral ayında və hesabat ilində müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəllərdə verilir.

Cədvəl 12.14

Hesabat ilinin fevral ayında hazır məhsul göndərmələrə dair müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili

Məmulat	Malalanlar	Müqavilə üzrə hazır məhsul göndərməli, mln. man.	Faktiki göndərib	Az göndərib	Planın yerinə yetirilməsi, %-i	Planın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilib
«A»	1	1280	1280	-	100,0	1280
	2	2420	2640	-	109,09	2420
	3	6480	4260	2220	65,74	4260
	4	2240	2100	140	93,75	2100
«B»	1	950	1600	-	168,42	950
	2	1260	2990	-	237,30	1260
	3	890	640	250	71,91	640
və i.a.						
Yekunu		67400	79850	6590	118,47	60810

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilinin fevral ayında malalanlara müqavilədə nəzərdə tutulduğundan 6590 mln. man. az hazır məhsul göndərilmişdir. Müqavilə öhdəlikləri $60810 \times 100 : 67400 = 90,22\%$ yaxud $90,22 - 100 = -9,78\%$ kəsirlə yerinə yetirilmişdir.

Cədvəl 12.15

Hesabat ilində müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili

İlin ayları	Hazır məhsul göndərmə planı		Hazır məhsul az göndərilib		Planın yerinə yetirilməsi %-i	
	ay ərzində	ilin əvvəlindən	ay ərzində	ilin əvvəlindən	ay ərzində	ilin əvvəlindən
A	1	2	3	4	5	6
Yanvar	65000	65000	-240	240	99,6	99,6
Fevral	60810	132640	-6830	7070	90,2	95,1
Mart	62300	194420	-480	7550	99,2	94,5
Aprel	64700	259120	-720	8270	98,9	95,6
May	64700	233820	-	11270	100,0	95,2
İyun	64700	388520		11270	100,0	97,1
və i.a.						
Dekabr	64800	698960	-620	11890	99,0	98,3

Təhlil prosesində xarici malalanlar üçün, barter qaydasında malalanlar üçün hazır məhsulun göndərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərinin icrasına xüsusi diqqət yetirilir. Təhlilin sonuncu mərhələsində mövcud əmək resurslarından, texnoloji maşın və avadanlıqlardan, xammal və materiallardan mümkün istifadə ehtiyatlarını səfərbər etməklə: əlavə iş yerlərini yaratmaq, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək, iş vaxtı itkilərini azaltmaq, əmək adamlarının peşə vərdişlərini və ixtisas səviyyəsini artırmaq; maşın və avadanlıqlarda iş vaxtı itkilərini və boşdayanmaları azaltmaq, onları tam yükləmək, texniki vasitələrin strukturunu yaxşılaşdırmaq; material sərfi normalarını azaltmaq, daha keyfiyyətli material növlərindən istifadə etmək, resepturaları təkmilləşdirmək; yeni məhsul çeşidlərini mənimsəmək; unikal məhsul buraxmaq; anbarlarda və saxlama yerlərində normadan artıq hazır məhsul qalıqlarına yol verməmək; yüklənmiş mallar hesabı üzrə qalıqları azaltmaq; malalanlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan malları daha tez reallaşdırmaq; hazır məhsul itkilərinin qarşısını almaq və digər yollarla satışın həcmində çoxaldılmasını və onun strukturunun yaxşılaşdırılmasını təmin edən tədbirlər planı hazırlamalıdır.

Satış pulu müəssisənin adi fəaliyyətindən alınan gəlirin əsas his-

səsidir. Buna görə də satış fəaliyyətinin təhlili zamanı bu göstərici ilə əlaqədar olan bütün maddələri (hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti də daxil olmaqla) satış pulu məbləğinə nisbətə təyin edilir. Başqa sözlə desək, hər bir maddənin satış məbləğinə nisbətən faizi hesablanır və qiymətləndirilir. Faiz səviyyələrinə dair hesablama müəssisədə mövcud maliyyə situasiyasını əyani surətdə göstərir və maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarını təyin etməyə imkan verir. Bizim misalımızda maliyyə situasiyasına dair əsas maddələrin satışın həcminə nisbətləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 12.16

Maliyyə göstəricilərinin səviyyəsi və dinamikasının təhlili min manatla

GÖSTƏRİCİLƏR	Keçən ildə	Hesabat ilində	Keyfiyyət dəyişiklikləri (+, -)		Keçən ildə satış məbləğinə görə % səviyyəsi	Hesabat ilində satış məbləğinə görə % səviyyəsi	Kənarlaşma %-i (6 süt.-5 süt.)
			mütləq kənarlaşma (süt.2-süt.1)	nisbi kənarlaşma (2 süt.×100:1süt.)			
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1.Məhsul, iş və xidmətlər satışı (ƏDV, Aksiz və d. oxşar öhdəliklər çıxmaqla)	654200	710850	+56650	8,66	100,0	100,0	-
2.Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyəri	420260	440560	+20300	4,83	64,24	77,77	15,53
3.Ümumi mənfəət (1 sət.-2 sət.)	233940	270290	+36350	15,54	35,76	47,71	11,95
4.Kommersiya xərcləri	6320	8445	+2125	33,62	0,97	1,49	0,52
5.İdarəetmə xərcləri	3250	30050	+26800	824,61	0,50	5,30	4,80
6.Satışdan mənfəət (zərər) sət.3-sət.4-sət.5	224370	231795	+7425	3,31	34,30	40,92	6,62
7. Alınan faizlər	1220	1310	+90	7,38	0,19	0,23	0,4
8. Ödənilən faizlər	640	500	+140	21,88	0,10	0,09	-0,01
9. Digər təşkilatlarda iştirakdan gəlirlər	285	325	+40	14,03	0,04	0,06	0,02
10. Sair əməliyyat gəlirləri	4860	5725	+865	17,80	0,74	1,01	0,27
11. Sair əməliyyat xərcləri	2810	1760	-1050	37,37	0,42	0,31	0,09
12. Satışdankənar gəlirlər	840	620	-220	-26,19	0,13	0,11	-0,02

13. Satışdankənar xərclər	255	340	-85	-33,33	0,04	0,06	0,02
14. Vergiyə cəlb ediləcək mənfəət (sət.6+sət.7-sət.8+sət.9+sət.10-sət.11+sət.12-sət.13)	227870	237175	9305	4,08	34,83	41,87	7,04
15. Mənfəətdən vergi və digər oxşar ödəmələr	16282	18930	2648	16,28	2,49	3,34	0,85
16. Adı fəaliyyətdən mənfəət (zərəri) (sət.14-sət.15)	211588	218245	6657	3,15	32,34	38,52	6,18
17. Fövqəladə gəlirlər							
18. Fövqəladə xərclər (itkilər)	730	880	150	20,55	0,11	0,15	0,04
19. Hesabat ilinin xalis (bölüşdürülməmiş) mənfəəti (zərəri) (sət.16 -sət.17-sət.18)	210858	217365	6507	3,09	32,24	38,37	6,13

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində satış pulu əvvəlki illə müqayisədə 56650 min man., yaxud 8,66% artmışdır. Bu göstərici məhsulların və malların satışından gəlirləri, iş və xidmətlərin görülməsi ilə əlaqədar daxilolmaları, adi fəaliyyət növündən gəlirlər verən təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən gəlir məbləğini xarakterizə edir.

Maraqlı burasıdır ki, satış pulunun artımı ilə yanaşı əvvəlki illə müqayisədə reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin də 20300 min man., yaxud 4,83 faiz artımı gözə çarpır. Satış pulu məbləğində maya dəyərinin payı 77,77% olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 15,53% çoxdur. Bunu müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Satışla əlaqədar kommərasiya xərclərinin 0,97%-dən 1,49%-dək (0,52%) və idarəetmə xərclərinin 0,5%-dən 5,30 faizədək (4,80%) artması da satış prosesinin idarə edilməsinin effektivliyinin aşağı düşməsinə xarakterizə edir. Lakin keçən illə müqayisədə satışın həcmninə maya dəyərinin onun həcminə nisbətə üstün artımı (8,66-4,83) ümumi mənfəətin satış məbləğinə nisbi faizini 11,95 artımına nail olmağa imkan vermişdir.

Vergiyə cəlb ediləcək mənfəətin keçən illə müqayisədə 9305 min man., yaxud 4,08% artımını da müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal kimi qəbul etmək olar. Lakin bünün əksinə olaraq mənfəətdən vergi və digər oxşar ödəmələrin daha yüksək artımı (16,28-4,08) adi fəaliyyətdən alınan mənfəət məbləğinin 9305 min manatdan 6657 min manatadək aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Satışdan kənar gəlirlərin 220 min man. azalması və bunun əksinə olaraq satışdan kənar xərcləri 85 min man.

artımı mənfəətə mənfəi təsir göstərmişdir.

Maya dəyəri ilə müqayisədə satışın həcmnin üstün artımı, fəvqəladə gəlirlərin 20,55% artımı və digər amillər hesabat ilinin sonunda xalis mənfəət məbləğinin 6507 min man. yaxud 3,09% artımına səbəb olmuşdur.

12.10. Müəssisənin istehsal gücü və ondan istifadənin təhlili

Məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması üzrə planların yerinə yetirilməsi, xüsusilə malgöndərmə üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, ilk növbədə, onun istehsal gücündən bilavasitə asılıdır. Məhsul buraxılışına dair istehsal proqramının yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü təyin etmək üçün onun istehsal gücünü hesablamaq lazımdır. İstehsal gücü – müəssisənin ixtisaslaşmasına və iş rejiminə uyğun olaraq, onun əmək vasitələrindən daha dolğun istifadə etməklə, il (kvartal, ay, sutka, növbə) ərzində planda nəzərdə tutulan nomenklaturada, çeşiddə və keyfiyyətdə maksimum məhsul buraxılışı imkanındır.

Bir çeşiddə məhsul buraxan, eyni tiptə maşınlardan (dəzgahlardan, avadanlıqlardan) istifadə olunan müəssisələrdə bir avadanlığın (dəzgahın, maşının) vaxt vahidi ərzində məhsul buraxılışı miqdarını hesaba alınan dövr ərzində həqiqi iş vaxtı fonduna vurmaqla əsas fondların istehsal gücü təyin edilir.

Çoxlu nomenklaturada məhsul buraxan istehsallarda həmin avadanlıqda (maşında, dəzgahda) istehsal edilən məmulatın, detalın, hissənin əməktutumunun avadanlıqların (maşın, dəzgah) həqiqi iş vaxtı fonduna vurmaqla əsas fondların istehsal gücü hesablanır.

Bir qayda olaraq ayrı-ayrı çeşidlərdə detal, hissə, məmulat buraxan istehsal sexlərində məhdud miqdarda tiplərdə avadanlıq və aq-reqatlardan istifadə olunur. Bu halda, ilk növbədə, hər bir sexin aparıcı sahəsində istehsal gücü təyin edilir. İstehsal avadanlıqlarının (digər texniki vasitələrin) dəyəri, adam-saat, maşın-saat və digər texniki-istismar göstəricilərin xüsusi çəkili, ümumi göstəricilərlə müqayisədə yüksək olan sahə aparıcı sahə hesab olunur.

Bir qayda olaraq istehsal müəssisələrində, onun ayrı-ayrı sexlərində hesabat dövrü ərzində istehsal maşınları və avadanlıqlar, digər texniki vasitələr köhnəlir, təsərrüfatdan silinir, satılır, icarəyə verilir, təzələri alınır. Bu səbəbdən də istehsal gücünü planlaşdırın zaman müəssisənin orta istehsal gücü (OİG) hesablanır. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$OIG = GIG + İGİ \times (İİGD:12) - (İGİD:12)$$

Burada:

GİG-plan dövrünün əvvəlinə müəssisənin istehsal gücü, yəni giriş istehsal gücü;

İGİ-plan dövrü ərzində istehsal güclərinin işə salınması;

İİGD-işə salınan istehsal gücündən istifadə dövrü (adətən aylarla);

İGİD-istehsal gücü işdən çıxarılandan sonra ilin axırınadək qalan dövrü (ayla) göstərir.

Bütövlükdə müəssisə və onun sexləri üzrə istehsal gücünü təyin edən zaman istifadəsi gözlənilən avadanlıqların, aqreqların, dəzgahların iş vaxtı fondu hesaba alınır (eyni sexdə belə bunların iş vaxtı fondu eyni miqdarda olmur).

Məsələn, fərz edək ki, 1№-li əsas istehsal sexində 80 ədəd avtomat dəzqahdan və 25 ədəd aqreqlardan istifadə olunur. Bir maşın-saatda normativ məhsuldarlıq avtomat dəzqahda-0,840 ədəd və aqreqlarda isə 0,420 ədəddir. İş növbəsinin uzunluğu 8 saatdır. Avtomat dəzqahlardan iki növbədə, aqreqlardan 3 növbədə istifadə olunur. Planlı təmirdə qalan günlərin sayı (hər vahidə) avtomat dəzqahlar üzrə 14 gün, aqreqlar üzrə 16 gündür.

Bu halda plan üzrə illik iş vaxtı fondu:

Avtomat dəzqah üzrə:

$$8 \times 2(365-14) = 5616 \text{ maşın-saat}$$

Aqreqlar üzrə:

$$8 \times 3(365-16) = 8376 \text{ maşın-saat olur.}$$

Beləliklə, avtomatik dəzqahların illik istehsal gücü $80 \times 5616 \times 0,840 = 377395$ məmulat;

aqreqların illik istehsal gücü $25 \times 8376 \times 0,420 = 87948$ məmulat olur.

İstehsal müəssisələrində texnoloji avadanlıqlara (dəzqahlara, aqreqlara) olan tələbatın miqdarı malalanlardan qəbul edilmiş sifarişlərdə verilən ayrı-ayrı məmulat növləri üzrə və bütövlükdə müəssisə üzrə hesablanır.

Fərz edək ki, müəssisə il ərzində 245, gün ərzində 8 saatlıq iş rejimində işləyir. Sifariş verilən məmullatların miqdarı və məmulat vahidinin hazırlanmasına norma üzrə dəzqah-saatı sərfi miqdarına dair aşağıdakı cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə dəzqahlara olan tələbatının ödənilməsini təyin edək.

Cədvəl 12.17

<i>Məmulatın adı</i>	<i>Sifarişin miqdarı, ədəd</i>	<i>Məmulat vahidinin hazırlanmasına iş vaxtı sərfi, dəzgah-saat</i>	<i>Bütün sifarişləri yerinə yetirmək üçün tələb olunan dəzgah-saatlarının cəmi (süt.1×süt.2)</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
«A»	1200	2,8	3360
«B»	1860	3,6	6696
«C»	2840	4,3	12212
«Ç»	685	3,0	2055
«D»	2925	2,4	7020
			31343

Bu halda malalanlardan qəbul edilmiş bütün sifarişləri yerinə yetirmək üçün tələb olunan dəzgahların orta illik sayı 31343 : (245×8)=31343:1960= 15,99, yaxud 16 dəzgah olur.

Bu göstəricini müəssisədə mövcud olan dəzgahların faktiki sayı ilə tutuşdurmaqla dəzgahlara olan tələbatın ödənilməsi səviyyəsi təyin edilir. Qəbul edilmiş bütün sifarişləri vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirmək üçün dəzgahların çatışmazlığı aşkar edildikdə, əlavə dəzgahların alınması (icarəyə götürülməsi), artıqlıq aşkar edildikdə isə istehsal gücündən tam istifadəni təmin etmək məqsədilə idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Əksər istehsal müəssisələrində buraxılan məmulatlara istehlakçıların tələbi ilin bəzi mövsümlərində çox, digər mövsümlərdə isə nisbətən az olur. Bu səbəbdən də malalanlardan qəbul edilmiş sifarişlərdə ilin bəzi aylarında daha çox, digər aylarda isə az hazır məhsulun göndərilməsi nəzərdə tutulur. Belə müəssisələrdə ilin ayrı-ayrı dövrlərində istehsal gücünə olan tələbat da fərqlənir. Buna görə də, istehsal gücünə olan tələbatın ödənilməsini ilin ayrı-ayrı ayları üzrə hesablamaq və pik dövründə, yəni sifarişçilərə daha çox hazır məhsul göndərmək tələb olunan dövrdə istehsal gücünə olan tələbatın ödənilməsini təyin etmək lazım gəlir.

**XIII FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN (FİRMANIN) ƏMƏK
RESURLARI İLƏ TƏMİN OLUNMASI VƏ ONLARDAN
İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ**

**13.1. Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri
və informasiya mənbələri**

Əmək resursları istehsal resurslarının ən mühüm tərkib hissəsidir. Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi, strukturu və keyfiyyəti, istehsalın ahəngdarlığı, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, müəssisənin sabit inkişafı, habelə mövcud istehsal gücündən, maliyyə, material, torpaq, su və digər istehsal resurslarından effektiv istifadə, ilk növbədə, bütün resursları hərəkətə gətirən əmək resursları ilə təmin olunmasından, onların ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, iş vaxtından intensiv istifadə olunmasından, maddi stimullaşdırılmasından asılıdır. Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın intensiv inkişafının sürətləndirilməsi, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, istehsal gücü yüksək və baha başa gələn maşın və avadanlıqlardan, digər texniki vasitələrdən effektiv istifadə etməklə sahibkar kapitalının çoxaldılmasında əmək resursları ilə təchizolma və onlardan səmərəli istifadə həlledici rol oynayır. Müəssisənin istehsal gücü artdıqca, istehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, yeni, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə miqyasları genişləndikcə yüksək ixtisaslı işçilərə tələbat da artır. Bazar rəqabəti şəraitində daxili və xarici bazarlara yüksək keyfiyyətli, istehlakçıların tələbinə uyğun çeşidlərdə, ucuz və daha mənfəətli, daha tez reallaşdırılan məhsul istehsalı miqyaslarının genişləndirilməsi iş yerlərinin yüksək ixtisaslı fəhlə kadrları ilə təmin olunmasını, iş vaxtından tam istifadəni və əmək məhsuldarlığının daim yüksəldilməsini tələb edir. İş yerlərinin ixtisaslı fəhlə kadrları ilə təmin olunması, iş vaxtı itkilərinin azaldılması yolu ilə bütün istehsal resurslarından effektiv istifadənin təşkili məsrəflərin, qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin azaldılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması və istehsalın mənfəətliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əmək resurslarının, başqa sözlə desək, müəssisə personalının təhlilində:

- persionalla miqdar və keyfiyyət üzrə (peşə-ixtisas göstəriciləri üzrə) təmin olunması;
- peşə və ixtisasları üzrə personalın hərəkəti;

- əmək məhsuldarlığı;
- məhsulun (işin, xidmətin) əməktutumu, iş vaxtından istifadə göstəriciləri, əməyin ödənilməsinə məsrəflər və digər göstəricilər öyrənilir.

Son illərdə ölkə müəssisələrində istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, elmi-tədqiqat və konstruktor-sınaq, istehsalın idarə edilməsinin kompyuterləşdirilməsi işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq mühəndis-texniki işçilərinin sayı və müəssisə personalında onların xüsusi çəkisi xeyli artmış və bu qəbildən olan personalın saxlanması ilə əlaqədar xərclər xeyli çoxalmışdır. Eyni zamanda, müəssisə personalının ümumi sayında fəhlələrin, xüsusilə, istehsal texnologiyalarını icra edən fəhlələrin xüsusi çəkisi xeyli azalmış və azalmaqdadır. Məhsul istehsalının mürəkkəbliyinin və elmtutumunun, kompyuterləşdirilmiş istehsal sistemlərinin artımı əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlilin əhəmiyyətini artırır. İstehsal texnologiyalarında daha güclü və mürəkkəb, baha qiymətlərlə alınan, avtomatik idarə olunan maşın və mexanizmlərdən, digər texnik vasitələrdən istifadə miqyaslarının genişlənməsi bir tərəfdən əməyin mürəkkəbliyini və digər tərəfdən əmək adamlarının məsuliyyətini (işin nəticələrinə görə) xeyli artırmışdır. Deyilənlərdən əlavə əməyin mürəkkəbliyi və məsuliyyətinin artımı əməyin ödənişi üzrə məsrəflərin məhsulun maya dəyərində payının çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Əmək resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadənin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Bütövlükdə müəssisə üzrə, ayrı-ayrı istehsal sexləri, köməkçi və yardımçı istehsal sahələri, idarəetmə aparatı üzrə işçilərin faktiki sayının plana uyğun olmasını, habelə plandan kənarlaşmaların səbəblərini təyin etmək;
2. Əlavə əmək resursları cəlb etmədən istehsalın həcmnin çoxaldılmasını təmin edən daxili imkanları aşkara çıxartmaq;
3. Mövcud əmək resurslarının strukturu və dinamikasını təyin etmək;
4. İşçilərin, o cümlədən fəhlələrin sayının, tərkibi və strukturunun dəyişilməsinin, iş vaxtından istifadənin və əmək məhsuldarlığının artmasının məhsul istehsalının həcminə təsirini hesablamaq;
5. İşçi axını və onun səbəblərini təyin etmək;
6. Əmək məhsuldarlığının dinamikasını, artım templərini və onların istehsalın nəticələrinə təsirini təyin etmək;
7. Həsilat normalarının yerinə yetirilməsini, kənarlaşmaların

səbəblərini, habelə mövcud normaların istehsal texnologiyalarına və şəraitinə uyğunluğunu təyin etmək;

8. İş vaxtından istifadənin və iş vaxtı itkilərinin istehsalın həcminə təsirini təyin etmək;

9. Əməkhaqqı (əməyin ödənişi) fondu üzrə kənarlaşmaları və onların səbəblərini təyin etmək;

10. Əməkhaqqının və əmək məhsuldarlığının artım templərinin qanunauyğunluğunu təyin etmək;

11. Mövcud əmək resurslarından daha da səmərəli istifadəni, xüsusilə də, iş vaxtı itkilərinin azaldılmasını, mütərəqqi hasilat normalarının tətbiqini, mütərəqqi əməyin təşkili və ödənilməsi formalarından istifadəni, kadrların ixtisaslarının yüksəldilməsini, maddi stimullaşdırılmasını və təsərrüfatdaxili ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq.

Əmək resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadə, əmək məhsuldarlığı və əməyin ödənişi göstəricilərini təhlil etmək üçün müəssisənin biznes-planından, 1 sayılı «Əmək üzrə hesabat»dan, ona əlavə edilən 1 sayılı «İşçi qüvvəsinin və iş yerlərinin hərəkəti haqqında hesabat»dan, 2 sayılı «İdarəetmə aparatı işçilərinin sayı və onların əməyinin ödənilməsi haqqında hesabat»dan, müəssisə balansına əlavə edilən 5 sayılı hesabatdan «Müəssisənin xüsusi kapitalı və fondların hərəkəti haqqında hesabat»dan, forma 1-maliyyə adlı «Müəssisənin (təşkilatın) maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat»dan, tabel uçotu məlumatlarından, kadrların uçotu məlumatlarından, boş dayanmalara dair aktlardan, əməyin və əmək məsrəflərinin cari uçotu məlumatlarından və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

13.2. Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasının təhlili

Müəssisənin kifayət qədər əmək resursları ilə təmin olunması, iş vaxtı itkilərinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının çoxaldılması, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həllində ən vacib məsələlərdən biridir. İstehsal müəssisələrində avadanlıqlardan, maşın və mexanizmlərdən, material resurslarından effektiv istifadə, məhsul buraxılışının ahəngdarlığı, texnoloji proseslərdə itkilərin azaldılması, məsrəflərə qənaət və maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin çoxaldılması və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən digər iqtisadi göstəricilərin qənaətbəxşliyi əmək resursları ilə təmin

olunması və onlardan istifadə dərəcəsi bilavasitə asılıdır.

Müəssisənin, onun ayrı-ayrı təsərrüfat bölmələrinin əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan effektiv istifadə ayrı-ayrı kateqoriyalar, peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə, ən vacib, yəni məhsul istehsalında həlledici rol oynayan peşələr üzrə işçilərin faktiki sayını əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri, hesabat ilinin plan göstəriciləri ilə, tələbatın miqdarı ilə tutuşdurmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasına dair məlumatlar aşağıdakı 12.1 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində əsas fəaliyyət sahəsində çalışanların orta illik sayı hesabat ili üçün plana nisbətən 95,64% azalmış və keçən ilə nisbətən isə 95,30% təşkil etmişdir.

Əsas istehsal sahələrində çalışan fəhlələrin sayı da həm plana və keçən ilə nisbətən az olmuşdur.

Cədvəl 13.1

Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasına dair hesablaşma (orta illik sayı, nəfər)

İşçi heyətinin kateqoriyaları	Plan üzrə	Hesabat üzrə	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində faizlə	
				plana nisbətən	keçən ilə nisbətən
Cəmi	4010	3835	4024	95,64	95,30
O cümlədən əsas fəaliyyət üzrə	3882	3730	3998	96,08	92,30
Onlardan:					
fəhlələr	3216	3084	3314	95,90	93,06
qulluqçular	666	646	684	99,99	94,44
Onlardan:					
rəhbər işçilər	216	202	228	93,52	88,60
mütəxəssislər	450	444	456	98,67	97,37
Digər fəaliyyət sahələri (qeyri-əsas)	128	105	126	82,03	83,33

Keçən illə müqayisədə əsas fəaliyyət sahələrində çalışan işçilərin sayı keçən ilə nisbətən 4,7% (95,30-100) azalan şəraitdə fəhlələrin sayının daha çox 7,7% (92,3-100,0) miqdarında azalması, məhsul istehsalı həcmində dəyişməsi və təşkilatı-texniki tədbirlər görməklə məhsulun əmək tutumunun dəyişməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Hesabat məlumatlarından görüldüyü kimi, məhsul istehsalının həcmi planda nəzərdə tutulan 38420 mln. man. əvəzinə faktiki 39275 mln. man. olmuşdur. Deməli, planda nəzərdə tutulduğundan 855 mln.

man. (39275-38420) yaxud $\frac{39275 \times 100}{38420} - 100 = +2,2\%$ çox olmuşdur.

Məhsul istehsalı planını artıqlaması ilə yerinə yetirilən şəraitdə əsas istehsalda çalışanların 3084-3216= -132 nəfər ixtisar edilməsinə müəyyən texniki və təşkilati tədbirlər görməklə, iş vaxtı itkilərinin azaltmaqla əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına nail olmuşdur. Buradan aydın olur ki, təhlil aparılan müəssisədə istehsal fəhlələrin sayı azalan şəraitdə məhsul buraxılışı planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi intensiv amillərin hesabına olmuşdur.

Bazar rəqabəti şəraitində işləyən istehsal müəssisələrinin əksəriyyəti əsas istehsal sexlərində işlərin mexanikləşdirilməsi, daha məhsuldar, imkan daxilində avtomatik idarə olunan maşın və mexanizmlərdən, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə, texnoloji avadanlıqlarda iş yerlərinin yüksəkixtisaslı fəhlə kadrları ilə təmin olunması, iş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına daha çox, həm də yüksəkkeyfiyyətli, daxili və xarici bazarlarda baha qiymətə, həm də daha tez satılmaq ehtimalı olan hazır məhsul istehsalı üçün səy göstərir. Belə hallarda digər sahələrdə iş yerlərinin ixtisara salmaq imkanlarının məhdudluğu qeyri-müştəqim əmək və əməkhaqqı xərclərinin nisbi səviyyəsinin artımı məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına və mənfəətin çoxaldılmasına mənfi təsir göstərir. Buna görə də, təhlil zamanı əmək resurslarının strukturu öyrənilir. Bunun üçün yuxarıdakı cədvəldə verilən məlumatlarından istifadə etməklə əmək resurslarının strukturuna dair faiz göstəriciləri hesablanır və təhlil edilir. Bizim misalımızda əmək resurslarının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.2

Əmək resursların strukturunun dəyişilməsi

<i>İşçi heyətinin kateqoriyaları</i>	<i>İşçi heyətinin strukturu, %</i>			<i>Kənarlaşma %-i, +,-</i>	
	<i>hesabat ili üçün plan üzrə</i>	<i>hesabat ilində faktiki</i>	<i>keçən ildə</i>	<i>plana nisbətən</i>	<i>keçən ilə nisbətən</i>
cəmi	100,0	100,0	100,0	---	---
O cümlədən:					
Əsas fəaliyyət üzrə	96,81	97,26	99,35	+0,45	-2,09
Onlardan:					
fəhlələr	80,20	80,42	82,35	+0,22	-1,93
qulluqçular	16,61	16,84	17,0	+0,23	-0,16
Onlardan:					
rəhbər işçilər	5,39	5,26	5,67	-0,13	-0,41
mütəxəssislər	11,22	11,58	11,33	+0,36	+0,25
Digər fəaliyyət sahələri (qeyri-əsas)	3,19	2,74	0,65	-0,45	-2,09

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, əmək resurslarının ümumi həcmində əsas fəaliyyət sahələrində çalışan fəhlələrin xüsusi çəkisi keçən ilə nisbətən 1,93% azaldığı halda hesabat ilində plana nisbətən 0,22% artmışdır.

Təhlil zamanı eyni zamanda əsas və köməkçi fəhlələr arasında nisbətlər öyrənilir və bu nisbətlərin dəyişilməsi tendensiyası təyin edilir. İstehsalın miqyasları artmayan halda əsas fəhlələrin xüsusi çəkisinin köməkçi fəhlələrin xüsusi çəkisinə nisbətən üstün artımı (mənfi haldır) aşkar edildikdə, bu neqativ tendensiyanın aradan qaldırılmasını təmin edən tədbirlər planı hazırlanır və onların həyata keçirilməsinə operativ nəzarət yetirilir.

Eyni zamanda əsas fəhlələrin xüsusi çəkisinin köməkçi fəhlələrə nisbət dəyişilməsinin məhsul istehsalının həcminə təsiri hesablanır. Bu göstərici xüsusi çəki üzrə kənarlaşma faizini (plana və keçən ilə nisbətən) plan üzrə (yaxud keçən ildə) bir fəhləyə düşən orta illik hasilatın miqdarına vurmaqla təyin edilir. Köməkçi fəhlələrin sayının azaldılmasına maşın və avadanlıqların sazlanması və təmiri, istehsal və yığma sexlərində hazır məhsulun sortlaşdırılması, qablaşdırılması, etiketləşdirilməsi, daşınması və bu qəbildən olan digər köməkçi işlərin mexanikləşdirilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqində mütəxəssislər həlledici rol oynayır. Lakin bununla belə istehsalın təmərküzləşməsi və ixtisaslaşmasına qayğı ilə yanaşılan hallarda onların xüsusi çəkisinin azaldılmasına nail olmaq mümkündür. Bizim misalımızda mütəxəssislərin xüsusi çəkisi keçən ilə nisbətən 0,25 faiz, hesabat ili üçün plana nisbətən 0,36 faiz artmışdır. Belə bir şəraitdə müəssisənin rəhbərliyi vəzifə maaşlarını yüksəltmək əsasında istehsalatda yeni iqtisadi rəhbərlik metodlarını tətbiq etməklə idarəetmə əmsalının yüksəldilməsini təmin edən tədbirlər görməlidir.

Rəhbər işçilərin, digər fəaliyyət sahələrində işləyənlərin xüsusi çəkisinin həm plana və həm də keçən ilə nisbətən müvafiq surətdə 0,13 faiz, 0,41 faiz və 0,45 faiz və 0,39 faiz azalması idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, lüzumsuz ştatların ixtisar edilməsi, habelə bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun olaraq əsas fəaliyyətlə müqayisədə az effektiv digər fəaliyyət sahələrində işlərin həcmnin azaldılması ilə izah olunur.

İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı peşələr və dərəcələr üzrə fəhlə

qüvvəsinə olan tələbatın ödənilməsi yüksəkkeyfiyyətli məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının çoxaldılmasında həlledici rol oynayır. Bu və ya digər texnoloji prosesi başqa peşələrə yiyələnmiş fəhlələr, yaxud yuxarı dərəcələrdə işləri aşağı dərəcələrdə fəhlələr tərəfindən icra edildikdə, işlərin keyfiyyəti və əmək məhsuldarlığı aşağı düşür, bəzən də işlərin təkrar görünməsi, brakın düzəldilməsi, əlavə material sərfi zəruri olur. Məsrəflərin və məhsulun əməktutumunun artmasına baxmayaraq aşağı keyfiyyətdə məhsul ucuz qiymətlərlə, həm də çətin satıldığına görə istehsalın effektivliyi azalır. Aşağı dərəcədə işlərin icrası yuxarı dərəcələrdə fəhlələrə həvalə edildikdə əmək məhsuldarlığı və məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyəti artır. Bu halda əməkhaqqı xərclərinin əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımına yol verilir ki, bu da müəssisə üçün faydalı olmur. Buna görə də təhlil zamanı bütövlükdə müəssisə üzrə, ayrı-ayrı təsərrüfat vahidləri üzrə fəhlələrə olan tələbatla dair ümumi göstəriciləri təhlil etməklə yanaşı ayrı-ayrı peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.3

Ayrı-ayrı peşələr və dərəcələr üzrə fəhlələrin faktiki sayının tələbatdan artıq olması və çatışmazlığı 13.X.2008 tarixə

Peşələr	Dərəcələr						Cəmi
	I	II	III	IV	V	VI	
<u>1. Çilingər:</u>							
tələb olunur	---	---	264	212	128	---	604
vardır	---	---	203	180	136	42	561
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	---	-61	-32	+8	+42	-43
<u>2. Qaynaqçı:</u>							
tələb olunur	---	105	172	178	182	47	684
vardır	---	105	184	106	139	54	588
Tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	---	+12	-72	-43	+7	-96
<u>3. Frezerçi:</u>							
tələb olunur	---	153	118	105	164	42	582
vardır	---	188	192	101	123	65	669
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	+35	+74	-4	-41	+23	+87

<u>4. Cilalayıcı:</u>							
tələb olunur	---	192	107	130	68	12	509
vardır	---	194	195	138	72	---	599
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	+2	+88	+8	+4	-12	+90
<u>5. Yivaçan:</u>							
tələb olunur	---	14	103	101	94	22	334
vardır	---	---	103	87	82	18	290
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	-14	---	-14	-12	-4	-44
<u>6. Sair fəhlələr:</u>							
tələb olunur	102	198	167	---	---	---	467
vardır	138	234	105	---	---	---	477
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	+36	+36	-62	---	---	---	+10
<u>cəmi:</u>							
tələb olunur	102	662	931	726	636	123	3180
vardır	138	621	982	612	552	179	3084
Tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	+36	-41	+51	-114	-84	+56	-96

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, ayrı-ayrı peşələr üzrə fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Çilingərlər üzrə $561 \times 100 : 604 = 92,88\%$
2. Qaynaqçılar üzrə $588 \times 100 : 684 = 85,96\%$
3. Frezerçilər üzrə $669 \times 100 : 582 = 114,95\%$
4. Cilalayıcılar üzrə $599 \times 100 : 509 = 117,68\%$
5. Yivaçanlar üzrə $290 \times 100 : 334 = 86,83\%$
6. Sair fəhlələr üzrə $377 \times 100 : 467 = 80,73\%$

Bütövlükdə fəhlələr üzrə tələbatın ödənilməsi $3084 \times 100 : 3150 = 96,98\%$.

Deməli, məhsul istehsalında həlledici rol oynayan fəhlələrə olan tələbat bütövlükdə müəssisə üzrə $3,02\%$ ($96,98-100$), o cümlədən, çilingərlərə olan tələbat $7,12\%$, qaynaqçılar üzrə $14,04\%$, yivaçanlar

üzrə 13,17% və sair fəhlələr üzrə 19,27% kəsirlə ödənilmişdir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir elmi-texniki inqilab şəraitində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, istehsalın və əməyin təşkilində mütərəqqi üsullardan istifadə etməklə iş vaxtı itkilərinin azaldılması yolu ilə iş yerlərinin ixtisar edilməsi müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal hesab olunur.

Konkret təşkilati tədbirlər hesabına şərti azad olan fəhlələrin (işçilərin) sayı müstəqim hesablama yolu ilə müəyyən edilir. Fəhlələrin sayının ixtisar olunmasını müəyyən edərkən, bu və ya digər tədbir hesabına işçilərin sayının azalması faizi əvvəlki dövrün əmək məhsuldarlığının saxlanılması şərtilə hesabat dövründə məhsul istehsalı üçün tələb olunacaq fəhlələrin miqdarına aid edilir. Əsas istehsal fəhlələrinin azalmasının sayı, bir qayda olaraq, texnoloji proseslərdə təşkilati tədbirlərin aparılmasından əvvəlki və sonrakı dövrlərdəki əməktutumunun müqayisə olunması yolu ilə aşkar edilir. Yeni texnikanın və texnologiyaların tətbiqi üzrə təşkilati tədbirləri həyata keçirtmək üçün plan qərarları hazırlayan zaman, ilk növbədə, məhsul istehsalının çoxaldılması, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və emal zamanı xammal itkilərinin azaldılması miqdarını hesablamaqla yanaşı əsas istehsal fəhlələrinin mümkün sayının azaldılması miqdarı da təyin edilir. Əsas istehsal fəhlələrinin mümkün sayının fəhlələrin ümumi miqdarına nisbətən azalması faizi (Faf) aşağıdakı düstundan istifadə etməklə hesablanır:

$$Faf = \frac{(t_1 - t_2) \times m \times 100}{U_f}$$

Burada: Faf-tədbirdən əvvəlki dövrdəki əmək məhsuldarlığı səviyyəsi saxlanılmaqla hesabat dövründə fəhlələrin sayının azalması faizini;

- $t_1 t_2$ -tədbirin aparılmasından əvvəlki və sonrakı dövrlərdə məhsul vahidinin əməktutumunu;

- m-hesabat dövründə istehsal olunacaq məhsul vahidlərinin miqdarını;

- \bar{I}_f - tədbirdən əvvəlki dövrdə əmək məhsuldarlığı səviyyəsini saxlanılmaqla

- hesabat dövründə fəhlələrin iş vaxtı fondunu (norma-saat) göstərir.

Əlavə maliyyə resursları tələb olunan yeni texnikanın tətbiqi və mütərəqqi texnologiyalardan istifadə yolu ilə fəhlələrin sayının azal-

dılması ilə müqayisədə, sadəcə olaraq, təşkilati tədbirləri (pulsuz) həyata keçirtməklə iş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına fəhlələrin sayının ixtisar edilməsi müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən daha faydalı sayılır. İş vaxtı itkilərinin ixtisar olunmasını təmin edən təşkilati tədbirlərin fəhlələrin sayının azaldılmasına təsiri aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablanır.

$$F_{\text{haf}} = \frac{(a - v) \times 100}{100 - a}$$

F_{haf} - fəhlələrin sayının hesablama (şərti) azalması faizini;

a - əvvəlki dövrdə iş vaxtı itkisinin faizini;

v - təşkilati tədbirdən sonra iş vaxtı itkisinin azalması faizini göstərir.

Fərz edək ki, əvvəlki dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən fəhlələrin faktiki iş vaxtı itkisi 28% təşkil etmiş, hesabat dövründə aparılan təşkilati tədbirlər nəticəsində bu itki 12%-dək azaldılmışdır. Bu halda

fəhlələrin sayının hesablama azalması $\frac{28 - 12}{100 - 28} \times 100 = 22,2\%$ olur.

İş vaxtı itkilərinin azaldılmasının fəhlələrin sayının ixtisarına təsirini hesablamaq üçün, ilk növbədə, əvvəlki dövrdəki fəhlələrin sayından texniki, texnoloji və digər tədbirlər hesabına fəhlələrin azalması miqdarı çıxılır. İş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına fəhlələrin azalmasının mütləq sayını müəyyən etmək üçün hesablama (şərti) azalma faizini, başqa tədbirlər nəticəsində fəhlələrin azalması miqdarını çıxdıqdan sonra alınan göstəriciyə görə hesablamaq lazımdır.

Fərz edək ki, təhlil aparılan müəssisənin 2 saylı sexində əsas fəhlələrin sayı 420 nəfər olmuş, həyata keçirilən texniki, texnoloji və digər tədbirlər nəticəsində onların sayı 24 nəfər ixtisar edilmişdir. Bu halda boşdayanmalar, işə çıxılmamaq halları və digər iş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına fəhlələrin sayının azalması 420 nəfərə görə yox 396 nəfərə (420-24) görə hesablanır. Bizim misalımızda iş vaxtı itkilərin azaldılması hesabının fəhlələrin sayının ixtisar edilməsi miqdarı $22,2 \times 396 : 100 = 6$ nəfər olur.

Ayrı-ayrı ixtisas dərəcələri üzrə fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi də qənaətbəxş olmamışdır. Belə ki, fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi:

I dərəcə üzrə $138 \times 100 : 102 = 135,3\%$

II dərəcə üzrə $621 \times 100 : 66,2 = 93,8\%$

III dərəcə üzrə $982 \times 100 : 931 = 105,5\%$

IV dərəcə üzrə $612 \times 100 : 726 = 84,3\%$

V dərəcə üzrə $552 \times 100 : 636 = 86,8\%$

VI dərəcə üzrə $179 \times 100 : 123 = 145,5\%$ olmuşdur.

Maraqlı burasıdır ki, aşağı dərəcələrdə (1-3-cü dərəcələr) fəhlələrə olan tələbat $\frac{(138 + 621 + 982) \times 100}{102 + 662 + 931} - 100 = +2,7$ faiz artıqlaması ilə

ödənilməyi bir şəraitdə, yuxarı dərəcələrdə (4-6-cı dərəcələr) fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi $\frac{(612 + 552 + 179) \times 100}{726 + 636 + 123} - 100 = -9,4\%$

kəsirdə qalmışdır.

Müəssisədə çilingərlərin sayı 43 nəfər, deşikaçanların sayı 44 nəfər, qaynaqçıların sayı 96 nəfər tələbatdan az olduğu halda, frezerçilərin sayı 87 nəfər, cilalayıcıların sayı 90 nəfər tələbatdan çoxdur. Yüksək dərəcələrdə fəhlələrin sayı 4-cü dərəcə üzrə 114 nəfər və 5-ci dərəcə üzrə 84 nəfər tələbatdan azdır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələr bazarın tələbinə uyğun yüksək keyfiyyətli məhsul buraxılışı, məhsul çeşidlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi, unikal məhsul buraxılışı üçün daim səy göstərməlidir. Buna görə də, idarəetmə sistemi günün tələbləri səviyyəsində qurulmuş müəssisələrdə yeni peşələr üzrə, iki və daha çox peşəyə yiyələnmiş fəhlə kadrların hazırlanması, fəhlələrin ixtisaslarının artırılması planlaşdırılır. Təhlil zamanı fərdi yolla, xüsusi şagird briqadalarını təşkil etməklə, istehsalatdan ayrılmaq və ayrılmamaqla, yaxud da digər yollarla fəhlə kadrlarının hazırlanması və ixtisaslarının artırılması üzrə planın yerinə yetirilməsi öyrənilir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə tətbiqi zəruri olan indiki bazar rəqabəti şəraitində ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanması ilə yanaşı, işləyən fəhlələrin ixtisaslarının yüksəldilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İxtisasın yüksəldilməsi dedikdə, fəhlənin öz peşəsi, yaxud da başqa peşə dərəcəsinə biliyinin genişləndirilməsi, dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Təhlil zamanı: a) istehsal-texniki kursları; b) xüsusi təyin olunmuş məqsədli kursları; c) qabaqcıl əmək üsullarını öyrədən kursları; ç) qabaqcıl istehsal təcrübəsini öyrədən kursları təşkil etməklə fəhlələrin ixtisaslarının yüksəldilməsi üzrə planın yerinə yetirilməsi təyin edilir.

İşçilərin, xüsusilə də idarəetmə funksiyalarını icra edənlərin,

mühəndis-texniki işçilərin, habelə mürəkkəb texnoloji prosesləri icra edən fəhlələrin ixtisas səviyyəsi onların yaşından, iş stajlarından, təhsilindən bilavasitə asılıdır. Bir qayda olaraq, uzun bir dövr ərzində stajı olan, peşə vərdişlərinə yaxşı yiyələnmiş, orta ixtisas və ali təhsilli fəhlələrin tərkibində, bu və ya digər səbəblərdən işdən çıxma, əmək intizamının pozulması halları qismən az olur.

Təhlil apardığımız müəssisədə fəhlələrin keyfiyyətə tərkibini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.4

Müəssisənin əmək resurslarının (fəhlələrin) keyfiyyət tərkibi

Göstəricilər (fəhlə qrupları)	Hesabat ilinin sonuna	Xüsusi çəkisi, %-lə
<u>I. Yaşlarına görə:</u>		
20 yaşadək	154	5,0
21-dən 30 yaşadək	308	10,0
31-dən 40 yaşadək	555	18,0
41-dən 50 yaşadək	1049	34,0
51-dən 60 yaşadək	710	23,0
60 yaşdan yuxarı	308	10,0
Yekunu	3084	100,0
<u>II. Cinsinə görə:</u>		
Kişilər	1727	56,0
Qadınlar	1357	44,0
<u>III. Təhsilinə görə:</u>		
İbtidai	62	2,0
Natamam orta	1881	61,0
Orta, orta ixtisas	1110	36,0
Ali	31	1,0
Yekunu	3084	100,0
<u>IV. İş stajına görə:</u>		
5 ilədək	62	2,0
6 ildən 10 ilədək	555	18,0
11 ildən 15 ilədək	493	16,0
16 ildən 20 ilədək	586	19,0
21 ildən 30 ilədək	1110	36,0
31 ildən 40 ilədək	154	5,0
41 ildən yuxarı	124	4,0
Yekunu	3084	100,0

Məlumatlardan göründüyü kimi, fəhlələrin 67% (34+23+10) 40 yaşdan yuxarı, 56% kişilər, 64% (19+36+5+4) 10 ildən çox iş stajı və 37% (36+1) orta, orta ixtisas və ali təhsili olan, öz peşələrinə yaxşı yiyələnmiş fəhlələrdir. Bu, müəssisənin kadr siyasətində yaxşı hal kimi qəbul edilməlidir.

Fəhlələrin peşə və ixtisas səviyyələrinə görə təhlil zamanı ayrı-ayrı peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə təhlil etməklə yanaşı müəssisənin ayrı-ayrı sexləri və istehsal sahələrində hasilat normalarının yerinə yetirilməsində həlledici rol oynayan amillərdən biri sayılan orta tarif əmsalının (işçilərin orta dərəcəsi) dəyişilməsi göstəricilərini də hesablamaq və dinamikasını təyin etmək tələb olunur.

Təhlil apardığımız müəssisədə fəhlələrin orta tarif əmsalı:

$$\begin{array}{l} \text{Plan üzrə} \quad \frac{102 \times 1 + 662 \times 2 + 931 \times 3 + 726 \times 4 + 636 \times 5 + 123 \times 6}{3180} = 3,466 \\ \text{Faktiki} \quad \frac{138 \times 1 + 621 \times 2 + 982 \times 3 + 612 \times 4 + 552 \times 5 + 179 \times 6}{3084} = 3,294 \text{ olur.} \end{array}$$

Bütövlükdə müəssisə üzrə fəhlələrin faktiki orta ixtisas dərəcəsi hesabat ili üçün plana nisbətən $3,294 - 3,466 = - 0,172$ dərəcə aşağı düşmüşdür. Bu hal fəhlə kontingentinin tərkibində aşağı dərəcələrdə fəhlələrin xüsusi çəkisinin artması ilə izah olunur. Ayrı-ayrı sexlərdə, istehsal sahələrində işləyən fəhlələrin ixtisas dərəcələrinin onlar tərəfindən icra edilən işlərin dərəcələrinə uyğun olmasını təyin etmək üçün fəhlələrin orta ixtisas dərəcələri ilə yanaşı işlərin orta dərəcəsinə dair göstəricilər də hesablanır. Bu göstəriciləri tutuşdurmaqla sexlər, istehsal sahələri, briqadalar və i. təsərrüfat vahidlərində fəhlələrin ixtisas səviyyələrinin onlar tərəfindən icra edilən işlərin dərəcələrinə uyğun olması təyin edilir.

Ayrı-ayrı dərəcələr üzrə fəhlələrin strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, öz növbəsində, fəhlələrin orta tarif əmsallarına təsir göstərir. Bizim misalımızda aşağı dərəcələrdə fəhlələrin faktiki sayının plana nisbətən çox, əksinə yuxarı dərəcələrdə fəhlələrin sayının az olmasının orta tarif əmsalına təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilən

məlumatlardan istifadə etməklə aparılan hesablamalardan görmək mümkündür.

Cədvəl 13.5

Fəhlələrin ixtisas tərkibi

<i>Fəhlə dərəcələri</i>	<i>Tarif əmsalları</i>	<i>Fəhlələrin sayı, nəfər</i>			<i>Xüsusi çəkili, faizlə</i>		
		<i>plan üzrə</i>	<i>faktiki</i>	<i>kənarlaşma +, -</i>	<i>plan üzrə</i>	<i>faktiki</i>	<i>kənarlaşma, +,-</i>
A	1	2	3	4	5	6	7
I	1,0	102	138	+36	3,2	4,5	+1,3
II	1,22	662	621	-41	20,8	20,2	-0,6
III	1,50	931	982	+51	29,3	31,9	+2,6
IV	1,85	726	612	-114	22,9	19,8	-3,1
V	2,12	656	552	-104	20,6	17,8	-2,8
VI	2,50	103	179	+76	3,2	5,8	+2,6
YEKUNU	X	3180	3084	-96	100,0	100,0	X

Hesablamalardan göründüyü kimi, hesabat ilində fəhlələrin ümumi sayında aşağı dərəcələrdə fəhlələrin xüsusi çəkisinin plana nisbətən artması və bunun əksinə olaraq yuxarı dərəcələrdə fəhlələrin xüsusi çəkisinin azalması nəticəsində faktiki orta tarif əmsalı plana nisbətən $3,294-3,466=-0,172$ punkt aşağı düşmüşdür.

İstehsal müəssisələrində orta tarif əmsalının artması, yaxud azalması onların işə qəbul edilməsi və işdən çıxmasından bilavasitə asılıdır. Müxtəlif istehsal sahələrinin müəssisələrində, hətta eyni sahənin dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində əməyin ödənilməsi səviyyəsi, işlərin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi, iş şəraiti, sosial şəraiti (iş adamlarının sağlamlığı üçün zəruri), iş rejimi və s. kəskin surətdə fərqlənən indiki bazar münasibətləri şəraitində işçi axını böyük yer tutur. İşçi axını nəticəsində fəhlələrin, xüsusilə də ağır, insanın sağlamlığı üçün zərərli istehsal sahələrində fəhlələrin defisitliyi işdə qalan fəhlələrin daha çox işə cəlb olunmasına, əlavə növbələrin, iş vaxtını uzadılmış növbələrin təşkilinə, bayram və istirahət günlərində işlərin təşkilinə səbəb olur ki, bu da əmək və əməkhaqqı məsrəflərini artırır, istehsalın effektivini aşağı salır. Buna görə də, fəhlələrin defisitliyi, orta ixtisas dərəcələrinin aşağı düşməsi, fəhlələrin dərəcələrinin yerinə yetirilən işlərin dərəcələrinə uyğun gəlməməsi halları aşkar edildikdə fəhlə qüvvəsinin hərəkətini xarakterizə edən işə qəbul, işdən çıxma, işçi axını, daimi kəskin əmsal və digər əmsallar hesablanaraq qiymətləndirilir. Təhlil apardığımız müəssisədə fəhlə qüvvəsinin

hərəkətinə dair göstəricilər aşağıdakı 13.6 sayılı cədvəldə verilir.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi müəssisədə işdənçıxma əmsalları yüksək olmuşdur. Öz xahişinə və ya əmək intizamının pozulmasına görə işdən çıxan fəhlələrin sayı keçən ildə 353 nəfər (265+88) olduğu halda, hesabat ilində 278 nəfərədək (176+102) azalmışdır. Lakin buna baxmayaraq işdənçıxma əmsalı hələ də yüksəkdir.

Təhlil zamanı müəyyən dövr ərzində işə qəbul edilən və işdən azad olunan işçilərin cəmi sayını bütün işçilərin orta siyahı sayına bölməklə ümumi dövriyyə əmsalı hesablanır. Təqvim ili ərzində daimi siyahı tərkibdə olan işçilərin faktiki sayını ilin əvvəlinə işçilərin faktiki sayına nisbəti daimi kədr əmsalını göstərir.

Təhlil zamanı kədr axınının səbəblərinin öyrənilməsi, perspektivdə onun minimuma endirilməsini təmin edən tədbirləri görməyə imkan verir. İşçi axınının optimal həcmədək azaldılması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinin başlıca amillərindən biridir.

Cədvəl 13.6

Fəhlə qüvvəsinin hərəkəti, nəfər

Göstəricilər	Hesabat ilində	Bazis ilində
A	1	2
1. İşə qəbul edilib	514	480
2. İşdən çıxmışdır	611	652
O cümlədən:		
2.1 Oxumağa gedib	20	18
2.2 Əsgərliyə gedib	245	206
2.3 Pensiyaya çıxma və qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər səbəblərə görə	68	75
2.4 Öz xahişi ilə	176	265
2.5 Əmək intizamını pozduğuna görə	102	88
3. Fəhlələrin orta siyahı sayı	3084	3314
4. Dövriyyə əmsalları:		
işə qəbul üzrə (sət. 1:sət. 3)	0,1667	0,1448
işdən çıxma üzrə (sət. 2 : sət. 3)	0,1981	0,1967
fəhlə axını əmsalı (sət.2x4+sət2x5:sət.3)	0,0901	0,1065

Təcrübədə ayrı-ayrı yaşlarda və iş stajlarına malik fəhlələrin işdən çıxmasına dair göstəricilər kəskin surətdə fərqlənir. Bir qayda olaraq, cavan və iş stajları az olan fəhlələrin işdən çıxması əmsalları yüksək olur. Təhlil apardığımız müəssisədə yaş qrupları və iş stajları üzrə işdənçıxma əmsalları (faizlə) belə olmuşdur (cədvəl 13.7, 13.8):

Cədvəl 13.7

Yaş qrupları üzrə işdənçıxma

Göstəricilər	Cəmi	O cümlədən, yaş qrupları üzrə					
		20 yaşadək	21-25 yaşlarda	26-30 yaşlarda	31-35 yaşlarda	36-40 yaşlarda	40 yaşdan yuxarı
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1. İl ərzində işdən çıxmışdır	611	204	191	118	53	26	19
2. Yekununa nisbətən faizlə	100,0	33,4	31,2	19,4	8,7	4,2	3,1

Cədvəl 13.8

İş stajları üzrə işdənçıxma

Göstəricilər	Cəmi	O cümlədən, iş stajları üzrə					
		bir ildən az	bir ildən 3 ilədək	3 ildən 5 ilədək	5 ildən 10 ilədək	10 ildən 15 ilədək	15 ildən yuxarı
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
İl ərzində işdən çıxmışdır	611	332	150	73	31	17	8
Yekununa nisbətən faizlə	100,0	54,3	24,6	11,9	5,1	2,8	1,3

Göründüyü kimi, fəhlə axınının 64,6%(33,4+31,2) peşə seçimi olmayan 25 yaşadək gənc fəhlələrin payına düşür. Böyük iş stajına malik, peşələrini sevən və yaxşı mənimsəmiş, pensiya yaşına çatanadək işləmək arzusunda olan, müəssisə fəaliyyətinin daimiliyini dərk edən, perspektivdə iş şəraitinin yaxşılaşması və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsinə ümidlə baxan fəhlələr arasında işdənçıxma olduqca azdır.

İşçi axını yüksək və kadro çatışmazlığı olan, perspektivdə istehsalı genişləndirmək, yeni məhsul çeşidlərini mənimsəmək, istehsal profilini dəyişdirmək, yeni texnika və texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutulan müəssisələrdə fəhlə kadrlarının hazırlanması və təzədən hazırlanması planında lazım olan ixtisaslar və peşələr üzrə fəhlələrin ixtisaslarının yüksəldilməsi, iki və daha çox peşələr yiyələnmiş fəhlə kadrlarının hazırlanması nəzərdə tutulur.

Təhlil apardığımız müəssisədə kadrların hazırlanması və onların ixtisaslarının yüksəldilməsinə dair planın yerinə yetirilməsinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, fəhlə kadrlarının hazırlanması planı 21,8% və ixtisaslarının artırılması planı isə 2,4% artıqlaması ilə yerinə yetirilib. Müəssisədə fərdi təlim yolu ilə kadrların hazırlanmasına üstün yer verilir. Hazırlanan kadrların 74,7%-i bu üsulun payına düşür. Fərdi təlim yolu ilə kadrların hazırlanması ucuz başa gəldiyinə və həm də qısa bir müddət ərzində müəssisədə tətbiq olunan texnologiyaları yaxşı mənimsəmiş fəhlə kadrları hazırlamaq effektiv olduquna görə rəhbərlik bu üsulla kadr hazırlığına üstünlük vermişdir.

Cədvəl 13.9

Fəhlə kadrlarının hazırlanması və ixtisaslarının yüksəldilməsinə dair planın yerinə yetirilməsi

<i>Təlimin növü</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Planın yerinə yetirilmə %-i</i>	<i>Təlimin növü üzrə xüsusi çəkisi, %-lə</i>
<u>1. Yeni fəhlə kadrlarının hazırlanması:</u>				
a) fərdi təlim yolu ilə	185	213	115,1	74,7
b) briqada təlim yolu ilə	49	72	146,9	25,3
Yekunu	234	285	121,8	100,0
<u>2. Fəhlələrin ixtisaslarının artırılması:</u>				
a) istehsal-texniki kurslarda	288	312	108,3	40,8
b) məqsədli-təyinatlı kurslarda	192	165	85,9	21,6
c) ikinci peşənin təlimi	123	167	135,8	21,8
ç) qabaqcıl təcrübə məktəblərində	144	121	84,0	15,8
Yekunu	747	765	102,4	100,0
Cəmi	981	1050	107,0	100,0

Hesabat ilində yeni hazırlanan və ixtisaslarını artıran fəhlələrin sayı 1050 nəfər (285+765) olmuşdur ki, bu da bütün fəhlələrin $1050 \times 100 : 3084 = 34\%$ -ni təşkil edir. Yeni texnologiyaların tətbiqi və yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi zəruri olan indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində bunu müəssisə rəhbərliyinin nailiyyəti kimi qəbul etmək olar.

Proqnozda müəssisə fəaliyyətinin genişləndirilməsi, istehsal gücünün artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulduqda ayrı-ayrı kateqoriyalar və peşələr üzrə əmək resurslarına olan tələbatı və onların cəlb edilməsi mənbələrini təyin etməlidir.

13.3. Əmək resurslarından istifadənin təhlili

Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunması onlardan istifadə dərəcəsini xarakterizə etmir və təbii ki, bilavasitə məhsul, iş və xidmətlər istehsalına birbaşa təsir göstərən amil ola bilməz. Məhsul buraxılışı və onun keyfiyyəti, istehsalın ahəngdarlığı fəhlələrin sayından çox onlar tərəfindən istehsal proseslərində sərf edilən əməyin miqdarı və keyfiyyətindən, məhsuldarlıq dərəcəsindən asılıdır. Buna görə də, əmək göstəricilərinin təhlili zamanı müəssisənin əmək kollektivinin iş vaxtından istifadənin effektivliyi öyrənilir. Elm və texnikanın sürətli inkişafının indiki mərhələsində bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə əməyin intensivliyinin yüksəldilməsi, iş vaxtı itkilərinin aradan qaldırılması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən amillərdəndir.

Əmək resurslarından istifadə, ilk növbədə, iş vaxtı fondundan istifadə dərəcəsindən asılıdır. Hesabat dövrü ərzində mövcud əmək resurslarından istifadə bütün işçilər (fəhlələr) tərəfindən, bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərinin ya da adam-saatlarının miqdarına görə qiymətləndirilir.

Planlaşdırma və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə əmək resurslarından istifadəni daha da dəqiq ifadə etmək məqsədilə gələn hesabat ili üçün müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafına dair biznes planını tərtib edən zaman iş vaxtı balansını tərtib edilir və bütün hesabat dövrü ərzində onun gözlənilməsinə operativ nəzarət yetirilir. Əksər istehsal müəssisələrində, xüsusilə də, mövsümü istehsal sahələri mövcud olan, yaxud da daimi olaraq sabit miqdarda hazır məhsul alıcıları olmayan müəssisələrdə təqvim ilinin ayrı-ayrı dövrlərində əmək resurslarına olan tələbat və onlardan istifadə göstəriciləri fərqləndiyinə görə planlaşdırılan il üçün iş vaxtı balansında iş vaxtı fondu ilin ayrı-ayrı kvartalları üzrə hesablanır. İş vaxtı balansının nümunəvi forması aşağıdakı 13.10 sayılı cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.10

İş vaxtı balansı (beşgünlük həftədə bir işçi hesabı ilə)

Göstəricilər	Hesabat dövrü	Plan dövrü				
		cəmi	kvartallar üzrə			
			I	II	III	IV
1. Təqvim vaxt fondu, gün	366	365	90	91	92	92
2. Qeyri-ış günləri	93	88	19	23	25	21
o cümlədən:						
-bayram	8	5	1	3	---	1
-istirahət	85	83	18	20	25	20
-onlardan əlavə istirahət günləri	34	33	6	7	12	8
3. Təqvim iş günlərinin miqdarı (nominal fond), sət. 1-sət. 2	273	277	71	68	67	71
4. İşə çıxmayan günlərin sayı	31,2	31,2	8,0	7,7	7,6	7,9
O cümlədən:						
-növbəti və əlavə məzuniyyət	16,3	17,8	4,4	4,5	4,5	4,4
-tədris məzuniyyəti	0,8	1,1	0,4	0,3	0,2	0,2
-doğumla əlaqədar məzuniyyət	1,1	1,4	0,4	0,3	0,3	0,4
-xəstəlik	9,8	9,3	2,4	2,2	2,2	2,5
5. Qanunvericilikdə icazə verilən digər işə çıxmamalar, gün	1,8	1,6	0,4	0,4	0,4	0,4
6. Müdiriyyətin razılığı ilə işə çıxmamama, gün	0,8	---	---	---	---	---
7. Proqul (hesabat üzrə)	0,5	---	---	---	---	---
8. Bütöv gün ərzində boşdayanma (hesabat üzrə)	0,1	---	---	3	---	---
9. İldə iş günlərinin sayı (sət. 3-sət4)	241,8	245,8	63,0	60,0	59,4	63,1
10. İş gününün orta (nominal) uzunluğu, saat	7,67	7,67	7,67	7,67	7,67	7,67
11. İş günü uzunluğunun qısdılması ilə əlaqədar vaxt itkiləri, saat	0,05	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04
O cümlədən:						
-südəmər uşaqlı qadımlar üçün	0,01	---	---	---	---	---
-növbədxili boşdayanmalar (hesabat üzrə)	---	---	---	---	---	---
-bayram günlərində	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
- ağır və sağlamlıq üçün zərərli işlərdə çalışanlar üçün	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
-yeniyetmələr üçün	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
12. İş gününün orta uzunluğu, saat	7,62	7,63	7,63	7,63	7,63	7,63
13. Bir fəhlə hesabı ilə yararlı iş vaxtı fondu, saat (sət.9 x sət.12)	1842,5	1875	481	460	453	481

Qeyd 1: Qəbul edilmiş qaydaya görə iki növbəli iş rejimində və növbənin uzunluğu 8 saat qəbul edildikdə hər VIII iş şənbə günü hesab olunur.

Qeyd 2: Fəhlələrdən başqa digər işçi kateqoriyaları üzrə iş vaxtı balansı tərtib edilmir.

Qeyd 3: İş vaxtı balansı bütövlükdə müəssisə üzrə, onun əsas və köməkçi sexləri və istehsal sahələrində çalışan fəhlələr üzrə tərtib edilir.

Təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində (məsələn, hesabat ilində) iş vaxtı fondu (İVF) fəhlələrin orta siyahı sayından (F_s), orta hesabla bir fəhlə tərəfində işlənmiş günlərin sayından (I_g) və bir iş gününün orta uzunluğundan (I_{gu}) asılıdır və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$İVF = F_s \times I_g \times I_{gu}$$

İstehsal müəssisələrində obyektiv və subyektiv səbəblərdən bütöv iş günü ərzində və növbəarası boşdayanmalar zəruridir və buna görə də belə boşdayanmalar planlaşdırılır. Təhlil zamanı plandan artıq boşdayanmalar üzrə iş vaxtı itkiləri təyin edilir.

Bütöv iş günü ərzində boşdayanma adam-günlərinin miqdarını bir iş gününün uzunluğuna vurmaqla bütövlükdə iş günü boşdayanmaları üzrə plandan artıq iş vaxtı itkisi təyin edilir (adam-saat hesabı ilə).

İş gününün uzunluğuna dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı fərqi fəhlələr tərəfindən faktiki işlənmiş iş günlərinin sayına vurmaqla növbəarası boş dayanmalara görə plandan artıq iş vaxtı itkisi hesablanır (adam-saat hesabı ilə).

Təhlil zamanı əvvəlcə bütövlükdə müəssisə üzrə hesabat dövrü ərzində orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayının plana nisbətən az olmasının, habelə növbədaxili boşdayanmaların iş vaxtı itkilərinə təsiri hesablanır, bu kənarlaşmaya obyektiv və subyektiv amillərin təsiri təyin edilir. İş vaxtı itkiləri fəhlələrin iş vaxtından sonra işə cəlb edilməsinin zəruriliyi səbəbindən işlənmiş iş saatlarının miqdarı hesablanır. Təhlil apardığımız müəssisədə əmək resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumi göstəricilər aşağıdakı 13.11 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisədə mövcud əmək resurslarından tam həcmdə istifadə olunmamış, iş vaxtı itkilərinə yol verilmişdir. Orta hesabla bir nəfər fəhlə tərəfində işlənmiş günlərin sayı 4 gün, iş gününün uzunluğu isə 0,37 saat az olmuşdur. Bu səbəbdən iş vaxtı itkiləri $4 \times 3084 = 12336$ gün, yaxud $12336 \times 8 = 98688$ adam-saat olur.

Cədvəl 13.11

Əmək resurslarından istifadəyə dair hesablama

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində		Kənarlaşma (+,-)	
		plan üzrə	faktiki	keçən ilə nisbətən	plana nisbətən
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1. Fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	3210	3180	3084	-126	-96
2. Bir fəhlə tərəfindən işlənmişdir					
Gün	236	245,8	241,8	+5,8	-4,0
Saat					
3. İş gününün orta uzunluğu, saat	7,60	8,0	7,63	+0,3	-0,37
4. İş vaxtından sonra işlənmişdir, min adam-saat	22,4	---	25,6	+3,2	---

İstehsalatın və əməyin təşkilində olan qüsurlarla, yəni subyektiv səbəblərlə əlaqədar növbəarası boşdayanmalar da çox olmuşdur. Bu səbəbdən iş vaxtı itkiləri $3084 \times 241,8 \times 0,37 = 275913$ adam-saat təşkil edir. Bütövlükdə müəssisə üzrə iş vaxtı itkilərinin ümumi həcmi $1845-1966 \times 3084 = -373164$ adam-saat olur. Bunu dürüst göstərici kimi qəbul etməkdə olmaz. Belə ki, burada iş vaxtından əlavə iş vaxtı hesaba alınmamışdır. Bu göstəricini hesaba alsaq, iş gününün faktiki uzunluğu $(5690-25,6) : (3084 \times 241,8) = 7,6$ saat olur. Bu halda iş vaxtı itkisinin dəqiq miqdarı $3084 \times 241,8 \times 0,4 = 298284$ adam-saat olur.

İş vaxtı itkiləri müxtəlif obyektiv səbəblərdən kənardan alınan elektrik enerjisinin, suyun, buxarın və s. kəsilməsi və müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan, planlaşdırılmayan müdiriyyətin razılığı ilə əlavə məzuniyyətlərin verilməsi, müvəqqəti iş qabiliyyətinin itirilməsinə görə fəhlələrin xəstələnməsi, proqul, maşın və avadanlıqların nasaz olmasına görə, xammal və materialların, yanacaqın və dəstləşdirici (komplektləşdirici) məmulatların, elektrik enerjinin çatışmazlığına, habelə digər subyektiv səbəblərə görə ola bilər. Bu halda hər bir səbəb üzrə, xüsusilə müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan səbəblər üzrə iş vaxtı itkilərini ətraflı təhlil etmək lazımdır. Müəssisənin fəaliyyətindən asılı iş vaxtı itkiləri (subyektiv itkilər) məhsul istehsalını artırmaq, fəhlələri ixtisar etmək üçün təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Subyektiv səbəblərdən iş vaxtı itkiləri əlavə vəsait qoyuluşu tələb olunmayan, ancaq təşkilati tədbirlər görməklə, daha tez səfərbər

etməklə istehsalın effektivliyini yüksəltmək müəssisə üçün faydalı olur.

Təhlil zamanı təşkilati tədbirlər görməklə aradan qaldırılması mümkün olan və olmayan iş vaxtı itkilərini ayırd etmək tələb edilir.

Südəmər uşağı əmizdirmək üçün qadınlara verilən tənəffüs, yeniyetmələr üçün iş vaxtının qısaldılması üzrə vaxt itkilərin (və bu qəbildən olan digər itkilər) aradan qaldırılması mümkün olan növbədaxili itkilərə, əmək intizamının pozulmasına, kiçik bədən xəsarətinə, müdiriyyətin icazə ilə işin qabaqcadan dayandırılmasına, ağır və zərərli iş şəraitinə, ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyan tələbələrə verilən güzəştlərə görə iş vaxtı itkiləri aradan qaldırmaq mümkün olmayan növbədaxili iş vaxtı itkilərinə daxil edilir.

Aradan qaldırmaq mümkün olan iş vaxtı itkilərinin cəmi miqdarı iş vaxtı fondunun artırılmasında istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Bizim misalımızda iş vaxtı itkiləri və bu itkilərin məhsul istehsalının həcminə təsiri aşağıdakı 13.12 sayılı analitik cədvəldə və cədvəl məlumatlarına əsasən aparılan hesablamalarda verilir.

Cədvəl 13.12***Bir nəfər fəhlə hesabı ilə iş vaxtı fondu (iş vaxtı balansı)***

<i>Göstəricilər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Hesabat üzrə</i>	<i>Kənarlaşma</i>
A	1	2	3
1. Təqvim ilində günlərin sayı	365	365	---
2. Qeyri- iş günlərinin sayı (bayram və istirahət günləri)	111	111	---
3. Nominal iş vaxtı fondu (I sət.:II sət.)	254	254	---
4. Saat hesabı ilə nominal iş vaxtı fondu	2083	2083	---
5. İşə çıxmayan günlərin sayı	29,8	31,7	+1,9
O cümlədən:			
5.1 Növbəti və bütün növlərdə məzuniyyət	18,8	18,7	-0,1
5.2 Hamiləlik və doğumla əlaqədar məzuniyyət	2,8	2,8	---
5.3 Xəstəliyə görə	6,4	7,6	+1,2
5.4 Qanunvericilikdə icazə verilən digər işə çıxmamalar	1,8	1,4	-0,4
5.5 Müdiriyyətin icazəsi ilə işə çıxmamalar.	---	0,5	+0,5
5.6 Bütün gün ərzində boşdayanmalar	---	0,2	+0,2
5.7 Proqul	---	0,3	+0,3
5.8 Tədris məzuniyyəti	---	0,2	+0,2
6. Faktiki işləmişdir:			

6.1 gün hesabı ilə	224,2	222,3	-1,9
6.2 saat hesabı ilə	1838	1823	-15
7. Növbədaxili boşdayanmalar, saat hesabı ilə	52,8	55,5	+2,7
7.1 Südəmə uşaq qadınlar üçün əlavə tənəffüs	3,6	4,8	+1,2
7.2 İş gününün qısaldılması	49,2	50,7	+1,5
8. Real iş vaxtı fondunu, saat hesabı ilə	1785,2	1764,1	21,1

Bizim misalımızda işçilərin orta illik siyahı sayı 3084 nəfər, məhsul istehsalının plan həcmi 1120 mln. manatdır. Bu halda bir iş gününə düşən məhsul istehsalının plan həcmi $1120:224,2=49,96$ min man., bir iş saati hesabı ilə isə $49,96:8,2=6,09$ min man. olur (müəssisə 5 günlük iş həftəsi rejiminə də işləyir).

Müxtəlif səbəblərdən iş vaxtı itkilərinin hazır məhsul istehsalına təsiri aşağıdakı hesablamalarda verilir.

<i>Səbəblər</i>	<i>Hesablamalar</i>
1. Xəstəliyə görə işə çıxmayan günlərin sayının plana nisbətən dəyişməsi	$1,2 \times 3084 \times 49,6=183559,68$ min man.
2. Müdiriyyətin razılığı ilə işə çıxmaq	$0,5 \times 3084 \times 49,6=76483,2$ min man.
3. Proqul	$0,3 \times 3084 \times 49,6=45889,92$ min man.
4. Bütün gün davam edən sair boşdayanmalar	$0,2 \times 3084 \times 49,6=30593,28$ min man.
5. Tədris məzuniyyəti	$0,2 \times 3084 \times 49,6=30593,28$
Cəmi	367119,36 min man.

Sadaladığımız səbəblər üzrə iş vaxtı itkilərini aradan qaldırırsaydı müəssisənin əmək kollektiv hazır məhsul buraxılışının həcmi 367119,36 min man. artırardı.

Müəssisə hesabat ilində hər bir fəhlə hesabı ilə 2,7 saat növbədaxili boşdayanmalara yol vermişdir. Bu səbəbdən cəmi iş vaxtı itkisi $2,7 \times 3084:8,2=68280$ saat, məhsul istehsalının plana nisbətən azalması həcmi isə $2,7 \times 3084 \times 6,09 = 50710,2$ man. olur.

Əlavə vəsait xərcləmədən ancaq təşkilati tədbirlər görməklə aradan qaldırmaq mümkün olan iş vaxtı itkiləri, yəni ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondu $(2,7 \times 3084)+1110=8326,8$ gün olur. Müəssisənin rəhbərliyi ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondundan istifadə edə bilmədiyinə görə, il ərzində $8326,8:224,2=37$ fəhləni əlavə işə cəlb etmək məcburiyyətində olmuşdur.

Müəssisədə növbədaxili boşdayanmaların artımı $2,7 \times 3084 = 8326,8$ saat olmuşdur ki, bu da hər gündə $8326,8 : 1785,2 = 5$ fəhlənin işə çıxmasına bərabərdir.

İş vaxtı itkilərinin cəmi miqdarı hesabat dövründə təyin olunmuş vaxt (faktiki iş vaxtından əlavə işlənmiş vaxtı çıxmaqla hesablanan) ərzində bütün fəhlələr tərəfindən işlənmiş vaxtın miqdarından, fəhlələrin faktiki sayına görə təzədən hesablanan məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışına dair plan tapşırığını yerinə yetirmək üçün iş vaxtının miqdarını çıxmaqla da təyin edilir.

İdarəetmədə analitik işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə iş vaxtı itkilərinin hesablanmasını asanlaşdırmaq üçün aşağıdakı formulalardan istifadə edilir.

$$\dot{I}c = (F_1 - \dot{I}^{cm}) - (FS_o - F_o \times F_1)$$

$$\dot{I}c = FS_1 - (FS_o : F_o \times F_1)$$

Bu göstəricini ($\dot{I}c$) faktiki işlənmiş vaxtdan fəhlələrin faktiki sayına görə korrektə edilmiş plan iş vaxtını çıxıb alınan nəticəyə iş vaxtından əlavə işlənmiş saatların miqdarını əlavə etməklə də təyin etmək olar. Bu halda formula belə olur:

$$\dot{I}c = FS_1 - (FS_o : F_o \times F_1) + \dot{I}_{os}$$

İş vaxtı itkilərinin cəmini bir fəhləyə düşən faktiki iş vaxtı itkisini fəhlələrin faktiki sayına vurub, alınan nəticəyə iş vaxtından əlavə iş saatlarının miqdarını əlavə etməklə də hesablamaq olar. Bu halda formula aşağıdakı kimi olur:

$$\dot{I}c = F_1^{bs} - (F_o^{bs} : F_o - F_1)$$

Burada: $\dot{I}c$ - cəmi iş vaxtı itkisi;

F_o, F_1 - fəhlələrin orta siyahı sayı;

$FS_o - FS_1$ - bütün fəhlələr tərəfindən işlənmiş cəmi iş saatlarının plan və faktiki miqdarı;

\dot{I}_{os} - iş vaxtından əlavə işlənmiş vaxtın faktiki miqdarı tərəfindən;

F^{bs} - bir fəhlə tərəfindən işlənmiş vaxt, saat hesabı;

\dot{I}^{cm} - qeyri məhsuldar iş vaxtı.

İstehsal müəssisələrində çətin və düzəldiləsi brak məhsul istehsalı, brakın düzəldilməsi, habelə texnoloji prosesdən kənarlaşma işlərinin görülməsinə əmək məsrəfləri qeyri-məhsuldar xərclər hesab olunur. Qeyri-məhsuldar əmək məsrəfləri məhsulun maya dəyərinin tərkibində əməkhaqqı xərclərinin mütləq və nisbi ifadədə artmasına səbəb olur. Satış bazarlarında rəqabət mübarizəsi daim güclənən indiki şəraitdə bazara çıxartmaq üçün seçilən məhsulun xarici görünüşün, etiketlərin,

qablaşdırmanın müasirləşdirilməsi və i.a məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar olmayan işlərə əmək məsrəfləri də qeyri-məhsuldar xərclərdir.

Təhlil zamanı bu qəbildən olan qeyri-məhsuldar əmək məsrəfləri ayrıca təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Qeyri məhsuldar əmək məsrəfləri

Göstəricilər	Məbləği, mln. manat
1. Əmtəlik məhsulun həcmi	39275,6
2. İstehsal fəhlələrinin əməkhaqqı	4512,2
3. Brakdan olan itkilər (əməkhaqqı)	35,8
4. Material məsrəfləri	19682,2
5. Brakın düzəldilməsinə məsrəflər	5,6
6. Bütün fəhlələrin əməkhaqqı	8574,8
7 Fəhlələr tərəfindən işlənmiş saatların miqdarı	7325
8. Brakın düzəldilməsi ilə əlaqədar xərclər	1,3

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə brak məhsulun hazırlanmasına və düzəldilməsinə qeyri-məhsuldar əmək məsrəflərini hesablamaq üçün aşağıdakı göstəricilər təyin edilir:

1) Əmtəlik məhsulun maya dəyərində bilavasitə texnoloji proseslərdə işləyən istehsal fəhlələrinin əməkhaqqının xüsusi çəkisi:

$$4512,2:39275,6:100=11,49\%$$

2) Qəti brak edilmiş məhsulun maya dəyərində əməkhaqqı məbləği:
35,8 x 11,49:100=4,1 mln. man.;

3) İstehsal edilmiş əmtəlik məhsulun maya dəyəri göstəricisindən xammal və material, komplektləşdirici məlumat və yarımfabrikatlarla əlaqədar məsrəfləri çıxıldıqdan sonra alınan məsrəf məbləğində istehsal fəhlələrinin əməkhaqqının xüsusi çəkisi:

$$4512,2 : (39275,6-19682,2) \times 100 = 28,94;$$

4) Brak məhsulun düzəldilməsi ilə məşğul olan fəhlələrin əməkhaqqı:
5,6 x 28,94:100=1,56 mln. man.;

5) Orta hesabla bir iş saatına düşən əməkhaqqı:
8574,8:7325=1,17 min man.;

6) Qəti brakda və onun düzəldilməsində fəhlələrin əməkhaqqı:
4,1+1,56=5,66 mln. man.;

7) Brak məhsulun hazırlanması və onun düzəldilməsinə iş vaxtı sərfi:
6,9:1,17=5,90 min adam-saat.

13.4. Məhsulun əməktutumunun təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrində məhsulun (işin, xidmətin) əməktutumunun azaldılması məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını və mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Əmək məsrəflərinin, xüsusilə ağır əl əməyin və iş adamlarının sağlamlığı üçün zərərli işlərlə əlaqədar məsrəflərin azaldılması əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən böyük ehtiyat mənbəyidir.

Əməktutumunu-hazırlanan bütün məhsula, məhsul vahidinə, yaxud müəyyən texnoloji əməliyyatın yerinə yetirilməsinə sərf olunan iş vaxtı göstəricisidir. Məhsul vahidinin əmək tutumu müəyyən çeşiddə (növdə) məhsulun hazırlanmasına iş vaxtı fondunu həmin ayda məhsulun natural, yaxud şərti natural ifadədə miqdarına bölməklə hesablanır (norma-saat, adam-saat hesabı ilə). Planlaşdırma və təhlil işlərində ümumi (əmtəəlik) məhsulun 1 manatına əmək məsrəfləri adlı əməktutumunu göstəricisindən də istifadə edilir. Bu göstərici bütün məhsul istehsalına cəmi iş vaxtı fondunu məhsul buraxılışının həcminə bölməklə təyin edilir və məhsulun 1 manatına canlı əmək sərfini xarakterizə edir.

İstehsal prosesində elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə, texnikanın və istehsal texnologiyaların, istehsalın və əməyin təşkili formalarının daim təkmilləşdirilməsi, daha asan emal olunan material resurslarından istifadə (məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən), qeyri-məhsuldar əmək məsrəflərinin aradan qaldırılması, işlərin mexanikləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, satınalma yarımfabrikatlardan və komplektləşdirici məlumatlardan istifadə, iş vaxtı itkilərinin azaldılması, kadrların ixtisaslarının və peşə vərdişlərinin artırılması məhsul istehsalına əmək məsrəflərinin azaldılmasını və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən əsas amillərdir.

Əməktutumunun təhlilində məhsulun əməktutumunu üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikası, onun dəyişilməsi səbəbləri, məhsulun udul əməktutumunun dəyişilməsi və dinamikası, sadaldığımız göstəricilər üzrə keçən illə, hesabat ili üçün planla müqayisədə kənarlaşmaların səbəbləri və onların məhsulun əməktutumuna təsiri təyin edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada sadə analitik cədvəl tərtib edilir (bax 13.13 cədvəl).

Cədvəl 13.13

Məhsulun əmək tutumunun təhlili

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində		Göstəricinin artım səviyyəsi, %-lə		
		plan	faktiki	plan keçən ilə nisbətən	faktiki keçən ilə nisbətən	faktiki plana nisbətən
A	1	2	3	4	5	6
1. Əmtəəlik məhsul, mln. man.	37115	38420	39275	103,5	105,8	102,2
2. Fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	3210	3136	3084	97,7	96,1	98,3
3. Bir fəhlə tərəfindən işlənmişdir, adam-saat	1794	1838	1823	102,4	101,6	99,2
4. Cəmi işlənmişdir, adam-saat (sət.3x sət.2)	5758740	5763968	5622132	100,1	97,6	97,6
5. 1 mln. man. məhsulun udul əməktutumu, saat (sət. 4 ; sət.1)	155,2	150,0	143,1	96,6	92,2	95,4
6. Orta hesabla 1 iş saatına məhsul istehsalı, min man. (sət.1:sət.4)	6,445	6,665	6,986	103,4	108,4	104,8

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ili üçün qəbul edilmiş planda fəhlələrin orta illik sayını keçən ilə nisbətən 1,7% (98,3-100) ixtisara salınan şəraitdə əmtəəlik məhsul istehsalını 3,5% (103,5-100) artırmaq, başqa sözlə, əmək məsrəflərinə qənaət etmək, fəhlələrin sayını azaltmaq nəzərdə tutulmuşdu.

Fəhlələrin sayı keçən ilə nisbətən 126 nəfər ixtisara salınan şəraitdə əmtəəlik məhsulun keçən ilə nisbətən 5,8% (105,8-100) və hesabat ili üçün plana nisbətən 2,2% artması şəraitində iş vaxtı fondunun keçən ilə nisbətən 2,4% (97,6-100) və hesabat ili üçün plana nisbətən 2,4% (97,6-100) azalması əmək məsrəflərinə qənaətin nəticəsidir. Bu hal, öz növbəsində, məhsulun əməktutumuna müsbət təsir göstərmişdir. Məhsulun əməktutumunun keçən ilə nisbətən azaldılmasına dair plan tapşırığı $(150 \times 100 : 155,2) - 100 = -3,4\%$ -dir. Hesabat ilində əməktutumunun keçən ilə nisbətən aşağı salınması $(143,1 \times 100 : 155,2) - 100 = -7,8\%$ miqdarında olmuşdur.

Əməktutumunun azaldılması əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmişdir. Qəbul edilmiş planda əmək məhsuldarlığının (1 iş saatına məhsul istehsalının) keçən ilə nisbətən 3,4% yüksəldilməsi

nəzərdə tutulduğu halda, onun faktiki səviyyəsi keçən ilə nisbətən 8,4%, hesabat ili üçün plana nisbətən isə 4,8% çox olmuşdur.

Əməktutumunun azaldılmasına dair faktiki göstərici planda nəzərdə tutulduğundan $7,8-3,4=4,4\%$ çox olmuş və nəticədə orta hesabla 1 iş saatına məhsul istehsalı $8,4-3,4=5,0\%$ artmışdır.

Məlumatlardan görüldüyü kimi məhsulun əməktutumu keçən ilə nisbətən 7,8%, plana nisbətən 4,6% azalan şəraitdə məhsul istehsalı artımı hesabına əmək məhsuldarlığı müvafiq surətdə 8,4% və 4,8% artmışdır. Deməli, məhsulun əməktutumu ilə əmək məhsuldarlığı arasında tərs mütənəsnəlik mövcuddur. Çünki məhsulun ümumi udel əməktutumu və fəhlələrin iş vaxtının 1 saatına məhsul istehsalı göstəricilərinin keçən ilə və plana nisbətən dəyişilməsi eyni amillərin təsiri nəticəsində olur.

Əməktutumuna dair ümumi göstəricilərin təhlili əməktutumunun azaldılması ehtiyatlarının aşkar edilməsində az əhəmiyyət kəsb edir. Çoxlu çeşiddə məhsul buraxan müəssisələrdə ayrı-ayrı çeşidlərin, hətta istehsalın texniki səviyyəsi, istehsal texnologiyaları, istehsalın və əməyin təşkili formaları fərqlənən səxlərdə istehsal olunan eyni çeşiddə məhsulun əməktutumu fərqlənir. Belə bir şəraitdə əməktutumunu yüksək olan məmulatların istehsalı müəssisə üçün faydalı olur. Buna görə də əməktutumuna dair ümumi göstəriciləri təhlil etməklə yanaşı həm əməktutumunu yüksək olan məmulatları istehsaldan götürmək və həm də əməktutumunun aşağı salınması ehtiyatlarını aşkara çıxartmaq və bunları səfərbər etmək məqsədilə ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə əməktutumunu göstəriciləri təhlil edilir. Bizim misalımızda əsas məhsul çeşidləri üzrə əməktutumunu göstəricilərinə dair məlumatlar aşağıdakı 13.14 cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.14

Məhsul çeşidləri üzrə udel əməktutumunu göstəricilərinin təhlili

Məhsul çeşidi	İstehsalın həcmi, ədəd		Udel əməktutumunu, adam-saat		Məhsul buraxılışına əmək məsrəfləri, adam-saat		
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	plan üzrə (sət.1 x sət.3)	faktiki məhsula plan üzrə (sət. 2 x sət. 3)	faktiki
A	1	2	3	4	5	6	7
«A»	26400	28855	8,4	6,2	221760	242382	178901
«B»	28200	29158	10,5	9,1	296100	306159	265338
«C»	24500	30120	12,6	10,4	308700	379512	313248
Yekunu	79100	87433	10,4	8,7	826560	928053	757487
						+101493	-69073

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi bütün çeşidlər üzrə buraxılan məhsulun faktiki əməktutumu planda nəzərdə tutulduğundan $757487-826560=-69073$ adam-saat, yaxud $\frac{69073}{826560} \times 100 = 8,4\%$ azalmışdır. Lakin bunu dəqiq göstərici kimi qəbul etmək olmaz. Çünki məhsul istehsalının faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan $87433-79100=8333$, yaxud $8333 \div 79100 = 10,5\%$ çox olmuşdur. Buna görə də, məhsul istehsalının faktiki həcminə görə əmək məsrəflərinin plana nisbətən artmasının dəqiq miqdarı $928053-826560=+101493$ adam-saat olur. Udel əməktutumunun aşağı düşməsi hesabına faktiki məhsul istehsalına əmək sərfi $757487-928053=-170566$ adam-saat azalmışdır.

Məhsulun əməktutumunun azalması ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə əməktutumunun və məhsul buraxılışının strukturunun dəyişilməsi hesabına ola bilər. Bu amillərin əməktutumunun orta səviyyəsinə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Məhsulun orta əməktutumu bu qədər olmuşdur:

1. Plan üzrə $\frac{826560}{79100} = 10,4$ adam-saat;
2. Hesablama (şerti) $\frac{757487}{79100} = 9,6$ adam-saat;
3. Faktiki $\frac{757487}{87433} = 8,7$ adam-saat

Bütün məhsulun faktiki orta əməktutumu planla müqayisədə $8,7-10,4=-1,7$ adam-saat azalmışdır. Bu kənarlaşmaya əsas iki amilin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Ayrı-ayrı məlumatların əməktutumunun plana nisbətən aşağı düşməsi əməktutumunun $9,6-10,4=-0,8$ adam-saat azalmasını təmin etmişdir.

2. Məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik hesabına məhsulun əməktutumu $-0,9(8,7-9,6)$ adam-saat aşağı düşmüşdür.

İki amilin təsirinin cəmi $(-0,8)+(-0,9)=-1,7$ adam-saat olur. Yaxud balans bərabərliyi: $8,7-10,4=(-0,8)+(-0,9)$; $-1,7$ adam-saat $=-1,7$ adam-saat. Deməli hesablamalar düzdür.

Bazar rəqabəti şəraitində yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, buraxılan məhsul çeşidlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xarici görünüşünün yaxşılaşdırılması hazır məhsulun daha tez, həm də baha qiymətlərlə

reallaşdırılması üçün zəruri şərtidir. Bir qayda olaraq yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi canlı əmək məsrəflərinin və əməkhaqqı xərclərinin artması ilə müşahidə olunur. Yeni mənimsənilən məhsul çeşidləri üzrə əməktutumunun ilk anlarda artması və sonralar tədricən aşağı düşməsi təbii hal hesab olunur. Lakin bazar rəqabəti müəssisədə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, davamlılığının artırılmasını, rəqabət qabiliyyətinin çoxaldılmasını tələb edir. Bu problemlərin həlli ilə əlaqədar olaraq əmək məsrəfləri və əməkhaqqı xərclərinin artımı, məhsulun əməktutumunun yüksəlməsi ilə müşahidə olunur. Çünki, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, modernləşdirilməsi, davamlılığının artırılması əlavə əmək və əməkhaqqı məsrəflərini tələb edir. Yeni çeşiddə məhsullar bazarlarda baha qiymətlərlə satıldığına görə belə məhsul çeşidləri üzrə istehsalın genişləndirilməsi müəssisə üçün faydalı olur. Məhsulun modernləşdirilməsi, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar olaraq əmək və əməkhaqqı məsrəflərinin artım tempi ilə müqayisədə satış qiymətinin üstün artım tempi təmin olunan hallarda məhsulun əməktutumunun artımı faydalı sayılır. Lakin yüksək keyfiyyətli modernləşdirilmiş məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə çətin emal olunan materiallardan istifadə, əlavə texnoloji əməliyyatların (işlərin) görülməsi də məhsulun əməktutumunun artmasına səbəb olur.

Məsələn, fərz edək ki, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq baha və çətin emal olunan materiallardan istifadə, yüksəkixtisaslı fəhlələrin işə cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq material məsrəfləri 15,0%, əmək məsrəfləri 12%, əməkhaqqı məsrəfləri daha çox 148%, sair məsrəflər 1,4% artan halda hazır məhsulun bazar qiyməti 41,4% artmışdır.

Bu halda reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyəri 31,2% (15,0+14,8+1,4) artan şəraitdə satış qiymətinin 41,4% artımı, məhsul vahidinə mənfəətin 10,2% (41,4-31,2) üstün artımı əməktutumunun, yəni məhsul vahidinə əmək sərfinin 12% yüksəlməsinin effektivini xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, satışın həcmnin artması, daha yüksək qiymətlər hesabına əldə edilən nağd qazanc (yeni çeşiddə və yüksək keyfiyyətdə hazır məhsul nisyə satılmır) məmulatın əməktutumunun artması ilə əlaqədar əlavə xərcləri üstələyir. Buna görə də, təhlil zamanı məhsulun əməktutumu və keyfiyyətini, maya dəyəri, satışın həcmi və mənfəət göstəricilərini qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənmək tələb olunur.

Əməktutumu istehsal fəhlələri tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsindən də asılıdır. Bu səbəbdən də əməktutumu üzrə planın yerinə yetirilməsini hərtərəfli, dəqiq qiymətləndirmək və əmək məhsuldarlığının artırılmasını, fəhlələrin ixtisar edilməsini təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq üçün götürə əməkhaqqı alan fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi təhlil edilir. Bizim misalımızda hesabat ilində hasilat normalarının yerinə yetirilməsini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı 13.15 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.15

Götürə əməkhaqqı alan fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi

<i>Hasilat normalarının yerinə yetirilməsi, %-lə</i>	<i>Orta faiz</i>	<i>Götürə əməkhaqqı alan fəhlələrin sayı</i>	<i>Yekuna nisbətən %-lə</i>
80-90-dək	85	140	4,5
91-100-dək	95	257	8,3
101-110-dək	105	817	26,5
111-120-dək	115	746	24,2
121-130-dək	125	607	19,7
131-140-dək	135	326	10,6
141-150-dək	145	191	6,2
		3084	100,0

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə götürə əməkhaqqı alan bütün istehsal fəhlələri tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsinə dair orta səviyyə (HN_{yy}) təyin edilir. Bizim misalımızda bu göstərici:

$$HN_{yy} = \frac{(140 \times 85) + (257 \times 95) + (817 \times 105) + (746 \times 115) + (607 \times 125) + (326 \times 135) + (191 \times 145)}{3084} = \frac{11900 + 24415 + 85785 + 85790 + 75875 + 44010 + 27695}{3084} = 115,26\% \text{ olur.}$$

Müəssisənin hesabat ili üçün iqtisadi və sosial inkişafı planında (biznes planında) götürə əməkhaqqı alan bütün fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi 108% nəzərdə tutulmuşdur. Əməktutumunun azaldılması üzrə planın artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi hesabına götürə əməkhaqqı alan fəhlələrin əmək məhsuldarlığı üzrə plan tapşırığını $(115,26 - 108) \div 100 = +6,72\%$ artıqlaması ilə yerinə yetirə bilmişdir.

Bu nailiyyətlərlə yanaşı 397 (140+257) fəhlə hasilat normalarına dair planı yerinə yetirə bilməmişdir.

$817+746=1563$ fəhlə, yaxud bütün fəhlələrin $1563 \times 100:3084 = 50,68\%$ -i hasilat normalarının yerinə yetirilməsi səviyyəsinə dair orta göstəriciyə nail ola bilməmişdir. Belə bir şəraitdə həmin fəhlələrin iş yerlərində hasilat normalarının reallığını, texniki keyfiyyətini və texniki cəhətdən əsaslandırılmış hasilat normalarının fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını ətraflı təhlil etmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın və əməyin təşkili formalarının təkmilləşdirilməsi əlavə vəsait qoymadan əmək və əməkhaqqı məsrəflərinə qənaətin, əməktutumunun azaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin ən sərfəli üsuludur. Buna görə də, təhlil zamanı əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məsrəflərinə mütləq qənaət, əmək məsrəflərinin aşağı salınması dərəcəsi, habelə əmək məhsuldarlığının artımı göstəriciləri hesablanır və qiymətləndirilir. Sadaladığımız göstəricilər aşağıdakı düsturlardan istifadə etməklə təyin edilir:

1. Əmək məsrəflərinə mütləq qənaət (adam-gün və ya adam-saat hesabı ilə) bu düsturla müəyyən edilir:

$$E_t = (t_o - t_h)N;$$

2. Əmək məsrəflərinin aşağı salınması dərəcəsini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$A_t = \frac{t_o - t_h}{t_o} \times 100$$

3. Əməyin təşkilinin nəticəsində əmək məhsuldarlığının artımı aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablanır:

$$\Theta_t = \frac{t_o}{t_h} \times 100$$

Burada: E_t - təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində (adətən 1 il) əmək məsrəflərinə mütləq qənaəti (adam-gün və ya adam-saat hesabı ilə);

A_t - əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məsrəflərinin aşağı salınması dərəcəsini;

Θ_t - əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığının artımını;

t_o - əsas dövrdə, yəni təkmilləşdirməyə qədərki dövrdə əmək prosesinin yerinə yetirilməsinə adam-gün (adam-saat), hesabı ilə əmək sərfini;

t_h - hesabat dövründə, yəni təkmilləşdirmədən sonrakı dövrdə əmək

prosesinin yerinə yetirilməsinə adam-gün (adam-saat) hesabı ilə əmək sərfini;

N-bütövlükdə müəssisə və ya onun ayrı-ayrı sexləri və təsərrüfat vahidləri üzrə prosesin yerinə yetirilməsi hallarının sayını göstərir.

Əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məsrəflərinə və əməkhaqqı xərclərinə qənaət məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə təsir göstərir. Bu təsir aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablanır:

$$M_a = \frac{M_o - M_n}{M_o}$$

Burada: M_a -əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində məhsul vahidi maya dəyərinin əməkhaqqı xərclərinə qənaət hesabına azalması faizini;

M_o -təkmilləşdirmədən əvvəlki dövrdə maya dəyərinin tərkibində əməkhaqqı xərclərinin xüsusi çəkisini (faizlə);

M_n -təkmilləşdirmədən sonrakı dövrdə məhsulun maya dəyərinin tərkibində əməkhaqqı xərclərinin xüsusi çəkisini (faizlə) göstərir.

İnsanlara bir şəxsiyyət kimi özünü əmək prosesində, yaradıcı fəaliyyətdə göstərmək imkanları verən indiki azad bazar iqtisadiyyatında fizioloji, psixoloji, estetik, sanitariya-gigiyena, ixtisas, təhsil və i.a. amillər də əmək məsrəflərinə, məhsulun əməktutumuna, əmək məhsuldarlığına və digər göstəricilərə təsir göstərir. Bu qəbildən olan amillərin əmək göstəricilərinə təsirinin hesablanması çox çətindir. Ona görə də iqtisadçılar bu amillərin təsirini müəssisədə çalışan digər mütəxəssislərlə birgə hesablayır.

13.5. Əmək məhsuldarlığının təhlili

İstehsalın miqyasları artdıqca, daxili və xarici bazarlarda rəqabət gücləndikcə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində əməyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal proseslərində fəaliyyət göstərən adamların əməyinin effektivliyi əmək məhsuldarlığı ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığı insanların məqsədəuyğun fəaliyyəti olmaqla yanaşı istehsalın effektivliyinin ən mühüm göstəricilərdən biridir. O, maddi istehsalda vaxt vahidi ərzində yaradılan məhsulun miqdarı, yaxud məhsul vahidində adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfinin miqdarı ilə ölçülür.

Bazar rəqabəti şəraitində əmək məhsuldarlığının artırılması üzrə planın işlənib hazırlanması, bu planı hazırlayan zaman planlaşdırılan dövrdə elmi-texniki tərəqqi, əmək adamların mədəni-texniki səviyyəsinin

artırılması, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, əməyin nəticələrinə görə işçilərin maddi və mənəvi maraqlarının gücləndirilməsi və digər amillərin hesaba alınması, onun reallaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə daimi nəzarətin təmin edilməsi idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir. Bu, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrdə əmək məhsuldarlığına dair göstəricilər yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilmir və hər bir təsərrüfat subyekti tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilir, iqtisadi və sosial inkişafı planında (biznes planında) nəzərdə tutulur.

Bu planda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən bütün texniki, texnoloji, təşkilati tədbirləri hesaba almaqla yanaşı əmək məhsuldarlığının orta əməkhaqqına (maddi stimullaşdırma tədbirləri ilə əlaqədar ödəmələr də daxil olmaqla) nisbətən üstün artımı nəzərdə tutulur ki, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlərin effektivliyi təmin olunsun.

Əmək məhsuldarlığının təhlili prosesində plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi, onların artıqlaması ilə, yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi səbəbləri və hər bir səbəbin təsiri öyrənilir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə dair plan tapşırıqlarının reallığı əsaslandırılır, müəssisədə (ayrı-ayrı sexlərdə və digər təsərrüfat vahidlərində) mövcud olan əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları (təsərrüfatdaxili) aşkara çıxarılır, onlardan istifadəni təmin edən konkret təşkilati-texniki tədbirlər hazırlanır (hesablamalarla əsaslandırılmış), habelə əmək məhsuldarlığının artımının istehsalın həcminə, fəhlələrin sayına, əməyin ödənişi fonduna, məhsulun maya dəyərinə, mənfəətin həcmi və istehsalın rentabelliyyəsinə təsiri təyin edilir.

Təhlilin ilk mərhələsində əmək məhsuldarlığı səviyyəsi və onun dinamikaı öyrənilir. Əmək məhsuldarlığı səviyyəsini hesablamaq və qiymətləndirərkən onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Əmək məhsuldarlığını xarakterizə edən bütün göstəricilər üç qrupa bölünür: ümumi (ümumiləşdirici), hissəvi və köməkçi (ara) göstəricilər.

Ümumi göstəricilərə orta hesabla bir işçiyə, bir fəhləyə, orta illik bir adam-gününə, bir adam-saatına məhsul istehsalına dair göstəricilər daxildir. Bu göstəricilər dəyər ifadəsində planlaşdırılır və təhlil edilir. Ümumi məhsulun, əmtəəlik məhsulun 1 manatına (min manatına, milyon manatına) adam-gün (adam-saat, adam-saniyə) hesabı ilə əmək sərfinə dair göstəricilər də əmək məhsuldarlığı səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərdir.

Hissəvi göstəricilər bu və ya digər çeşiddə (növdə) məhsul vahidinə əmək sərfini (əmək tutumunu), yaxud orta hesabla bir adam-gününə, bir adam-saatına natural ifadədə müəyyən çeşiddə (növdə) məhsul buraxılışını xarakterizə edir.

Köməkçi (ara) göstərici müəyyən növdə işin (texnoloji prosesin) bir vahidinə adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfini, yaxud vaxt vahidi ərzində yerinə yetirilən işin miqdarını göstərir. Əmək məhsuldarlığının artımı planlarında ancaq iki göstərici hesablanır: sənaye-istehsal heyətinin orta siyahı sayının 1 nəfərinə (1 fəhləyə) orta illik məhsul istehsalı və mühüm məhsul növlərinin əmək tutumu (adam-gün, adam-saat hesabı ilə). Həmin planda əmək göstəriciləri mütləq rəqəmlərlə hesablanır və hesabat ilindən əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nisbi səviyyəsinin dəyişməsi göstərilir.

Əmək məhsuldarlığının dəqiq planlaşdırılması onun artması səviyyəsini, templərini və təsir göstərən amilləri, habelə əmək məhsuldarlığının və orta əməkhaqqının artım templərini təyin etməyə imkan verir. Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və təhlilində dəyər və natural (məhsul, iş, xidmət istehsalına dair bəzən də şərti natural) göstəricilərdən istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq qiymətlər daim dəyişilən və məhsulun qiymətləndirilməsində müxtəlif üsullardan (orta satış qiyməti, uçot qiyməti, FIFO, LIFO və bazar qiymətləri ilə qiymətləndirmə) istifadə olunan indiki şəraitdə istehsalın və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində, o cümlədən, əmək məhsuldarlığının təhlilində natural və şərti-natural göstəricilərdən daha çox istifadə olunur.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi planının hazırlanmasına bəzən dövründə gözlənilən əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin təyin edilməsindən başlanır. Bu halda bir işləyən, bir fəhlə hesabı ilə orta hasilatın səviyyəsinə və orta artım tempinə təsir göstərən amillər təhlil edilir.

Amilli təhlil əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir. Əmək məhsuldarlığının amilli təhlili ilə əlaqədar analitik işlərə plan-iqtisad xidməti işçiləri ilə yanaşı iqtisadi təhlil bürosunun, əməyin norma-laşdırılması bürosunun işçiləri, habelə digər əməkdaşlar da cəlb edilir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən daxili ehtiyatların çox hissəsi istehsal texnologiyalarında olduğunu nəzərə alsaq mühəndis-texniki işçilərin, xüsusilə texnoloqların, habelə normalaşdırıcıların təhlil işlərinə cəlb edilməsi ehtiyatların daha dəqiq təyin edilməsi və onlardan az miqdarda əmək və material sərfi, təşkilatı tədbirlər görməklə istifadəni təmin edən əməli, iqtisadi cəhətdən faydalı tədbirlərin

hazırlanması üçün vacibdir. Belə təhlilin nəticələrindən istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən təşkilatı-texniki tədbirlər planının hazırlanmasında və əsaslandırılmasında istifadə edilir.

Təhlilin nəticələrinə əsasən hazırlanan hər bir tədbir məhsulun (işin, xidmətin) əməktutumunun azaldılmasını təmin edən halda qəbul olunur. Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və təhlili proseslərində:

1. İstehsalatda struktur irəliləmələrin, yəni məhsul istehsalının ümumi həcmində ayrı-ayrı məhsulların xüsusi çəkilərin dəyişilməsinin;

2. İstehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin: istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının; yeni texnologiyaların tətbiqinin; istifadədə olan avadanlıqların modernləşdirilməsinin; materiallardan, yanacaqdan və elektrik enerjiddən istifadənin yaxşılaşdırılmasının; istehlak olunan xammal, material, yanacaq və elektrik enerjinin daha effektivliyi ilə əvəz edilməsinin;

3. İdarəetmənin, istehsalın və əməyin təşkilinin, habelə istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi: iş normalarının və xidmət zonasının artırılması, iş vaxtı itkiləri ilə yanaşı brakdan olan itkilərin minimuma endirilməsi, hasilat normalarını yerinə yetirməyən fəhlələrin azaldılması; mövsümü istehsallarda iş dövrünün dəyişdirilməsi;

4. Məhsul istehsalı həcmının dəyişirilməsi: ayrı-ayrı məhsul növlərinin və istehsalların xüsusi çəkilərinin dəyişdirilməsi və i.a. birinci və ikinci dərəcəli amillərin əmək məhsuldarlığına təsiri təyin edilir.

Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün müxtəlif hesablama üsullarından, formulalardan, alqoritmlərdən istifadə edilir. Məsələn, fərz edək ki, bazis ilində sənaye istehsal heyətinin tərkibində istehsal fəhlələrinin sayı 3,2 min nəfərdir. Malalanlarla bağlanılan müqavilələrə və onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə görə planlaşdırılan ildə istehsalın həcmi 11% artırmaq tələb olunur. Bu halda bazis ilinin əmək məhsuldarlığı səviyyəsinə görə istehsal fəhlələrinin plan sayı $3,2 \times 1,11 = 3,552$ min nəfər olur.

Bazar iqtisadiyyatı mənfəətlilik səviyyəsi aşağı olan, çətin reallaşdırılan məhsul çeşidləri üzrə istehsal miqyaslarının azaldılması hesabına nisbətən yüksək mənfəətli çeşidlər üzrə istehsalın daim genişləndirilməsini tələb edir ki, bu da struktur irəliləmələr ilə nəticələnir.

İstehsalatda struktur irəliləmələrin əmək məhsuldarlığına təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\dot{I}F_{nq} = \sum \dot{I}F_{bs} \times \dot{I}_{ina} - FS_{\xi}$$

Burada: $\dot{I}F_{nq}$ - istehsal fəhlələrinə nisbi qənaəti;

$\dot{I}F_{bs}$ - istehsal fəhlələrinin bazis ilində sayını (nəfər);

\dot{I}_{ina} - plan dövründə istehsalın həcmi artması əmsalını;

FS_{ξ} - bütövlükdə müəssisə üzrə fəhlələrin şərti sayını göstə

rir. Yeni avadanlıqlardan istifadə və işlədilən avadanlıqların modernləşdirilməsi hesabına fəhlə qüvvəsinə qənaət (F_{nq}) aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir:

$$F_{nq} = \frac{A \times 100}{A_1 \times 100 + A_2 \times \Theta M_a} \times 100 - \frac{T_i}{T_t}$$

Burada: A -avadanlıqların cəmi miqdarını;
 A_1 -texniki təkmilləşdirməyə ehtiyacı olmayan avadanlıqların miqdarını;
 A_2 -yeni və modernləşdirilmiş avadanlıqların miqdarını;
 ΘM_a -yeni və ya modernləşdirilmiş avadanlıqlardan istifadə edildikdə əmək məhsuldarlığının artım faizini;
 T_i -yeni yaxud modernləşdirilmiş avadanlıqlardan istifadə aylarının sayını;
 T_t -plan dövründə təqvim aylarının sayını göstərir.

Bunu misalla izah edək. Aşağıda verilən məlumatlardan istifadə etməklə yeni tokar dəzgahlarının işə salınması və metalkəsən avadanlıqlarının modernləşdirilməsi nəticəsində fəhlə qüvvəsinə qənaəti hesablayaq (bax: 13.16 sayılı cədvəl).

Yuxarıda verilən formuladan istifadə etməklə fəhlə qüvvəsinə qənaəti (faizlə) hesablayaq:

Cədvəl 13.16

Avadanlıqlardan istifadə göstəriciləri

<i>Göstəricilər</i>	<i>Avadanlığın növü</i>	
	<i>tokar dəzgahı</i>	<i>metalkəsən</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
1. Bazis dövrünün sonuna avadanlıqların ümumi sayı, ədəd	30	20
2. Yeniləri ilə əvəz etmək tələb olunan avadanlıqların sayı, ədəd	10	---
3. Planlaşdırılan dövrdə modernləşdirilməsi nəzərdə tutulan avadanlıqların sayı, ədəd	---	20
4. Yeni və modernləşdirilmiş avadanlıqlardan istifadə müddətləri	1/VII	1/VIII
5. Yeni və modernləşdirilmiş avadanlıqların istifadədə olanlarla müqayisədə məhsuldarlığının artımı, faizlə	30	20
6. Həmin avadanlıqlara xidmət işlərində çalışan fəhlələrin sənaye-istehsal heyətinin sayına nisbətə xüsusi çəkisi, %	5	6,4

-yeni avadanlıqların işə salınması nəticəsində əmək resurslarına qənaət:

$$F_{nq} = \left(100 - \frac{30 \times 100}{20 \times 100 + 10 \times 130} \times 100\right) \times \frac{6}{12} = 4,5\% ;$$

-avadanlıqların modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək resurslarına qənaət:

$$F_{nq} = \left(100 - \frac{60 \times 100}{40 \times 100 + 20 \times 120} \times 100\right) \times \frac{5}{12} = 2,6\% \text{ olur.}$$

İdarəetmənin, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin, işçilərin, fəhlələrin sayının azaldılmasına və son nəticədə əmək məhsuldarlığına təsiri də müxtəlif formulalardan, hesablama üsullarından istifadə etməklə təyin edilir.

Təhlil zamanı əvvəlcə hesabat dövründə orta illik siyahı sayının, orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayının, iş gününün uzunluğunun və bir iş saati ərzində məhsul istehsalı miqdarının plana nisbətən dəyişilməsinin ümumi məhsulun həcmində artmasına (azalmasına) təsiri təyin edilir. Bizim misalımızda sadaladığımız göstəricilər üzrə kənarlaşmalar aşağıdakı 13.17 sayılı analitik cədvəldə verilir.

*Cədvəl 13.17**Əmək məhsuldarlığının amilli təhlili üçün göstəricilər*

<i>Göstəricilər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma +, -</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Müqayisəyə gələn qiymətlərlə əmtəəlik məhsulun həcmi, mln. man.	38420	39275	+855
2. İstehsal fəhlələrinin orta illik sayı, nəfər	3180	3084	-96
3. Bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmişdir, adam-gün	245,8	241,8	-4
4. Bir iş gününün uzunluğu, adam-saat	8,2	7,63	-0,57
5. Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı, min man.	5,9942	6,9027	+0,9085

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində əmtəəlik məhsulun faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan 855 mln. man. çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əmək resursları və onlardan istifadəni xarakterizə edən əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün əvvəlcə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır.

HESABLAMALAR

- I. $3180 \times 245,8 \times 8,2 \times 5,9942 = 38420$ mln. man.;
- II. $3084 \times 245,8 \times 8,2 \times 5,9942 = 37260$ mln. man.;
- III. $3084 \times 241,8 \times 8,2 \times 5,9942 = 36653$ mln. man.;
- IV. $3084 \times 241,8 \times 7,63 \times 5,9942 = 34106$ mln. man.;
- V. $3084 \times 241,8 \times 7,63 \times 6,9027 = 39275$ mln. man.

Hesablamalar üzrə yekun məlumatlarından istifadə etməklə əsas amillərin istehsalın həcminə təsirini hesablayaq:

1. İstehsal fəhlələrin orta illik siyahı sayının plana nisbətən 96 nəfər azalması nəticəsində əmtəlik məhsulun faktiki həcmi planla müqayisədə $37260 - 38420 = -1160$ mln. man. azalmışdır.

2. Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərin sayının 4 adam-gün azalması əmtəlik məhsul istehsalı həcminin $36653 - 37260 = -607$ mln. man. azalmasına səbəb olmuşdur.

3. İş gününün orta uzunluğunun $-0,57$ adam-saat azalması istehsalın həcmində $34106 - 36653 = -2547$ mln. man. azalması ilə nəticələnmişdir.

4. Bir adam-saat ərzində faktiki məhsul istehsalı miqdarının planda nəzərdə tutulduğundan $+0,9085$ min man. çox olması nəticəsində əmtəlik məhsulun həcmi $39275 - 34106 = +5169$ mln. man. artmışdır. Bütün amillərin təsirinin cəmi: $(-1160) + (-607) + (-2547) + (+5169) = +855$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$39275 - 38420 = (-1160) + (-607) + (-2547) + (+5169); +855$ mln. man. = $+855$ mln. man.

Deməli, hesablamalar düzdür.

İstehsal müəssisələrində əməktutumuna təsir göstərən istehsalın texniki səviyyəsi, qeyri-məhsuldar iş vaxtı, istehsalın və əməyin təşkili və i.a. bu qəbildən olan amillər, habelə məhsul istehsalının strukturunun və kooperativləşdirmə səviyyəsinin dəyişməsi, öz növbəsində, orta hesabla bir adam-saatına məhsul istehsalının miqdarına, son nəticədə isə əmtəlik məhsul istehsalının ümumi həcminə təsir göstərir. Təhlil zamanı bu qəbildən olan ikinci dərəcəli amillərin əmək məhsuldarlığına və istehsalın həcminə təsiri də təyin edilir.

13.6. Əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən istifadənin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin əmək resursları ilə təchiz olunması, məhsulun (iş və xidmətlərin) əməktutumu və əmək məhsuldarlığı səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri əməyin ödənilməsinə məsrəflərlə qarşılıqlı əlaqəli surətdə təhlil etmək lazımdır. Çünki, məhsulun həcmnin artması (azalması), məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklərin əməktutumuna təsiri, əmək məhsuldarlığının dəyişilməsi, öz növbəsində, əməyin ödənilməsi səviyyəsinə təsir göstərir.

Əməkhaqqının artımı normativləri və iqtisadi stimullaşdırma fondlarının formalaşması, əmək məhsuldarlığının və orta əməkhaqqının nisbətləri, əməkhaqqı stavkalari (dərəcələri), maaşlar və mükafat ödəmələri ciddi surətdə dövlət tərəfindən tənzimlənmə təcrübəsi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə istehsalın effektiv idarə edilməsi üçün yaramır. Buna görə də, indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarına əsaslanaraq fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinə əməyin ödənilməsi məsələlərinin həllində maksimum müstəqillik verilmişdir. Qanunvericiliyə görə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Lakin bununla belə dövlət əməyin ödənilməsi səviyyəsinin minimum həddini təyin etməklə əməyin ödənilməsi səviyyəsini az da olsa tənzimləyir. Eyni zamanda, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində əməyin ödənilməsi və onun artımının məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasına baxmayaraq, işçilərin əməyin ödənilməsinin onlar tərəfindən sərf edilən əməyin miqdarı və keyfiyyətindən, əmək kollektivi işinin son nəticələrindən asılılığı əmək adamlarının sosial müdafiəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin rolu əməyin minimal təminatlı ödənilməsi səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənən, habelə vergi sistemi və vergi siyasəti ilə müəssisə tərəfindən istehlak fonduna yönəldilən vəsaitin həcminə təsir göstərən, əməyin ödənilməsi ilə əlaqədar bütün məsələlər əmək bazarı tərəfindən müvafiq keyfiyyətdə əməyə olan tələbatdan və təklifdən asılı olaraq həll olunan indiki şəraitdə istehsal müəssisələri əməyin ödənişi fondunu istehsal fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqələndirməklə planlaşdırmağa daha çox səy göstərməlidir.

Fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektləri özlərinin iqtisadi inkişaf

planlarında əməkhaqqı (əməyin ödənişi) fondunun həcmi təyin edən zaman məhsulun maya dəyərində əməkhaqqı xərclərin xüsusi çəkisinin azaldılması, əmtəlik məhsulun 1 manatına əməkhaqqı xərclərinin aşağı salınması, istehsalın həcmi artırılması və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar olaraq əməkhaqqı məsrəflərinin mütləq artımı şəraitində nisbi qənaətə nail olmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları hesaba almalıdır.

İndiki şəraitdə əmək məhsuldarlığının artımı ilə əlaqədar olaraq əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin artımı zəruridir. Bu halda əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən elə təsərrüfatcasına istifadə etmək lazımdır ki, əmək məhsuldarlığının artım tempi əməyin ödənilməsinə üstələsin.

İstehsal müəssisələrində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi və strukturu malalanlarla bağlanan müqavilələrə və onlardan qəbul edilən sifarişlərə əsasən tənzimlənən, bazarın tələbinə uyğun olaraq məhsul çeşidləri daim təzələnən və məhsulun modernləşdirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilən, vəsait mənbələri tapıldıqca istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi problemlərini zaman-zaman həll edən indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müəssisə üçün iqtisadi inkişaf (biznes) planını tərtib edən zaman planlaşdırılan normativ əməkhaqqı fondunun daim korrektə edilməsini tələb edir. Buna görə də, əməyin ödənilməsi fondundan istifadəni, onun plana nisbətən mütləq və nisbi artımını təhlil etməzdən əvvəl, yuxarıda sadəldığımız arqumentləri hesaba almaqla plan əməkhaqqı fondunu korrektə etmək tələb olunur.

Başqa sözlə desək, məhsulun 1 manatı (1000 manatı, milyon manatı) hesabı ilə texnoloji əmətutunun dəyişilməməsi şəraitində məhsul buraxılışının artımı (azalması), əmətutunun artması və ya azalmasına təsir göstərən struktur irəliləmələri (çəşid dəyişiklikləri), kooperativ göndərmələri, satınalma komplektləşdirici məlumatlardan və yarımfabrikatlardan istifadə miqyasları üzrə kənarlaşmaları hesaba almaqla əməkhaqqı fondunun normativ (plan) həcmi korrektə etdikdən sonra əməkhaqqı fondundan istifadəni təhlil etmək məqsəddə uyğundur.

Əməkhaqqı fondundan istifadənin təhlili zamanı, ilk növbədə, onun faktiki həcmi planla müqayisədə mütləq və nisbi artımı, yaxud azalması təyin edilir.

Əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalar bütövlükdə müəssisə, onun ayrı-ayrı sexləri və təsərrüfat bölmələri, habelə işçi kateqoriyaları üzrə əməyin ödənilməsinə faktiki vəsait sərfi məbləğlərini əməkhaqqının plan fondunda nəzərdə tutulan müvafiq göstəricilərlə tutuşdurmaqla təyin edilir.

Lakin əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalar əməkhaqqı fondundan istifadəni, başqa sözlə desək, əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən istifadəni dürüst xarakterizə etmir. Çünki kənarlaşma göstəriciləri məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini təyin etmədən hesablanır.

Əməkhaqqı fondunun plan həcmi məhsul istehsalının plan həminə görə təyin edilir. Hazır (əmtəlik) məhsul istehsalının faktiki həcmi isə əksər hallarda planda nəzərdə tutulduğu qədər olmur, çox və ya az olur. Deməli, əməkhaqqı fondunun plan və faktiki həcminə dair göstəricilər müqayisəyə gəlməyən göstəricilər hesab olunur. Bu səbəbdən də əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalarla yanaşı nisbi kənarlaşmalar da təyin edilir.

Nisbi kənarlaşmaları hesablamaq üçün əvvəlcə məhsul istehsalı planının artıqlaması (yaxud kəsirlə) yerinə yetirilməsini hesaba almaqla plan əməkhaqqı fondu korrektə edilir. Başqa sözlə desək, məhsul istehsalının faktiki həcminə görə əməkhaqqı fondunun plan həcmi (hesablama göstərici) təyin edilir. Məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsi əmsalını əməkhaqqı fondunun plan həcminə vurmaqla məhsulun faktiki həcmi üçün plan əməkhaqqı fondu təyin edilir. Əməkhaqqı fondunun faktiki həcmi hesablama əməkhaqqı fondu ilə tutuşdurmaqla əməkhaqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma təyin edilir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal müəssisələrində nisbi sabit əməkhaqqı xərcləri istehsalın həcmi artıb-azalmasından asılı olmayaraq dəyişilməz qalır. Buna görə də, təhlil zamanı məhsul istehsalının həcmi mütənəsb olaraq dəyişilən (artıb-azalan) əməkhaqqı fondu korrektə edilir və nisbi kənarlaşmaları təyin edən zaman korrektə edilmiş göstəricilərdən istifadə edilir.

Təhlili apardığımız müəssisədə işçilərin, o cümlədən, fəhlələrin orta illik siyahı sayının və əmək məhsuldarlığının plana nisbətən dəyişilməsinin məhsul istehsalının həcminə təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatların təhlilinə dair hesablamalardan görmək olar (13.18 sayılı cədvəl).

Cədvəl 13.18

Əməkhaqqı və əmək məhsuldarlığının təhlili

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +,-
A	1	2	3
1. Məhsul istehsalının həcmi, mln. man.	38420	39275	+855
2. İşçilərin orta illik sayı, nəfər	3430	3371	-59
O cümlədən: fəhlələr	3156	3084	-72
3. Əməkhaqqı fondu, mln. man.	8209	8278	+69
O cümlədən: fəhlələrin	7953	8002	+49
4. Bir işçinin orta illik əməkhaqqı, min man.	2393	2456	+63
O cümlədən: bir fəhlənin orta illik əməkhaqqı	2520	2656	+139
5. Əməkhaqqı fondunun ümumi məhsulda payı, %lə	21,37	21,08	-0,29
O cümlədən: fəhlələrin	20,70	20,37	-0,33

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşma, yəni plana nisbətən artma 69 mln. man., o cümlədən fəhlələrin əməkhaqqı fondu üzrə 49 mln. manatdır. Lakin bunu mənfi hal kimi qəbul etmək olmaz. Belə ki, əməkhaqqı fondu $+69 \times 100 : 8209 = +0,84\%$ artan şəraitdə ümumi məhsulun artımı $+855 \times 100 : 38420 = +2,22\%$ çoxalmışdır. Bu səbəbdən də əməkhaqqı fondunun ümumi məhsulun həcminə nisbəti planda nəzərdə 21,37%-dən 21,08%-dək aşağı düşərək 0,29% azalmışdır. Başqa sözlə desək, məhsulun hər manatına normativdə nəzərdə tutulduğundan 0,29 man. az əməkhaqqı məsrəfləri olmuşdur.

Əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalara iki əsas amil-işçilərin orta siyahı sayının və bir işçinin orta illik (aylıq, kvartallıq) əməkhaqqının plana (bazis ilinə) nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir.

Əsas iki amilin təsiri sadə hesablama yolu ilə təyin edilir.

İşçilərin (fəhlələrin) orta siyahı sayına dair faktiki və plan göstəriciləri arasındakı «+» və ya «-» fərqi plan üzrə bir işçinin orta illik əməkhaqqı məbləğinə vurmaqla işçilərin orta illik siyahı sayının plana nisbətən artması, yaxud azalmasının təsiri təyin edilir.

Bir işçinin (fəhlələnin) orta illik əməkhaqqına dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı «+» və ya «-» fərqi işçilərin (fəhlələrin) faktiki orta illik siyahı sayına vurmaqla bir işçinin orta illik

əməkhaqqının plana nisbətən dəyişilməsinin, başqa sözlə desək, əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsinin əməkhaqqı fondu üzrə plandan kənarlaşmaya təsiri təyin edilir.

Bu üsulla hesablama çox asandır. Lakin çoxlu sexləri, yardımçı və köməkçi istehsal sahələri olan müəssisələrdə bütün işçi kateqoriyaları üzrə əsas iki amilin təsirini hesablamaq üçün çoxlu hesablamalar aparmaq tələb olunur. Buna görə də, təhlil işlərində hesablama (şərti) göstəricinin köməyi ilə əsas iki amilin təsirinin hesablanması üsuluna üstünlük verilir.

Bu halda işçilərin (fəhlələrin) faktiki orta illik sayını plan üzrə bir işçinin orta illik əməkhaqqı məbləğinə vurmaqla alınan hesablama (şərti) əməkhaqqı fondu məbləğindən plan üzrə əməkhaqqı məbləğini çıxmaqla, işçilərin (fəhlələrin) orta illik sayının plana nisbətən dəyişilməsinin və faktiki əməkhaqqı fondundan hesablama göstəricini çıxmaqla isə orta hesabla bir işçinin orta illik əməkhaqqının plana nisbətən dəyişilməsinin əməkhaqqı fondu üzrə kənarlaşmaya təsiri hesablanır.

İşçilərin orta illik sayı 59 nəfər, o cümlədən fəhlələrin sayı 72 nəfər azalan şəraitdə əməkhaqqı fondunun faktiki həcmi planla müqayisədə müvafiq surətdə 69 mln. manat və 49 mln. manat çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əsas iki amilin təsiri aşağıdakı qaydada hesablanır:

Hesablama, yəni işçilərin faktiki orta illik sayına və bir işçinin plan üzrə orta illik əməkhaqqı məbləğinə görə əməkhaqqı fondu $3371 \times 2,293 = 8067$ mln. man. olur.

Əsas iki amilin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. İşçilərin faktiki orta illik sayının plana nisbətən 59 nəfər azalması nəticəsində əməkhaqqı fonduna mütləq qənaət $8067 - 8209 = -142$ mln. man. olur.

2. Bir fəhlənin orta illik əməkhaqqının 63 min man. artması nəticəsində faktiki əməkhaqqı fondunun plana nisbətən artımı $8278 - 8067 = +211$ mln. manat olur. İki amilin təsirinin cəmi əməkhaqqı fondu üzrə ümumi kənarlaşma məbləğinə bərabər olduqda hesablamalar düzgün sayılır.

İki amilin təsirinin cəmi $(-142) + (+211) = +69$ mln. manatdır.

Yaxud balans bərabərliyi:

$8278 - 8209 = (-142) + (+211)$;

69 mln. man. = +69 mln. man.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Fəhlələrin faktiki əməkhaqqı fondunun plana nisbətən 49 mln.

man. artımına əsas iki amilin təsiri də eyni qaydada hesablanır.

Bazar münasibətləri şəraitində əməkhaqqı sisteminin səmərəliliyini yüksəltmək, işçilərə verilən əlavə ödəmələrin və mükafatların miqdarını onların əmək töhfələri ilə daha sıx əlaqələndirmək, əməyin ödənilməsində bərabərlik ünsürlərini aradan qaldırmaq, işdə yol verilən nöqsanlar üçün maddi və mənəvi məsuliyyətini gücləndirmək məhsul istehsalının artırılmasını, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, son nəticədə isə istehsalın effektivliyini təmin edən zəruri şərtlərdir. Bu şərtlərə əməl edildikdə əməyin ödənilməsi səviyyəsi yüksələn şəraitdə belə əməkhaqqı fonduna nisbi qənaət təmin olunur.

Bizim misalımızda əməkhaqqı fondu üzrə mütləq artıq xərc 69 mln. manatdır. Lakin ümumi məhsulun faktiki həcmi 2,22% artan şəraitdə faktiki əməkhaqqı fondunun 0,84% artımın bədxərclik kimi qəbul etmək olmaz.

Məhsul istehsalının artımını hesaba almaqla əməkhaqqı fondunun plan həcmi $1,222 \times 8209 = 10031$ mln. man. olur. Bu halda əməkhaqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma $8273 - 10031 = -1753$ mln. man. olur. Deməli, müəssisədə əməkhaqqı fondu üzrə nəinki artıq xərcə (69 mln. man.) yol verilmişdir, əksinə əməyin ödənilməsi məsrəflərinə 1753 mln. man. qənaət edilmişdir.

Əməkhaqqı fondundan istifadənin təhlili zamanı sadəcə olaraq əsas iki amilin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bazar münasibətləri şəraitində çoxlu amillərin təsiri altında dəyişilən fəhlələrin əməkhaqqı ümumi məhsulun dəyərində böyük yer tutur. Bizim misalımızda əmtəlik məhsulun hər manatına düşən fəhlələrin əməkhaqqı xərci plan üzrə 20,7 qəp. və faktiki 20,37 qəp.-dir.

Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinə məsrəflər, ümumiyyətlə 2 yerə bölünür:

1. Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin dəyişilən hissəsi;
2. Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin dəyişilməyən hissəsi.

Əməkhaqqı fondunun dəyişilən hissəsi götürə tarifləri üzrə ödəmələrin, istehsalın nəticələrinə görə mükafatların, daimi hissəsi isə tarif dərəcələri üzrə vaxtamuzd ödəmələrin, iş vaxtından sonra işləmələrinə (planlaşdırılmayan), iş stajına və müəssisənin günahı üzündən boşdayanmalara görə ödəmələrin plana nisbətən dəyişilməsi ilə əlaqədar artıb azala bilər. Bunlardan başqa, mükafatlı və sabit əməkhaqqı alan fəhlələrin məzuniyyətinin ödənilməsi üzrə məsrəflərin, qulluqçuların əməyin ödənilməsi üzrə məsrəflərinin plana nisbət-

tən dəyişilməsi də əməkhaqqı fondu üzrə kənarlaşmalara təsir göstərir. Bizim misalımızda əməyin ödənilməsi növləri üzrə əməkhaqqı fondundan kənarlaşmalar aşağıdakı (13.19 sayılı) analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.19

Əməkhaqqı fondundan istifadənin təhlili

Göstəricilər	Əməkhaqqı məbləği, mln. man.		
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +,-
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Fəhlələrin əməkhaqqının dəyişilən hissəsi	6252	6196	-56
1.1 Götürə rassenkalar üzrə	5524	5444	-80
1.2 İstehsalın nəticələrinə görə mükafat	728	752	+24
2. Fəhlələrin əməkhaqqının sabit hissəsi	1701	1806	+105
2.1 Tarif dərəcələri üzrə vaxtamuzd əməkhaqqı	1441	1368	-73
2.2 Əlavə ödəmələr	260	438	+178
2.2.1 İş vaxtından əlavə işləmələrinə görə	---	39	+39
2.2.2 İş stajına görə	260	253	-7
2.2.3 Müəssisənin təqsiri üzündən boşdayan- malara görə	---	146	+146
3. Məzuniyyət məbləğlərini hesaba almadan fəhlələrin əməkhaqqının cəmi (sət.1+sət.2)	7953	8002	+49
4. Fəhlələrin məzuniyyətlərinin ödənilməsi	94	104	+10
4.1 Dəyişən hissəyə aid	74	80	+6
4.2 Sabit hissəyə aid	20	24	+4
5. Qulluqçuların əməyinin ödənilməsi	162	172	+10
6. Ümumi əməkhaqqı fondu (sət.3+sət.4+sət.5)	8209	8278	+69
O cümlədən:			
6.1 Dəyişən hissə (sət 1+sət.4x1)	6325	6300	-25
6.2 Sabit hissə (sət.2-sət. 4) x (sət.2+sət.5)	1884	1978	+94
7. Ümumi əməkhaqqı fond-n həcmində xüsusi çəkisi			
7.1 Dəyişən hissənin	77,0	76,0	-1,0
7.2 Sabit hissənin	23	24	+1,0

Bir qayda olaraq, əməyin ödənilməsi üzrə sabit (daimi) xərclərə aid hissə (fəhlələrin tarif dərəcələri üzrə əməkhaqqı, qulluqçuların vəzifə maaşları üzrə əməkhaqqı, bütün növlərdə əlavə ödəmələr, qeyri-sənaye işçilərinin əmək haqları və onlara müvafiq məzuniyyət ödəmələri üzrə məbləğlər) məhsul istehsalı həcmnin artması və ya azalmasından asılı olmayaraq sabit qalır. Bizim misalımızda məhsul is-

tehsal planı 1,0222% artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Bu halda ancaq istehsalın həcmi ilə əlaqədar əməkhaqqı fondunun dəyişən hissəsini korrektə etmək tələb olunur. Başqa sözlə desək, götürə əməkhaqqı alan fəhlələrin əmək haqlarını, istehsalın nəticələrinə görə fəhlələrə və idarə heyətinə verilən mükafat məbləğlərini və dəyişən əməkhaqqının müvafiq hissəsini korrektə etmək tələb olunur.

Bizim misalımızda məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsi faizi 102,22, yaxud 1,0222, əmsalını ancaq əməkhaqqı xərclərinin dəyişən hissəsinə tətbiq edildiyini nəzərə alsaq, əməkhaqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma $8278 - (6326 \times 1,0222 + 1883) = 8278 - (6466 + 1883) = 8278 - 8349 = -71$ mln. man. olur.

Əməkhaqqı fondunun dəyişən hissəsinə məhsul istehsalının həcmiminin, istehsal edilən məhsulun strukturunun, məhsulun udul əməktutumunun, adam-saatına orta əməkhaqqının dəyişilməsi təsir göstərir.

Bu amillərin əməkhaqqı üzrə mütləq və nisbi kənarlaşmalara təsirini hesablamaq üçün plan və hesabat göstəriciləri ilə yanaşı müəyyən hesablama göstəricilərini də təyin etmək və zəncirvariyyə-dəyişmə üsulundan istifadə etməklə təhlil aparmaq lazım gəlir.

Əməkhaqqı fondu üzrə mütləq və nisbi kənarlaşmaları təyin etmək üçün hesablanan göstəricilər:

	mln. man.
Əməkhaqqı fondu	
1. Plan üzrə	6326
2. Plan strukturunda məhsulun faktiki həcminə görə (6326 x 1,0222)	6466
3. Məhsul istehsalının faktiki həcminə və faktiki strukturuna görə təzədən hesablanan plan üzrə	6629
4. Faktiki əməktutumu və əməyin ödənilməsinin plan səviyyəsində faktiki	6101
5. Faktiki	6300
Plandan kənarlaşma:	
A) mütləq kənarlaşma (6300-6326)	-26
B) nisbi kənarlaşma (6300-6466)	-166

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisədə fəhlələrin əməkhaqqı fonduna həm mütləq və həm də nisbi qənaət edilmişdir. Bu götürə əməkhaqqı alan fəhlələrin əmək məhsuldarlığının onların əməyinin ödənilməsi ilə müqayisədə üstün artımı, məhsul istehsalında struktur irəliləmələrlə əlaqədar olaraq əməktutumu az olan məhsul

çəşidlərinin xüsusi çəkisinin artımı nəticəsində ola bilər. Bizim misalımızda məhsulun udel əməktutumunun azalması əməkhaqqı fonduna mütləq və nisbi qənaətdə həlledici rol oynamışdır. Bunu aşağıdakı verilən dəyişən əməkhaqqı fonduna ayrı-ayrı amillərin təsirinə dair hesablamadan görmək olar.

Cədvəl 13.20

***Əməkhaqqı fondunun dəyişilən hissəyə müxtəlif
amillərin təsirinə dair hesablama***

<i>Təsir göstərən amil</i>	<i>Əməkhaqqı fonduna mütləq təsir</i>	<i>Əməkhaqqı fonduna nisbi təsir</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
1. Məhsul istehsalının həcmi	6466-6326=+140	---
2. İstehsal edilən məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik	6629- 6466=+163	+163
3. Məhsulun udel əməktutumunun azalması	6101-6629=-528	-528
4. Əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsi	6300-6101=+199	+199
Yekunu	-26	-166

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə yeni texnika və texnologiyalardan istifadə edən, yeni məhsul çəşidlərini mənimsəyən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı artmaqdadır. Təsərrüfat subyektlərində məhsul (iş) vahidi istehsalına sərf olunan iş vaxtının elmi əsaslandırılmış, nizama salınmış həcmi (adam-saatla, dəqiqə ilə) təyin etməkdə çətinlik çəkdiklərinə görə vaxta görə əməkhaqqı sisteminin tətbiqinə üstünlük verir (bazar iqtisadiyyatına keçməzdən əvvəl ayrı-ayrı sahələrin müəssisələri üçün əmək sərfi normaları ixtisaslaşdırılmış sahə elmi-tədqiqat institutları və laboratoriyaları tərəfindən hazırlanıb, istehsal müəssisələrinə çatdırılırdı). Bu səbəbdən də indi dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində hasilat normasının qəbul oluna bilməyəcəyi və ya ayrıca ödəmənin qeyri-məqsədəuyğun olduğu işlərdə çalışan fəhlələrə vaxta görə əməkhaqqı hesablanır və ödənilir. Son illərdə məhsulun əməktutumunda, əməkhaqqı fondunun ümumi həcmində vaxtamuzd əmək və əməkhaqqı məsrəflərinin payı artmaqda davam edir. Buna görə də, təhlil prosesində vaxta görə əməkhaqqı fondundan istifadə göstəriciləri ayrıca araşdırılır.

Cədvəl 13.21

**Vaxtamuzd (vaxta görə) əməkhaqqı fondunu
xarakterizə edən göstəricilər**

<i>Göstəricilər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənar- laşma, +, -</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Vaxtamuzd əməkhaqqı alan fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	212	240	+28
2. Təqvim ilində bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərin orta sayı	242	234	-8
3. İş növbəsinin orta uzunluğu, adam-saat	8	7,6	-0,4
4. Vaxtamuzd əməkhaqqı fondu, milyon manatla	485	565	+80
5. Bir fəhlənin əməkhaqqı, min manatla:			
a) orta illik	2288	2354	+66
b) orta hesabla bir adam-günü	9,454	10,060	+0,606
c) orta hesabla bir adam-saatına düşən	1,182	1,324	+0,142

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi vaxtamuzd əməkhaqqı fondunun faktiki məbləği planda nəzərdə tutulduğundan 80 mln. manat çox olmuşdur. Vaxtamuzd əməkhaqqının plana, keçmiş dövrlərə nisbətən artmasına (azalmasına): fəhlələrin orta siyahı sayının, orta hesabla bir fəhlə tərəfindən il (ay, kvartal) ərzində işlənmiş günlərin sayının, iş gününün adam-saat hesabı ilə uzunluğunun və bir iş saatına düşən məhsulun həcmnin dəyişilməsi təsir göstərir. İstehsal müəssisələrində iki amilin: işəməz fəhlələrin orta illik sayının və bir fəhlənin orta illik əməkhaqqının plana nisbətən dəyişilməsinin əməkhaqqı fonduna təsirinin fərq üsulu ilə təyin edilməsi qaydası geniş tətbiq edilir.

Bizim misalımızda işəməz fəhlələrin orta illik sayının plana nisbətən 28 nəfər (240-212) çox olması əməkhaqqı fondunun $+28 \times 2288 = +64$ mln. man., bir fəhlənin orta illik əməkhaqqının 66 min artması isə $[(2354-2288) = +66]$ əməkhaqqı fondunun $+66 \times 240 = +16$ mln. man. artmasına səbəb olmuşdur.

Hər iki amilin təsirinin cəmi $(+64) + (+16) = 80$ mln. man. olur.

Təhlil işlərini daha dərinləşdirmək, yəni bütün amillərin təsirini daha dəqiq təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır:

HESABLAMALAR

- I. $212 \times 242 \times 8 \times 1,182 = 485$ mln. man.;
 II. $240 \times 242 \times 8 \times 1,182 = 549$ mln. man.;
 III. $240 \times 234 \times 8 \times 1,182 = 531$ mln. man.;
 IV. $240 \times 234 \times 7,6 \times 1,182 = 504$ mln. man.;
 V. $240 \times 234 \times 7,6 \times 1,324 = 565$ mln. man..

Vaxtamuzd əməkhaqqı fondunun $565-485=+80$ mln. man. artmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Götürə əməkhaqqı alan fəhlələrin mln. man. sayının plana nisbətən 28 nəfər artması (549-485)	+64,0
2. Bir fəhlə tərəfində il ərzində işlənmiş günlərin sayının 8 adam-gün azalması (531-549)	-18
3. Bir iş gününün uzunluğunun 0,4 adam-saat azalması (504-531)	-27
4. Bir iş saati ərzində məhsul istehsalının 0,142 min man. artması (565-504)	+61
Cəmi: +80 (565-485)	+80

Təhlil zamanı qulluqçuların, inzibati idarə işçilərinin faktiki əməkhaqqı fondunun plana nisbətən artması və ya azalmasına hesabat dövründə vəzifə ştatlarının və maaşlarının dəyişilməsinin təsiri fərq üsulunda sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Son illərdə istehlaka yönəldilən vəsaitin, yəni əmək adamlarına birbaşa və dolayı pul və natural ödəmələr çoxalmaqdadır. Bu səbəbdən də mühasibat balansında və ona əlavə edilən 5№-li hesabat formasında, 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»da, «Müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında» statistik hesabatda (forma 1-i), 1-t №-li Əmək üzrə hesabat»da, məsrəflər smetasında və digər informasiya mənbələrində istehlaka yönəldilən vəsait və ondan istifadə barədə informasiyalar verilir. Buna görə də, əməkhaqqı fondundan istifadənin təhlili zamanı əməkhaqqı fondu ilə müqayisədə daha geniş məvhum hesab olunan «İstehlaka yönəldilən vəsait»-dən istifadə göstəricilərinin təhlili zəruridir.

Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərə görə istehlaka yönəldilən vəsaitə aşağıdakılar daxil edilir:

1. Ödəmələrin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən asılı olmaya-raq müəssisənin bütün işçilərinin, o cümlədən, ştat cədvəlində olmayan işçilərin əməyinin ödənilməsinə məsrəflər (müəssisədə qəbul edilmiş əməyin ödənilməsi formaları və sistemlərinə uyğun olaraq ye-

rinə yetirilən işlərə görə pul və natural formada hesablanan əməkhaqqı; tarif stavkalarına və vəzifə maaşlarına əlavələr; cari mükafatlar; illik və əlavə məzuniyyətlərin ödənilməsi; müəssisənin işçilərinə pulsuz verilən kommunal xidmətləri, yeməklər və məhsulların dəyəri; əmək Adamlarına mənzillərin pulsuz verilməsi üzrə xərclər; çoxillik iş stajına görə mükafatlar; istirahət və bayram günlərində, iş vaxtından sonra işləməyə görə əlavə ödəmələr, dövlət vəzifələrin yerinə yetirilməsi vaxtına görə ödəmələr, işdən çıxarılan zaman verilən müavinətlər və i.a.).

2. İllik fəaliyyətin nəticələrinə görə mükafatlar da daxil olmaqla pul ödəmələri və mükafatlar (çox vacib tapşırıqların yerinə yetirilməsinə görə birdəfəlik mükafatlar; maddi yardım; işçilərə pul ödəmələri xarakteri daşıyan əmək və sosial güzəştlərin verilməsi, məsələn: pensiyaya çıxan əmək veteranlarına birdəfəlik yardım, müalicəyə və istirahətə gedənlər üçün verilən putyovkaların ödənilməsi və s.; müəssisədaxili yeməxanalarda işçilərə verilən xərəklərin ucuzlaşdırılması üzrə ödəmələr və i.a.);

3. Müəssisəyə qoyulan əmlaka və səhmlərə görə dividend formasında ödəmələr;

4. Ezamiyyət xərcləri (bu xərclər istehlak fonduna daxil edilir, lakin istehlaka yönəldilən vəsaitə daxil edilmir) və i.a.

Təhlil apardığımız müəssisədə istehlaka yönəldilən vəsaitdən istifadəni və onun strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri xarakterizə edən məlumatlar aşağıdakı 13.22 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 13. 22

İstehlaka yönəldilən vəsaitdən istifadənin təhlili, mln. manatla

Göstəricilər	İstehlak fondu				Plandan kənarlaşma, +, -	
	plan üzrə		faktiki		mln. man.	xüsusi çəkisi, %
	məbləği mln. man.	xüsusi çəkisi, %	məbləği mln. man.	xüsusi çəkisi, %		
<i>A</i>	1	2	3	4	5	6
1. Əməyin ödənilməsi fondu	8209	100,0	8278	100,0	+69	---
1.1 Götürə rassenkalar üzrə	1569	19,11	1585	19,15	-16	+0,04
1.2 Tarif dərəcələri və vəzifə maaşları üzrə	3499	42,63	3530	42,64	+31	+0,01
1.3 İstehsal nəticələrinə görə mükafatlandırma	1673	20,39	1691	20,43	+18	+0,04

1.4 Peşələrin əvəz edilməsi, fəhlələrin peşə ustalığı və qulluqçuların yüksək ixtisasına görə əlavə ödəmələr	575	7,0	575	6,94	---	-0,06
1.5 Gecə növbəsində bayram və istirahət günlərində, iş vaxtından sonra işləməyə görə əlavə ödəmələr	240	2,92	227	2,74	-13	-0,18
1.6 İllik və əlavə məzuniyyətlə- ödənilməsi	521	6,35	526	6,35	+5	---
1.7 Yeniyyətələrə verilən güzəşt saatlarını və südəmər uşaqlı qadınlara verilən tənəffüslər üçün ödəmələr	25	0,3	24	0,3	-1	---
1.8 Orta əməkhaqqı səviyyəsi- nədək əlavə ödəmələr	82	1,0	97,0	1,17	+15	+0,17
1.9 Boşdayanmalara görə ödəmələr	x	8,1	---	---	+8,1	---
1.10 Əmək müqaviləsi üzrə görülməmiş işlərə (əvəzçilik) görə ödəmələr	25	0,3	23	0,28	-2	-0,02
2. Xalis mənfəət hesabına ödəmələr	2068,01	100,0	2732	100,0	663,99	---
2.1 İlin yekunları üzrə ümumi nəticələrə görə mükafatlar	910	44,0	1259	46,08	+349	+2,08
2.2 Pensiya alanlara birdəfəlik ödəmələr	14	0,67	16	0,60	+2	-0,07
2.3 Maddi yardım	565,6	27,35	787	28,8	+221,4	+1,45
2.4 Təyin edilmiş müddətdən çox məzuniyyətə görə ödəmələr	---	---	---	---	---	---
2.5 Ali və orta ixtisas məktəblərində, ixtisasartırma kurslarında oxuyanlara təqaüd və digər ödəmələr	4,5	0,22	3,0	0,11	-1,5	-0,11
2.6 Mənzil şəraitin yaxşılaşdırılması üçün işçilərə verilən ssudaların qaytarılması	---	---	---	---	---	---
2.7 İstirahət və müalicə üçün putyovkaların dəyəri	294,0	14,22	448	16,4	+154	+2,18
2.8 Qiymətli kağızlar üzrə dividendlərin ödənilməsi	280	13,54	219	8,0	-61	-5,53
Cəmi istehlaka yönəldilən vəsait (1-ci sət. +2-ci sət.)	10277,1	100,0	11010	+732,9	100,0	---

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi istehlaka yönəldilən vəsaitin həcmi planla müqayisədə $+732,9:10277,1 \times 100 = +7,13\%$ artmışdır. Lakin bu artımın $69:732,9 \times 100 = 9,41\%$ -i əməyin ödənilməsi fondunun, $663,9: 732,9 \times 100 = 90,59\%$ isə xalis mənfəət hesabına olmuşdur. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi xalis mənfəətdən istehlaka yönəldilən vəsaitin həcmi çoxaltmaqla xalis mənfəətin artırılmasında əmək adamların maddi marağını yüksəltmək üçün daha çox səy göstərmişdir. Bunun nəticəsidir ki, istehlakın ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin ümumi həcmində əməyin ödənilməsi fondunun payı planda nəzərdə tutulan $79,88\%$ -dən ($8209:10277,1 \times 100$), faktiki $75,18\%$ -dək ($8278:11010 \times 100$) azalmış, xalis mənfəət hesabına ödəmələr payı isə $20,12\%$ -dən $24,82\%$ -dək artmışdır. Bununla belə, əməyin ödənilməsi fonduna faktiki yönəldilən vəsaitin plana nisbətən 69 milyon manat, o cümlədən, tarif dərəcələri və vəzifə maaşları üzrə ödəmələrin 31 mln. man., istehsalın nəticələrinə görə mükafatların 18 mln. man. artımı istehlak fonduna yönəldilən vəsaitdən istifadənin idarə edilməsində müsbət hal kimi qəbul etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istehlaka yönəldilən vəsaitin artımının $47,62\%$ -i ($349 \times 100:732,9$) ilin yekunları üzrə ümumi nəticələrə görə mükafatların, $30,21\%$ -i ($221,4 \times 100:732,9$) isə maddi yardımın payına düşür. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi hesabat dövrü ərzində istehsalın son nəticələrində, xüsusilə də, xalis mənfəətdə əmək adamlarının maddi marağının yüksəldilməsini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün daha çox səy göstərmişdir.

Xalis mənfəət hesabına istirahət və müalicə üçün yol vəərəqlərinin alınmasına 448 mln. man., yaxud planda nəzərdə tutulduğundan 154 mln. man. çox vəsaitin xərclənməsi işçilərin sağlamlığına müəssisə rəhbərliyinin müsbət münasibətini sübut edir. Tarif dərəcələri və vəzifə maaşlarının artımı hesabına əməkhaqqı xərclərinin 31 mln. manat, yaxud $0,01\%$ artımı hesabat ili ərzində məhsul buraxılışının struktur irəliləmələri, başqa sözlə desək, daha mürəkkəb texnologiyalardan istifadə edildiyinə görə yüksək əməkhaqqı ödənilən yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi ilə izah olunur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, xalis mənfəət hesabına ödəmələrin qeyri-bərabər artımı gözə çarpır. Sosial təyinatlı ödəmələr - maddi yardım, əvvəllər müəssisədə işləmiş pensionerlərə ödəmələr, tələbələrə təqaüdlərin verilməsi və məktəblərə oxumaqlarına görə təhsil haqlarının ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər sürətlə artmaqdadır.

Bu artım pensionlərə və təhsil alan tələbələrə qayğı ilə əlaqədar olduquna görə tədqirə layiq hal kimi qəbul etmək olar.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, əksər müəssisələrdə istehlaka yönəldilən vəsaitə dair smeta ilin kvartalları üzrə tərtib edildiyinə görə istehlaka yönəldilən vəsaitdən istifadə göstəricilərini də ilin kvartalları üzrə təhlil etmək məqsədəuyğundur.

13.7. Əmək məhsuldarlığının və əməkhaqqının artım templəri nisbətlərinin təhlili

Əmək məhsuldarlığı ilə işləyənlərin orta əməkhaqqı arasında nisbətlər istehsalın effektiv idarə edilməsi və məhsulun əmək tutumunun azaldılması, istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində böyük rol oynadığına görə, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə də bu göstəricilər üzrə sərfəli nisbətlər müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planlarında göstərilir. Buna görə də, əmək üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili zamanı bu nisbətlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq insan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində əmək məhsuldarlığının orta əməkhaqqı ilə müqayisədə üstün artım tempi prinsipi təsərrüfat subyektlərinin effektiv idarə edilməsinin əsas prinsipi kimi qəbul olunmuşdur. Çünki əmək məhsuldarlığının aramsız artımı əməkhaqqının artımı üçün əsas baza hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün mənbələrdən əməyin ödənilməsi üçün ayrılan vəsaitdən səmərəli istifadə sahəsində müəssisənin əmək kollektivinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi nəticələrini dürüst qiymətləndirmək üçün bir işçi hesabı ilə əmək məhsuldarlığı və bir işçiyə düşən əməkhaqqı (əməkhaqqı fondu və maddi stimullaşdırma fondlarının hesabına ödənilən) göstəricilərdən istifadə olunur.

Əmək məhsuldarlığının və orta əməkhaqqının artım templəri arasında plan nisbətlərinin pozulması amillərini təyin etmək üçün həm ayrı-ayrı işçi kateqoriyalar üzrə və həm də əsas, köməkçi istehsal sahələrində bu göstəricilər qarşılıqlı əlaqəli təhlil edilir. Analitik işlərin, xüsusilə də, operativ təhlil işlərinin səviyyəsi yüksək olan təsərrüfat subyektlərində illik (aylıq) əmək məhsuldarlığı və orta əməkhaqqının artım templəri arasındakı nisbətlərlə yanaşı orta hesabla bir saatlıq, birgünlük əmək məhsuldarlığı ilə müvafiq fəhlələrin orta hesabla bir saatlıq, birgünlük (adam-gün, adam-saat) əməkhaqqının artım templəri arasındakı nisbətlər də təhlil edilir.

Bu göstəricilərin təhlili əmək məhsuldarlığının orta əməkhaqqından üstün artım tempi əmsalının hesablanmasından başlanır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində yeni texnika və texnologiyalardan, yüksək-ixtisaslı kadrlardan, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi üsullarından istifadə imkanları və miqyaslarının artımı əmək məhsuldarlığının orta əməkhaqqına nisbətən üstün artımı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bazar münasibətləri dərinləşdikcə, azad bazar rəqabəti artdıqca əmək məhsuldarlığının artımı ilə orta əməkhaqqının artımı arasında optimal nisbətlərin təmin edilməsi və bu nisbətlərin gözlənilməsinə operativ nəzarətin gücləndirilməsinin əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır.

Əmək məhsuldarlığının artım tempinin orta əməkhaqqının artımı tempinə nisbətən üstünlüyünü təmin etmək kimi mühüm iqtisadi, təşkilati və siyasi əhəmiyyət kəsb edən vəzifənin yerinə yetirilməsi idarəetmənin bütün pillələrində əməyin ölçüsü və onun həvəsləndirilməsi həddi üzərində nəzarəti gücləndirmək, əməkhaqqı fondundan səmərəli və qənaətlə istifadə etmək, əməyin keyfiyyətinə və kəmiyyətinə görə ödənilməsi prinsipinin ardıcıl və ciddi surətdə həyata keçirilməsinə fəhlə və qulluqçuların iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmaq, onların təşəbbüskarlığını və maddi məsuliyyətini artırmaq tələb olunur.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında (biznes-planında) malalanlarla bağlanan müqavilələrə və onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə, habelə daxili və xarici bazarların tələblərinə uyğun olaraq istehsalda struktur irəliləmələri, istehsal olunan məhsulun həcmi və keyfiyyətinin sərfəli dəyişilməsini, yeni istehsal sahələrinin mənimsənilməsini, iş adamlarının istehsala yönəldilən vəsaitinin artırılmasını hesaba almaqla əmək məhsuldarlığının və orta əməkhaqqının artım templəri arasında gözlənilən optimal nisbətlər müəyyən edilir. Bu nisbətlərə ciddi riayət etmək idarəetmənin ümdə prinsiplərindən biridir. Bu səbəbdən də əmək göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil edən zaman həmin nisbətlərin gözlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə bazis ilində və hesabat dövründə əmək məhsuldarlığının və orta əməkhaqqının artım templəri haqqında məlumatlar aşağıdakı 13.23 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək məhsuldarlığının orta əməkhaqq-

qına nisbətən üstün artım templərini təhlil edən zaman əməkhaqqı fonduna xalis mənfəət, maddi stimullaşdırma fondları və digər mənbələr hesabına işçilərə ödəmələri daxil edilməklə yenidən hesablanan göstəricilərdən istifadə edilir.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində əmək məhsuldarlığını bazis ilinə nisbətən 16,7% artırmaq planlaşdırıldığı halda, faktiki 21,3%, yəni planla müqayisədə 4,6% çox (21,3-16,7) artmışdır. Hesabat ilində əvvəlki illə müqayisədə əmək məhsuldarlığının artım tempi planda nəzərdə tutulduğundan təqribən 2 dəfə (15,1:7,9) çox olmuşdur. Lakin bunu müəssisənin fəaliyyətində böyük nailiyyət kimi qəbul etmək olmaz. Çünki, bazis ili ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının faktiki artımı 21,3% olduğu halda hesabat ili üçün planda artım tempi 7,9% nəzərdə tutulmuş və bununla da müəssisənin rəhbərliyi totalitar idarəetmə dövrlərində olduğu kimi imkanlarından aşağı səviyyədə qəbul edilmiş göstəricini asanlıqla və yüksək səviyyədə yerinə yetirə bilmişdir.

Cədvəl 13.23

Əmək məhsuldarlığının və orta əməkhaqqının artım templəri

<i>Göstəricilər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Hesabat üzrə</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Bir işçiyə düşən hasilat, min man:		
1.1 bazis ilində	x	
1.2 hesabat ilindən əvvəlki ildə	x	
1.3 hesabat ilində	11201	11651
2. Bir işçinin orta illik əməkhaqqı, min man:		
2.1 bazis ilində	x	2107
2.2 hesabat ilindən əvvəlki ildə	x	2314
2.3 hesabat ilində	2393	2456
3. Bazis ili ilə müqayisədə artım tempi, faizlə:		
3.1 əmək məhsuldarlığı üzrə	16,7	21,3
3.2 orta əməkhaqqı üzrə	13,6	16,6
4. Hesabat ilindən əvvəlki illə müqayisədə artım tempi, faizlə:		
4.1 əmək məhsuldarlığı üzrə	7,9	15,1
4.2 orta əməkhaqqı üzrə	3,4	6,1
5. Əmək məhsuldarlığının artımının 1 faizinə orta əməkhaqqının artım faizi:		
5.1 bazis ilinə nisbətən	0,81	0,78
5.2 hesabat ilindən əvvəlki ilə nisbətən	0,43	0,40

Əmək məhsuldarlığı bazis ilinə nisbətən 21,3%, hesabat ilindən əvvəlki ilə nisbətən 15,1% artdığı bir şəraitdə orta əməkhaqqının artım templəri xeyli aşağı, müvafiq surətdə 16,6% və 6,1% olmuşdur. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi əmək məhsuldarlığının orta əməkhaqqına nisbətən üstün artımı qanunun tələblərinə, başqa sözlə desək, əmək məhsuldarlığının nisbətən yüksək artım tempi hesabına məhsulun əmək-tutumunun azalmasına nail ola bilmişdir. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Çünki müəssisədə əmək məhsuldarlığının artımının bir faizinə düşən orta əməkhaqqının artım faizinin artımı planlaşdırılan nisbətlərin pisləşməsinə, qeyri-qənaətbəxşliyini göstərir. Başqa sözlə desək, orta əməkhaqqının planda nəzərdə tutulduğundan daha yüksək artım tempi ($16,6-13,6=+3,0\%$ və $6,1-3,4=2,7\%$) əmək məhsuldarlığının əməkhaqqına nisbətən artım tempinə mənfi təsir göstərmişdir.

**XIV FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN (FİRMANIN) ƏSAS
FONDLARLA TƏMİN OLUNMASI
VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ**

**14.1. Əsas fondların təhlilinin vəzifələri, əsas istiqamətləri
və informasiya mənbələri**

İqtisadi ədəbiyyatlarda və təcrübədə çox vaxt əsas fondlar adlandırılan əsas vəsaitlər hər hansı istehsalın ən mühüm amillərindən biridir. Onların vəziyyəti və faydalı istifadə olunması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə birbaşa təsir göstərir.

Müəssisənin istehsal fondlarından və istehsal güclərindən səmərəli istifadə olunması bütün texniki-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına, o cümlədən, məhsul buraxılışının artmasına, onun maya dəyərini və əməktutumunun aşağı düşməsinə imkan yaradır.

Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı müxtəlif məhsul istehsalçıları arasında güclü rəqabət mübarizəsi nəzərdə tutur. Bu mübarizədə mövcud olan ehtiyat və resurslardan kim daha səmərəli istifadə edərsə, o da qələbə çalır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin şərtləri əmək kollektivini istehsalın bütün maddi-material amillərindən, o cümlədən, əsas fondlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını daimi olaraq axtarmağa məcbur edir. Bu ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması və praktiki olaraq onlardan istifadə yollarının axtarılıb tapılması hərtərəfli və dəqiq iqtisadi təhlilin köməyi ilə mümkündür.

Əsas fondların texniki vəziyyəti və istifadə olunması analitik işlərin ən vacib nöqtəyi-nəzərini ifadə edir. Belə ki, onlar xüsusilə hər hansı istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinin əsas amili olan elmi-texniki tərəqqini təmsil edir.

Müəssisənin əsas fondları və istehsal güclərindən tam və səmərəli istifadə edilməsi onun bütün texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına, yəni əmək məhsuldarlığının artımına, fondveriminin yüksəlməsinə, məhsul buraxılışının çoxalmasına, maya dəyərini aşağı salınmasına, investisiya qoyuluşlara qənaət olunmasına səbəb olur.

Təhlil zamanı iqtisadi sistemin inkişaf qanunlarını nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, hər bir texnoloji mərhələ, yaxud iqtisadi sistem texnoloji sistemlə özünün müəyyən edilən artım həddinə malikdir. Əsas fondlardan istifadənin effektivliyi (texnoloji sistem) onların S-şəkilli əyri inkişaf istiqamətinə və bazarda malların vəziyyətinə əsasən müəyyən

edilir. Bu iki parametrlərin əlaqələrinin müxtəlifliyi nəticələrin və məsrəflərin müəyyən nisbətini xarakterizə edir.

Əsas fondların təhlili bir neçə istiqamət üzrə aparıla bilər. Onların kompleks təhlili zamanı əsas vəsaitlərin strukturu, dinamikası və onlardan istifadənin effektivliyi və uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi qiymətləndirilir.

Əsas vəsaitlərin təhlilinin əsas istiqamətləri və hər istiqamət çərçivəsində həll edilən vəzifələr aşağıdakılardır:

1-ci istiqamət: Əsas vəsaitlərin strukturu və dinamikasının təhlili;

2-ci istiqamət: Əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili;

3-cü istiqamət: Avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin effektivliyinin təhlili;

4-cü istiqamət: Əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin təhlili.

Təhlilin istiqaməti və həll olunacaq analitik məsələlərin seçilməsi təhlil edilən müəssisə, idarə və təşkilatın tələblərinə əsasən müəyyən edilir. Əsas vəsaitlərin strukturu, dinamikası və onlara investisiya qoyuluşlarının təhlili (1 və 4-cü istiqamətlər üzrə) maliyyə təhlilinin məzmununu təşkil edir. Əsas vəsaitlərdən istifadənin və onların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin effektivliyinin təhlili idarəetmə təhlilinə aid edilir. Lakin, hər iki təhlil növü arasında dəqiq sərhəd yoxdur.

Şərh etdiyimiz bölmələrdə əsas vəsaitlərin təhlilinin 2-ci istiqamətini, yəni əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyinin təhlil olunmasını hərtərəfli nəzərdən keçirəcəyik.

Avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin təhlili məhsulun maya dəyərini təhlilinin əsas tərkib hissəsi olduğuna görə, o barədə maya dəyərini təhlili bölməsində söhbət açacağıq. Əsas istehsal fondların texniki vəziyyəti və onlardan istifadənin effektivliyinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- Müəssisənin və onun struktur bölmələrinin əsas fondlarla təmin olunmasını, əsas istehsal fondlarının tərkibi və texniki səviyyəsinin onun tələbatına uyğunluğunu təyin etmək;

- Əsas istehsal fondlarının, xüsusilə də, onların aktiv hissəsinin texniki vəziyyətini öyrənmək;

- Əsas istehsal fondlarından istifadə dərəcəsini və ona təsir edən amillərin təsirini müəyyən etmək;

- Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək;

- Avadanlıqların iş vaxtından və gücündən istifadənin effektivliyini aydınlaşdırmaq;
- Əsas fondlardan istifadənin məhsulun həcminə təsirini müəyyən etmək;
- Fondveriminin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq;
- Əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması hesabına məhsul buraxılışının və mənfəətin həcmünün artırılmasını müəyyən etmək və i.a.

Müəssisənin biznes-planı, texniki-inkişaf planı, 1-saylı «Mühasibat balansı» və balans əlavə (forma №5), 11-saylı «Əsas fondların mövcudluğu və hərəkəti haqqında illik hesabat», İB-adlı «İstehsal gücü balansı», 7-saylı «Anbarlarda olan «Quraşdırılmamış avadanlıqlar ehtiyatına dair hesabat», «Məhsul istehsalı üzrə müəssisənin hesabatı», «Müəssisənin istehsal fəaliyyətinin göstəriciləri hesabatı», inventar kartoçkaları, layihə-smeta və texniki sənədləri, müəssisədə aparılan əsas vəsaitlərin inventarizasiya siyahıları, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi haqqında məlumatlar, müxtəlif normativ sənədlər təhlilin informasiya mənbələrini təşkil edir.

Təhlilin keyfiyyəti informasiyaların doğruluğundan, mühasibat uçotunun təşkilinin keyfiyyətindən, əsas vəsait obyektləri üzrə əməliyyatların qeydə alınması sistemindən, obyektlərin uçotda təsnifat qruplarına düzgün aid edilməsindən, inventarizasiya siyahılarının düzgünlüyündən asılıdır.

Onu da göstərmək lazımdır ki, müasir dövrdə iş vaxtının uçotunun operativ-texniki təşkili və avadanlıqların boş dayanmasının, onların məhsuldarlığının və yüklənmə dərəcəsinin uçotunun təşkili səviyyəsinin aşağı olmasına görə müəssisələrdə əsas vəsaitlərdən istifadənin ətraflı təhlili imkanları məhduddur. Təcrübədə əsas vəsait obyektlərinə dair əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələrinin analitik uçotu aparılmır. Tikinti obyektlərinin pasportlarında əsaslı tikinti obyektlərinin və güclərin analitik uçot informasiyaları məhduddur, bir çox hallarda rekvizitlər tam formada doldurulmur. Bu da əsas vəsaitlərin təhlili işlərini hərtərəfli dərinləşdirməyə imkan vermir.

14.2. Müəssisənin əsas istehsal fondları ilə təmin olunmasının təhlili

Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasını təhlil edərkən, əvvəlcə müəssisənin əsas fondlarla kifayət dərəcədə təmin olunub-olunmamasını, onun dinamikasını, tərkibini, quruluşunu, texniki səviyyə-

yəsini, istehsalın və onun təşkili səviyyəsini öyrənmək lazımdır.

Sənaye müəssələrinin əsas istehsal fondları istehsal və qeyri-istehsal sahəsində istifadə olunma təyinatına görə, əsasən üç qrupa bölünür:

1. Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondlar;
2. Başqa sahələrin əsas istehsal fondları;
3. Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondları.

Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi təhlilin əsas vəzifələrindən biri də bu qruplar üzrə əsas fondların dinamikası və onların strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Cədvəl 14.1

Əsas fondların mövcudluğu, hərəkəti və dinamikasının təhlili
(milyon manatla)

	Əsas fondlar	İlin əvvəlinə	İl ərzində daxil olub		İl ərzində təsərrüfatdan çıxıb		İlin axırına qalıq	Daxil olmanın təsirdən çıxmadan artıqlığı və əksinə, +/-	Artım tempi, %-lə
			cəmi	o cümlədən, işə salınıb	cəmi	o cümlədən, ləğv edilib			
	A	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Sənaye-istehsal təyinatlı əsas fondlar	32842	365	365	147	57	33060	+218	100,7
a	o cümlədən: onların aktiv hissəsi	17439	345	345	131	41	17653	+214	101,2
b	passiv hissəsi	15403	20	20	16	16	15407	+4	100,03
2	Digər sahələrin Əsas istehsal fondları								
3	Qeyri-istehsal əsas fondlar								
	Cəmi	32842	365	365	147	57	33060	+218	100,7

Cədvəldən göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə sənaye istehsal təyinətli əsas fondlar hesabat ilində 219 mln. man., yaxud 0,7% artmışdır. Sənaye istehsal təyinətli əsas fondların aktiv hissəsi il ərzində 345 mln. man., yaxud 1,2%, passiv hissəsi isə 20 mln. man., yaxud 0,03 artmışdır.

Təhlil apardığımız müəssisədə başqa sahələrin əsas istehsal fondları və qeyri-istehsal təyinətli əsas fondları olmadığı üçün, əsas fondların dəyəri sənaye istehsal təyinətli əsas fondların dəyərinə bərabər olmuşdur. Bu fondların olmaması indiki dövrdə müəssisənin müstəqil təsərrüfat vahidi kimi işləməsidir. Bu fondların müəssisədə mövcud olmasını mənfi hal kimi qiymətləndirmək olar.

Əsas istehsal fondların tərkibi və dinamikasının təhlilində əsas məqsəd, müəssisə üzrə cəmi istehsal fondların aktiv hissəsi ilə passiv hissəsi arasındakı nisbəti, ayrı-ayrı qrupların strukturunun və hər bir qrupun xüsusi çəkinin hesabat dövründə dəyişməsinə müəyyən edib, qiymətləndirməkdən ibarətdir.

İstehsal təyinətli əsas fondların aktiv hissəsinə bilavasitə texnoloji proseslərdə istifadə olunan ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, istehsal və təsərrüfat inventarları, çoxillik əkmələr aid edilir. Passiv hissəsinə isə binalar və qurğular daxil edilir. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi məhsul istehsalı prosesində bilavasitə məmulat (iş, xidmət) istehsalına təsir göstərməklə istehsalın miqyaslarını təyin edir. Bilavasitə məhsul istehsalının keyfiyyətinə, həcminə təsir göstərməyən və aktiv əsas istehsal fondlarının normal işləməsinə kömək edən fondlar isə passiv fondlar adlanır. Əsas fondların strukturunun təhlili aktiv və passiv əsas istehsal fondların xüsusi çəkirlərini və onun hesabat dövrü ərzində dəyişilməsi istiqamətlərini təyin etməyə imkan verir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlarından görmək olar.

Cədvəldən göründüyü kimi, hesabat dövründə müəssisədə sənaye istehsal təyinətli əsas fondlar 219 mln. man. və ya 0,7% artmışdır. Təhlil olunan dövr ərzində sənaye istehsal təyinətli əsas fondların strukturu da xeyli dəyişmişdir. Beləki, sənaye istehsal təyinətli əsas fondların aktiv hissəsi 214 mln. man. və ya 1,2%, passiv hissəsi 5 mln. man. və ya 0,03% artmışdır. Bununla yanaşı onların strukturunda da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, sənaye istehsal təyinətli əsas fondların tərkibində onun aktiv hissəsi 53,1%-dən 53,4-ə qədər artmış, passiv hissəsi isə əksinə 46,9%-dən 46,6%-ə qədər aşağı

düşmüşdür. Lakin əsas istehsal fondların ən aktiv hissəsi olan maşın və avadanlıqların ilin əvvəlinə nisbətən ilin axırına 31 mln. man. artmasına baxmayaraq, onun xüsusi çəkisi 0,3% (50,9-51,2) aşağı düşmüşdür. Əsas istehsal fondların aktiv hissəsinə aid ötürücü qurğuların xüsusi çəkisi 0,1%, nəqliyyat vasitələri 0,2%, istehsal və təsərrüfat inventarları isə 0,3% artmışdır.

Cədvəl 14.2

Əsas fondların mövcudluğu, tərkibi və strukturunun təhlili

	Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		İl ərzində dəyişmişdir, +,-	
		məbləği, mln. man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği mln. man.	xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləği	xüsusi çəkisi, %-lə
	A	1	2	3	4	5	6
1	Sənaye istehsal təyinatlı fondlar	32842	100,0	33061	100,0	+219	—
1.1	Binalar	15000	45,7	15004	45,4	+4	-0,3
1.2	Tikililər	403	1,2	404	1,2	+1	—
	Əsas istehsal fondlarının passiv hissəsi	15403	46,9	15408	46,6	+5	-0,3
1.3	Maşın və avadanlıqlar	16812	51,2	16843	50,9	+31	-0,3
1.3.1.	Güc maşınları və avadanlıqlar	164	0,5	179	0,5	+15	—
1.3.2.	İş maşınları və avadanlıqlar	15005	45,7	15007	45,4	+2	-0,3
1.3.3.	Ölçü və nizamlayıcı cihazlar və laboratoriya avadanlıqları	921	2,8	920	2,8	-1	—
1.3.4.	Hesablama texnikası	722	2,2	737	2,2	+15	—
1.4	Ötürücü qurğular	54	0,2	74	0,3	+20	+0,1
1.5	Nəqliyyat vasitələri	306	0,9	371	1,1	+65	+0,2
1.6	Alətlər, istehsal və təsərrüfat inventarları və sair əsas vəsaitlər	267	0,8	365	1,1	+98	+0,3
1.7	Digər sahələrin əsas istehsal fondları						
1.8	Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondları						
	Əsas istehsal fondların aktiv hissəsi	17439	53,1	17653	53,4	+214	+0,3
	Cəmi əsas fondlar	32842	100	33060	100	+218	—

Əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin yüksəlməsi müəssisənin texniki avadanlıqlarla təchiz olunması və istehsal gücünün və fondveriminin yüksəlməsi imkanlarının artmasını xarakterizə edir. Texniki avadanlıqlarla yaxşı təchiz olunan hallarda belə, normal əmək şəraitinin olmaması nəticə etibarlı ilə xəstəlik, zədələnmə və kadr axını, hallarının çoxalmasına, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olduğuna görə əsas fondların passiv hissəsinin də artırılması və strukturunun yaxşılaşdırılması mühüm rol oynayır.

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin digər sahələrin də əsas istehsal fondlarına və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlarına malik olması məqsəduyğun sayılır. Çünki, həmin əsas fondlar müəssisə işçilərinə xidmət edən xidmət sferasının genişlənməsinə, onların rifahının yaxşılaşmasına səbəb olur. Bu da, öz növbəsində, istehsalın effektivliyinin artmasına təsir edir.

Beləliklə, aparılan təhlilin nəticələrindən aydın olur ki, müəssisədə yenidənqurma işləri gedir, deməli yaxın gələcəkdə müəssisə aktiv və passiv əsas istehsal fondları arasında normal nisbət yaratmaqla məhsul buraxılışının artırılmasına və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail ola biləcəkdir.

Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasını qiymətləndirmək üçün əsas istehsal fondlarının orta illik göstəricilərindən istifadə etməklə təhlili daha da dərinləşdirmək olar.

Cədvəl 14.3***Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasının qiymətləndirilməsi***

<i>Göstəricilər</i>	<i>Keçən ildə</i>	<i>Hesabat ilində</i>		<i>Hesabat ili, %-lə</i>	
		<i>plan</i>	<i>faktiki</i>	<i>keçən ilə nisbətən</i>	<i>plana nisbətən</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri, mln. man.	32093	37098	32956	102,7	88,8
O cümlədən: aktiv hissəsinin	15886	18735	16808	105,8	89,7
Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi, %-lə	49,5	50,5	51,0	102,0	101,0

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri keçən ilə nisbətən 2,7%

artmış, plana nisbətən isə əksinə 11,2% azalmışdır. Əsas istehsal fondların aktiv hissəsi hesabat ilində keçən illə müqayisədə 922 mln. man. (15886-16808) və ya 5,8% artmış, planla müqayisədə isə 1927 mln. man. (18735-16808) və ya 10,3 azalmışdır. Bununla yanaşı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi keçən illə müqayisədə hesabat ilində maşın avadanlıqların dəyəri 31 mln. man. artsa da, onun xüsusi çəkisi 0,3% aşağı düşmüşdür ki, bunu da normal meyil hesab etmək olmaz. Bunun konkret səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün əlavə məlumatları cəlb etməklə, təhlili daha da dərinləşdirmək lazımdır. Bu halda müəssisənin struktur bölmələri həddində sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsinin orta illik göstəriciləri əsasında onların strukturunun öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədəuyğun sayılır.

14.3. Əsas fondların hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlili

Sənaye müəssisələrində əsas fondlardan effektiv istifadə olunması ən çox onların texniki vəziyyətindən asılıdır. Xüsusən, əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi olan, bilavasitə texnoloji prosesləri icra edən maşın və avadanlıqlardan səmərəli istifadə olunması, onların texniki vəziyyətinin sazlığı, təmirarası müddətlərin gözlənilməsi, həm işə iş (istismar) üçün yararlı olması və normadan artıq boşdayanma hallarının ləğv edilməsi ilə əlaqədardır.

Əsas istehsal fondlarının fiziki cəhətdən vaxtından qabaq köhnəlməsi onlardan istifadə üzrə iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur, təmiri və texniki xidməti ilə əlaqədar pul, əmək və material məsrəflərinin səviyyəsi durmadan artır. Bəzi hallarda təmirarası müddətlərin uzanması hesabına maşın və avadanlıqların texniki vəziyyəti o dərəcədə pisləşir ki, onların bir daha təmir edilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun hesab edilmir.

Əsas vəsaitlərin mövcudluğu, köhnəlməsi və hərəkəti haqqında məlumatlar müəssisənin istehsal potensialını qiymətləndirmək üçün informasiya mənbəyidir.

Əsas istehsal fondlarının hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlilində bir sıra ümumiləşdirici və fərdi göstəricilərdən istifadə edilir. Belə ki, əsas istehsal fondların hərəkəti və texniki vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərə onların daxilolma əmsalı, təzələnmə əmsalı, ləğvi əmsalı, dəyişdirilməsi əmsalı, maşın və avadanlıq parkının genişlənməsi əmsalı, köhnəlməsi və yararlılıq əmsalları, artım əmsalı, habe-

lə texniki səviyyəsi və mənəvi və fiziki köhnəlmə dərəcəsini əks etdirən avadanlıqların yaş qrupları (nəsilləri) üzrə əmsalları və əsas istehsal fondların təmiri planının yerinə yetirilməsi kimi göstəricilər aid edilir.

Ümumilikdə götürüldükdə isə əsas fondların hərəkətinin təhlili onların daxil olması, təzələnməsi, təsərrüfatdan çıxması, ləğv olunması və genişləndirilməsi əmsalları və s. göstəricilər əsasında aparılır. Əsas fondların texniki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün yararlılıq əmsalı, köhnəlmə əmsalı, dəyişmə əmsalı və s. hesablanır.

Bu əmsalları əsas fondların hərəkətinə dair aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlara əsasən hesablamaq olar.

1. Əsas istehsal fondların daxilolma əmsalı (Θ_d) əsas istehsal fondlarının daxilolma intensivliyini göstərir. Bu əmsal hesabat ilində istifadəyə verilmiş əsas istehsal fondların dəyərini hesabat dövrünün axırına olan əsas istehsal fondların ilkin dəyərində bölməklə təyin edilir. Bizim misalımızda:

$$\Theta_d = F_d : F_{ax} = 365 : 33061 = 0,011 \text{ və ya } 1,1\% \text{ olur.}$$

Cədvəl 14.4

Əsas fondların mövcudluğu və hərəkəti balansı (mln. man.)

	Göstəricilər	İlin əvvəlinə	Daxil olub	Xaric olub	İlin axırına
	A	1	2	3	4
1.	İlkin qiymətlə əsas istehsal fondların dəyəri	32842	365	147	33060
	O cümlədən: təzəsi və ləğv edilənlər	—	365	57	—
	Onlardan: aktiv əsas istehsal fondların dəyəri	17439	345	131	17653
	Onlardan: təzəsi, yaxud ləğv olunan	—	345	41	—
1 ^a	Maşın və avadanlıqların ilkin dəyəri	16812	151	120	16843
	Onlardan: təzəsi, ləğv olunan	—	130	35	95
2.	Əsas istehsal fondlarının köhnəlməsi	12437	—	—	12709
	Cəmi:	32842	365	147	33060

Burada: Θ_d - əsas fondların daxilolma əmsalını;

F_d - il ərzində daxil olan fondların dəyərini;

F_{ax} - hesabat dövrünün axırına əsas istehsal fondların ilkin

dəyərini göstərir.

2. Əsas istehsal fondlarının təzələnməsi əmsalı (Θt). Bu əmsal əsas istehsal fondlarının təzələnməsi intensivliyini əks etdirir və hesabat ilində yeni (təzə) istifadəyə verilmiş əsas istehsal fondların dəyərini hesabat dövrünün axırına mövcud olan əsas istehsal fondların ilkin dəyərinə bölməklə müəyyən edilir. Bizim misalımızda:

$$\Theta t = \text{Fy.d.: Fax} = 365 : 33061 = 0,011 \text{ və ya } 1,1\% \text{ olur.}$$

Burada: Θt - əsas fondların təzələnmə əmsalını;

Fy.d.-istifadəyə verilmiş yeni əsas fondların dəyərini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxilolma, təzələnmə, təsərrüfatdan çıxma, ləğv olunma və s. əmsallarını bütün əsas fondlar, sənaye istehsal tə'yinatlı əsas fondlar, onların aktiv hissəsi, sənaye istehsal fondlarının ayrı-ayrı qrupları, avadanlıqların əsas növləri üzrə hesablayıb təhlil etmək məqsədəuyğundur.

Təhlil apararkən əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin daxilolma və təzələnmə əmsallarını bütün əsas fondlar və əsas istehsal fondların passiv hissəsi üzrə müvafiq əmsallarla müqayisə etmək və əsas fondların hansı hissəsi hesabına daha çox təzələnmə baş verdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin daxilolma və təzələnməsi əmsallarının bütün əsas fondların müvafiq əmsallarından yüksək olması müəssisədə təzələnmənin əsas istehsal fondların aktiv hissəsi hesabına həyata keçirildiyini göstərir ki, bu da sair bərabər şəraitdə fondverimi göstəricisinə müsbət təsir göstərir.

Əsas fondların təzələnməsi həm yenilərinin əldə olunması hesabına və həm də mövcud olanların modernləşdirilməsi hesabına baş verə bilər.

3. Texnikanın təzələnməsi həmçinin avtomatlaşdırma əmsalını xarakterizə edir və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$\Theta_{\text{avt}} = \text{Favt} : \text{Fm}$$

Burada: Θ_{avt} -əsas fondların avtomatlaşdırılması əmsalını;

Favt- avtomatlaşdırılmış əsas vəsaitlərin dəyərini;

Fm- maşın və avadanlıqların ümumi dəyərini göstərir.

4. Əsas istehsal fondların təsərrüfatdan çıxma əmsalı əsas istehsal fondların istehsal sferasından çıxmasının intensivliyini xarakterizə edir və hesabat dövründə istehsaldan çıxmış əsas istehsal fondların ilk dəyərini hesabat dövrünün əvvəlinə bütün əsas istehsal fondların ilkin dəyərinə bölməklə müəyyən edilir. Bizim misalımızda:

$$\Theta_r = Fr:F_{\Theta v} = \frac{147}{32842} = 0,0045 \text{ və ya } 0,45\% \text{ olur.}$$

Burada: Θ_r - istehsaldan çıxma əmsalını;

Fr- hesabat dövründə istehsaldan çıxarılmış əsas fondların ilk dəyərini;

F Θv -hesabat dövrünün əvvəlinə olan əsas fondların ilk dəyərini göstərir.

İstehsaldan çıxma əmsalını istehsaldan çıxmış bütün əsas fondlar, əsas istehsal fondları, o cümlədən onların aktiv hissəsi, ayrı-ayrı qrupları, xüsusilə də əsas texnoloji avadanlıq növləri üzrə hesablayıb sonra təhlil etmək məqsədəuyğundur. Onları həm bütün istehsaldan çıxmış ayrı-ayrı əsas fondlar üzrə və həm də ləğv olunmuş əsas fondlar üzrə təhlil etmək olar. Bu axırıncını ləğvedilmə əmsalı adlandırmaq lazımdır. Ləğvedilmə əmsalını hesablamaq üçün, ləğv edilmiş əsas vəsaitlərin dəyərini hesabat ilinin əvvəlinə əsas vəsaitlərin ilk dəyərinə bölmək lazımdır. Bizim misalımızda:

$$\Theta_l = Fl:F_{\Theta v} = \frac{57}{32842} = 0,0017 \text{ və ya } 0,17\% \text{ olur:}$$

Burada: Θ_l -ləğvolunma əmsalını;

Fl-ləğv olunmuş əsas vəsaitlərin ilk dəyərini göstərir.

5. Əsas istehsal fondların əvəz olunma əmsalı. Bu əmsalı hesablamaq üçün köhnəmə nəticəsində təsərrüfatdan çıxmış əsas vəsaitlərin dəyərini yeni daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyərinə bölmək lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisədə bu əmsal $\Theta_{\text{əvəz}} = \frac{147}{365} = 0,4027$ və ya 40,27%-ə bərabərdir.

Bu o deməkdir ki, istehsaldan çıxmış əsas vəsaitlərin əvəz olunmasına yönəldilən, daxil olan yeni əsas vəsaitlərin payı 40,27%-ə bərabərdir.

6. Maşın və avadanlıq parkının genişlənməsi əmsalı. Bu əmsalı hesablamaq üçün vahiddən əvəz olunma əmsalını çıxmaq lazımdır. Bizim misalımızda:

$$\Theta_g = 1 - \Theta_{\text{əvəz}} = 1 - 0,4027 = 0,5973 \text{ və ya } 59,73\% \text{ olur.}$$

Deməli, təhlil apardığımız müəssisədə maşın və avadanlıqların genişlənmə əmsalı 0,5973 və ya 59,73%-ə bərabər olmuşdur.

7. Artım əmsalı (Θ_a). Bu əmsal müəyyən dövr ərzində əsas istehsal fondların yaxud onun ayrı-ayrı qruplarının artım səviyyəsini xarakterizə edir. Bu əmsalı hesablamaq üçün hesabat ilində daxil olan

əsas istehsal fondların dəyəri ilə istehsaldan çıxmış əsas istehsal fondların dəyəri arasındakı fərqi yə'ni onun artım dəyərini hesabat ilinin əvvəlinə əsas istehsal fondlarının ilk dəyərinə bölmək lazımdır. Bizim misalımızda:

$$\Theta_{ar}=Far : F_{\Delta v}=(365-147) : 32842=0,0066 \text{ və ya } 0,66\% \text{ olur.}$$

Burada: Θ_{ar} - artım əmsalını;

Far- daxil olan və istehsaldan çıxmış əsas fondların fərqi qini göstərir.

Deməli, müəssisədə hesabat ilində əsas istehsal fondlarının artım əmsalı 0,0066 və ya 0,66% olmuşdur.

Artım əmsalının müqayisəli təhlili metodikası daxilolma, təzələnmə, istehsaldan çıxma və ləğvolunma əmsallarının təhlili metodikası ilə eynidir.

Əsas istehsal fondlarının daxilolma, təzələnmə, istehsaldan çıxma, ləğv olunma və s. əmsallarını təhlil edərkən onları qarşılıqlı əlaqəli surətdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Əlavə məlumatlardan istifadə etməklə yeni tikinti hesabına əsas istehsal fondların təzələnməsinin yaxud modernləşdirilməsinin, köhnə avadanlıqların daha yüksək məhsuldar avadanlıqlarla əvəz olunmasının həyata-keçirilib-keçirilməməsinin effektivliyini aydınlaşdırmaq, habelə əsas fondlardan istifadənin və eləcə də yeni əsas istehsal fondların tətbiqinin effektivliyini qiymətləndirmək lazımdır. Əsas istehsal fondlarından istifadə göstəriciləri onların qalıq dəyəri və köhnəlmə səviyyəsindən asılı olduğuna görə təhlil zamanı köhnəlmə və yararlılıq əmsalları hesablanılır və öyrənilir. Bu əmsallar əsas istehsal fondların texniki vəziyyətinin ümumiləşdirici göstəriciləridir. Köhnəlmə əmsalını hesablamaq üçün əsas fondların köhnəlmə məbləğini əsas istehsal fondların ilkin dəyərinə bölmək lazımdır. Belə ki, :

$$\Theta_k = K_m : F;$$

Yararlılıq əmsalını hesablamaq üçün əsas istehsal fondların qalıq dəyərini onun ilk dəyərinə bölmək lazımdır. Bunu aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$\Theta_y = F_q : F = 1 : \Theta_k$$

Burada: Θ_k və Θ_y - müvafiq olaraq əsas fondların köhnəlmə və yararlılıq əmsallarını;

K_m - köhnəlmə məbləğini;

F_q - əsas fondların qalıq dəyərini göstərir.

Köhnəlmə və yararlılıq əmsalları bir qayda olaraq həm hesabat ilinin əvvəlinə və həm də hesabat ilinin axırına hesablanılır. Köh-

nəlmə əmsalı nə qədər aşağı olarsa, yararlılıq əmsalı bir o qədər yüksək olar, eyni zamanda əsas istehsal fondların texniki vəziyyəti də bir o qədər yüksək olar və ya əksinə. Bizim misalımızda:

$$\Theta k^{\text{ov}} = Km: F = 12437 : 32842 = 0,3787 \text{ və ya } 37,87\%$$

$$\Theta k^{\text{ax}} = Km: F = 12709 : 33060 = 0,3844 \text{ və ya } 38,44\%$$

Deməli, təhlil apardığımız müəssisədə əsas fondların köhnəlmə əmsalı ilin əvvəlində 37,87%-ə, ilin axırında 38,44%-ə bərabər olmuşdur.

Əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə və ilin axırına yararlılıq əmsalları isə müvafiq olaraq ilin əvvəlinə 61,13% və ya 62,13%-ə bərabər olmuşdur: Belə ki, :

$$\Theta y^{\text{ov}} = \frac{Fq}{F} = \frac{20405}{32842} = 0,6213 \text{ və ya } 62,13\% \text{ yaxud}$$

$$\Theta y^{\text{ov}} = 1 - \Theta k^{\text{ov}} = 1 - 0,378 = 0,6213 \text{ və ya } 62,13\%$$

$$\text{İlin axırına } \Theta y^{\text{ax}} = \frac{Fq}{F} = \frac{20352}{33060} = 0,6156 \text{ və ya } 61,56\%$$

$$\text{Yaxud } \Theta y^{\text{ax}} = 1 - \Theta k^{\text{ax}} = 1 - 0,3844 = 0,6156 \text{ və ya } 61,56\%$$

Təhlil göstərir ki, əgər əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri 219 milyon manat artmışdırsa, həmin dövrdə onların köhnəlmə məbləği 272 milyon manat artmışdır. Nəticədə köhnəlmə dərəcəsi 0,57% (38,44-37,87) yüksəlmişdir ki, bu da onların texniki vəziyyətinin nisbi pisləşməsini gösətərir.

Cədvəl 14.5

Avadanlıqların yaş tərkibinin təhlili

Yaş qrupları	Avadanlığın növü, ədədlə								
	metal-kə-sən	dəmir-çipres-ləmə	sıx-ma	yon-ma	cihaz-lar	frej-zer	yüklə-mə	cəmi	xüsusi çəki %-lə
5 ilədək	490	108	122	24	46	53	6	849	27,0
5 ildən 10 ilədək	240	45	26	22	8	—	12	353	11,2
10 ildən 20 ilədək	667	160	148	42	—	—	35	052	33,4
20 ildən yuxarı	565	86	167	32	—	—	46	896	28,4
Cəmi	1962	399	463	120	54	53	99	3150	100
Xüsusi çəki, %	2,3	12,7	4,7	3,8	,7	1,7	3,1	100	X

Əsas fondların texniki səviyyəsi və onların mənəvi köhnəlmə dərəcəsi avadanlıqların yaş tərkibini xarakterizə edir. Birinci növbədə bu dəyişdirilməsi tələb olunan köhnəlmiş avadanlıqları aşkar etməyə imkan verir. Təhlil zamanı istismarda olan avadanlıqlar həm növlər üzrə və həm də onların daxilində istifadə müddətləri üzrə qruplaşdırılır.

Avadanlıqların yaş tərkibinin təhlilini aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından əyani surətdə görmək olar.

Dünya praktikasında sadaladığımız avadanlıq markaları istismar müddətindən 7 il (maksimum 10 il) dəyişdirilməsi optimal sayılır. Təhlil göstərir ki, ömür müddəti 10 ilə qədər olan metal kəsən avadanlıqlar 37,2% ($490+240 \times 100:1962$), dəmirçi-presləmə 38,3% ($108+45 \times 100:399$), sıxma avadanlıqları 32% ($122+26 \times 100:463$), yonma avadanlıqlar 38,3 ($24+22 \times 100:120$), cihazlar və freyzerlər 100% təşkil edir. Quraşdırılmış avadanlıqların 28,4%-i xidmət müddəti 20 ildən yuxarıdır. Buradan aydın olur ki, quraşdırılmış avadanlıqların $\frac{1}{3}$ hissəsi təməmlə köhnəlmişdir.

İş maşınlarının, güc maşınlarının, cihazların və s. texniki vasitələrin vəziyyətini xarakterizə etmək üçün onlar texniki yararlığına görə yararlı, əsaslı təmir tələb edən, istismar üçün yararsız və silinməli avadanlıq qruplarına bölünür.

Əsas fondların texniki vəziyyəti onların vaxtında və keyfiyyətlə təmir olunmasından da asılıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində təmir planı aşağıdakı səviyyədə yerinə yetirilmişdir.

Cədvəl 14.6

Əsas fondların təmir planının yerinə yetirilməsinin təhlili

	<i>Göstəricilər</i>	<i>Plan üzrə, mln. man.</i>	<i>Faktiki, mln. man.</i>	<i>Plandan kənarlaşma, ±</i>	<i>Planın yerinə yetirilməsi, %-lə</i>
	<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1.	Müəssisə üzrə təmir xərcləri	219	215	-4	98,2
1.1	Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların təmirinə	211	209	-2	99,0
1.1.1.	Maşın və avadanlıqların təmirinə	136	138	+2	101,5

Cədvəldən göründüyü kimi, müəssisədə əsas fondların təmiri üzrə plan tapşırığı 98,2%, sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların təmiri üzrə 99%, yerinə yetirilmişdir. Maşın və avadanlıqların təmiri üzrə plan 1,5% artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Təhlil zamanı əsas vəsait obyektlərinin təmirə qoyulmasına dair nöqsan cədvəllərindən və təmirdən çıxan obyektlərin qəbul (sınaq) aktlarından, cari uçot məlumatlarından, müxtəlif normativ informasiyalardan istifadə etməklə kənarlaşmaların konkret səbəbləri aşkar edilir (ehtiyat hissələrinin çatışmaması, smetanın artması və s.). Baş mexanik və energetika şöbələrində toplanılan texniki hesablamalardan və digər məlumatlarından istifadə etməklə avadanlıq növləri, habelə ayrı-ayrı avadanlıqlar üzrə təmir planının yerinə yetirilməsi təhlil edilir. Bu zaman təmirlərarası müddətlərin gözlənilməsinə, təmir işlərinin aparılması müddətlərinə və onların keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Eyni zamanda təmirdəqalma müddətlərinin uzanmasının məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının azalmasına təsiri hesablanır.

14.4. Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

Bir qayda olaraq, əsas fondlar müəssisənin əsas kapitalının ümumi məbləğində böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Yəni istehsal məsrəfləri və məhsul buraxılışı, müəssisənin fəaliyyətini keyfiyyətcə xarakterizə edən maya dəyəri, mənfəət, rentabillik, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi göstəriciləri əsas vəsaitlərin həcmi və strukturun, texniki səviyyəsi ilə yanaşı, onlardan səmərəli istifadə dərəcəsindən daha çox asılıdır.

Əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadənin təsərrüfatdaxili ehtiyatların öyrənilməsi və qiymətləndirilməsinin təhlilində bir sıra ümumiləşdirici və fərdi texniki-iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur.

Bu göstəricilərə əsas fondların rentabelliği, fondverimi, fondtutumu, məhsul artımının bir manatına kapital qoyuluşunun tutumu və digər ekstensiv, intensiv və inteqral istifadə göstəriciləri aiddir. Əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət onlardan istifadənin səmərəliliyini göstərir. Bu göstərici aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\pm Q_f = F_1 - F_0 \times YMI$$

Burada: Q_f -əsas istehsal fondlarına nisbi qənaəti;

$F_1 - F_0$ - müvafiq olaraq bazis və hesabat illərində əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini;

YMI -məhsul istehsalının həcmi indeksini göstərir.

Əsas fondların orta illik dəyərini hesablayarkən yalnız xüsusi və icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər hesaba alınır. Ehtiyatda olan, icarəyə verilmiş və konservasiya olunmuş (müvəqqəti dayandırılan) əsas vəsaitlər onların orta illik dəyərinə dair hesablamağa daxil edilmir.

Ayrı-ayrı maşın və avadanlıqlardan, istehsal sahəsindən istifadənin təhlilində növbə ərzində natural ifadədə avadanlıq vahidində orta məhsul buraxılışı, 1m² istehsal sahəsinə görə məhsul buraxılışını xarakterizə edən fərdi göstəricilərdən də istifadə edilir.

Planlaşdırma və təhlil işlərində daha çox istifadə olunan əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstərici əsas istehsal fondların (fondun) rentabelliği göstəricisidir. Bu rentabellik göstəricini hesablamaq üçün il ərzində əldə edilən əməliyyat mənfəəti məbləğini əsas istehsal fondların orta illik dəyərinə bölüb 100-ə vurmaq lazımdır. Onun səviyyəsi təkcə fondverimindən deyil, həm də məhsulun mənfəətliliyindən asılıdır. Bu göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı kimi göstərmək olar.

$$R_f = \frac{M}{F} = \frac{MI}{F} \times \frac{M}{MI} = F_v \times R_{MI} \text{ yaxud}$$

$$R_f = \frac{M}{F} = \frac{SM}{F} \times \frac{M}{SM} = F_v \times R_{SM}$$

Burada: R_f - əsas istehsal fondların rentabelliğini;

M - məhsul satışından əldə olunan mənfəəti;

F - əsas istehsal fondların orta illik dəyərini;

MI və SM -müvafiq olaraq istehsal olunan və satılan məhsulun dəyərini;

F_v -fondverimini;

R_{mi} və R_{sm} -istehsal olunan və satılan məhsulun rentabelliğini göstərir.

Fondverimi göstəricisi əsas istehsal fondlardan istifadənin səmərəliliğini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstərici olmaqla yanaşı, əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin bir manatına düşən hazır məhsul çıxımının kəmiyyətini xarakterizə edir.

Fondtutumu göstəricisi hazır məhsulun 1 manatına düşən əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri məbləğini ifadə edir. Onu müəyyən etmək üçün, topdansatış qiyməti ilə məhsul buraxılışının həcmi müəssisənin balansında olan əsas istehsal fondların ilk dəyəri ilə orta illik məbləğinə bölmək lazımdır. Fondverimi göstəricisi fəaliyyətdə olan və yeni işə salınan müəssisələrdə bu və ya digər struk-

turda və həcmdə məhsul istehsalında əsas fondlardan istifadənin effektivliyini təyin etmək məqsədilə təhlil edilir. Əsas istehsal fondlarının fondverimi aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$F_v = M\dot{I} : F$$

Fondveriminin dinamikasının qiymətləndirilməsi zamanı ilkin məlumatlar müqayisəyə gələn şəkildə gətirilir. Bunun üçün məhsulun həcminə dair göstəriciləri həmin dövrlərdə qiymətləri dəyişməsinə, əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində dair göstəriciləri isə onların yenidən qiymətləndirilməsini hesaba almaqla korrektə edilir.

Fondveriminin yüksəlməsi digər şərtlər bərabər şəraitdə hazır məhsulun 1 manatına düşən amortizasiya ayırmaları məbləğinin yaxud amortizasiya tutumunun aşağı düşməsinə, müvafiq olaraq malların qiymətində mənfəətin payının yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Amortizasiya tutumu aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$A_t = A : M\dot{I}$$

Burada: A_t -amortizasiya tutumunu;

A -amortizasiya ayırmaları məbləğini göstərir.

Fondveriminin artımı məhsul buraxılışı həcmində artımının intensiv amillərindən biridir. Bu asılılıq amilli yaxud indeks amili ilə aşağıdakı kimi təsvir edilir.

$$M\dot{I} = F_v \times F \quad \text{yaxud} \quad Y_{mi} = Y_{F_v} \times Y_f$$

Burada: Y_{mi} -məhsul buraxılışı indeksini;

Y_{F_v} -fondverimi indeksini;

Y_f -əsas istehsal fondlarının indeksini göstərir.

Amilli model əsasında əsas istehsal fondlarının artımı və fondveriminin yüksəlməsi hesabına məhsul buraxılışı həcmində artımı aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\Delta M\dot{I} = \Delta M\dot{I} \times (F) + \Delta M\dot{I} (F_v)$$

Burada: $\Delta M\dot{I}$ və ΔF müvafiq olaraq məhsul istehsalının və əsas istehsal fondların dəyərinin artımını;

ΔF_v - fondveriminin artımını göstərir.

Fondveriminin yüksəlməsi hesabına məhsul buraxılışının həcmində artımı aşağıdakı amilli modellərin köməyi ilə təyin edilir.

Mütləq fərq metodu modeli: $\Delta M\dot{I} (F_v) = -F_v \times f^1$

$$1) \text{ İnteqral metodu modeli: } \Delta M\dot{I} = -F_v \times f + \frac{\Delta F_v + \Delta f}{2}$$

Fondverimi hesabına məhsul buraxılışının artımının resursların, yəni əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin artması hesabına

artımdan yüksək olması onu göstərir ki, məhsul buraxılışının artım tempinin istifadə olunan digər resursların verimi göstəricilərinin sənətiyi şəraitində həmin resurs məsrəfinin artım tempindən yüksək olduğunu göstərir ki, buda kapitalın və satışın rentabilliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, fondverimi məhsul buraxılışı göstəricisinə görə, rentabellik göstəricisi isə məhsul satışının maliyyə nəticələrinə görə hesablanır. Deməli, fondverimi artdığı şəraitdə rentabelliğin yüksəlməsinin ən mühüm şərti məhsul buraxılışı və satışı həcmələrinin bərabər səviyyədə artımı təşkil edir. Bu baxımdan da fondverimi istehsalın texnoloji faydalılığını, rentabellik isə iqtisadi faydalılığını əks etdirir.

Əsas istehsal fondlarından istifadənin faydalılığını göstərən digər ümumiləşdirici göstərici fondtutumudur. Fondtutumu əsas istehsal fondların orta illik dəyərini buraxılan məhsulun həcminə bölmək yolu ilə müəyyən edilir.

Fondtutumu göstəricisi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$F_t = f : M\bar{I}$$

Fondtutumunun dəyişməsi hazır məhsulun 1 manatı hesabı ilə əsas istehsal fondlarının artması, yaxud azalmasını göstərir. Fondtutumu göstəricisindən əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət, yaxud artıq xərc məbləğini müəyyən edən zaman istifadə edilir.

Əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət $Q_{(nis)}$, yaxud artıq xərc məbləği aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$Q_{nis}(f) = (F_t^1 - F_t^0) \times M\bar{I}$$

Əsas istehsal fondlarının dəyərini artım tempinin məhsul buraxılışının artım tempinə nisbəti fondtutumu göstəricisinin son həddini müəyyən etməyə imkan verir, yəni məhsul buraxılışının 1% artımı hesabı ilə əsas istehsal fondların artımının mütənəsibliyini müəyyən etməyə imkan verir. Əgər fondtutumunun son həddi vahiddən kiçik olarsa, deməli əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilmişdir və istehsal güclərindən istifadə əmsalı da artmışdır.

Məhsul buraxılışının artım tempinin avadanlıqların orta illik dəyərini artım tempindən yüksək olması fondveriminin artımına səbəb olur. Təhlil apardığımız müəssisədə əsas fondların artımının hər faizinə düşən məhsulun artımı (5:2,7) 1,852 punkt təşkil edir. Bu göstəricidən müxtəlif istehsal texnoloji effektivliyi qiymətləndirmək və uzun müddət ərzində istehsal sahələrində müəssisə işinin effektivliyinin dinamikasını öyrənmək üçün istifadə edilir.

Əsas istehsal fondlarından istifadə göstəricilərinin təhlili

	Göstəricilər	Ötən illə	Hesabat ilində	Kənarlaşma, +/-	Kənarlaşma əmsali (2-ci sət:1-ci sət.)
	A	1	2	3	4
1	Məhsul buraxılışının həcmi, mln. manat	96000	100800	+4800	1,050
2	Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, mln. m	32092	32956	+864	1,027
3	Fondverimi, manat (1-ci sət:2-ci sət)	2,991	3,059	+0,068	1,023
4	Fondtutumu, manat (2-ci sət:1-ci sət)	0,334	0,327	-0,007	97,9

Təhlil göstərir ki, hesabat ilində məhsul istehsalının həcmi keçən ilə nisbətən 4800 milyon manat və ya 5% artmışdır. İstehsal potensialının (əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin) artımının təsiri nəticəsində müəssisədə məhsul buraxılışının həcmi 2570 milyon manat (+864×2,991), onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəlməsi nəticəsində isə 2230 (0,068×32956) milyon manat çoxalmışdır. Hesabat ilində keçən ilə nisbətən 4800 milyon manat artıq istehsal edilən məhsulun 53,54%-i (2570:4800×100) əsas istehsal fondlarının artımı hesabına, 46,46%-i fondveriminin yüksəlməsi (2230:4800×100) hesabına olmuşdur.

Məhsul buraxılışının həcminə hər iki amilin mövcud nisbəti istehsalın rentabelliyyəsinin artımına müsbət təsir edir. Məhsulun fondtutumunun aşağı düşməsi əsas fondlara vəsait qoyuluşuna nisbi qənaət olunmasını sübut edir. Təhlil apardığımız müəssisədə nisbi qənaət məbləği 705,6 milyon manat [(0,327-0,334) × 100800 = -705,6] olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesabat ilində keçən ilə nisbətən fondverimi göstəricisinin yüksəlməyə doğru meyli və fondtutumunun aşağıya doğru meyli müsbət və ya istehsal fondlarından səmərəli istifadə edildiyini, fondveriminin aşağıya doğru meyli və fondtutumunun yüksəlməyə doğru meyli isə əksinə onlardan istifadənin səmərəliliyi səviyyəsinin aşağı düşməsinə və ya qeyri-məhsuldar istifadəni xarakterizə edir.

Əsas istehsal fondlarına qoyulan vəsaitə qənaitin əsas amili fondveriminin artımıdır. Əsas istehsal fondların müxtəlif qruplarından istifadənin effektivliyini aşkar etmək üçün fondverimi göstəriciləri

Əsas istehsal fondların ayrı-ayrı qrupları üzrə, məcmu əsas fondlar üzrə, sosial tə'yinatlı əsas fondlar çıxılmaqla sənaye istehsal tə'yinatlı əsas fondlar üzrə, onların aktiv hissəsi üzrə hesablanılır. Əsas fondların ayrı-ayrı qrupları üzrə fondverimi göstəricilərinin dəyişməsi tempiyinin müqayisəli təhlili onların strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Fondverimi ilə əmək məhsuldarlığı və fondla silahlanma arasında da qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı formula ilə hesablanılır:

$$F_v = \frac{Mh}{F} = \frac{Mh}{\Theta} : \frac{F}{\Theta} = \frac{\Theta M}{F_s}$$

Burada: F_v -fondverimini;

Mh -buraxılan məhsulun həcmi;

F -əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini;

Θm -əmək məhsuldarlığını;

Θ - işçilərin orta siyahı sayını;

F_s -fondla silahlanmanı göstərir.

Fondverimi səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə müqayisədə fondla silahlanmanın üstün artım tempinə nail olmaq lazımdır.

Beləliklə, əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunmasına yeni texnika və texnologiyanın istehsala tətbiqi, müəssisənin texnoloji tələbatına uyğun miqdarda maşın və avadanlıqlarla təmin olunması, istehsal gücündən daha dolğun istifadə olunması müsbət təsir göstərir.

Fondveriminin aşağı düşməsi və fondtutumunun yüksəlməsi isə əsasən mövcud istehsal gücünün tam mənimsənilməsi işinin ləngidilməsi, köhnəlmiş avadanlıq və dəzgahların təzələnmə tempinin aşağı olması və onların tam yüklənməməsi nəticəsində baş verir.

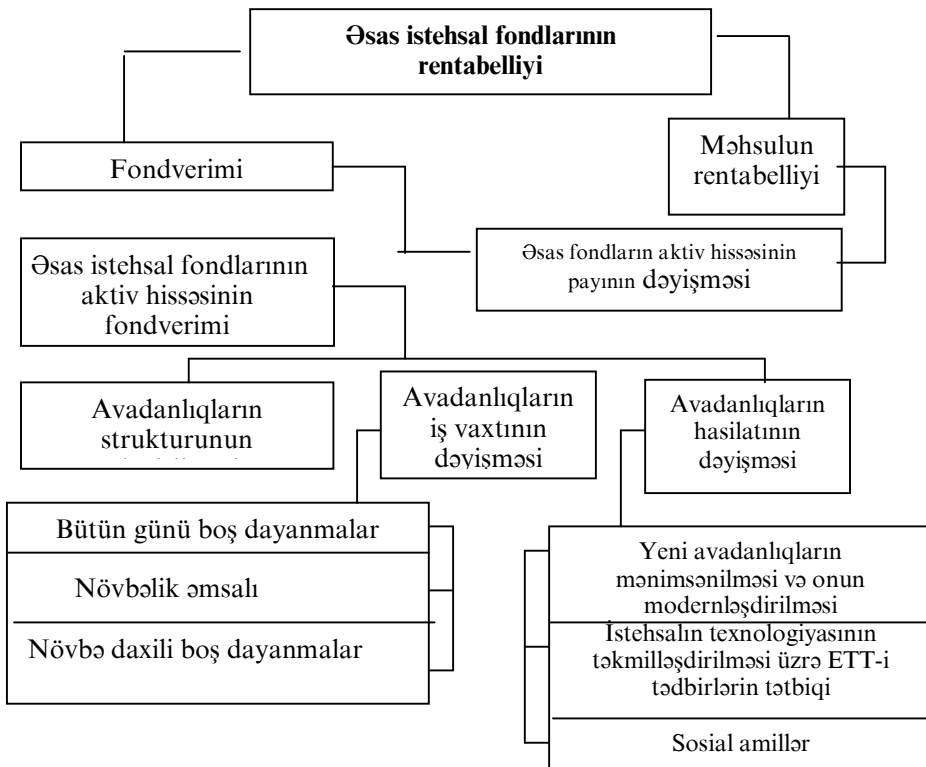
14.5. Fondveriminin amilli təhlili

Müəssisənin texnoloji siyasətini işləyib hazırlamaq üçün əsas istehsal fondlardan istifadənin səmərəliliyi və birinci növbədə fondverimi göstəricilərinin dərin amilli təhlili aparılmalıdır.

Fondveriminin səviyyəsi istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından, mütərəqqi texnologiyalardan istifadəsindən, istismarda olan avadanlıqların müasirliyi və modernləşdirilməsindən,

avadanlıqların faydalı iş vaxtının artırılmasından və işinin intensivliyinin yüksəldilməsindən, o cümlədən xammal və materialların keyfiyyətinin texnoloji prosesin tələblərinə uyğunluğunun təmin edilməsindən, sənaye-istehsal heyətinin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisindən, tərkibində texnoloji avadanlıqların payından, istismarda olan avadanlıqların payının artmasından və digər amillərdən asılıdır.

Deməli, fondverimi səviyyəsinin dəyişməsinə bir sıra obyektiv və subyektiv, ekstensiv və intensiv amillər təsir göstərir. Əsas istehsal fondların rentabelliğini müəyyən edən amillər aşağıdakı blok-sxem də öz əksini tapmışdır.

Sxem 14.1. Əsas istehsal fondların rentabelliğinin amilli təhlil sisteminin blok-sxemi

Qeyd etdiyimiz kimi əsas istehsal fondlarının rentabelliği göstəricisi onlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirici iqtisadi göstəricisi olmaqla müəssisədə hesabat ilində məhsul satışından əldə olunan mənfəət məbləğini əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində bölməklə müəyyən edilir. Bu göstərici aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablanır.

$$R_f = \frac{M}{F}$$

Burada: R_f -əsas istehsal fondların rentabelliği;

M- məhsul satışından mənfəəti;

F- əsas istehsal fondların orta illik dəyərini göstərir.

Cədvəl 14.8

Əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivliyinin təhlili

	GÖSTƏRİCİLƏR	Ötən ildə	Hesabat ili	Kənarlaşma, + -	
				mütləq rəqəmlə	%-lə
1	Məhsul buraxılışının həcmi, mln. man. (Mİ)	96000	100800	+4800	+5,0
2	Məhsul satışından mənfəət, mln. man. (M)	17900	19296	+1396	+7,8
3	Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, mln.man. (F)	32092	32956	+864	+2,7
3 ^a	O cümlədən. onun aktiv hissəsi, mln. man. (F ^a)	15886	16808	+922	+5,8
3 ^b	Avadanlıq vahidinin orta qiyməti mln. man. (Q)	120	127,27	+7,27	+6,0
4	Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi, əmsali (Xç ^a)	0,495	0,510	+0,015	+3,0
5	Əsas istehsal fondlarının rentabelliği, % (Rf) (sət.2:sət.3×100)	55,78	58,55		+2,77
6	Məhsulun rentabelliği %»Ris» (sət.2:sət.1)	18,65	19,14		+0,49
7	Fondverimi: man.				
7 ^a	Əsas istehsal fondlarının, F _v , man. (sət.1:sət.3)	2,991	3,059	+0,068	+2,3
7 ^b	Onun aktiv hissəsinin, man.(sət.1:sət.3 ^a)	6,043	5,997	-0,046	-0,76
8	Texnoloji avadanlıqların orta illik miqdarı (K)	131	132	+1	+0,8
9	İl ərzində işləmişdir, avadanlıq-saat, min.-saat (T)	491	453,4	-37,6	-7,66
9 ^a	O cümlədən avadanlıq vahidinə:				

91	Saat (Tv) (sət.9:sət.8)	3750	3434	-316	-8,4
92	Növbə (sm)	500	470,4	-29,6	-5,92
93	Gün (D)	250	245	-5	-2
10	Avadanlıqların işinin növbəlik əmsalı, Ksm (sət.92 : sət. 93)	2	1,92	-0,08	-4
11	Növbənin orta uzunluğu, saat, (U)	7,5	7,3	-0,2	-2,67
12	Bir maşın-saat hesabı ilə məhsul hasilatı (ÇV) mln. man. (1:9)	0,1933	0,2222	+0,0289	+14,95

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində əsas istehsal fondların faktiki rentabellik səviyyəsi keçən ilə nisbətən 2,77% yüksək olmuşdur. Bu kənarlaşmaya fondveriminin və məhsulun rentabelliği səviyyəsinin dəyişilməsinin təsiri mütləq-fərq üsulundan istifadə etməklə təyin edilir.

Bizim misalımızda:

1) Fondveriminin dəyişilməsi hesabına əsas istehsal fondların rentabelliği:

$$\Delta Rf = \Delta Fv \times Ris = (3,059 - 2,991) \times 18,65 = +1,27\%;$$

2) İstehsal olunan məhsulun rentabelliğinin dəyişilməsi hesabına əsas istehsal fondların rentabelliği

$$\Delta Rf = Fv \times \Delta Ris = 3,059 (19,14 - 18,65) = +1,50\% \text{ artmışdır.}$$

Hesablamalardan görüldüyü kimi hesabat ilində keçən ilə nisbətən əsas istehsal fondların rentabellik səviyyəsinin 2,77% yüksəlməsinə iki amil-fondverimi səviyyəsinin yüksəlməsi +1,27%, istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsi +1,50% təsir göstərmişdir.

Fondveriminə təsir edən birinci dərəcəli amillər əsas istehsal fondlarının ümumi həcmində aktiv hissənin xüsusi çəkisinin və onların aktiv hissəsinin fondveriminin dəyişilməsi hesab edilir. Bunu aşağıdakı formula ilə ifadə etmək olar:

$$Fv = X_{\text{ç}^a} \times Fv^a$$

Burada: $X_{\text{ç}^a}$ - əsas istehsal fondların ümumi həcmində aktiv hissəsinin xüsusi çəkisini;

Fv^a - aktiv əsas istehsal fondların fondverimini göstərir.

Yuxarıdakı cədvələ əsasən göstərdiyimiz amillərin təsir dərəcəsini mütləq-fərq üsulu ilə hesablayaq.

1) Əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi hesabına fondverimi +0,091 manat artmışdır.

$$\Delta Fv \times \text{ç} = (X_{\text{ç}^a} - X_{\text{ç}^k}^a) \times Fvk = (0,510 - 0,495) \times 6,043 = +0,091 \text{ manat}$$

2) Əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin fondveriminin dəyi-

şilməsi hesabına cəmi əsas istehsal fondlarının fondverimi 0,023 manat aşağı düşmüşdür.

$\Delta Fvfv^a = (Fvfv^a - Fvka^a) \times X\check{C}a^a = (5,997 - 6,043) \times 0,510 = -0,046 \times 0,510 = -0,023$ manat

İki amilin təsirinin cəmi $0,091 + (-0,023) = +0,068$ manat olur.

Burada: $X\check{C}fa$ və $X\check{C}ka$ -hesabat ilində və keçən ildə müvafiq olaraq əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkilibirini;

$Fvfa$ və $Fvka$ -hesabat ilində və keçən ildə əsas fondların aktiv hissəsinin fondverimini göstərir.

Hesablamalardan görünür ki, fondverimi əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi hesabına +0,091 manat artmış, onların aktiv hissəsinin fondveriminin aşağı düşməsi hesabına isə əksinə 0,023 manat azalmışdır.

Əsas fondların aktiv hissəsinin (texnoloji avadanlıqların) fondverimi bilavasitə onun strukturundan, iş vaxtından və orta saatlıq hasilatından asılıdır.

Təhlil üçün aşağıdakı amilli modeldən istifadə edək:

$$Fv^a = \frac{K \times Tv \times \check{C}V}{f^a}$$

Burada: K -texnoloji avadanlıqların orta illik miqdarını;

Tv -avadanlıq vahidinə işlənmiş maşın-saatlarının miqdarını;

$\check{C}V$ -bir maşın-saatda məhsul hasilatının həcmi (orta hesabla) göstərir.

Əgər avadanlıqların iş vaxtını işləmiş günlərin miqdarı, növbəlik əmsali və növbənin orta uzunluğu kimi nəzərdə tutarıqsa, onda avadanlıqların fondveriminin amilli modelini aşağıdakı kimi genişləndirmək olar.

$$Fv^a = \frac{K \times D \times Ksm \times U \times \check{C}V}{K \times Q} = \frac{D \times Ksm \times U \times \check{C}B}{Q}$$

Burada: D -işlənmiş avadanlıq-günlərinin miqdarını;

Ksm -növbəlik əmsalını;

U -növbənin orta uzunluğunu;

Q -texnoloji avadanlıq vahidinin müqayisəli orta illik qiymətini göstərir.

Avadanlıqların fondveriminin artımına sadaladığımız amillərin təsirinin hesablanmasını zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablamalar aparmaqla təyin etmək olar.

Bizim misalımızda:

$$F_{vk^a} = \frac{Dk \times Ksm.k \times Uk \times \dot{C}V_k}{Q_k} = \frac{250 \times 2 \times 7,5 \times 0,1933}{120} = \frac{725,2 \text{mln.man.}}{120 \text{mln.man.}}$$

=6,0430man. olur.

1) Fondveriminin birinci şərti göstəricisini müəyyən etmək üçün hesablamalarda keçən ildə avadanlıq vahidinin orta illik dəyəri əvəzinə hesabat ilində faktiki orta illik dəyərini götürmək lazımdır. Çünki eyni qiymətlərlə hesablanan həmin göstərici yalnız onun strukturu hesabına dəyişə bilər.

Bizim misalımızda:

$$F_{v\dot{a}\dot{s}\dot{e}r_1} = \frac{Dk \times Ksm.k \times Uk \times \dot{C}V_k}{Q_f} = \frac{250 \times 2 \times 7,5 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{725,2 \text{mln.man.}}{127,27 \text{mln.man.}} = 5,6981 \text{ man. olur.}$$

Buradan aydın olur ki, avadanlıqların strukturunun dəyişilməsi nəticəsində fondverimi 0,3449 manat (5,6981-6,0430) azalmışdır.

2) Daha sonra işlənmiş avadanlıq-günlərinin faktiki miqdarında və avadanlıqların faktiki strukturunda, lakin qalan amillərin təsiri keçən ilin həcmində qaldığı halda fondverimini hesablamaq lazımdır.

Bizim misalımızda:

$$F_{v\dot{a}\dot{s}\dot{e}r_2} = \frac{Df \times Ksm.k \times Uk \times \dot{C}V_k}{Q_f} = \frac{245 \times 2 \times 7,5 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{710,4 \text{mln.man.}}{127,27} = 5,5818 \text{ man.}$$

Buradan aydın olur ki, hesabat ilində keçən ilə nisbətən hər bir avadanlığın orta hesabla 5 gün (dəzgah gün) çox boş dayanması nəticəsində fondverimi 0,1163 manat (5,5818-5,6981) aşağı düşmüşdür.

3) Fondveriminin üçüncü şərti göstəricisi avadanlıqların faktiki strukturu, işlənmiş günlərin miqdarı, növbəlik əmsalı faktiki və qalan amillər üzrə göstəricilərin keçən ilin səviyyəsində qalması şərti ilə hesablamalar aparıldıqda

$$F_{v\dot{a}\dot{s}\dot{e}r_3} = \frac{Df \times Ksm.f \times Uk \times \dot{C}V_k}{Q_f} = \frac{245 \times 1,92 \times 7,5 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{682 \text{mln.man.}}{127,27 \text{mln.man.}} = 5,3587 \text{ man. olur.}$$

Buradan aydın olur ki, avadanlıqların növbəlik əmsalının aşağı düşməsi hesabına fondverimi 0,2231 manat (5,3587-5,5818) azalmışdır.

4) Fondveriminin dördüncü şərti göstəricisini hesablayarkən yalnız avadanlığın orta saatlıq hasilat səviyyəsi keçən ilin səviyyəsində qalır, qalan göstəricilər isə hesabat ilinin faktiki səviyyəsində götürülür.

Bizim misalımızda:

$$Fv^{a\text{şər}} = \frac{Df \times Ksm.f \times Uk \times \text{ÇV}k}{Qf} = \frac{245 \times 1,92 \times 7,3 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{633,8 \text{ mln man.}}{127,27 \text{ mln man.}} = 4,98 \text{ man.}$$

Avadanlığın iş növbəsinin orta uzunluğunun azalması ilə əlaqədar olaraq hesabat ilində keçən ilə nisbətən hər bir avadanlığın 0,2 saat az işləməsi nəticəsində avadanlıq vahidinin illik hasilatı 37,6 milyon manat, fondverimi isə 0,3787 (4,9800-5,3587) manat azalmışdır.

5) Hesablamalarda avadanlıqların faktiki orta saatlıq hasilatı hesaba alındıqda 1 maşın-saat hesabı ilə faktiki hasilatın təsiri nəticəsində fondverimi 5,997 manatadək qalxmışdır ki, bu da keçən ilə nisbətən 1,017 manat (5,997-4,980) çoxdur.

Bizim misalımızda:

$$Fv^{fa} = \frac{Df \times Ksm.f \times Uf \times \text{ÇV}f}{Qf} = \frac{245 \times 1,92 \times 7,3 \times 0,2222}{127,27} =$$

$$\frac{763 \text{ mln man.}}{127,27 \text{ mln man.}} = 5,997 \text{ man. olur.}$$

Bu amillərin əsas istehsal fondların səviyyəsinə necə tə'sir etdiyini bilmək üçün alınmış nəticəni əsas istehsal fondların ümumi məbləğində onun aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinə vurmaq lazımdır.

$$\Delta Fv = \Delta Fv^a \times X\text{Ç}f^a ;$$

Beləliklə, əsas istehsal fondların fondveriminə əsas amillərin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Avadanlıqların strukturunun dəyişməsi hesabına-

$$-0,3449 \times 0,510 = -0,17590 \text{ man.}$$

1. Bütün gün ərzində boş dayanmaların artması hesabına - -
 $0,1163 \times 0,510 = -0,05931 \text{ man.}$

2. Növbəlik əmsalın dəyişilməsi hesabına-
-0,2231 x 0,510=-0,11378 man.
3. Növbədəxili boş dayanmanın dəyişilməsi hesabına-
-0,3787 x 0,510=-0,19314 man.
4. Orta saatlıq hasilatın dəyişilməsi hesabına-
+1,017 x 0,510=-0,51866 man.

Yekunu -0,046 x 0,510=-0,02347man.

Beləliklə, hesablamalardan aydın olur ki, əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin fondveriminin dəyişməsi nəticəsində əsas fondların fondverimi göstəricisi 0,02347 manat aşağı düşmüşdür.

Əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin fondverimi səviyyəsinə üçüncü qəbildən (dərəcəli) olan amillərin təsirini hesablamaq üçün avadanlıqların dəyişdirilməsi, yaxud modernizə edilməsi ilə əlaqədar olaraq məhsul istehsalının həcmninə necə dəyişməsinə bilmək lazımdır. Bu məqsədlə avadanlıqlar dəyişdirildiyi dövrdən sonra təzə və köhnə avadanlıqlardan buraxılan məhsulu müqayisə etmək, alınan nəticəni texnoloji avadanlıqların faktiki orta dəyərinə bölmək lazımdır.

Bizim misalımızda:

$-F_{vy}^a = (\sum T_i \times \dot{C}V_{yi} - \sum T_i \times \dot{C}V_{di}) : \Theta F^a = (19800 \times 0,5 - 19800 - 0,1933) : 16808 = 6073 : 16808 = 0,361$ manat olur.

Burada: T_i -i-avadanlıqlarının işə salındığı andan hesabat ilinin sonunadək iş vaxtını;

$\dot{C}V_{yi}$ və $\dot{C}V_{di}$ -i avadanlığı dəyişdirildikdən sonra və dəyişməzdən əvvəl onun müvafiq olaraq saat hesabı ilə məhsul hasilatını göstərir.

İstehsalın təşkili və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə ETT-qi tədbirlərin tətbiqi hesabına məhsul istehsalının həcmi və fondveriminin dəyişilməsi də yuxarıda qeyd olunan üsula uyğun olaraq müəyyən edilir.

Bizim misalımızda:

$\Delta F_{va} \text{ e.t.t.} = (\sum T_i \times \dot{C}V_y - \sum T_i \times \dot{C}V_d) \times \Theta F^a = 14500 \times 0,66 - 14500 \times 0,42) : 16808 = 0,207$ manat olur.

Sosial amillər hesabına fondveriminin dəyişməsi (işçilərin ixtisas səviyyələrin yüksəlməsi, əmək və istirahət şəraitinin yaxşılaşması, sağlamlıq tədbirləri və i.a.) qalıq metodu ilə müəyyən edilir.

Bizim misalımızda:

$\Delta Fv.^a \text{ sos} = \Delta Fv_{\text{çv.}^a} - \Delta Fv_{\text{vy.}^a} - \Delta Fv. \text{ sos} = 1,017 - 0,361 - 0,207 = 0,449$ manat olur.

Fondverimi səviyyəsinə göstərilən amillərin təsiri i-amilinin təsiri hesabına avadanlıqların fondveriminin artım göstəricisini əsas fondların aktiv hissəsinin faktiki xüsusi çəkisinə vurmaqla hesablanır.

Sadaladığımız amillərin fondveriminə təsirinin məhsul istehsalının ümumi həcminə təsirini bilmək üçün hər bir amil hesabına fondveriminin dəyişməsi göstəricisini əsas istehsal fondların faktiki orta illik qalığına vurmaq, əsas istehsal fondların orta illik dəyərinin dəyişməsi göstəricisini isə onların fondveriminin keçən ilki səviyyəsinə vurmaq lazımdır. Fondveriminə təsir göstərən birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli amillərin məhsul istehsalının həcminə təsirinə dair hesablaşmalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 14.9)

Cədvəl 14.9

Fondveriminin amilli təhlilinin nəticələri

	Amillər	Fondveriminin dəyişməsi, man		Məhsul istehsalının dəyişməsi mln. man.
		əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin	əsas istehsal fondlarının	
	Birinci dərəcəli			
1	Əsas istehsal fondların orta illik dəyəri.		+864 x2,991=	+2584
2	Onların aktiv hissəsinin payı (xüsusi çəkisi)		+0,091 x32956=	+2999
3	Əsas fondların aktiv hissəsinin fondverimi		-0,023 x32956=	-758
	Yekunu (2sət+3sət)		+0,068x32956=	+2241
	İkinci dərəcəli			
3.2.1.	Avadanlıqların strukturu	-0,3449x0,510=	-0,17590x32956=	-5796
3.2.2.	Bütün günü boşdayanmalar	-0,1163x0,510=	-0,05931x32956=	-1955
3.2.3	Növbəlik əmsalı	-0,2231x0,510=	-0,11378x32956=	-3750
3.2.4.	Növbə daxili boşdayanmalar	-3787x0,510=	-0,19314x32956=	-6365
3.2.5.	Orta saatlıq hasilat	+1,017x0,510=	+0,51867x32956=	+17093
	Yekunu	-0,046	-0,02347x32956=	-773
	Üçüncü dərəcəli			
3.2.5.1.	Avadanlıqların dəyişdirilməsi.	+0,361x0,510=	+0,18441x32956=	+6077
3.2.5.2.	ETT-qi tədbirlərin tətbiqi.	+0,207x0,510=	+0,10557x32956=	+3479
3.2.5.3.	Sosial amillər	+0,449x0,510=	+0,22899x32956=	+7546
	Yekunu	+1,017	+0,51897	+17102

Cədvəldən görüldüyü kimi, məhsul istehsalının həcminə və fondveriminin səviyyəsinə əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin artması müsbət, aktiv hissəsinin fondverimi səviyyəsinin aşağı düşməsi və baha avadanlıqların payının, bütün gün ərzində boş dayanmaların, növbə daxili texniki boş dayanmaların artması isə mənfə təsir göstərmişdir. Təhlilin sonrakı mərhələsində bu boş dayanmaların səbəblərini öyrənmək və onların azaldılması ehtiyatları axtarılmalıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə məhsul buraxılışının həcmi avadanlıqların boş dayanmasını keçən ilə nisbətən azaltmaq hesabına 12070 milyon manat (1955+3750+6365) artırıla bilərdi.

Əsas istehsal fondların rentabillik səviyyəsinə fondveriminin dəyişilməsi amillərinin təsiri i-amili hesabına fondveriminin mütləq artımını məhsulun plan və keçən ilin faktiki rentabillik səviyyəsinə vurmaqla hesablamaq olar. (cədvəl 14.10).

Cədvəl 14.10

Əsas istehsal fondların rentabilliyinin amilli təhlilin nəticələri

	<i>Amillər</i>	<i>Fondveriminin dəyişilməsi man.</i>	<i>Təsirin hesablanması</i>	<i>Fondların rentabilliyinin dəyişilməsi, %-lə</i>
2	Birinci dərəcəli			
	Əsas istehsal fondların tərkibində aktiv hissəsinin payı (xüsusi çəkisi)	+0,091	+0,091x18,65=	+1,697
3	Əsas fondların aktiv hissəsinin fondverimi	-0,02347	-0,02347x18,65=	-0,438
	Yekunu	+0,06753	+0,6753x18,65=	+1,259
3.2.1.	İkinci dərəcəli			
	Avadanlıqların strukturu	-0,17590	-0,17590x18,65=	-3,280
3.2.2.	Bütün gün boşdayanmalar	-0,05931	-0,05931x18,65=	-1,106
3.2.3.	Növbəlik əmsali	-0,11378	-11378x18,65=	-2,122
3.2.4.	Növbə daxili boşdayanmalar	-0,19314	-19314x18,65=	3,602
3.2.5.	Orta saatlıq hasilat	+0,51867	+0,51867x18,65=	+9,673
	Yekunu	-0,02347	-0,02347x18,65=	-0,437
	Üçüncü dərəcəli			
3.2.5.1.	Avadanlıqların dəyişdirilməsi	+0,18441	+0,18441x18,65=	+3,439
3.2.5.2.	ETT-qi tədbirlərin tətbiqi	+0,10557	+0,10557x18,65=	+1,969
3.2.5.3.	Sosial amillər	+0,22899	+0,22899x18,65=	+4,270
	Yekunu	+0,51897	+0,51797	+9,678

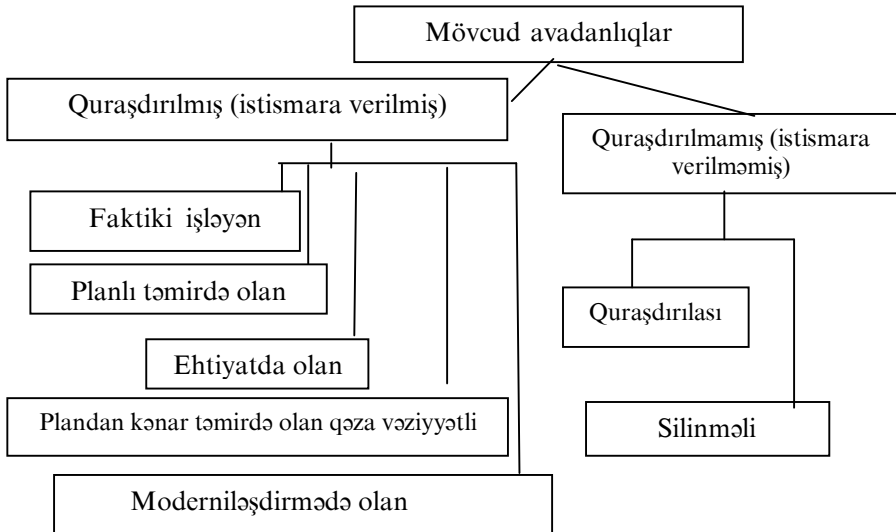
Cədvəldəki hesablamalara əsaslanaraq əsas istehsal fondların rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatları müəyyən etmək olar. Avadanlıqların plandan artıq bütün gün boşdayanmaların və növbədaxili boş dayanmaların azaldılması hesabına və növbəlik əmsalı keçən ildə nail olduğu səviyyəyə çatdırmaqla müəssisədə əsas istehsal fondların rentabelliğini 6,83% (1,11+2,12+3,60) artırmaq mümkün idi. Bu istifadə olunmamış ehtiyat hesab olunur.

14.6. Texnoloji avadanlıqlardan istifadənin təhlili

Burada texnoloji avadanlıqlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər, onların hesablanması və təhlili qaydaları, məhsul buraxılışının dəyişilməsinə müxtəlif amillərin təsirinin təyin edilməsi məsələləri şərh edilir.

Əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivliyinin ümumiləşdirici göstəricilərinin təhlilindən sonra ayrı-ayrı maşın və avadanlıq növlərindən istifadə dərəcəsi hərtərəfli öyrənilir. Avadanlıqların işinin təhlili onların sayı, iş vaxtı və gücündən istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sisteminə əsaslanır.

Planlaşdırma və təhlil işlərində müəssisənin texnoloji avadanlıqları istifadə dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır (təsnifləşdirilir).

Mövcud avadanlıqlara onların texniki vəziyyətindən və olduğu yerdən, yəni sexlərdə, anbarda, iş yerində və sökülmüş halda olmasından asılı olmayaraq müəssisənin balansında olan həm quraşdırılmış və həm də quraşdırılmamış avadanlıqlar aid edilir.

Quraşdırılmış avadanlıqlara sexlərdə quraşdırılmış, istismara verilmiş və iş yerlərinə təhkim olunmuş, həmçinin təmirdə olan və modernləşdirməyə verilmiş maşın və avadanlıqlar daxildir. Quraşdırılmamış avadanlıqlara isə mənəvi yaxud fiziki köhnəlmə səbəbinə görə silinməli və quraşdırılması, habelə icarəyə vermək və reallaşdırmaq üçün ayırmış avadanlıqlar aid edilir. Eyni zamanda müəssisənin balansında əsas fondların tərkibində uçota alınmamış və istismara verilməmiş avadanlıqlar quraşdırılmamış avadanlıqlar adlanır.

İstehsala avadanlıqların cəlb edilməsi dərəcəsini xarakterizə etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur.

1) Mövcud avadanlıq parkının tərkibində qurulmuş avadanlıqların xüsusi çəkisi (payı). Bu göstəricini hesablamaq üçün qurulmuş avadanlıqların sayını mövcud avadanlıqların sayına bölmək lazımdır.

Bu əmsalı hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir.

$$\partial qa = \frac{QA}{MA}$$

∂qa - qurulmuş avadanlıqların əmsalını;

QA-qurulmuş avadanlıqların sayını;

MA-cəmi mövcud avadanlıqların sayını göstərir.

2) Qurulmuş avadanlıqların tərkibində faktiki işləyən avadanlıqların xüsusi çəkisi (əmsalı). Bu göstəricini hesablamaq üçün faktiki işləyən avadanlıqların sayını qurulmuş avadanlıqların cəmi sayına bölmək lazımdır. Bu əmsal avadanlıqlardan səmərəli istifadə səviyyəsini göstərən və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$\partial hia = \frac{HIA}{QA}$$

HİA-həqiqi işləyən avadanlıqların sayını göstərir. Həqiqi işləyən avadanlıq dedikdə, növbə ərzində 15 dəqiqədən çox işləyən avadanlıqlar başa düşülməlidir.

3) Mövcud avadanlıq parkının tərkibində həqiqi işləyən avadanlıqların xüsusi çəkisi (əmsalı). Buna mövcud avadanlıq parkından istifadə əmsalı deyilir. Avadanlıq parkından istifadə əmsalı istifadə olunan, yəni həqiqi işləyən avadanlıqların mövcud avadanlıqlara nisbəti kimi müəyyən edilir. Avadanlıqlardan istifadə üzrə hesablamalar

natural və dəyər ifadəsində aparılır. Onu da göstərmək lazımdır ki, sənaye müəssisələrində avadanlıq parkından istifadə dərəcəsi mövcud avadanlıq parkından istifadə əmsalı ilə qiymətləndirilir.

Mövcud avadanlıq parkından istifadə əmsalı (Θ_{ap}) aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\Theta_{ap} = \frac{hIA}{MA}$$

Ümumiyyətlə, mövcud avadanlıqların sayı adətən, ilin əvvəlinə və ilin axırına müəyyən edilir. Avadanlıqların sayı kəskin surətdə dəyişən sənaye müəssisələrində onların orta siyahı sayı göstəricisindən istifadə olunur.

Əgər alınmış göstəricilər vahidə yaxın olarsa, deməli müəssisədə avadanlıqlardan yüksək dərəcədə yüklənmiş halda istifadə olduğunu, istehsal proqramının isə istehsal gücünə uyğun olduğunu göstərir.

Lakin mövcud avadanlıq parkından istifadə dərəcəsinin yüksəlməsi faktı heç də avadanlıq veriminin artmasını göstərmir. Maddi istehsal sferasında fəaliyyətdə olan müəssisələrdə avadanlıqların növbə və növbədaxili boşdayanmaların ixtisar edilməsi problemi başlıca şərt hesab edilir.

İşləyən avadanlıqların sayının artırılması hesabına məhsul istehsalının artımının potensial ehtiyatını müəyyən etmək üçün mövcud avadanlıqlarla qurulmuş avadanlıqların sayı arasındakı fərqi avadanlıq vahidi hesabı ilə orta illik hasilatının plan həcminə vurmaq lazımdır.

Avadanlıqların ekstensiv yüklənməsi dərəcəsini xarakterizə etmək üçün avadanlıq parkı üzrə iş vaxtı balansı öyrənilir.

1) Təqvim vaxtı fondu avadanlıqlardan və istehsal meydançalarından istifadə olunmasının son həddidir və bu göstərici avadanlıqların maksimum mümkün iş vaxtı fondunu təşkil edir. Təqvim iş vaxtı fondunu hesablamaq üçün hesabat dövründə olan təqvim günlərinin sayını sutkadakı saatların (24 saat) miqdarına və qurulmuş avadanlıqların sayına vurmaq lazımdır. Bunu aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$T_f = T_{t.g.} \times 24 \times Q_A$$

T_f - təqvim vaxtı fondunu;

$T_{t.g.}$ təhlil aparılan dövr ərzində təqvim günlərinin sayını göstərir.

Texnoloji proses fasiləsiz xarakter daşıyan müəssisə və sexlərin istehsal gücü müəyyən edildikdə, təmirə və zəruri texnoloji boş day-

anmalara sərf olunan vaxtı çıxmaqla təqvim iş vaxtı əsas götürülür.

2) Rejim (nominal) iş vaxtı fondu ($T_r(n)$) qurulmuş avadanlıqların sayını təhlil aparılan dövrdəki iş günlərinin sayına və növbəlik əmsali nəzərə alınmaqla günlük iş saatlarının sayına vurmaqla aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$T_r(n) = T\dot{I} \cdot N\ddot{O}V \times tsm \times \dot{I}G \times QA$$

Burada: $T\dot{I} \cdot N\ddot{O}V$ -təhlil olunan dövr ərzində iş növbələrin sayını;
 tsm -iş növbəsinin uzunluğunu, saatla;
 $\dot{I}G$ -iş günlərinin sayını göstərir.

3) Faydalı (real, plan) iş vaxtı fondu avadanlıqların plan iş vaxtını göstərir. O planlaşdırılan dövr ərzində istifadə olunacaq faydalı iş vaxtının miqdarı kimi müəyyən edilir. Faydalı (real, plan) iş vaxtı fondunu müəyyən etmək üçün rejim iş vaxtı (nominal) fondundan avadanlıqların planlı təmiri və modernləşdirilməsi, profilaktikası və sazlanması vaxtını çıxmaq lazımdır. Bu göstərici aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$T_{fay} = T_{r(n)} - T_{pl.b.d.}$$

Burada: $T_{r(n)}$ -rejim (nominal) iş vaxtı fondunu;

$T_{pl.b.d.}$ -planlaşdırılan boşdayanma vaxtını göstərir;

4) Avadanlıqların faktiki (yaxşılı) iş vaxtı fondu. Bu fond faydalı (real) iş vaxtı fondundan plandan kənar boşdayanmalar üzrə vaxtın miqdarını çıxmaqla müəyyən edilir. Bu halda aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$T_{fak.} = T_{fay} - T_{p.k.b.d.}$$

Burada: T_{fay} -faydalı (real) iş vaxtı fondunu;

$T_{p.k.b.d.}$ -plandan kənar boşdayanma vaxtını göstərir.

Avadanlıqların faktiki və faydalı (plan) iş vaxtı fondunun müqayisəsi avadanlıqların miqdarı və müddətləri üzrə istismara verilməsi planının yerinə yetirilməsi dərəcəsini müəyyən etməyə, təqvim və rejim fondunun müqayisəsi növbəlik əmsalinin yüksəldilməsi hesabına avadanlıqlardan yaxşı istifadə olunması imkanlarını müəyyən etməyə, avadanlıqların rejim və faydalı (plan) iş vaxtı fondunun müqayisəsi iş təmir işlərinə vaxt sərfinin azaldılması hesabına iş vaxtı ehtiyatını müəyyən etməyə imkan verir.

Avadanlıqlardan istifadənin təhlilinin növbəti mərhələsində müəssisə üzrə ümumilikdə və avadanlıq vahidindən istifadə edilməsi vəziyyəti öyrənilir və qiymətləndirilir.

Avadanlıqlardan vaxt etibarilə istifadə olunmasının ən mühüm

göstəricilərindən biri növbəlik əmsalı hesab edilir. Bu onunla izah olunur ki, maşın və avadanlıqların yüksək növbəlik əmsalla işləməsi həm əsas fondlardan səmərəli istifadəsi və həm də brak məhsul buraxılışının qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Deməli növbəlik əmsalı avadanlıqların bütün növbə ərzində istifadə səviyyəsini xarakterizə edir. Avadanlığın növbəlik əmsalını hesablamaq üçün təhlil aparılan dövr ərzində faktiki işlənmiş avadanlıq növbələrinin sayını yaxud avadanlıq-saatlarının miqdarını quruluş avadanlıqların həmin dövrdə bir növbədə işlənmiş maksimum mümkün avadanlıq-növbələrinin sayına, yaxud maşın-saatlarının miqdarına bölmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$\bar{X} = T_{i.növ} : T_{mak}$$

Burada: \bar{X} -növbəlik əmsalını;

$T_{i.növ}$ -iş növbəsinin, yaxud maşın-saatlarının miqdarını;

T_{mak} -bir gündə işlənmiş avadanlıq növbələrinin yaxud maşın-saatlarının miqdarını göstərir.

Avadanlıqların iş vaxtından istifadəni xarakterizə etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən də istifadə edilir:

1) Təqvim-iş vaxtı fondundan istifadə əmsalı:

Bu əmsalı hesablamaq üçün avadanlığın faktiki (yararlı) iş vaxtı fondunu təqvim iş vaxtı fonduna bölmək lazımdır.

$$\Theta_{t.f} = F_{i.v.f} : T_{i.v.f}$$

2) Rejim-iş vaxtı fondundan istifadə əmsalı: Bu əmsal avadanlığın faktiki iş vaxtı fondunu rejim iş vaxtı fonduna bölməklə hesablanır:

$$\Theta_{r.f} = F_{i.v.f} : R_{i.v.f}$$

Bu əmsaldan istifadə etməklə avadanlıqların işinin nəticə göstəricilərinə texnoloji səbəblərə görə boşdayanmaların təsiri qiymətləndirilir.

3) Plan iş vaxtı fondundan istifadə əmsalı. Avadanlıqların faktiki iş vaxtı fondunun plan iş vaxtı fonduna nisbəti kimi hesablanır:

$$\Theta_{Pf} = F_{i.v.f} : P_{i.v.f}$$

2-ci və 3-cü göstəricilər brak məhsula görə avadanlıqların boş-boşuna və planlı təmirə görə vaxt itgisini qiymətləndirməyə imkan verir.

4) Təqvim iş vaxtı fondunun tərkibində boş dayanmaların (BD) xüsusi çəkisi boşdayanma vaxtının təqvim iş vaxtı fonduna nisbəti kimi hesablanır:

$$X\check{C}_{b.d.} = BD_v : T_{i.v.f}$$

Sənaye müəssisələrində avadanlıqlardan istifadənin səmərəliliyi, bir

qayda olaraq, hər avadanlıq vahidinə yaxud avadanlıqların orta illik dəyərinin bir manatına düşən məhsul buraxılışı (fondverimi) ilə xarakterizə olunur. Avadanlıq vahidinə məhsulun miqdarını müəyyən etmək üçün pul və natural ifadədə istehsalın həcmi avadanlıqların orta siyahı sayına bölünür. Bu cür texniki-iqtisadi təhlil işləri yalnız eyni cinsli avadanlıqlardan istifadə edilən müəssisə və sexlərdə aparılır.

Avadanlıqları eynicinsli olmayan sənaye müəssisələrində onlardan səmərəli istifadə olunmasını müəyyən etmək üçün onların orta illik dəyərinin hər manatına düşən məhsul buraxılışı göstəricisindən istifadə edilir.

Avadanlıqların illik məhsuldarlığı onların müəyyən dövr ərzində işlədiyi günlərin, növbələrin və maşın-saatlarının miqdarından və vaxt vahidi- saat, növbə, gün ərzində istehsal etdiyi məhsulun miqdarından asılıdır.

İş vaxtının dəyişilməsinin məhsul buraxılışının həcminə təsirini müəyyən etmək üçün həqiqi iş vaxtının plan yaxud keçən ilin faktiki iş vaxtından kənarlaşma (+,-) miqdarını plan üzrə yaxud keçmiş ildə vaxt vahidi ərzində məhsul buraxılışı həcminə vurmaq lazımdır.

Vaxt vahidi ərzində buraxılan məhsulun miqdarının plana (keçən ilə) nisbətən dəyişməsinin məhsul istehsalının həcminə təsiri vaxt vahidi ərzində məhsul istehsalının faktiki və plan (keçən ildə faktiki) miqdarı arasındakı kənarlaşmanı faktiki iş vaxtı miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, avadanlıqların yüklənməsinin artırılması yalnız istehsalın avtomatlaşdırılması şəraitində mümkündür. İstehsalın fasiləsiz, müntəzəm və intensiv avtomatlaşdırılması canlı və maddiləşmiş əməkdən effektiv istifadə olunmasına imkan yaradır. Bu isə o deməkdir ki, istehsalın avtomatlaşdırılması canlı əməyin (hər vahidinin) keçmiş əməklə əvəzlənməsi nəticəsində keçmiş əməyin həcmi nisbi olaraq daim azaldır. Beləliklə, istehsalın avtomatlaşdırılması fondla silahlanmanın artım tempinə nisbətən əmək məhsuldarlığının üstün artım tempinin potensial imkanını yaradır. Bu isə o deməkdir ki, texnoloji mərhələnin düzgün təşkili nəticəsində əmək məhsuldarlığının artım tempi fondla silahlanmanın artım tempini ötüb keçir.

Aparılan təhlil göstərir ki, avtomatlaşdırmanın effektivliyinin 60-70 %-i avadanlıqlardan istifadə səviyyəsinin yüksəlməsinin, 15-20%-i məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinin, yaxud sabitliyinin əldə edilməsinin 10-15-i əmək ödənişinə qənaətin təmin olunmasının payına

düşür. Təcrübə göstərir ki, çevik avtomatlaşdırılmış komplekslərdə avadanlıqların yüklənməsi iki dəfə artır, növbəlik əmsali 2-yə çatır. Çevik avtomatlaşdırılmış bəzi istehsal sahələrində isə növbəlik əmsali 3-ə yaxınlaşa bilər.

Avadanlıqların məhsuldarlığına istifadə olunan texnologiyaların mütərəqqiliyi, istehsalın təşkili və idarəedilməsində müasir metodların tətbiqi, sənaye istehsal heyətinin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdisləri, əmək adamların maddi və mənəvi stimullaşdırılması, qanunvericilik dairəsində iqtisadi sanksiyaların tətbiqi və digər təsirini hesaba almaq mümkün olan və olmayan amillər də tə'sir göstərir.

Fondveriminin amilli sisteminin səbəb-nəticə əlaqələri tədqiq edilmiş amilli modelinin bir neçə variantını qurmağa imkan verir. Onlardan ən sadəsi əsas istehsal fondların fondveriminin, əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin fondverimindən və aktiv hissənin xüsusi çəkisindən asılılığı $F_v = F_v^a \times F_{x..ç}^a$ modeli və həcmnin əsas istehsal fondların fondveriminin məşin və avadanlıqlarının fondverimindən, əsas istehsal fondların tərkibində onun aktiv hissəsinin xüsusi çəkisindən və aktiv hissəsinin tərkibində faktiki işləyən məşin və avadanlıqların xüsusi çəkisindən asılılığı modeli hesab edilir. ($F_v = HIA F_v \times F_{x..ç}^a \times HIA_{x..ç}$)

Burada: F_v -əsas istehsal fondların fondverimini;

F_v^a -əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin fondverimini;

$F_{x..ç}^a$ -əsas istehsal fondların tərkibində aktiv hissəsinin xüsusi çəkisini;

$HIA F_v$ -faktiki işlədilmiş avadanlıqların fondverimini;

$HIA_{x..ç}$ -faktiki işlədilmiş avadanlıqların aktiv əsas fondların tərkibindəki xüsusi çəkisini göstərir.

Göstərilən birinci və ikinci modelləri fondveriminin hesablanması formulasını genişləndirilmək yolu ilə almaq olar. Belə ki, :

$$1) F_v = \frac{MI}{F} \times \frac{F^a}{F} = \frac{15000}{4968} \times \frac{4968}{9106} = 2,315 \times 0,5456 = 1,263 \text{ mln. man.}$$

$$2) F_v = \frac{MI}{HIA D} \times \frac{HIA D}{F^a} \times \frac{F^a}{F} = \frac{11500}{3062,8} \times \frac{3062,8}{4968} \times \frac{4968}{9106} = 3,76 \times 0,6165$$

$\times 0,5456 = 1,263 \text{ mln. man.}$

Burada: MI -məhsul buraxılışını;

$HIA D$ -faktiki işlədilmiş avadanlıqların orta illik dəyərini;

F^a -aktiv əsas istehsal fondların orta illik dəyərini;

F-bütün əsas istehsal fondların orta illik dəyərini göstərir.

Amilli modelin belə genişliyi faktiki işlədilən avadanlıqların fondveriminə iş vaxtından istifadənin və avadanlıq vahidinin orta dəyərini plana, keçmiş dövrlərə nisbətəndəyişilməsinin təsirini öyrənməyə imkan verir.

Aşağıdakı 14.11№-li cədvəldə verilən məlumatlara əsasən hesabat ilində faktiki işləyən avadanlıqların fondveriminin keçən ilə nisbətən dəyişilməsinə amillərin təsirini hesablayaq.

1. Avadanlıqlardan istifadə rejimində növbəlik əmsalın yüksəlməsi.

$$\Delta H \dot{I} A F_V = \Delta \Theta_n \times \Theta_Y^0 \times \dot{I}_G^0 \times N_U^0 \times D^0_S \times \frac{1}{H I A D} = 0,1 \times 0,684 \times$$

$$305 \times 8 \times 0,107 = \frac{1}{98,8} = 0,1808 \text{ man. artmışdır.}$$

2) Avadanlıqların yüklənməsinin aşağı düşməsi nəticəsində faktiki işlədilmiş avadanlıqların (növbə ərzində iş vaxtından istifadənin effektivliyi) fondverimi

$$\Delta H \dot{I} A F_V = \Delta \Theta_Y \times \Theta_n^1 \times \dot{I}_G^0 \times N_U^0 \times D^0_S \times \frac{1}{H I A D} = +0,014 \times 2,18 \times$$

$$\times 305 \times 8 \times 0,107 \times \frac{1}{98,8} = 0,0806 \text{ man. azalmışdır.}$$

3) Bir avadanlığın orta saatlıq hasilatının aşağı düşməsi nəticəsində faktiki işlədilmiş avadanlıqların fondverimi.

$$\Delta H \dot{I} A F_V = \Delta D_S \times \Theta_Y^1 \times \Theta_n^1 \times \dot{I}_G^0 \times N_U^0 \times \frac{1}{H I A D} = -0,003 \times 0,698$$

$$\times 2,18 \times 305 \times 8 \times \frac{1}{98,8} = -0,1128 \text{ man. azalmışdır.}$$

4) Bir ədəd avadanlığın orta dəyərini dəyişməsi nəticəsində həqiqi işləmiş avadanlıqların fondveriminin dəyişməsi;

$$\Delta H \dot{I} A F_V = \Delta \frac{1}{H I A D} \times \Theta_Y^1 \times \Theta_n^1 \times \dot{I}_G^0 \times N_U^0 \times D^0_S = \left(\frac{1}{106,5} - \frac{1}{98,8} \right)$$

$$\times 0,698 \times 2,18 \times 305 \times 8 \times 0,104 = -0,2914 \text{ man. azalmışdır.}$$

Bütün amillərin təsirinin cəmi: $\Delta H \dot{I} A F_V = (\Delta 0,1808) + (0,0806) - (0,1128) - (0,2914) = -0,143 \text{ man.}$

Yaxud balans bərabərliyi $3,617 - 3,76 = (+0,1808) + (+0,0806) + (-0,1128) + (-0,2914);$

$$-0,143 \text{ man.} = -0,143 \text{ man.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Hesablamalardan aydın olur ki, avadanlıqların yüklənməsi və növbəlik əmsallarının yüksəlməsi iş vaxtı itgisinin, yəni bütün gün və növbədaxili boşdayanmaların azalmasını sübut edir ki, bu da avadanlıqların fondveriminin dəyişilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Avadanlıqların yüklənməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində faktiki işlədilən avadanlıqların fondverimi 0,2614 manat (0,1808-0,0806) artmışdır.

Avadanlıqların fondveriminə orta saatlıq hasilatının aşağı düşməsi və avadanlıq vahidinin orta dəyərinin artması mənfi təsir göstərmişdir. İkinci amil avadanlıqların daha məhsuldar və daha bahalıları ilə əvəz olunması və təzələnməsi nəticəsində onların orta dəyərinin dəyişilməsini göstərir. Lakin onların orta saatlıq hasilatının aşağı düşməsi isə avadanlığın məhsuldarlığının onun qiymətinə uyğun olmamasını (qiymətlərin məhsuldarlığa nisbətən üstün artımı) yaxud da avadanlıqların istismarı mərhələsində hasilat normalarının gözlənilməməsini göstərir.

Cədvəl 14.11

Avadanlıqlardan istifadənin təhlili

	Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma +,-	Hesabat ilində keçən ilə nisbətən, %-lə
1	Məhsul buraxılışı mln.man (Mİ)	11500	12353	+853	107,4
2	Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri mln. man. (F)	9106	9388	+282	103,1
3	Əsas istehsal fondlarının tərkibində aktiv əsas istehsal fondlar, mln. man. (Fa)	4968	5199	+231	104,6
4	Faktiki işlədilən avadanlıqların orta illik dəyəri mil.man. (HİAD)	3062,8	3416	+353,2	111,5
5	Əsas istehsal fondların tərkibində aktiv əsas fondların xüsusi çəkisi, %-lə (Fa:F=Afxç)	54,56	55,38	+0,82	101,5
6	Faktiki işlədilən avadanlıqların aktiv əsas istehsal fondlarının tərkibindəki xüsusi çəkisi, % FİA: Fa=FİAxç	61,65	65,70	+4,05	105,5

7	Faktiki işlədilən avadanlıq vahidinin sayı, əd. (QHİA)	31	32	+1	103,2
8	Faktiki işlədilən avadanlıq vahidinin orta dəyəri, mln. man. (FİAD)	98,8	106,75	+7,95	108,0
9	İş günlərinin sayı (İG)	305	305	-	-
10	İşlənmiş avadanlıq-növbələrin miqdarı (İdN), növbə	19654	21184	+1530	107,8
11	cəmi işlənmiş maşın-saat, min. (cds)	157,2	170,2	+13	108,3
12	Növbəlik əmsalı (Ən)	2,08	2,18	+0,10	104,8
13	Bir maşın-saat hesabı ilə məhsul buraxılışı, mln.man. (Dsi)	0,0731	0,0726	-0,05	99,3
14	Bir növbənin uzunluğu (Nu), saatla	8	8		
15	Növbə ərzində avadanlığın yüklənmə əmsalı (Əy) (sət.9 x sət.12 x sət.14 x sət.16)	0,684	0,698	+0,014	102
16	Avadanlıqların faydalı iş vaxtı, (AFİV) (sət.9 x sət.12 x sət.14 x sət.15) maşın- saat	3471,4	3712,8	+241,4	107,6
17	Faktiki işlədilən bir maşın-saatda məhsul buraxılışı (Dsİ) (sət.1:sət.7:sət.16) mln. man.	0,107	0,104	-0,003	97,2
18	Faktiki işlədilən avadanlıqların fondverimi, (1:4) (HİAFv) man.	3,76	3,617	-0,143	96,2
19	Əsas fondların fondverimi (1:2)	1,263	1,316	+0,053	104,2
20	Bir avadanlıqdan orta hesabla məhsul bur. mil.man.	307,97	386,03	15,06	104,06
21	Ekstensiv yüklənmə əmsalı	12,284	13,559	+1,275	1,04
22	İntensiv yüklənmə əmsalı	0,107	0,104	-0,003	0,972
23	İnteqral yüklənmə əmsalı	1,314	1,410	+0,096	1,078
24	Əsas fondların aktiv hissəsinin fondverimi.	2,315	2,376	+0,061	102,6

Eyni cins qrupuna aid avadanlıqlardan ekstensiv və intensiv istifadənin və onların sayının dəyişməsi hesabına məhsul buraxılışının həcmnin dəyişməsi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$1) Mİ = AMİ \times Gİ \times ƏN \times Nuİ \times MİSist$$

Burada: Mİ-məhsul istehsalını:

AMİ- İ avadanlığının sayını;

İGİ- İ avadanlıq vahidinin işlədiyi günlərin sayını;

ƏN İ- İ avadanlığının işinin növbəlilik əmsalını;

Nuİ-növbənin orta uzunluğu (saat);

MİSist- İ avadanlığı ilə bir maşın-saatda məhsul hasila-

tını göstərir.

Bu amillərin təsiri zəncirvari yerdəyişmə, mütləq və nisbi fərq üsullarından istifadə etməklə hesablanır.

Göstərilən amillərin məhsul istehsalının həcminə təsirinin zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablanması metodikasını nəzərdən keçirək.

Hesablamalar:

$$1) M\dot{I}_k = AM_k \times IG_k \times \dot{E}N_k \times NU_k \times MS_{IST. k} = 31 \times 305 \times 2,08 \times 8 \times 0,0731 = 11500 \text{ mil.man.}$$

$$2) M\dot{I}_{HES1} = AM_F \times IG_k \times \dot{E}N_k \times NU_k \times MS_{IST. k} = 32 \times 305 \times 2,08 \times 8 \times 0,0731 = 11870 \text{ mil.man.}$$

$$3) M\dot{I}_{HES2} = AM_F \times IG_F \times \dot{E}N_k \times NU_k \times MS_{IST. k} = 32 \times 305 \times 2,08 \times 8 \times 0,0731 = 11870 \text{ mil.man}$$

$$4) M\dot{I}_{HES3} = AM_F \times IG_F \times \dot{E}N_F \times NU_k \times MS_{IST. k} = 32 \times 305 \times 2,18 \times 8 \times 0,0731 = 12440 \text{ mil.man.}$$

$$5) M\dot{I}_{HES4} = AM_F \times IG_F \times \dot{E}N_F \times NU_F \times MS_{IST. k} = 32 \times 305 \times 2,18 \times 8 \times 0,0731 = 12440 \text{ mil.man.}$$

$$6) M\dot{I}_F = AM_F \times IG_F \times \dot{E}N_F \times NU_F \times MS_{IST. f} = 32 \times 305 \times 2,18 \times 8 \times 0,07257 = 12353 \text{ mil. man.}$$

Beləliklə, hesablamadan aydın olur ki, avadanlıqların sayının artmasının təsiri nəticəsində məhsul istehsalının həcmi 370 (11870-11500) milyon manat artmış, avadanlıqların işlədiyi günlərin miqdarı dəyişilmədiyi üçün məhsul buraxılışının həcmində kənarlaşma olmamış (11870-11870=0), avadanlıqların işinin növbəlilik əmsalının 0,1 saat artması nəticəsində məhsul buraxılışının həcmi 570 milyon manat çoxalmış (12440-11870), növbənin orta uzunluğu dəyişilmədiyinə görə məhsul buraxılışının həcmi dəyişilməmiş (12440-12440=0), avadanlığın bir maşın-saatı hesabı ilə məhsul hasilatının azalmasının təsiri nəticəsində məhsul buraxılışının həcmi 87 (12353-12440) milyon manat azalmışdır. Bütün amillərin təsiri nəticəsində hesabat ilində məhsul buraxılışının həcmi keçən ilə nisbətən 853 milyon manat

(370+0+0+570-87) artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesablamaları mütləq fərq üsulu metodikası ilə aparıldıqda da eyni nəticələr alınır. Amilli təhlilin nəticələri göstərir ki, hesabat ilində keçən ilə nisbətən məhsul buraxılışının həcmi yalnız avadanlıqların miqdarının artması və avadanlıqların işinin növbəlilik əmsalının yüksəlməsi hesabına 940 milyon manat (370+570) artmış, normadan artıq bütün gün və növbə daxili boşdayanmalar hesabına isə 87 milyon manat azalmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, hesabat ilində orta hesabla bir avadanlıqla ilində istehsal olunmuş məhsulun faktiki həcmi keçən ilə nisbətən 15,06 milyon manat çox olmuşdur. Bununla yanaşı həmin dövrdə iş vaxtından istifadə 241,4 maşın-saat artmış və bir maşın-saatda məhsul istehsalı 14 min manat azalmışdır. Beləliklə, istehsalın həcmi birinci amilin təsiri nəticəsində 26,06 milyon manat ($241,4 \times 0,107$) artmış, ikinci amilin təsiri nəticəsində isə 11,0 milyon manat ($-0,003 \times 3712,8$) azalmışdır. Nəticədə müəssisə üzrə bir avadanlığın orta məhsuldarlığı 15,06 milyon manat və ya 4,06% ($15,06:370,97 \times 100$) çox olmuşdur.

İstehsal avadanlıqlarından istifadə edilməsini daha düzgün qiymətləndirmək üçün ümumiləşdirici göstəricilərlə yanaşı fərdi göstəricilərdən də istifadə etmək lazımdır. Belə fərdi göstəricilərə intensiv, ekstensiv və inteqral istifadə əmsallarını aid etmək olar.

Avadanlıqların iş vaxtından istifadə göstəriciləri avadanlıqlardan ekstensiv istifadə formasını xarakterizə edir. Avadanlıqlardan intensiv istifadə bir maşın-saatda məhsul buraxılışının miqdarı ilə xarakterizə olunur. Deməli, avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı onlardan nə dərəcədə məhsuldar istifadə olunmasını, ekstensiv istifadə əmsalı isə vaxta görə istifadə dərəcəsini göstərir. İnteqral istifadə əmsalı ekstensiv və intensiv istifadəni nəzərə almaqla avadanlıqlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edir. Ekstensiv və intensiv istifadə əmsallarının hasili avadanlıqlardan inteqral istifadə əmsalını göstərir.

Qeyd edilən əmsalları təhlil etməzdən öncə avadanlıqların intensiv, ekstensiv və inteqral yüklənməsi əmsallarını hesablamaq tələb olunur.

Avadanlıqların işinin intensivlik göstəricisi onların intensiv yüklənməsi əmsalıdır. Avadanlıqların intensiv yüklənməsi dedikdə, orta hesabla bir maşın-saatda məhsul buraxılışı başa düşülür. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqların yüklənmə əmsalı ötən ildə

0,107, hesabat ilində 0,104 olmuşdur.

Avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalını hesablamaq üçün bir maşın-saat ərzində faktiki istehsal olunmuş məhsulun həcmi planda nəzərdə tutulmuş, ötən ildə faktiki məhsulun həcminə (ötən illə müqayisədə isə ötən ildə faktiki həcminə) bölmək lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi 0,972-yə (0,107:0,104) yaxud 97,2%-ə bərabər olmuşdur. Alınmış əmsal vahidə bərabər olduqda avadanlığın gücündən tam istifadəni, vahiddən yüksək olduqda isə daha məhsuldar istifadə olunduğunu xarakterizə edir. Bir maşın-saatda istehsal olunmuş məhsulun miqdarını hesablamaq üçün buraxılan məhsulun həcmi cəmi işlənmiş maşın-saatlarının miqdarına bölmək lazımdır.

Avadanlıqların ekstensiv yüklənməsi əmsalı faydalı iş vaxtını təqvim iş vaxtına bölüb, alınmış nəticəni avadanlıqların sayına vurmaqla müəyyən edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqların ekstensiv yüklənmə əmsalı keçən ildə 12,284-ə, hesabat ilində 13,559-a bərabər olmuşdur.

$$\Theta_{EK}^0 = \frac{3471,4}{365 \times 24} \times 31 = 0,396 \times 31 = 12,284$$

$$\Theta_{EK}^1 = \frac{3712,8}{365 \times 24} \times 32 = 0,424 \times 32 = 13,559$$

Avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsalını hesalamaq üçün avadanlıqların işləmiş olduğu maşın-saatların faktiki miqdarını müvafiq olaraq plan yaxud ötən ilin faktiki məlumatına bölmək lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsalı 1,040-ə (13,559:12,284) bərabər olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, müəssisədə hesabat ilində avadanlıqların faktiki iş vaxtından keçən ilə nisbətən səmərəli istifadə edilmişdir.

Avadanlıqlardan inteqral istifadə əmsalı intensiv və ekstensiv istifadə əmsalının hasili kimi hesablanır.

Hesablamalardan aydın olur ki, avadanlıqların inteqral yüklənmə əmsalı keçən ildə 1,314 (12,284 × 0,107), hesabat ilində 1,410-ə (13,559 × 0,104) bərabər olmuşdur. Avadanlıqlardan inteqral istifadə əmsalı isə 1,073-ə (1,410:1,314) bərabər olmuşdur.

İstehsal avadanlıqlarından istifadənin inteqral göstəricisi onların ekstensiv yüklənməsi göstəricisinin yüksəlməsi və bunun əksinə olaraq intensiv yüklənməsi göstəricisinin aşağı düşməsi nəticəsində artmışdır. İntensiv yüklənmə əmsalının aşağı düşməsi əlavə istehsal güclərini işə

salmadan və yeni kapital qoyuluşları aparılmadan məhsul buraxılışını artırmaq üçün müəssisədə istifadə olunmamış imkanların mövcudluğunu sübut edir. Bu əmsalı istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsini optimallaşdırmaq və istehsalda zəif yerlərini ləğv etmək yolu ilə də yüksəltmək olar.

14.7. Müəssisənin istehsal sahələri və güclərindən istifadənin təhlili

Təsərrüfatçılığın son nəticələri müəssisənin maddi-texniki bazasının səviyyəsindən, onun istehsal potensialından istifadə dərəcəsindən, xüsusilə də məhsul istehsalı və satışının həcmi və maya dəyərindən, alınan mənfəətin həcmindən, istehsalın rentabelliyyindən, maliyyə vəziyyətindən və s. asılıdır.

Əgər müəssisənin istehsal gücü kifayət qədər tam istifadə olunmursa, bu son nəticədə ümumi xərclərin tərkibində daimi xərclərin payının artmasına, məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinə, mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə də təhlil prosesində müəssisənin istehsal gücündə hansı dəyişikliklərin baş verməsi, ondan nə dərəcədə tam istifadə olunması, bunun maya dəyərinə, mənfəətə, rentabelliyyə, satışın zərərsiz həcminə, müəssisənin təhlükəsizlik zonasına və digər göstəricilərə necə təsir göstərməsi müəyyən edilməlidir.

BM-saylı «İstehsal gücləri balansı», «Məhsul üzrə hesabat», «Məsrəflər haqqında hesabat», 2-saylı «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»larda verilən məlumatlar bu məqsədlə aparılan təhlil üçün informasiya mənbələridir. İstehsal gücündən istifadə göstəricisi fondverimi, fondtutumu və istehsal sahəsindən istifadə göstəricisi kimi əsas istehsal fondlarından faydalı istifadənin mühüm ümumiləşdirici göstəricisi hesab olunur.

Müəssisənin istehsal gücü dedikdə, istehsalın əldə olunmuş mütərəqqi texnoloji və texniki səviyyəsində mövcud istehsal resurslarının real həcminə uyğun olaraq maksimum həcmdə nəzərdə tutulan nomenklatura və çeşiddə məhsul buraxılışının potensialı nəzərdə tutulur. İstehsal gücü adam-saatla, maşın saatla ifadə oluna bilər, yaxud da məhsul buraxılışının həcmi natural və ya dəyər ifadəsi ilə ifadə oluna bilər. Müəssisənin istehsal gücü daimi ola bilməz. O istehsalın texniki, texnoloji, təşkilinin və habelə müəssisənin strategiyasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı daimi olaraq dəyişir.

Müəssisənin istehsal gücü avadanlıqların, aqreqatların, qurğu-

ların və istehsal sahələrinin, məmulatın əmək tutumunun texniki hasilat normalarına, yaxud layihə göstəricilərinə, habelə mütərəqqi texnologiyanın tətbiq edilməsi, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəzərə alınmaqla, xammaldan məhsul çıxımı normasına əsasən hesablanır.

İstehsal gücündən biznes-planın müəyyən edilməsində bir ölçü kimi istifadə olunur və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, texniki inkişaf və əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin yüksəlməsi, mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi, işçilərin texniki mədəniyyətinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir.

İstehsal gücündən istifadə səviyyəsi aşağıdakı əmsallarla xarakterizə edilir:

$$\text{Ümumi əmsal} = \frac{\text{məhsul istehsalının həcmi}}{\text{müəssisənin orta illik istehsal gücü}};$$

$$\text{İntensiv yüklənmə əmsalı} = \frac{\text{orta sutkalıq məhsul buraxılışı}}{\text{orta sutkalıq istehsal gücü}};$$

$$\text{Ekstensiv yüklənmə əmsalı} = \frac{\text{faktiki yaxud, plan iş vaxtı fondu}}{\text{istehsal gücü müəyyən edilərkən hesablama iş vaxtı fondu}};$$

Təhlil prosesində bu göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilmə səviyyəsi və onların dəyişilməsi səbəbləri, həmçinin, yeni güclərin işə salınması, istehsalın texniki cəhətdən yenidən qurulması, istehsal gücünün ixtisar olunması dinamikası öyrənilir.

İstehsal gücünün dəyişilməsi və hesabat dövründə bu dəyişiklərin hansı amillərin təsiri nəticəsində baş verməsi «İstehsalın gücünün hesabat balansı» məlumatlarına əsasən həm natural ifadədə və həm də müqayisəyə gələn qiymətlərlə buraxılan məhsulların növləri üzrə, habelə bütövlükdə istehsal üzrə müəyyən etmək olar. İstehsal gücü balansı aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablanır.

$$\dot{I}G_{i.a.x.} = \dot{I}G_{i.o.v.} + \dot{I}G_t + \dot{I}G_r + \dot{I}G_{t.t.t} + \Delta \dot{I}G_{\dot{c}.} - \dot{I}G_l;$$

Burada: $\dot{I}G_{i.a.x.}$ və $\dot{I}G_{i.o.v.}$ -müvafiq olaraq ilin axırına və ilin əvvəlinə istehsal gücünü;

$\dot{I}G_t$ -yeni tikinti və mövcud müəssisənin genişləndirilməsi hesabına yeni istehsal gücünün istifadəyə verilməsini;

$\dot{I}G_r$ -mövcud müəssisənin yenidən qurulması nəticəsində istehsal

gücünün artmasını;

İG_{t.t.}-mövcud müəssisənin texniki silahlanması (yenidən) və təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsal gücünün artımını;

Δ İG_{ç.}-müxtəlif əməktutumlu məhsul çeşidləri və nomenklatura-sının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq istehsal gücünün dəyişməsinə;

İG_ı-maşın və avadanlıqların və digər resursların istehsaldan çıxması hesabına istehsal gücünün azalmasını göstərir.

Aşağıdakı cədvəldə verilən məlumatları əsasında təhlil apardığımız müəssisədə istehsal gücündən istifadəni təhlil edək.

Cədvəl 14.12

Müəssisənin istehsal gücündən istifadənin təhlili

	Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma: ±	
				məbləği	faizi
1	Məhsul buraxılışı, mln. man.	96000	100800	+4800	+5,0
2	İstehsal gücü, mln. man.	100.000	120.000	+20,000	+20,0
3	İstehsal gücünün artımı, mln. man:				
a)	Yeni sexin işə salınması hesabına		15000	+15000	+15,0
b)	Müəssisənin yenidən qurulması hesabına.		2200	+2200	+2,2
c)	Təşkilati-texniki tədbirlər hesabına.		2800	+2800	+2,8
4	İstehsal gücündən istifadə səviyyəsi, faizlə	98,0	84		-14,0

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi müəssisənin istehsal gücü hesabat ilində yeni sexin işə salınması, nəzərdə tutulan yenidən qurulma və təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına 20% (20.000:100.000 x100) artmışdır. Lakin ondan istifadə olunması keçən ilə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə, yəni 14,0% aşağı düşmüşdür. Hesablamalar göstərir ki, hesabat ilində müəssisənin istehsal gücü ehtiyatı 16% (84-100) təşkil edir. Bu o deməkdir ki, hesabat ilində müəssisənin mövcud istehsal gücünün 16%-dən istifadə edilməmişdir. Bununla yanaşı müəssisənin normal fəaliyyətin təmin edilməsi məqsədilə gözlənilməyən qısamüddətli çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün planda 5% ehtiyat gücü nəzərdə tutulur. Buradan aydın olur ki, müəssisədə yaradılmış istehsal potensialından kifayət qədər tam istifadə edilmir. Bunun başlıca səbəbləri texnoloji avadanlıqların təmirinə plandan artıq vaxt sərf olunması, elektrik enerjisinin, xammalın çatışmaması üzündən plandan artıq bütün gün

və növbədaxili boşdayanmaların baş verməsi və istehsalın təşkilinin kifayət dərəcədə yüksək olmamasıdır.

İstehsal gücündən faktiki istifadə əmsalını plan və keçən ilin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etməklə istehsal gücündən istifadə olunma üzrə kənarlaşmalar dərəcəsini və bunların səbəbləri müəyyən edilir. İstehsal gücündən istifadə əmsalının səviyyəsinin aşağı düşməsi əlavə istehsal gücünü işə salmadan, yeni investisiya qoyuluşlarını cəlb etmədən müəssisədə məhsul buraxılışının həcminin artırılması üçün istifadə olunmamış ehtiyat mənbələrinin olmasını göstərir.

Avadanlıqların boşdayanması hallarının azaldılması, istehsal prosesinin xammal və materiallarla, elektrik enerjisi, su, buxar və i.a., kənar müəssisələrin xidmətləri ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, layihə gücünə çatdırılmamış sexlərin istehsal gücündən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması, iş vaxtı itgilərinin azaldılması, növbəlik əmsalının yüksəldilməsi, istehsalda geri qalan sahələrin ləğv edilməsi yolu ilə istehsal gücündən istifadə edilməsinin orta illik əmsalının səviyyəsini yüksəltmək olar.

İstehsal gücündən istifadə əmsalını yalnız ümumilikdə müəssisə üzrə deyil, həm də onun ayrı-ayrı istehsal sahələri və sexləri üzrə də müəyyən edilir, habelə əsas və əlavə məhsula görə də hesablanır.

Təhlil prosesində müəssisənin geridə qalma hallarını aradan qaldırmaq məqsədilə geri qalan sexlərdə istehsal gücündən istifadənin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəssisənin qabaqcıl sexlərinin, aqreqlarının, avadanlıqlarının, sahələrinin məhsul buraxma qabiliyyətini müəyyən etmək üçün bağlılıq əmsalı hesablanır. Bu əmsal aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\Theta_b = \frac{M}{M_1 \cdot IB}$$

Burada: Θ_b - bağlılıq əmsalını;

M - M_1 -müqayisə olunan sexlərin, avadanlıqların gücünü və onlar arasındakı fərqlə bağlılıq əmsalını (qəbul edilmiş ölçü vahidi ilə);

IB -ikinci sexdə məhsul buraxılışı üçün birinci sexdə bir avadanlığa material xərcini göstərir.

Təhlilin bu üsulunu əyani olaraq aşağıdakı misalla nəzərdən keçirək: Fərz edək ki, müəssisənin mexaniki sexinin istehsal gücü (M_1) 24 avadanlıq, tökmə sexininki (M) 35 ton, bir avadanlıq üçün tökmə materialı məsrəfi 1,5 tondur. Bu göstəricilərə əsasən tökmə sexi üçün bağlılıq əmsalı $\Theta_b=0,94$ -ə bərabər olacaqdır ($35:24 \times 1,5$).

Bu əmsalın 0,94-ə bərabərliyi onu göstərir ki, tökmə sexinin geridə qalan sexlər üçün nümunədir.

Təcrübədə istehsal gücü tez-tez istehsalın artımını limitləşdirən avadanlıqlara görə də hesablanır. Bu da növbəlik və avadanlıqların yüklənmə əmsallarının səviyyəsinin aşağı düşməsinə, maddi-texniki təminatda ahəngdarlığın pozulmasına və digər təşkilati qüsurlara gətirib çıxarır ki, nəticədə bəzi növlərdə məhsulların istehsalında istehsal gücündən istifadə əmsalı 90 və daha yüksək faizə çatır. Lakin, istehsal gücündən istifadə edilməsi əmsalının yüksəldilməsi üçün bu heç də bütün imkanların tükəndiyini göstərmir. Tədqiqatlar göstərir ki, yeni istifadəyə verilmiş müəssisənin, sexin, aqreqatın layihə gücünün mənimsənilməsi müddətlərinin qısaltılması istehsal gücündən istifadə əmsalının yüksəldilməsi üçün mühüm ehtiyat hesab olunur.

Əsas fondların passiv hissəsindən istifadə dərəcəsini təyin etmək üçün istehsal sahəsinin bir m²-dən məhsul çıxımı göstəricisi hesablanır. Bu göstərici müəssisənin istehsal gücündən istifadəni müəyyən dərəcədə tamamlayır. Bu göstəricinin səviyyəsinin yüksəlməsi məhsul buraxılışının artmasına və onun maya dəyərinin aşağı düşməsinə imkan verir.

İstehsal sahəsinin bir m²-nə düşən məhsulun həcmi hesabmaq üçün istehsal olunan əmtəlik məhsulun həcmi müəssisənin istehsal sahələrinin miqdarına (m²-nə) o, cümlədən sexlərin (m²-nə) sahəsinin miqdarına bölmək lazımdır.

Təhlil apardığımız müəssisənin istehsal sahələrindən nə dərəcə səmərəli istifadə olunmasını aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə müəyyən edək.

*Cədvəl 14.13**Müəssisənin istehsal sahələrindən istifadənin təhlili*

	Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma, ±
1	Əmtəlik məhsul buraxılışının həcmi, mln. man.	96000	100800	+4800
2	Ümumi istehsal sahəsi, m ²	5000	5400	+400
a	O cümlədən: istehsal sexlərin sahəsi, m ²	4500	4914	+414
3	Ümumi istehsal sahəsinin tərkibində sexlərin sahəsinin xüsusi çəkisi, %	0,90	0,91	+0,01
4	İstehsal sahəsinin bir m ² -i hesabı ilə məhsul buraxılışı, mln. man.	19,2	18,66	-0,54

5	O, cümlədən sexlərin sahəsinin bir m ² -i hesabı ilə məhsul buraxılışı, mln. man	21,33	20,51	-0,79
---	---	-------	-------	-------

Məlumatlardan görüldüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə məhsul buraxılışının həcmi hesabat ilində keçən ilə nisbətən 4800 milyon manat artmışdır. Bu artım aşağıdakı amillərin hesabına olmuşdur.

1. Müəssisənin istehsal sahəsinin dəyişməsi. Bu amillərin təsiri hesabına məhsul buraxılışının həcmi 7679 milyon ($\Delta MB = (5400 - 5000) \times 0,9 \times 21,33 = +7679$) manat artmışdır.

2. Ümumi istehsal sahəsinin tərkibində sexlərin sahəsinin xüsusi çəkisinin artması. Bu amilin təsiri nəticəsində hesabat ilində keçən ilə nisbətən məhsul buraxılışının həcmi 1152,0 milyon manat ($\Delta MB = 5400 \times (0,91 - 0,90) \times 21,33 = +1152$) artmışdır.

3. Sexlərin sahəsinin bir m² düşən məhsul buraxılışının azalması. Bu amilin təsiri nəticəsində hesabat ilində məhsul buraxılışının həcmi keçən ilə nisbətən 4031 milyon manat ($\Delta MB = 5400 \times 0,91 \times (20,5128 - 21,3333) = -4031$) azalmışdır.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+1152) + (+7371) + (-4031) = +4800$ mln. man. yaxud balans bərabərliyi: $100800 - 96000 = (+1152) + (+7679) + (-4031)$; $+4800$ mln. man. $= +4800$ mln. man.

Deməli hesablamalar düzdür.

Beləliklə, buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, müəssisə həm maşın və avadanlıqlardan və həm də istehsal sahələrindən (fondların passiv hissəsindən də) kifayət qədər tam istifadə edə bilməmişdir. İstehsalın artımı ekstensiv amillərin hesabına olmuşdur.

İstehsal gücündən tam istifadə olunmaması məhsul buraxılışının həcmimin azalmasına, məhsul vahidinə daha çox daimi xərclər düşdüyünə görə onun maya dəyərinin artmasına gətirib çıxarır.

Hesabat ilində keçən ilə nisbətən istehsal gücündən 14% az istifadə edilməsi nəticəsində maşın və avadanlıqların saxlanması xərclərinə 879 milyon manat ($6277 \times 14:100$) məbləğində nisbi artıq xərcə yol verilmiş, mənfəət məbləği isə müvafiq məbləqədə azalmışdır.

Daimi xərclərin artması hesabına satışın zərərsizlik həcminin necə dəyişməsinə müəyyən etmək üçün onun artım məbləğini pul gəlirlərinin tərkibində marjinal gəlirlərin payına (xüsusi çəkisinə) bölmək lazımdır.

Tədqiqat göstərir ki, təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində məhsul satışından pul gəliri (ƏDV və aksizlər çıxılmaqla) 99935 milyon

manat, marjinal gəliri 45786 milyon manat, pul gəlirinin tərkibində marjinal gəlirin payı isə 45,82% ($45786:99935 \times 100$) olmuşdur.

Beləliklə, hesablamalar göstərir ki, daimi xərclərin artması hesabına satışın zərərsizlik həcmi 1918 milyon manat dəyişmişdir.

$$\Delta T = \frac{\Delta MAs.x.}{MKf.x.б.} = \frac{879}{45,82} \times 100 = 1918 \text{ mln. man.}$$

Deməli, bu amil hesabına müəssisənin zərərsizlik zonası 1,92% aşağı düşmüşdür.

$$\Delta ZZ = \frac{\Delta T}{PK_{1f}} \times 100 = \frac{1918}{99935} \times 100 = 1,92\%$$

Beləliklə, aparılan hesablamaların nəticələrinə əsaslanaraq demək olar ki, təhlil aparılan müəssisədə yaradılmış istehsal potensialından daha tam istifadə olunması məqsədilə konkret tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır. Belə tədbirlərdən biri müəssisənin marketing fəaliyyətindən asılı olaraq profilinə uyğun məhsula sifariş portfelinin formalaşdırılmasıdır.

14.8. Qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivinin təhlili

Burada təhlilin mahiyyəti, onun obyektləri, qeyri-maddi aktivlərin həcmnin, dinamikasının, daxil olma mənbələrinin, hüquqi müdafiə dərəcəsinin, faydalı istifadə müddətlərinin və növləri üzrə onların vəziyyəti və strukturunun təhlili, qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivinin qiymətləndirilməsi məsələləri öyrənilir.

Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinə təsərrüfat fəaliyyətində uzunmüddət istifadə edilən, gəlir gətirən yeni texnologiya və texniki qərarlar, torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, ticarət markaları və əmtəə nişanları, «Nou-hau», EHM-lar üçün proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz hüquqları, təşkilati xərclər aiddir. Qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşları onların tətbiqi nəticəsində müəssisənin aldığı əlavə mənfəət hesabına və amortizasiya ayırmaları hesabına müəyyən müddət ərzində ödənilir. Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə müəssisə kapitalının ümumi məbləğində qeyri-maddi aktivlərin həcmi və payı artır. Eyni zamanda intellektual fəaliyyətin nəticələrinə müəssisənin müstəsna istifadə hüquqları hesabına müəssisənin gəlirliyinin yüksəlməsinə iqtisadi maraq artır. Buna görə də bazar münasibətləri dərinləşdikcə qeyri-maddi

aktivlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin təhlilin əsas obyektləri aşağıdakılardır:

- qeyri-maddi aktivlərin həcmi və dinamikası;
- qeyri-maddi aktivlərin növləri üzrə vəziyyəti və strukturu, faydalı istifadə müddətləri, əmələ gəlmə mənbələri, hüquqi müdafiəsi;
- qeyri-maddi aktivlərin gəlirliyi və dövriyyəsi;
- qeyri-maddi aktivlərin likvidliyi və həmin növ aktivlərə kapital qoyuluşuna risk dərəcəsi.

Qeyri-maddi aktivlərin strukturu və dinamikasının təhlilini müəssisənin 1-saylı «Mühasibat balansı» və ona əlavə edilən 5№-li hesabat formasının məlumatlarından istifadə etməklə aparmaq olar.

Cədvəl 14.14

Qeyri-maddi aktivlərin həcmi, dinamikası və strukturunun təhlili

	Qeyri-maddi aktivlərin növləri	Məbləq, mln. man.			Struktur, %-lə		
		keçən ildə	hesabat ilində	kənarlaşma, +/-	keçən ildə	hesabat ilində	kənarlaşma, +/-
1	İxtiralar və digər buna oxşar obyektlərin İntellektual mülkiyyət hüquqları	2475	2370	-105	77,3	74,1	-3,2
2	Təbii və başqa ehtiyatlardan istifadə hüquqları	220	220		6,9	6,9	
3	Təşkilatçılıq xərcləri	435	500	+65	13,6	15,6	+2,0
4	Müəssisənin işgüzar fəaliyyəti	-	-	-	-	-	-
5	Sair	70	110	+40	2,2	3,4	+1,2
	Yekunu	3200	3200		100,0	100,0	

Məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə qeyri-maddi aktivlərin tərkibində intellektual məhsulların (patentlər, müəllif hüququ, EHM-r üçün proqramlar) mütləq həcmi və nisbi payı hesabat ilində keçən ilə nisbətən azalmasına baxmayaraq onun strukturunda əsas yeri tutur. Belə ki, onlar qeyri-maddi aktivlərin tərkibində keçən ildə 77,3%, hesabat ilində 74,1% təşkil etmişdir. Hesabat ilində həmin növ aktivlərə investisiya qoyuluşlarının olmaması üzündən müəssisənin işgüzar aktivliyi aşağı düşmüşdür.

Təhlil zamanı daxilolma mənbələri üzrə, yəni dövlət orqanlarının maddi yardımını, təsisçilər tərəfindən ödəmələr kimi, digər əmlakla mübadilə yolu ilə alınmış, hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz alınmış qeyri-maddi aktivlərin tərkibinin öyrənilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Təhlil aparılan müəssisədə bütün qeyri-maddi aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına əldə edilmişdir.

Müdafiə hüququ dərəcəsinə görə qeyri-maddi aktivləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

-Müəlliflik hüququnun müdafiəsi;

-İxtiraya görə patentlər;

- Faydalı modelə görə şəhadətnamələr;

- Qeydə alınmış lisenziyalar;

- Sənaye nümunəli patentlər;

- Əmtəə nişanələrinə şəhadətnamələr;

-Proqram məhsulların rəsmi qeydə alınmasına dair şəhadətnamələr;

-Malların əmələ gəlmə yerləri adından istifadə olunması şəhadətnamələri.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində müdafiə dərəcəsinə görə qeyri-maddi aktivlərin strukturunda xeyli dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, qeyri-maddi aktivlərin tərkibində lisenziyaların, patentlərin, müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi dərəcəsinin payı xeyli artmış, müdafiə olunmayan qeyri-maddi aktivlərin payı isə azalmışdır ki, bunu da müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar.

Cədvəl 14.15

Hüquqi müdafiə dərəcəsinə görə qeyri-maddi aktivlərin strukturunun təhlili

	<i>Qeyri-maddi aktivlərin qrupları</i>	<i>Məbləğ, mln. man.</i>			<i>Struktur, %-lə</i>		
		<i>ötən ildə</i>	<i>hesabat ilində</i>	<i>kənarlaşma, +/-</i>	<i>kəçən ildə</i>	<i>hesabat ilində</i>	<i>kənarlaşma, +/-</i>
	Hüquqi müdafiə dərəcəsi üzrə qeyri-maddi aktivlər:						
1	İxtiraya görə patentlər	960	1025	+65	30,0	32,0	+2,0
2	Lisenziyalar	800	865	+65	25,0	27,0	+2,0
3	Müəlliflik hüququ	320	415	+95	10,0	13,0	+3,0
4	Əmtəəlik nişanına şəhadətnamələr	640	575	-65	20,0	18,0	-2,0

5	Patent almamış aktivlər	480	320	-160	15,0	10,0	-5,0
6	Yekunu	3200	3200	x	100,0	100,0	x

Aşağıdakı cədvəldə verilən məlumatlarından görüldüyü kimi təhlil apardığımız müəssisədə qeyri-maddi aktivlərin orta faydalı istifadə müddəti 5-6 ilə bərabər olmuşdur ki, bunu da müasir şərait üçün təmamilə normal hal hesab etmək olar. Faydalı istifadə müddəti 10 ildən yuxarı olan qeyri-maddi aktivlərin payı isə ümumi məbləğin 9,4%-nə bərabər olmuşdur. Buda əsasən torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarını təşkil edir.

Cədvəl 14.16

Faydalı istifadə müddətlərinə görə qeyri-maddi aktivlərin strukturu

Göstəricilər	Faydalı istifadə müddəti, il										Yekunu	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		10 ildən yuxarı
Qeyri-maddi aktivlər, mln. man.	100	160	250		800	960	480	150			300	3200
Yekuna görə, %-lə	3	5	8		25	30	15	4,7			9,4	100

Qeyri-maddi aktivlər və investisiya qoyuluşunun risk dərəcəsini yüksək likvidli, orta likvidli və çətinlikvidli kimi üç qrupa bölmək olar. Müəssisənin likvidliyi qiymətləndirilərkən ümumiyyətlə qeyri-maddi aktivlər əsas və dövriyyə aktivlərinə nisbətən çətin reallaşdırıldığı üçün adətən onlar aşağı likvidli aktivlərə aid edilir. Qeyri-maddi aktivlərin əsaslandırılmamış artımı xüsusi dövriyyə kapitalının azalmasına, cari likvidlik göstəricisinin və məcmu kapitalın dövr sür'ətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Qeyri-maddi aktivlərə vəsait qoyuluşunda başlıca məqsəd onların istifadə olunmasından əlavə mənfəət əldə etməkdir. Ona görə də onlardan səmərəli istifadə qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşunun hər manatı hesabı ilə əlavə gəlirin (GKQ) səviyyəsinə görə qiymətləndirilir:

$$GKQ = \frac{Q - \text{maddi aktivlərdən istifadə olunmasından əldə olunan mənfəət məbləği}}{\text{Qeyri-maddi aktivlərin orta illik dəyəri}}$$

Bu göstəricinin kəmiyyəti həmin növ aktivlərin rentabelliindən (əldə olunan mənfəətin qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya məbləğinə nisbəti kimi hesablanan rentabellikdən) və onların dövriyyə əmsalından (qeyri-maddi aktivlər üzrə illik amortizasiya məbləğinin

onların orta illik ilkin dəyərinə nisbəti kimi hesablanan) asılıdır.

$$GKQ = \frac{M}{QMM} = \frac{M}{AM} \times \frac{AM}{QMM}$$

Burada: GKQ- qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşunun gəlirliliyini;

M-qeyri-maddi aktivlərin istifadə olunmasından əldə olunan mənfəəti;

QMA-qeyri-maddi aktivlərin orta illik dəyərini;

AM-qeyri-maddi aktivlər üzrə illik amortizasiya məbləğini göstərir.

Aşağıdakı cədvəlin məlumatları əsasında yuxarıda qeyd edilən göstəriciləri təhlil edək.

Cədvəl 14.17

Qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşlarından əldə olunan gəlirə müxtəlif amillərin təsirinə dair hesablama

	<i>Göstəricilər</i>	<i>Keçən ildə</i>	<i>Hesabat ilində</i>	<i>Kənarlaşma, ±</i>
1	Qeyri-maddi aktivlərin istifadəsindən əldə olunan mənfəət, mln. man.	600	576	-24
2	Qeyri-maddi aktivlərin orta illik dəyəri, mln. man.	3000	3200	+200
3	Qeyri-maddi aktivlərin illik amortizasiya məbləği, mln. man.	480	480	—
4	Qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşlarının bir manatına düşən gəlir, man.	0,2	0,18	-0,02
5	Amortizasiyanın bir manatına düşən mənfəət, man. (sət.1 : sət.3)	1,25	1,2	-0,05
6	Qeyri-maddi aktivlərin dövretmə əmsalı (sət.3 : sət.2)	0,16	0,15	-0,01
	Kapital qoyuluşundan əlavə gəlirin dəyişilməsi hesabına:			
a)	Amortizasiyanın bir manatına düşən mənfəətin dəyişilməsi	(1,2-1,25)x0,16=-0,008 man.		
b)	Qeyri-maddi aktivlərin dövretmə əmsalının dəyişilməsi	(0,15-0,16)x1,2=-0,012 man		
	Yekunu	-0,02 man.		

Təklif olunan metodika ilə qeyri-maddi aktivlərdən istifadə olunmasının effektivliyini hesablamaq üçün intellektual məhsulların tətbiqindən əldə olunan mənfəət məbləği haqqında informasiya

olmadıqda qeyri-maddi aktivlərin gəlirliyi (QMA_{EF}) bütün kapitalın gəlirliyinin hesablanması qəbul olunmuş ümumi formula ilə hesablanır:

$$QMA_{EF} = \frac{M}{QMA} = \frac{M}{K} \times \frac{K}{QMA}$$

Burada: G -məhsul və xidmətlər satışından əldə olunan gəlir məbləğini;

$\frac{M}{K}$ - satışın rentabelligini;

$\frac{K}{QMA}$ - qeyri-maddi aktivlərin verimini göstərir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, kapitalın rentabelligi ilə gəlirlərin bir manatına düşən mənfəət məbləği əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin fondverimi, qeyri-maddi aktivlərin dövr sürəti əmsalları arasında funksional əlaqə vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-maddi aktivlərin effektiv mənfəətin və gəlirlərin artım tempi qeyri-maddi aktivlərin artım tempini qabaqladığı halda yüksəlir.

XV FƏSİL. MATERIAL TƏMİNATI VƏ MATERIAL RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

15.1. Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Material məsrəfləri məhsul, (iş və xidmətlər) istehsalına məsrəflərin çox hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəsmi məlumata görə ölkənin əksər maddi istehsal sahələrində material məsrəfləri istehsala məsrəflərin 60-70 faizə qədərini təşkil edir. Buna görə də, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi və bazarın tələbinə uyğun olaraq istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi ilk növbədə istehsalın maddi-enerji resursları ilə təchiz olunması və onlardan effektiv istifadə dərəcəindən bilavasitə asılıdır. Bununla yanaşı istehsal müəssisələrində malalanlar və sifarişçilər qarşısında müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətinin yüksəldilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin çoxaldılması və rentabelliğin yüksəldilməsi problemlərinin həlli də material təchizatı və onlardan istifadə göstəriciləri ilə bağlıdır.

Maddi istehsalın bütün sahələrində material qıtlığı ilbəil artan, xarici ölkələrdən, həm də uzaq xarici ölkələrdən idxal edilən material resurslarının payı daima artan indiki şəraitdə fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrinin material resurslarına olan tələbatın ödənilməsi ekstensiv, yəni daha çox material resursları əldə etmək yaxud hazırlamaq, ya da intensiv, yəni mövcud material resurslarından məhsul (iş, xidmət) istehsalı proseslərində qənaətlə istifadə yolu ilə təmin etmək mümkündür.

Bazar rəqabəti yüksək keyfiyyətli, baha başa gələn material resurslarından istifadə etməklə daha tez, həm də istehsalçı üçün sərfəli qiymətlərlə reallaşdırılan unikal məhsul istehsalı miqyaslarını genişləndirməklə, moda və fasonlarını təzələməklə və material məsrəflərinə təsir göstərən digər tədbirlərlə hazır məhsulun bazara yeridilməsini sürətləndirmək yolu ilə avans edilən kapitalın dövr sürətinin yüksəldilməsini tələb edir. Materialın qiyməti ilə müqayisədə ondan hazırlanan hazır məhsulun yüksək satış qiymətlərlə reallaşdırılması, habelə istehsal prosesində xammal və materiallardan qənaətlə istifadə, çıxar və tullantıların azaldılması məhsul istehsalının effektiv çoxaldılması deməkdir.

İndiki idarəetmə sistemində material resurslarına qənaəti və onlardan səmərəli istifadəni təhlil edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsində iqtisadi təhlil həlledici rol oynayır. Bu sahədə təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- maddi –texniki təchizat planının reallığını təyin etmək;
- material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsi və təchizatın ahəngdarlığını təyin etmək;
- materiallardan istifadənin məhsul (iş, xidmət) buraxılışının həcminə, keyfiyyətinə, maya dəyəri, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsirini təyin etmək;
- material resurslarından effektiv istifadəni qiymətləndirmək;
- material resurslarından qənaətlə istifadəni təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən konkret tədbirlər planı hazırlamaq;
- material qənaətli texnologiyaları, yəni materialın sərfini azaltmağa, məmulatların materialtutumunu aşağı salmağa imkan verən texnoloji prosesləri axtarıb tapmaq və qiymətləndirmək;
- material ehtiyatlarına mütəmadi nəzarət yetirmək, tələbatdan artıq və uzunmüddətə tələb olunmayan materialların reallaşdırılmasını təmin etmək;
- material tədarükünün daha da effektiv yollarını axtarıb tapmaq.

Material təchizatı və material resurslarından istifadəni təhlil etmək üçün istifadə olunan informasiya mənbələri bunlardır: material təchizatı planı, xammal və material alışına dair müqavilələr və sifarişlər, spesifikasiyalar, resepturalar, maddi-texniki təchizat şöbəsinin operativ məlumatları, cari və operativ uçot məlumatları, xammal və materialların daxil olması, istehsal istehlakı və qalıqlarına dair analitik uçot məlumatları, plan və hesabat maya dəyəri kalkulyasiyaları, material sərfi normaları və onlara edilən dəyişikliklərə dair məlumatlar, material anbarları müdirlərinin hesabatları, material sərfi limitlərin, udel material sərfi limitləri, müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında statistik hesabat (forma 1-if), istehsalat müşavirələrin materialları, keyfiyyət şəhadətnamələri, ekspertiza materialları, mütəxəssislərin raportları və i.a.

15.2. Müəssisənin material resursları ilə təmin olunmasının təhlili

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı tədqiqatların yekunlarına görə ölkənin sənayesində maliyyə vəsaitinin çatışmamazlığı ilə əlaqədar istehsalın artımını məhdudlaşdırın amillərin 40,7 faizi, o cümlədən orta və iri müəssisələrdə 45,3 faizi xammal və materiallar əldə etmək üçün maliyyə vəsaiti mənbələrinin istənilən səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrində boşdayanmalarını və tam gücü ilə işləməməyin, qeyri-ahəngdar işləmələrin başlıca səbəbi material resurslarının çatışmamazlığı, kompleksizliyi, təchizatın ahəngdarlığının pozulması, resepturaların təmin olunmaması ilə izah olunur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istehsal müəssisələrində məhsul (iş, xidmət) istehsalı üzrə planın, o cümlədən müqavilə öhdəliklərinin tam həcmdə, kompleks şəkildə və vaxtında yerinə yetirilməsi ilk növbədə material təchizatı üzrə planın reallığından, faktiki yerinə yetirilməsi, təchizatın ahəngdarlığı və kompleksliliyindən, müəssisə anbarlarında material ehtiyatlarının miqdarı və strukturundan bilavasitə asılıdır.

Kifayət qədər yüksək ixtisaslı və peşə vərdişləri olan fəhlə kadrları, mühəndis-texniki işçiləri olan, yüksək maddi-texniki bazaya malik sənaye müəssisələrinin sayı çox olan Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı ilk növbədə material təchizatı və onun kompleksliliyindən, habelə materialtutumu az və bunun əksinə olaraq materialverimi yüksək, həm də bazarın tələbi olan məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsindən bilavasitə asılıdır. Material təchizatının ahəngdarlığı və kompleksliliyi bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər istehsalın ahəngdar və intensiv inkişafı üçün zəruridir. Material təchizatının ahəngdarlığı və kompleksliliyi, müəssisə anbarlarında normativ miqdarda cari, sığorta və mövsümü material ehtiyatların yaradılması bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər istehsalın intensiv inkişafı üçün lazımdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə istehsalın daha da intensivləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilən indiki şəraitdə istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi istehsalın material təchizatının yaxşılaşdırılmasını, iş yerlərində, sexlərin anbarları və saxlanma yerlərində normativ tələbata uyğun material ehtiyatlarının yaradılması və onların kompleksləşdirilməsini tələb edir.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin istehsal gücü daim artan indiki şəraitdə material təchizatının ahəngdarlığı və komplektliliyi boş dayanmalardan olan itkilərin və digər qeyri-məhsuldar xərclərin azaldılması, istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün zəruridir.

Material təchizatı üzrə panın yerinə yetirilməsini təhlil etməzdən əvvəl qəbul edilmiş təchizat planının reallığını qiymətləndirmək lazımdır. Çünki material qıtlığı ilə əlaqədar olaraq daha çox xammal və material ehtiyatları yaratmaq üçün səy göstərilən indiki şəraitdə müəssisə anbarlarında istehsal tələbatından artıq materialların yığılması öz növbəsində onların saxlanması xərcləri artan şəraitdə resursların xarab olması, keyfiyyətinin aşağı düşməsi, əskikgəlməsi və oğurlanması üzrə itkilərin yaranması ilə nəticələnir. İtkilərin artması, habelə saxlanma xərclərinin çoxalmasına baxmayaraq materialların keyfiyyətinin aşağı düşməsi (aşağı keyfiyyətdə materiallardan məhsulçılığını az olur) öz növbəsində materialveriminin azalmasına, onlardan istifadənin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Materiallara olan tələbatın az hesablanması isə istehsalın normal gedişatını pozur, malgöndərmələrə dair müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir və bu səbəbdən də cərimə, peniya və dəbbələmə ödəmələri hesabına müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, material resurslarına olan tələbatın düzgün hesablanması və ayrı-ayrı material növləri üzrə təchizatın dəqiq planlaşdırılması, habelə təchizat planının yerinə yetirilməsinə operativ nəzarətin təşkili istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində az rol oynamır.

Material təchizatı maddi ehtiyatların sərflənmə normalarına əsasən hesablanır. Hər bir məhsul çeşidi, iş, xidmət növü üzrə istehsalın plan miqdarını, məhsul vahidinə maksimum yolverilə bilən, yəni udel xammal, material, elektrik enerjisi, yanacaq və i.a. miqdarına (norma üzrə) vurmaqla onlara olan tələbatın miqdarı hesablanır və bu hesablamalara istinad etməklə material təchizatı planı tərtib edilir. Məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması dövlət tərəfindən idarə olunmayan, qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatların sayı və xüsusi çəkisi çox olan, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi material sərflənmə normaları ixtisaslaşdırılmış sahə institutları və normativ idarələri tərəfindən hazırlanmayan, habelə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, yeni məh-

sul çeşidlərinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq material resursları sərfi normaları mütəmadi olaraq köhnələn indiki şəraitdə material resurslarına olan tələbatın hesablanmasında və material təchizatı planının hazırlanmasında mütərəqqi məsrəf normalarından istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də istehsal müəssisələrində material resursları sərfi normalarına daim təzədən baxılmalıdır.

Bir qayda olaraq material sərfi norması üç ünsürdən ibarətdir:

- 1) resursların (materialların) faydalı sərfi;
- 2) texnologiyalardan və istehsal şəraitindən (kütləvi, iri seriyalı, xırda seriyalı, fərdi təcrübəvi) irəl gələn texnoloji tullantılar;
- 3) ehtiyatlar itkisi.

Material ehtiyatlarına olan tələbatı planlaşdırın zaman gözlənilən texnoloji tullantılar və itkilər hesaba alınır.

Maddi resursların faydalı sərfinə onun elə miqdarı (natural ifadədə, planda qəbul edilmiş ölçü vahidlərində) aid edilir ki, o, xammal, material, komplektləşdirici məlumatdan buraxılan məhsulun kütləsinə bilavasitə daxil olur, yanacaq-enerji ehtiyatları (buxar, sıxılmış hava, su, oksigen və s.) və yardımçı (köməkçi) materialların ayrı-ayrı növləri (kimyəvi preparatlar, soyuducu mayelər və s.) üzrə material sərfinə isə bilavasitə məmumatın istehsalında istifadə olunan resurslar aid edilir.

Hazır məhsul kütləsinə daxil olmayan, lakin onun istehsalına sərflənən, yaxud təkrar maddi ehtiyatlar, ya da kondisiyaya uyğun olmayan material kimi (məsələn, parça kəsikləri) istifadə oluna bilən ehtiyatın miqdarı texnoloji tullantılara aid edilir.

Xammal və material itkisi məmumatın hazırlanması prosesində, istismarı və saxlanması zamanı (məsələn, tikiş fabrikində biçim qalıqları, yapışqandan istifadə zamanı olan itki) istehsal texnologiyadan olan itkilər obyektiv səbəblərə görə alınan həmişəlik itkilərdir.

Normalar maddi ehtiyatlar nomenklaturasının və məhsul (iş) növlərinin həcminə (miqdarına) hesablanan xüsusişdirilmiş və ümumi normalara ayrılır.

Xüsusişdirilmiş normalar konkret xammal, komplektləşdirici məmumat növünün tip-sort ölçüləri, markaları, profilləri, tərkibi üzrə sərfini müəyyən edir, ümumi normalar isə konkret məmumatın hazırlanmasına sərflənən maddi ehtiyatların növləri üzrə hesablanır.

İstehsalın idarə edilməsində sahibkarların səlahiyyətləri çoxaldılmış olan indiki şəraitdə normalaşdırma azməsrəfli mexanizmin mühüm ünsürlərindən biridir, onun təkmilləşdirilməsi planlaşdırma-

nın elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın materialtutumunun azalmasına səbəb olur.

İndi istehsal müəssisələrində material ehtiyatları sərfinin limitləşdirilməsi qaydası da az tətbiq edilir. Limit konkret material növünün sərf olunmasının son həddini ifadə edən məsrəf göstəricisidir. Limitin müəyyən etdiyi ehtiyatların nomenklaturası onların vacibliyindən və çatışmamazlığından asılı olaraq müəssisənin özü, yaxud baş idarə tərəfindən təyin edilir.

İndi əksər istehsal müəssisələrində istehsalın-məhsulun materialtutumu göstəricisindən istifadə edilir. İstehsalın materialtutumu pul ifadəsində məhsul (iş) vahidinə düşən material sərfinin həcmi səciyyələndirən göstəricidir. İstehsal materialtutumu hesablanarkən məmulat vahidinə bütün material ehtiyatları sərfi (xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, elektrik enerji, su, buxar, komplektləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və i.a) nəzərə alınır. Sabit qiymət siyasəti mövcud olmayan bazar münasibətləri şəraitində pul ifadəsində hesablanan materialtutumu göstəricisi material təchizatının planlaşdırılmasında az əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq, əksər müəssisələrdə planlaşdırma və təhlil işlərində materialverimi göstəricisindən istifadə edilir.

Əmtəlik məhsulun 1 manatına material məsrəflərinin plan və faktiki səviyyəsi müəssisənin biznes planında, iqtisadi və sosial inkişafı planında, məhsulun maya dəyərinə dair plan və faktiki kalkulyasiyalarda verilir. Bu göstəricidən istifadə etməklə planlaşdırılan dövr ərzində material resurslarına olan tələbatı (dəyər ifadədə) hesablamaq çox asan olur. Fərz edək ki, əmtəlik məhsulun 1 manatına material məsrəfləri 71 qəp., məhsul buraxılışının plan həcmi 26861 min manatdır. Bu halda material resurslarına olan tələbatın plan həcmi 0,71 qəp. 26861 min man.=19071min man. olur.

Bu cür hesablama bu və ya digər material resursuna olan tələbatı dürüst təyin etməyə imkan vermir. Buna görə də material məsrəflərinin yuxarı orqanlar tərəfindən limitləşdirilməsi və fondlaşdırılması qaydaları ləğv edildikdən sonra bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə az da olsa nailiyyətlər qazanılan qabaqcıl müəssisələrdə material resurslarına olan tələbat, yəni müəssisənin əsas və əlavə fəaliyyət sahələrinin ehtiyaclarına tələbat, həm ayrı-ayrı material növləri üzrə, həm də onların normal fəaliyyəti üçün hesabət dövrünün sonuna tələb olunan anbar ehtiyatlarını hesaba almaqla təyin edilir.

Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablamalar aparılır:

$$MR = \sum MR^e + MR_i^e$$

Burada: MR-planlaşdırılan dövr üçün material resursuna olan tələbat;

MR^e -müəssisənin fəaliyyət sahəsində istehsal proqramını yerinə yetirmək və bitməmiş istehsalı artırmaq, təmir-istismar ehtiyacları, xüsusi alətlərin hazırlanması, habelə təcrübə-sınaq işləri üçün i növdə materiala ümumi tələbatı;

MR^e_i - müəssisənin normal fəaliyyəti üçün i növdə material resursu dövrün sonuna ehtiyatı göstərir.

$$i=1,2,3, \dots, p = 1,2,3, \dots, m\text{-dir.}$$

Müəssisənin material resurslarına olan tələbatının təyin edilməsinə dair hesablama məsrəflər normaları və normativlərinə, habelə anbar ehtiyatlarına istinad etməklə natural göstəricilərlə aparılır.

Əsas istehsal proqramı və kapital qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsi və qeyri-sənaye ehtiyacları üçün müvafiq material növləri üzrə tələbat məsrəflər normalasını qarşıdakı dövrdə məhsul istehsalının, yaxud işlərin həcmi miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Digər ehtiyaclar üçün material resurslarına olan tələbat müxtəlif hesablama üsullarının köməyi ilə öyrənilir:

a) bitməmiş istehsalın artımı üçün- istehsalın həcmi artımı, istehsal tsiklinin gün hesabı ilə orta uzunluğu, bitməmiş istehsala məsrəflərin artma əmsali və planlaşdırılan dövrdə iş günlərinin sayına;

b) alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanması üçün – öz istehsalında alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanmasının plan miqdarına və bir vahidə məsrəflər normalasına;

c) təmir-istismar ehtiyaclarına - avandanlıq vahidinə, istehsal vahidinə müvafiq smeta hesablamalarına əsasən hesablamalar aparmaqla material resurslarına olan tələbat təyin edilir.

İqtisadiyyatın sabitliyi pozulmuş indiki dövrdə əsas material növləri üzrə ehtiyatların yaradılması zəruridir. Planlaşdırılan dövrün sonuna material resursları ehtiyatlarına tələbat: 1) natural ölçü vahidlərlə anbar binalarına olan tələbatı təyin etmək üçün; 2) dəyər ifadəsində- (dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı təyin etmək, habelə material təchizatını maliyyə planı ilə əlaqələndirmək üçün); 3) gün hesabı ilə (planlaşdırma və nəzarətin təşkili məqsədləri ilə) təyin edilir.

Təcrübədə müəssisənin gün hesabı ilə material resursları təchiz

olunması göstəricisindən daha çox istifadə edilir. Bu göstərici müəyyən növdə material resursu qalığının miqdarını orta hesabla bir günlük material sərfi miqdarına bölməklə təyin edilir.

İstehsal müəssisələrinin xammal və material satanlarla təsərrüfat əlaqələri sabit olmayan indiki şəraitdə istehlakçı təsərrüfat subyektlərinin çoxu cari tələbatdan artıq material resurslarının əldə edilməsi, normativdən artıq ehtiyatların yaradılması üçün daha çox səy göstərir. Nəticədə material resurslarından istifadənin effektivliyi aşağı düşür, onların saxlanması ilə əlaqədar xərclər artır, xərclərin artımına baxmayaraq onların keyfiyyətinin aşağı düşməsi hesabına hazır məhsulun material tutumu yüksəlir. Buna görə də material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etməzdən əvvəl maddi-texniki təchizat planının reallığı (keyfiyyəti) yuxarıda sadaladığımız hesablama üsullarının köməyi ilə təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə maddi-texniki təchizat planının reallığını aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görmək olar.

Cədvəl 15.1

**Maddi-texniki təchizat planının keyfiyyətinin təhlilinə dair
HESABLAMA**

Ma- te- ria- lın adı	Ölçü vahidi	Maddi-texniki təchizat planı üzrə tələbat			Təhlil zamanı hesablanan tələbat			Maddi-texniki təchizat pla- nında artırma (+), azaltma (-)		
		cəmi	o cümlədən		cəmi	o cümlədən		cəmi	o cümlədən	
			istehsal proqramı- nın yerinə yetirilməsi üçün	bitməmiş istehsalın artımı üçün		istehsal proqramı- nın yerinə yetirilməsi üçün	bitməmiş istehsalın artımı üçün		istehsal proqramı- nın yerinə yetirilməsi üçün	bitmə- miş is- tehsalın artımı üçün
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
«A» mater- ialı	ton	990	880	55	937,2	858,0	49,5	+52,8	+22	+5,5
«B» ma- terialı və i.a	ton	855	815,1	28,5	775,2	697,68	27,36	+79,8	117,42	1,14

Təhlil aparmazdan əvvəl tərtib edilən hesablamadan görüldüyü kimi müəssisə özünün maddi-texniki təchizat planında tələbatdan çox 52,8 ton «A» materialı və 79,8 ton «B» materialı əldə etmək, başqa sözlə desək tələbatdan çox material resursları yığmağı nəzərdə tutmuşdur.

Əsas məsələ material təchizatı planının yerinə yetirilməsini, təchizatın ahəngdarlığı və komplektliliyini təyin etməkdir. Sənaye

müəssisələri material resurslarını xarici və daxili mənbələrdən əldə edir. Bağlanan müqavilələrə uyğun olaraq ölkədaxili və xarici məhsulanlardan materialların daxil olması xarici mənbələrdən daxil olma hesab olunur. Material resurslarının istehlakı proseslərində xammal çıxarının azaldılması, müəssisənin özündə xammal və yarımfabrikatların istehsalı, təkrar xammaldan istifadə, texnoloji proseslərdə material sərfinə qənaət və s. daxili mənbələr sayılır.

Ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində material təchizatında xarici mənbələr həlledici rol oynayır. Buna görə də təhlil zamanı ilk növbədə material resurslarının əldə edilməsinin müqavilələrlə (sifarişlərlə) örtülməsi və müqavilə öhdəliklərinin faktiki yerinə yetirilməsi öyrənilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan və onlardan istifadə etməklə aparılan hesablamalardan görmək olar.

Cədvəl 15.2

Material resurslarına olan tələbatın müqavilələrlə örtülməsi və yerinə yetirilməsinə dair hesablama

Materialın adı	Plan tələbat, ton	Tələbatın örtülməsi mənbələri, ton		Müqavilələr bağlanmışdır, ton	Tələbatın müqavilələrlə örtülməsi, faizlə	Məhsulanlardan daxil olmuşdur, ton	Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, faizlə
		daxili	xarici				
«A» material	990	52	938	900	95,95	880	97,78
«B» material	855	25	830	720	86,75	700	97,22
«C» material	980	30	950	900	94,74	850	94,44
və i.a.							
Yekunu	92400	240	92160	90810	98,54	88480	97,43

Hesablamada verilən məlumatlardan görüldüyü kimi materiallara plan tələbatının müqavilələrlə örtülməsi əmsalı $\frac{90810}{92160} = 0,9854$ və müqavilələrin faktiki yerinə yetirilməsi əmsalı $\frac{88480}{90810} = 0,9743$ olmuşdur.

Başqa sözlə desək, materialların əldə edilməsinə dair müqavilə öhdəlikləri məhsulanlar tərəfindən 97,43-100,0=2,57% kəsirlə yerinə

yetirmiş, yəni tələbatdan az material tədarük edilmişdir.

Təhlil zamanı sadəcə olaraq materialların natural ifadədə daxil olması səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. İndi ölkəmizin sənaye müəssisələri müxtəlif ölkələrdən və malsatanlardan müxtəlif keyfiyyətdə və hazır məhsul çıxımına görə fərqlənən xammal və materialları alır. Buna görə də malsatanlardan daxil olan material resurslarını miqdarca təhlil etməklə yanaşı, onların keyfiyyətini xarakterizə edən göstəricilər, yəni onların müvafiq standartlara, texniki şərtlərə və müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməsini də təyin etmək, lazım gələn hallarda iddialar qaldırmaq lazımdır. Çünki material resurslarının keyfiyyətinin aşağı olması öz növbəsində keyfiyyət kənarlaşması faizi miqdarında materialların az daxil olması deməkdir. Təhlilin nəticələrinə istinad etməklə materialların az göndərmələrinə və keyfiyyət kənarlaşmalara görə iddiaların qaldırılması müəssisəyə dəymiş zərərləri materialsatanlardan almaq üçün zəruridir.

Bazar münasibətləri şəraitində təchizat planının yerinə yetirilməsində vaxt amili həlledici rol oynayır. Materialların göndərilməsi müddətlərinin gecikdirilməsi, yəni təchizatın ahəngdarlığının pozulması istehsalın normal gedişatını pozmaqla yanaşı dövriyyə vəsaitin dövr sürətinin aşağı düşməsinə, istehsal ehtiyatlarının likvidliyinin pisləşməsinə, yəni onların əldə edilməsinə sərf edilən pulun daha tez və artıqlaması ilə sahibkara qayıtmasına mane olur.

Material göndərmələrin ahəngdarlığını qiymətləndirmək üçün orta kvadrat kənarlaşma, göndərmələrin qeyri-bərabərliyi əmsalı, variasiya əmsalı kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Material göndərmələrin qeyri-bərabərliyi riyazi statistik üsullarından istifadə etməklə təhlil edilir. İdarəetmə və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə, bir qayda olaraq, material təchizatının cari və operativ təhlilə üstünlük verilir. Bu halda hər bir material növü üzrə faktiki daxilolma müddətləri və miqdarını müvafiq müqavilə göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla kənarlaşmalar və onların səbəbləri təyin edilir, habelə dərhal əməli tədbirlər görmək üçün idarəetmə qərarları hazırlanır.

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilinin birinci kvartalında əsas material növləri, tədarükü üzrə məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Hesabat ilinin I kvartasında əsas material növləri üzrə tədarük planının yerinə yetirilməsinə dair hesabat (ton)

Materialın adı	Daxil olma				Kənarlaşma +,-	
	plan üzrə		faktiki		gün he- sabi ilə	miqdarı
	tarixi	miqdarı	tarixi	miqdarı		
A	1	2	3	4	5	6
1. Sort polad	1/I	320,7	10/I	300,4	-9	-20,3
2. Qara metal	31/III	25,5	13/I	25,5	+41	-
3. Latun	17/II	463	21/II	389,2	-4	-73,8
4. Nikel	12/II	5,0	19/II	5,0	+7	-
5. Polad boru	28/III	134,0	17/III	134,0	-	-

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilinin I kvartasında 20,3 ton sort polad və 73,8 ton latun planda nəzərdə tutulduğundan az daxil olmuş, həm də göndərilməsi müddətləri müvafiq olaraq 9 gün və 4 gün gecikdirilmişdir. Materialların həm gec göndərilməsi və həm də az göndərilməsi məhsul buraxılışına mənfi təsir göstərir. Bizim misalımızda bu amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Qəbul edilmiş normativlərə görə məhsul vahidinə 200 kq. sort polad sərf edildiyini nəzərə alsaq, sort poladın 20,3 ton az daxil olması nəticəsində hazır məhsul buraxılışının miqdarı $20,3 : 0,2 = 101,5 \approx 102$ ədəd azalmışdır.

2. Müəssisədə iş günü ərzində orta hesabla 4,6 ton sort polad istehlak olunur. Sort poladın 9 gün gec daxil olması hesabına hazır məhsul buraxılışının miqdarı $(9 \times 4,6) : 0,2 = 207$ ədəd azalmışdır. Hər iki amilin mənfi təsiri nəticəsində məhsul buraxılışının miqdarı $102 + 207 = 309$ ədəd azalmışdır. Təhlil zamanı hər bir material növü üzrə göndərmələrin gecikdirilməsinin və az miqdarda göndərilməsinin məhsul buraxılışına mənfi təsiri təyin edilir.

Uzun bir dövr ərzində təşəkkül tapmış ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması, keçmiş sosialist ölkələrinin ümumi satış bazarının itirilməsi ölkənin sənaye müəssisələrində material təchizatı sahəsində böyük problemlər yaratmışdır. Bu səbəbdən də, fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə anbar xammal və material ehtiyatlarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Sənaye müəssisələrində cari, mövsümü və sığorta material ehtiyatları yaradılır. cari ehtiyatlar material göndərmə intervalı (gün hesabı ilə) pozulan hallarda istehsalı təmin etmək üçün nəzərdə tutulur.

Mövsümü ehtiyatlar istehsal texnologiyalarında texnoloji xüsusiyyətlərinə görə müəyyən mövsümlərdə istehsal olunan, yəni istehsalı mövsümü xarakter daşıyan xammal və material (məsələn, pambıq, meyvə, tərəvəz, üzüm və s. xammalı) növləri üzrə yaradılır.

Sığorta ehtiyatı gözlənilməyən fəvqəladə hallarla (müharibə, su daşqını, zəlzələ, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin pozulması və i.a.) əlaqədar olaraq xammal və materialların alınması və daşınmasının qeyri-mümkünlüyü şəraitində istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə yaradılır.

İstehsalın ahəngdarlığının təmin edilməsində cari ehtiyatlar həlledici rol oynayır. Bu və ya digər xammal, material növü üzrə cari ehtiyatın miqdarı material göndərmə intervalının gün hesabı ilə miqdarını orta hesabla bir iş günündə material sərfi miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Təhlil zamanı ən mühüm, həm də tədarükü çətin olan, xüsusilə uzaq xarici ölkələrdən alınan material növləri üzrə faktiki ehtiyatın (qalığın) normativə uyğun olması təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.

Cədvəl 15.4

Material resursları üzrə ehtiyatların vəziyyətinin təhlili

Materialın adı	Orta sutkalıq məsrəf, ton	Faktiki ehtiyat		Ehtiyat norması, gün		Maksimal norma-dan kənarlaşma +, -	
		miqdarı, ton	gün	plan	faktiki	günlə	miqdarı
A	1	2	3	4	5	6	7
«A» material	120	840	7	10	8	-3	-360
«B» material	80	880	11	16	12	-5	-400
«C» material	100	1400	14	12	10	+2	+200
və i.a.							

Təhlil zamanı xammal və materialların göndərilməsinin, az, yaxud aşağı keyfiyyətdə göndərilməsinin, göndərmə qrafiklərinin pozulmasının, materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsinin (inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlər artdıqca az material göndərilə bilər), material ehtiyatı çatışmadığına görə resepturada nəzərdə tutulan bir materialın başqası ilə əvəz edilməsinin, göndərmə qrafiklərinin pozulmasının və d. amillərin məhsul buraxılışının həcminə təsiri təyin edilir.

15.3. Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Xammal və materiallar qıtlığı daim artan, daxili və xarici bazarlarda satış qiymətləri bahalaşan, habelə onların tədarükü çətinləşən indiki şəraitdə mövcud material resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi idarəetmənin ümdə vəzifələrindən biridir. Bu səbəbdən də idarəetmədə material məsrəflərinin və material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemini, onların formalaşması üsullarını bilmək lazımdır. Qüvvədə olan təlimat və metodikalarda, iqtisadi ədəbiyyatlarda planlaşdırma və təhlil işlərində material resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumi-ləşdirici və hissəvi göstəricilərin tətbiqi məsləhət görülür.

Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərə: məhsulun materialtutumu, materialverimi, məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi, materiallardan istifadə əmsalı və istehsalın həcmnin və material məsrəflərinin artım templərinin nisbəti əmsalı daxildir.

Məhsulun (işin, xidmətin) materialtutumu material məsrəfləri məbləğinin müqabilində hazırlanan məhsulun (işin, xidmətin) bir manatına nə qədər material məsrəfləri tələb olunduğunu (plan) yaxud faktiki nə qədər material məsrəfinə yol verildiyini xarakterizə edir.

Materialverimi hazır məhsulun (işin, xidmətin) dəyərini ona aid material məsrəfləri məbləğinə bölməklə hesablanır. Bu göstərici istehlak olunan materialların verimini, yəni istehlak olunan material resurslarının (xammal, material, yanacaq, elektrik enerji, komplektləşdirici məmulatlar və i.a.) hər manatına düşən istehsalın (məhsul, iş, xidmət) miqdarını xarakterizə edir.

Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi material məsrəfləri məbləğinin məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanır (faizlə). Bu göstəricinin dinamikası məhsulun (işin, xidmətin) materialtutumunun dəyişilməsini xarakterizə edir.

Materiallardan istifadə əmsalı faktiki material məsrəflərini məhsul buraxılışının faktiki həcmi və faktiki çeşidlərinə görə plan kalkulyasiyalarında verilən material resursları sərfi miqdarına istinad etməklə təyin edilən hesablama material məsrəfləri həcminə bölməklə müəyyən edilir. O, istehsal proseslərində materiallardan nə dərəcədə

qənaətlə istifadə edildiyini yaxud bədxərcliyə yol verildiyini, başqa sözlə desək, məsrəflərinə riayət edildiyini xarakterizə edir.

İstehsalın həcmnin və material məsrəflərinin artım templərinin nisbəti əmsalı ümum, yaxud əmtəəlik məhsul istehsalı indeksinin material məsrəfləri indeksinə nisbəti kimi təyin edilir. Bu göstərici materialveriminin dinamikasını nisbi ifadədə xarakterizə edir. Bununla yanaşı materialveriminin artımına təsir göstərən amilləri açıqlayır.

Planlaşdırma və təhlil işlərində ümumiləşdirici göstəricilərdən istifadə material resurslarından istehsal prosesində istifadənin effektivliyi səviyyəsi və onun yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar haqqında ümumi məlumatları əldə etməyə imkan verir. Bunun əksinə olaraq materiallardan istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilərin təhlili ayrı-ayrı material resurslarından (əsas və köməkçi materiallardan, yanacaq, elektrik enerji, sıxılmış hava, su, buxar və i.a. resurslarından) istifadənin effektivliyini, habelə ayrı-ayrı məmulat növlərinin materialtutumunun (udəl materialtutumunun) aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları daha dəqiq aşkara çıxartmağa imkan verir.

Material resurslarından effektiv istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər müxtəlif sənaye sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir. Maşınqayırma və metal emalı müəssisələrində – məhsulun metaltutumu, emal sənayesi müəssisələrində – məhsulun xammaltutumu, hazır məhsul yığımı müəssisələrində – məhsulun yarımfabrikatutumu, maye yanacaqdan istifadə etməklə elektrik enerji istehsal edən müəssisələrdə – məhsulun yanacaq tutumu və i.a. material resurslarından istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilərdir.

Dəyər ifadəsində hesablanan ümumiləşdirici göstəricilərdən fərqli olaraq material resurslarından effektiv istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər həm dəyər, həm şərti-natural və həm də natural göstəricilərlə hesablanır və təhlil edilir.

Praktikada, planlaşdırma və təhlil işlərində ən çox tətbiq olunan material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən hissəvi göstəricilər aşağıdakılardır:

1) *Məhsulun xammaltutumu*-istehlak olunan xammal və materialların dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

2) *Məhsulun metaltutumu*- istehlak edilən metalın dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

3) Məhsulun yanacaq tutumu-istehlak edilən yanacağın dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

4) Məhsulun elektrik enerjisitutumu-istehlak edilən elektrik enerjinin dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

5) Məhsulun yarımfabrikat tutumu-istehlak olunan satınalma yarımfabrikatın və komplektləşdirici məmulatların dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

6) Məmulatın udel material tutumu (dəyər ifadəsində)-məmulat vahidi istehsalında istehlak olunan materialların dəyərini məmulatın qiymətinə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

7) Məmulatın udel material tutumu (natural, yaxud da şərti-natural ifadədə)- sərflənən materialların natural və ya şərti-natural ifadədə miqdarını müqabilində alınan məmulatların sayına bölməklə hesablanır (natural, şərti-natural göstəricilərlə hesablanır);

8. Udel parametrial-material tutumu (dəyər, yaxud natural ifadədə)-istehlak olunan materialların dəyərini, yaxud miqdarını kilovatsaat, at gücü, ton və s. ölçü vahidlərində istehsal gücünə (məhsuldarlıq, yükləmə, yükləmə qabiliyyəti) bölməklə təyin edilir (manatla, ədədlə, kq-la, tonla, metrə və d. natural və şərti-natural göstəricilərlə hesablanır);

9. Udel konstruktiv material tutumu (natural ifadədə) - məmulatın təmiz çəkisini müvafiq texniki parametərə (məsələn, at gücü) bölməklə təyin edilir (natural göstəricilərlə hesablanır);

10. Məmulat (detal) istehsalında materiallardan istifadə əmsalı-məmulatın (detalın) təmiz çəkisinin natural ifadədə məmulat vahidinə yararlı material sərflə miqdarına vurub alınan nəticəni məmulata (detala) material sərflə norması ilə faktiki material sərflənin hasilinə bölməklə təyin edilir (natural ifadədə hesablanır).

Sənaye müəssisələrinin praktiki fəaliyyətində materiallardan istifadənin effektivliyini xarakterizə edən yuxarıda sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı parametral, konstruktiv, texnoloji, udel material tutumu, ayrı-ayrı material növlərindən istifadə əmsalları və i. göstəricilərindən də istifadə olunur.

Udel-parametral material tutumu material məsrəfinin istehsal gücü, məhsuldarlıq, yükləmə vahidinə nisbəti kimi hesablanır, kilovatsaat, at gücü və digər natural göstəricilərlə ifadə edilir.

Konstruktiv- udel material tutumu məmulatın təmiz çəkisini tex-

niki parametr vahidinə bölməklə hesablanır. Bu göstərici bütün istehsal sahələrinin müəssisələrində kq/a.k.-də ifadə olunur.

Nisbi-udel material tutumu məmulatın konstruktiv material tutumunu onun hazırlanmasına materiallardan istifadə əmsalına bölməklə təyin edilir.

Material məsrəflərinin 1 manatına mənfəət-müəssisədə bütün material resurslarından istifadənin effektivini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricidir. Bu göstərici əsas fəaliyyətdən alınan mənfəəti material məsrəfləri məbləğinə bölməklə təyin edilir.

15.4. Məhsulun materialtutumunun təhlili

Fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrində kənardan, xüsusilə də xarici ölkələrdən satın alınan, həm də baha başa gələn material resurslarından (xammal, material, detal, hissə, yarımfabrikat, kompleksləşdirici məmulat, tara və tara materialları və i.a.) daha çox istifadə edildiyini, istehsalın genişləndirilməsi imkanlarından istifadənin məhdudluğu əksər hallarda material resurslarının çatışmamazlığı ilə əlaqədar olmasını nəzərə alsaq məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən onun materialtutumunun azaldılmasının nə qədər böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək, dərk etmək çətin deyildir.

Materialtutumunun azaldılması material resurslarına qənaət hesabına hazır məhsul istehsalının çoxaldılması deməkdir. Buna görə də sahibkarlıq fəaliyyətində materialtutumu göstəriciləri ətraflı təhlil edilir. Təhlil zamanı materialtutumuna dair faktiki göstəriciləri plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla məhsulun materialtutumunun artması, yaxud azalması, əvvəlki illərin faktiki göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla onun dinamikası təyin edilir.

Azad bazar rəqabəti şəraitində material tutumunun effektiv azaldılması müflisləşmənin qarşısının alınması, daxili və xarici bazarlarda yerlərinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi üçün zəruri şərtədir. Buna görə də material tutumuna dair faktiki göstəriciləri oxşar məhsul buraxan və eyni bazarlarda reallaşdırılan kənar müəssisələrin nail olduqları materialtutumu göstəriciləri ilə müqayisəli təhlil etməklə təhlil aparılan təsərrüfatda materialtutumunun azaldılmasını təmin edən texniki, texnoloji, iqtisadi, təşkilati xarakter daşıyan təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

Təhlilin başlıca məqsədi məhsulun (işin, xidmətin) materialtutumunun plana, keçmiş illərə nisbətən artmasına (azalmasına) təsir

göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etməkdir.

Məhsulun materialtutumuna istehsalın strukturunun, xammal sərfi normalarının, xammal və materiallar üçün qiymətlərin, məhsulun (işin, xidmətin) buraxılış qiymətlərinin plana (keçmiş illərə) nisbət dəyişilməsi təsir göstərir.

Bu amillərin materialtutumuna təsirini sadəcə olaraq hesabatlarda, normativlərdə və biznes planında, verilən məlumatlardan istifadə etməklə hesablamaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün plan və faktiki material tutumu göstəriciləri ilə yanaşı müvafiq mənbələrdə verilən informasiyalardan istifadə etməklə məhsul istehsalına material məsrəflərinə dair hesablama göstəriciləri təyin etmək və bunlara istinad etməklə materialveriminə dair göstəricilərə müxtəlif amillərin təsirini hesablamaq tələb olunur.

Materialverimini təhlil etmək üçün material məsrəfləri ilə yanaşı əmtəəlik məhsul istehsalına dair plan, hesablama və faktiki göstəriciləri də bilmək lazımdır.

Bizim misalımızda məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına material məsrəflərinə dair plan, hesablama və faktiki göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur.

I. Məhsul istehsalına material məsrəfləri	mln. man.
a) plan üzrə	56336
b) faktiki məhsul istehsalına görə hesablanan plan üzrə	57802
c) faktiki məhsul buraxılışına plan normaları və plan qiymətləri ilə	59790
ç) faktiki plan qiymətləri ilə	60770
d) faktiki	63492

Bizim misalımızda əmtəəlik məhsul buraxılışının həcminə dair plan, hesablama və faktiki göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur:

II Əmtəəlik məhsul həcmi buraxılışının müvafiq qiymətlərlə:

a) plan üzrə	249600
b) plan strukturunda faktiki məhsul istehsalına görə (təzədən hesablanan plan göstəricisi)	256100
c) faktiki plan qiymətləri ilə	262080
ç) faktiki	271180

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi əmtəəlik məhsulun materialtutumu planda nəzərdə tutulan $56336 : 249600 = 22,57$ qəpik əvəzinə faktiki $63492 : 271180 = 23,41$ qəpik olmuşdur. Hesabat ilində əmtəəlik məhsulun materialtutumunun plana nisbətən 23,41-

22,57=+0,84 qəpik artmasına əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar apararaq hesablama materialtutumu göstəricilərinədə təyin etmək tələb olunur.

Hesabat ilində təhlil apardığımız müəssisədə məhsulun faktiki materialtutumunun plana nisbətən 0,84 qəpik artmasına əsas (birinci dərəcəli) amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

a) faktiki məhsul buraxılışı strukturunun plana nisbətən dəyişilməsinin təsiri $22,81+22,57=+0,24$ qəp.

Cədvəl 15.5

Əmtəlik məhsulun material tutumuna dair hesablama

Göstərici	Hesablamann şərti					Material tutumunun hesablanması qaydası	Material tutumu səviyyəsi qəp.
	istehsalın həcmi	əmtəlik məhsulun strukturu	udel xammal sərfi	material vahidinin qiyməti	əmtəlik məhsul vahidinin buraxılış qiyməti		
A	1	2	3	4	5	6	7
Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	56336:249600×100	22,57
1.Hesablama	Faktiki	Plan	Plan	Plan	Plan	57802:256100×100	22,57
2.Hesablama	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan	Plan	59790:262080×100	22,81
3.Hesablama	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan	60770:262080×100	23,19
4.Hesablama	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan	63492:26208×100	24,23
Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	63492:271180×100	23,41

b) istehsal texnologiyalarında material sərfi normalarının gözlənilməməsinin təsiri $23,19-22,81=+0,38$ qəp.

c) hesabat ilində istehlak olunan xammal və materialların qiymətlərinin dəyişilməsinin təsiri $24,23-23,19=+1,04$ qəp.

q) istehsal olunan əmtəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin dəyişilməsinin təsiri $23,41-24,23=-0,82$ qəp.

Bütün əsas amillərin təsirinin cəmi:

$(+0,24)+(+0,38)+(+1,04)+(-0,82)=+0,84$ qəp.

Yaxud balans bərabərliyi:

$23,41-22,57=(+0,24)+(+0,38)+(+1,04)+(-0,82);$

$+0,84$ qəp. $=+0,84$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Material tutumuna dair ümumi göstəricilərin təhlili bu göstəricinin hansı əmtəlik məhsul çeşidləri hesabına artması və ya azalmasını təyin etməyə, həm də yaxın gələcəkdə əmtəlik məhsulun materialtutumunun azaldılması istiqamətlərini təyin etməyə imkan vermir. Bu-

nun üçün ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin materialtutumu göstəricilərini və bu keyfiyyət göstəricilərinin səviyyəsinin plana və keçmiş dövrlərlə müqayisədə dəyişməsi səbəblərini öyrənmək tələb olunur.

Ümumiləşdirici göstəricilərdən fərqli olaraq əmtəlik məhsul çeşidləri üzrə materialtutumunun plana, keçmiş dövrlərin faktiki göstəriciləri ilə müqayisədə artmasına (azalmasına) üç əsas amil təsir göstərir:

- xammal, material sərfi normalarından kənarlaşmalar;
- xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişməsi;
- əmtəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin dəyişməsi.

Təhlil apardığımız müəssisədə istehsal olunan əsas məhsul çeşidləri üzrə materialtutumunun plana nisbətən dəyişməsinə sadaladığımız amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır.

Cədvəl 15.6

Əmtəlik məhsul çeşidləri üzrə material tutumunun amilli təhlilinə dair hesablama

Məmulatlar	Materialtutumu göstəriciləri, qəp.				Material tutumu üzrə plandan kənarlaşma, +,-			
	plan üzrə ($UM_{pl} \times M_{Q_{pl}} : HQ$)	1 hesabl. ($UM_f \times MQ_{pl} : HQ_{pl}$)	2 hesabl. ($UM_f \times MQ_f : HQ_{pl}$)	faktiki ($UM_f \times U_{Q_f} : HQ_f$)	cəmi (4-cü süt.-1-ci süt.)	o cümlədən, nəyin dəyişməsi hesabına		
					material sərfinin normasının (2-ci süt.-1-ci süt.)	xammal və materialların qiymətlərinin (3-cü süt.-2-ci süt.)	əmtəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin (4-cü süt.-3-cü süt.)	
A	1	2	3	4	5	6	7	8
«A»	31,68	32,47	33,37	35,00	+3,32	+0,79	+0,90	+1,63
«B»	29,33	30,80	33,68	36,14	+6,81	+1,47	+2,88	+2,46
«C»	35,35	34,18	35,82	37,87	+2,52	-1,17	+1,64	+2,05
«Ç»	36,22	36,78	35,82	37,57	+1,35	+0,56	-0,96	+1,75

QEYD: Burada UM_f , UM_{pl} – müvafiq surətdə faktiki və plan udel material sərfini;

MQ_f , MQ_{pl} – material resursları üçün faktiki və plan qiymətləri;
 HQ_f və HQ_{pl} – məhsul vahidinin plan və faktiki buraxılış qiymətidir.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi bütün məmumat növləri üzrə materialtutumu planda nəzərdə tutulduğundan xeyli yüksək olmuşdur. Təhlil zamanı sadəcə olaraq əsas üç amilin materialtutumuna təsirini hesablamaqla kifayətlənmək olmaz.

Əmtəlik məhsulun buraxılış qiymətləri başlıca olaraq istehsal-

çının arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bazarlarda formalaşan indiki şəraitdə materialtutumuna məsrəf normalarından kənarlaşmaların və xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsinin təsirinin daha ətraflı təhlili zəruridir.

Təhlil zamanı istehsal istehlakına yönəldilən, yəni əmtəəlik məhsul istehsalında istifadə olunan xammal və materialların miqdarının plana nisbətən çox və ya az olmasına mütərəqqi məsrəf normalarından istifadənin, istehsal texnologiyalarında xammal və materialların sərfi miqdarının dəyişilməsinin, istehlak prosesində xammal və material itkiləri və çıxarının, istehsal proseslərində istifadə olunan texniki vasitələri və texnologiyaların dəyişilməsinin təsirini də hesablamaq tələb olunur.

Hazır məhsulun udel material tutumuna istehlak olunan materialların miqdarının məsrəf normalarından kənarlaşması ilə yanaşı xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsi də təsir göstərir. Təhlil zamanı inflyasiya prosesləri, əldə edilmiş bazarlarının dəyişilməsi, xammalın keyfiyyətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq xammalın satınalma qiymətlərinin, tədarük xərclərinin artıb-azalmasının, habelə bu qəbildən olan ikinci dərəcəli amillərin məhsulun materialtutumuna təsirini də hesablamaq tələb olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində xammal və materialların əldə edilməsi qiymətinin tərkibində nəqliyyat xərcləri çoxluq təşkil edir. Buna görə də təhlil zamanı xammal və materiallar üçün qiymətlərin, son nəticədə isə bu amil hesabına materialtutumunun dəyişilməsinə nəqliyyat xərclərinin plana nisbətən artıb azalmasının, eyni zamanda daşıma məsafəsinin, nəqliyyat növünün və nəqliyyat xidmətləri üçün tariflərin plana nisbətən dəyişilməsinin nəqliyyat xərclərinin artıb-azalmasına təsirini hesablamaq lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalçıların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bazarın tələbi ilə müəyyən məhsul çeşidləri üzrə istehsalın miqyaslarını genişləndirmək, bəzən də ixtisara salmaq tələb olunur. Əksər sənaye müəssisələri hazır məhsulun daha asan və tez reallaşdırılmasını təmin etmək məqsədlə malalanların sifarişləri ilə yeni moda və fasonda, başqa keyfiyyətdə əmtəəlik məhsul istehsal edir. Bazarın tələbini daim izləyən, tədqiq edən sifarişçilər və malalanlar ilin müxtəlif müddətlərində sifariş edilən bu və ya digər məmulat istehsalının artırılması və ya azaldılması təkliflərini irəli sürür. Bu halda istehsal müəssisələrinin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq

əmtəlik məhsul buraxılışının plan strukturunda dəyişikliklər yaranır ki, bu da öz növbəsində məhsulun materialtutumuna təsir göstərir.

Ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin material tutumunu fərqləndiyinə görə məmulat növləri üzrə hissəvi material tutumunun dəyişməsi də ümumi material tutumu səviyyəsinə təsir göstərir.

Təhlil zamanı əmtəlik məhsul buraxılışının strukturunun və məhsul çeşidləri üzrə hissəvi materialtutumunun plana nisbətən dəyişməsinin (birinci dərəcəli amillərin) ümumi materialtutumuna təsiri təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan aydın görmək olar.

Cədvəl 15.7

Material tutumunun dəyişməsinə təsir edən amillərin təhlili

Məmulat	Məhsul buraxılışının strukturunu, faizlə			Məhsulun hissəvi materialtutumu, qəp.			Ümumi material tu- tumunun plana nisbətən dəyişməsinə təsir göstərən amillər	
	plan üzrə	fak- tiki	kənar- laşma +, -	plan üzrə	fak- tiki	kənar- laşma +, -	məhsul buraxılışı strukturunun dəyişməsi (süt. 3 × süt.4:100)	hissəvi material tutumunun dəyişməsi (süt. 2× süt.6:100)
A	1	2	3	4	5	6	7	8
«A»	32	29	-3	31,68	35,00	+3,32	-0,95	+0,96
«B»	34	30	-4	29,33	36,14	+6,81	-1,17	+2,04
«C»	30	34	+4	35,35	37,87	+2,52	+1,41	+0,86
«Ç»	4	7	+3	36,78	37,57	+0,79	+1,10	+0,05
Yekunu	100,0	100,0	-	32,19	36,50	+4,31	+0,40	+3,91

Qeyd: Bütün məmulat çeşidləri üzrə yekun materialtutumu:

a) plan üzrə $(32 \times 31,68) + (34 \times 29,33) + (30 \times 35,35) + (4 \times 36,78) : 100 = (1013,76 + 997,22 + 1060,50 + 147,12) : 100 = 32,19$ qəp.

b) faktiki

$(29 \times 35) + (30 \times 36,14) + (34 \times 37,87) + (7 \times 37,57) : 100 = (1015 + 1084,2 + 1287,58 + 262,99) : 100 = 36,50$ qəp. olur.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmtəlik məhsulun material tutumunun 9,28 faizi $(0,40 \times 100 : 4,31 = 9,28\%)$ struktur dəyişikliyi, 90,72 faizi $(3,91 \times 100 : 4,39 = 90,72\%)$ məmulatların hissəvi materialtutumunun artması hesabına olmuşdur.

Əmtəlik məhsulun strukturunu malalanların, sifarişçilərin arzu və istəklərinə əsasən formalaşan indiki şəraitdə struktur irəliləmələr hesabına materialtutumunun azaldılmasında istehsal müəssisələrinin

imkanları çox məhduddur. Bunun əksinə olaraq hissəvi materialtutumu müəssisənin əmək adamları tərəfindən idarə olunan göstəricidir. Bu hal, həm də materialtutumunun artımının 90,72 faizinin bu amilin hesabına olması materialtutumunun azaldılması ehtiyatlarının məmulat növləri üzrə hissəvi material tutumunda axtarılmasını tələb edir.

Hissəvi materialtutumunun səviyyəsi öz növbəsində məmulatın udel material tutumundan (UMT), yəni məmulat vahidinə sərf edilən materialların dəyərinin və məmulat vahidinin buraxılış qiymətinin plana nisbətən dəyişilməsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Bu ikinci dərəcəli amillərin hissəvi materialtutumuna təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bizim misalımızda udel materialtutumunun və məmulat üçün buraxılış qiymətinin plana nisbətən dəyişilməsinin hissəvi materialtutumu səviyyəsinə təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan görmək olar (cədvəl 15.8).

Verilən hesablamalardan görüldüyü kimi məmulatların hissəvi materialtutumunun aşağı salınması ancaq məmulatların buraxılış qiymətlərinin yüksəlməsi hesabına olmuşdur. Bazarlarda formalaşan buraxılış qiymətləri hesabına hissəvi materialtutumunun aşağı salınmasını müəssisənin idarəetmə fəaliyyətində böyük nailiyyət kimi qəbul etmək olmaz.

Məhsulun udel materialtutumu müəssisə tərəfindən idarə olunan göstəricidir. İdarəetmə funksiyalarını icra edən şəxslər tərəfindən material sərfi normalarının gözlənilməsinə nəzarəti təmin etmək, habelə planda nəzərdə tutulmuş qiymətlərlə material resurslarını əldə etməklə udel materialməsrəflərini plan səviyyəsində saxlamaq mümkün olsaydı hissəvi materialtutumunun plana nisbətən aşağı düşməsi: «A» materialı üzrə 11,43 qəp.; (7,40+4,03); «B» materialı üzrə 15,15 qəp. (11,48 +3,67); «C» materialı üzrə 12,30 qəp. (7,41+4,89); «Ç» materialı üzrə 6,83 qəp. (3,81+3,02) miqdarında olardı.

**Məmulatın hissəvi materialtutumuna ikinci dərəcəli
amillərin təsirinə dair hesablama**

Məmulat	Udel materialtutumu, min man.			Məmulat vahidinin buraxılış qiyməti, min man.			Məmulat vahidinin hissəvi material- tutumu, qəp.			Materialtutumu üzrə plandan kənarlaşma +, -		
	plan üzrə	fak- tiki	kənar- laş- ma +, -	plan üzrə	fak- tiki	kənar- laş- ma +, -	plan üzrə (1 süt. : 4-cü süt.)	hesab- lama (2 süt. : 4-cü süt.)	fak- tiki (2 süt. : 5-cü süt.)	cəmi (9 süt. : 7-cü süt.)	o cümlədən, nəyin dəyişilməsi hesabına	
											udel ma- terial tu- tumunun (8 süt. : 7-ci süt.)	buraxı- lış qiymətinin (9 süt. - 8 süt.)
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
«A»	164,5	203,0	+38,5	520	580	+60	31,63	39,03	35,00	+3,37	+7,40	-4,03
«B»	158,4	220,4	+62,0	540	610	+70	29,33	40,81	36,14	+6,81	+11,48	-3,67
«V»	219,2	265,1	+45,9	620	700	+80	35,35	42,76	37,87	+2,52	+7,41	-4,89
«Q»	275,85	304,45	+28,6	750	810	+60	36,78	40,59	37,57	+0,79	+3,81	-3,02

Məhsulun udel materialtutumunun planda nəzərdə tutulduğundan çox və ya az olmasına əsas iki birinci dərəcəli amil təsir göstərir:

1. məhsul vahidinə normada nəzərdə tutulduğundan çox və ya az material sərfi;
2. materialın qiymətinin plana nisbətən dəyişilməsi.

Bu amillərin materialtutumuna təsirini sadə hesablama yolu ilə təyin etmək mümkündür.

Məmulat vahidinə material sərfinə dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı fərqi material vahidi üçün plan qiymətinə vurmaqla birinci amilin təsiri, material vahidinin faktiki qiyməti ilə plan qiyməti arasındakı fərqi faktiki material sərfi miqdarına vurmaqla isə ikinci amilin təsiri təyin edilir.

Bunu «E» məmulatı istehsalının təmsalında izah edək.

Məmulat vahidinin material məsrəfi

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma , +, -
1. Material sərfi, kq.	25,0	28,4	+3,4
2. Bir kq-in qiyməti, min m.	12,4	12,1	-0,3
3. Məmulat vahidinin material tutumu (1-ci sət. x 2-ci sət)	310,0	343,64	+33,64

Buradan da:

1. Məmulat vahidinə normada nəzərdə tutulduğundan 3,4 kq.

çox material sərfi nəticəsində məmumatın materialtutumu $+3,4kq \times 12,4 \text{ min man.} = +42,16 \text{ min man.}$ artmış;

2. Materialın əldə edilməsi qiymətinin $0,3 \text{ min man.}$ azalması nəticəsində məmumat vahidinin materialtutumu $-0,3 \text{ min man.} \times 28,4 = -8,52 \text{ min man.}$ azalmışdır.

Bu amillərin təsirini hesablama göstəricisinin köməyi ilə də təyin etmək olar.

Məmulat vahidinin hesablama materialtutumu $28,4 \times 12,4 = 352,16 \text{ min man.}$ olur.

Buradan da:

1-ci amilin təsiri $352,6 - 310,0 = +42,16 \text{ min man.}$

2-ci amilin təsiri $343,64 - 352 = -8,52 \text{ min man.}$

Yekunu: $+33,64 \text{ min man.}$

Yaxud balans bərabərliyi $343,64 - 310 = (+42,16) + (-8,52);$

$+33,64 \text{ min man.} = +33,64 \text{ min man.}$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Məmulat vahidinə material sərfi materialın keyfiyyətindən, parametrlərindən, tətbiq olunan texnologiyalardan, texnoloji maşın və avadanlıq markalarından, ilin mövsümlərindən (qış aylarında yay ayları ilə müqayisədə maşın və avadanlıqların texniki hazırlanması üçün daha çox elektrik enerji, yanacaq və s. tələb olunur), material sərfinə dair çıxar və tullantı normalarının dəyişilməsindən, yaxud da normalardan kənarlaşmalardan və s. amillərdən asılı olur.

Xammal və materiallar üçün alış qiymətləri isə onların keyfiyyətindən, xammal satışı bazarlarından, inflyasiya dərəcəsi, nəqliyyatın növündən, daşıma məsafəsi və marşrutlarından, hansı valyuta ilə, nağd pula, barter qaydasında satın alınmasından və d. amillərdən asılıdır. Buna görə də məmulatın və ya məmulat vahidinin materialtutumunu təhlil edən zaman sadəcə olaraq norma və qiymət amillərinin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda sadaladığımız ikinci dərəcəli amillərinin material sərfi normalarının və qiymətlərin formalaşmasına, habelə materialtutumuna təsirini hesablamaq lazımdır.

İstehsal müəssisələrində müstəqim material məsrəfləri çoxluq təşkil edir. Bu səbəbdən də təcrübədə bilavasitə məhsulun (işin, xidmətin) həcminə, strukturuna, keyfiyyətinə və digər parametrlərinə, istehsal texnologiyalarına görə məsrəf normaları təyin edilən müstəqim material məsrəflərinin idarə edilməsi qeyri-müstəqim material

məsrəfləri ilə müqayisədə materialtutumunun azaldılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi materialtutumunun plana nisbətən artması və ya azalmasına müstəqim material məsrəfləri tutumunun dəyişilməsinin təsiri aşağıdakı ikinci dərəcəli amillərin hesabına ola bilər:

- 1) məhsul buraxılışında struktur irəliləmələr;
- 2) ayrı-ayrı məmulat növləri üzrə material məsrəfləri səviyyəsinin (udel material tutumunun) dəyişilməsi;
- 3) material resursları üçün qiymətlərin dəyişilməsi;
- 4) hazır məhsul üçün buraxılış qiymətlərinin dəyişilməsi.

Bu amillərin müstəqim material məsrəfləri üzrə materialtutumunun plana (keçmiş illərə) nisbətən dəyişilməsinə təsiri zəncirvari-erdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar:

Cədvəl 15.10

<i>Təhlil üçün verilən informasiya, mln. man.</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>
1. Müqayisəyə gələn qiymətlərlə məhsul buraxılışı (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən)	84386,5	92961,6
2. Müstəqim material məsrəfləri	33344,3	36164,4
3. Faktiki məhsul buraxılışına plan üzrə müstəqim material məsrəfləri	---	36342,0
4. İstehlak olunan (müstəqim) material üçün qiymətlərin bahalaşması (+), ucuzlaşması (-)	---	+103,2
5. Hazır məhsulun buraxılış qiymətlərinin dəyişilməsi artması (+), aşağı düşməsi (-)	---	+111,6

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparaq. Müstəqim material məsrəflərinə görə məhsulun materialtutumunun təhlili üçün tələb olunan göstəricilərə dair hesablamalar:

$$1. \text{ Plan üzrə } \frac{33344,3 \times 100}{84386,5} = 39,51 \text{ qəp.}$$

$$2. \text{ Məhsul buraxılışının faktiki həcmi və strukturuna görə plan üzrə } \frac{36342 \times 100}{(92961,6 - 111,6)} = 39,14 \text{ qəp.}$$

$$3. \text{ Faktiki, planda qəbul edilmiş qiymətlərlə } \frac{(36164,4 - 103,2) \times 100}{(92961,6 - 103,2)} = 36,48 \text{ qəp.}$$

4. Faktiki, məhsul üçün planda qəbul edilmiş qiymətlərlə

$$\frac{36164,4}{(92961,6 - 103,2)} = 38,95 \text{ qəp.}$$

5. Faktiki $\frac{36164,4 \times 100}{92961,6} = 38,90 \text{ qəp.}$

Verilən məmullatlardan görüldüyü kimi hazır məhsulun faktiki müstəqim materialtutumu planla müqayisədə $38,90 - 39,51 = -0,61$ qəpik aşağı düşmüşdür.

Müstəqim material məsrəflərinə görə məhsulun materialtutunun plana nisbətən $0,61$ qəp. aşağı düşməsinə ikinci dərəcəli amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər (struktur irəliləmələr) nəticəsində müstəqim material məsrəflərinə görə materialtutumu $39,14 - 39,51 = -0,37$ qəp. aşağı düşmüşdür. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi məhsul buraxılışının ümumi həcmində az müstəqim materialtutumlu məmullatların payını çoxaltmaq və bunun əksinə olaraq daha çox materialtutumlu məmullatlar buraxılışını azaltmaq üçün kifayət qədər səy göstərmişdir.

2. Hesabat dövrü ərzində ayrı-ayrı məmullatlar istehsalında müstəqim material məsrəflərinə qənaət nəticəsində hazır məhsulun müstəqim materiallara görə materialtutumu $36,48 - 39,14 = -2,66$ qəp. aşağı düşmüşdür. Deməli, istehsal sexlərində material sərfi normalarına nəzarət və mütərəqqi məsrəf normalarından istifadə təmin olunmuşdur.

3. Hesabat dövründə istehsal istehlakında istifadə olunan materiallar üçün qiymətlərin plana nisbətən yüksək olması müstəqim materiallara görə material tutumunun $38,95 - 36,48 = +2,47$ qəp. artmasına səbəb olmuşdur. Deməli, müəssisənin maddi-texniki təchizat şöbəsi daxili və xarici bazarlardan sərfəli qiymətlərlə material resursları almaq, ucuz başa gələn nəqliyyat növləri ilə optimal partiyalarla daşımaq üçün kifayət qədər səy göstərməmişdir.

4. Hesabat ilində reallaşdırılan əmtəəlik məhsullar üçün buraxılış qiymətlərinin plana nisbətən yüksəlməsi müstəqim material məsrəflərinə görə materialtutumu $38,90 - 38,95 = -0,05$ qəpik aşağı düşmüşdür. Bu onu göstərir ki, müəssisənin istehsal kollektivi nisbətən baha qiymətlərlə və daha tez reallaşdırılan bilən yüksək keyfiyyətli əmtəəlik məhsul istehsalını çoxaltmaq, satış şöbəsi isə sərfəli satış bazarlarını, potensial malalanları axtarıb tapmaq üçün kifayət qədər

səy göstərmişdir.

Bütün amillərin müstəqim material məsrəflərinə görə material-tutumuna təsiri $(-0,37)+(-2,66)+(+2,47)+(-0,05)=-0,61$ qəp. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$38,90-39,51=(-0,37)+(-2,66)+(+2,47)+(-0,05);$$

$$-0,61 \text{ qəp.} = -0,61 \text{ qəp.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

İndiki iqtisadi çətinliklər, bəzi sənaye sahələrində istehsalı səviyyəsinin aşağı düşməsi, tamamilə dayanması, yaxud az istehsal gücü ilə işləməsi, ölkədaxili və xarici ölkələrin müəssisələri arasında uzunmüddət təşəkkül tapmış iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi, tamamilə pozulması material tədarükü sahəsində xeyli maneələr törədir. Bu səbəbdən də fəaliyyətdə olan müəssisələrdə material resurslarının komplektləşdirilməsi, məhsul istehsalı resepturalarının təmin edilməsi mümkün olmadıqda bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsi zəruri olur. Bazar rəqabəti şəraitində ucuz, materialverimi aşağı olan materialı baha materialla əvəz etməklə bazarın tələbinə uyğun yüksək keyfiyyətli əmtəəlik məhsul buraxılışı istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir. Bəzən də malalanların və sifarişçilərin təşəbbüsü ilə də bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsi zərurəti yaranır.

İstehsal fəaliyyətində bir materialın başqa materialla əvəz edilməsi öz növbəsində material məsrəflərinə, məhsul çıxımına, habelə məhsulun materialtutumuna təsir və keyfiyyətinə, son nəticədə isə məhsulun satış qiymətinə göstərir. Material növlərinin əvəz edilməsi həm də texnoloji məqsədlərə, yanacaq və elektrik enerji məsrəflərinə, müstəqim əməkhaqqı xərclərinə, habelə material çıxarı və itkilərinin müqdarına da təsir göstərir.

Belə bir şəraitdə bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsinin sahibkar fəaliyyəti üçün effektivini həm qabaqcadan, həm operativ qaydada və həm də sonradan təyin etmək tələb olunur. Təcrübədə bir materialı başqası ilə əvəz etməklə istehsal edilən hazır məhsulun buraxılış qiymətinin materialtutumu ilə müqayisədə üstün artımı sahibkar üçün faydalı sayılır. Təhlil apardığımız müəssisə sifarişçinin xahişi ilə ənənəvi əsas xammal əvəzinə başqa, nisbətən baha başa gələn və çətin emal olunan və bu səbəbdən də material məsrəfləri ilə yanaşı digər məsrəfləri də artıran əsas xammaldan istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu yeniliyin sahibkar üçün effektivini aşağı-

dakı hesablamadan aydın görmək olar.

Cədvəl 15.11

Yeni əsas xammaldan istifadə şəraitində əsas iqtisadi göstəricilərin dinamikasına dair hesablama (məhsul vahidinə min manatla)

Göstərici	Əsas xammaldan istifadə		Kənarlaşma +, -	
	ənənəvi	yeni	min manatla	%-lə
1. Əsas xammal məsrəfləri	22,5	28,8	+6,3	+28,0
2. Digər material məsrəfləri	12,1	14,2	+2,1	+17,4
3. cəmi material məsrəfləri	34,6	43,0	+8,4	+24,3
4. Əməkhaqqı məsrəfləri, sosial sığortaya ayırmalarla birlikdə	10,4	12,5	+2,1	+20,2
5. Sair məsrəflər	16,6	17,8	+1,2	+7,2
6. Məhsul vahidinin maya dəyəri	61,6	73,3	+11,7	+19,0
7. Məhsul vahidinin satış qiyməti	110,0	167,2	+57,2	+52,0
8. Məhsul vahidinə mənfəət (sət.7×sət.6)	48,4	93,9	+45,5	+94,0
9. Məhsulun material tutumu, qəp.:				
a) əsas material məsrəflərinə görə	22,4	17,2	-5,2	-23,2
b) cəmi material məsrəflərinə görə	31,4	25,7	-5,7	-18,2
cəmi məsrəf tutumu	60,5	43,8	-16,7	-27,6

Verilən hesablamalardan göründüyü kimi sifarişçinin tələbi ilə yeni, daha baha materialdan istifadə məmulat istehsalına əsas xammal sərfinin 28,0%, digər material məsrəflərinin 17,4% və bütövlükdə materiallar sərfinin 24,3%, maya dəyərinin 19,0% artmasına səbəb olmuşdur. Baha, çətin emal olunan yeni xammaldan istifadə ilə əlaqədar olaraq istehsal məsrəfləri 19,0% artan şəraitdə məmulat vahidi üçün satış qiymətinin üstün, yəni 52,0% artımı baha materialdan istifadəni sərfəli etmişdir.

Baha materialdan istifadə olunmasına baxmayaraq məmulatın əsas material tutumu 23,2%, ümumi material tutumu 18,2%, habelə cəmi məsrəftutumu 27,6 % azalmışdır. Malalanlar baha materialdan istifadə etmək şərti ilə 2460 ədəd məmulat sifariş vermişdir. Sifarişin icrası onun istehsalına məsrəflərin $2460 \times 11,7 = 28782$ min man. artmasına səbəb olmuşdur. Xərclərin bu artımı müqabilində məmulat satışından pul gəlirinin artımı $+57,2 \times 2460 = 140712$ min man. təşkil edir.

Baha xammaldan istifadə ilə əlaqədar olaraq məhsul vahidinə mənfəət 45,5 min man., bütövlükdə sifariş üzrə mənfəət isə $+45,5 \times 2460 = 111930$ min man. artmışdır. Məsrəflərin artımının hər bir manatına mənfəətin artımı $111930 : 28782 = 3,90$ man. təşkil edib. Göründüyü kimi baha xammaldan istifadə etməklə sifarişin yerinə yetirilməsi sahibkar üçün çox faydalı olmuşdur.

Material resurslarından istifadənin effektivliyinin təyin edilməsində ən çox istifadə olunan göstəricilərdən biri də material verimidir. Material çatışmamazlığı, onların qiymətləri və tədarüklə əlaqədar xərclərin artımı hər an gözlənilən indiki şəraitdə materialveriminin yüksəldilməsi məhsul (iş, xidmət) buraxılışının çoxaldılması üçün başlıca ehtiyat mənbələrindən biridir. İndiki şəraitdə məhsul istehsalına material məsrəflərinin (MM) azaldılması və onlardan effektiv istifadə, yəni materialveriminin (MV) yüksəldilməsi məhsul buraxılışının (MB) çoxaldılmasını təmin edən zəruri şərtlərdir.

Materialveriminin təhlilində iki modeldən istifadə edilir:

$$I \text{ m.} - MB = MM \times MV$$

$$II \text{ m.} - MB = MM \times MT$$

Burada: MT-materialtutumudur.

Təcrübədə material məsrəflərinin məhsul buraxılışının həcminə təsirinin hesablanması həm birinci və həm də ikinci modeldən istifadə edilir.

Lakin təhlil işlərində müxtəlif hesablama üsulları tətbiq edilir. Material məsrəfləri və onlardan istifadə dərəcəsinin məhsul buraxılışının həcminə təsirinin təyin edilməsinə dair birinci modeldə zəncirvariyyərdəyişmə, mütləq fərqlər, nisbi fərqlər, indeks və inteqral metodlardan, ikinci modeldə isə başlıca olaraq zəncirvariyyərdəyişmə, bəzən də inteqral hesablama metodlarından istifadə edilir.

Məhsulun materialtutumuna və materialveriminə təsir göstərən amillər tamamilə eynidir. Təcrübədə istehsalın həcmnin, strukturunun, udel materialtutumunun xammal və materiallar üçün qiymətlərin, məhsulun buraxılış qiymətlərinin dəyişilməsinin həm materialtutumuna və həm də materialveriminə təsiri zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Sadaladığımız amillərin materialtutumuna təsirinin təhlili metodikası yuxarıda kifayət qədər şərh olunmuşdur. Lakin hesablamalarda birinci halda material məsrəflərinin məhsulun buraxılış qiymətləri ilə həcminə, ikinci halda isə əksinə məhsul buraxılışının həcmnin material məsrəflərinə təsirinə

dair göstəricilərdən istifadə edilir.

Təcrübədə eyni materialverimi, təmiz materialtutumu və çıxarın miqdarına, udel material sərfinə görə fərqlənən müxtəlif sifarişlər yerinə yetirilir. Buna görə də təhlil zamanı tədarük edilən (həm də istehlak edilən) xammalın miqdarının (XM), həmin xammal üzrə keçici qalığın (KQ), xammal çıxarının (XÇ) və məhsul vahidinə xammal sərfinin (XS) məhsul buraxılışının miqdarına təsirini hesablamaq lazım gəlir. Bizim misalımızda «K» məmulatı üzrə məhsul buraxılışının plana nisbətən artmasına (azalmasına) sadaladığımız amillərin təsirini aşağıdakı misaldan aydın görmək olar.

Göstərici	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +, -
1. Material tədarükü, kq.	2450	2640	+190
2. Həmin material növü üzrə keçici qalıq, kq	720	650	-70
3. Xammal çıxarı, kq.	410	380	-30
4. Məmulat vahidinə material sərfi, kq.	2,2	2,5	+0,3

Verilən göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmaların «K» məmulatı üzrə məhsul buraxılışının natural ifadədə miqdarına təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparaq.

Məhsul buraxılışı:

$$1. \text{ Plan üzrə} = \frac{2450 + 720 - 410}{2,2} = 1254,5 \text{ litr};$$

$$2. \text{ Hesablama} = \frac{2640 + 720 - 410}{2,2} = 1340,9 \text{ litr};$$

$$3. \text{ Hesablama} = \frac{2640 + 650 - 410}{2,2} = 1309,1 \text{ litr};$$

$$4. \text{ Hesablama} = \frac{2460 + 650 - 380}{2,2} = 1322,7 \text{ litr};$$

$$5. \text{ Faktiki} = \frac{2460 + 650 - 380}{2,5} = 1164,0 \text{ litr}.$$

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi «K» məmulatı üzrə məhsul buraxılışının faktiki miqdarı planda nəzərdə tutulduğundan 1164,0-1254,5=-90,5 litr azdır. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur.

1. Material tədarükünün plana nisbətən 190 kq. artımı məhsul

buraxılışının $1340,9-1254,5=+86,4$ litr çoxalmasını təmin etmişdir.

2. Material növü üzrə keçici qalığın 70 kq. az olması məhsul buraxılışının plana nisbətən $1309,1-1340,9=-31,8$ litr azalmasına səbəb olmuşdur.

3. İstehsal texnologiyalarında xammal çıxarının 30 kq. azalması məhsul çıxımının $1322,7-1309,1=+13,6$ litr artımı ilə nəticələnmişdir.

4. Məhsul vahidinə udel material sərfinin plana nisbətən 0,3 kq. çox olması məhsul buraxılışının $1164,0-1322,7 = -158,7$ litr azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$$(+86,4)+(-31,8)+(+13,6)+(-158,7) = -90,5$$

yaxud balans bərabərliyi:

$$1164,0-1254,5=(+86,4)+(-31,8)+(+13,6)+(-158,7);$$

$$-90,5 \text{ litr} = -90,5 \text{ litr}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Təhlil zamanı hər bir əsas material növü üzrə material veriminə sadaladığımız amillərin təsiri də eyni qaydada hesablanır.

**XVI FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ
MƏSRƏFLƏRİN VƏ MƏHSULUN MAYA
DƏYƏRİNİN TƏHLİLİ**

**16.1. Sənaye müəssisələrində məsrəflərin və məhsulun maya
dəyərini təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri
və informasiya mənbələri**

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal məsrəflərinə qənaət və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini aşağı salınması fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, genişləndirilməsi, habelə müflisləşmənin qarşısının alınması üçün zəruri şərtidir. Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini aşağı salınması daxili və xarici bazarlarda azad bazar rəqabətinə davam gətirmək, malları və hazır məhsulu zərərsiz, nisbətən ucuz qiymətlərlə daha tez reallaşdırmaq və beləliklə avans edilən kapitalı daha tez sahibkarlara qaytarmaq problemlərinin həllində də az rol oynamır.

İstehsal müəssisələrində məhsulun keyfiyyətini aşağı salmadan əmək, material, elektrik enerji və i.a. material və pul məsrəflərinə qənaət istehsalın effektivini yüksəltməklə yanaşı məhsul, iş və xidmətlər istehsalını genişləndirməyə böyük imkanlar açır. Daxili və xarici bazarlarda məhsul (iş və xidmətlər) üçün satış qiymətləri, müəssisələrin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq, əksər hallarda alıcıların diktəsi ilə formalaşan indiki şəraitdə mənfəətin, xüsusilə də əməliyyat mənfəətinin çoxaldılması, habelə mövcud istehsal resurslarından istifadənin mənfəətliliyinin yüksəldilməsi ilk növbədə əmtəəlik məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyəri səviyyəsindən və onun aşağı salınması planını yerinə yetirməsindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maya dəyəri göstəriciləri tədarük, istehsal və satış proseslərinə yönəldilən əmək, material və maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəriciləridir. Satılıq məhsul (iş və xidmətlər) üçün satış qiymətləri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən, bazarlarda tələb və təklifin təsiri altında formalaşan həm də bazar bolluğu şəraitində əksər hallarda alıcıların diktəsi altında, həm də bazar bolluğu şəraitində əksər hallarda alıcıların diktəsi altında indiki şəraitdə istehsal-

satış fəaliyyətinin mənfəətliliyi onların tam maya dəyəri səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Reallaşdırılan məhsul (iş və xidmətlər) üçün satış qiymətləri təsərrüfat subyektləri tərəfindən idarə olunmayan, bunun əksinə olaraq istehsal və satış proseslərinə məsrəfləri və bu məsrəflərin müqabilində formalaşan məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyəri müəssisələr tərəfindən idarə olunan indiki şəraitdə maya dəyərinin aşağı salınması əməliyyat mənfəətinin, yəni cari fəaliyyətdən alınan mənfəətin, yəni cari fəaliyyətdən alınan mənfəətin çoxaldılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Məsrəflərə qənaət və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması hesabına hazır məhsulun, iş və xidmətlərin nisbətən ucuz qiymətlərlə satmaq imkanlarının mövcudluğu şəraitində potensial malalanları seçmək, pulu qabaqcadan olmaqla, yaxud da nağd pula hazır məhsulu (iş və xidmətləri) reallaşdırmaq asan olur. Deməli, məsrəflərə qənaət və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması indiki zamanda ən böyük problem sayılan anbarlarda hazır məhsul qalıqlarının və debitor borclarının azaldılması, sahibkar tərəfindən avans edilən vəsaitin daha tez qayıtması, reallaşdırma və borcların idarə edilməsi ilə əlaqədar xərclərin ixtisara salınması məsələlərinin həllində də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətini aşağı salmadan məsrəflərə qənaət etməklə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin, o cümlədən vergiyə cəlb olunan mənfəətin artırılması mənfəətdə payı olan dövlətin və bu mənbə hesabına əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi arzusunda olan əmək kollektivinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir. Məsrəflərə qənaət və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması hesabına satışdan alınan gəlirlərin və mənfəətin çoxaldılması gəlir vergisi, ƏDV, aksiz vergisi, əmlak vergisi və digər büdcəyə və büdcədən kənar fondlara mənfəət vergisi, ödəmələrin, təsisçilərə çatası dividend ödəmələrinin, müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin çoxaldılması, habelə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Reallaşdırılan məhsulun maya dəyəri aşağı salındıqca satış qiymətlərinin aşağı salınması imkanları çoxalır ki, bu da istehlakçıların maddi marağını təmin edən iqtisadi, siyasi və təşkilati problemlər sırasına daxildir.

İstehsalın genişləndirilməsi, texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, vəsaitə qənaətə görə maddi stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, investisiya qoyuluşlarının artırılması, potensial malsatanlarla və malalanlarla əlaqələrin yaradılması və genişləndirilməsi, iqtisadi sanksiyalar üzrə ödəmələrin azaldılması problemlərinin həllində də məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə bir şəraitdə mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrdə idarəetmənin bütün mərhələlərində məsrəflərin və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının daha tez və tam həcmdə aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi üzrə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi idarəetmənin, eyni zamanda iqtisadi təhlilin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir.

Məsrəflərin və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması üzrə plan göstəricisinin reallığını təyin etmək;
2. Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etmək;
3. Məsrəflərin və məhsulun maya dəyəri göstəricilərinin dinamikasını və artım templərinin effektivliyini təyin etmək;
4. Əmtəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək;
5. Ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə maya dəyəri göstəricilərini təhlil etməklə müəssisə üçün sərfəli məhsul çeşidlərini müəyyən etmək;
6. Bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə məsrəflərə qənaəti və onun mənfəətliliyini təmin etmək mümkün olmayanda onların istehsalatdan götürülməsinə dair qərar layihələri hazırlamaq;
7. Əmtəlik məhsulun, ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin maya dəyəri göstəricilərini xərc maddələri üzrə təhlil etməklə maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxarmaq və onlardan daha tez istifadəni təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq;
8. Daxili və xarici amilləri hesaba almaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri göstəricilərini proqnozlaşdırmaq;

9. Təhlilin nəticələrinə istinad etməklə məsrəflərin və maya dəyəri göstəricilərinin idarə edilməsi strategiyasını hazırlamaq;

İstehsala məsrəfləri və məhsulun maya dəyəri göstəricilərini təhlil etmək üçün biznes planından, 1- İF formada «Müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında hesabat»dan, mühasibat uçotu məlumatlarından, uçot registrlərindən, əmək, material, elektrik enerji, qaz, buxar və i.a. material sərfi normalarından, resepturalardan, mal material dəyərləri və xidmətlər üçün qiymət və tariflərdən, limit kartlarından, istehsalat müşavirələrinin qərarlarından, boş dayanmalara dair aktlardan, normativ aktlardan, məsrəflərə və məhsulun maya dəyərində daxil edilən xərclərə dair qüvvədə olan qaydalarından (əsasnamələrdən, təlimatlardan), laboratoriya analizi məlumatlarından, ekspert rəylərindən, malalanların və sifarişçilərin iddialarından və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

16.2. Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlili

Məhsulun maya dəyərini təhlili bir qayda olaraq onu xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlilindən başlanır. Bu zaman həm bütövlükdə müəssisə üzrə və həm də ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə plan və faktiki maya dəyəri göstəricilərindən istifadə etməklə maya dəyərini keçən ilə və plana nisbətən artması yaxud azalması, habelə dinamikası həm məbləğ və həm də nisbi ifadədə təyin edilir.

Bu halda maya dəyərini xarakterizə edən hesabat ilinin faktiki göstəricilərini, sadəcə olaraq keçən ilin müvafiq göstəriciləri, habelə plan göstəriciləri ilə tutuşdurub kənarlaşmaları təyin etməklə kifayətlənmək olmaz.

Məhsulun maya dəyəri göstəriciləri və onun aşağı salınması yuxarı orqanlar tərəfindən planlaşdırılmayan (tənzimlənməyən) və bu problemləri müəssisələrin özləri tərəfindən həll edilən indiki şəraitdə ilk növbədə keçən ildə faktiki nail olduğu səviyyə ilə müqayisədə ayrı-ayrı məhsul çeşidləri və bütün əmtəlik məhsul üzrə, maya dəyərini xarakterizə edən plan göstəricilərinin reallığını, məhsulun plan maya dəyərini dəyişməsinə, (artması yaxud azalması) başqa sözlə desək, maya dəyərini xarakterizə edən plan göstəricilərinin reallığını bilmək lazımdır. Bunun üçün keçən ilin

hesabat göstəricilərindən və hesabat ilinin plan göstəricilərindən istifadə etməklə aşağıdakı formada hesablama aparılır.

Cədvəl 16.1

Məhsulun plan maya dəyərinin keçən illə müqayisədə dəyişilməsinə dair hesablama

Məlumatın adı	Məhsul vahidinin maya dəyəri, min. man		Məhsul istehsalının plan həcmi, min ədədlə	Məhsul istehsalının plan həcminə məsrəflər, milyon man.		
	keçən ildə	hesabat ili üçün plan üzrə		keçən ilin maya dəyəri ilə (1-ci süt x 3-cü süt.)	hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə (2-ci süt. x 3-cü süt.)	keçən ilə nisbətən dəyişiklik (artma+, azalma-), %-lə (5-ci süt. -4-cü süt x 100)
A	1	2	3	4	5	6
«A» məmulatı	1,76	2,2	3360	5913,6	7392,0	+25,0
«B» məmulatı	1,32	1,65	5400	7128,0	8910,0	+25,0
«C» məmulatı	1,595	2,002	6000	9570,0	12012,0	+25,5
«Ç» məmulatı	3,08	4,125	4200	12936,0	17325,0	+33,1
«D» məmulatı	12,37 5	16,72 0	308	3811,5	5149,8	+35,1
Yekunu	x	x	x	39359,1	50788,8	+29,04

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi müəssisədə istehsalı nəzərdə tutulan bütün məlumatların plan maya dəyərinin keçən ildə nail olduğu faktiki səviyyə ilə müqayisədə 29,04 % yüksəlməsi nəzərdə tutulur. Belə hal inflyasiya şəraitində istehsal istehlakında istifadə olunan materialların, satınalma yarımfabrikatların, komplektləşdirici məmulatların, tara və tara materiallarının, kənar təşkilatların xidmətləri üçün qiymətlərin və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi şəraitində normal sayıla bilər. Təhlil zamanı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olmayan qiymət amilinin (subyektiv amil) və asılı olan obyektiv amillərin məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinə təsirini hesablamaq tələb olunur. Bunun üçün aşağıdakı formada hesablama tərtib edilir.

**Məhsulun maya dəyərini keçən ilə nisbətən
faktiki dəyişməsinə dair hesablama**

Məlumatın adı	Məmulat vahidinin maya dəyəri, min man.		Məhsul istehsalının faktiki həcmi, min ədəd	Faktiki məhsul istehsalına məsrəflər, mln. man.			
	keçən ildə	hesabat ilində		keçən ilin maya dəyəri ilə (1-ci süt. x 4-cü süt.)	hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə 2-ci süt. x 4-cü süt.)	hesabat ilinin faktiki maya dəyəri ilə (3-cü süt. x 4-cü süt.)	
		plan üzvrə					faktiki
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
«A» məmulatı	1,760	2,200	2,310	4026,0	6441,6	8052,0	8454,6
«B» məmulatı	1,320	1,650	1,925	6930,0	316,0	10395,0	12127,5
«V» məmulatı	1,595	2,002	2,200	6050,0	8772,5	11011,0	12100,0
və i.a.							
Yekunu	x	x	x	x	40943,1	53191,6	59009,5

Hesablamada verilən məlumatlardan görüldüyü kimi müəssisənin iqtisadi-sosial inkişafı planında (biznes planında) bütün məhsulun maya dəyərini keçən ilə nisbətən $50788,8-39359,1=+11429,7$ min man., yaxud $+11429,7 \times 100 : 39359,1 = +29,04\%$ yüksəlməsi nəzərdə tutulmuşdur. Plan hesablamalarından görüldüyü kimi bunun başlıca səbəbi planlaşdırılan ildə qiymətlərin və tariflərin keçən ilə nisbətən artmasıdır. Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərini təyin edilməsinə dair plan hesablamalarında hesabat ilində istehlak ediləcək material dəyərləri üçün qiymətlərin və kənar təşkilatların xidmətləri üçün taariflərin artması hesabına məsrəflərin 11880 min manat, yaxud 30,18% miqdarında artması nəzərdə tutulmuşdur.

Deməli, məhsulun maya dəyərini keçən ilə nisbətən 29,4% artması nəzərdə tutulduğu halda istehlakı gözlənilən material dəyərləri və xidmətlər üçün qiymət və tariflərin artması hesabına artımın 30,18% olduğunu nəzərə alsaq müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan səbəblərdən maya dəyərini artımı gözlənilir.

Hesablamadan görüldüyü kimi hesabat ilində istehsal edilən bütün məhsulun faktiki maya dəyəri:

a) keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə 40943,1 mln. man;

b) hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə 53191,6 mln.man;

c) hesabat ilinin faktiki maya dəyəri ilə 59009,5 mln. man. təşkil edir. Buradan da: hesabat ilində istehsal olunan məhsulun faktiki maya dəyərinin keçən ilə nisbətən artımı $59009,5-40943,1=+18066,4$ mln. man yaxud $+18066,4 \times 100:40943,1=+44,12\%$ miqdarında olmuşdur. Bu məbləğin 17050 mln. manatı, yaxud $17050 \times 100:40943,1=41,64$ faizi qiymətlərin yüksəlməsi hesabına olmasını nəzərə alsaq təsərrüfatda bədxərcliyin hesabına maya dəyərinin artması $18066,4-17050=+1116,4$ mln. manat olur ki, bunu da qənaətbəxş hesab etmək olar.

Beləliklə, təhlil apardığımız müəssisədə məhsul istehsalına məsrəflərin keçən ilin səviyyəsinə nisbətən artımı $18066,4-11429,7=+6636,7$ mln. man., yaxud $44,12-29,04=+15,08\%$ miqdarında olmuşdur. Hesabat ilində məhsul istehsalına faktiki məsrəflər planla müqayisədə $59009,5-50789,2=+8220,3$ mln. man. artmışdır. Təhlil zamanı qənaətbəxş hal hesab olmayan bu artıma təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsinin təyin edilməsi tələb olunur.

16.3. Məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi həcmnin təhlili

Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi həcminə təsir göstərən birinci dərəcəli amillər aşağıdakılardır:

1. məhsul istehsalının həcmnin dəyişilməsi;
2. məhsul istehsalı strukturunun dəyişilməsi;
3. məhsul istehsalına dəyişən xərclərin səviyyəsinin dəyişilməsi;
4. daimi xərclər məbləğinin dəyişilməsi.

Bir qayda olaraq, məhsul istehsalının həcmi artdıqca ancaq dəyişən xərclər artır, müəssisənin istehsal gücü, ondan istifadə və i.a. dəyişilməyən şəraitdə daimi xərclər dəyişməz qalır.

Daimi (sabit) və dəyişən xərclər ayrı-ayrılıqda hesaba alınan şəraitdə məhsul istehsalına məsrəflərin cəmi (M) aşağıdakı formulada ifadə olunur:

$$M=D_x \times X+S_x$$

Burada D_x -məhsul vahidi istehsalına dəyişən xərclər;

X - məhsul istehsalının natural ifadədə miqdarı;

Sx - daimi (sabit) xərclərin mütləq məbləğidir.

Daimi və dəyişən xərclərin məhsulun maya dəyərinə təsiri ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə təyin edilir. Bizim misalımızda «A» məmulatı üzrə dəyişən və sabit xərclərin maya dəyərinə təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablama cədvəlini tərtib edirik.

Cədvəl 16.3

«A» məmulatın maya dəyərinin istehsalın həcmindən asılılığına dair hesablama

Məhsul istehsalının həcmi, min ədədlə	Bütün məhsulun maya dəyəri, mln.man.			Məhsul vahidinin maya dəyəri, mln. man.		
	daimi xərclər	dəyişən xərclər	cəmi	daimi xərclər	dəyişən xərclər	cəmi
A	1	2	3	4	5	6
1100	2750	1375	4125	2,500	1,250	3,750
2200	2750	2750	5500	1,250	1,250	2,500
3300	2750	4125	6875	0,830	1,250	2,080
4400	2750	5500	8250	0,625	1,250	1,875
5500	2750	6875	9625	0,500	1,250	1,750

Bu hesablamada 2750 mln. manat məbləğində daimi xərclər bütün həcmərdə məhsul istehsalına aiddir. Onların mütləq həcmi məhsul istehsalının artımı ilə əlaqədar olaraq artmır, lakin istehsalın həcmi artdıqca məhsul vahidi istehsalına daimi xərc məbləği azalır.

Hesablamadan görüldüyü kimi istehsalın həcmi 5 dəfə (5500:1100) artan şəraitdə məhsul vahidinə cəmi məsrəflər 1,75-3,75=-2,0 mln. man. azalır ki, bu da dəyişən xərclərin hesabına olmuşdur.

Ümumi xərc məbləğinin (Xü) istehsalın həcmindən asılılığını belə ifadə etmək olar:

$$X_{\text{ü}} = (S_x + D_x \cdot X) : X = \frac{S_x}{X} + D_x$$

İstehsalın həcmi ilə məhsulun maya dəyərinin qarşılıqlı əlaqəsini həm məhsul vahidinə və həm də istehsal olunan məhsulun ümumi həcminə görə təyin etmək təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu halda daimi və dəyişən xərclər bölgüsündə amilli təhlil aparmaq tələb olunur. Bizim misalımızda

məhsul vahidinə məsrəflərə dair analitik hesablama belə olmuşdur:

Cədvəl 16.4

Məhsul vahidinə məsrəflər, mln. man.

Məmulatlar	M ə s r ə f l ə r						İstehsalın həcmi, min ədəd	
	plan üzrə			faktiki			plan üzrə	faktiki
	cəmi	o cümlədən		cəmi	o cümlədən			
		dəyişən	daimi		dəyişən	daimi		
A	1	2	3	4	5	6	7	8
«A» məmulatı	,200	1,375	0,825	2,31	1,540	0,770	3996,0	4026,0
«B» məmulatı	,650	1,155	0,495	1,925	1,320	0,605	5940,0	6930,0
«C» məmulatı	,002	1,397	0,605	2,20	1,496	0,704	6600,0	6050,0
«Ç» məmulatı	,125	2,970	1,155	4,40	3,212	1,188	4620,0	4857,6
«D» məmulatı	16,720	11,704	5,196	20,90	14,850	6,050	388,0	363,0

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda cəmi məsrəflər məbləğinin amilli təhlili üçün tələb olunan göstəriciləri hesablamaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 16.5

Məhsul istehsalına məsrəflər

Məsrəflər	Məsrəflərin dəyişilməsinə təsir göstərən amillər				Məbləği, min manatla
	məhsulun həcminin dəyişilməsi	strukturunun dəyişilməsi	dəyişən xərclərin dəyişilməsi	sabit xərclərin dəyişilməsi	
Plan həcminə görə məhsul buraxılışına plan üzrə	Plan	Plan	Plan	Plan	50789,2
Məhsul istehsalının faktiki həcminə görə təzədən hesablanan plan üzrə	Faktiki	Plan	Plan	Plan	54321,3
Faktiki məhsul buraxılışına plan səviyyəsinə görə	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan	52441,4
Daimi xərclərin plan səviyyəsinə görə faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan	56738,0
Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	59009,5

Bu məlumatlardan istifadə etməklə birinci dərəcəli (əsas) 4 amilin istehsal məsrəflərinə təsirini hesablamaq asandır. Məlumatlar-

dan göründüyü kimi bütün məhsulun faktiki maya dəyəri plana müqayisədə $59009,5-50789,2= +8220,3$ mln. manat çox olmuşdur. Məhsul istehsalı üzrə planın 101,1%, yaxud 1,1% artıqlaması ilə yerinə yetirilməsini nəzərə alsaq əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. İstehsalın həcmnin 1,1% arması faktiki istehsal məsrəflərinin plana nisbətən $54321,3-50789,2=+3532,1$ mln. manat artmasına səbəb olmuşdur;
2. Məhsul istehsalının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, yəni struktur irəliləmə faktiki məsrəflərin plana nisbətən $52441,4-54321,3= -1879,9$ mln. manat azalmasını təmin etmişdir. Deməli, istehsalın ümumi həcmində məsrəftutumu çox olan məhsulların payı azalmışdır;
3. Udel dəyişən xərclər səviyyəsinin plana nisbətən yüksəlməsi hesabına istehsala məsrəflərin faktiki həcmi $56738,0-52441,4=+4296,6$ mln. manat artmışdır;
4. Ayrı-ayrı dəyişən xərclər səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində məhsul istehsalına faktiki məsrəflərin ümumi həcmi plana nisbətən $59009,5-56738,0=+2271,5$ mln. manat artmışdır.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$$(+3532,1)+(-1879,9)+(+4296,6)+(+2271,5)=+8220,3 \text{ mln.}$$

manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$(59009,5-50789,2)=(+3532,1)+(-1879,9)+(+4296,6)+(+2271,5);$$

$$+8220,3 \text{ mln. man.} = +8220,3 \text{ mln. man.}$$

Deməli hesablamalar düzdür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun maya dəyəri, yəni resurstutumu inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin dəyişilməsindən asılı olduğuna görə istehsal prosesində istehlak olunan resursların qiymətlərin dəyişilməsinin təsirini də təyin etmək tələb olunur.

Bizim misalımızda məhsul istehsalına məsrəflərin 8220,3 mln. manat cəmi artımının $52441,4-50789,2=+1652,2$ mln. manatı istehsalın həcmnin və strukturunun plana nisbətən dəyişilməsi, $59009,5-52441,4=+6568,1$ mln. manat isə məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsi hesabına olmuşdur.

Təhlil apardığımız müəssisədə inflyasiya ilə əlaqədar olaraq istehsalda istehlak olunan resurslar üçün qiymətlərin yüksəlməsi hesabına məsrəflərin artımı 5170 mln. man. olduğunu nəzərə alsaq resur-

stutumunun artması hesabına məsrəflərin artımı $6568,4 - 5170 = +1398,4$ mln. manat olur.

Məhsul istehsalına məsrəflərin 8220,3 mln. manat artmasını daha obyektiv qiymətləndirmək, habelə hansı məsrəflərin nə məbləğdə artmasını təyin etmək, eyni zamanda məsrəflərin strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri öyrənmək tələb olunur. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi faktiki məsrəflər planda nəzərdə tutulduğundan 8220,3 mln. manat çox olmuşdur ki, bunun da $3217,5$ mln. manatı yaxud da $3217,5 \cdot 100 : 8220,3 = 39,14\%$ müstəqim material məsrəflərinin payına düşür.

Cədvəl 16.6

Məhsul istehsalına məsrəflərin strukturunun təhlili

N	Xərc ünsürləri	Məbləği, mln. manat			Xüsusi çəkisi, faizlə		
		plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +, -	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +, -
1.	Əməyin ödənişi	10120,0	10725,0	+605,0	19,9	8,2	-1,7
2.	Sosial müdafiə fonduna ayrımalar	3036,0	3217,5	+181,5	6,0	,4	-0,6
3.	Material məsrəfləri	26917,0	32450,0	+5533,0	53,0	5,0	+2,0
4.	Amortizasiya ayrımaları	6655,0	8250,0	+1595,0	13,1	4,0	+0,9
5.	Sair məsrəflər	4061,2	4367,0	+305,8	8,0	7,4	-0,6
	Yekunu	50789,2	59009,5	+8220,3	100,0	100,0	-
	O cümlədən: Dəyişən xərclər	35317,2	41266	+5948,8	69,5	70,0	+0,5
	Daimi (sabit) xərclər	15472,0	17743,5	+2271,5	30,5	0,0	-0,5

Sabit xərclərlə müqayisədə məhsul istehsalının həcmi ilə əlaqədar dəyişən xərclər daha çox artmışdır. Bunun nəticəsində dəyişən xərclərin həcmi faktiki planla müqayisədə 5948,8 mln. manat xüsusi çəkisi, $+5948,8 \times 100 : 50789,5 = +11,7\%$ artmışdır.

Məhsul buraxılışının faktiki həcmi planla müqayisədə 1,1% artan şəraitdə dəyişən xərclərin 11,7%, yaxud on dəfə çox artmasını müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Odur ki, müəssisənin rəhbərliyi məsrəf normalarının optimallaşdırılması, onların gözlənilməsinə operativ nəzarətin gücləndirilməsi, təsərrüfatdaxili ehtiyatların səfərbər

edilməsi hesabına dəyişən xərclərin azaldılmasını təmin edən tədbirlər planını hazırlamalı və onun həyata keçirilməsini təmin etməli, habelə məsrəflərin idarə edilməsi strategiyasının effektiv istiqamətlərini axtarıb tapmalıdır.

16.4. Əmtəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin təhlili

Əmtəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərə dair göstərici bütövlükdə məsrəflərin faydalılığını, məhsulun maya dəyərinin səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul edilmişdir.

Planlaşdırma və təhlil işlərində qüvvədə olan topdansatış qiymətləri ilə əmtəlik məhsulun həcmi onun istehsalı və reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəminə bölməklə əmtəlik məhsulun 1 manatına düşən xərc məbləği (qəpiklə) təyin edilir.

Təhlil zamanı obyektiv və subyektiv, daxili və xarici amillərin təsiri altında formalaşan bu göstəricinin keçmiş illərə, hesabat ili üçün plana nisbətən artması (azalması) təyin edilir, habelə bu kənarlaşmaya müxtəlif amillərin təsiri hesablanır. Əmtəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin artmasına (azalmasına) təsir göstərən əsas (birinci dərəcəli) amillər aşağıdakılardır:

1. Məhsul istehsalı həcmi dəyişməsi;
2. Məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik;
3. Udel dəyişən xərclərin səviyyəsinin dəyişməsi;
4. Daimi xərclər məbləğinin dəyişməsi;
5. Əmtəlik məhsulun orta buraxılış (satış) qiymətlərinin dəyişməsi.

Udel dəyişən xərclərin səviyyəsinin dəyişməsinə: a) əmtəlik məhsulun resurstutumunun dəyişməsi; b) istehlak olunan resursların qiymətlərinin dəyişməsi kimi ikinci dərəcəli amillər təsir göstərir.

Orta satış qiymətlərinin dəyişməsinə isə: a) inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin dəyişməsi; b) əmtəlik məhsulun keyfiyyətinin dəyişməsi; c) satış bazarlarının dəyişməsi təsir göstərir ki, bunlar da ikinci dərəcəli amillər hesab olunur.

Təhlil zamanı əvvəlcə birinci və sonra isə ikinci dərəcəli amillərin təsiri təyin edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəlik məhsulun həcmi:

- a) plan məbləği ilə

- 66200 mln. man;
 b) plan strukturunda və plan qiymətləri ilə məbləği
 72842 mln. man;
 c) faktiki məhsulun plan qiymətləri ilə məbləği
 73700 mln. man;
 ç) faktiki məhsulun faktiki qiymətlərlə məbləği
 80850 mln. man. olmuşdur.

Sadaladığımız birinci dərəcəli amillərin məhsulun 1 manatına məsrəflər səviyyəsinə təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəli tərtib etməklə hesablamalar aparmaq məqsəduyğundur.

Cədvəl 16.7

Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin səviyyəsinə birinci dərəcəli amillərin təsirinin təyin edilməsinə dair hesablama

N	Ümumi məhsulun 1 manatına məsrəflərə dair göstəricilər	Hesablama	Təsir göstərən amillər				
			istehsalın həcmi	istehsalın strukturu	udəl dəyişən xərclərin səviyyəsi	daimi xərclərin məbləği	məhsul üçün buraxılış qiymətləri
	A	I	2	3	5	6	7
1.	Plan	$50789,2 \times 100 : 66200 = 76,70$	Plan	Plan	Plan	Plan	Plan
2.	Hesablama	$54321,3 \times 100 : 72842 = 74,57$	Faktiki	Plan	Plan	Plan	Plan
3.	Hesablama	$52441,4 \times 100 : 73700 = 71,15$	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan	Plan
4.	Hesablama	$56738,0 \times 100 : 73700 = 76,99$	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan
5.	Hesablama	$59009,5 \times 100 : 73700 = 80,06$	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan
6.	Faktiki	$59009,5 \times 100 : 80850 = 72,99$	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki
	Cəmi kənarlaşma	$72,99 - 76,70 = -3,71$	-2,13	-3,42	+5,84	+3,07	-7,07

Verilən məlumatlara görə əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin 3,71 qəpik azalmasına birinci dərəcəli amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Hesabat ilində əmtəəlik məhsul istehsalı həcmnin plana nisbətən 1,1% artımı məhsulun 1 manatına məsrəflərin $74,57 - 76,70 = -2,13$ qəpik azalmasına səbəb olmuşdur.

2. Hesabat dövründə istehsalın, yəni əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn irəliləmələr, yəni məsrəftutumu az olan məhsulların xüsusi çəkisinin artımı nəticəsində əmtəəlik məhsulun 1 manatına faktiki məsrəflər plana nisbətən $71,15 - 74,57 = -3,42$ qəpik azalmışdır.

2. Udel dəyişən xərclərin səviyyəsinin plana nisbətən artması əmtəəlik məhsulun 1 manatına faktiki məsrəflərin plana nisbətən $76,99 - 71,15 = +5,84$ qəpik artması ilə nəticələnmişdir.

3. Hesabat ilində daimi məsrəflər məbləğinin plana nisbətən artımı əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin 80,06-76,99=+3,07 qəpik artmasına səbəb olmuşdur.

4. Hesabat ilində əmtəəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin plana nisbətən artması əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin 72,99-80,06=-7,07 qəpik aşağı düşməsinə təmin etmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(-2,13)+(-3,42)+(5,84)+(3,07)+(-7,07)=-3,71$ qəpik olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$72,99-76,70=(-2,13)+(-3,42)+(5,84)+(3,07)+(-7,07);$

-3,71 qəp=-3,71 qəpik.

Deməli hesablamalar düzdür.

16.5. Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərini təhlili

İstehsal müəssisələrində keçən ildə buraxılan, həm də hesabat ilində buraxılışı davam etdirilən məhsul çeşidləri müqayisəyəgələn əmtəəlik məhsul sayılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçən ildə sınaq-təcrübə məqsədilə buraxılan məhsullar müqayisəyəgələn məhsula aid edilmir.

Azad bazar rəqabəti şəraitində yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, unikal (tamamilə yeni) məhsul buraxılışı əmtəəlik məhsulun daha da tez reallaşdırılması, avans edilən kapitalın sahib-kara daha tez qayıtması üçün zəruri şərtidir. Hesabat ilində buraxılan yeni, unikal məhsul çeşidləri də müqayisəyəgələn əmtəəlik məhsulun həcminə daxil edilir.

Bir qayda olaraq istehsal texnologiyaları əvvəlki illərdə kifayət qədər mənimsənilmiş müqayisəyəgələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərini aşağı salınması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi müqayisəyəgəlməyən məhsul çeşidləri ilə müqayisədə asan olur. Buna görə də əmtəəlik məhsulun maya dəyərini təhlili zamanı müqayisəyəgələn məhsulun maya dəyəri daha ətraflı təhlil edilir. Müqayisəyəgələn məhsulun maya dəyərini təhlil etmək üçün hesabat ilinin plan, faktiki və hesablama maya dəyəri göstəricilərindən istifadə edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyəri, həm də maya dəyəri üzrə kənarlaşmalara dair məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Planlaşdırılan ildə əmtəəlik məhsul buraxılışına məsrəflər müvafiq maya dəyəri səviyyəsi ilə, mln. man;

a) Keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə	45000
b) Hesabat ilində plan maya dəyəri ilə	44550
Qəbul edilmiş plan üzrə keçən illə müqayisədə qənaət (-), artıq xərc (+):	
mütləq məbləğdə	-450
nisbi ifadədə (-450 x 100:45000), faizlə	-1,0

II. Əmtəəlik məhsul istehsalının faktiki həcminə məsrəflər müvafiq maya dəyəri səviyyəsi ilə, mln.manat:

a) keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə	45000
b) hesabat ili üçün plan maya dəyəri ilə	46200
c) resursların plan qiymətləri	45960
şəraitində hesabat ilində faktiki maya dəyəri ilə	46824
ç) hesabat ilində resursların faktiki qiymətləri və faktiki maya dəyəri ilə	47976
d) keçən illə müqayisədə faktiki artıq xərc (+) yaxud qənaət (-):	
-mütləq məbləğdə, mln.man. (47976-46200)	+1776
-nisbi ifadədə, %-lə (+1776×100:46200)	+ 3,84

III. Plan tapşırığından kənarlaşma:

- mütləq kənarlaşma;	(47976-44550) ; +3426
-nisbi kənarlaşma, % (3,84-(-1,0))	4,84

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində buraxılan müqayisəyəgələn məhsulun faktiki maya dəyəri planla müqayisədə 3426 mln. man., yaxud 4,84 % yüksək olmuşdur.

Hesabat ilində buraxılan müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən 3426 mln. man. yaxud 4,84% artmasına:

- istehsalın həcmnin;
- məhsul buraxılışının struktunun;
- məhsulun resurstutumunun;

- İstehlak olunan material resursları üçün qiymətlərin plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan aydın görmək olar.

Cədvəl 16.8

Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun faktiki maya dəyərini dəyişilməsinə əsas amillərin təsirinə dair hesablama

Hesabat ilində keçən ilə nisbətən mütləq qənaət (-), artıq xərci (+)	Hesabat ilində məhsulun maya dəyərini keçən ilə nisbətən nisbi kənarlaşması, %-lə	Maya dəyərini dəyişilməsinə təsir göstərən amillər			
		istehsalın həcmi dəyişməsi	istehsalın strukturunun dəyişməsi	məhsulun resurs tutumunun dəyişməsi	istehlak olunan material resursları üçün qiymətlərin dəyişməsi
Hesablamalar 44550-45000= -450	-450x100:45000=-1,0	Plan	Plan	Plan	Plan
46200x(-1,0):100=-462	-462x100:46200=-1,0	Faktiki	Plan	Plan	Plan
45960-46200=-240	-240x100:46200=-0,51	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan
46824-46200=+624	+624x100:46200=+1,35	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan
47976-46200=+1776	+1776x100:46200=+3,84	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki

Cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə hesabat ilində müqayisəyə gələn məhsulun faktiki maya dəyərini keçən ilə nisbətən dəyişilməsinə sadaladığımız amillərin təsirini təyin etmək üçün mütləq fərqlər üsulundan istifadə etməklə hesablamalar aparılır. Bunu Aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.

Cədvəl 16.9

Müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərində əsas amillərin təsirinə dair hesablama

N	Təsir göstərən amillər	Mütləq kənarlaşma, mln. man	Nisbi kənarlaşma, faizlə
1.	Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun həcmi dəyişməsi	46200-44550=+1650	-
2.	Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun strukturunun dəyişməsi	$\frac{45960-46200 \times (-1\%) = -240}{100}$	+0,51-1=+0,49
3.	Əmtəəlik məhsulun resurs tutumunun dəyişməsi	46824-45960=+864	-1,35-0,51=+1,86
4.	İstehlak olunan material resursları və xidmətlər üçün qiymətlərin dəyişməsi	47976-46824=+1152	3,84-1,35=+2,49
	Yekunu	+ 3426	+4,84

Analitik cədvəllərdə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərini keçən illə müqayisədə 450 mln. manat yaxud 1,0% aşağı salınması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin hesabat ilində istehsal olunan müqayisəyəgələn məhsulun faktiki maya dəyəri keçən illə müqayisədə 3426 mln. man. yaxud 4,84% yüksək olmuşdur. Maya dəyərini artımı istehlak olunan material resursları və xidmətlər üçün qiymətlərin artımı (1152 mln. man. yaxud 2,49%), əmtəlik məhsulun resurstutumunun artması, (864 mln. man. yaxud 1,86% və buraxılan əmtəlik məhsulun ümumi həcminə məsrəftutumu çox olan məlumatların xüsusi çəkisinin artması (3426-1776=1650 mln. man. yaxud 0,49%) ilə izah olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal olunan əmtəlik məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi onun daha tez və baha qiymətlə reallaşdırılması üçün zəruri şərtidir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi baha başa gələn xammal və materiallardan, yarımfabrikatlardan, komplektləşdirici məmulat, detal və hissələrdən istifadə olunmasını, keyfiyyət parametrlərinə görə işçilərin maddi stimullaşdırılmasını, mütərəqqi texnologiyalardan və faydalı resepturalardan istifadə edilməsini tələb edir. Bütün bunlar xərclərin və əmtəlik məhsulun məsrəftutumunun artmasına səbəb olur. Bu halda keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar olaraq əmtəlik məhsulun satış qiymətlərinin artım tempi (faizlə), məsrəftutumunun artım tempi ilə müqayisədə yüksək olduqda müəssisə üçün faydalı sayılır. Təhlil zamanı keyfiyyəti yüksəldilmiş məhsulun bir vahidinin satış qiyməti ilə maya dəyəri arasındakı müsbət fərqi reallaşdırılan əmtəlik məhsulun natural ifadədə miqdarına vurmaqla keyfiyyətin yüksəldilməsi hesabına mənfəətin artması məbləği təyin edilir. Bu kənarlaşma məbləğini 100-ə vurub əlavə xərclər çəkməklə istehsal olunan əmtəlik məhsulun maya dəyəri göstəricisinə bölməklə məsrəflərin artımının faydalılıq dərəcəsi təyin edilir.

16.6. Əsas məmulat növlərinin maya dəyərini təhlili

Əmtəlik məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlili onun hansı məhsul çeşidi üzrə artması yaxud da azalmasını təyin etməyə imkan vermir. Daha dürüst nəticələrə nail olmaq üçün əsas məhsul çeşidləri üzrə maya dəyərini plana, keçmiş illərə nisbətən artması və ya azalmasını təyin etmək tələb olunur. İs-

tehsal olunan məhsulun həcmi dəyişdikçə məhsul vahidinə düşən sabit və dəyişən xərclər də artıb azalır. Buna görə də təhlil zamanı hər bir məhsul çeşidi üzrə faktiki maya dəyərinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) istehsal olunan məhsulun həcmnin (miqdarının), sabit xərclər məbləğinin və udel dəyişən xərclər məbləğinin plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etmək tələb olunur. Bizim misalımızda «A» məmulatı istehsalına faktiki məsrəflər planda nəzərdə tutulduğundan $8454,6-8052=402,6$ milyon manat çox olduğu halda məmulat vahidinin faktiki maya dəyəri $525,13-575,14=-50,01$ min manat aşağı düşmüşdür.

Sadaladığımız amillərin məhsul vahidinin maya dəyərinin artması yaxud azalmasına təsiri amilli modelin köməyi ilə təyin edilir. Məhsul vahidinin maya dəyərinin amilli təhlili modeli belədir:

$$Md = \frac{S_x}{MM} + Dx$$

Burada: Md – məhsul vahidinin maya dəyəri;

S_x - sabit xərclərin cəmi məbləği;

MM – əmtəlik məhsulun natural ifadədə miqdarı;

Dx - məhsul vahidinə udel dəyişən məsrəflər məbləğidir.

«A» məmulatı üzrə məsrəflərə və məhsul vahidinin maya dəyərinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 16.10

«A» məmulatın maya dəyərinin amilli təhlili üçün məlumatlar

N	Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +,-
	A	1	2	3
1.	Məhsul istehsalına məsrəflər, mln. manat	8052	8454,6	+402,6
2.	Sabit xərclərin cəmi məbləği, mln. manat	1332	565,6	-766,4
3.	Məhsul vahidinə dəyişən xərclər, min manat	480	490	+10
4.	İstehsal olunan məhsulun miqdarı, ədəd	14000	16100	+2100
5.	Məhsul vahidinin maya dəyəri, min. manat	575,14	525,13	-50,01

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi «A» məmulatı istehsalına faktiki məsrəflər plana nisbətən 402,6 mln.manat artan şəraitdə

məmulat vahidinin maya dəyəri 50,01 min manat aşağı düşmüşdür. Bu kənarlaşmaya əsas (birinci dərəcəli) amillərin təsirini təyin etmək üçün yuxarıda verilən modeldən istifadə etməklə zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır:

$$Md_{pl} = \frac{SX_{pl}}{MM_{pl}} + DX_{pl} = \frac{1332000}{14000} + 480 = 575,14 \text{ min manat};$$

$$Md_{hes} = \frac{SX_{pl}}{MM_f} + DX_{pl} = \frac{1332000}{16100} + 480 = 562,73 \text{ min manat};$$

$$Md_{hes.} = \frac{SX_f}{MM_f} + DX_{pl.} = \frac{565600}{16100} + 480 = 515,13 \text{ min manat};$$

$$Md_f = \frac{SX_f}{MM_f} + DX_f = \frac{565600}{16100} + 490 = 525,13 \text{ min manat}$$

Hesablamalarda verilən məhsul vahidinin maya dəyərində dair plan, hesablama və faktiki göstəricilərindən istifadə etməklə hesablanan əsas amillərin məhsul vahidinin maya dəyəri üzrə kənarlaşmaya təsiri aşağıdakı qaydada təyin edilir:

1. Hesabat dövründə istehsal olunan məhsulun miqdarının plana nisbətən 2100 ədəd artması nəticəsində məhsul vahidinin maya dəyəri $562,73 - 575,14 = -12,41$ min manat aşağı düşmüşdür.
2. Sabit xərclər məbləğinin plana nisbətən 766,4 mln.manat azalması məhsul vahidinin maya dəyərinin $515,13 - 562,73 = -47,60$ min manat aşağı düşməsinə təmin etmişdir.
3. Məhsul vahidində udel dəyişən xərclərin plana nisbətən 10 min manat artması məhsul vahidi maya dəyərinin $525,13 - 515,13 = +10,0$ min manat artmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin çəmi:

$$(-12,41) + (-47,60) + (+10,0) = -50,01 \text{ min manat olur.}$$

Yaxud balans bərabərliyi:

$$525,13 - 575,14 = (-12,41) + (-47,60) + (+10,0);$$

$-50,01$ min manat = $-50,01$ min manat. Deməli hesablamalar düzdür.

Ölkənin istehsal müəssisələrində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin çox hissəsi material və əməkhaqqı xərcləri təşkil edir. Bu səbəbdən də məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim material və əməkhaqqı xərclərini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək məqsəduyğundur.

16.7. Müstəqim material məsrəflərinin təhlili

Konkret məmumatın maya dəyərində birbaşa daxil edilən material məsrəfləri məhsulun maya dəyərində formalaşmasında həlledici rol oynayır. Material resursları qıtlıq təşkil edən, məmumat istehsalı texnologiyalarında tələb olunan resepturaları təmin etmək çətin olan indiki şəraitdə istehsal texnologiyalarında material resurslarından qənaətlə və effektiv istifadə məsrəfləri və məhsulun maya dəyərini idarəetmənin aktual problemlərindən biridir.

Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin həcmi və payı bir çox amillərdən asılıdır. Bunlardan ən əsasları: plana nisbətən istehsalın həcmində; əmtəlik məhsul buraxılışı strukturunun; udel material xərclərinin; xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsidir.

Ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə udel material məsrəfləri isə məhsul vahidində material sərfinin miqdarından və məhsul vahidinin orta qiymətindən bilavasitə asılıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə müstəqim material məsrəflərinin təhlili üçün məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur:

Əmtəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəfləri, mln. manatla:

a) plan üzrə	1288,32
b) faktiki əmtəlik məhsulun həcmində görə plan üzrə	1314,08
c) faktiki əmtəlik məhsul buraxılışına plan normaları (məsrəflər) və plan qiymətləri ilə	1327,0
ç) faktiki müstəqim material məsrəfləri plan qiymətləri ilə	1301,2
d) faktiki müstəqim material sərfi miqdarı və faktiki qiymətlərlə hesablanan material məsrəfləri	1339,85

Məlumatlardan görüldüyü kimi əmtəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəflərinin faktiki həcmi plan həcmi ilə müqayisədə $1339,85 - 1288,32 = +51,53$ milyon manat çoxdur.

Bu kənarlaşmaya əsas (1-ci dərəcəli) amillərin təsiri yuxarıda verilən məlumatlara əsasən zəncirvari dəyişmə üsulundan istifadə etməklə təyin edilir.

Bizim misalımızda sadaladığımız amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

a) Məhsul istehsalı həcmində plana nisbətən artımı (402,6 mln.man) faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən $1314,08 - 1288,32 = +25,76$ mln. manat artmasına səbəb olmuşdur;

b) hesabat ilində əmtəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, daha dəqiq desək əmtəlik məhsulun ümumi həcmində materialtutumu yüksək olan məhsul çeşidlərinin payının plana nisbətən artımı nəticəsində material məsrəfləri 1327,0-1314,08=+12,92 mln. manat artmışdır;

c) əmtəlik məhsul istehsalına udel material xərclərinin plana nisbətən azalması faktiki müstəqim material məsrəflərinə 1301,2-1327,0=-25,80 min manat qənaət etməyə imkan vermişdir;

ç) hesabat ili ərzində istehlak olunan xammal və materiallar üçün qiymətlərin artımı faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən 1339,85-1301,2=+38,65 mln. man. artmasına səbəb olmuşdur.

Hesabat ilində faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən artımına bütün amillərin təsiri: (+25,76)+(12,92)+(-25,80)+(38,65)=+51,53 mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi: 1339,85-1288,32=(+25,76)+(12,92)+(-25,80) + (38,65);

+51,53 mln.man.=+51,53 mln. man.

Deməli hesablamalar düzdür.

Ayrı-ayrı məlumat növləri üzrə müstəqim material məsrəflərinə: əmtəlik məhsul istehsalı həcmnin, udel materiallar sərfinin, xammal və materiallar üçün qiymətlərin plana nisbətdən dəyişilməsinin təsiri də eyni qaydada hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda «A» məmulatı istehsalına müstəqim material məsrəflərinə dair məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur, mln. manatla:

a) plan üzrə	227,25
b) faktiki məhsul buraxılışına plan məsrəf normalarına və qiymətlərinə görə	198,86
c) faktiki məhsul buraxılışına plan qiymətləri ilə	203,83

ç) faktiki 210,00

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi «A» məmulatı istehsalına faktiki müstəqim material məsrəfləri planda nəzərdə tutulduğundan 210,0-227,25=-17,25 milyon manat az olmuşdur. Bu mütləq qənaətə əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur.

Planla müqayisədə:

1.İstehsalın həcmnin dəyişilməsi 198,86-227,25=-28,39 mln. manat;

2. Udel material məsrəflərinin dəyişilməsi $203,83-198,86=+4,97$ mln. manat;

3. Xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsi $-210,0-203,83= +6,17$ mln. manat

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(-28,39)+(4,97)+(6,17)=-17,25$ mln. manat

Yaxud balans bərabərliyi:

$210,0-227,25=(-28,39)+(4,97)+(6,17);$

$-17,25$ mln.manat= $-17,25$ mln.manat.

Deməli hesablamalar düzdür.

İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə məhsulun hazırlanmasında məsrəf normaları və qiymətləri fərqlənən bir neçə materiallardan istifadə edilir. Ayrı-ayrı material növləri üzrə material sərfinə dair kənarlaşmalara məsrəf normalarının gözlənilməsi (norma amili) və material vahidi üçün faktiki qiymətlərin plana nisbətən dəyişilməsi (qiymət amili) təsir göstərir. Norma və qiymət amillərinin məhsul vahidinə və bütün məhsula material məsrəflərinin həcminə təsiri sadə hesablama yolu ilə təyin edilir.

Əsas material sərfi normaları ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə fərqləndiyinə görə norma və qiymət amillərinin müstəqim material məsrəflərinə təsiri hər bir məhsul çeşidi üzrə ayrılıqda hesablanır. Təhlil apardığımız müəssisədə «A», «B» çeşidlərdə məhsullar istehsalına müstəqim material məsrəfləri üzrə kənarlaşmalara norma və qiymət amillərinin təsiri növiəti analitik cədvəldə verilir.

Təhlil zamanı hər bir material növü üzrə məsrəflərin artmasına (yaxud azalmasına) norma və qiymət amillərinin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda, hər bir kənarlaşmanın konkret səbəblərini, buna müqəssir şəxsləri, habelə qənaətin kimlərin təşəbbüsü ilə əlaqədar olmasını təyin etmək tələb olunur.

Məhsul vahidinə material sərfi xammal və materialların keyfiyyəti və parametrlərindən (məsələn, parçanın, dəmir təbəqənin və d. biçimlə əlaqədar materiallar üzrə təmiz material sərfi material vahidinin uzunluğu və enini xarakterizə edən göstəricilərlə əlaqədar olaraq yaranan çıxarın miqdarından asılıdır), bir materialın digəri ilə əvəz edilməsindən, tətbiq edilən texnika və texnologiyalardan, respekturalardan, bilavasitə texnoloji prosesləri icra edən və onlara nəzarət yetirən fəhlələrin, mühəndis-texniki işçilərinin ixtisas səviyyələri və peşə vərdişlərindən, istehsalın təşkili formalarından, məhsul buraxılışının ahəngdarlığından və digər amillərdən asılı olaraq artıb-azala bilər.

Cədvəl 16.11

Müstəqim material məsrəflərinə norma və qiymət amillərinin təsirinə dair hesablama

Material	Məhsul vahidinə məsrəf norması, metr			Material vahidinin alış qiyməti, min manat			Material məsrəfləri, min manat				İstehsal edilən məhsulun miqdarı, ədəd	Kənarlaşma nəyin hesabına olmuşdur?			
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +, -	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +, -	plan üzrə (süt.1 × süt.4)	faktiki plan qiyməti ilə (süt.2 × süt.4)	faktiki (süt. 2 × süt. 5)	kənarlaşma +, - (süt. 9-süt. 7)		məhsul vahidinə		bütün məhsula	
												norma amili (süt. 8-süt. 7)	qiymət amili (süt. 9-süt. 8)	norma amili (süt.-12× süt.11)	qiymət amili (süt. 13× süt. 11)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
A	2,5	3,0	+0,5	6,4	6,8	+0,4	16,0	19,2	20,4	+4,4	220	+3,20	+1,20	+704	+264,0
B	2,2	3,1	+0,9	5,5	4,8	-0,7	12,1	17,05	14,88	+2,78	216	+4,95	-2,17	+1069,2	-468,72
C	3,4	3,2	-0,2	7,2	7,0	-0,2	24,48	23,04	22,40	-2,08	310	-1,44	-0,64	-446,4	-198,4

Satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində material məsrəflərinin artıb-azalmasında qiymət amili həlledici rol oynayır. Məsrəf normaları müəssisələrin özləri tərəfindən idarə olunan indiki şəraitdə istehlak olunan materialların orta satış qiymətləri satış bazarından (daxili və xarici), malsatanlar tərəfindən təyin edilən buraxılış qiymətlərindən, nəqliyyat və tədarükat xərçələrinin səviyyəsindən, xammalın keyfiyyətindən, iri və ya kiçik partiyalarla materialların əldə edilməsindən, ilin mövsümlərindən, inflyasiya səviyyəsindən və i.a. müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və olmayan amillərlə əlaqədar olaraq artır, yaxud da azalır. Təhlil zamanı hər bir amil üzrə orta satış qiymətinin artması (azalması) məbləğini istehsal istehlakına sərf olunan materialın natural ifadədə miqdarına vurmaqla həmin amilin material məsrəfləri üzrə normadan (plandan) kənarlaşmaya təsiri təyin edilir.

Material qıtlığı günbəgün artan indiki şəraitdə istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi zəruri olur. Bəzən də malalanların və sifarişçilərin tələbi ilə də resepturada nəzərdə tutulan material əvəzində başqa materialdan istifadə etmək lazım gəlir. Ayrı-ayrı materialların keyfiyyəti və parametrləri, buna uyğun olaraq materialverimi eyni olmadığına görə bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi material sərfi normalarına, eyni zamanda, material vahidinin qiymətinə, son nəticədə isə material məsrəflərinə təsir göstərir. Məsələn, dəmir-beton məlumatları istehsalında bir markada sementin, başqa markada sementlə əvəz edilməsi, çörək-bulka məmulatları istehsalında məhsulçılıq normaları fərqlənən bir növdə unun başqa növdə unla, habelə nəmlik dərəcələri fərqlənən un növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi (çörək çıxımı unun nəmlik dərəcəsiindən asılıdır), qənnadı məmulatları istehsalında şəkərliliyi fərqlənən qənd tozu növlərinin əvəz edilməsi, şərəbçilikdə şəkərliliyinə və şirinliyinə görə fərqlənən üzüm sortlarının bir-biri ilə əvəz edilməsi, süd məmulatları istehsalında yağlılığına, sıxlığına, turşuluğuna görə fərqlənən süd növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi, öz növbəsində, məhsul vahidinə material sərfi normalarına təsir göstərir. Əvəz edilən materiallar keyfiyyətinə görə fərqləndiyinə görə onların qiymətləri də müxtəlif olur. Buna görə də istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi həm norma amili və həm də qiymət amili hesabına müstəqim material məsrəflərinin artmasına, yaxud azalmasına səbəb olur. Təhlil zamanı əvəz olunan və əvəz edilən material növləri üzrə məsrəf

normaları arasındakı fərqi əvəz edilən material vahidinin orta satış qiymətinə vurmaqla norma amilinin, bunların orta satış qiymətləri arasındakı fərqi məhsul vahidinə faktiki material sərfi miqdarına vurmaqla isə qiymət amilinin məhsul vahidinə müstəqim material məsrəflərinə təsiri təyin edilir.

İstehsal müəssisələrində qaytarılan tullantı material məsrəflərinə, məhsul çıxımına və məhsulun maya dəyərinə təsir göstərir.

Qaytarılan istehsal tullantıları dedikdə məhsul (iş, xidmət) istehsalı prosesində əmələ gələn ilkin ehtiyatın istehlak keyfiyyətini (kimyəvi və ya fiziki xassələri) tamamilə və ya qismən itirən, nəticədə əlavə xərc çəkməklə istifadə olunan (məhsul çıxımının azalması), yaxud birbaşa təyinatı üzrə istifadə edilməyən xammal, material, yarımfabrikatlar, istilik daşıyıcıları və digər material ehtiyatı növlərinin qalıqı başa düşülür.

Əksər sənaye müəssisələrində qaytarılan istehsal tullantıları normalaşdırılır (planlaşdırılır). Norma daxilində istehsal tullantıları material məsrəflərinə və məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. Bir çox müəssisələrdə plandan artıq qaytarılan tullantılar satılır, yaxud onlardan başqa məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu halda onların mümkün istifadə qiymətilə dəyəri ilə ilk ilkin xammalın qiymətilə, dəyəri arasındakı fərq (məhsulun maya dəyərinə daxil edilən) material məsrəflərinin hansı məbləğdə artmasını xarakterizə edir.

Təhlil apardığımız müəssisədə qaytarılan tullantıların mümkün istifadə qiyməti ilə dəyəri:

- a) faktiki məhsul buraxılışına görə plan normaları üzrə 211,20 mln. man;
- b) faktiki 254,10 mln. man.-dir.

Bu halda hesabat dövrü ərzində plandan artıq qaytarılan tullantının dəyəri $254,10 - 211,20 = 42,90$ mln. man. olur.

Üçütdə qəbul edilmiş ilkin orta satış qiyməti ilə qaytarılan tullantının dəyəri 1016,4 mln.manat olduğunu nəzərə alsaq qaytarılan tullantının xammalın ilkin orta satış qiyməti ilə dəyəri onlardan mümkün istifadə dəyərindən $1016,4 : 254,10 = 4$ dəfə çoxdur.

Beləliklə, təhlil apardığımız müəssisədə plandan artıq tullantının xammalın ilkin qiyməti ilə dəyəri $42,90 \times 4 = 171,60$ mln. man. olur. Deməli, məhsul buraxılışına material məsrəfləri plandan artıq tullantının hesabına $171,60 - 42,90 = 128,70$ mln. man. artmışdır.

İstehsal müəssisələrində normalaşdırılan tullantının plandan artıq olması, öz növbəsində, məhsul buraxılışının azalmasına, mate-

rialveriminin aşağı düşməsinə, son nəticədə məhsulun maya dəyərinin bahalaşmasına səbəb olur.

Xammal və materiallardan istifadə zamanı yol verilən plandan artıq tullantı hesabına məhsul buraxılışının azalması həcmi təyin etmək üçün plandan artıq tullantının xammalın ilkin qiyməti ilə dəyəri məhsul vahidinə xammal sərfi normasına bölmək lazımdır. Bizim misalımızda məmulat vahidinə norma üzrə 144 min man. xammal sərfi nəzərdə tutulduğunu hesaba alsaq, plandan artıq tullantı hesabına hazır məhsul buraxılışının azalması miqdarı $171,60:0,144=1192$ ədəd olur. Məmulat vahidinin satış qiyməti 0,5 mln. manat olduğunu nəzərə alsaq plandan artıq qaytarılan tullantı hesabına hazır məhsulun azalması həcmi $1192 \times 0,5 = 596,0$ mln. man. olur.

Sənaye müəssisələrində çıxar və tullantının miqdarı normalaşdırılan və istehsal prosesində plandan artıq tullantı mövcud olan hər bir material növü üzrə tullantının artmasının məsrəflərin və məhsul vahidinin maya dəyərinin artmasına, bunun əksinə olaraq məmulat istehsalının azalmasına təsiri hesablanır.

Sənaye müəssisələrində istifadə olunan satınalma yarımfabrikatların, detal və hissələrin qiymətlərinin dəyişilməsi, özlərinin fəaliyyətindən asılı olmayaraq məsrəflərin və maya dəyərinin artıbaşalmasına səbəb olur. Buna görə də, təhlil zamanı yarımfabrikat, detal və hissələrin satın alınması, yaxud müəssisənin özündə istehsalının sərfəliliyi təyin edilir. Fərz edək ki, «a» detailının istehsalına çəmi sabit xərclər 225 mln. man., hər bir vahidin hazırlanmasına dəyişən xərclər 20 mln. man. tələb olunur. Həmin detala istehsal tələbatı 25 mln. ədəddir. Bu halda bir detailın istehsal maya dəyəri $\frac{225 + 20 \times 25}{25} = 29$ man. olur.

Həmin detailın kənardan satınalma qiyməti 29 man.-dan aşağı olduqda satınalma müəssisə üçün faydalı, yüksək olduqda isə faydasız sayılır. Detal və hissələrin, yarımfabrikatların xüsusi istehsalı sərfəli olduqda, başqa sözlə desək, onların faktiki maya dəyəri bazar qiymətlərindən kifayət qədər aşağı olduqda istehsalı daha da genişləndirmək və bazar üçün istehsal etmək barədə əməli tədbirlər görməlidir. Onların istehsal miqyasları artdıqca məhsul vahidinə sabit xərclərin azalması hesabına maya dəyəri aşağı düşür, son nəticədə satınalma ilə müqayisədə ucuz başa gələn öz istehsalı yarımfabrikat,

detal və hissələrdən istifadə hesabına müstəqim material məsrəflərini azaltmaq mümkün olacaqdır.

Ölkənin müəssisələrində xarici ölkələrdən alınan müasir tipli maşın və avadanlıqlardan, kənar müəssisələrdə sınaqdan çıxmış mütərəqqi texnologiyalardan istifadə, öz növbəsində, material məsrəflərinə və tullantının səviyyəsinə təsir göstərir. Buna görə də, yeni texniki vasitələrdən və mütərəqqi texnologiyalardan istifadə barədə qərarları qəbul edən zaman, ilk növbədə, material məsrəflərinə qənaəti və tullantının azalmasını bir meyar kimi qəbul etməlidir. Unutmaq olmaz ki, material məsrəflərinə qənaəti təmin edən şəraitdə yeni texniki vasitələrdən və texnologiyalardan istifadə sahibkar üçün faydalı olur.

İstifadə olunan material sərfi normalarını eyni çeşiddə materiallardan, texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə oxşar məhsul buraxan müəssisələrdə tətbiq olunan material sərfi normaları ilə tutuşdurmaqla normaların reallığı, optimallığı, habelə material məsrəflərinin azaldılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

Təhlil zamanı məmulatın təmiz çəkisinin dəyişilməsinin (+,-), qaytarılmayan tullantının miqdarının artıb-azalmasının, resepturanın (qatılmağın) dəyişilməsinin (+, -) müstəqim material məsrəflərinə və məhsul vahidinin maya dəyərində təsiri də hesablanır.

Yuxarıda sadaladığımız bütün amillərin faktiki buraxılan məhsulun maya dəyərində təsirini təyin etmək üçün hər bir amilin müstəqim material məsrəflərinə təsiri (+,-) səviyyəsini (manatla) buraxılan məhsulun miqdarına vurmaq və alınan hasil göstəricilərini çəmləmək lazımdır.

16.8. Material məsrəflərinin operativ təhlili

Material məsrəfləri və onlara nəzarət, eyni zamanda, operativ təhlilin idarəetmə obyektidir. Buna görə də, istehsal müəssisələrində materialların hərəkətinin və material məsrəflərinin operativ təhlili bu sahədə daha çox maddi maraqları olan sex və sahə rəisləri, briqadirlər, biçim ustaları, operatorlar, müəyyən peşələrə yaxşı yiyələnmiş aparıcı fəhlələr tərəfindən aparılır və onun nəticələri ilkin sənədlərdə öz əksini tapır.

Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərində mühasibat və statistik hesabat məlumatlarından istifadə etməklə aparılan təhlil məsrəflərə

qənaəti təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları tez və tam aşkar etməyə, bədxərcliyin, təsərrüfatsızlığın qarşısını vaxtında almağa imkan vermir. Belə təhlil yaxın gələcəkdə material məsrəflərin azaldılmasına və maya dəyərinin aşağı salınmasına təminat verən idarəetmə qərarları hazırlamaq üçün tələb olunan informasiyalarını yığmaq və nəticələrini qiymətləndirməklə kifayətlənir.

Operativ təhlil isə məsrəflərin azaldılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması probleminin həllində böyük rol oynayır. Belə ki, operativ təhlilin köməyi ilə, məhsulun maya dəyərinin formalaşması ilə əlaqədar təsərrüfat situasiyaları vaxtında qiymətləndirilir, material məsrəflərinin artması səbəblərini vaxtında və daha dəqiq aşkar edilir, material itkilərinin, bədxərcliyin, material sərfi normalarından kənarlaşmaların, məsrəf normalarının köhnəlməsinin, plandankənar tullantıların, keyfiyyətsiz, standartda uyğun olmayan materiallardan istifadənin qarşısını almaq və daha tez əməli tədbirlər görmək üçün təsirli idarəetmə qərarları hazırlanır. Material məsrəfləri və məhsulun maya dəyərinin effektiv idarə edilməsi ilə əlaqədar aparılan operativ təhlilin nəticələrindən mühasibat və statistika hesabatları məlumatlarından istifadə etməklə aparılan dövrü təhlil işlərində də istifadə olunur.

Operativ təhlilin əsas məqsədlərindən biri məhsulun maya dəyərinin formalaşması proqramından kənarlaşmalarla əlaqədar yaranan təsərrüfat situasiyalarını qiymətləndirmək, bunların əmələ gəlməsi səbəblərini vaxtında aşkara çıxarmaq və təqvim ayının başa çatmasını (məhsulun maya dəyəri ayın sonunda hesablanır) gözləmədən təsərrüfat proseslərinin gedişatı zamanı maya dəyərinin aşağı salınmasına dair plan tapşırığının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün tələb olunan idarəetmə qərarları hazırlamaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq material məsrəflərinin artmasına, yaxud azalmasına təsir göstərən, məzmununa və vaxta görə fərqlənən təsərrüfat situasiyaları baş verir. Məsələn, iş növü ərzində kənardan alınan elektrik enerjisinin gərginliyinin aşağı düşməsi, yaxud texnoloji avadanlığın, bu və ya digər hərəkət edən hissənin az da olsa nasazlığı qaytarılan material tullantılarının və təmiz material sərfinin, habelə məhsulun maya dəyərinin artmasına səbəb olur. Elektrik enerjisinin fasilələrlə verilməsi hər fasilədən sonra peçlərin təzədən qızdırılması ilə əlaqədar olaraq bilavasitə müstəqim material məsrəflərinə aid

elektrik enerji sərfini artırır. Müstəqim material məsrəflərə təsir göstərən belə və onlara oxşar situasiyalara hər an rast gəlmək mümkündür. Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin formalaşmasına təsir göstərən gözlənilməyən situasiyaları vaxtında təhlil edib onların aradan qaldırılmasını təmin edən əməli tədbirlər görülmədikdə, təcili idarəetmə qərarları hazırlamada bədxərelik, təsərrüfatsızlıq və digər neqativ halların, material və məhsul itkilərinin qarşısını almaq mümkün olmur. Hesabat ayının sonunda mühasibat və statistik hesabatlarında, icmal uçot rəqistrlərində verilən informasiyalardan istifadə etməklə maya dəyərinin (faktiki formalaşmış) təhlili də həmin mənfi təsir göstərən amillərin qarşısını vaxtında almağa imkan vermir, həm də material məsrəflərinin uçotu rəqistrlərində verilən kənarlaşmalara və onların səbəblərinə dair məlumatlar aylıq (kvartallıq, illik) hesabatlarda verilmədiyinə görə kənarlaşmaları açıqlamaq və səmərəli amilli təhlil aparmaq çətin olur. Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin operativ təhlilin əsas xarakterik xüsusiyyəti onun məhsulun maya dəyərinin formalaşması zamanı baş verən və davam etdirilən qısamüddətli arzu edilməz səbəblərin vaxtında açıqlanması ilə yanaşı, qarşısının alınması üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsidir. Operativ təhlil vaxtının buraxılması, hətta onu tez aparılan hallarda belə başqa nəticələrə (mənfi) gətirib çıxardan digər səbəbləri yarada bilər.

Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin operativ təhlili prosesində məmulat istehsalı üçün nəzərdə tutulan bütün material növləri üzrə yox, ancaq məmullatın əsasını təşkil edən əsas material növləri üzrə kənarlaşmalar və onlara təsir göstərən amillər təyin edilir. Buna görə də, operativ təhlil zamanı, ilk növbədə məmulat istehsalının müəyyən mərhələsində istifadə olunan əsas material növləri seçilir və bu istiqamətdə təhlil aparmaqla məsrəf normalarından kənarlaşmalar, onların səbəbləri və aradan qaldırılması yolları təyin edilir.

Ayrı-ayrı sənaye sahələrinin müəssisələrində xammal və materialların istehsal istehlakının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, şüşə, yeyinti, kimya, dəmir-beton zavodlarında məhsul istehsalı üçün xammal və materiallar təsdiq olunan resepturalara uyğun olaraq yaradılan kompleks qatışıq şəklində istifadə olunur. Belə müəssisələrdə istehsalın başlanğıc mərhələsində, qatışıqın hazırlanması prosesində resepturalarda yol verilə bilən kənarlaşmalar ola bilər. Belə ki, bir komponentin azaldılması, başqa

komponentin artırılması, qatışıqın təsdiq edilmiş keyfiyyət parametrlərini saxlamaq şərtilə ayrı-ayrı komponentlərin əvəz edilməsi və s.

Ayrı-ayrı komponentlərin qiymətləri fərqləndiyinə görə resepturalarda əmələ gələn dəyişiklik, ilk başlanğıçda ondan hazırlanan məhsulun maya dəyərini artırmasına, yaxud azalmasına səbəb olur. Qatışıqın strukturunun dəyişilməsinin material məsrəflərinə təsiri sərfl edilən qatışıqın faktiki və plan üzrə orta alış qiymətləri fərqi bir məmulata sərfl edilən qatışıqın miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Normativ uçot metodu tətbiq olunan sənaye müəssisələrində hər bir material növü (ayrıca kodu olan) üzrə kənarlaşma normativ kalkulyasiyalarda göstərilir. Kalkulyasiyalarda ancaq məsrəf normalarından müsbət kənarlaşmalar, yəni materialın normadan artıq sərflü və onların səbəbləri hər gün ərzində, bəzən də növbə ərzində qeydə alınır. Bu halda sadəcə olaraq bu və ya digər material növü üzrə normadan kənarlaşma miqdarını materialın faktiki orta alış qiymətinə vurmaqla itki məbləği təyin edilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq yeni idarəetmə sistemində fəaliyyət göstərən müəssisələrin təcrübəsində material məsrəflərinin və məhsulun maya dəyərini planlaşdırılması prinsipləri xeyli dəyişilmişdir. Planlaşdırma, uçot və təhlil işləri yaxşı qurulan müəssisələrdə materiallara qənaətə və onlardan qənaətlə, yaxud təsərrüfatsızcasına istifadəyə görə maddi stimullaşdırma və cəzalandırılması tədbirlərinin ədalətçəsinə həyata keçirilməsi və beləliklə də, material resurslarından qənaətlə istifadə işində əmək adamlarının fəallığını təmin etmək məqsədilə material resurslarına qənaət (artıq xərc) müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan amillər üzrə uçota alınır, təhlil edilir və məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasını qiymətləndirən zaman bəzi qənaətlər hesablamaya daxil edilmir. Məsələn, istehsal sexlərində havanın təmizlənməsi üçün qurğuların işlədilməməsi hesabına elektrik enerjiyə qənaət, istehsalın inkişafı və təkmilləşdirilməsi, təbiətin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməməsi, təbii resurslardan istifadə qaydalarının pozulması və i.ə nəticəsində material resurslarına qənaət maya dəyərini aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsini qiymətləndirən zaman hesablamaya daxil edilmir.

Material məsrəflərinə operativ uçot nəzarəti yaxşı təşkil edilmiş müəssisələrdə məsrəf normalarından kənarlaşmaların səbəblərini, təsir göstərən amillər və hər bir amilin təsirini təyin etmək məqsədilə kənarlaşma səbəbləri və müqəssirlər təsnifləşdirilir və kodlaşdırılır.

Cədvəl 16.12

İstehsala material sərfi normalarından kənarlaşmaların səbəbləri və müqəssirlər haqqında klassifikator

<i>Səbəbin kodu</i>	<i>Səbəblər</i>	<i>Müqəssirin kodu</i>	<i>Müqəssir</i>	<i>Artıq məsrəflər, məbləği min manat</i>	<i>Ümumi kod</i>
1.	Materialın texniki şərtlərə uyğun gəlməməsi	0	Texniki şöbə	28,4	10
2.	Materialın əvəz edilməsi	1 0	Malsatan, Təchizat şöbəsi	36,8 12,4	11 20
3.	Səmərsiz biçim	2 3	Sex adminstrasiyası, fəhlələr	42,4 16,1	32 33
4.	Material buraxılışı zamanı itkilər	2 4	sexin adminstrasiyası Tökmə sexi	10,8 4,7	42 44
5.	Ştampılama zamanı sədd qoymayan itkilər	5	Baş texnologiya şöbəsi	33,0	55
6.	Brakdan olan itkilərin ödənilməsi	2 3	Sexin adminstrasiyası Fəhlələr	84,1 4,8	62 63
7.	Avadanlıq və alətlərin nasazlığı	2 3	Sexinadminstrasiyası Alət sexi	12,0 4,8	72 76
8.	Təkmilləşdirilməmiş texnologiyalardan istifadə	1	Baş texnologiya şöbəsi	30,0	81
9.	Əsas xammal əvəzinə tullantudan istifadə	0 1	Təchizat şöbəsi Sexin adminstrasiyası	8,2 4,6	90 91

Bəzi müəssisələrdə sexin, briqadanın aylıq məhsul buraxılışı planına uyğun olaraq materiallara olan tələbat limitləşdirilir. Limitdən yuxarı material buraxılışı sifarişçinin tələbi ilə bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi, materiallardan qənaətsizçəsinə istifadə, istehsal prosesində emal qaydalarının gözlənilməməsi və digər səbəblərdən ola bilər. Hansı səbəbdən olmasından asılı olmayaraq limitdən yuxarı material buraxılışı material məsrəfləri üzrə kənarlaşma sayılır.

Sifarişçinin tələbi ilə bir materialı başqa materialla əvəz edildikdə tərtib edilən akt operativ təhlil üçün əsas mənbə hesab olunur. Fərz edək ki, sifariş edilmiş N- məmulatı istehsal etmək üçün tələb olunan markada polad armatur olmadığına görə sifarişçinin razılığı ilə başqa markada armaturdan istifadə edilmişdir (hər ikisi 10 komplektlidir). Tərtib olunan aktda aşağıdakı informasiya verilmişdir.

Cədvəl 16.13

«N» məmulatı istehsal etmək üçün sərflənməsi
nəzərdə tutulan əsas material

Materialın adı	Sort polad		Nomenklatura nömrəsi
Marka 60	1-ci sort	Ölçüsü ϕ 30	072306

Əvəz edilən material

Marka 60	1-ci sort	Ölçüsü ϕ 40	072307
----------	-----------	------------------	--------

Cədvəl 16.14

«N» məmulatı istehsalına tələb olunan əsas materialın
əvəz etməsi üzrə informasiya

Əsas material					Əvəzədiçi material				
ölçü vahidi	komplektin miqdarı	bütün partiyanın miqdarı	bir vahidin qiyməti, min manat	Məbləği, min manat	ölçü vahidi, əd.	komplektin miqdarı,	bütün partiyanın miqdarı	bir vahidin qiyməti, min manat	məbləği, min manat
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ədəd	50	500	15	7500	kq	60	600	15	9000

Əvəzetmə nəticəsində alınıb

Miqdarı ədəd		Məbləği, min manat	
Qənaət	Artıq xərc	Qənaət	Artıq xərc
-	100	-	1500
	(600-500)	-	(9000-7500)

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi nəticəsində normadan artıq material sərfi 1500 min man. olmuşdur.

Təbəqə metaldan, parçadan məmulatlar istehsal edən müəssisələrdə hər gün tərtib edilən biçim kartlarında materialdan istifadənin operativ təhlili verilir. Bu kart aşağıdakı formada olur.

Cədvəl 16.15

Material sərfi üçün biçim kartı	Tarixi	Sexin N-si	Sahənin N-si	Fəhlənin tabel nömrəsi	Dəzğahın nömrəsi
	08.08.2007	4	7	203	032645

1. Biçim üçün material

	Nomenklatura nömrəsi	Markası, ölçüsü	Sortament	Ölçü vahidi, kq	Qiyməti, min manat	Miqdarı	Yararlı tullantı	
							miqdarı	qaimə N-si
Texnologiya üzrə	156420	polad-3	8x1500x1600	kq	2,50	300	50	31

2. Metal biçimi

Detallar	Miqdarı, ədəd				Norma üzrə metal sərfi, kq			Faktiki məsrəf, kq.		Kənarlaşma	
	məmulatın kodu	tapşırıq	faktiki yerinə yetirilib			bir dətəla	tapşırıq üzrə bütün partiyaya	faktiki məmulat buraxılışına	Metal	Metal tullantısı	Qənaət
Yararlı			brak	Cəmi							
245402	15	14	1	15	16	240	224	250	50		26 (250224)

Göründüyü kimi biçim kartından istifadə olunan müəssisələrdə normadan artıq material sərfini (yaxud qənaəti) hər iş günü ərzində istehsal sexləri, sahələri, briqadaları və məsul şəxslər üzrə hesablamaq, idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərə çatdırmaq, habelə təsərrüfatsızlığın qarşısını almaq üçün operativ qaydada təsirli tədbirlər görmək asan olur.

Operativ uçot və təhlil işlərini yaxşı təşkil edilmiş müəssisələrdə hər bir istehsal sexi, təsərrüfat briqadası və istehsal sahəsi üzrə, əsas material növləri üzrə məsrəf normalarından kənarlaşmalar hər iş gününün (növbənin) axırında aşağıdakı formada sadə analitik cədvəl tərtib etməklə təyin edilir.

Bir kiloqram metalın qiyməti 2,5 min man. olduğunu nəzərə alsaq 08.08.2007-ci il tarixdə 4-cü sexin 7-ci sahəsində tabel №203 olan fəhlə tərəfindən metal biçimi üzrə artıq xərc $2,5 \times 26,0 = 65,0$ min manat olur.

Material məsrəflərinin uçotu nəzarəti yaxşı qurulmuş müəssisələrdə operativ nəzarəti təmin etmək məqsədilə məsrəftutumlarından kənarlaşmalar hər növbənin sonunda aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etməklə təyin edilir.

Material sərfi üzrə kənarlaşmaların hesablanması cədvəli

Materialın adı	Ölçü vahidi	Material sərfi		Kənarlaşma (+,-)		
		norma üzrə	faktiki	miqdarı	bir vahid üçün plan qiyməti, min manat	məbləği min manat (süt.5 x süt.6)
1	2	3	4	5	6	7
A	metr	640	660	+20	140	2800
B	«-----«	400	400	-	150	-
C	«-----«	160	140	- 20	240	-4800
Ç	«-----«	300	320	+20	180	+3600
Yekunu	«-----«	1500	1520	+20	-	+ 1600

Ayrı-ayrı növlərdə material resursları üzrə məsrəflərin operativ təhlilin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, kənardan alınan və təsərrüfatın özündə istehsal olunan elektrik enerji, buxar, qaz, su, sıxılmış hava məsrəflərinin uçotu istehsal sexləri və sahələrində quraşdırılmış ölçü priyorlarında aparılır. Belə ölçü cihazları, əksər hallarda sexin girəcəyində quraşdırılır və orada elektrik enerji, su buxar və s. sərfi bütövlükdə sex üzrə uçota alınır. Sonra ayrı-ayrı sahələrdə, briqadalarda olan və həmin materialdan istifadə edilən maşın və avadanlıqların, aqreqatların işləmə vaxtını, gücünü, bir iş saati ərzində məsrəf normasını hesaba almaqla elektrik enerji (buxar, su) məsrəfləri bölüşdürülür. Praktikada kiçik istehsal sexləri olan müəssisələrdə hər bir sexdə, briqadada, istehsal sahəsində elektrik enerji, buxar, su, sıxılmış hava və i.a. sərfini hesaba almaq üçün çoxlu sayda ölçü cihazları quraşdırmaq, onların saxlanması və istismarı xərclərini ödəmək iqtisadi cəhətdən faydalı olmur və bu səbəbdən də vahid ölçü priyorlarından istifadə edilir. Belə müəssisələrdə elektrik enerji, su, buxar məsrəfləri natural yaxud dəyər ifadəsində hazır məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcminə görə normalaşdırılır. Bu halda məsrəf normalarından kənarlaşmalar hər iş günü (növbəsi) ərzində məhsul buraxılışının həcmi və resurs sərfi miqdarını hesaba almaqla təyin edilir. Bunu aşağıda verilən hesablamadan aydın görmək olar.

Elektrik sayğacları olan, yaxud da quraşdırılmış maşın və avadanlıqlardan, aqreqatlardan istifadə olunan istehsal sahələrində isə ayrı-ayrı sexlərdə və sahələrdə texnoloji prosesdə istifadə olan hər bir texniki vasitə üzrə normadan kənarlaşma hər iş gününün sonunda təyin edilir. Belə hesablamalar xüsusi jurnallarda ayın əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə aparıldıqda, istənilən tarixə elektrik

enerjiyə qənaətə və artıq xərcə dair informasiyasını almaq, kənarlaşmaların səbəblərini təhlil etmək və daha tez əməli tədbirlər görmək mümkün olur.

Cədvəl 16.17

1 saylı sexdə elektrik enerji sərfinə dair hesablama

Tarixi	Ölçü vahidi	Məhsul buraxılışı, mln. manat	Elektrik enerji sərfi					Kənarlaşma, mln. manat, qənaət (-), artıq xərc (+)
			norma üzrə		faktiki			
			1 mln. manat məhsula	bütün məhsulla, mln. manat	elektrik enerjinin miqdarı	bir kVT qiyməti	cəmi, manat	
01.08.2007	KVT-s	40	195	7800	80	130	10400	+2600

16.9. Müstəqim əmək ödənişi məsrəflərinin təhlili

Əmək və əməkhaqqı göstəriciləri nəinki özləri ilə, eyni zamanda, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərlə, xüsusilə də, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilərlə sıxı əlaqədardır. Məhsulun texniki əməktutumu, istehsal fəhlələrinin ixtisas dərəcələri və tarif dərəcələri, icra etdikləri işlərin dərəcələri, müxtəlif səbəblərdən boş dayanmalar (ödənilən), əməyin ödənilməsi səviyyəsi müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin və məhsulun maya dəyərinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

«Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa görə təsərrüfat subyektlərinin gəlirləri və xərcləri üçün özləri tam məsuliyyət daşıyan indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə əməkhaqqı fondundan istifadə, xüsusilə də, bu fondun əsas tərkib hissəsi olan müstəqim əmək və əməkhaqqı məsrəflərinə nəzarət maya dəyərinin formalaşmasına nəzarətin əsas formalarından biridir.

Məhsulun maya dəyərinin əsas elementi olan müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artması (azalması), öz növbəsində, satışdan alınan mənfəət məbləğinə, istehsalın rentabelliyyəsinə də təsir göstərir. Müstəqim material məsrəfləri ilə yanaşı əməkhaqqı məsrəfləri də maya dəyərinin və mənfəətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığına görə istehsala məsrəflərin, məhsulun maya dəyərinin təhlilində həm

müstəqim və həm də qeyri-müstəqim əmək və əməkhaqqı məsrəflərinin təhlilinə geniş yer verilir.

Məhsulun maya dəyərinə dair plan və normativ kalkulyasiyalarda əməkhaqqı məsrəfləri ayrıca göstərilir. Təhlil zamanı bu maddə üzrə müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinə dair faktiki göstəricini müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla kənarlaşma hesablanır və sonra müxtəlif hesablama üsullarından istifadə etməklə məhsulun maya dəyərində əməkhaqqı məsrəflərinin artmasına və azalmasına təsir göstərən amillər, hər bir amilin təsir dərəcəsi təyin edilir.

Məhsulun maya dəyərində müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin plana və keçmiş illərə nisbətən artması və ya azalmasına aşağıdakı amillər (1-ci dərəcəli) təsir göstərir:

1. Məhsul istehsalı həcmnin (MH) artması, yaxud azalması;
2. Məhsul ishesalı strukturunun (İS) dəyişilməsi;
3. Məhsulun udəl əməktutumunun (UƏT) dəyişilməsi;
4. Əməyin ödənişi (ƏÖ) səviyyəsinin dəyişilməsi.

Təhlil apardığımız müəssisədə sadalanan bu amillərin bütövlükdə müəssisə üzrə məhsulun maya dəyərində tərkibində müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artmasına (azalmasına) təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etməklə hesablamalar aparılır.

Məhsul istehsalına müstəqim əmək haqqı xərcləri, mln. man:

- a) plan üzrə: $(MH_{pl} \times \Theta\ddot{O}_{pl} \times U\ddot{E}T_{pl})$; 9557,6
- b) plan strukturunda faktiki məhsul buraxılışına görə təzədən hesablanan plan üzrə: $(MH_{pl} \times U\ddot{E}T_{pl} \times \Theta\ddot{O}_{pl}) \times \Theta T\ddot{E}$ 9909,0
- Burada əməktutumu əmsalı $\Theta T\ddot{E} 9909,0:9557,6 = 1,03676$ olur.
- c) faktiki məhsul buraxılışına əmək məsrəflərinin plan səviyyəsinə görə: $(Mhf \times \Theta T\ddot{E}_{pl} \times \Theta\ddot{O}_{pl})$ 10291,8
- ç) əməyin ödənişinin plan səviyyəsində faktiki: 9 353,4
- $(Mhf \times \Theta T\ddot{E}f \times \Theta\ddot{O}_{pl})$
- d) faktiki $(Mhf \times \Theta T\ddot{E}f \times \Theta\ddot{O}f)$ 10227,0

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi məhsulun maya dəyərində müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan $10227-9557,6 = +669,4$ mln. man. çox olmuşdur.

Bu kənarlaşmaya sadaladığımız əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün yuxarıda müəyyən etdiyimiz plan, hesablama və faktiki müstəqim əməkhaqqı məsrəfləri göstəricilərindən istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır. Bizim misalımızda müstə-

qim əməkhaqqı məsrəfinin plana nisbətən 669,4 mln. manat çox olmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur: mln. man.

1. Məhsul buraxılışı həcmnin artmasının təsiri (9909,0-9557,6)	+351,4
2. Məhsul istehsalı strukturunun dəyişilməsinin təsiri (10291,8-9909,0)	+382,8
3. Məhsulun əməktutumunun azalmasının təsiri (9353,4-10291,8)	- 938,4
4. Əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsinin təsiri (10227,0-9353,4)	+ 873,6

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(+351,4) + (+382,8) + (-938,4) + (+873,6) = +669,4$ mln. man.

Yaxud balans bərabərliyi:

$(10227,0 - 9557,6) = (+351,4) + (382,8) + (-938,4) + (+873,6);$

$+669,4$ mln. man. $= +669,4$ mln. man.

Deməli hesablamalar düzdür.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi məhsul istehsalı həcmnin artması, istehsalın strukturunun dəyişilməsi, yəni buraxılan məhsulun ümumi həcmində yüksək əməkhaqqı ödənilən məhsulun payının artması, habelə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artmasına, məhsulun əməktutumunun aşağı düşməsi isə azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütövlükdə müəssisə üzrə məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin təhlili xərclərin artımı, yaxud azalmasının hansı məhsul çeşidlərinə aid olmasını təyin etməyə imkan vermir. Məhsulun maya dəyərində müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə təhlili məhsulun həcmnin (Mh), məhsul vahidin udel əməktutumunun (MVUƏT) və orta haesabla bir iş saatına əməyin ödənilməsi səviyyəsinin (ƏÖ) plana nisbətən dəyişilməsinin müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artmasına (azalmasına) təsirini təyin etməyə imkan verir. Bu amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda haesablamalar aparılır.

Bizim misalımızda əsas məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əməkhaqqı xərclərinin plana nisbətən dəyişilməsinə əsas amillərin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

**Əsas məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əməkhaqqı
xərclərinin amilli təhlili**

Məmulat	Məhsul buraxılışının həcmi, ədəd		Udel əmək tutumu, adam- saat		Bir saata əməkhaqqı səviyyəsi, min manat	
	plan	faktiki	plan	faktiki	plan	faktiki
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
A	3456	3024	15,5	15,0	3,00	3,30
B	3360	3226	8,0	7,0	3,12	3,45
C	1645	1900	4,0	1,0	3,30	3,48
Ç	1552	1612	6,7	2,4	3,24	3,60

Məmulat	Müstəqim əməkhaqqı məbləği, mln. manat				Müstəqim əməkhaqqı məbləğinin dəyişilməsi, mln. manat			
	Mhpl x UƏTplx ƏÖpl	MHf x UƏTplx ƏÖpl	MhF x UUƏTF x ƏÖpl	MhF x UƏTF x ƏÖF	çəmi (süt. 10-süt.7)	o cümlədən nəyin hesabına		
						Mh (süt.8- süt.7)	UƏT (süt.9- süt.8)	ƏÖ (süt. 10- süt.9)
<i>A</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>
A	160704	140616	136080	149688	-11016	-20088	-4536	+13608
B	86016	80521	70456	77908	-8108	-5495	-10065	+7452
C	21714	25080	6270	6612	-15102	+3366	-18810	+342
Ç	33691	34993	12535	13928	-19763	+1302	-22458	+1393
Yekunu	302125	281210	225341	248136	-53989	-20915	-55869	+22795

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artımı başlıca olaraq hesabat ili ərzində əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi hesabına olmuşdur. Lakin bununla belə bütün məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əməkhaqqı məsrəfləri planda nəzərdə tutulduğundan aşağı olmuşdur. Məhsulun, o cümlədən, bütün məhsul çeşidlərinin əməktutumunun azaldılması hesabına müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinə 22795 min man. qənaət müəssisəsinin fəaliyyətində böyük müsbət haldır.

İstehsal müəssisələrində məhsul istehsalının artım tempinin müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artım tempi ilə müqayisədə, üstünlük təşkil edilən hallarda əməyin ödənişi səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artımı müəssisə üçün faydalı hesab olunur.

Məhsul vahidinin maya dəyərinin tərkibində müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artmasına (azalmasına) adam-saat hesabı ilə məhsulun udel əməktutumunun və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin, yəni 1 adam-saatına müstəqim əməkhaqqının plana nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir.

Təhlil apardığımız müəssisədə məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) udel əməktutumunun və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin plana nisbətən dəyişilməsinin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 16.19

Əsas məhsul çeşidləri üzrə məhsul vahidinə müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin amilli təhlili

Mə- mu- lat	Udel əmək- tutumu, adam-saat		Əməyin ödənilməsi səviyyəsi, min manat		Məlumat istehsalına müstəqim əməkhaqqı məsrəfləri, min manat			Plandan kənarlaşma +,-		
	plan üzrə	fak- tiki	plan üzrə	fak- tiki	plan üzrə (süt.1 x süt. 3)	əməyin ödə- nilməsinin plan səviyyə- sinə və faktiki əməktutumu- na görə (süt.2 x süt.3)	faktiki (süt. 2 x süt.4)	cəmi (süt. 7-süt. 5)	o cümlədən	
									UƏT (süt.6- süt.5)	ƏÖ (süt.8- süt.6)
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
«A»	15,5	15,0	3,0	3,30	46,5	45,0	49,5	+3,0	-1,5	+4,5
«B»	8,0	7,0	3,12	3,45	24,96	21,84	24,15	-0,81	-3,12	+2,31
«C»	4,0	1,0	3,30	3,48	13,20	3,30	3,48	-9,72	-9,90	+0,18
«Ç»	6,7	2,4	3,24	3,60	21,708	8,736	11,664	-10,044	-12,972	+2,928

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi bütün məhsul çeşidləri üzrə məmumat vahidinə müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinə qənaət məhsulun udel əməktutumunun azaldılması hesabına olmuşdur ki, bu da istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, daha sərfəli texnologiyalardan istifadə olunması ilə izah olunur. Deməli, bütün çeşidlər üzrə məmumat vahidinə müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinə qənaət udel əməktutumunun azaldılması hesabına olmuşdur.

Məhsul vahidinə müstəqim əməkhaqqı xərclərinin artımı əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə izah olunur ki, bunu da müəssisənin fəaliyyətində nailiyyət kimi qəbul etmək olar.

Məhsulun əməktutumu və əməyin ödənilməsi səviyyəsi yeni, mütərəqqi texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqindən, istehsal əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından, əməyin və istehsalın təşkilindən, fəhlələrin və mühəndis-texniki işçilərin (bilavasitə istehsalda çalışan) peşə vərdisləri və ixtisas səviyyələrindən və digər üçüncü səviyyəli (dərəcəli) amillərdən də asılıdır. Bu amillərin müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinə təsiri sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Məsələn, fərz edək ki, istehsal sexində köhnə avadanlığın təzə, müasir tipli avadanlıqla əvəz edilməsi nəticəsində məmumat istehsalının əməktutumu 2,2 saat azalmışdır. Həmin avadanlıqda işləyən fəhlənin taarif dərəcəsi ilə əməkhaqqı 6,5 min manat olduğunu nəzərə alsaq məhsul vahidinə müstəqim əməkhaqqına qənaət $6,5 \times 2,2 = 14,3$ min manat olur. Həmin avadanlıqda hesabat ili ərzində 24610 məmumat istehsal etdiyini nəzərə alsaq təzə avadanlığın işə salınması nəticəsində müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinə qənaət $14,3 \times 24610 = 351923$ min manat olur.

Lakin bu məbləği tam həcmdə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən tədbirin nəticəsi kimi qəbul etmək olmaz. Çünki, yeni, daha məhsuldar maşın, avadanlıq və digər texniki vasitə köhnəsi ilə müqayisədə xeyli baha başa gəlir və bu səbəbdən də istehsal məsrəflərinə amortizasiya məbləğlərinin artımı hesabına məmumatın maya dəyəri bahalaşır. Yeni avadanlığın işə salınması ilə əlaqədar olaraq məhsulun əməktutumunun azalması hesabına müstəqim əmək məsrəflərinə qənaət məbləğini amortizasiya ayırmalarının artımı məbləği həcmində korrektə etməklə, yəni cəmi qənaət məbləğindən çıxmaqla bu amilin hesabına müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin azaldılması həcmi daha dəqiq təyin edilir.

16.10. Məhsulun maya dəyərini tərkibində müstəqim əmək və əmək ödənişi məsrəflərinin operativ təhlili

Müstəqim əmək və əməkhaqqı məsrəflərinin operativ təhlili plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində əmək göstəriciləri üzrə mənfə kənarlaşmaları daha tez aşkara çıxartmaq və onların aradan qaldırılmasını təmin edən effektiv idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədilə aparılır. Əsas istehsalat fəhlələri tərəfindən növbəlik, gündəlik hasilat normalarının yerinə yetirilməsi, fəhlələrin sayı və xüsusi çəkisi, məhsulun (işin, xidmətin) müstəqim əməktutumu, hesablanan əməkhaqqının hasilat normalarının yerinə yetirilməsinə uyğun olması, icra edilən işlərin dərəcələrinin fəhlələrin dərəcələrinə uyğun olması, əl əməyinin, xüsusilə də, ağır fiziki əməyin xüsusi çəkisi və i.a. əmək göstəriciləri operativ təhlilinin obyektəlidir.

Operativ təhlil zamanı bütövlükdə müəssisə üzrə, ayrı-ayrı istehsal sexləri və istehsal sahələri üzrə məmullatların əməktutumuna dair normativ və faktiki göstəricilər tutuşdurulur və əməktutumunu üzrə kənarlaşmaların səbəbləri təyin edilir, əməktutumunun aşağı salınması üzrə tədbirlərin vaxtında yerinə yetirilməsi, onların hesablama və faktiki effektivliyi öyrənilir. İş vaxtından istifadənin operativ təhlili zamanı tabel uçotu məlumatlarından istifadə etməklə bütövlükdə növbə ərzində boşdayanmalar, boşdayanma vərəqələrindən istifadə etməklə növbəarası boşdayanmalar, qeyri-məhsuldar əmək və əməkhaqqı xəcləri, xüsusilə də brak məhsul və brakın düzəldilməsinə əmək və əməkhaqqı məsrəfləri təyin edilir, habelə bu informasiyalardan istifadə etməklə neqativ halları aradan qaldırmaq üçün əməli tədbirlər görülür.

Bədxərcliyə yol verməmək və əsassız, səmərəsiz əmək ödəmələrinin qarşısını daha tez almaq əməkhaqqı fondunun xərclənməsinin operativ təhlilin əsas məqsədidir.

Əməkhaqqı ödəmələri üzrə artıq xərc, məhsul istehsalı üzrə planın artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi, artıq fəhlələrin saxlanması, orta əməkhaqqının əsassız olaraq artımı ilə əlaqədar ola bilər. İstehsal planı yerinə yetirilməyən şəraitdə əməkhaqqının artıq xərclənməsi zəruridir. Çünki bu zaman vaxtamuzd əməkhaqqı alan fəhlələr tam tarif dərəcəsi üzrə əməkhaqqı alır. Bu halda sex (briqada) üzrə faktiki əməkhaqqı məbləğini məhsul (iş, xidmət) istehsalı planının yerinə yetirilməsi faizinə görə korrektə edilmiş plan əməkhaqqı məbləği ilə tutuşdurmaqla əməyin ödənişi üzrə artıq xərc məbləği təyin edilir.

Tələbatdan artıq fəhlələrin sayını plan üzrə orta əməkhaqqı məbləğinə vurmaqla bu amilin müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinin artımına təsiri hesablanır. Faktiki və plan orta əməkhaqqı arasındakı fərqi vaxt-amuzd fəhlələrin sayına vurmaqla orta əməkhaqqının əsassız olaraq artımının əməkhaqqı xərçələrinin çoxalmasına təsiri təyin edilir.

Operativ təhlil zamanı əməktutumunun azaldılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan iş yerlərində hasilat normalarının yerinə yetirilməsi hər gün öyrənilir. Eyni zamanda, hasilat normalarını yerinə yetirilməyən fəhlələrin sayını əvvəlki dövrlərin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla əməktutumunun azaldılması tədbirlərinin yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir.

Əmək və əmək ödənişlərinin operativ təhlilində tabel uçotu, iş vaxtının fotoqrafiyası, xəstəlik vərəqələri, boşdayanmalara dair ödəmə vərəqələri, iş vaxtından sonra işləmələrə dair vərəqələr, gündəlik hesablaşma-ödəmə cədvəlləri, uçotun mexanikləşdirilməsi şəraitində işə tabulyaqrammalarda və digər mexaniki informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə etməklə nominal və real iş vaxtı fondundan istifadə əmsalları, növbə vaxtından istifadə əmsalları hesablanır, eyni zamanda, tam iş günü ərzində və növbəarası boşdayanmalardan, proqul, müdiriyyətin razılığı ilə işə çıxmamaya və sair səbəblərdən iş vaxtı itkiləri, bu itkilərin (haqqı ödənilən) müstəqim əməkhaqqı məsrəflərinə təsiri öyrənilir.

Proqulla əlaqədar iş vaxtı itkiləri məhsul istehsalının azalması hesabına məhsul vahidinə əməkhaqqı xərclərinin artımına səbəb olduğuna görə operativ təhlil zamanı proqulçuların tərkibi yaş, cins, peşə, iş stajı (həmin sexdə, müəssisədə) əlamətlərinə görə qruplaşdırılaraq öyrənilir ki, müvafiq intizam tədbirləri görmək mümkün olsun. Məhsulun həcmnin artırılmasına, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, material resurslarına qənaətə, qəzasız işləmələrinə, işlədiyi maaşının təmirarası müddətlərinin uzadılmasına və i.a görə mükafat məbləğlərinin operativ təhlili əmək məsrəflərinin effektivliyinin yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əməkhaqqı məsrəflərinin operativ təhlilində əməkhaqqının norma üzrə və normadan kənarlaşmaların ayrı-ayrılıqda uçota alınması fəaliyyətdə olan bütün müəssisələr üçün zəruridir. İstehsal texnologiyaları gözlənilən şəraitdə müstəqim əməkhaqqı xərcləri, başqa sözlə desək, istehsal fəhlələrinin əsas əməkhaqqı məhsulun maya dəyərinə təsir göstərmir, çünki əməkhaqqı normativ kalkulyasiyada nəzərdə tutulan

normalar və götürə rossenkalar üzrə ödənilir. Lakin istehsal müəssisələrinin çoxunda müxtəlif növlərdə normadan kənarlaşmalara, məsələn, texnoloji proseslərin pozulması ilə əlaqədar əlavə əməliyyatlar üzrə ödəmələr, normal iş şəraitinin pozulmasına görə əsas götürə rossenkalar üzrə əlavə ödəmələr, hasilatın, brak məmulatların, iş vaxtından sonra əlavə iş saatlarının düzgün uçota alınmaması, boşdayanmaların ödənilməsi və i.a. yol verilir.

Məhsulun maya dəyərində daxil edilən müstəqim əməkhaqqı bütün əməkhaqqı fondunun çox hissəsini təşkil etdiyinə görə plan əməkhaqqından kənarlaşmaları düzgün və tam həcmdə hesaba almaq məqsədilə səbəblərini və müqəssir şəxsləri kodlaşdırmaqla ümumi bir cədvəldə əks etdirmək məqsədəuyğundur.

Operativ uçot və təhlil işləri yaxşı təşkil olunan sənaye müəssisələrində əməkhaqqı xərcləri üzrə kənarlaşmaların uçotu və təhlili işlərində istifadə olunan nümunəvi klassifikator aşağıdakı formada olur.

Cədvəl 16.20

Kənarlaşmaların səbəbləri klassifikatoru

<i>Səbəbləri</i>		<i>Müəssisənin bölmələri və şöbələri</i>		<i>Ümumi kod</i>	<i>Kənarlaşma, +, -</i>	
<i>adı</i>	<i>ko-du</i>	<i>adı</i>	<i>ko-du</i>		<i>tarixi</i>	<i>məbləği</i>
Materialların, texniki şərtlərin uyğunsuzluğu	1	Təchizat şöbəsi	1	11		
		malsatan, sexin adminstrasiyası	2	12		
			3	13		
Alət və ləvazimatların standart uyğunsuzluğu	2	Alət sexi, sexin adminstrasiyası	1	21		
			2	22		
Avadanlığın təyin edilmiş texnologiyaya uyğun olmaması	3	Sexin adminstrasiyası	1	31		
		Baş mexanika şöbəsi	2	52		
İşin dərəcəsinin fəhlənin dərəcəsinə uyğun olmaması	4	Sexin adminstrasiyası	1	41		
Texnoloji proseslərdə nəzərdə tutulmamış əlavə əməliyyatlar	5	Baş texnoloq	1	51		
		Sexin adminstrasiyası	2	52		
İş vaxtından əlavə işlərə görə əlavə ödəmələr	6	Sexin adminstrasiyası	1	61		
Mütərəqqi-mükafatlı sistemində fəhlələrə verilən normalarda nəzərdə tutulduğundan artıq mükafat	7	Sexin adminstrasiyası	1	71		
Vaxtımızda əməkhaqqı alan fəhlələrə plan normaları üzrə əməkhaqlarından kənarlaşma	8	Sexin adminstrasiyası	1	81		
Fəhlələrin təqsiri olmadan boşdayanmalara görə əlavə ödəmələr	9	Sexin adminstrasiyası	1	91		

Əməyin ödənişi üzrə kənarlaşmalara aid siqnal sənədləri tərtib edən zaman əlavə ödəmələrin bütün növlərinin kodları, səbəbləri və müqəssir şəxslər bölgüsündə göstərilir.

Deyilənlərdən əlavə hər bir sexdə əməkhaqqı üzrə kənarlaşmalara dair xüsusi jurnal aparılır. Bu jurnal analitik xarakter daşıyır və əlavə hesablamalar aparılmadan əməkhaqqı üzrə kənarlaşmaların səbəblərini və onlara müqəssir olan şəxsləri asanlıqla oxumaq olar. Bu jurnal aşağıdakı formada olur.

Cədvəl 16. 21

*2 N-li sexdə əməkhaqqı üzrə kənarlaşmaların qeydiyyatı
j u r n a l ı*

Ayn tari- xi	Briqada, sahə	Kənarlaşma (+, -), min manatla								
		planın yerinə yeti- rilməsi hesa- bına	fəhlə- rin sayı hesa- bına	ilkin sənəd- lərdə hesa- ba alınan	o cümlədən, səbəblərin və müqəssirlərin kodları üzrə					yekun (3süt.- 5-ci süt.)
					11	12	21	31	və i.a	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
3.03	1N-li briqada Sutka ərzində ayın əv- vəliyindən	-50	-40	+20		+25		5		-70
		-120	-160	+60	+10	+30	+20			-220
	2N-li briqada Sutka ərzində Ayın əv- vəliyindən	+20	-10	+15		+10	+5			+25
		+30	-40	+25	+15	+10				+15
	İş günü ərzində yekunu									

Brak məhsulla və brakın düzəldilməsinə əməkhaqqı xərcləri də əmək haqqı üzrə kənarlaşma hesab olunur. Məhsul, iş və xidmətlərin brak edilməsi ilə əlaqədar əməkhaqqı üzrə kənarlaşmalar da xüsusi formada analitik cədvəl tərtib etməklə uçota alınır.

Cədvəl 16.22

3N-li sexdə brakın operativ təhlili cədvəli

Tarixi	Ak-tın N-si	Mə-mu-latın kodu	Brakın maya dəyəri, min man	Müqəssirlərdən tutulub		Tul-lan-tının dəyəri	Brak-dan itki	Səbə-bin kodu	Müqə-sirin kodu
				fəhlə-lərdən	mal satan-lardan				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
01.04.06	11	12624	65,02	5,00	-	10,00	50,02	2	1
01.04.06	12	12381	97,00	6,00	-	21,00	70,00	3	2
Sutka ərzində yekunu			162,02	11,00	-	31,00	120,02		
Ayın əv-vəlin-dən yekunu			162,02	11,00	-	31	120,00		
05.05.06	13 14	12034 12813	42,00 126,00	4,00 -	- 102,00	5,00 24,00	33,00 -	4 7	21 56
Sutka ərzində yekunu			168,00	4,00	102,00	29,00	33,00		
Ayın əv-vəlin-dən yekunu			330,02	15,00	102,00	60,00	153,00		

16.11. Qeyri-müstəqim xərclərin təhlili

Ayrı-ayrı məhsul (iş, xidmət) növlərinin maya dəyərində birbaşa daxil edilməyən və müəyyən əmsalların köməyi ilə maya dəyərində tərkibində formalaşan xərclər qeyri-müstəqim xərclərdir. Bu qəbildən olan xərclər ümumi xarakter daşıyır və müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin normal gedişatı üçün zəruridir. Qeyri-müstəqim xərclər sənaye məhsulunun maya dəyərində tərkibində:

- avadanlıqların saxlanması və istismarı xərcləri;
- ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərcləri;
- kommersiya xərcləri maddələrində göstərilir.

Son illərdə əksər müəssisələrdə əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyri-müstəqim xərclərin payı xeyli artmışdır. Bir çox müəssisələrdə məhsulun istehsalı miqyaslarının azalması, bəzən də tamamilə dayanması şəraitində idarəetmə aparatının işləməsi, öz növbəsində, məhsul vahidinə ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərclərinin artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə təhlil prosesində məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyri-müstəqim xərclərin artması səbəblərinin açıqlanması və onların payının lazımı qədər azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri-müstəqim xərclərin təhlili zamanı ilk növbədə məhsul vahidinə faktiki məsrəfi müvafiq smeta maddələri ilə, əvvəlki illərin müvafiq faktiki göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla smetalardan kənarlaşmalar, habelə onların dinamikada artımı (azalması) təyin edilir. Məhsul çeşidləri üzrə maya dəyərinin tərkibində qeyri-müstəqim xərclərin payının artması və ya azalması bu xərclərin bölüşdürülməsi üsullarından da asılı olduğuna görə təhlil zamanı ümumistehsalat, ümumtəsərrüfat xərclərinin əmtəəlik məhsul və bitməmiş istehsal arasında bölüşdürülməsi üçün müəssisədə qəbul edilmiş üsulun reallığı da təyin edilir.

Əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən qeyri-müstəqim xərclərin son 5-10 ilin timsalında dinamikada təhlili, habelə hesabat ili üçün plan göstəriciləri ilə tutuşdurulması təhlil işinin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməsinin zəruriliyini qabaqcadan təyin etməyə imkan verir. Əmtəəlik məhsulun bir manatına məsrəflərə dolayı yollarla daxil edilən avadanlıqların saxlanması və istismarı, ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat, kommersiya xərclərinin tərkibi, formalaşması, əmtəəlik məhsul istehsalı həcməsinə təsiri istiqamətləri fərqləndiyinə görə, onların ayrı-ayrılıqda təhlili məhsulun maya dəyərinə təsirini daha dəqiq təyin etməyə imkan verir.

16.11.1. Avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin təhlili

Son illərdə bazar rəqabəti ilə əlaqədar olaraq istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəlməsi, maşın və avadanlıqların amortizasiyası, onların saxlanması, istismarı, az qiymətli və tez xarab olan əşyaların köhnəlməsi və s. bu qəbildən olan xərclər xeyli artmışdır. Bu məsrəf-

lərin bir qismi əmtəlik məhsul istehsalı həcmnin artıb-azalmasından asılı olaraq nisbi dəyişən, digər qismi sabit xərclərdir. Nisbi sabit xərclərin əmtəlik məhsul istehsalı ilə müqayisədə üstün artımı maya dəyərinin tərkibində bu xərclərin artımına səbəb olur. Buna görə də, təhlil zamanı avadanlıqların saxlanılması və istismarı xərclərinə dair faktiki göstəricini müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla bu xərclərin artması, yaxud azalması barədə dəqiq fikir yeritmək mümkün olmur. Daha dürüst nəticə çıxartmaq üçün əmtəlik məhsul buraxılışının faktiki həcminə görə avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin plan həcmi təyin etmək, bu hesablama göstəricisinin köməyi ilə əmtəlik məhsul buraxılışı həcmnin və xərclərin səviyyəsinin plana nisbətən dəyişməsinin məsrəflərin artmasına (yaxud azalmasına) təsirini təyin etmək lazımdır. Bizim misalımızda maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin plana nisbətən artmasına əsas iki amilin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə aparılan hesablamalardan aydın görmək olar:

Cədvəl 16.23

**Maşın və avadanlıqların saxlanması
və istismarı xərclərinin təhlili**

Məsrəflər	Məsrəf məbləği, mln. manat		Faktiki məhsul buraxılışına görə plan məsrəfləri	Plan məbləğindən kənarlaşma, +,-		
	plan üzrə	faktiki		cəmi kənarlaşma (2 süt.-1 süt.)	o cümlədən nəyin hesabına?	
					məhsul buraxılışı həcmnin dəyişməsi (3 süt.-1 süt.)	məsrəflərin səviyyəsinin dəyişməsi (2 süt.-3 süt.)
A	1	2	3	4	5	6
Amortizasiya xərcləri	1320,00	1584,00	1320,00	+264,00	-	+264,00
Təmir xərcləri	1369,5	1636,80	1382,04	+267,30	+12,54	+254,76
İstismar xərcləri	1147,74	1279,08	1170,18	+131,34	+22,44	+108,90
Azqıymətli və tez xarab olan əşyaların köhnəlməsi	264,00	297,00	270,60	+ 33,00	+ 6,60	+ 26,40
Yekunu	4101,24	4796,88	4142,82	+695,64	+ 41,58	+654,06

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi avadanlıqların saxlanması və istismarı xərcləri planla müqayisədə 695,64 mln. man. çox

olmuşdur. Bu apıtımın çox hissəsi – 654,06 mln. manatı, yaxud 94,02%-i ($654,06 \times 100 : 695,64$) məsrəflərin səviyyəsinin plana nisbətən artması hesabına olmuşdur. Belə bir şəraitdə müəssisənin rəhbərliyi avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə məsrəf normalarının gözlənilməməsinin səbəblərini təyin etməklə yanaşı, bu kənarlaşmaların aradan qaldırılmasını təmin edən əməli tədbirlər planı hazırlamalı və onun icrasına operativ nəzarəti gücləndirməlidir. Məsrəflərin səviyyəsinin gözlənilməməsi üzrə kənarlaşmanın 40,36 %-i ($264:100:654,06$) amortizasiya xərclərinin payına düşür. Texnoloji maşın və avadanlıqların amortizasiyası xərclərinin həcmi onların sayından, strukturundan, dəyərindən və qüvvədə olan amortizasiya normalarından asılıdır.

Üçüncü sütunda verilən məhsul istehsalının faktiki həcminə və plan normalarına görə xərc məbləği göstəricisi planın artıqlaması ilə (kəsirlə) yerinə yetirilməsi faizilə və məsrəflərin istehsalın həcmindən asılılığı əmsalına əsasən təyin edilir. Bizim misalımızda əmtəəlik məhsul istehsalı planı 2,6 % atıqlaması ilə yerinə yetirildiyini, təmir xərclərinin istehsalının həcmindən asılılığı əmsalı 0,35 olduğunu nəzərə alsaq məhsulun faktiki həcminə görə təmir xərcləri:

$2075 \times 2,6 : 100 = 53,95$ mln. man.; $2075 + (53,95 \times 0,35) = 2094$ mln. manat olur. Bu sütun üzrə sonrakı göstəricilər də eyni üsulla hesablanılır.

Vahid amortizasiya normalarından istifadə olunan indiki şəraitdə texnoloji avadanlıq parkının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, hesabat ili ərzində bəhə texniki vasitələrin əldə edilməsi, inflyasiya ilə əlaqədar olaraq onların yenidən qiymətləndirilməsi də, öz növbəsində, məsrəflərin səviyyəsinə təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı maşın və avadanlıq markaları üzrə amortizasiya normaları fərqləndiyinə görə onların strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, öz növbəsində, orta amortizasiya normasına təsir göstərir.

Amortizasiya ayrımaları müstəqim xərclərə görə bölüşdürülən indiki şəraitdə məhsul çeşidləri üzrə müstəqim məsrəflərin dəyişilməsi də, öz növbəsində, konkret adda (kodda) məhsul çeşidinə düşən amortizasiya məbləğinə təsir göstərir. İstehsalın həcmnin artması da məhsul vahidinə udel amortizasiya xərclərinə təsir göstərir.

İstismarda olan maşın, avadanlıqlar və digər texniki vasitələr də istifadə etməklə istehsal olunan məhsulun (işin, xidmətin) həcmi artıqca, məhsul vahidinə düşən amortizasiya xərci bir o qədər azalır.

Təhlil zamanı müxtəlif hesablama üsullarından istifadə etməklə sadaladığımız ikinci qəbildən olan amillərin amortizasiya məsrəflərinin səviyyəsinə təsiri təyin edilir.

Maşın və avadanlıqların saxlanılması xərclərinə hesabat dövrü ərzində onların orta illik sayının, bir avadanlığa düşən maşın-saatları miqdarının və bir maşın saati işinə udel məsrəflərin plana nisbətən dəyişməsi təsir göstərir. Təhlil apardığımız müəssisədə sadaladığımız göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 16.24

Maşın və avadanlıqların istismarı göstəriciləri

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +, -
A	1	2	3
1. Maşın və avadanlıqların saxlanılmasına məsrəflər, mln. manat	1369,5	1636,8	+ 267,3
2. Maşın və avadanlıqların orta illik sayı, ədəd	140	126	-14
3. Bir maşınla (avadanlıqla) il ərzində işlənmişdir, maşın-saat	6720	9030	+2310
4. Bir maşın-saatına udel məsrəflər, man.	1455,6	1438,6	- 17,0

Hesabat ilində maşın və avadanlıqların saxlanılması xərclərinin plana nisbətən 267,3 mln. manat artmasına əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır:

Plan $140 \times 6720 \times 1455,6 = 1369,5$ mln. man.;

Hesablama $126 \times 6720 \times 1455,6 = 1232,5$ mln. man.;

Hesablama $126 \times 9030 \times 1455,6 = 1656,2$ mln. man.;

Faktiki $126 \times 9030 \times 1438,6$ mln. manat = 1636,8 mln. man.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində planla müqayisədə maşın və avadanlıqların saxlanılmasına məsrəflər 1636,8-1369,5 = +267,3 mln. man. çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

a) maşın və avadanlıqların orta illik siyahı sayının 14 ədəd azalması onların saxlanılmasına məsrəflərin $1232,5 - 1369,5 = -137,0$ mln. man. azalması ilə nəticələnmişdir;

b) orta hesabla bir avadanlığa düşən maşın-saatları sayının plana nisbətən 2310 maşın-saat artması onların saxlanılmasına məsrəflərin $1656,2 - 1232,5 = +423,7$ mln. man. artması ilə nəticələnmişdir.

c) bir maşın-saatına udel xərclərin plana nisbətən 17 manat azalması maşın və avadanlıqların saxlanılmasına məsrəflərin 1636,8-1656,2=-19,4 mln. man. azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(-137,0) + (+423,7) + (-19,4) = +267,3$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$1636,8 - 1369,5 = (-137,0) + (+423,7) + (-19,4);$

$+267,3$ mln.man. = $+267,3$ mln. man.

Deməli hesablamalar düzdür.

16.11.2. Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin təhlili

İstehsal müəssisələrində məhsulun maya dəyərində sex xərcləri və ümumzavod xərcləri böyük xüsusi çəkiyə malikdir. İstehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, idarəetmə mürəkkəbləşdikcə bu xərclərin mütləq və nisbi artımı gözlənilir. Belə bir şəraitdə sex və ümumzavod xərclərini ətraflı təhlil etməklə, onların nisbi səviyyəsinin azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi tələb olunur. Təhlil apardığımız müəssisədə sex və ümumzavod xərcləri haqqında informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 16.25

Sex və ümumzavod xərclərinin təhlili, mln. manat

Xərclər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +,- (2 süt-1 süt)
Sex xərcləri	2772,00	2785,20	+13,20
Ümumzavod xərcləri	1419,00	1346,40	-72,60
Yekunu	4191,00	4131,60	-59,40
O cümlədən:			
Sabit xərclər	2788,50	2712,60	-75,90
Dəyişən xərclər	1402,50	1419,00	+16,50

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi sex və ümumzavod xərclərinə 59,40 mln. man. qənaət edilmişdir. Sex xərclərinin faktiki həcmi 13,20 mln. man. çox olmasa idi, faktiki qənaət məbləği 72,60 mln. man. olardı. Müəssisə məhsul istehsalı planının 2,6% artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. Faktiki məhsul istehsalına görə dəyişən xərclərin plan məbləği $1402,50 \times 1,026 = 1438,80$ mln. man. olur. Planın ar-

tıqlaması ilə yerinə yetirilməsini hesaba aldıqda sabit və dəyişən xərclərin plan həcmi $1438,80+2788,50=4227,30$ mln. man. olur.

Məhsul istehsalı planının 2,6% artması ilə yerinə yetirilməsini hesaba aldıqda, sex və ümumzavod xərclərinə qənaət $4131,6-4227,30=-95,70$ mln. man. təşkil edir. Təzədən hesablanan məbləği plan məbləği ilə tutuşdurmaqla məhsul buraxılışı planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinin sex və ümumzavod xərclərinin artımına təsiri təyin edilir. Bizim misalımızda bu amilin xərclərin artmasına təsiri $4227,30-4191=+36,30$ mln. man., yaxud $1402,5 \times 2,6:100=+36,30$ mln. man. olur.

Sex və ümumzavod xərclərinin azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq üçün ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə təhlil aparmaq tələb olunur. Bu cür təhlil analitik mühasibat uçotu informasiyasından istifadə etməklə aparılır.

Təhlil apardığımız müəssisədə ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərclərinin ayrı-ayrı maddələri üzrə plandan kənarlaşmalara müxtəlif amillər təsir göstərir və bu amillərin təsiri sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Cədvəl 16.26

İdarəetmə aparatı işçilərinin əməkhaqqı xərclərinin təhlili

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +, -
İşçilərin orta illik sayı, nəfər	38	36	-2
Bir işçinin orta illik əməkhaqqı, mln. man.	42,0	48,5	+6,5
İllik əməkhaqqı	1596	1746,0	+150,0

İdarəetmə aparatı işçilərinin əməkhaqqı xərclərinin artmasına (azalmasına) işçilərin orta illik sayının və vəzifə maaşlarının (mükafat və əlavə ödəmələrin) təsiri sadə hesablama yolu ilə və ya hesablama göstəricisindən istifadə etməklə təyin edilir.

1-ci üsulda:

- İşçilərin orta siyahı sayının dəyişilməsinin təsiri: $(36-38) \times 42 = -84$ mln. manat;
 - Vəzifə maaşlarının dəyişilməsinin təsiri: $48,5 - 42,0 \times 36 = +234$ mln. man.
- Yekunu +150 mln. man.

2-ci üsulda:

Bu üsulda amillərin təsiri hesablama göstəricisinin köməyi ilə təyin edilir.

İşçilərin faktiki orta illik sayına və plan üzrə bir işçinin orta illik əməkhaqqına görə əməkhaqqı məsrəfləri:

$36,0 \times 42,0 = 1512,0$ mln. manat olur.

Bu halda:

1-ci amilin təsiri: $1512,0 - 1596,0 = -84,0$ mln. manat;

2-ci amilin təsiri: $1746,0 - 1512,0 = +234,0$ mln. man.

Yekunu $+150,0$ mln. man.

Qulluqçuların, mühafizə işçilərinin və digər kateqoriyalarda işçilərin əməkhaqqı xərclərinin ümumistehsal, ümumtəsərrüfat xərclərinə təsiri də eyni qaydada hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Amortizasiya xərcləri üzrə plandan kənarlaşmalara əsas fondların orta illik məbləğinin və amortizasiya normalarının dəyişilməsi təsir göstərir:

Bizim misalımızda:

	<i>Əsas fondların orta illik məbləği, mln. man.</i>	<i>Amortizasiya norması, faizlə</i>	<i>Amortizasiya məbləği, mln. man.</i>
Plan üzrə	84000	+8,0	6720,0
Faktiki	88200	+8,5	7497,0
Kənarlaşma +,-	+4200	+0,5	+777,0

Hesablama göstəricisi $88200 \times 8,0:100 = 7056$ mln. man. Amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Amortizasiya hesablanan əsas fondların orta illik məbləğinin 4200 mln. man. artmasının təsiri: $7056,0 - 6720 = +336$ mln. man.;

2. Amortizasiya normasının 0,5% artmasının təsiri $7497,0 - 7056,0 = +441,0$ mln. man.

Yekunu: $+777,0$ mln. man.

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat ehtiyaclarına elektrik enerji məsrəflərinə sərf edilən enerjinin kilovat-saat hesabı ilə miqdarının və bir kilovat-saat üçün tarifi dəyişilməsi təsir göstərir.

Bizim misalımızda:

	<i>Elektrik enerji sarfı, kilovat-saat</i>	<i>Bir kV üçün alış qiyməti, man.</i>	<i>Məsrəf məbləği, mln. man.</i>
Plan üzrə	42850	130,0	5570,5
Faktiki	40740	135,0	5499,9
Kənarlaşma +, -	-2110	+ 5,0	- 70,60

Hesablama göstəricisi $40740 \times 130 = 5296,2$ mln. man.

Əsas iki amilin təsiri:

1. Normadan az 2110 kilovat-saat elektrik enerji sərfi nəticəsində məsrəf məbləği $5296,2 - 5570,5 = -274,3$ mln. man. azalmışdır.
2. Elektrik enerji üçün qiymətin 5,0 m. artması nəticəsində xərc məbləği

$5499,9 - 5296,2 = +203,70$ mln. man. artmışdır.

Yekunu - 70,60 mln. man.

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərində qaz, buxar, su məsrəfləri üzrə kənarlaşmalara miqdar və qiymət amillərinin təsiri də eyni qaydada hesablanır.

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat ehtiyaclarına yüngül avtomobillərin saxlanması xərclərinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) avtomobillərin orta illik sayının və orta hesabla bir avtomobilin saxlanması xərclərinin dəyişməsi təsir göstərir.

Bizim misalımızda:

	<i>Yüngül avtomobillərin orta illik sayı, ədəd</i>	<i>Bir avtomobilin saxlanması xərci, min. man.</i>	<i>Cəmi xərc məbləği, mln. man.</i>
Plan	164	42850	7027,4
Faktiki	150	54680	8202,0
Kənarlaşma	-14	+11830	+ 1174,6

Hesablama göstəricisi $150 \times 42850 = 6427,50$ mln. man.

Əsas iki amilin təsiri:

1. Yüngül avtomobillərin orta illik sayının 14 ədəd azalmasının təsiri

$6427,5 - 7027,4 = -599,9$ mln. man.;

2. İl ərzində bir avtomobilin saxlanılmasına xərclərin 11830 man azalmasının təsiri $8202,0 - 6427,5 = +1774,5$ mln. man.;

Yekunu : + 1174,6 mln. man.

Son illərdə respublika ərazisi daxilində və xarici ölkələrə xidməti ezamiyyərlə əlaqədar xərclər sürətlə artmaqdadır. Buna görə də, AR Nazirlər Kabineti bu xərcləri tənzimləmək məqsədilə 27 yanvar 1997-ci il tarixdə xüsusi qərar qəbul etmiş və AR Ədliyyə Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi bu qərarın həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 19 mart

1997-ci il tarixdə «Vətəndaşların xidməti ezamiyyət qaydaları»nı təsdiq etmişdir.

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin tərkibində ezamiyyət xərclərinə: ezamiyələrin sayı, ezamiyyənin orta müddəti (gün hesabı ilə) və bir ezam gününün dəyəri təsir göstərir. Bu amillərin ezamiyyət xərclərinə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda hesabat ilində ezamiyyət ilə əlaqədar xərclər aşağıdakı kimi olmuşdur:

Hesabat ilində ezamiyyət xərcləri barədə məlumatlar

	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma (+, -)</i>
Ezamiyələrin sayı	45	56	+11
Bir ezamiyyənin gün hesabı ilə uzunluğu	16	14	-2
Bir ezam gününün dəyəri, min manat	54,2	58,4	+4,2
Cəmi ezamiyyət xərcləri, min manat	39024,0	45785,6	+6761,6

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparaq:

1. Plan $45 \times 16 \times 54,2 = 39024$ min man.
2. Hesablama $56 \times 16 \times 54,2 = 48563,2$ min man.
3. Hesablama $56 \times 14 \times 54,2 = 42492,8$ min man.
4. Faktiki $56 \times 14 \times 58,4 = 45785,6$ min man.

Verilən məlumatlara görə hesabat ilində ezamiyyət xərclərinin plana nisbətən 8057,6 mln.man. artmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

a) Təqvim ili ərzində ezamiyələrin sayının artması (+11) bu məsrəflərin $48563,2 - 39024,0 = +9539,2$ min man. artmasına səbəb olmuşdur.

b) Hər bir ezam müddətinin 2gün qısalması nəticəsində ezam xərclərinə $42492,8 - 48563,2 = -6070,4$ min man. qənaət edilmişdir.

c) Bir ezam gününün dəyərinin plana nisbətən 4,2 min manat artması ezam xərclərinin $45785,6 - 41081,6 = 4704,0$ min manat çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(+9539,2) + (-6070,4) + (+4704,0) = +6761,8$ min man. olur;

Yaxud balans bərabərliyi:

$(45628,8-39024,0)=(+9539,2)+(-6070,4)+(+31,36);$

+6761,6 min man.=+6761,6 min man.;

Deməli, hesablamalar düzdür.

Təhlil zamanı ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin tərkibində təmir xərclərinin, icarə haqqlarının, maddi sərvətlərin xarab olmasından itkilərin, sosial sığortaya ayırmaların, mühafizə dəs-tələrinin saxlanılması üzrə xərcərin və i.a plana nisbətən artmasına müxtəlif amillərin təsiri də hesablama göstəricilərinin köməyi ilə sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

16.11.3. Kommersiya xərclərinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatında hazır məhsulun reallaşdırılması onun istehsalı ilə müqayisədə daha da çətin olduğuna görə məhsulun tam maya dəyərinin tərkibində kommersiya xərcləri böyük yer tutur. Kommersiya xərclərinə hazır məhsulun anbarlarda seçilməsi və etiketləşdirilməsinə, taralara və hazır məhsulun qablaşdırılmasına; məhsulların göndərmə stansiyalarına (limanalara, tərsanələrə) çatdırılmasına; vaqonlara, gəmilərə, avtomobillərə və digər nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsinə; satış təşkilatlarına ödənilən komissiyon rüsumlarına (ayırmalarına); satış yerlərində məhsulun mühafizə edildiyi binaların saxlanılmasına; reklamlara və bu kimi başqa işlərə çəkilən xərclər daxildir.

Yüklənmə və boşaldılması, tara və qablaşdırma, daşınma və boşaltma xərcləri və digər kommersiya xərcləri, yükün çəkisindən, daşıma məsafəsindən, qüvvədə olan tariflərdən, nəqliyyatın növündən, sürətindən və başqa amillərdən asılıdır.

Bu məsrəflərin təhlili metodikası ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin təhlilində olduğu kimidir.

16.11.4. Qeyri-məhsuldar xərclərin təhlili

İstehsal və satış prosesləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu proseslərlə əlaqədar olmayan bütün məsrəflər qeyri-məhsuldar xərclərdir.

Məsrəflərin, həm də məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyri-məhsuldar xərclər böyük yer tutur. Bu ifadəni ona görə işlədirik ki, bu xərclər məhsul (iş, xidmət) istehsalı və onların reallaşdırılması

ilə əlaqədar olmadığına görə böyük itki hesab olunur. İstehsal müəssisələrində istehsalın təşkili və idarə edilməsindəki qüsurlarla əlaqədar xərclər, müqavilə öhdəliklərinin və sifarişlərin yerinə yetirilməməsi, plan-uçot və maliyyə intizamının pozulması nəticəsində əmələ gələn planlaşdırılmamış məsrəflər və itkilər qeyri-məhsuldar xərclər adlanır. Qeyri-məhsuldar xərclər vaxtın qeyri-məhsuldar sərf edilməsinin ödənilməsi (müəssisənin təqsiri üzündən boşdayanma vaxtına görə, brak məhsulun düzəldilməsinə görə verilən əməkhaqqı və sosial sığortaya ayırmalar); maddi ehtiyatlardan qeyri-məhsuldar istifadəyə görə çəkilən məsrəflər (maddi sərvətlərin xarab edilməsi və itirilməsi, boşdayanmalar zamanı yanacaq və enerji sərfi, brak məhsula görə itkilər); malgöndərmə müqavilələrinin və qəbul edilmiş sifarişlərin pozulmasına görə cərimələr, peniyalar; uzun və qısamüddətli kreditlərə və borclara görə norma daxilində faiz ödəmələri; digər qeyri-məhsuldar xərclər (materialların ölçüyə gəlməməsi, nizamlaşdırılmış, qüvvədə olan normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş iş şəraitindən kənarlaşmalar üzündən əlavə işə görə əməyin ödənilməsi və s.) daxildir.

Hazırki dövrdə qeyri-məhsuldar xərclərin aradan qaldırılması, heç olmasa azaldılması maya dəyərinin aşağı salınmasını xalis mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən mühüm amillərdən biridir. Bu səbəbdən də idarəetmənin bütün mərhələlərində qeyri-məhsuldar xərclərin qarşısını almaq məqsədilə onların əmələ gəlməsi səbəbləri təhlil edilir və bu səbəblərin aradan qaldırılmasını təmin edən tədbirlər planı hazırlanır, idarəetmə qərarları qəbul edilir. Yəni, müəssisəyə dəymiş zərərlərin, qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin yaranmasına müqəssir şəxslərdən qanunla müəyyən edilmiş qaydada məcburi tutulması üçün idarəetmə qərarları qəbul edilir.

XVII FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN (FİRMANIN) İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ**17.1. İnvestisiya fəaliyyəti təhlilinin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri**

İnvestisiya - öz ölkəsində, yaxud xaricdə müxtəlif sahələrdəki müəssisələrə, layihələrə, sosial-iqtisadi proqramlara, innovasiya layihələrinə kapitalın uzunmüddətli qoyuluşudur. Beynəlxalq praktikada, həm də ölkəmizdə investisiyaların aşağıdakı növləri məlumdur:

a) dövlət büdcəsinin vəsaitləri və digər maliyyə mənbələri hesabına həyata keçirilən investisiyalar;

b) xarici investorlar, dövlətlər, banklar, şirkətlər və sahibkarlar tərəfindən edilən xarici investisiyalar;

c) həm şəxsi və həm də cəlb edilmiş vəsaitləri daxil etməklə özəl müəssisə və təşkilatların, vətəndaşların vəsaitləri hesabına aparılan özəl investisiyalar;

ç) yeni tikintiyə, mövcud müəssisələrin yenidən qurulmasına, genişləndirilməsinə və texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına yönəldilən istehsal investisiyaları;

d) əqli, mənəvi məhsulun yaradılmasına edilən intellektual investisiyalar;

e) şirkətin və hüquqi şəxslərin səhmlərinin 50%-dən çoxuna sahibliyi təmin edən nəzarət investisiyaları;

ə) şirkətin səs hüquqlu səhmlərinin 50%-dən az hissəsinə sahibliyini təmin edən qeyri-nəzarət investisiyaları;

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyəti və zərurililiyi «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır.

İstənilən mülkiyyət formasına məxsus təsərrüfat subyektinin investisiya fəaliyyəti bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətlərini davam etdirmək və genişləndirmək, daxili və xarici bazarlarda yerlərini möhkəmləndirmək üçün vacib strateji istiqamətdir. Müəssisə və təşkilatlarda innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi, fəaliyyət miqyaslarının genişləndirilməsi, sərfəli xammal ehtiyatları, əmək resursları olan, son məhsulun istehlakçılara yaxın yerlərdə yeni istehsal sahələrinin yaradılması, mövcud texniki vasitələrin modernləşdirilməsi və yenidən qurulması, məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən əmək və

material resurslarına qənaətlə imkan verən maşın və avadanlıqların əldə edilməsi, mütərəqqi və qənaətcil texnologiyaların mənimsənilməsi istehsal və kommertiya fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır.

Bu yaxınlaradək ölkəmizdə iqtisad elmində investisiyaların təhlili, iqtisadi təhlilin bu və ya digər növündə tədqiqatın ayrıca obyekt kimi şərh edilmirdi. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, xüsusilə də maddi istehsal sahələrində birbaşa investisiyaların və kreditlərin, xüsusilə də, xarici investisiyaların sürətli artımı mülkiyyət formasından, tabeçiliyindən, istehsal istiqaməti və miqyaslarından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində investisiya fəaliyyətinin təhlilini zəruri edir.

İnvestisiya qoyuluşlarının miqyasları sürətlə artan indiki şəraitdə uzunmüddətli və qısamüddətli kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi probleminə aid kompleks məsələlərinin həlli idarəetmə sistemində maliyyə (uzunmüddətli və qısamüddətli investisiyaların hansı vəsait mənbələri hesabına, hansı həcmərdə, hansı şəraitdə, hansı nisbətlərdə maliyyələşdirmənin mümkünlüyünü və effektivini təyin etmək üçün), investisiya (xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün istiqamətləri, aktivlərin ayrı-ayrı növləri arasında optimal bölüşdürmək üçün) və əməliyyat qərarlarının müəssisə xərclərinin həcmələri və strukturunu, hazır məhsulun reallaşdırılmasının mümkünlüyünü, xammal tədarükünün ahəngdar təminatını, ixtisaslı və peşəkar kadrlara tələbatın ödənilməsini təyin etmək üçün effektivliyinin əsaslandırılmasını ancaq iqtisadi təhlilin köməyi ilə həll etmək mümkündür.

İnvestisiyaların təhlilinin əsas məqsədi: uzunmüddətli və qısamüddətli investisiyaların həyata keçirilməsinə tələbatın mümkünlüyü, miqyasları, məqsədə uyğunluğu, gəlirliliyi və təhlükəsizliyini obyektivcəsinə qiymətləndirmək, müəssisədə investisiyaların inkişafının istiqamətləri və kapitalın effektiv qoyuluşunun üstün sahələrini təyin etmək, investisiya qoyuluşlarına yönəldilən vəsaitdən istifadə prosesində faktiki nəticələrin əvvəllər planlaşdırılan nəticələrdən kənarlaşmalara obyektiv və subyektiv amillərin, daxili və xarici amillərin təsirini hesablamaq və optimal idarəetmə qərarları hazırlamaqdan ibarətdir.

İnvestisiya - mənfəəti çoxaltmaq və xüsusi kapitalı artırmaq məqsədilə müəssisə vəsaitinin aktivlərə uzunmüddətli qoyuluşudur. Onlar cari məsrəflərdən vaxtın uzunluğuna görə fərqlənir. Belə ki,

müəssisə investisiya qoyuluşlarından uzun bir dövr ərzində iqtisadi fayda götürür. Başqa sözlə desək, məhsul buraxılışı və satışı, mənfəət, pul gəlirləri çoxalır, bunu əksinə olaraq məhsulun materialtutumu, əməktutumu, texnoloji əməliyyatlarda itkilər azalır, əmək məhsuldarlığı, resurslardan istifadənin rentabelliği yüksəlir.

Müasir şəraitdə investisiya bazarı çox mərəkkəbdir və iqtisadiyyatın aşağıdakı sahələrində mövcuddur: 1) iqtisadiyyatın maddi bölməsinə investisiyalar; 2) iqtisadiyyatın maliyyə bölməsinə investisiyalar (qiymətli kağızlara investisiyalar); 3) iqtisadiyyatın innovasiya bölməsinə investisiyalar;

İqtisadiyyatın maddi bölməsində həyata keçirilən investisiyalar əsas maddi obyektlərdən, yaxud investisiyaların istiqamətlərindən asılı olaraq aşağıdakılara bölünür:

- əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşları;
- daşınmaz əmlaka investisiyalar;
- digər real aktivlərə investisiyalar;

Əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşları əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarıdır. Əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşları dedikdə, onların rekonstruksiyası, texniki cəhətdən yenidən qurulması və modernləşdirilməsi, fəaliyyətdə olan müəssisənin genişləndirilməsi, istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikilməsi başa düşülür.

Əsas kapitalla investisiyalar—əsas fondların yaradılmasına, təkrar istehsalına (yeni tikintiyə, obyektlərin genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və texniki vəsaitlərlə təchiz edilməsinə, binaların, qurğuların, maşınların, avadanlıqların, alət və inventarların alınmasına, əsas sürünün yaradılmasına, çoxillik əkmələrə və s.) yönəldilmiş xərclərin məcmusudur. Daşınmaz əmlaka investisiyalar dedikdə, torpaq sahələrinə, sənaye və mülki obyektlərə, yaşayış evlərinə, hava və dəniz gəmilərinə, dövlət qeydiyyatı olan kosmik obyektlərə, qurtarmış (bitməmiş) tikinti obyektlərinə, binaların icarə edilməsinə investisiyalar başa düşülür.

Digər real aktivlərə investisiyalara qızıl və digər qiymətli mallara, yuvilir məmulatlarına, incəsənət əsərlərinə investisiyalar daxildir.

Beynəlxalq praktikada kapital qoyuluşlarına investisiya layihələri rentabellik normasına görə rentabelli və sıfır rentabelli investisiyalara bölünür. Sıfır rentabelli, yaxud mənfəət verməyən investisiyalara ekoloji və istehsal təhlükəsizliklərinə investisiyalar daxil edilir.

İnnovasiya bölməsinə ayrılan investisiyalar maliyyə vəsaiti qoyuluşlarının əsas istiqamətini təşkil edir. Bunları: 1) intellektual (ixtirlər, kəşflər, patentlər, səmərələşdirici təkliflər, lisenziyalar, müxtəlif növlərdə NOU-XAU, istehsalın və əməyin təşkilini yeni metodların layihələşdirilməsi) və xüsusi innovasiya investisiyalarına (elmi-tədqiqat, sınaq-konstruksiya və yeni texnikaların hazırlanması, yeni texnoloji proseslərin işlənməsi) ayırmaq olar.

İnvestisiya qoyuluşlarının obyektlərinə görə investisiyalar real və maliyyə investisiyalarına bölünür.

Real investisiyalar müəssisənin mövcud maddi-texniki bazasının təzələnməsinə, onun istehsal gücünün artırılmasına, yeni məhsul çeşidlərinin və texnologiyaların mənimsənilməsinə, yaşayış evlərinin, mədəni-məişət və sosial obyektlərin tikilməsinə, ekoloji tədbirlərə vəsait qoyuluşudur.

Maliyyə investisiyalarına qiymətli kağızlara uzunmüddətli qoyuluşlar, xammalın göndərilməsini və məhsulun reallaşdırılmasını təmin edən korporativ birgə müəssisələrə uzunmüddətli qoyuluşlar aid edilir.

İnvestisiyalar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynayır. Onların köməyi ilə fəaliyyətdə olan müəssisələrin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilir, əsas fondların təkrar istehsalı genişləndirilir, iş adamlarının əmək və sosial şəraiti yaxşılaşdırılır, istehsal resurslarına qənaət edilir, məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin, məsrəftutumun azaldılmasına, mənfəətin çoxaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə nail olunur. İqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində təsərrüfat subyektlərində yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, buraxılan məhsulların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, əlavə pul vəsaiti və pul ekvivalentlərin dövriyyəyə cəlb olunması problemləri həll edilir.

İnvestisiya fəaliyyətinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Uzunmüddətli investisiyalar üçün tələbat və tələb olunan şəraitin mövcudluğunu kompleks qiymətləndirmək;

2. Maliyyələşdirmə mənbələrinin seçimini əsaslandırmaq və kapitalın dəyərini qiymətləndirmək;

3. Kapital qoyuluşlarının həcminə (iqtisadi, büdcə və ekoloji) təsir göstərən daxili və xarici amilləri aşkar etmək, onların təsir dərəcəsini qiymətləndirmək;

4.İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin nəticələrini proqnozlaşdırmaq;

5.Layihələrin həyata keçirilməsinin məqsədli göstəricilərinin maksimallaşdırılması və qoyuluşlar üzrə riskin minimallaşdırılması üzrə idarəetmə qərarlarının optimallığını əsaslandırmaq;

6.İnvestisiya qoyuluşlarından sonra monitorinqi həyata keçirtmək, investisiyalaşdırmanın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən tövsiyələri hazırlamaq;

7.Qiymətli kağızlar bazarının və borc kapitalının operativ monitorinqini təşkil etmək və nəticələrini qiymətləndirmək;

8.İnvestisiyalar portfelini və onun effektivliyini optimallaşdırmaq;

9.İnvestisiyalar üzrə planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini, dinamikasını qiymətləndirmək və investisiyaların həcminin çoxaldılması və effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkar etmək;

10. Aşkar edilən bütün ehtiyatlardan istifadəni təmin edən effektiv idarəetmə qərarlarını hazırlamaq.

İnvestisiya layihələrinin, onların həyata keçirilməsinin təhlilinin nəticələri və bu nəticələrə istinad etməklə qəbul edilən qərarların effektivliyi, ilk növbədə, iqtisadi təhlil işlərində istifadə olunan çoxlu sayda və mürəkkəb informasiya mənbələrinin tamlığı və məlumatların düzgünlüyündən asılıdır, əks halda investisiya qoyuluşlarının gələcək nəticələri neqativ ola bilər. İnvestisiya layihələrini həyata keçirən müəssisənin müdiriyyəti, investorlar (müxtəlif maliyyə institutları, fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət), sahibkarlar, kənar müşahidəçilər (ictimai təşkilatlar, auditor təşkilatları), nəzarət funksiyalarını icra edən dövlət orqanları (vergi və gömrük orqanları, nəzarət-təftiş idarələri) müvafiq informasiya mənbələrindən istifadə etməklə investisiya qoyuluşları ilə əlaqədar çoxlu sayda sosial-iqtisadi, maliyyə, texniki və ekoloji göstəriciləri (natural və dəyər, kəmiyyət və keyfiyyət, həcm və udel) təhlil edir və nəticələrini qiymətləndirir.

İnvestisiya fəaliyyətini təhlil etmək üçün ilkin mühasibat və operativ uçot məlumatlarından, mühasibat və statistik hesabatlardan, marketing informasiyasından, statistik hesabatlardan, texnoloji sənədləşdirmələrdən, mühəndis-texniki sənədləşdirmələrdən, auditor və konsaltinq firmaların rəylərindən, normativ və qanunvericilik aktlarından, dövrü mətbuatdan və xüsusi elmi ədəbiyyatlardan, dividendlərin miqdarı və gəlirliliyə dair məlumatlardan, birjaların kotirovkalarından, ekspertlərin rəylərindən, texniki vasitələr üçün pas-

portlardan, beynəlxalq informasiya şəbəkəsində verilən informasiyalardan və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

17.2. İnvestisiya fəaliyyətinin obyektləri, subyektləri və maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili

İnvestisiya-gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına və normativ sənədlərə görə belə vəsait və sərvətlər aşağıdakılardır:

- pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar;

- daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər);

- müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər;

- bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan, ancaq patentləşdirilməmiş texniki sənədləşdirmə, vərdiş və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu (nou-hau);

- torpaqdan, su və digər təbii ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqlardan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüququndan irəli gələn başqa əmlak hüquqları;

- başqa sərvətlər;

Bazar iqtisadiyyatında investisiya fəaliyyəti investorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərinin məcmusudur. İnvestisiya fəaliyyətini planlaşdırmaq, proqnozlaşdırmaq və təhlil etmək üçün bu fəaliyyətin növlərini, obyektlərini və subyektlərini, həmçinin, bu subyektlərin hüquq və vəzifələrini, habelə investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrini dəqiq bilmək lazımdır.

Qüvvədə olan Qanuna görə investisiya fəaliyyətinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, qeyri-dövlət müəssisə, idarə, təşkilat və qurumları tərəfindən həyata keçirilən özəl investisiya fəaliyyəti;

2. Dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları, habelə müəssisə, idarə və təşkilatları tərəfindən büdcələrin, büdcədən kənar fondların və özlərinə məxsus borc vəsaitinin hesabına həyata keçirilən dövlət investisiya fəaliyyəti;

3. Xarici vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən həyata keçirilən xarici investisiya fəaliyyəti;

4. Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin vətəndaşları, hüquqi şəxsləri və dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən birgə investisiya fəaliyyəti;

Qüvvədə olan Qanuna görə istehsalata və sosial sahəyə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün ölkənin təsərrüfat subyektlərində investisiya fəaliyyətinin ayrıca bir forması kimi innovasiya fəaliyyəti də həyata keçirilə bilər. İnnovasiya fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

a) uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi;

b) iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi;

c) texnika və texnologiyanın prinsipə yeni, qənaətcil növlərinin işlənilib hazırlanması, buraxılması, yayılması və tətbiqi.

«İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, «Yaradılması və istifadə edilməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilmiş sənəti-gigiyena, radiasiya, ekologiya, arxitektura və digər normaların tələblərinə uyğun gəlməyən, habelə vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və dövlətin qanunla müdafiə edilən hüquq və mənafelərini pozan obyektlərə investisiya qoyulması qadağandır».

Qüvvədə olan qanuna görə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində hər hansı əmlak, o cümlədən əsas fondlar və dövriyyə vəsaiti, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsullar, intellektual sərvətlər, digər mülkiyyət obyektləri, habelə əmlak hüquqları investisiya fəaliyyətinin, eyni zamanda, iqtisadi təhlilin obyektinə ola bilər.

İnvestisiya fəaliyyətini həyata keçirən, yaxud bu fəaliyyətdə iştirak edən Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin vətəndaşları, hüquqi şəxsləri, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə dövlətlər investisiya fəaliyyətinin subyektləri (investisiyaları və iştirakçıları) ola

bilər. İnvestorlar investisiya fəaliyyətində əmanətçi, kreditor və alıcı qismində çıxış edən, habelə investisiya fəaliyyətinin istənilən iştirakçısının funksiyalarını yerinə yetirə bilər.

İnvestisiya niyyətinin həyata keçirilməsini sifarişlərin icrası qismində və ya investorun tapşırığı əsasında təmin edən Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslər investisiya fəaliyyətinin iştirakçılarıdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin həcmi, miqyasları və effektivliyi maliyyələşmə mənbələrinin mövcudluğu və onların strukturundan bilavasitə asılıdır. Buna görə də, investisiya fəaliyyətinin təhlilində onların maliyyələşdirilməsi mənbələri və onlardan istifadə göstəriciləri tədqiq edilir. Ölkə iqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində investisiya fəaliyyəti aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilə bilər:

a) investorun özünün maddi və intellektual sərvətləri, maliyyə vəsaiti və təsərrüfatdaxili ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, əmanətləri, qəza və təbii fəlakət nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün sığorta orqanlarının ödənişləri və s.);

b) investorun borc-maliyyə vəsaiti (bank və büdcə kreditləri, istiqrazlar və digər vəsaitlər);

c) investorun cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti (əmək kollektivlərinin, vətəndaşların, hüquqi şəxslərin payları və digər haqları, səhmlərin satışından əldə edilən vəsait);

ç) büdcədən və büdcədən kənar fondlardan investisiya məqsədli təxsisatlar;

d) xarici investisiya;

e) müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların əvəzsiz və xeyriyyə haqları;

İnvestisiya fəaliyyəti haqqında qüvvədə olan qanuna görə ölkənin dövlət və qeyri-dövlət müəssisə idarə və təşkilatlarında zərurət yarandıqda investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə müvafiq investisiya fondları və digər təsisatları yaradıla bilər ki, bunlar da investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələri hesab olunur.

17.3. İnvestisiya fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili

İnvestisiya fəaliyyətini təhlil etmək üçün, ilk növbədə, onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Planlaşdırma və iqtisadi təhlil işlərində investisiya fəaliyyətini xarakterizə edən ümumi göstəricilər öyrənilir. İnvestisiya layihələrinin hazırlanması, investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması və təhlili işlərində investisiyaların ümumi həcmi və xalis investisiyaların həcmi göstəricilərdən istifadə edilir. Ümumi investisiya –hesabat dövründə həyata keçirilən bütün investisiyaların cəmi həcmi xarakterizə edir. Xalis investisiyaların həcmi investisiyaların ümumi həcmindən hesabat dövründə amortizasiya ayırmaları məbləğini çıxmaqla müəyyən edilir. İnvestisiya qoyuluşlarının effektivliyini təyin etmək məqsədilə bir neçə variantda hesablamalar aparılan zaman investisiyanın ümumi məbləğində xalis investisiya məbləğinin çox olması, habelə ümumi investisiya məbləğində xalis investisiya məbləğinin payının (xüsusi çəkisinin) yüksək olması mənfəətinin xeyli hissəsini investisiya fəaliyyətinə yönəldən müəssisənin iqtisadi potensialın yüksəlməsini xarakterizə edir. Xalis investisiyaya dair mənfi məbləğin olması müəssisənin iqtisadi potensialının azalmasını, özünün mənfəətinin və amortizasiya fondunun bir hissəsinin investisiyaya yönəldiyini göstərir. Xalis investisiya məbləğinin sıfıra bərabər olması investisiyalaşdırmanın ancaq amortizasiya ayırmaları hesabına həyata keçirildiyini və müəssisədə iqtisadi artımın, mənfəəti çəxaltmaq üçün iqtisadi bazanın olmamasını göstərir.

Sadalanan göstəricilər dəyər ifadəsində hesablanır. Uzunmüddətli investisiya qoyuluşları zamanı qiymətlər mütəmadi olaraq dəyişilir. Buna görə də, investisiya qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsini, investisiya qoyuluşları həcmələrinin dinamikasını dəqiq öyrənmək və qiymətləndirmək üçün təhlil zamanı qiymətlərin artması indekslərini hesaba almaq lazımdır.

Uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının təhlili və effektivliyinin qiymətləndirilməsi müvafiq maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi tələb olunan idarəetmə obyektinin müxtəlif tərəflərini xarakterizə edən digər göstəricilər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. İqtisadi təhlilin digər istiqamətlərində olduğu kimi, bir çox sosial-iqtisadi, maliyyə, texniki və ekoloji göstəriciləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) dəyər və

natural göstəricilər; 2) kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri; 3) həcm və udel göstəricilər;

İnvestisiya proqramının yerinə yetirilməsinə eyni vaxtda çoxlu sayda daxili və xarici, obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərdiyinə görə analitik tədqiqatlarda, xüsusilə də operativ təhlil işlərində parametrik, sosial-iqtisadi, maliyyə, marketinq və ekoloji göstəricilərdən kompleks şəkildə istifadə zəruridir.

Mühəndis-texniki layihələşdirmə, tikinti, obyektin (layihənin) istismara verilməsi və ya ləğv edilməsi mərhələsində maliyyələşdirmə proqramının, marketinq və istehsal planlarının (biznes-plan) vaxtında tənzimlənməsi üçün investisiyaların operativ və retrospektiv təhlili aparılır və əsas (nəzarət) göstəricilərdə nəzərə alınmamış kənarlaşmalar, «həlledici amil» təyin edilir. Belə təhlilin nəticələrinə istinad etməklə menecerlər layihənin həyata keçirilməsinin sonrakı gedişatını korrekt edir, investisiya siyasətində düzəlişlər aparır. Beləliklə, investisiya fəaliyyətinə vaxtında nəzarəti təmin etməklə yanaşı gələcək dövrlərdə gözlənilən itkilərin azaldılması üçün effektiv qərarlar qəbul etmək mümkün olur.

İnvestisiya fəaliyyətinin kompleks təhlilinin ardıcılığı ümumi göstəricilərin təhlilindən hissəvi göstəricilərin təhlilinə keçmək, yaxud hissəvi göstəricilərin təhlilindən sonra ümumi göstəriciləri araşdırmaq, əsas və hissəvi göstəricilərə təsir göstərən daxili və xarici amillərin təsirini kəmiyyət baxımından qiymətləndirmək, habelə tədqiqat işində təhlilin hansı növündən (qabaqcadan təhlil, perspektiv təhlil, retrospektiv təhlil) istifadənin zəruriliyi tədqiqatın qarşısına qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq analitik işləri icra edənlərin təşəbbüsü ilə təyin edilir.

Təhlil zamanı investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, yəni yeni obyektlərin tikilməsi, əsas vəsait obyektlərinin əldə edilməsi, qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları üzrə planların yerinə yetirilməsi və dinamikası öyrənilir. Eyni zamanda hər bir obyekt üzrə tikinti quraşdırma işlərinin investisiyalaşdırılması planının icrası araşdırılır. Bu zaman tikinti-quraşdırma işləri üzrə planın yerinə yetirilməsinə və ahəngdarlığına təsdiq edilmiş layihə – smeta sənədləşdirmələrin və maliyyələşdirmənin mövcudluğunun, habelə tikintinin əmək, material, digər resurslarla təmin olunmasının və digər amillərin təsiri hesablanılır.

Təhlil zamanı investisiya fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün tələb olunan əsas göstəricilərdən biri tikinti obyektlərinin işə salınması üzrə planın yerinə yetirilməsi öyrənilir. Çünki, tikintisinə əvvəllər başlanılmış obyektləri işə salmadan, yəni istismara verilmədən yeni obyektlərin tikintisinin təşkili investisiyalara yönəldilən vəsaitin çoxlu obyektlər arasında səpələnməsinə səbəb olur, tikinti müddətlərinin uzadılmasına, vəsaitin gəlir gətirməyən qurtarmamış obyektlərdə dondurulmasına, son nəticədə bütövlükdə investisiya fəaliyyətinin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Buna görə də, investisiya qoyuluşlarını xarakterizə edən ümumi və hissəvi göstəricilərin təhlili zamanı istismara verilməmiş, yaxud bir hissəsi istismara buraxılmış hər bir obyektin texniki hazırlıq səviyyəsi təyin edilir. Bunun üçün hər bir obyekt üzrə tikintinin başlanğıcından təhlil aparılan dövrədək faktiki yerinə yetirilmiş işlərin plan maya dəyəri ilə məbləğini 100-ə vurub obyektin plan dəyərində bölmək lazım gəlir. Obyektin texniki hazırlığına dair faktiki göstəricini plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla tikintinin aparılması müddətlərinin gözlənilməsi səviyyəsi öyrənilir, həm də işlərin görülməsi müddətlərinin gözlənilməməsinə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri təhlil edilir.

Bu və ya digər obyekt üzrə tikinti müddətlərinin gecikdirilməsi qurtarmamış tikintilər üzrə qalıqların artmasını göstərir ki, bu da investisiyaya yönəldilmiş kapitaldan səmərəsiz istifadəni sübut edir. Təhlil zamanı belə hallar aşkar edildikdə hesabat dövrü ərzində tikintisi qurtarmış obyektlərdə qurtarmamış işlər üzrə qalıqların artmasının səbəbləri öyrənilir, habelə ayrı-ayrı amillərin təsiri təyin edilir.

Tikinti təsərrüfat üsulu ilə aparılan halda tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilər təhlil edilir. Bu zaman hesabat dövrü ərzində görülmüş işlərin faktiki maya dəyəri həm bütövlükdə müəssisə, həm də ayrı-ayrı obyektlər üzrə smeta dəyəri göstəriciləri ilə tutuşdurulur, kənarlaşmalar təyin edilir, artıq xərclərə, yaxud qənaətə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsi hesablanılır və nəhayət maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

17.4. İnvestisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodları və təhlili

İnvestisiya layihələrinin əsas iştirakçıları sifarişçi, investorlar və investisiya layihəsinin rəhbəri və onun komandasıdır.

Sifarişçi bütövlükdə layihənin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün maraqlanan əsas tərəfdir. O, layihənin bütün iştirakçılarının fəaliyyətlərini kordinasiya edir və investisiya layihəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin təşəbbüskarı kimi hərəkət edir. Sifarişçi layihədə iştirak edənlərlə və onu icra edənlərlə danışıqlar aparır, layihə üzrə xərcləri və gəlirləri təhlil edir, faydalı maliyyələşdirmə mənbələrini axtarıb tapır, lazım gələn hallarda işə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada müqavilələr bağlamaqla etibarlı, potensial sponsorları, investorları layihənin həyata keçirilməsinə cəlb edir.

Investorlar investisiya layihəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün özlərinin maliyyə və digər vəsaitlərini sərf edən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Sifarişçinin özü də investor ola bilər.

İnvestisiya layihəsinin rəhbəri, onun komandası investisiya layihəsinin bütün mərhələlərini həyata keçirən və layihədə nəzərdə tutulan obyektə bütün işləri qurtarıb onu istismara qəbul edənədək planlaşdırma, təhlil və nəzarət işlərini yerinə yetirənlər hesab olunur. Onlar obyekt layihə gücü ilə işə salınana qədər sifarişçilər və investorlar tərəfindən həvalə edilmiş bütün funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün cavabdehdir.

İnvestisiya layihələrində iştirak edənlərin başlıca məqsədi əsas fəaliyyət ilə müqayisədə daha çox və daha tez mənfəət əldə etməkdir. Bu səbəbdən də iştirakçıların hamısı istehsal-istismar mərhələsinədək olan bütün dövr ərzində investisiya layihəsinin effektivliyini təhlil edir. İstehsal-istismar mərhələsi investisiya üzrə layihələşdirmənin son mərhələsidir və layihə istehsal gücünün təhvil verilməsini və sifarişçi tərəfindən qəbul edilməsini xarakterizə edir. Maliyyə, maddi və intellektual resursları məsrəfi müqabilində uzunmüddətli dövr ərzində mənfəət əldə etmək arzusunda olan investisiya layihəsi iştirakçıları üçün böyük riskdir. Buna görə də, layihə iştirakçıları investisiya layihələrinin effektivliyini mütəmadi olaraq təhlil edir.

İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində onların dəyərini, gəlirlərini və xərclərini hesablamaq investisiyaların planlaşdırılması və təhlilinin ümdə məsələsidir. İnvestisiya

layihələrinə kapital qoyuluşları, böyük məbləğlərdə maliyyə və digər resursların xərclənməsi, habelə uzunmüddət ərzində müəyyən həcmdə gəlirlərin formalaşdırılması ehtimalı mütəmadi olaraq təhlil edilir. İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən əldə olunan gəlirlərdən (G) çəkilən xərcləri (X) çıxmaqla layihə üzrə məsrəflərdən mütləq effekt (ME) hesablanır. Gəlirlərin məsrəflərə nisbəti layihənin effektivliyinin nisbi göstəricisidir. Nisbi effektivlik göstəricisi mütləq effektivlik göstəricisi ilə müqayisədə məsrəflərin effektivliyini daha dürüst xarakterizə edir.

İnvestisiya fəaliyyətinin kompleks təhlili investisiya layihəsinin hansı meyarla (yaxud meyarlarla) qiymətləndirilməsi, investor tərəfindən təklif olunan maliyyələşdirmə şərtləri ilə layihədə iştirak məsələsini, konkret layihəyə vəsait qoyulması bir neçə alternativ layihədən hansına üstünlük verilməsi, maşın və avadanlıqların təmiri, yaxud yeniləri ilə əvəz olunması, layihənin başa çatma müddəti, investisiya portfeli üçün layihənin seçilməsi və bu tipli digər suallara cavab verməlidir.

Beynəlxalq praktikada investisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin təhlilində bir çox metodlardan istifadə edilir. Bunlardan ən çox yayılmışları aşağıdakılardır:

- 1) Kapital qoyuluşlarının rentabelliyyətinin və ödənilməsi müddətlərinin hesablanması metodu;
- 2) Layihənin tətbiqi nəticəsində məsrəflərin azalmasının hesablanması metodu;
- 3)Çevrilmiş məsrəflərin təhlili metodu;
- 4)Xalis cari dəyərin hesablanması metodu;
- 5)Alınan mənfəətə görə müqayisə metodu;
- 6)Daxili rentabellik normasının hesablanması metodu.

Kapital qoyuluşlarının rentabelliyyətinin və ödənilməsi müddətlərinin hesablanması metodu çox sadədir və buna görə də, təcrübədə, xüsusilə də investisiya layihələrinin ekspress təhlilində daha çox istifadə olunur.

Bu metoddan istifadə olunduqda investisiya layihələrinin rentabelliyyətini, ödənilməsi müddətlərini sahə hesablamalar aparmaqla təyin etmək, normativ (smeta) göstəricilərlə tutuşdurmaqla kənarlaşmaları və onların səbəblərini öyrənmək, sərəfəli variantı seçmək mümkün olur.

Misal: Fərz edək ki, layihənin həyata keçirilməsinə dair planda cəmi 40 mln. man. məsrəflər (CM) və hər il 8 mln. man. xalis gəlir XG (ümumi gəlirdən faizlər və gəlirlər çıxıldıqdan sonra) əldə etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Bu layihə üzrə:

1) məsrəflərin rentabelliği:

$$R = XG : CM \times 100 = 8,0 \text{ mln.} : 40,0 \text{ mln.} \times 100 = 20\%;$$

2) investisiyaların ödənilməsi müddəti (ÖM):

$$\text{ÖM} = 40 \text{ mln.} : 8 \text{ mln.} = 5,0 \text{ il olur.}$$

Təcrübədə investisiya layihələrinin effektivliyinin təhlilində bir neçə variantda hesablamalar aparılır və kapital qoyuluşlarının hesablanılan rentabellik səviyyəsi normativ rentabellikdən yüksək olan variantlar içərisində ən sərfəlisinin qəbul edilməsi barədə qərar qəbul edilir.

Misal. Fərz edək ki, layihənin həyata keçirilməsinə məsrəflər 700 mln. manat təşkil edir və obyektin yeddi ildə gəlir gəlirməsi nəzərdə tutulmur. Bu halda məsrəflərin ödənilməsinə dair hesablama belə olur (cədvəl 17.1):

Cədvəl 17.1

HESABLAMA

<i>İLLƏR</i>	<i>Layihənin həyata keçirilməsinə cəmi məsrəflər</i>	<i>Gəlirlər (faiz və vergi ödəmələri çıxmaqla), milyon manat</i>	
		<i>birinci variant</i>	<i>ikinci variant</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
0	700 mln.	-	-
1		150	85
2		270	115
3		280	250
4		200	260
5		200	590
6		210	520
7		200	500
<i>Yekunu</i>		<i>1310</i>	<i>2320</i>

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi investisiya layihəsi üzrə məsrəflər birinci variantda 3 ildə (150+270+280=700 mln. man.), ikinci variantda isə daha gec, yəni dördüncü ildə (85+115+250+270=710 mln. man.) ödənilir. Deməli, ödənilmə səviyyəsinə görə birinci variant daha sərfəlidir. Lakin ikinci variant birinci

variantla müqayisədə $2320-1310=1010$ mln. man., yaxud 77,0% çox ($1010 \times 100 : 1310$) xalis gəlir verir.

Rentabellik səviyyəsinə dair göstərici hansı variantda layihənin effektiv olduğunu daha dəqiq göstərir:

Ümumi rentabellik:

Birinci variantda $1310-700:700=0,8714$, yaxud 87,14% olur.

İkinci variantda $2320-700:700=0,23143$, yaxud 231,43% olur.

Deməli, ikinci variant sahibkar üçün daha faydalıdır.

Bu metodla hesablama apardıqda istehsal edilən məhsulun maya dəyəri (MD_s) ilə, kapital qoyuluşları nəticəsində alınan layihə gücündən istifadədən sonra maya dəyəri (MD_s) arasındakı fərqi kapital qoyuluşları məsrəflərinə (KQM) bölməklə məsrəflərə qənaət (MQ) təyin edilir:

$$MQ = (MD_s - MD_s) : KQM$$

Bu formulada kapital qoyuluşlarına dair layihənin hazırlanmasında və sonrakı mərhələlərdə məhsulun əməktutumunun, materialtutumunun, habelə bütövlükdə məsrəftutumunun azaldılması əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Çevrilmiş məsrəflərin təhlili metodu. Təcrübədə, alınan effektin qiymətləndirilməsi üçün layihəyə investisiya edilmiş kapitalla ölçülən və kapital qoyuluşlarının effektivliyini xarakterizə edən nisbi göstəricilərdən istifadə edilir. Çevrilmiş məsrəflər üsulu belə metodlardan biridir. Bu metoddan istifadənin zərurililiyi ondan irəli gəlir ki, məhsulun maya dəyəri göstəricisi ancaq bir ilə aiddir, kapital qoyuluşları isə daha böyük dövr əhatə edir. Beləliklə, kapital qoyuluşları dövrünün uzunluğunu hesaba almaqla maya dəyərinə çevirmək lazım gəlir ki, onları cəmləmək mümkün olsun. Çevrilmiş məsrəflər metodu ayrı-ayrı istehsal sexlərində istehsal avadanlıqlarının modernləşdirilməsi, mütərəqqi istehsal texnologiyalarının tətbiqinin effektivliyinin hesablanılmasında daha çox istifadə edilir.

Kapital qoyuluşlarının istehsal olunan məhsulun illik maya dəyərinə çevrilməsi aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablanır:

$$CM_{il} = MD + (N\Theta \times KQ)$$

Burada: CM_{il} - il dövrünə çevrilmiş məsrəflərin həcmi;

MD - nəzərdə tutulan variantda məhsulun maya dəyəri;

$N\Theta$ - kapital qoyuluşlarının normativ effektivliyi əmsalı (bu əmsal fondveriminin, əməyin məhsuldarlığının və digər mikroiqtisadi göstəricilərin artımından asılı olaraq dəyişilə bilər).

KQ - kapital qoyuluşlarının həcmidir.

Bu formuladan istifadə etməklə həm maya dəyəri və həm də kapital qoyuluşu üzrə məsrəflərin effektivliyini təyin etmək üçün bir neçə variantda hesablamalar aparılır, çevrilmiş məsrəflər məbləği az olan variant sərfəli hesab olunur və texniki avadanlıqların modernləşdirilməsi planına daxil etmək üçün qərar qəbul edilir. Bunu misalla izah edək.

Misal. Firmanın meneceri hazır məhsul buraxılışı sexində konveyer xəttinin modernləşdirilməsinə kapital qoyuluşları barədə dörd variantda investisiya qoyuluşlarına dair sənədləşmələr təqdim etmişdir. Bunlar aşağıdakı analitik cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 17.2

Konveyer xəttinin modernləşdirilməsinə investisiya qoyuluşları

Göstərici	Variantlar			
	birinci	ikinci	üçüncü	dördüncü
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1.İstehsal edilən məhsulun maya dəyəri (MD), min manat	1275	1170	1380	1100
2.Kapital qoyuluşlarının həcmi (KQ), min manatla	2070	2370	1850	2400
3.Kapital qoyuluşlarının normativ effektivliyi əmsalı	0,25	0,25	0,25	0,25

Firmaya daha effektiv variantı seçmək üçün yuxarıda verilən formuladan istifadə etməklə çevrilmiş məsrəflərin həcmi hesablayaq:

Birinci variantda - $CM_{ij}=1275+(0,25 \times 2070)=1792,5$ min man.;

İkinci variantda $CM_{ij}=1170+(0,25 \times 2370)=1762,5$ min man.;

Üçüncü variantda $CM_{ij}=1380+(0,25 \times 1850)=1842,5$ min man.;

Dördüncü variantda $CM_{ij}=1100+(0,25 \times 2400)=1700$ min man.

Ayrı-ayrı variantlar üzrə çevrilmiş məsrəflərə dair hesablamalardan görüldüyü kimi, dördüncü variantda kapital qoyuluşlarının həcmi digər variantlarla müqayisədə daha çoxdur. Buna baxmayaraq bu variantda maya dəyərinə çevrilmiş məsrəflərin həcmi digərləri ilə müqayisədə xeyli azdır. Buna görə də, nisbətən yüksək səviyyədə kapital qoyuluşlarının tələb olunmasına baxmayaraq dördüncü variant firma üçün daha sərfəlidir və onun plana daxil edilməsi üçün qərar qəbul etmək olar.

Xalis dəyərin hesablanması metodu. Bazar münasibətləri dərinləşdikcə, investisiya qoyuluşlarının miqyasları artdıqca investisiya layihələrin effektivliyinin xalis cari dəyəri (XSD) formulasından istifadə etməklə təyin edilməsinə olan ehtiyac da artır.

Xalis cari dəyər (XSD) investisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən yaranan son maliyyə nəticəsi hesab olunan gələcək xalis gəlirlərlə (GXG) investisiyalara məsrəflər hesab olunan pul vəsaiti axını (PVA) arasındakı fərq kimi hesablanır.

$$XSD = GXG - PVA$$

Bu formuladan istifadə etməklə kapital qoyuluşlarının xalis cari dəyər göstəricisinə görə effektivliyi təyin olunan misalla izah edək:

Misal. Fərz edək ki, müəssisə 720 min man. investisiya məsrəfləri (XSD=720 min manat) tələb edən layihənin effektivliyini təyin etməlidir. Layihənin gəlir gətirdiyi dörd il ərzində onun istifadəsindən pul gəlirləri aşağıdakı kimi planlaşdırılmışdır: birinci ildə 95 min man., ikinci ildə 210 min man., üçüncü ildə 240 min man., dördüncü ildə 205 min man.; Sadə hesablamalardan görüldüyü kimi pul gəlirləri investisiya məsrəflərindən ((95+210+240+205)-720)=750-720) 30 min man. çoxdur. Lakin bunu dəqiq hesab edib idarəetmə qərarı qəbul etmək olmaz. Daha dürüst nəticə çıxarmaq üçün vaxt amili hesaba alınmaqla layihənin effektivliyini təyin etmək gərəkdir. Bunun üçün diskontlaşdırma əmsalı (bizim misalımızda 20%-dir) nəzərə alınmaqla hesablamalar aparılır (bax: cədvəl 17.3).

Cədvəl 17.3

Layihənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün hesablamalar

İllər	Pul vəsaiti xərcləri, min man.	Layihənin həyata keçirilməsindən pul gəlirləri, min man.	Diskontlaşdırma əmsalı (norma üzrə 20%)	Cari dəyəri, min man.
1	2	3	4	5
0	700,0	-	-	-
1	-	95,0	0,8333 (1:(1+0,20) ¹)	79,1635 (95×0,8333)
2	-	210,0	0,6944 (1:(1+0,20) ²)	145,824 (210×0,6944)
3	-	240,0	0,5784 (1:(1+0,20) ³)	138,816 (240×0,5784)
4	-	205,0	0,4822 (1:(1+0,20) ⁴)	98,851 205,0×0,4822
Yekunu	700,0	750,0		462,6545

Hesablamadan göründüyü kimi cari dəyərlə pul vəsaitinin daxil olması maliyyə vəsaiti məsrəfləri ilə müqayisədə xeyli azdır. Deməli, məsrəfləri ilə hesaba aldıqda cari xalis dəyəri (XSD) maliyyə məsrəflərindən $462,6545-700 = -237,3455$ min man. azdır. Buna görə də necer tərəfindən irəli sürülən bu layihəni icra etmək üçün qəbul olunmur.

Daxili rentabellik normasının hesablanması metodu. Qərb ölkələrində investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin təyin edilməsində bu metoddan geniş istifadə olunur. Bəzən bu üsul xalis cari dəyərin hesablanması metodunun davamı kimi qəbul edilir. Son nəticə (XCD) mütləq rəqəmlə ifadə olunan əvvəlki metoddan fərqli olaraq burada nisbi göstərici, yəni daxili rentabellik normasına görə investisiya layihəsinin effektivliyi diskontlaşdırma əmsalından istifadə etməklə hesablanır. Bu zaman investisiya layihəsinin həyata keçirilməsində son maliyyə nəticəsi hesab olunan gələcək pul gəlirləri (axını) məbləği (GPA) ilə, investisiya layihəsinə pul məsrəfləri (PVM) arasındakı fərq sifra bərabər götürülür.

$GPA-PVM=0$, deməli xalis cari dəyər (XCD) sifra bərabər olmalıdır.

İndi də əvvəlki misalda verilən məlumatlar üzrə daxili rentabellik normasının hesablanması metodundan istifadə etməklə layihənin effektivliyini təyin edək.

Bu layihə üzrə cəmi məsrəflər 700,0 min man., orta illik pul axını isə $((95,0+210,0+240,0+205,0):4) 187,5$ olur.

Dördillik annuitetlərin bir manatının cari dəyəri, yaxud hər il pul vəsaitinin bərabər səviyyədə daxil olması (PBSD) aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir:

$$PBSD \times (RN, 4 \text{ ildə}) = 1 : RN \times (1 + RN)^D$$

Burada: RN - rentabellik norması;

D - pulun daxil olması illərinin sayıdır (dörd il);

Bizim misalımızda layihənin həyata keçirilməsindən gələcək xalis pul axını (GPA) bu qədər olur:

$GPA = 187,5 \times PBSD (RN, 4 \text{ ildə})$, pul vəsaiti məsrəfləri (PVM) isə 700,0 min man.-dir.

Buradan da:

$$PBSD (RN, 4 \text{ ildə}) = 700,0 : 187,5$$

$$PBSD (RN, 4 \text{ ildə}) = 3,7333 \text{ olur.}$$

Deməli, PBSB (RN, 4 ildə) dördillik annuitetlərin bir manatının cari dəyəri 3,7333-ə bərabərdir və annuitetlər cədvəlində iki və üç rentabellik faizləri arasında olur. Bu cədvəldə bir manatın cari rentabelliği 2 faiz rentabellikdə 3,808-ə və 3 faiz rentabellikdə isə 3,717 göstərmişdir.

İkifaizli rentabelliklə normativ rentabellik arasındakı fərq (3,808-3,7333) 0,0747, iki faizli rentabelliklə 3 faizli rentabellik arasındakı fərq isə (3,808-3,717) 0,091 olur.

Deməli, həqiqi daxili rentabellik norması ($2\%+(0,0747:0,091)$) 2,82% olur.

Normativ rentabellik səviyyəsinin 20,0% olduğunu nəzərə alsaq, bu göstərici normativ göstəricidən (20,0%-2,82%) 17,18% aşağıdır.

Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, bu layihəni qəbul etmək və müəssisənin plan investisiya portfelinə daxil etmək düzgün sayılır.

Alınan mənfəətin həcminə görə müqayisə metodunu geniş şərh etməyə elə də ehtiyac duyulmur. Burada ancaq bir şərti qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə üzrə investisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən 4 il ərzində mənfəət alınır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiya zəruridir və ayrı-ayrı illərdə onun səviyyəsi də eyni olmur. Buna görə də, alınan mənfəətin həcminə görə müqayisə metodunu tətbiq etməzdən əvvəl illər üzrə mənfəət göstəricilərini inflyasiya səviyyəsi nəzərə alınmaqla təzədən hesablamaq, cəmləmək və nəhayət, korrektə edilmiş mənfəət məbləğinə görə investisiya layihəsinin effektivliyini təyin etmək lazımdır.

17.5. Real investisiyaların effektivliyinin retrospektiv qiymətləndirilməsi

Real investisiyaların effektivliyinin retrospektiv qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

- 1) investisiya qoyuluşlarının bir manatına əlavə məhsul buraxılışı;
- 2) investisiya qoyuluşlarının bir manatı hesabı ilə məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsi;
- 3) investisiya qoyuluşlarının bir manatı hesabı ilə əmək məsrəflərinin azalması;
- 4) investisiya qoyuluşlarının bir manatı hesabı ilə mənfəətin artımı;
- 5) investisiyaların ödənilməsi müddəti;

Bu göstəricilərdən heç biri ayrı-ayrılıqda investisiyaların effektivliyini tam xarakterizə etmir. Bütövlükdə müəssisə və ayrı-ayrı obyektlər üzrə investisiya qoyuluşlarının effektivliyini kompleks qiymətləndirmək üçün sadalanan göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsini, dinamikasını öyrənmək, habelə təsərrüfatlararası müqayisəli təhlil aparmaq tələb olunur.

İnvestisiya qoyuluşlarının bir manatına əlavə məhsul buraxılışı aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə təyin edilir:

$$E=(UM_1-UM_0):\Theta_i$$

Burada: E - investisiyaların effektivliyini;

UM₁ - əlavə investisiyaların nəticəsi olaraq məhsul buraxılışının həcmi;

UM₀ - əlavə investisiyalardan əvvəl məhsul buraxılışının həcmi;

Θ_i - əlavə investisiyaların məbləğini göstərir.

Real kapital qoyuluşlarını retrospektiv qiymətləndirmək üçün bu göstərici ilə yanaşı investisiya qoyuluşlarının bir manatı hesabı ilə məhsulun maya dəyərinin (E) aşağı düşməsinə də hesablamaq lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$E=Q_1(\dot{M}_0-\dot{M}_1):\Theta_i$$

Burada: Q₁ - əlavə investisiyalardan sonra məhsul istehsalının natural ifadədə illik həcmidir.

İnvestisiya qoyuluşları maya dəyərinin aşağı salınmasına (investisiya məbləğinin 1 manatına) müsbət təsir göstərməklə yanaşı əmək məsrəflərinə qənaəti təmin etməlidir. İnvestisiya qoyuluşlarının bir manatına düşən məhsul buraxılışına sərf olunan əmək məsrəflərinə qənaət aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablanır:

$$E=Q_1(\Theta M_0-\Theta M_1):\Theta \dot{M}$$

Burada: ΘM₀ - əlavə investisiya qoyuluşlarından əvvəl məhsul vahidinə sərf olunan əmək məsrəflərini;

ΘM₁-əlavə investisiyalardan sonra məhsul vahidinə əmək məsrəfləri göstərir.

Bu formulanın surətində verilən Q₁ (ΘM₀-ΘM₁)-in nəticəsini bir fəhlə hesabı ilə illik iş vaxtı fonduna (adam-gün, yaxud adam-saat hesabı ilə) bölməklə əlavə investisiya qoyuluşları hesabına fəhlələrin sayının nisbi ixtisara salınmasının mümkün miqdarı təyin edilir.

İnvestisiya qoyuluşlarının başlıca məqsədi əlavə məsrəflərin hər manatına daha çox mənfəət əldə etməkdir. Buna görə də, real investisiyaların effektivliyinin retrospektiv təhlilində yuxarıda sadalanan göstəricilərlə yanaşı investisiya qoyuluşlarının 1 manatına mənfəətin artımı təyin edilir. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$E=Q_1(M_1-M_0):\Theta i$$

Burada: M_1 - əlavə investisiya əlavə qoyuluşlarından sonra məhsul vahidinə düşən mənfəəti;

M_0 -əlavə investisiya qoyuluşlarından əvvəl məhsul vahidinə mənfəətin məbləğini ifadə edir.

Unutmaq olmaz ki, investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin yüksəldilməsi əsas və dövriyyə fondları arasında optimal nisbətləri təyin etməlidir. İnvestisiya qoyuluşlarının bir manatına mənfəətin çoxaldılması bütövlükdə müəssisə və ayrı-ayrı obyektlər üzrə qurtarmamış istehsal müddətlərinin azaldılması, işə salınan istehsal güclərinin dəyərinin aşağı salınması, onların layihə gücünə çatdırılması, maşın və avadanlıqların, digər texniki vasitələrin boşdayanmalarının azaldılmasını tələb edir.

XVIII FƏSİL. MÜƏSSISƏNİN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

18.1. Xarici iqtisadi fəaliyyət və onun idarə olunma prinsipləri

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ölkənin iqtisadi həyatında da bir sıra köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Xarici iqtisadi siyasətin demokratikləşdirilməsi və liberallaşdırılması hər bir sahibkara beynəlxalq iqtisadi əlaqələr qurmağa əlverişli şərait yaratmışdır. Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin ən mühüm növlərindən biri hesab olunur. Bazar münasibətlərinə keçid və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması firma, şirkət, idarə, müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərinə müstəqil qaydada idxal-ixrac əməliyyatları aparmağa, öz biznesini nəinki yaxın, həm də uzaq xaricdə yaymağa geniş imkanlar açır. Bir sözlə, müasir dövrdə xarici ticarət və iqtisadi əlaqələr üzrə dövlət inhisarı ləğv edilir və bu işlə xüsusi sahibkarlar (biznesmenlər) daha çox məşğul olmağa başlayır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra həyata keçirilən tədbirlər ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında əsaslı işlər aparıldığını göstərir. Respublikamız beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi dünyanın bütün ölkələri ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı fayda əsasında əlaqələr yaradılması üçün ciddi səy göstərir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin qarşılıqlı tənzimlənməsi üçün dövlətlərin çoxu ilə ikitərəfli və çöxtərəfli müqavilələr bağlanılır. Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin kompleks idarə olunması problemləri İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və Nazirlər Kabinetinin müvafiq strukturları tərəfindən həll edilir. Müasir dövrdə xarici ticarət, investisiya fəaliyyəti, vasitəçilik, patentlərlə iş, lisenziyaların alqı-satqısı, təkrar mal ixracı, əmtəə mübadiləsi, bəzi əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas növləri hesab olunur. Müəssisənin (firmanın) xarici ticarət fəaliyyətində idxal-ixrac əməliyyatları əsas yer tutur. İxrac əməliyyatları dedikdə, malların ölkə daxilindən çıxarılması və xarici ölkə alıcısına satılması başa düşülür. İdxal əməliyyatları malların xarici ölkə satıcılarından alınaraq ölkə daxilinə gətirilməsi anlamına gəlir.

Mövcud qaydaya görə xarici ticarət fəaliyyəti firma, müəssisə, şirkət və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Xarici ticarət fəaliyyəti ilə bilavasitə məşğul olmaq is-

təyən təsərrüfat subyektləri dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra xarici ticarət kontraktlarını (müqavilələrini) bağlamaq hüququna malik olur. Hər bir idxal-ixrac əməliyyatı aparan müəssisənin bank-valyuta hesabı açması vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Xarici ticarət fəaliyyəti, eləcə də firmalar (müəssisələr) arasındakı iqtisadi əlaqələr müəyyən olunmuş qaydalar çərçivəsində kontraktlar bağlanması ilə rəsmiyyətə salınır.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin mühüm növlərindən biri investisiya fəaliyyəti hesab olunur. Investisiya ölkədə iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrinə uzunmüddətli kapital qoyuluşu formasında sərf olunan vəsaitin (xərcin) cəminə deyilir. Ölkə iqtisadiyyatına uzunmüddətli kapital qoyuluşları sahibkar kapitalının ixracı, inhisarçıların xaricdə filial və müəssisələr yaratması, milli kapitalı cəlb etməklə qarışıq formada firmalar yaratması yolu ilə həyata keçirilir. Bazar münasibətləri şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin digər forması vasitəçilik fəaliyyəti sayılır. Vasitəçi firmaların iştirakı ilə ixracatçı və idxalatçılar iqtisadi əlaqələr yaradır, onların vasitəsilə kontraktlar bağlanılır və icra olunur. Patentlərlə iş ixtiraçıya öz ixtirasından istifadə etmək sahəsində müstəsna hüquq verən şəhadətnamə hesab olunur. İxtiraçıya ixtiraya görə patent almaq hüququ ölkənin patent qanunvericiliyi ilə nizamlanır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə lisenziya müəyyən malların xaricdən gətirilməsinə (idxal), xaricə aparılmasına (ixrac) və ya tranzit əməliyyatlarına icazə verən sənəd sayılır. Təkrar ixrac əməliyyatı Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan xarici mənşəli malların yenidən işlənmədən digər xarici ölkələrə ixrac əməliyyatlarını nəzərdə tutur. Təkrar ixrac əməliyyatları üzrə bağlanmış müqavilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Ticarət Departamentində qeydiyyatdan keçirilmək və gömrük orqanlarına bəyan edilmək şərti ilə icra olunur. Barter əməliyyatları xarici ticarət fəaliyyətinə qiyməti qoyulan malın dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı tarazlaşdırılmış əmtəə mübadiləsinə nəzərdə tutur. Əmtəələrə qiymət qoyulması mübadilənin ekvivalent olması məqsədini güdür. Praktikada əmtəə dövriyyəsinin ekvivalent olması dünya bazar qiymətləri əsasında (müqavilə qiymətləri) mal mübadiləsinə nəzərdə tutur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli təşkili və idarə olunması vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Zənnimizcə, bu problemin həlli Azərbaycan Respublikasının

həyata keçirdiyi xarici ticarət siyasətinin məzmun və xarakterindən funksional surətdə asılı olan amillərlə bağlı ola bilər. Çünki, dünya ölkələri arasında yaranan iqtisadi əlaqələr və əməkdaşlığın böyük hissəsi xarici ticarətin payına düşür. Məhz, buna görə də həm inkişaf etmiş və həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici ticarət fəaliyyətini, eləcə də milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarətin rolunu birmənalı şəkildə qəbul edir və onu səmərəli surətdə həyata keçirməyə çalışır.

Ölkə iqtisadiyyatı üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin mühüm elementi kimi xarici ticarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlər inkişaf etmiş ölkələrin xarici siyasət idarələri beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin, eləcə də xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində yaxından iştirak edir. ABŞ dövlət departamentinin «İqtisadiyyat və biznes işləri üzrə Bürosu», Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Xarici-iqtisadi Siyasət İdarəsi, Avropa İntegrasiya İdarəsi buna misal ola bilər. Bundan başqa, müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili və idarə olunması problemlərinin kompleks xarakteri, onların ümumi iqtisadi inkişafı ilə sıx bağlılığı bəzi ölkələrdə xüsusi təşkilatlararası qurumların yaranmasına səbəb olur. Xarici iqtisadi əlaqələrin idarə olunması üzrə dünya ölkələrinin təcrübəsi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəli təşkili müvafiq qurumların formalaşmasını nəzərdə tutur. Lakin bu heç də bütövlükdə xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət inhisarında olması anlamına gəlmir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, bazar iqtisadiyyatına keçid, stabil iqtisadi inkişaf tempinə nail olunması və dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya xarici iqtisadi fəaliyyət siyasətinin maksimum liberallaşdırılmasını zəruri edir. Ölkə praktikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi dövlət və beynəlxalq tənzimlənmə metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin operativ metodlarından ən mühümləri əmtəə və xidmətlərin lisenziyalaşdırılması, idxal və ixrac məhdudiyət qoyulması, gömrük rejiminin sərtləşdirilməsi, valyuta tənzimlənməsi və s. hesab olunur. Qeyd edilən bu tədbirlər ilkin maliyyə sənədlərinin formatına və məzmununa, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə xərclərin həcminə, maliyyə nəticələrinin formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm elementlərindən biri əmtəə, iş və xidmətlərin lisenziyalaşdırılması və onlara məhdudiyət qoyulması sayılır. Lisenziya idxal və ixrac əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün verilmiş

icazə mənasını daşıyır. Lisenziya konkret növ mal üçün verilir və bu zaman lisenziyaların növlərini bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlir. Daxili və xarici bazarlarda reallaşdırılan əmtəələrin qiymət fərqi, onların vahid maliyyə rıçaqları ilə gətirilmə proseduralarını dövlət tənzimləyə bilmir və buna görə də məhdudiyət (kvota) tətbiq edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə «kvota» termini aşağıdakı mənanı ifadə edir: «Kvota dedikdə, Azərbaycan Respublikasında müəyyən növ malın istehsal və istehlak balansından çıxarılmasından, habelə dünya bazarında həmin malın qiymət proqnozundan asılı olaraq dövlət tərəfindən onun idxal və ixrac həcmi məhdudlaşdırılması başa düşülür».

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm operativ metodlarından biri gömrük rejimi hesab olunur. Gömrük rejimi dedikdə, dövlət sərhəddini keçən əşyalara tətbiq edilən gömrük əməliyyatlarının məcmusu başa düşülür. İstənilən konkret ölkənin gömrük rejimi tariflərdən, əşyaların dövlət sərhəddindən buraxılma qaydasından və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə tədbirlərindən ibarət olur.

Azərbaycan Respublikasında gömrük nəzarətinin təşkili Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir və yuxarı dövlət orqanlarının qərarları ilə gömrük rejiminə dair hüquqi aktları hazırlayır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə olunmasında mal nomenklaturasından onun tənzimlənməsi məqsədi ilə istifadə olunur. Bunlara gömrük bəyannaməsinin rəsmiyyətə salınması prosesində, eləcə də beynəlxalq nəqliyyat qaimələrində və digər sənədlərdə rast gəlmək olar. Əmtəələrin mal nomenklaturasında onların bu və ya digər pozisiyaya düzgün aid edilməsi gömrük rüsumlarının məbləğinə və son nəticədə isə idxal-ixrac əməliyyatları üzrə məsrəflərin həcminə təsir göstərir.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm elementlərindən biri valyuta nizamlanması və valyuta nəzarəti hesab olunur. Bu gün ölkəmizdə valyuta tənzimlənməsini həyata keçirən orqan Mərkəzi Bank sayılır. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasında xarici valyutanın dövriyyə qaydasını müəyyən edir, valyuta əməliyyatlarını aparır, rezidentlər və qeyri-rezidentlərlə valyuta əməliyyatlarının aparılma qaydasını, valyuta əməliyyatlarının uçotunu, sənədləşdirilməsini və statistikasının vahid qaydasını müəyyənləşdirir.

Bundan başqa xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi prosesində beynəlxalq tənzimləmə qaydalarından da istifadə olunur. Beynəlxalq tənzimləmə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə stabil inkişafa şərait yaratmaq, ticarətdə diskriminasiyanı ləğv etmək məqsədilə tətbiq olunur və xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Belə bir beynəlxalq tənzimləmə sənədi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının «Malların beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında» konvensiyası praktikada geniş tətbiq olunur. Müasir dövrdə onun əsas məqsədi tərəflərin qarşılıqlı surətdə bir-birini başa düşməsini asanlaşdırmaq və beynəlxalq ticarəti genişləndirmək məqsədilə maneələrin aradan qaldırılması üçün vahid norma və normativlərin qəbul olunması hesab edilir. Bu konvensiya ancaq müxtəlif ölkələrdə yerləşən kommertiya müəssisələri arasında alqı-satqı aktı baş verən zaman tətbiq olunur. Aydındır ki, yuxarıda sadalanan tənzimləmə tədbirləri mühasibat uçotunun təşkilinə bilavasitə təsir göstərir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu müvafiq qanunlarla, tənzimləmə qaydaları ilə və ayrı-ayrı xarici ticarət əməliyyatlarının aparılma mexanizmi ilə tənzimlənir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, həmin qayda və qanunlar həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə işlənilib hazırlanır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi ölkə Prezidentinin fərmanları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin, nazirlik və idarələrin sərəncam və qərarları ilə nizamlanır. Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyət Azərbaycan Respublikası prezidentinin 16 yanvar 1996-cı il 481 sayılı «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında», 13 iyun 1995-ci il 1057 sayılı «Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında», 24 iyun 1997-ci il 609 sayılı «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» fərmanlarla, həmçinin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 noyabr 1995-ci il 247 sayılı «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» və ona edilmiş dəyişikliklər barədə 26 iyun 1996-cı il 77 sayılı qərarları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 26 sentyabr 1992-ci il 1092 sayılı «Xarici valyuta əməliyyatları aparmaq üçün banklara lisenziya verilməsi qaydası barədə sərəncam», «Malların beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında» Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konvensiyası və digər normativ sənədlərin müddəaları tətbiq olunmaqla tənzimlənir. Qeyd edilən sənədlərin müddəaları tətbiq olunmaqla tənzimlənir. Qeyd edilən sənədlərin müddəaları tətbiq olunmaqla tənzimlənir.

nədlərdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri göstərilir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin əsas və prioritet prinsiplərinə aşağıdakılar aid edilir: 1) ölkənin xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi xarici ticarət siyasətinin vahidliyi; 2) xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin və onun həyata keçirilməsi sisteminin vahidliyi; 3) ölkənin milli təhlükəsizliyi, siyasi, iqtisadi və hərbi maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə dövlətin vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün ixraca nəzarət siyasətinin vahidliyi; 4) Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinin vahidliyi; 5) xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin məqsəduyğunluğu; 6) xarici ticarət fəaliyyətində tərəflərin hüquq və maraqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsi; 7) xarici iqtisadi fəaliyyətə dövlətin və onun ayrı-ayrı orqanlarının əsaslandırılmamış müdaxiləsinin qadağan edilməsi; Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi metodlarına aşağıdakılar aiddir: 1) gömrük –taarif tənzimlənməsi; 2) idxal və ixracın miqdarca məhdudlaşdırılması; 3) ixrac nəzarəti; 4) idxal və ixrac üzərində dövlət inhisarı; 5) idxal malları üzərində nəzarət tədbirləri; 6) milli mənafeələr baxımından ixrac-idxala qadağa və məhdudiyətlər; 7) ölkəyə gətirilən mallar üzrə texniki, sanitariya, veterinar və ekoloji standart və tələblərin qoyulması; 8) gətirilən malların keyfiyyətinə nəzarət; 9) beynəlxalq iqtisadi sanksiyaların tətbiqi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

18.2. Müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya təminatı

Bazar münasibətləri və müxtəlif mülkiyyət formaları şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrə (firmalara, səhmdar cəmiyyətlərinə, konsernlərə və s.) dövlət qeydiyyatından keçdiyi andan xarici iqtisadi fəaliyyətlə müstəqil surətdə məşğul olmaq hüququ verilir. Məhz ona görə də həmin firmalar onların mülkiyyəti olan əmtəələrin (malların), iş və xidmətlərin idxal və icrasını həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, strateji məhsullar, respublika daxilində xüsusi ehtiyac olan əmtəələr dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada lisenziyalaşdırıldıqdan və patentləşdirildikdən sonra ixrac edilir. Əgər təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalının 30%-dən çoxu xarici investisiyadırsa, onda onlar öz məhsullarını lisenziya olmadan ixrac edə bilər. Bu za-

man idxal və ixrac üçün lisenziya alınarkən müqavilə qiymətləri də-rindən əsaslandırılır.

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və fir-malar digər xarici ölkə müəssisələri ilə işgüzar münasibətlərə qoşulur, idxal-ixrac əməliyyatlarını yerinə yetirir, müqavilə və kontraktlar bağlayır, büdcə və bank qarşısında öhdəliklərini həyata keçirir. Bu öhdəliklərin vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsinə nəzarət mexanizmi mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil vasitəsilə qurulur. Məhz bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: 1) idxal-ixrac mallarının qorunması və hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin həqiqiliyinin yoxlanılması; 2) ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin ye-rinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 3) müqavilə və kon-traktların yerinə yetirilməsinin təhlili və ona nəzarətin həyata keçiril-məsi; 4) birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 5) kooperasiyalaşmış əlaqələrin intensivliyinin hər-tərəfli araşdırılması və qiymətləndirilməsi; 6) ixrac əməliyyatlarını yerinə yetirərkən müəssisə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyinin təh-lili; 7) ticarət müqavilələri üzrə hesablaşmaların və valyuta əməliyyat-larının təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması; 8) idxal əməliyyat-ları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndiril-məsi; 9) idxal əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi prosesində müəssisə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyinin təhlili və həmin vəsaitdən istifadəyə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin hesablanması meto-dikasının işlənilib hazırlanması; 10) müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətindən alınan mənfəətin təhlili və qiymətləndirilməsi; 11) xarici iqtisadi əməliyyatların rentabelliyyətinin təhlili və rentabellik səviyyəsinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin hesablanması; 12) idxal və ixrac əməliyyatları üzrə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması; 13) müəssisənin təsərrüfat-maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf perspektivlə-rinin proqnozlaşdırılması. Göründüyü kimi, xarici iqtisadi əlaqələrə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq çoxlu sayda müəssisə və fir-maların qoşulması, onların bu sahədəki fəaliyyəti iqtisadi təhlilin mühüm obyektlərindən birinə çevrilir. Bu zaman aparılan iqtisadi təhlilin əsas məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymət-ləndirilməsi və istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxar-

rılmasından ibarət olur. Ona görə də bu istiqamətdə aparılan iqtisadi təhlil üç əsas problemin həllini təmin edir:

1) Dünya, ölkə, ərazi və ayrı-ayrı sahələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yerinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;

2) Müəssisənin, firmanın, səhmdar cəmiyyətinin, konsernin və digər subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

3) Müəssisənin struktur vahidlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci qrup problemin öyrənilməsi ilə məşğul olan iqtisadi təhlil nəzəri ədəbiyyatlarda sosial-iqtisadi təhlil adlanır. Bu cür iqtisadi təhlilin informasiya bazasını sosial-iqtisadi və beynəlxalq statistikanın məlumatları təşkil edir. İkinci və üçüncü qrup problemlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan iqtisadi təhlil tədris-metodiki vəsaitlərdə «təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili» adlanır ki, onun da informasiya bazası mühasibat, operativ-statistik uçot və firmanın (müəssisənin) illik (rüblük) hesabat formalarının (dərəcə olunan və statistik) məlumatları hesab olunur. Göründüyü kimi, «sosial-iqtisadi təhlil» və «təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili» idarəetmənin mühüm elementi kimi çıxış edir. Öz növbəsində, istənilən obyektin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi üç mərhələyə bölünür: 1) idarəedici orqan tərəfindən müqavilə, kontrakt və yaxud biznes-plan formasında qərarın qəbul edilməsi. Bu cür qərarın qəbul edilməsi aşağıdakı məsələlərin həllini nəzərdə tutur: a) aparılan (yerinə yetirilən) iqtisadi araşdırmaların məqsədinin müəyyən edilməsi; b) əsas məqsədə nail olmağın şərtləri və metodundan asılı olaraq idarəetmə qərarlarının müxtəlif variantlarının işlənilib hazırlanması; c) mövcud variantların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan resursların hesablanması; ç) qarşıya qoyulmuş məqsəd nöqtəyi-nəzərindən daha səmərəli idarəetmə qərarının seçilməsi. Elmi-cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün yuxarıda sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsi iqtisadi təhlilin müxtəlif metodları vasitəsilə həyata keçirilir; 2) idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi. Bu mərhələdə idarəedici orqan resurslardan səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarəti təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin metodlarından istifadə etməklə uçot və auditlə birlikdə üzvi surətdə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirir; 3) idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi; Sözügedən problemin həlli prosesində iqtisadi təhlilin ənənəvi (məntiqi), riyazi-iqtisadi və evristik üsullarından

istifadə olunur. Bu zaman yerinə yetirilmiş işlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması üçün baza rolunu oynayır.

Müasir dövrdə müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsində təhlilin bir sıra növlərindən və formalarından istifadə olunur. İqtisadi təhlilin həmin növləri və formaları müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilir. Ticarət müqavilələri və kontraktları üzrə analitik işlərin yerinə yetirilməsi vaxtından asılı olaraq iqtisadi təhlil aşağıdakı növlərə bölünür: 1) əvvəlcədən (proqnoz, perspektiv) iqtisadi təhlil; 2) cari (operativ) iqtisadi təhlil; 3) sonradan iqtisadi təhlil.

Proqnoz (perspektiv) iqtisadi təhlildən adətən idarəetmənin birinci mərhələsində xarici ticarət üzrə biznes-plan tərtib edilərkən istifadə olunur. Bu zaman aparılan təhlilin əsas məqsədi idxal və ixrac əməliyyatları üzrə tərtib olunan biznes-planın reallığını (əsaslılığını) yoxlamaqdan və xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyini hesablayıb qiymətləndirməkdən ibarət olur. Bununla əlaqədar olaraq əvvəlcədən (proqnoz) iqtisadi təhlil biznes-plan, əmtəə bazarlarının konyukturasının proqnozlaşdırılması, müxtəlif iqtisadi və xarici ticarət üzrə proqnozların tərtib edilməsi ilə birgə (üzvi surətdə) fəaliyyət göstərir.

Cari (operativ) iqtisadi təhlil xarici ticarət üzrə biznes-planın və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesində tətbiq olunur. Cari təhlil ixrac, idxal, malların (iş və xidmətlərin) satışı ilə əlaqədar proseslərin öyrənilməsinə və idxal-ixrac əməliyyatlarının gedişi zamanı həyata keçirilən tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə yönəldilir. Bu cür təhlilin əsas məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi prosesində operativ qərarların qəbul olunması üçün məlumatları hazırlamaqdan ibarət olur. Praktikada xarici iqtisadi fəaliyyətin öyrənilməsində istifadə olunan cari iqtisadi təhlil aşağıdakılar daxil edilir: 1) xarici ticarət kontraktlarının (müqavilələrinin) müxtəlif variantlarının şərtlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi; 2) idxal və ixrac qiymətlərinin, malgöndərmələrin növlərinin, hesablaşma və ödəmələrin formalarının müxtəlif amillərin təsirini nəzərə almaq şərti ilə əsaslandırılması;

Sonradan iqtisadi təhlil yerinə yetirilmiş işlərin nəticələrini (yekununu) qiymətləndirmək məqsədilə istifadə olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan sonradan təhlilin əsas

məqsədi firmanın (müəssisənin) müəyyən dövr ərzindəki fəaliyyətinin nəticələrinə qiymət verməkdən ibarət olur. Bu cür qiymətin verilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən (müsbət və ya mənfi) amillərin təsir dərəcəsinin hesablanılmasını, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin müəyyən olunmasını, itkilərin və səhvlərin səbəblərinin dəqiqləşdirilməsini, firmanın (müəssisənin) fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər proqramının işlənilməsinə hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Müəssisənin (firmanın) fəaliyyət istiqamətindən və əhatə dairəsindən asılı olaraq iqtisadi təhlil iki bloka bölünür: 1) kompleks iqtisadi təhlil; 2) qismən iqtisadi təhlil. Kompleks iqtisadi təhlil zamanı firmanın (müəssisənin) müəyyən dövr ərzində istehsal-kommersiya, maliyyə fəaliyyəti və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda öyrənilir. Firmanın (müəssisənin) fəaliyyətinin kompleks iqtisadi təhlilinin nəticələri illik hesabatla əlavə olunur.

Qismən iqtisadi təhlil müəssisənin (firmanın) fəaliyyətini xarakterizə edən ayrı-ayrı göstəricilərin öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Qismən iqtisadi təhlil müasir dövrdə aktual hesab edilən problemlərin öyrənilməsi zamanı tətbiq olunur. Konkret növ çeşiddə əmtəənin müəyyən bazarda və yaxud, eyni malın müxtəlif bazarlarda satışının səmərəliliyinin öyrənilməsi kimi problemlər buna misal ola bilər.

Firmanın (müəssisənin) xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili müxtəlif göstəricilərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Hər bir iqtisadi göstərici müəssisənin (firmanın) xarici əlaqələrinin müəyyən tərəfini əks etdirir. Lakin bütün göstəricilər qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olmaqla firmanın kommersiya-maliyyə fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən vahid parametrlər sistemini əmələ gətirir. Eyni zamanda, müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən bütün iqtisadi göstəricilər biznes-plan və hesabat göstəricilərinə bölünür. İqtisadi göstəricilər natural və dəyər ifadələrində, mütləq və nisbi, yaxud orta kəmiyyət formasında ola bilər. Məzmunundan asılı olaraq iqtisadi göstəricilər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə ayrılır. Kəmiyyət göstəriciləri xarici iqtisadi əlaqələrin həcmi, xarici ticarətdə baş verən kəmiyyət dəyişikliklərini əks etdirir. Kəmiyyət parametrlərinə faktiki və biznes-planda öz əksini tapan idxal və ixrac mallarının dəyər göstəriciləri aid edilə bilər. Keyfiyyət göstəricilərinə isə idxal-ixrac əməliyyatlarına cəlb edilmiş vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini

xarakterizə edən xüsusi göstəricilər aid edilir. Keyfiyyət göstəriciləri firmanın maliyyə fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətini əks etdirir. Kəmiyyət göstəricilərinə faktiki və biznes-planında verilən idxal və ixrac mallarının dəyər göstəriciləri aid edilə bilər. Keyfiyyət göstəricilərinə isə idxal-ixrac əməliyyatlarına cəlb edilmiş vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən xüsusi göstəricilər aid edilir. Keyfiyyət göstəriciləri firmanın maliyyə fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətini əks etdirir. Keyfiyyət göstəricilərinə aşağıdakılar aiddir: 1) idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi; 2) xarici iqtisadi əlaqələrə (fəaliyyətə) cəlb edilmiş vəsaitin dövr sürəti; 3) firmanın kreditlə təmin olunması və kreditdən istifadə parametrləri; 4) dövriyyə vəsaitinin hər manatına düşən idxal və ixrac malları;

Məlumdur ki, firmanın kommersiya-maliyyə fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti müxtəlif amillərin (sosial-iqtisadi, texniki-iqtisadi, istehsal-iqtisadi) təsiri nəticəsində dəyişir. Bu amillər firmanın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə müxtəlif dərəcədə və müxtəlif istiqamətdə (müsbət, yaxud mənfi) təsir göstərir. Ona görə də müxtəlif amillərin iqtisadi göstəricilərə təsiri müxtəlif olduğundan, onlar iqtisadi ədəbiyyatlarda əsas və ikinci dərəcəli faktorlara bölünür. Eyni zamanda həmin amillər bu və ya digər şəraitdə həm əsas və həm də ikinci dərəcəli ola bilər. Bu, hər şeydən əvvəl (konkret şəraitdə) həmin amillərin təsir dərəcəsi ilə bağlıdır. Məsələn, hesablama cihazları və mexanizmlərin ixracı zamanı nəqliyyat xərcləri bütün kommersiya xərclərinin az bir hissəsini təşkil edir və ona görə də onlar malların maya dəyərini formalaşdıran xərc elementləri arasında ikinci dərəcəli rol oynayır. Xammal və materialların ixracı zamanı isə nəqliyyat xərcləri maya dəyərini formalaşdıran birinci dərəcəli amilə çevrilir. Ona görə də təhlil prosesində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə həlledici təsir göstərən birinci dərəcəli amillər, ilk növbədə, öyrənilir və qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən hər bir amil özündə bir sıra ikinci dərəcəli amilləri birləşdirir. Konkret şəraitdən asılı olaraq həmin səbəblər birinci dərəcəli amillərə də çevrilə bilər. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatda amillər aşağıdakı kimi də təsnifləşdirilə bilər: 1) mürəkkəb amillər; 2) sadə amillər; İnkişaf etmiş ölkələrlə ticarətdə malın (iş və xidmətin) qiymətinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi mürəkkəb amilə misal ola bilər. Sadə amillərə

misal olaraq malın miqdarını göstərmək olar. Amilləri başqa cür də təsnifləşdirmək mümkündür.

Məlumdur ki, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinə təsir göstərən amillər qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olur. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində bu cür əlaqənin iki növü (forması) qeyd olunur: 1) funksional və yaxud tam əlaqə; 2) qismən və yaxud korrelyasiya əlaqəsi; Funksional (birbaşa) əlaqəyə misal olaraq əmtəənin qiyməti (miqdarı) ilə onun satışından yaranan gəlir arasındakı asılılığı göstərmək olar. Əmtəənin qiyməti və onun keyfiyyəti və yaxud, əmtəənin (iş və xidmətin) reklamına məsrəflərin məbləği ilə məhsul satışından yaranan gəlir arasındakı asılılıq ikinci növ əlaqəyə aiddir.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili zamanı, ilk növbədə, əsas amillər və onların arasında olan əlaqənin xarakteri öyrənilir. Bu zaman əsas amillərin ikinci dərəcəli amillərdən düzgün ayrılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində müəssisənin kommertiya və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən əsas amillərin təsiri hesablanır və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları aşkar olunur. Öz növbəsində, təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi və onların səfərbər olunması idxal-ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin dəqiq yerinə yetirilməsinə, maya dəyərinin aşağı salınmasına, qeyri-istehsal xərclərinin azaldılmasına, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin və dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinin yüksəldilməsinə, müəssisənin (firmanın, şirkətin və s.) maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1) İxrac, təkrar ixrac və idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

2) Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi prosesində vəsaitdən istifadənin təhlili;

3) Müəssisənin (firmanın) kommertiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin (mənfəət) təhlili və onun maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

4) Təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması, firmanın kommertiya və maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər proqramının işlənilib hazırlanması.

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili müxtəlif üsullarla yerinə yetirilir: 1) məntiqi, yaxud ənənəvi üsullar (müqayisə; detal-

laşdırma; ümumiləşdirmə); 2) statistik üsullar (indeks metodu; nisbi və orta kəmiyyətlər üsulu; qruplaşdırma); 3) riyazi üsullar (riyazi proqramlaşdırma; riyazi analiz və yaxud inteqral metodu; riyazi statistika və ehtimal nəzəriyyəsi; iqtisadi kibernetika); 4) evristik üsullar.

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin nəticələrinin sahibkar üçün səmərəliliyi onun düzgün təşkilindən və informasiya təminatının keyfiyyətindən xeyli asılıdır. Məhz bu baxımdan xarici iqtisadi əməliyyatların təhlilinin aşağıdakı ardıcılıqla aparılması məqsəduşgundur: 1) xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili; 2) xarici iqtisadi əlaqələrin dinamikasının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi; 3) idxal-ixrac əməliyyatlarını yerinə yetirərkən vəsaitdən istifadənin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 4) müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin təhlili; 5) xarici iqtisadi əlaqələrin rentabelliyyəsinin təhlili; 6) müəssisənin (firmanın) maliyyə vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

Müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili zamanı mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının məlumatlarından istifadə olunur. Bundan başqa təhlil işlərini daha da dərinləşdirmək məqsədilə operativ uçotun, biznes-planın və digər uçotdan kənar informasiya mənbələrinin məlumatlarından da istifadə oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi və onun təhlili yuxarıda sadalanan informasiya mənbələrinin keyfiyyətindən də xeyli dərəcədə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində analitik məlumatların reallığı və tamlığı mühasibat uçotunun keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Vergi islahatlarının aparılması və audit xidmətinin genişləndirilməsi mənfəətin uçotu və təhlilinin yüksək səviyyədə təşkilini tələb edir. Çünki, mənfəətin yaranması və istifadə edilməsi haqqında informasiyanın reallığı və düzgünlüyü vergi tutulan mənfəətin məbləğinə birbaşa təsir göstərir. Lakin, buna baxmayaraq mühasibat uçotu və iqtisadi təhlillə bağlı bəzi problemlər hələ də həll edilməmiş qalır. Belə ki, müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların uçotu mövcud hesablar planı əsasında aparılır və bu xarici investisiyalı müəssisələrdə təşkil olunan uçot sistemindən xeyli fərqlənir. Belə fərqlər, öz növbəsində, uçot məlumatlarının keyfiyyətini aşağı salır və iqtisadi təhlilin təşkilini xeyli çətinləşdirir.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili zamanı istifadə olunan informasiya mənbələrinə aşağıdakılar aiddir: 1) 1 saylı forma «Müəssisənin əsas istehsal fəaliyyəti haqqındakı balans»; 2) 5 saylı

forma «Balansa əlavə»; 3) 2 sayılı forma «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabat»; 4) biznes-planın məlumatları; 5) təsərrüfat əməliyyatlarının uçotu jurnallarının məlumatları; 6) auditor yoxlamasının materialları; 7) xarici investisiyalı müəssisələrdə tərtib olunan investisiya qoyuluşları haqqında hesabat formasının məlumatları; Qeyd olunan hesabat formalarından başqa iqtisadi təhlil zamanı ilkin uçot məlumatlarından və illik hesabatlara daxil olmayan statistik hesabat formalarının materiallarından da geniş istifadə olunur. Bu qəbildən olan uçot sənədlərinə aşağıdakılar aiddir: malgöndərənlərin hesabları; qaimə (mədaxil) orderləri; iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi haqqında aktlar; 20 sayılı «Əsas istehsalat» hesabının və onun subhesablarının məlumatları; 25 və 26 sayılı hesabların məlumatları; 43 sayılı «Kommersiya xərcləri» adlı hesabda və onun subhesablarında əks etdirilmiş əməliyyatlar; 44 sayılı «Tədavül xərcləri»; 41 sayılı «Əmtəələr» hesabı və onun subhesabları (41/1 «İxrac malları»; 41/2 «İdxal malları»), 60 sayılı «Malgöndərənlər və podratçılarla hesablaşmalar» (5 sub hesabı üzrə), 55 sayılı «Bankda olan sair hesablar» (2 subhesabı üzrə), 46 sayılı «Məhsul (iş və xidmətlər) satışı» (4 subhesabı üzrə), 62 sayılı «Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar» (4 subhesab üzrə), 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər», 52 sayılı «Valyuta hesabı» və 83 sayılı «Gələcək dövrlərin gəlirləri» adlı hesabların məlumatları. İqtisadi təhlil zamanı 8 sayılı, 3sayılı, 6 sayılı, 7 sayılı və s. jurnal-orderlərin və 15, 16 sayılı cədvəllərin məlumatları mühüm rol oynayır.

18.3. İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili

İxrac əməliyyatlarının təhlili zamanı öhdəliklərin fiziki həcm və dəyər ifadəsində yerinə yetirilməsi səviyyəsi müəyyən olunur. Bundan başqa təhlil prosesində ixrac edilən əmtəələrin (iş və xidmətlərin) kəmiyyəti, keyfiyyəti və onların göndərilmə müddətləri nəzərə alınmaqla biznes-planın yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində həmin göstəricilərə təsir edən amillər təsnifləşdirilir, onların təsir dərəcəsi hesablanılır və ayrı-ayrı əmtəə qrupları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi səbəbləri araşdırılır. İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla həyata

keçirilir: 1) ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin ayrı-ayrı əmtəələr (iş və xidmətlər) və əmtəə qrupları üzrə yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 2) firma (müəssisə, şirkət, səhmdar cəmiyyəti və s.) üzrə təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi; Qeyd etmək lazımdır ki, işlənmiş analitik informasiyanın sintez olunması yuxarıda göstərilən ardıcılığın əksi istiqamətində yerinə yetirilir. İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili prosesində operativ uçot və hesabat məlumatlarından istifadə olunur.

Cədvəl 18.1

İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Məhsulun növləri	Ölçü vahidi	2009-cu il üçün qəbul olunmuş öhdəliklər			2009-cu il üçün hesabat üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi		
		sayı	bir vahidin qiyməti, man.	ümumi dəyəri, min man.	sayı	bir vahidin qiyməti, man.	ümumi dəyəri, min man.
1.Çinar-7M	min ədəd	60	810	48600	60	850	51000
2.Çinar-3	min ədəd	15	730	10950	5	700	3500
3.Çinar-7MS	min ədəd	5	830	4150	5	890	4450
Yekunu	min ədəd	-	-	63700	-	-	58950

Məlumdur ki, iqtisadi təhlil prosesində həm ümumilikdə və həm də ayrı-ayrı əmtəələr (iş və xidmətlər) üzrə öhdəliklərin fiziki həcm və dəyər ifadəsində yerinə yetirilməsi səviyyəsi öyrənilir və qiymətləndirilir. Yekun göstərici üzrə öhdəliklərin dəyər ifadəsində yerinə yetirilməsi aşağıdakı formula üzrə hesablanılır:

$$J_{pq} = \frac{\sum p_f \times q_f}{\sum p_0 q_0}$$

Burada: p_f və q_f – əmtəələrin faktiki miqdarını və faktiki qiymətini, p_0 və q_0 isə həmin əmtəələrin bazis sayını və qiymətini göstərir. İcmal (yekun) göstərici üçün fiziki həcm ifadəsində əmtəələrin ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi faizi isə aşağıdakı formula vasitəsilə müəyyən olunur:

$$J_q = \frac{\sum q_f \times p_n}{\sum q_n \times p_n}$$

Burada: $\sum q_n p_n$ -ixrac edilmiş əmtəələrin (iş və xidmətlərin) bazis dəyərini, $\sum q_f p_n$ - isə hesabat üzrə ixracın dəyərini (bazis qiymətləri ilə) göstərir. İndi isə təhlil işi apardığımız müəssisənin ixrac əməliyyatlarına dair müvafiq məlumatlarından istifadə etməklə yuxarıda qeyd etdiyimiz göstəriciləri hesablayaq:

1. Dəyər ifadəsində əmtəələrin ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə ye-

$$\text{tirilməsi: } \frac{58950 \times 100}{63700} = 92,5\%$$

2. Fiziki həcm ifadəsində əmtəələrin ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə

$$\text{yetirilməsi: } \frac{(60 \times 810 + 5 \times 730 + 5 \times 830) \times 100}{60 \times 810 + 15 \times 730 + 5 \times 830} = \frac{56400 \times 100}{63700} = 88,5\%$$

Dəyər ifadəsində əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixracı üzrə öhdəliklərin 7,5%(100-92,5) və ya 4750 min manat (63700-58950) məbləğində kəsirlə yerinə yetirilməsi iki amilin təsiri nəticəsində baş vermişdir: 1) qiymətin dəyişməsi; 2) fiziki həcmnin dəyişməsi. Sadalanan amillərin ixrac üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə təsiri iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə və yaxud inteqral metodu vasitəsilə hesablanılır və qiymətləndirilir.

Zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar:

1-ci hesablama $60 \times 810 + 15 \times 730 + 5 \times 830 = 63700$ min manat;

2-ci hesablama $60 \times 850 + 5 \times 700 + 5 \times 890 = 58950$ min manat;

3-cü hesablama $60 \times 850 + 5 \times 700 + 5 \times 890 = 58950$ min manat;

Hesablamaları bu qayda ilə apardıqdan sonra yuxarıda sadalanan amillərin təsirini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

1. İxracın fiziki həcmnin dəyişilməsinin təsiri:

$$56400 - 63700 = -7300 \text{ min manat};$$

2. Qiymətlərin dəyişilməsinin təsiri:

$$58950 - 56400 = +2550 \text{ min manat}.$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri mənfi 4750 min manat (-7300+2550) olacaqdır.

Bazarın konyukturası müntəzəm dəyişdiyi indiki şəraitdə qiymət amili əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə həlledici təsir göstərir. Məlumdur ki, ixrac qiymətlərinin səviyyəsi aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) əmək məhsuldarlığının də-

yişməsi; 2) əmtəə bazarında tələb və təklifin nisbətinin dəyişməsi; 3) valyuta kursunun dəyişməsi; 4) əmtəələrin reallaşdırılması üçün bazarın düzgün seçilməsi və bazarın konyukturasının dəyişməsi; Təhlil işi apardığımız müəssisədə isə «fiziki həcm» amili ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə 7300 min manat məbləğində mənfəət təsir göstərmişdir. Bu isə aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər: 1) rəqabətin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən bir ölkədə əmtəələrin satışının azalması; 2) valyuta məhdudiyətləri və əmtəələrin keyfiyyətinin standartlara uyğun gəlməməsi; 3) əmtəələrin yüklənməsi və yola salınması ilə əlaqədar gecikmələr. İqtisadi təhlil prosesində amillər bu qayda ilə təsnifləşdirildikdən sonra onların təsiri hesablanılmalı və qiymətləndirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ticarət müqavilələri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili kontraktlar üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili ilə sıx surətdə əlaqələndirilir. Bu istiqamətdə təhlil işi aparmaq üçün operativ uçot məlumatlarından daha çox istifadə edilir. Təhlilin metodikası aşağıdakı ardıcılıqla işlənib hazırlanır: 1) kontraktlar və müqavilələr üzrə göndəriləcək malların (iş və xidmətlərin) dəyər ifadəsində həcmnin müəyyən edilməsi və onların təhlili; 2) kontraktlar üzrə məbləğ ifadəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili; 3) ayrı-ayrı müqavilələrin (kontraktların) yerinə yetirilməməsi səbəblərinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi. İqtisadi təhlil prosesində üçüncü mərhələyə xüsusi diqqət yetirilir və əmtəələrin (iş və xidmətlərin) göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi səbəbləri dərindən araşdırılır. Bu zaman müəssisə də əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixraca göndərilməsindəki gecikmə hallarını müəyyən etmək üçün xüsusi əmsalın (P) hesablanması məqsəduyğun sayılır. Həmin əmsal aşağıdakı formula üzrə hesablanılır və qiymətləndirilir:

$$\Theta_g = \frac{\sum K_n \times 100}{\sum K_H}$$

Burada: $\sum K_n$ -il ərzində (keçən il) vaxtı keçmiş kontraktların məbləğini, $\sum K_H$ -isə hesabat ilində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş kontraktların dəyərini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə firmaların (müəssisələrin) xarici iqtisadi fəaliyyətində kommersiya kreditindən istifadə et-

məklə əmtəələrin (iş və xidmətlərin) satışı praktikası geniş yayılmışdır. Bu istiqamətdə iqtisadi təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə olunur: 1) əmtəələrin ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi haqqında operativ hesabat; 2) xarici debitor və kreditor borclarının vəziyyəti haqqında daxili mühasibat hesabatı; 3) kontraktlar və müqavilələr; 4) biznes-planın məlumatları; Təhlil işi aşağıdakı göstəricilər üzrə aparılır: 1) bütövlükdə, eləcə də ayrı-ayrı ölkələr və əmtəələr üzrə kreditin orta müddəti; 2) müəssisənin (firmanın) ümumi ixrac əməliyyatlarının tərkibində kommersioniya kreditindən istifadə etməklə həyata keçirilən ixrac əməliyyatlarının xüsusi çəkisi; 3) kommersioniya kreditinin məbləği. Kreditin orta müddəti göstəricisi hesabı orta kəmiyyətin çəkili düsturu vasitəsilə müəyyən olunur. Bu qayda ilə kreditin ayrı-ayrı ölkələr və əmtəələr (iş və xidmətlər) üzrə orta müddəti hesablanır. Göstərilən ardıcılıqla təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması zəruridir.

Cədvəl 18.2

Kreditin orta müddətinin müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi

<i>Kreditin hissələri (K), min dol.</i>	<i>Kreditin qaytarılma müddəti, (t)</i>	<i>Kreditdən istifadənin həcmi, min dol. (KÇt)</i>
200	1 ildən sonra	200
200	2 ildən sonra	400
200	3 ildən sonra	600
600		1200

Onda kommersioniya kreditinin orta müddəti (t) 2 ilə bərabər (1200:600) olacaqdır.

İxrac edilən malların keyfiyyəti sifarişlərin texniki şərtlərinə uyğun gəlməlidir. Əks halda xarici alıcılar iddia qaldıra bilər və bu da, öz növbəsində məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə mənfi təsir göstərir. İxrac edilmiş malların keyfiyyəti aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur: 1) xarici firmalardan (alıcılardan) daxil olmuş iddiaların xüsusi çəkisi; 2) keyfiyyətin aşağı olması səbəbindən ixracçı dayandırılmış əmtəələrin dəyər ifadəsində həcmi; 3) ixraca göndərilən bütün əmtəələrin tərkibində keyfiyyəti standartlara uyğun gəlməyən əmtəələrin (iş və xidmətlərin) xüsusi çəkisi; Sadalanan göstəricilərdən başqa iqtisadi təhlil prosesində ixrac edilmiş əmtəələrin (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı kimi faiz ifadəsində «ödənilmiş iddiaların ixrac

edilmiş bütün əmtəələrin dəyərinə nisbəti» göstəricisindən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu göstəricilər əsasında təhlil işi aparmaq üçün mühasibat uçotu və hesabatlarının məlumatlarından istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil prosesində iddiaların ümumi dinamikasını öyrənilməklə yanaşı, onların ayrı-ayrı tərkib elementləri də diqqətlə araşdırılır. Təhlil zamanı hesabat dövrünün məlumatlarını ötən ilin məlumatları ilə müqayisə etməklə kifayətlənmək məqsədəuyğun sayılmır və hesablamağa bir neçə ilin məlumatları daxil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmtəələrin rəqabət qabiliyyəti bir sıra texniki-iqtisadi amillərdən asılıdır: 1) məhsulun keyfiyyəti və maya dəyəri; 2) ticarətin formaları və metodları; 3) qiymət amili; 4) müqavilələr və kontraktlar üzrə məhsul göndərilməsinin şərtləri və müddəti; 5) xarici alıcılarla aparılan hesablaşmaların formaları və növləri; 6) reklamın səmərəliliyi; İqtisadi təhlil prosesində maşın və avadanlıqların rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi digər əmtəələrə (iş və xidmətlərə) nisbətən xeyli çətindir. Maşın və avadanlıqların rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sisteminə aşağıdakılar aiddir: 1) keyfiyyət; 2) məhsuldarlıq və universallıq; 3) modellərin standartlaşdırılması və eyniləşdirilməsi; 4) maşın və avadanlıqların istismar müddəti;

İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlilinin növbəti mərhələsində satılmış malların kəmiyyət strukturunun (quruluşunun) və onların orta qiymətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmtəələrin kəmiyyət strukturu aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$J_{struktur} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_1 \times \bar{p}_0}$$

Burada: q_1 -cari ildə əmtəələrin miqdarını; p_0 -bu əmtəələrin bazis qiymətlərini; \bar{p}_0 -isə bazis dövründə əmtəələrin orta qiymətini göstərir. Orta qiymət isə aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$\bar{p}_0 = \frac{\sum p_0 q_0}{\sum q_0}$$

Əgər quruluş (struktur) indeksinin qiyməti vahiddən böyükdürsə, bu onu göstərir ki, əmtəə qrupunun tərkibində bahalı əmtəə-

lərin xüsusi çəkisi yüksəlmişdir. Əks halda isə quruluş indeksinin qiyməti vahiddən kiçik olacaqdır. Göstərilən istiqamətdə təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək daha məqsəduyğun sayıla bilər.

Cədvəl 18.3
Satılmış əmtəələrin kəmiyyətinin və strukturunun təhlili

2007-ci ildə				2008-ci ildə		
məhsulun növləri	miqdarı, min ədədlə	1 vahidin qiyməti, man.	məbləğ, min man.	miqdarı, min ədədlə	1 vahidin qiyməti, man	məbləğ, min man.
1.Çinar-7M	50	540	27000	60	850	51000
2.Çinar-3	20	490	9800	5	700	3500
3.Çinar-7MS	15	570	8550	5	890	4450
Yekunu	85	-	45350	70	-	58950

Cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə həmin qrup əmtəələr üzrə ixracın inkişaf meylini və ona təsir edən amillərin təsir dərəcəsinə hesablamaq nəzəri və praktiki cəhətdən çətinlik törətmir:

I hesablama: mallar ixracı üzrə ümumi kənarlaşma (əvvəlki ilə nisbətən):

$$58950-45350=+13600 \text{ min manat};$$

II hesablama: qiymətlərin dəyişilməsinin təsiri:

$$(60 \times 850 + 5 \times 700 + 5 \times 890) - (60 \times 540 + 5 \times 490 + 5 \times 570) = 58950 - 37700 = +21250 \text{ min manat};$$

III hesablama: mallar satışının fiziki həcmə dəyişməsinin təsiri:

$$(60 \times 540 + 5 \times 490 + 5 \times 570) - (5 \times 540 + 20 \times 490 + 15 \times 570) = 37700 - 54350 = -7650 \text{ min manat};$$

IV hesablama: miqdarın dəyişməsinin təsiri:

a) bir vahidin orta qiyməti: $45350:85=533,5$ min manat;

b) $70 \times 533,5 - 85 \times 533,5 = 37345 - 45348 = -8003$ min manat;

V hesablama: quruluşun dəyişməsinin təsiri:

$$(60 \times 540 + 5 \times 490 + 5 \times 570) - (70 \times 533,5) = 37700 - 37345 = +355 \text{ min manat}.$$

Əgər quruluş və miqdar amillərinin təsirini toplasaq, onda fiziki həcmə dəyişməsinin təsiri alınar: $-8003 + 355 = -7650$ min manat.

Beləliklə, təhlil etdiyimiz əmtəə qrupu üzrə ixracın dəyəri il ərzində 13600 min manat artmışdır ki, bu da, öz növbəsində, aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1.İxracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsinin təsiri +355 min manat;

2.İxrac edilmiş əmtəələrin ümumi həcmnin dəyişməsinin təsiri - 8000 min manat;

3.İxrac qiymətlərinin yüksəlməsinin təsiri +21250 min manat.

Aparılmış hesablamaların düzgünlüyünü balans metodu vasitəsilə yoxlamaq olar:

$$58950-45350=+13600=+355-8000+21250$$

Bağlanmış müqavilələrin və kontraktların vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də xarici iqtisadi fəaliyyətin bu sahəsi ayrıca təhlil olunur və müqavilələrin (kontraktların) yerinə yetirilməsi səviyyəsi qiymətləndirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə bu göstəricinin rolunun artması ilə əlaqədar olaraq iqtisadi təhlilin metodikasının daha da təkmilləşdirilməsinə və kommersiya hesabının tələblərinə uyğun şəkildə qurulmasına obyektiv zərurət yaranır.

Məlumdur ki, beynəlxalq praktikada müqavilələr (kontraktlar) mühüm növ yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar göndərilməsi, yeni texnologiyaların mübadiləsi, NOU-XAU, patentlərin alınması və satılması üzrə bağlanılır. Ona görə də müqavilələrin və kontraktların yerinə yetirilməsinin təhlili metodikası həmin elementlər üzrə işlənib hazırlanır və həmin göstəricilərin səviyyəsinə təsir edən amilləri və onların təsir dərəcəsi hesablanılıb qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kooperasiyalaşdırılmış göndərmələr dedikdə, xarici firmalar üçün yarımfabrikatların və komplektləşdirici məmulatların göndərilməsi və eləcə də xarici firmalardan və səhmdar cəmiyyətlərindən kooperasiya qaydasında yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar əldə olunması nəzərdə tutulur. Kooperasiya qaydasında göndərmələr müəyyən əlaqələrə və ortaqlıq birliyinə daxil olan ölkələrin müəssisələri arasında həyata keçirilir. Kooperasiya qaydasında göndərmələr üzrə müqavilələrin (kontraktların) yerinə yetirilməsi mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Kooperasiya qaydasında məmulatların göndərilməsinin xüsusi çəkisinin daim artması firmaları (səhmdar cəmiyyətlərini, konsernləri və s.) ikinci dərəcəli

əhəmiyyət kəsb edən məhsullar buraxılışından azad edir. Onların əsas gücünü firmanın profilinə uyğun məhsul istehsal edilməsinə yönəldir ki, bu da, öz növbəsində, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına əlverişli şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal prosesinin satın alınmış komplektləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatlarla təmin olunması beynəlxalq ixtisaslaşmanın genişlənməsi və istehsalın xammal mənbələrinə yaxınlaşması ilə əlaqədardır. Hazırda sənayenin texniki-tərəqqini təmin edən əsas və qabaqcıl sahələrində istehlak olunan satın alınmış yarımfabrikatların və komplektləşdirici məmulatların xüsusi çəkisi istehsal məsrəflərinin 70-80%-ni təşkil edir.

İqtisadi islahatların aparıldığı və sosial yönümlü bazar münasibətlərinin formalaşdığı indiki şəraitdə beynəlxalq ixtisaslaşmanın və kooperasiya qaydasında məmulat göndərmələrin inkişafının mühüm əhəmiyyəti vardır. Lakin buna baxmayaraq əksər ölkələrdə hələ də belə yarımfabrikatların və məmulatlar istehsalının xüsusi çəkisi çox aşağıdır və günün tələblərinə cavab vermir. Bu işə idxal-ixrac əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi və inkişafında ciddi nöqsan kimi qiymətləndirilməlidir.

Kooperasiya qaydasında məmulatlar göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili, əsasən, iki istiqamətdə aparılır: 1) firmanın (səhmdar cəmiyyətinin, konsernin və s.) özünün kooperasiya qaydasında məmulat və komplektləşdirici hissələrlə təmin olunması səviyyəsinin təhlili; 2) sifarişlər nəzərə alınmaqla kooperasiya qaydasında göndərmələr üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili. İqtisadi təhlilin sonrakı mərhələsində beynəlxalq sahələrarası, sahələrdaxili və istehsaldaxili kooperasiya qaydasında göndərmələrin həcmi arasındakı nisbət təhlil olunur. Bu zaman kooperasiya qaydasında göndərmələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə qiymət biznes-planının yerinə yetirilməsi səviyyəsi ilə deyil, yola salınmış məhsulun həcminə görə verilir. Ona görə də müəssisə (firma) məhsul istehsalı üzrə biznes-planının yerinə yetirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, onun yola salınması üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə də maraqlı olur və məsuliyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq miqyasda kooperasiya qaydasında məmulatlar istehsalı və onların göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə dair hazırda sistemli mühasibat uçotu aparılmır. Buna görə də kooperasiya qaydasında məmulatlar istehsalı və

göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və ona nəzarət operativ uçotun məlumatlarına əsasən həyata keçirilir.

Əsasını xarici investisiyalı müəssisələr və firmalar təşkil edən milli müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf strategiyasının öyrənilməsi prosesində ayrı-ayrı iştirakçının bu inkişafa qoyduğu vəsaitin xüsusi çəkisi geniş təhlil edilir və qiymətləndirilir. Belə təhlilin aparılmasında aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$K_{\text{int}} = \frac{\sum_{i=1}^n VP \times 100}{\sum_{i=1}^n PR_i}$$

Burada, $\sum_{i=1}^n VP$ -milli müəssisələr arasında qarşılıqlı razılaşma yolu ilə müəyyən olunan və manata çevrilməklə göndərilən kompleksləşdirici məmulatların və yarımfabrikatların dəyərini, $\sum_{i=1}^n PR_i$ -təhlil edilən dövrdə xarici investisiyalı müəssisələrin öz istehsalı olan cəmi satılmış məhsulun dəyərini (manata çevrilməklə), i -isə kooperasiya qaydasında məhsul istehsalı həyata keçirilən müqavilənin və kontraktın nömrəsini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses iştirakçıların qarşılıqlı surətdə faktiki olaraq qoyduğu vəsaitin xüsusi çəkisinin dinamika üzrə dəyişməsi indeksinə (P_{int}) əsasən öyrənilir:

$$P_{\text{int}} = \frac{K_{\text{int}1}}{K_{\text{int}0}}$$

Burada, $K_{\text{int}1}$ -hesabat dövründə qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarının xüsusi çəkisini, $K_{\text{int}0}$ isə bazis dövründə qarşılıqlı mal göndərmələrin xüsusi çəkisini göstərir.

Milli müəssisələrdə qarşılıqlı mal göndərmələrin xüsusi çəkisi onların inteqrasiya səviyyəsini (dərəcəsini) xarakterizə edir. Müasir şəraitdə firmaların inteqrasiya səviyyəsinin meyarı cəmi satılmış məhsulun həcmi (daxili və xarici bazarda) hesab olunur. Təhlil zamanı canlı və əşyalaşmış əmək məsrəfləri araşdırılır. Burada, eyni zamanda, müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan qarşılıqlı daxili göndərmənin dəyərinin kooperasiya qaydasında malgöndərmənin

ümumi həcminə nisbətinin öyrənilməsinin (dinamika etibarlı ilə) mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu göstərici aşağıdakı formuladan istifadə etməklə müəyyən edilir:

$$K_{\text{int.daxili}} = \frac{\sum_{i=1}^n PV_i \times 100}{\sum_{i=1}^n P_{\text{ümmü}}}$$

Burada, $\sum_{i=1}^n PV_i$ – müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi üçün

lazım olan qarşılıqlı daxili göndərmənin dəyərini ($i=1,n$); $\sum_{i=1}^n P_{\text{ümmü}}$ -

müqavilə (kontrakt) çərçivəsində göndərilən satın alınmış yarımfabrikatların və komplektləşdirici məmulatların cəmi dəyərini göstərir. Bu göstəricinin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, istehsal prosesinin sərbəstliyi, onun zahiri amillərdən asılılıq səviyyəsi də bir o qədər yüksək olar. Bu nöqtəyi-nəzərdən göstəricilərin dinamikasının dəyişməsi vəziyyəti (faktiki indeks əsasında) kooperasiya qaydasında daxili göndərmənin xüsusi çəkisinin dəyişməsi əsasında öyrənilir və qiymətləndirilir. Bu istiqamətdə təhlil işinin aparılmasında aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$K_{\text{int.daxili}} = \frac{K_{\text{int.daxili1}}}{K_{\text{int.daxili0}}} \times 100$$

Burada: $K_{\text{int.daxili1}}$ hesabat dövründə daxili göndərmənin xüsusi çəkisini, $K_{\text{int.daxili0}}$ isə bazis dövründə daxili göndərmənin xüsusi çəkisini göstərir. Bu göstəricilər əsasında həm firma üzrə və həm də ayrı-ayrı müqavilələr (kontraktlar) çərçivəsində təhlil aparılır.

Məhsulun istehsal maya dəyərini aşağı salınması və onun istehlak xassəsinin yüksəldilməsi ən çox təmir işinin sadələşdirilməsi, unifikasiya olunmuş hissə və komplektləşdirici məmulatlardan geniş istifadə edilməsi hesabına təmin edilir. Bu kimi göstəricilərin vəziyyəti və dinamikasının təhlili unifikasiya olunmuş hissə və komplektləşdirici məmulatların göndərilməsinin xüsusi çəkisinin dəyər formasında (K^c_{unif}), natural ifadədə (K^H_{unif}) və bunun faktiki dəyişməsi indeksinin ((K^H_{unif}) köməylə həyata keçirilir:

$$(K^c_{\text{unif}}) = \frac{\sum_{i=1}^n YP^c_{\text{unif } i}}{\sum_{i=1}^n P^c_{\text{unif } i}} \times 100$$

$$(K^H_{\text{unif}}) = \frac{\sum_{i=1}^n YP^H_{\text{unif } i}}{\sum_{i=1}^n P^H_{\text{unif } i}} \times 100$$

$$I_{\text{unif}} = \frac{K^c_{\text{unif } 1}}{K^c_{\text{unif } 0}}$$

Burada, YP^H_{unif} -unifikasiya olunmuş hissələr və komplektləşdirici məmullatların müqavilə (kontrakt) üzrə komplektləşdirici məmullatların tərkibindəki cəmi dəyərini, $K^C_{\text{ümumi}}$ və K^C_{unif} -müqavilələr və kontraktlar üzrə faktiki olaraq hesabat və bazis dövründə göndərilmiş komplektləşdirici məmullatların xüsusi çəkisini, YP^H_{unif} -müqavilə (kontrakt) üzrə göndərilən komplektləşdirici məmullatların natural ifadədə miqdarını, P^H_{unif} -müqavilə üzrə cəmi göndərilən komplektləşdirici məmullatların natural ifadədə miqdarını göstərir. İstehsal prosesinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə təşkil olunan müəssisələrdə onların beynəlxalq ticarətdəki rolunun qiymətləndirilməsi respublika daxilində, xarici iştirakçının ölkəsində və üçüncü ölkədə məhsul satışının səviyyəsi və dinamikasının, onların xüsusi çəkisinin hesablanması və təhlil edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman göstəricilərin müqayisə edilə bilməsi məsələsi meydana çıxır. Belə olduğu halda milli valyutadan istifadə edilməsi əsasında təhlil aparılması lazım gəlir. Bu istiqamətdə təhlil işi apararkən aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə olunur: 1) respublika ərazisində faktiki satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyərinin dəyişilməsi indeksi; 2) hesabat dövründə faktiki satılmış məhsulun dəyərinin müqayisə edilən dövrün səviyyəsinə nisbəti; 3) biznes-planın yerinə yetirilməsi indeksi; 4) xarici iştirakçının ölkəsində məhsul satışı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi və onun faktiki səviyyəsinin dəyişilməsi indeksi; 5) üçüncü ölkələrdə satış üzrə hesablanmış analoji indekslər; 6) respublika ərazisində, xarici iştirakçının ölkəsində və üçüncü ölkədə satılan məhsulların quruluş və struktur dəyişiklikləri indeksi;

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisələrin (firmaların) xarici iqtisadi fəaliyyəti aşağıdakıları əhatə edir: 1) beynəlxalq istehsal və elmi-texniki kooperasiya; 2) məhsulların (iş və xidmətlərin) idxal və ixracı; 3) müəssisələrin xarici bazara çıxışı. Göstərilən istiqamətlərdə xarici iqtisadi fəaliyyət əvvəlcədən bağlanmış müqavilələr və kontraktlar əsasında həyata keçirilir. Məhz bu baxımdan ixrac əməliyyatlarının iqtisadi təhlilin metodikasının işlənib hazırlanması müasir şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, bu istiqamətdə işlənib hazırlanmış metodika birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan verir. Birbaşa təsərrüfat əlaqələri dedikdə, müxtəlif ölkələrin firmaları (konsernləri, səhmdar cəmiyyətləri və s.) arasında olan elmi-texniki əməkdaşlıq və istehsal əlaqələri başa düşülür. Birbaşa təsərrüfat əlaqələri də, öz növbəsində, bağlanmış kontraktlar və təsərrüfat müqavilələri əsasında qurulur. Təsərrüfat müqavilələri və kontraktlarda aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1) birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasının mümkün variantlarının texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması; 2) əməkdaşlığın növləri (məhsul istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi, investisiyaların yerləşdirilməsi, kapital ixracı, barter əməliyyatları), onun həcmi və müddəti; 3) texniki-iqtisadi və maliyyə şərtləri; 4) Kommersiya şərtləri (satış, qiymət); 5) əməkdaşlığın xüsusiyyətləri (komplektləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatların göndərilməsi, daşınma şərtləri); 6) birbaşa əlaqələrin hüquqi şərtləri; Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakılarla müəyyən olunur: a) müəssisənin zəruri mallara olan tələbatı öz hesabına deyil, xarici firmalardan idxal yolu ilə alınmış əmtələr hesabına ödənilir; b) əgər zəruri məhsulun ölkə daxilindəki istehsalına çəkilən məsrəflərin məbləği həmin əmtənin xarici firmalardan alınmasına xərclənən valyuta məsrəflərindən çox olarsa, onda bu cür iqtisadi əlaqələr səmərəli sayılır. Həmin xərclər arasındakı fərq xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi səmərəliliyi adlanır. Praktikada bu göstəriciləri hesablamaq üçün aşağıdakı formulalardan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir.

$$Ex.i.ə. = Z_i - Z_e; \quad X_{x.i.ə} = \frac{Z_i}{Z_e}$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, aşağıdakı şərtlər ödənildikdə xarici iqtisadi əlaqələr səmərəli sayılır:

$$\begin{cases} Z_i \setminus Z_e \\ X_{x.i.o} \end{cases}$$

Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin ixrac üzrə iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$\begin{cases} X_{e.i/x} = V_c \times R_B \times R_{kp} / Z_e \\ E_{e.i/x} = V_c \times R_v R_{kp} - Z_e \end{cases}$$

Sözügedən parametrin idxal üzrə iqtisadi səmərəliliyi əksinə hesablanır:

$$\begin{cases} X_{i.i/x} = Z_i / (V_i \times R_B \times R_{kp}) \\ E_{i.i/x} = Z_i - V_i R_B \times R_{kp} \end{cases}$$

Əgər $X_{e.i/x}$ və $X_{i.i/x}$ - göstəricilərinin səviyyəsi vahiddən yüksək olarsa, onda və ixrac üzrə birbaşa təsərrüfat əlaqələri səmərəli hesab olunur:

$$\text{Yəni, } \begin{cases} X_{i.i/x} > 1 \\ X_{e.i/x} > 1 \end{cases}$$

Yuxarıda verilən formulalarda göstərilən: V_c -əmtələrin ixracından alınan xalis valyuta gəlirlərini, R_v - valyuta daxilolmalarının alıcılıq qabiliyyəti əmsalını, R_{kp} - kreditin təsiri əmsalını, Z_e - idxal olunmuş əmtələrin dəyərini, V_i - isə idxal üzrə alınmış əmtələrin dəyərini ödəmək üçün sərf olunan valyuta məsrəflərini ifadə edir.

Əmtələrin ixracı və idxalı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesində dövriyyə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İxrac əməliyyatları zamanı istifadə edilən dövriyyə vəsaiti iki mənbə hesabına formalaşa bilər: 1) firmanın xüsusi vəsaiti; 2) bank krediti və digər cəlb edilmiş vəsaitlər. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, bank krediti və digər cəlb edilmiş borc vəsaitlərindən istifadə rəqabətin yüksək olduğu müasir şəraitdə müəyyən risklə bağlıdır. Məhz ona görə də alınmış vəsaitdən səmərəli istifadə olunması bir problem kimi meydana çıxır. Bununla əlaqədar olaraq dövriyyə kapitalından istifadənin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: 1) xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində istifadə olunan dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlili; 2) üstəlik xərclərin tərkibi və strukturunun təhlili; 3) xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi.

Göründüyü kimi, dövriyyə kapitalının dövr sürətinin öyrənilməsi iqtisadi təhlilin əsas vəzifələri blokuna aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyə kapitalının dövriyyəsi iki mərhələdən keçir: 1) əmtələrdə (iş və xidmətlərdə) olan dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi; 2) hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövriyyəsi. Bundan başqa, dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin aralıq mərhələləri də mövcuddur. Lakin onların dövriyyə kapitalının ümumi dövriyyəsinə təsiri olduqca zəifdir. İxrac əməliyyatlarında olan vəsaitin dövr etməsi dövrü olaraq təkrarlanan proses olduğundan onu iqtisadi ədəbiyyatlarda dövriyyə də adlandırırlar. Dövriyyə kapitalının dövr etməsinin bütün mərhələləri üzrə vəsait qalıqları mühasibat balansının aktivində müvafiq maddələr üzrə əks etdirilir.

İxrac əməliyyatlarında olan dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlilində əsas məqsəd ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin həcmnin dəyişməsinə təsir edən amilləri müəyyən etməkdən və firmanın (konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s.) dövriyyənin həcmi azaltmadan xarici ticarət dövriyyəsində olan vəsaitin azad edilmə imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir. Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin öyrənilməsi prosesində dövriyyə kapitalının dövr sürəti əmsali hesablanır. Bu əmsal ixrac əməliyyatlarında yerləşən vəsaitin bir dövriyyəsinin orta uzunluğunu və yaxud ixrac əməliyyatlarının orta müddətini göstərir. Praktikada dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti əmsalını hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilə bilər:

$$OD = \frac{CO \times D}{C}$$

Burada, OD- gün hesabı ilə bir dövriyyənin orta uzunluğunu, CO-ixrac əməliyyatlarında vəsaitin orta qalığını, D-hesabat dövründəki günlərin sayını, C-hesabat dövründə xarici bazarda satılmış əmtələrin maya dəyərini göstərir. İxrac əməliyyatlarında yerləşən vəsaitin orta qalığı göstəricisi hesabat dövründə bir dövriyyənin gedişində ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin məbləğini xarakterizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsait dövriyyənin müddətinə görə iki növə ayrılır: 1) dövriyyə müddəti bir ilə qədər olan vəsait; 2) dövriyyə müddəti bir ildən çox olan vəsait. Kommersiya krediti üzrə xarici alıcılara olan uzunmüddətli borclar ikinci növə aiddir. Vəsaitin orta qalığını və bir dövriyyənin orta sürətini hesablayarkən bu növ borcları hesablamağa daxil etmək

lazım gəlmir. Lakin ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin tam xarakteristikasını vermək üçün praktikada iki növ orta qalıq hesablanır: 1) ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş bütün vəsaitin orta qalığı; 2) kommersiya krediti üzrə uzunmüddətli borclar daxil edilmədən ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin orta qalığı; birinci növ qalığı hesablayarkən hesablamaya balansın aktivinin bütün maddələri daxil edilir. Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, xarici alıcılarla və debitorlarla hesablaşmalarda olan vəsait üzrə orta qalıq müəyyən edilərkən hesablamaya ixrac dəyəri deyil, əmtəələrin real dəyəri daxil olunur. Xarici alıcıların borclarının daxili qiymətlər səviyyəsinə qədər korrektə (düzəliş) edilməsi daxili və ixrac qiymətlərinin nisbətini xarakterizə edən əmsallar vasitəsilə həyata keçirilir. Müəyyən dövr ərzində dövriyyə kapitalının orta qalığı xronoloji orta kəmiyyət düsturundan istifadə etməklə hesablanır:

$$CO = \frac{\frac{O_1}{2} + O_2 + \dots + O_{n-1} + \dots + \frac{O_n}{2}}{n-1}$$

Burada, O-müəyyən tarixə vəsaitin qalığını, n-isə kəsrin surətində olan toplananların sayını göstərir. Yuxarıda qeyd olunan göstəriciləri hesablamaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazım gəlir

*Cədvəl 18.4**Dövriyyə kapitalının orta qalığının təhlili və qiymətləndirilməsi*

<i>Göstəricilər</i>	<i>2007</i>				<i>2008</i>			
	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>
1.Əmtəələrin (iş və xidmətlərin) dəyəri, min manat	3000	3200	3100	3400	3500	4000	3900	4200
2.Xarici alıcıların borcları, min manat	1000	1300	1400	1600	1500	2000	1600	1800
<i>CƏMİ</i>	<i>4000</i>	<i>4500</i>	<i>4500</i>	<i>5000</i>	<i>5000</i>	<i>6000</i>	<i>5500</i>	<i>6000</i>
Satılmış əmtəələrin maya dəyəri, min manat	12000				13000			

Cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə aşağıdakı hesablamaların aparılması nəzəri və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayıla bilər:

1) 2007-ci il üçün ixrac əməliyyatlarında yerləşən vəsaitin orta qalığı: $\frac{\frac{4000}{2} + 4500 + 4500 + \frac{5000}{2}}{4-1} = \frac{2000 + 4500 + 4500 + 2500}{3} = 4500$ min manat;

2) 2008-ci il üçün ixrac əməliyyatlarında yerləşən vəsaitin orta qalığı: $\frac{\frac{5000}{2} + 6000 + 5500 + \frac{6000}{2}}{4-1} = \frac{2500 + 6000 + 5500 + 3000}{3} = 5667$ min manat;

3) 2007-ci il üçün gün hesabı ilə bir dövriyyənin orta uzunluğu: $\frac{4500 \times 90}{12000} = 33,7$ gün;

4) 2008-ci il üçün gün hesabı ilə bir dövriyyənin orta uzunluğu: $\frac{5667 \times 90}{13000} = 39,2$ gün.

Praktikada iqtisadi təhlil işini daha sistemli şəkildə davam etdirmək üçün alınmış nəticələri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirmək olar.

Cədvəl 18.5

Təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi

<i>Göstəricilər</i>	<i>2007-ci ilin I rübü ərzində</i>			<i>2008-ci ilin I rübü ərzində</i>		
	<i>Bütün Dövriyyə üzrə</i>	<i>o cümlədən</i>		<i>bütün dövriyyə üzrə</i>	<i>o cümlədən</i>	
		<i>əmtəələr üzrə</i>	<i>hesablaşmalar üzrə</i>		<i>əmtəələr üzrə</i>	<i>hesablaşmalar üzrə</i>
1.Vəsaitli orta qalığı, min manat	4500	3167	1333	5667	3917	1750
2.Bir dövriyyənin orta uzunluğu, günlə	33,7	23,7	10,0	39,2	27,1	12,1
3.Maya dəyəri, min manat		12000			13000	

Cədvəldə verilən məlumatlarından görüldüyü kimi, firmanın ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş kapitalın dəyəri 1167 min manat (5667-4500) artmışdır. Bu artım iki amilin hesabına baş vermişdir: 1) satılmış əmtəələrin (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin dəyişməsi; 2) dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişməsi. Bu iki amilin hər birinin təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$CO = \frac{C \times OD}{D}$$

İqtisadi təhlilin zəncirvariyyərdəyişmə üsulundan istifadə etməklə hesablamaları aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirmək olar:

$$1) CO_o = \frac{C_o \times OD_o}{D} = \frac{12000 \times 33,7}{90} = 4500 \text{ min manat};$$

$$2) CO_{\text{şərti}} = \frac{C_1 \times OD_o}{D} = \frac{13000 \times 33,7}{90} = 4873 \text{ min manat};$$

$$3) CO_1 = \frac{C_1 \times OD_1}{D} = \frac{13000 \times 39,2}{90} = 5667 \text{ min manat}.$$

Bu qayda ilə hesablamaya apardıqdan sonra yuxarıda sadalanan amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq mümkündür:

1) Satışın həcmnin dəyişməsinin təsiri:

$$4873 - 4500 = +373 \text{ min manat};$$

2) Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişməsinin təsiri:

$$5667 - 4873 = +794 \text{ min manat}.$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri 1167 min manat (373+794) olacaqdır. Bu qayda ilə hesablamaları həm əmtəələr (iş və xidmətlər) və həm də xarici alıcıların borcları üzrə də aparmaq mümkündür.

Əmtəələrdə (iş və xidmətlərdə) yerləşən dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin müddəti aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) mal ehtiyatlarının strukturu; 2) sənəd dövriyyəsinin təşkili; 3) əmtəələrin daşınmasının təşkili və üsulları; 4) satışın yeri və şərtləri; 5) mal göndərənlərin əmtəələrin satış məntəqəsinə yaxınlığı; Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, iqtisadi təhlil prosesində sadalanan amillərin hər birinə onların dövriyyə kapitalının dövr sürətinə təsiri nöqtəyi-nəzərinədən ayrıca baxmaq və qiymətləndirmək daha effektiv sayıla bilər.

Yuxarıda verilən analitik cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövriyyəsi və yaxud dövr sürəti müqayisə edilən dövr ərzində 2,1 gün (12,1-10,0) azalmışdır. Hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövr sürətinə aşağıdakı amillər təsir göstərə bilər: 1) xarici alıcılarla aparılan hesablaşmaların və ödəmələrin formaları və qaydaları; 2) açıq hesablar üzrə aparılan hesablaşmaların xüsusi çəkisinin dəyişməsi. Ona görə də hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövr sürətini təhlil edərkən xarici alıcılarla aparılan hesablaşmaların bu və ya digər formalarının tətbiqi imkanlarını və məqsədəuyğunluğunu (konkret ölkələr və fir-

malar nəzərə alınmaqla) müəyyən etmək və ödəmələrin müddətinin dəyişilməsi səbəblərini öyrənmək lazım gəlir.

İxrac əməliyyatlarında yerləşən dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlilini aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur: 1) firma üzrə; 2) ayrı-ayrı ölkələr üzrə; 3) əsas ticarət tərəfdaşları və əmtəə qrupları üzrə. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, ixrac əməliyyatlarında yerləşən vəsaitin dövriyyəsinin təhlilini əks istiqamətdə də aparmaq mümkündür.

İxrac üzrə üstəlik xərclər əmtəələrin daşınması, saxlanması və satışı ilə əlaqədar olan məsrəfləri özündə birləşdirir. Belə məsrəflər əmtəələrin maya dəyərini yüksəldir və bu da, öz növbəsində, satışdan daxil olan xalis gəlirin məbləğini azaldır. İqtisadi ədəbiyyatlarda əmtəələrin daşınması, saxlanması və satışı ilə əlaqədar olan xərclərə kommersiya xərcləri də deyilir. Üstəlik xərclərinin azaldılması ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Müasir dövrdə üstəlik xərclərinin təhlilinin təşkilində əsas məqsəd bu növ məsrəflərin azaldılması imkanlarını müəyyən etmək hesab olunur. Təhlil prosesində hesabat dövründə faktiki kommersiya xərcləri əvvəlki illərin məlumatları ilə müqayisə olunur. Lakin iqtisadi təhlil zamanı kommersiya xərclərinin həcminə inflyasiya amilinin təsirini nəzərə alınmaqla düzəliş aparılır və həmin məsrəflər müqayisəyə gələn şəkli salınmalıdır.

İxrac əməliyyatları ilə əlaqədar kommersiya xərcləri valyutadan istifadəyə görə iki yerə ayrılır: 1) milli valyuta hesabı ilə məsrəflər; 2) xarici valyuta hesabı ilə məsrəflər. Birinci qrup məsrəflərə birbaşa və dolayı xərclər, ikinci qrupa isə yalnız müstəqim məsrəflər aiddir. İqtisadi təhlil prosesində, bütün yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla kommersiya xərclərinə edilən mütləq və nisbi qənaət hesablanılır. Kommersiya xərclərinə edilən mütləq qənaəti hesablamaq üçün hesabat göstəricisi baza göstərici ilə müqayisə olunur. Həmin xərclərə edilən nisbi qənaət məbləğini hesablayarkən satılmış əmtəələrə (iş və xidmətlərə) aid edilən məsrəflərin mütləq həcmi həmin əmtəələrin dəyərində bölmək lazım gəlir. Bu zaman aşağıdakı formulalardan istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır:

$$OYHP_{\text{mil.val.}} = \frac{HP_{\text{mil.val.}}}{Z}$$

$$OYHP_{\text{xar.,val.}} = \frac{HP_{\text{xar.,val.}}}{V}$$

Burada, $OYHP_{\text{mil.val.}}$ –firmanın milli valyuta ifadəsində üstəlik xərclərinin nisbi səviyyəsini, $HP_{\text{mil.val.}}$ –milli valyuta hesabı ilə üstəlik xərclərinin məbləğini, Z -satılmış əmtəələrin (iş və xidmətlərin) dəyərini, $OYHP_{\text{xar.val.}}$ –xarici valyuta ilə üstəlik xərclərinin nisbi səviyyəsini, $HP_{\text{xar.val.}}$ –xarici valyuta ifadəsində üstəlik xərclərinin məbləğini, B -xarici valyuta ilə satılmış əmtəələrin dəyərini göstərir. Formulalardan görüldüyü kimi hər iki halda hesablamaların metodikası eynidir. Lakin, buna baxmayaraq məzmun etibarı ilə həmin göstəricilər birbirindən kəskin surətdə fərqlənir. Birinci formula milli valyuta ifadəsində əmtəələrin dəyərində üstəlik xərclərinin tutduğu xüsusi çəkini göstərir. Əmtəələrin dəyərinə bu xərcləri əlavə etdikdə satılmış malların milli valyuta ifadəsində maya dəyəri formalaşır. İkinci formula isə xarici valyuta hesabı ilə ödənilən üstəlik xərclərinin məbləğini göstərir. İxrac edilmiş əmtəələrin satışından gəlirlərin məbləğindən həmin xərcləri çıxıldıqda xalis gəlir məbləği alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, üstəlik xərclərinin dəyişilməsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) satılmış məhsulların fiziki həcminin dəyişilməsi; 2) məhsul vahidinə düşən ayrı-ayrı məsrəflərin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi; 3) əmtəələrin (iş və xidmətlərin) qiymətinin dəyişilməsi; 4) satılmış əmtəələrin strukturunun dəyişilməsi.

Firmanın (konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s.) xarici iqtisadi fəaliyyətini qiymətləndirərkən ixrac mallarının satışının səmərəliliyinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin göstərici həm bütövlükdə və həm də ayrı-ayrılıqda həyata keçirilən ixrac əməliyyatlarının faydalılıq səviyyəsini xarakterizə edir. Səmərəlilik göstəricisini hesablamaq üçün xarici valyuta ilə satılmış və rəsmi kursla milli valyutaya çevrilmiş mal satışı üzrə xalis gəlirlərin məbləğini realizə olunmuş əmtəələrin (iş və xidmətlərinin) maya dəyərinə bölmək lazımdır. Bu göstərici bir manat məsrəflərin 1 manatına düşən gəlirin səviyyəsini xarakterizə edir. Lakin burada müqayisə həm milli valyuta və həm də xarici valyuta üzrə aparılır. Satışın səmərəliliyi göstəricisi (E_r) aşağıdakı formula əsasında hesablanılır:

$$E_r = \frac{V_i \times 100}{Z}$$

Burada: V_i -xarici valyuta ilə əldə edilmiş və rəsmi kursla manata çevrilmiş xalis gəlirin miqdarını, Z -isə milli valyuta ilə hesablanmış maya dəyərini göstərir. Səmərəlilik göstəricisi həm faizlə və həm də manatla müəyyən oluna bilər. Satışın səmərəliliyi göstəricisi hər bir mal növü üzrə ayrılıqda hesablanır. Ayrı-ayrı əmtəələrin satışının səmərəlilik səviyyəsini isə aşağıdakı elementlər müəyyən edir: 1) gəlirlərin məbləğinin dəyişməsi; 2) əmtəələrin dəyərinin artması (azalması); 3) sərhəddən kənar (xarici bazarda) üstəlik xərclərinin dəyişməsi; 4) milli valyuta hesabı ilə müstəqim (birbaşa) üstəlik xərclərinin məbləğinin dəyişməsi; 5) müxtəlif rentabelli əmtəələrin xüsusi çəkisinin dəyişməsi; Bu amillərin satışın səmərəliliyinə təsiri iqtisadi təhlilin inteqral metodundan istifadə etməklə müəyyən olunur. Praktikada dövriyyə kapitalının dövr sürətini, üstəlik xərclərini və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini müəyyən etdikdən sonra ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş bütün vəsaitdən istifadənin effektivlik dərəcəsini hesablamaq lazım gəlir. İqtisadi ədəbiyyatlarda ümumiləşdirici göstərici kimi ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş bütün vəsaitin «verimi» əmsalı göstəricisi təklif olunur. Bu göstərici aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$O_c = \frac{V_c}{CO_e}$$

Burada, O_c -ixrac əməliyyatlarına yönəldilən dövriyyə kapitalına düşən gəlirin məbləğini, V_c -ixrac qiymətləri ilə satılmış əmtəələrin dəyərini, CO_e –ixrac əməliyyatlarında yerləşən vəsaitin orta qalığını göstərir. İqtisadi təhlilin tələbləri baxımından adi riyazi üsullardan istifadə etməklə yuxarıdakı formulaları başqa şəkllə salmaq praktiki cəhətdən çətinlik törətmir:

$$O_c = \frac{V_c}{CO_e} = \frac{B_g}{C_e} \times \frac{C_e}{CO_e}$$

Burada, C_e – ixrac əməliyyatları üzrə satılmış malların maya dəyərini, $\frac{V_c}{C_e}$ -əmtəələrin satışının səmərəliliyini, $\frac{C_e}{CO_e}$ -isə dövrlərin sayını göstərir. Yuxarıda göstərilən formulalar əsasında hesablamalar aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək praktiki cəhətdən məqbul sayıla bilər.

Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlili

<i>Göstəricilər</i>	<i>2007-ci ildə</i>	<i>2008-ci ildə</i>	<i>Artım temp, %-ləi</i>
1.İxrac qiymətləri ilə satılmış əmtəələrin dəyəri (B)	118800	133056	112,0
2.Satılmış əmtəələrin maya dəyəri (C)	108000	118800	110,0
3.İxrac üzrə vəsaitin orta qalığı (CO)	10000	12000	120,0
4.Bir manat dövriyyə kapitalına düşən gəlirin məbləği (O _g)	11,088	11,080	93,3
5.Satışın səmərəliliyi (G _g)	1,10	1,12	101,8
6.Dövr sayı	10,8	9,9	91,7
7.Dövrələrin sürəti (OD), günlə	33,8	36,9	109,2

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, ixrac əməliyyatlarına yönəldilmiş hər bir manat dövriyyə kapitalına düşən gəlirin məbləği 0,792 punkt aşağı düşmüşdür (11,088-11,880). Bu istiqamətdə kənarlaşmaya iki amil təsir göstərmişdir: 1) ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin dəyişilməsi; 2) dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişilməsi; Praktikada, sadalanan amillərin təsirini müəyyən etmək üçün aşağıdakı hesablamaları aparmaq lazım gəlir:

$$1) P_c = 1,12 \times 10,8 - 11,880 = 12,096 - 11,880 = +0,216 \text{ punkt};$$

$$2) P_c = 1,12 \times 9,9 - 12,096 = 11,088 - 12,096 = -1,088 \text{ punkt};$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsirinin cəmi 0,792 punkt olur

$$[(+0,216) - (-1,088)].$$

18.4. İdxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili

Əmtəələrin (iş və xidmətlərin) idxalı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili prosesində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir: 1) bütövlükdə idxal üzrə öhdəliklərin fiziki həcm və dəyər ifadəsində yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi; 2) ayrı-ayrı ölkələr, əmtəə qrupları və mühüm növ mallar (iş və xidmətlər) üzrə idxal əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 3) idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi səviyyəsinə təsir göstərən amillərin təsnifləşdirilməsi və onların təsir dərəcəsinin hesablanması; 4) ayrı-ayrı firmalarla bağlanmış mühüm növ məhsulların (iş və xidmətlərin) göndərilməsi üzrə öhdəliklərin (müqavilələr və kontraktlar nəzərə alınmaqla) yerinə yetirilməsi sə-

viyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 5) göndərmənin müddəti və idxal olunan malların keyfiyyəti üzrə xarici tərəfdaşlarla bağlanmış müqavilələrin (kontraktların) yerinə yetirilməsi səviyyəsinin təhlili. Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə iqtisadi təhlil işlərini aparmaq üçün operativ uçot məlumatlarından və ticarət müqavilələri üzrə əmtəələrin göndərilməsi haqqında hesabat formasının göstəricilərindən istifadə olunur.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən əmtəələrin idxalı zamanı kommersion kreditindən geniş istifadə olunur. Kredit müxtəlif həcmdə və müxtəlif müddətlərə verilir. Kreditə görə verilən faizin dərəcəsi isə müxtəlif amillərdən asılıdır: 1) satıcı ölkənin pul bazarında olan faiz dərəcəsinin ölçüsü; 2) bank tərəfindən kreditə görə verilən zəmanətin müddəti. Hesabat dövründə kommersion krediti ilə bağlı idxal əməliyyatlarının təhlili zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi fikir verilir: 1) kreditin dəyərinin müəyyən olunması; 2) kommersion krediti üzrə firmanın borclarının dinamikasının təhlili və qiymətləndirilməsi; 3) kreditin ödənilməsinin (geri qaytarılmasının) orta müddətinin müəyyən edilməsi; 4) kommersion kreditindən istifadə ilə əlaqədar yaranan riskin minimuma endirilməsi. İqtisadi təhlil prosesində kreditin dəyəri (C) aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$C = \sum Kt_p$$

Burada: $\sum K$ kreditin məbləğini, t kreditin ayrı-ayrı hissələrinin ödənilmə müddətini, p -isə kreditə görə verilən illik faizi göstərir. Kreditin orta müddəti göstəricisi isə aşağıdakı formula üzrə müəyyən olunur:

$$\bar{t} = \frac{\sum Rt}{\sum R}$$

Burada, t -kreditin orta müddətini, $\sum R$ -kreditin bütün məbləğini, R -isə kreditin müəyyən hissəsini göstərir.

Təhlil işi apardığımız firmanın hesabat məlumatları göstərir ki, həmin firma 2008-ci ildə aparılan idxal əməliyyatları zamanı 1 mln. manat məbləğində aşağıdakı şərtlər daxilində əmtəə idxal etmişdir: a) əmtəənin dəyərinin 20%-i məhsul göndərilən anda nəqd pulla ödənilir; b) 80%-i isə illiyi 10% olmaqla və 4 il müddətinə geri qaytarılmaq şərti ilə verilən kreditin hesabına ödənilir. Onda kreditin orta

müddətini, dəyərini və idxal ediləcək əmtəənin dəyərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək obyektiv zərurətə çevrilir:

Cədvəl 18.7

Kreditin orta müddətinin, dəyərini və idxal ediləcək əmtəələrin dəyərini təhlili və qiymətləndirilməsi

Kreditin hissələri (R), min manat	Ödənilmə müddəti (t)	Kreditdən istifadənin həcmi (Rt), min manat
200	1 ildən sonra	200
200	2 ildən sonra	400
200	3 ildən sonra	600
200	4 ildən sonra	800
$\sum R=800$	$t=2,5$	$\sum Rt=2000$

Təhlil prosesində 18.7 sayılı analitik cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə yuxarıda sadalanan göstəriciləri hesablamaq, qiymətləndirmək nəzəri və praktiki cəhətdən heç bir çətinlik törətmir:

- 1) Kreditin orta müddəti: $t = \frac{2000}{800} = 2,5 \text{ il}$;
- 2) Kreditin dəyəri $C = \sum Kt_p = \frac{800 \times 2,5 \times 10\%}{100} = 800 \times 2,5 \times 0,1 = 200$ min manat;
- 3) Kommersiya krediti şəraitində idxal olunmuş əmtəələrin dəyəri:

$$1000000 \text{ min manat} + 200000 \text{ min manat} = 1200000 \text{ min manat}$$

Kommersiya kreditindən istifadə etməklə əmtəələrin idxalı prosesində müxtəlif faktorların, o cümlədən, mürəkkəb xarakterə malik olan inflyasiya faktoru kimi amillərin təsirini nəzərə almaq lazım gəlir. Riskin və qeyri-müəyyənliyin mövcud olduğu indiki şəraitdə inflyasiya proseslərinin təsiri nəzərə alınmaqla idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə həyata keçirilə bilər:

$$1) \text{Kommersiya kreditindən istifadə müddəti ərzində qiymətdən düşmə əmsali} = \frac{\text{əmtəələrin daxili bazar qiyməti}}{\text{kreditdən istifadə müddətində qiymətlərin artım tempi}}$$

2) İnflyasiya dərəcəsini nəzərə almaqla kredit və faizlərin məbləği = (kreditin məbləği + kreditin dəyəri) \times kommersiya kreditin-

dən istifadə müddəti ərzində qiymətdən düşmə əmsalı;

3) Kommersiya krediti şəraitində inflyasiya nəzərə alınmaqla əmtənin maya dəyəri=nəqd pulla dəyəri ödənilən əmtənin xüsusi çəkisi+ əmtənin xaricdən gətirilməsi ilə əlaqədar məsrəflərin cəmi+inflyasiya nəzərə alınmaqla kredit və faizlərin məbləği;

4)Kredit əməliyyatlarının rentabelliği =

kreditdən istifadə müddəti ərzində idxal yolu ilə əldə edilmiş avadanlıqların
istismarından alınan mənfəət

kommersiya kreditlərdən istifadə müddəti ərzində inflyasiya nəzərə alınmaqla əmtənin maya dəyəri

İdxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili zamanı keyfiyyəti xarakterizə edən göstəricilərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İddia aktları əsasında verilmiş reklamasiyaların sayının artması idxal edilmiş əmtələrin keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərir. Bu zaman idxal mallarının keyfiyyətini xarakterizə edən ən mühüm göstərici aşağıdakı kimi hesablanır və qiymətləndirilir:

$$E_r = \frac{\text{cari ilin öhdəlikləri üzrə ödənilmiş reklamasiyaların məbləği}}{\text{il ərzində satılmış idxal mallarının dəyəri}}$$

Bu göstəricinin səviyyəsi müəyyən edildikdən sonra reklamasiyaların hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil olunur və qiymətləndirilir. İdxalın dinamikasının təhlili zamanı aşağıdakı amillərin təsiri öyrənilir: 1) idxal edilmiş malların dəyərinin dəyişməsi; 2) idxal edilmiş (sabit qiymətlərlə) əmtələrin həcmnin dəyişilməsi; 3) alınmış malların qiymətinin dəyişilməsi; 4) idxalın dəyər və kəmiyyət quruluşunun (strukturunun) dəyişməsi; Praktikada, idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili iqtisadi təhlil prosesində idxalın fiziki həcmi, qiyməti və dəyəri indeksləri hesablanır. Bundan başqa əmtəə qrupları daxilində struktur dəyişiklikləri indeksi də hesablanıla bilər. İdxalın inkişaf meylini müəyyən etmək üçün idxalın artım tempi və orta illik artım tempi göstəriciləridə müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

İdxal əməliyyatları prosesində vəsaitin dövriyyəsinin təhlili əmtələrin (iş və xidmətlərin) ixracı zamanı səmərəlilik (effektivlik) göstəricisini müəyyən etdiyimiz metodika vasitəsilə həyata keçirilir. OX-

şar formulalardan istifadə etmək və idxal əməliyyatları prosesində istifadə olunan vəsaitin orta qalığı, əmtələrin (iş və xidmətlərin) idxalı üzrə dövriyyə kapitalının dövr sürəti və idxal əməliyyatlarına yönəldilmiş vəsaitin məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin təsiri hesablanılır və qiymətləndirilir. Bu zaman satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyəri haqqında informasiya mənbəyi uçot registrləri hesab olunur. Dövriyyə kapitalının (vəsaitinin) orta qalığı göstəricisi idxal əməliyyatlarına yönəldilmiş bütün vəsaitin məbləği üzrə hesablanılır. İdxal əməliyyatlarına yönəldilmiş dövriyyə kapitalına (vəsaitinə) aşağıdakılar aiddir: 1) idxal edilmiş əmtələrdə (iş və xidmətlərdə) olan vəsait; 2) yüklənmiş, lakin sənədləşdirilməmiş (idxal dəyəri ilə) idxal mallarında olan dövriyyə kapitalı (vəsaiti); 3) idxal dəyəri üzrə sifarişçilərlə hesablaşmalarda olan vəsait. Əmtələrin (iş və xidmətlərin) idxalı üzrə üstəlik xərcləri iki əsas qrupa bölünür: a) milli valyuta hesabı ilə məsrəflər; b) xarici valyuta hesabı ilə məsrəflər. Milli valyuta hesabı ilə çəkilən məsrəflər, öz növbəsində, iki bloka ayrılır: 1) müstəqim (birbaşa) üstəlik məsrəflər; 2) kompleks və yaxud dolay məsrəflər; üstəlik məsrəflərin təhlili zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir: a) mütləq ifadədə və müəssisə (firma) üzrə bütövlükdə satılmış məhsulun həcminə və ayrı-ayrı məsrəf növlərinə nisbətən üstəlik məsrəflərin səviyyəsinin dəyişilmə səbəblərinin öyrənilməsi; b) məsrəflərin səviyyəsinin aşağı salınması və gələcək idxal əməliyyatları prosesində üstəlik məsrəflərə qənaət edilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması; Üstəlik məsrəflərin təhlili ixrac əməliyyatlarının təhlilində istifadə edilən metodikadan istifadə olunmaqla analitik uçot məlumatları əsasında hesablaşmalar aparılır.

Firmanın (müəssisənin, konsernin və s.) idxal fəaliyyəti üzrə işini qiymətləndirərkən idxal əməliyyatlarının səmərəliliyi göstəricisinin hesablanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstərici idxal mallarının alınması üzrə həyata keçirilən əməliyyatların nisbi ifadədə faydalılıq dərəcəsini xarakterizə edir. İxracdan fərqli olaraq idxal əməliyyatlarının səmərəliliyi göstərici aşağıdakı sadə formuladan istifadə etməklə hesablanılır və qiymətləndirilir:

$$E_i = \frac{Q_B \times 100}{Q_i}$$

Burada, E_i -idxal əməliyyatlarının səmərəliliyini, Q_B -əmtənin (iş və xidmətin) daxili buraxılış qiyməti ilə dəyərini, Q_i -isə əmtənin idxal faktura qiymətini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal əməliyyatlarının səmərəlilik göstəricisi hesablanılarkən üstəlik xərcləri hesablamağa daxil edilmir. Bu isə, öz növbəsində, həmin göstəricinin dəqiqliyini xeyli azaldır. Üstəlik xərcləri yalnız hesabat ilində müəssisə üzrə bütövlükdə idxal edilmiş əmtəələrin (iş və xidmətlərin) səmərəliliyi hesablanarkən nəzərə alınır.

İdxal əməliyyatlarının səmərəlilik səviyyəsinə aşağıdakı amillər birbaşa təsir göstərir: 1) idxal edilmiş əmtəələrin faktiki həcminin dəyişilməsi; 2) idxal olunmuş malların (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişilməsi; 3) qiymətlərin dəyişilməsi; Bu üç amilin təsiri ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini öyrənərkən istifadə edilən formulalardan istifadə etməklə hesablanır və qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə idxal əməliyyatları prosesində istifadə edilən dövriyyə kapitalının (vəsaitinin) təhlilinin nəticələrini ümumiləşdirməyə və idxal əməliyyatlarının səmərəliliyini hesablamağa imkan verən əsas iqtisadi göstərici dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin (mənfəətin) məbləği hesab olunur. Bu göstərici aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$O_i = \frac{B_i}{CO_i}, O_i = \frac{B_i}{C_i} \times \frac{C_i}{CO_i}$$

Burada, B_i -idxal edilmiş malların satışından gəliri; CO_i - idxal üzrə vəsaitin orta qalığını; C_i - satılmış idxal mallarının maya dəyərini; $\frac{B_i}{C_i}$ -əmtəələrin idxalının səmərəliliyini; $\frac{C_i}{CO_i}$ -idxal üzrə dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlir məbləğini göstərir.

18.5. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən maliyyə nəticələrinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son nəticəsinin qiymətləndirilməsində əsas göstərici hesab olunur. Məhz bu baxımdan iqtisadi təhlil firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən alınan mənfəətin formalaşması prosesini, onun

formalaşmasına təsir edən amillərin təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət göstəricisi aşağıdakı kimi formalaşır: 1) xarici bazarda həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarından alınan mənfəət; 2) müəssisənin investisiya fəaliyyətindən alınan mənfəət; 3) müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, lisenziyaların və patentlərin alqı-satqısından alınan mənfəət; Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən alınan mənfəəti müəyyən etmək üçün idxal-ixrac əməliyyatlarından yaranan gəlirin məbləğindən həmin əməliyyatların həyata keçirilməsinə sərf edilən məsrəfləri çıxmaq lazım gəlir. İdxal-ixrac əməliyyatlarına edilən məsrəflərin uçotu Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun aparılır. Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinə görə əsas məsrəflərin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir: 1) ixrac edilən məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalı prosesində çalışan fəhlələrin əmək haqqı; 2) fəhlələrin əmək haqqından sosial sığortaya ayırmalar; 3) ixrac edilən məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalı prosesində sərf olunan xammal və əsas materialların dəyəri; 4) kommertiya xərcləri. Qeyd etmək lazımdır ki, kommertiya xərcləri məsrəflərin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olmaqla əmtəənin qiymətinin 40-50%-ni təşkil edir. Kommertiya xərcləri, ilk növbədə, mal göndərmələrin ilkin və yaxud bazis şərtlərindən asılıdır. Kommertiya xərclərinin tərkibinə aşağıdakılar aiddir: 1) əmtəənin sifarişçiyə göndərilməsi üçün hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər (göndəriləcək malların kəmiyyəti və keyfiyyətin yoxlanılması); 2) yükləmə-boşaltma xərcləri; 3) beynəlxalq daşımalarda və ölkə daxilində nəqliyyat xərcləri; 4) yolda olan əmtəələrin mühafizəsi və sığortası xərcləri; 5) gömrük vergisi və rüsumları; 6) kommertiya krediti üzrə faizlər; 7) bank xidməti ilə əlaqədar xərclər. Kommertiya xərclərini və bununla əlaqədar olaraq mənfəətin məbləğini dəqiq müəyyən etmək üçün həmin xərcləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək daha məqsəduyğun sayıla bilər: a) milli valyuta ifadəsində kommertiya xərcləri; b) xarici valyuta ilə kommertiya xərcləri; c) müstəqim kommertiya xərcləri; ç) Bölüşdürmə yolu ilə ixrac mallarının maya dəyərinə daxil edilən kommertiya xərcləri; Əmtəələrin alınması, daşınması və satılması ilə əlaqədar xərclər müstəqim kommertiya məsrəflərinə misal göstərilə bilər. Praktikada bölüşdürmə yolu ilə ixrac mallarının maya dəyərinə daxil edilən kommertiya məsrəflərinə aşağıdakılar aid edilir: 1) bank xidmətləri xərcləri; 2) reklam xərcləri; 3) marketing

xərcləri; Göründüyü kimi, müasir dövrdə idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə sərf edilən xərclərin məbləği firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən alınan mənfəətin məbləğinə təsir edən ən mühüm amil hesab olunur. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmin xərclərin düzgün uçota alınması və onların təhlil edilib qiymətləndirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan idxal və ixrac mallarının satışından yaranan gəlirlər haqqında dəqiq məlumat almaq və iqtisadi təhlilin metodikasının təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən həmin əməliyyatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha məqsəduyğun sayıla bilər: 1) ixrac mallarının satışından alınan gəlirlər; 2) idxal mallarının satışından alınan gəlirlər; 3) marketinq və reklam xidmətlərinin göstərilməsi və onlardan alınan gəlirlər; 4) sair iş və xidmətlərin satışından alınan gəlirlər. Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin formalaşma prinsiplərini bu qayda ilə öyrəndikdən sonra mənfəətin məbləğinə təsir göstərən amilləri müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirmək lazım gəlir. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən alınan mənfəətə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə kommersiya xərcləri; 2) kommersiya krediti üzrə verilən faizlər; 3) idxal və ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə ödənilmiş və yaxud alınmış cərimələr; 4) ümitsiz borcların silinməsindən itkilər; 5) valyuta məzənnəsinin fərqi; 6) müştərək fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əməliyyatlardan mənfəət məbləğinin dəyişilməsi; 7) əmlakın icarəyə verilməsi ilə əlaqədar gəlirlərin məbləğinin dəyişilməsi; 8) əmtəələrin (iş və xidmətlərin) yola salınması və mühafizəsi ilə əlaqədar yaranan itkilər (təbii itki normasından artıq);

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətini kəmiyyət göstəriciləri üzrə qiymətləndirdikdən sonra, həmin prosesi müəyyən hesabat dövrü üçün keyfiyyət göstəriciləri üzrə də öyrənmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq uçot və hesabat məlumatları əsasında müəssisənin fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi işlənib hazırlanır. Həmin göstəricilər içərisində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəlilik göstəriciləri mühüm yer tutur. Sonuncu göstərici məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan gəlirlə idxal-ixrac əməliyyatlarına sərf edilən məsrəfləri müqayisə etməyə imkan verir. Lakin səmərəlilik göstəricisi bütövlükdə idxal-ixrac əməliyyatlarının faydalılıq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verməsinə baxmayaraq, bu parametrlə vasiyyətə

praktikada müəssisənin (firmanın) işinin rentabellik səviyyəsi qiymətləndirilmir. Bununla əlaqədar olaraq firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini öyrənərkən rentabellik göstəricisinin hesablanması və onun təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, firma xarici iqtisadi əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün müəyyən aktivlərə və yaxud dövriyyə kapitalına malik olur. Bu zaman rentabellik səviyyəsini müəyyən etmək üçün firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən alınan mənfəətin məbləği aktivlərin orta illik dəyərində bölünür. Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən alınan mənfəət dedikdə ixrac və daxili qiymətlərlə müəyyənləşdirilən (idxal malları üçün) və il ərzində ixrac, təkrar ixrac, idxal üzrə əmtələrin (iş və xidmətlərin) satışının nəticəsi başa düşülür. İqtisadi təhlil prosesində firmanın sərəncamında olan aktivlərin (dövriyyə vəsaitinin) orta illik dəyərini müəyyən etmək üçün, ixrac-idxal əməliyyatlarında yerləşən vəsaitlərin dövr sürətini hesablayarkən oxşar formuladan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$CO = \frac{\frac{O_1}{2} + O_2 + O_3 + \dots + O_{n-1} + \frac{O_n}{2}}{n-1}$$

Müvafiq surətdə firmanın xarici iqtisadi əməliyyatlarının rentabellik səviyyəsini əvvəllər istifadə etdiyimiz formula əsasında hesablamaq mümkündür:

$$O_{cif} = \frac{B_{cif}}{CO_{cif}} = \frac{B_{ef} + B_{if}}{CO_{ef} + CO_{if}}$$

Burada, O_{cif} -firmanın idxal-ixrac əməliyyatları üzrə dövriyyə vəsaitinin hər bir manatına düşən gəliri; $B_{cif}=B_{ef}+B_{if}$ - idxal-ixrac mallarının satışından alınan gəliri; $CO_{cif}=CO_{ef}+CO_{if}$ - firmanın idxal-ixrac aktivlərinin orta illik dəyərini göstərir. İdxal və ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləğini müəyyən etmək üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək zəruridir:

$$O_{ef} = \frac{B_{ef}}{CO_{ef}} = O_{if} = \frac{B_{if}}{CO_{if}}$$

Burada, O_{ef} və O_{if} – müvafiq surətdə ixrac və idxal əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlirin məbləğini; B_{ef} və B_{if} – idxal və ixrac əmtəələrin (iş və xidmətlərin) satışından alınan gəliri; CO_{ef} və CO_{if} – isə ixrac və idxal əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə aktivlərinin orta illik dəyərini göstərir. Əmtəələrin ixracı və idxalı əməliyyatlarını, eyni zamanda, həyata keçirən firmalar üçün bu üç göstəricinin hesablanması məqsədəuyğundur. Birinci göstərici (O_{cif}) ümumi rentabelliği, ikinci (O_{ef}) və üçüncü (O_{if}) göstəricilər isə ixrac və idxal əməliyyatlarının rentabelliğini ifadə edir.

Firmanın işinin rentabellik səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) idxal, ixrac və daxili qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi; 2) idxalın, ixracın və əmtəə dövriyyəsinin strukturunun dəyişməsi; 3) idxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan aktivlərin (dövriyyə vəsaitinin) orta illik dəyərinin dəyişməsi.

İdxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan aktivlərin mütləq ifadədə məbləği aşağıdakı göstəricilərə əsasən müəyyən olunur: 1) xarici iqtisadi əməliyyatların həcminə görə; 2) idxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan vəsaitin dövr sürətinə görə. Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləği dövriyyə kapitalının dövr sürətini xarakterizə etmir. Ona görə də yuxarıda verilən formulaları riyazi şəkildə aşağıdakı kimi çevirmək lazımdır:

$$O_{ef} = \frac{B_{ef}}{CO_{ef}} = \frac{B_{ef}}{Z_{ef}} \times \frac{Z_{ef}}{CO_{ef}}$$

Burada: $\frac{B_{ef}}{Z_{ef}} = E_{\frac{t}{o}}$ -firmanın əmtəə dövriyyəsinin səmərəliliyini;

$\frac{Z_{ef}}{CO_{ef}}$ - isə dövriyyə aktivlərinin il ərzindəki dövrlərinin sayını göstərir. Aktivlərin dövr sürətini müəyyən etmək üçün il ərzindəki günlərin sayını dövriyyə aktivlərinin dövrlərinin sayına bölmək lazımdır:

$$OD = \frac{CO_{ef} \times D}{Z_{ef}}$$

Onda ayrı-ayrılıqda idxal və ixrac əməliyyatları ilə məşğul olan firmalar üçün yuxarıda göstərilən formulalar aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$O_{cf} = \frac{B_{cf}}{Z_{cf}} \times \frac{Z_{ef}}{CO_{ef}}; \quad O_{if} = \frac{B_{if}}{Z_{if}} \times \frac{Z_{if}}{CO_{if}}$$

Burada, B_{cf} -ixrac üzrə əmtəələrin satışından yaranan gəliri, Z_{cf} - milli valyuta ilə əmtəənin maya dəyərini, $\frac{B_{cf}}{Z_{cf}}$ -əmtəələrin ixracının

səmərəliliyini, $\frac{Z_{ef}}{CO_{ef}}$ -ixrac üzrə aktivlərin dövrlərinin sayını, $\frac{B_{if}}{Z_{if}}$ -

əmtəələrin idxalının səmərəliliyini, $\frac{Z_{if}}{CO_{if}}$ -isə aktivlərin (idxal üzrə)

dövrlərinin sayını göstərir. Sonuncu üç formula müəssisənin (firmanın) idxal-ixrac əməliyyatlarına sərf etdiyi vəsaitin hər manatına düşən gəliri tam xarakterizə edir. Öz növbəsində, səmərəlilik göstəricisinin səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) idxal, ixrac və daxili qiymətlərin səviyyəsi; 2) əmtəə dövriyyəsinin strukturu; 3) kommersiya xərclərinin səviyyəsi. Digər tərəfdən, idxal-ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə kapitalının dövrlərinin sayı və dövr sürəti aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) daşımanın təşkili; 2) satışın şərtləri; 3) əmtəələrin bazada və anbarda saxlanma müddəti; 4) sənəd dövriyyəsinin təşkili; 5) hesablaşma və ödəmələrin forma və növləri. Göstərilən amillərin təsirini hesablamaq və idxal-ixrac əməliyyatlarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsəddə uyğun sayıla bilər (bax. cədvəl 18.8).

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, ixrac üzrə dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləği 0,6 manat artmışdır. İxrac əməliyyatlarından yaranan gəlirin məbləği də, öz növbəsində, 51000 min manat çoxalmışdır. Bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

Cədvəl 18.8

İdxal-ixrac əməliyyatlarına məsrəflərin səmərəliliyi

Göstəricilər	2007	2008	Kənarlaşma (+; -)
I.Əmtələrin (iş və xidmətlərin) ixracı üzrə			
1.1.Satışdan alınan gəlirlər (B _v)	400000	451000	+51000
1.2.Məsrəflər, bütövlükdə (Z _v)	500000	550000	+50000
O cümlədən:			
a) daxili buraxılış qiyməti (Q)	460000	508000	+48000
b) kommərasiya xərcləri (H _F)	40000	42000	+2000
3.İxracın səmərəliliyi, %-lə	80,0	82,0	+2,0
4.Dövlərin sayı	10,0	10,5	+10,5
5.İxrac edilmiş əmtələrin dəyəri	50000	52381	+2381
6.Gün hesabı ilə dövriyyənin müddəti	36,5	34,8	-1,7
7.Dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlirin məbləği	8,0	8,61	+0,61
II.Əmtələrin (iş və xidmətlərin) idxalı üzrə			
2.1.Gəlirin məbləği	600000	650000	+50000
2.2.Məsrəflərin cəmi	400000	442177	+42177
O cümlədən:			
a) idxal faktura qiyməti	380000	419177	+39177
b) respublika daxilində və respublikadan xaricdə kommərasiya xərcləri	20000	23000	+3000
2.3.İdxalın səmərəliliyi, %-lə	150,0	147,0	-3,0
2.4.İdxal əməliyyatlarında yerləşən aktivlər	26667	32753	+6086
2.5.İdxal üzrə dövrlərin sayı	14,0	13,5	-0,5
2.6.Gün hesabı ilə bir dövriyyənin müddəti	26,1	27,0	+0,9
2.7. İdxal üzrə dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlir məbləği	22,5	19,8	-2,7
III.Əmtəə dövriyyəsi üzrə			
3.1.Gəlir məbləği	1000000	1101000	+101000
3.2.Məsrəflərin cəmi	900000	992177	+92177
O cümlədən:			
a) alış qiyməti üzrə	840000	927177	+87177
b) kommərasiya xərcləri	60000	65000	+5000
3.3.Mal dövriyyəsinin səmərəliliyi, %	111,1	110,9	-0,2
3.4.Firmanın (müəssisənin) aktivlərinin cəmi	76667	85134	+8467
3.5.Dövlərin sayı	11,7	11,6	-0,1
3.6.Gün hesabı ilə bir dövriyyənin müddəti	31,1	31,3	10,2

3.7.Firmanın aktivlərin hər bir ma- natına düşən gəlir məbləği	13,0	12,9	-0,1
---	------	------	------

- 1) Aktivlərin məbləğinin (2381 min manat) artmasının təsiri:
 $2381 \times 8,0 = 19048$ min manat;
- 2) Rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinin təsiri (0,61 manat)
 $52381 \times 0,61 = 31952$ min manat.

Birinci amilin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymətlərin səviyyəsi, kommersiya xərcləri və dövriyyə kapitalının dövr sürəti dəyişmədiyi halda xarici iqtisadi əməliyyatların artımı avtomatik olaraq bu əməliyyatlara edilən qoyuluşların məbləğini proporsional olaraq yüksəldir. İkinci amil isə keyfiyyət amili sayılır. Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlir məbləğini xarakterizə edən formuladan görüldüyü kimi bu göstəriciyə iki amil təsir göstərir:

- 1) Səmərəliliyin dəyişməsi: $(82,0 - 80,0 = 2,0)$;
- 2) Aktivlərin dövrlərinin sayı: $(10,5 - 10,0 = +0,5)$.

Onda hesablamalar aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$1) O_o = \frac{B_{co}}{Z_{co}} \times \frac{Z_{co}}{CO_{eo}} = 0,8 \times 10,0 = 8,0 \text{ manat};$$

$$2) O_1 = \frac{B_{e1}}{Z_{e1}} \times \frac{Z_{e1}}{CO_{e1}} = 0,82 \times 10,5 = 8,61 \text{ manat}$$

$$3) 8,61 - 8,0 = +0,61 \text{ manat};$$

$$4) 52381 \times 0,61 = 31952 \text{ min manat.}$$

İndi isə səmərəliliyin yüksəlməsinin və dövriyyə aktivlərinin dövrlərinin sayının dəyişməsinin təsirinin inteqral metodu ilə hesablanması metodikasını vermək olar:

- 1) Effektivliyin dəyişməsinin təsiri:

$$10,0 \times 0,02 + \frac{0,02 \times 0,5}{2} = 0,205 \text{ manat}$$

- 2) Dövlərin sayının artmasının təsiri:

$$0,80 \times 0,5 + \frac{0,02 \times 0,5}{2} = 0,402 \text{ manat}$$

Beləliklə, iki amilin bircə təsiri 0,607 manat $(0,205 + 0,402)$ təşkil edir.

İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablayıb qiy-

mətləndirmək praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır. Bunun üçün aşağıdakı sadə formuladan istifadə etmək olar:

$$E_e = \frac{B_c}{Z_c} = \frac{B_e}{Q+H}$$

Formuladan görüldüyü kimi, ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinə üç amil təsir göstərir: 1) gəlirlərin məbləğinə birbaşa təsir göstərən ixrac qiymətlərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 2) əmtənin (iş və xidmətlərin) dəyərini müəyyən edən daxili qiymətlərin və kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 3) ixracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi; Bu amilləri təhlil edib qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Cədvəl 18.9

İxracın səmərəliliyinin təhlili

Göstəricilər	Formulada verilən işarələr	2007-ci ildə	2008-ci ildə		Artım, +, - (qr3-qr2)
			plan	fakt	
A	B	1	2	3	4
1.Xalis gəlirlərin məbləği	X	400000	440000	451000	+11000
2.Əmtələrin dəyəri	Y	460000	500000	508000	+8000
3.Kommersiya xərcləri	Z	40000	43000	42000	-1000
4.Kommersiya xərclərinin əmtələrin daxili dəyərinə nisbəti,%-lə		8,7	8,7	8,3	-0,4
5.Məsrəflərin yekunu		860000	543500	550000	+6500
6.İxracın səmərəliliyi, %-lə		80,0	80,96	82,0	+1,04

Cədvəldə verilən 2-ci sütunun məlumatları ixracın plan dəyərini göstərir. Bu zaman əmtələrin miqdarı və onların kəmiyyət strukturu hesabat dövrünü, kommersiya xərclərinin səviyyəsi və ixrac qiymətləri isə keçən ili xarakterizə edir. Birinci və ikinci sütunların müqayisəsi ixracın səmərəliliyinin 0,96%(80,96-80,0) artdığını göstərir. Bu, hər şeydən əvvəl, ixracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi hesabına baş verir. İkinci və üçüncü sütunların məlumatlarını müqayisə etməklə qalan üç amilin təsirini müəyyən etmək mümkündür. Bunun üçün təhlilin loqarifma metodundan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

1) İxrac qiymətlərinin dəyişilməsinin təsiri (A_x):

$$A_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta Z} \times \ln\left(\frac{y_1 + Z_1}{y_0 + Z_0}\right) = \frac{11000}{8000 - 1500} \times \ln\frac{508000 + 42000}{500000 + 43000} =$$

$$0,0168 \times 100 = 1,68\%;$$

2) Daxili qiymətlərin dəyişilməsinin təsiri (A_y):

$$A_y = \frac{\Delta f - A_x}{\Delta y + \Delta Z} \times \Delta y = \frac{0,0104 - 0,0168}{8000 - 1500} \times 8000 = -0,1259 \times 100 = -1,26\%;$$

3) Kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişilməsinin təsiri (A_z):

$$A_z = \Delta f - A_x - A_y = 1,04 - 1,68 - (-1,26) = 0,62\%$$

Beləliklə, hesabat ilində ixracın səmərəliliyi əvvəlki illə müqayisədə 2%(82-80) yüksəlmişdir ki, bu da aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

- 1) İxracın kəmiyyət strukturunun dəyişilməsi +0,96%;
- 2) İxrac qiymətlərinin səviyyəsinin yüksəlməsi +1,68%;
- 3) Daxili buraxılış qiymətlərinin dəyişilməsi -1,26%;
- 4) Kommersiya xərclərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi +0,62%.

Beləliklə, dörd amilin birgə təsiri 2%(0,96+1,68-1,26+0,62) olacaqdır. Əmtələrin ixracı üzrə firmanın işinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarını müəyyən etmək üçün hər bir amilin təsiri ayrı-ayrılıqda öyrənilməli və detallandırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal əməliyyatlarının səmərəliliyin təhlili də oxşar metodikada hesablamalardan istifadə etməklə aparılır.

Məlumdur ki, xarici iqtisadi əməliyyatların rentabelliği müxtəlif formulalar istifadə etməklə hesablanır:

1) Xarici iqtisadi fəaliyyətin ümumi (balans) rentabelliği:

$$(R_{br}) = \frac{\text{balans mənfəəti (P}_{br})}{\text{firmanın aktivlərinin orta illik dəyəri (SO)}}$$

2) Xalis rentabellik səviyyəsi:

$$(R_H) = \frac{\text{xalis mənfəət (P}_H)}{\text{firmanın aktivlərinin orta illik dəyəri (SO)}} \times 100\%$$

Lakin bu formulalar rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amillərin hər birinin təsirini dəqiq hesablamağa və qiymətləndirməyə

imkan etmir. Ona görə də rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən formulanı aşağıdakı kimi çevirmək lazımdır:

$$R_{br} = \frac{P}{SO} = \frac{P}{V} \times \frac{V}{SO} = \left(\frac{K}{V} - \frac{I}{V} \right) \times \frac{V}{Z} \times \frac{Z}{SO}$$

Formuladan görüldüyü kimi rentabellik səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti; 2) xarici iqtisadi əməliyyatların səmərəliliyi; 3) tədavül xərclərinin və yaxud kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişilməsi; 4) xarici iqtisadi əməliyyatlardan yaranan mənfəətin məbləğinin dəyişilməsi; Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etmək məqsəduyğundur. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Cədvəl 18.10

Rentabellik səviyyəsinin amilli təhlili

<i>Göstəricilər</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>Artım (+, -)</i>
1. Aktivlərin (dövriyyə kapitalının) orta illik dəyəri, min manat	10000	12000	+2000
2. Balans mənfəəti, min manat	2000	1100	-900
3. Balans mənfəətinin səviyyəsi, %-lə	2,500	1,310	-1,190
4. Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sayı	10,000	9,167	-0,133
5. Dövriyyə kapitalının bir manatına düşən gəlir məbləği	8,000	7,000	-1,000
6. Ümumi rentabellik səviyyəsi, %-lə	20,000	9,167	-10,833

Cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə yuxarıda sadalanan amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq olar:

1) Ümumi kənarlaşma:

$$\Delta R = R_{br1} - R_{br0} = 9,167 - 20 = -10,833$$

Bu kənarlaşmaya əsas iki amil təsir göstərə bilər: a) balans mənfəətinin məbləğinin dəyişilməsi; b) dövriyyə kapitalının bir manatına düşən gəlir məbləğinin dəyişilməsi; Bu iki amilin rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı riyazi hesablamaları aparmaq lazımdır:

- 1) $2,5 \times 8,00 = 20,0\%$
- 2) $1,310 \times 8 = 10,480\%$
- 3) $1,310 \times 7 = 9,167\%$

Onda balans mənfəəti məbləğinin dəyişilməsinin rentabellik səviyyəsinə təsiri aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$10,480 - 20,0 = -9,520\%$$

Dövriyyə kapitalının bir manatına düşən gəlir məbləğinin dəyişilməsi rentabellik səviyyəsinin -1,313% aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur:

$$9,167-10,480=-1,313\%$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri -10,833% olacaqdır. Yəni

$$-9,520+(-1,313)=-10,833\%$$

İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində araşdırmanı dərinləşdirərək balans mənfəətinin artımına təsir göstərən amillərin təsiri dərəcəsini müəyyən etmək mümkündür. Bu zaman aşağıdakı formuladan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$P_{br}=SO\Upsilon U_n\Upsilon O$$

HESABLAMALAR

- 1) $10000 \times 2,5 \times 8 : 100 = 2000$ min manat;
- 2) $12000 \times 2 \times 8 : 100 = 2400$ min manat;
- 3) $12000 \times 1,310 \times 8 : 100 = 1258$ min manat;
- 4) $12000 \times 1,310 \times 7 : 100 = 1100$ min manat;

Bu hesablamalardan sonra sadalanan amillərin təsirini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- 1) Dövriyyə aktivləri məbləğinin dəyişilməsinin təsiri:

$$2400-2000=+400 \text{ min manat};$$

- 2) Balans mənfəəti həcmnin dəyişilməsinin təsiri:

$$1258-2400=-1142 \text{ min manat};$$

- 3) Dövriyyə kapitalının bir manatına düşən gəlir məbləğinin dəyişilməsinin təsiri:

$$1100-1258=-158 \text{ min manat};$$

Aparılmış hesablamaların düzgünlüyünü aşağıdakı kimi müəyyən etmək mümkündür: $(+400)+(-1142)+(-158)=-900$ min manat.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$(1100-2000)=(+400)+(-1142)+(-158);$$

$$-900 \text{ min manat} = -900 \text{ min manat}.$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Bazar münasibətləri şəraitində daima inkişafda olan xarici iqtisadi əlaqələr firmanın, konsernin, səhmdar cəmiyyətlərinin və s. təsərrüfat fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Məhz bu zaman xarici bazarda satış üçün daha da yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının çoxaldılmasının zərurililiyi aşağıdakı amillərlə şərtlənir: 1) qiymət konyukturasi; 2) daxili milli bazarın məhdudluğu; 3) dünya bazarında

inhisar vəziyyətindən istifadə imkanları; 4) daxili rəqabətin yüksək səviyyəsi; 5) sərbəst dönrəli valyutanın əldə edilməsi zərurililiyi. Qeyd etmək lazımdır ki, qapalı pul sisteminin nəticəsi olaraq firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında sonuncu amil əhəmiyyətli rol oynayır; 6) istehsalın və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi; Beynəlxalq bazarda ölkə daxilindəkindən fərqli olaraq rəqabətin yüksək səviyyədə olması məhsulun keyfiyyətini və onun rəqabət qabiliyyətini daim yüksəltməyi tələb edir. Qeyd edək ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması amilləri bazar münasibətləri sistemində mühüm rola və əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, müasir şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələrin stimullaşdırılmasının əsas amili əldə edilmiş valyutanın həcmidir. Həmin valyuta məbləği daxili və xarici bazarda məhsul satışından, göstərilən injiniring xidmətindən, xarici firmalarda iştiraka görə əldə edilən pul gəlirindən və digər mənbələrdən alınır. Məhz buna görə də iqtisadi təhlil prosesində firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin taktikasını və strategiyasını müəyyən edərkən bu fəaliyyətdən alınan iqtisadi effektin daha dəqiq qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatlarda xarici iqtisadi fəaliyyətin son nəticələrini xarakterizə edən əsas keyfiyyət göstəricisi kimi «müəssisənin sərəncamında qalan valyutanın həcmi» göstəricisi işlədilir. Valyuta gəlirlərinin həcmi göstəricisi ilə yanaşı iqtisadi təhlil prosesində ixrac məhsullarının rentabelliği göstəricisindən də istifadə olunur. İxrac məhsullarının rentabelliği göstəricisini müəyyən etmək üçün məhsul (iş və xidmətlər) satışından pul gəlirlərinin məbləğini həmin məhsulların istehsalı və reallaşdırılmasına məsrəflərin cəminə (müəssisənin sərəncamında olan valyutanın müqayisəli alıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınmaqla) bölmək tələb olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini dəqiq qiymətləndirmək üçün bir sıra əlavə spesifik göstəricilərdən də istifadə edilə bilər. Əgər firma eyni zamanda xarici iqtisadi fəaliyyətin bir neçə formasından istifadə edirsə, onda səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün rentabellik göstəricisindən (əməliyyatın miqyası nəzərə alınmaqla) istifadə olunur. Həmin səmərəlilik göstəricini müəyyən etmək üçün bu növ xarici fəaliyyətdən əldə edilmiş gəliri həmin formanın həyata keçirilməsi ilə bağlı olan məsrəflərin cəminə bölmək lazımdır. Əgər xarici iqtisadi fəaliyyətin yeni forması tətbiq olunarsa, onda rentabellik göstəricisini müəyyən etmək üçün əvvəllər istifadə edilmiş forma ilə bağlı faktiki məsrəfləri yeni formanın tətbiqi zamanı gözlənilən məsrəflərlə (oxşar əməliyyatlar üzrə) müqayisə etmək və qiymətləndirmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəlilik göstəricisi rolunda xarici iqtisadi əməliyyatların rentabellik səviyyəsinin dinamikası çıxış edə bilər. Bu göstəricini müəyyən edərkən həm ümumilikdə və həm də ayrı-ayrı əmtəə qrupları üzrə valyuta məbləğinin xarici iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə bağlı məsrəflərə nisbətini hesablamaq lazımdır. Bu göstərici yalnız dinamikada öyrəniləndə mənası olur. Bundan başqa iqtisadi təhlil prosesində kontraktların və müqavilələrin müqayisəli rentabellik göstəricisindən də istifadə edilir. Bu göstəricini hesablayarkən valyuta gəlirlərinin həcmi, dövr, yenidən təkrar olunma və digər şərtlər nəzərə alınır.

Valyuta resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili prosesində təkcə sərbəst valyuta resurslarının investisiyalaşdırılmasının nəticələrini deyil, həmçinin firmanın, konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s. valyuta fondundan istifadənin səmərəliliyini də nəzərə almaq lazımdır. Qeyd edək ki, müasir şəraitdə daxili qiymətlərin səviyyəsi və strukturu orta dünya qiymətlərindən kəskin surətdə fərqlənir. Eyni zamanda, manatın valyuta kursu onlar arasındakı orta nisbəti bəzi hallarda real və obyektiv əks etdirmir. Ona görə də valyuta vəsaitlərindən istifadə istiqamətlərinin təhlili prosesində hesablamaları bir neçə istiqamətdə aparmaq zəruridir: 1) valyuta krediti hesabına daha məhsuldar avadanlıqların alınması; 2) birjada və yaxud auksionda (hərracda) əlavə valyuta məbləğinin əldə edilməsi; 3) müəssisənin malik olduğu valyuta məbləği hesabına xaricdən avadanlıqların və yeni texnologiyaların alınması; Belə hesablamaları apararkən təhlil edilən əmtəələrin hər bir nomenklatura nömrəsi üzrə daxili və dünya qiymətlərinin nisbəti əmsalına, başqa sözlə, «əmtəə» valyuta kursuna xüsusi fikir vermək lazımdır. Əgər göstərilən hər hansı bir əmtəə üzrə valyuta kursu valyutanın auksion (hərrac) satış kursundan yüksək olarsa, onda belə müəssisələr üçün həmin əmtəənin xarici bazardan alınması daha sərfəlidir. Bundan sonra həmin avadanlığın manatla daxili bazarda satılması və əldə edilmiş məbləğə birjadan valyuta alınması müəssisə üçün yüksək effektə malikdir. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin operativ təhlili zamanı kontraktların və müqavilələrin şərtlərinin gözlənilməsinə, valyuta hesabının vəziyyətinə, məsrəflərin səviyyəsinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Göründüyü kimi, müəssisələr (firmalar) xarici bazara sərbəst surətdə çıxmaq hüququ əldə etdikdən sonra valyuta ilə bağlı məsələlər aktual xarakter daşımağa başlamışdır. Xarici valyuta ilə əməliyyatları

xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan istənilən müəssisə və firma apara bilər. Bu məqsədlə bankda cari valyuta hesabını açmaq məqsəduyğundur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları respublika müəssisələri ilə bağlanmış müqavilə və kontraktlar əsasında fəaliyyət göstərir. Həmin fəaliyyətin nəticəsi xarici valyuta ilə ölçülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud qanunvericiliyə görə müəssisə (firma və s.) valyuta gəlirlərinin 50%-ni vəkil edilmiş banklar vasitəsilə 14 gün müddətinə (valyutanın köçürüldüyü gündən etibarən) birjada və yaxud digər valyuta bazarında satmalıdır. İlk növbədə xarici valyuta gəlirlərinin bütün məbləği 52/1 sayılı «Tranzit valyuta hesabı»nda əks etdirilir. Göründüyü kimi tranzit valyuta hesabında əks etdirilən xarici valyuta gəlirləri iki hissəyə bölünür: 1) vəsaitin 50%-i xarici valyuta şəklində cari valyuta hesabında əks etdirilir; 2) digər 50%-i isə manat ekvivalentində hesablaşma hesabına köçürülür. Xarici valyuta Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi kurs üzrə (həftədə iki dəfə) manata çevrilir. İxracdan valyuta gəlirlərinin (məbləğinin) daxili valyuta bazarında (birja, auksion və s.) satışı ilə əlaqədar bankın göstərdiyi xidmətlərə görə verilən komissiyon haqqı satılan valyutanın ümumi məbləğinin 1,3%-dən yüksək olmamalıdır. Valyutanın alqı-satqı əməliyyatları üzrə birja-komissiyon haqqının məbləği valyuta satışının xalis məbləğinin 0,3%-dən çox olmamalıdır. Əgər satış üçün nəzərdə tutulan valyutanın məbləği valyuta birjası tərəfindən müəyyən edilmiş minimum həcmdən az olarsa, onda firmanın vəkil etdiyi bank həmin məbləği limit daxilində öz adına və öz hesabına alır. Bu zaman valyutanın alış kursu və göstərilən xidmətə görə komissiyon haqqının məbləği (1,3%-dən çox olmayaraq) bankın təsərrüfat subyektləri ilə razılaşmaları əsasında müəyyənləşdirilir. Təsərrüfat subyektləri valyuta gəlirlərinin müəyyən hissəsini birjada və yaxud auksionda reallaşdırmazdan əvvəl tranzit hesabından aşağıdakı məsrəfləri ödəyə bilər: 1) ixrac gömrük vergisi; 2) şəriklərin və yaxud ortaqların komissiyon mükafatlandırılması; 3) xarici ölkələrin ərazisində və beynəlxalq tranzit daşımalarında yüklərin yola salınması və onların sığortası ilə əlaqədar müəssisə-rezidentlərin göstərdikləri xidmətin dəyərinin ödənilməsi; Həmin valyuta vəsaiti müəssisə-rezidentlərin tranzit hesabına köçürülür. Qeyd etmək ki, ixracdan valyuta gəlirlərinin müəyyən hissəsi satıldıqdan sonra qalan məbləğ təsərrüfat subyektlərinin tranzit valyuta hesabından cari valyuta hesabına keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtələrin ixracından əldə edilən valyuta gəlir-

lərinin hərəkətini təhlil etmək üçün aşağıdakı analitik cədvəli tərtib etmək məqsədüyükündür.

Cədvəl 18.11**İxracdan valyuta gəlirlərinin hərəkəti**

<i>Göstəricilər</i>	<i>Ölçü vahidi</i>	<i>Məbləğ</i>
1.Əmtələrin (iş və xidmətlərin) ixracından alınan və təsərrüfat subyektlərinin tranzit hesabına daxil olan valyuta gəlirləri	min manatla	110
2.Yüklərin göndərilməsi, yüklənməsi və sığortası xərcləri	-	15
3.İxrac gömrük proseduralarının və vergilərinin ödənilməsi	-	2
4.Şərik (ortaq) təşkilatların komissiyon mükafatlandırılması	-	3
5.Birjada və yaxud auksionda satılmaq üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin hesablanması üçün bazis göstəricisi (sət.1-sət.2-sət.3-sət.4)-	-	90
6.Satış üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin cəmi sətir5 :2	-	45
7.Birjada satılan valyutanın məbləği	-	40
8.Banka və birjaya verilən komissiyon haqqlarının ölçüsü	%	1,3
9.Komissiyon haqqlarının məbləği (sət. 7xsət.8):100	min man.	0,52
10.Birjada dolların manata nisbətən məzənnəsi	manatla	0,850
11.Birjada valyuta satışından pul məbləği (sət.7-sət.9) x sət.10	min.man.	162658
12.Satış üçün nəzərdə tutulan valyutanın qalığı (sət.6-sət.7)	min man.	5
13.Bankın komissiyon haqqının dərəcəsi	%	1,0
14.Banka verilən komissiyon haqqının məbləği (sət.12xsət.13):100	min man.	0,5
15.Bankla razılaşdırılmış manatın məzənnəsi	manatla	0,850
16.Banka valyuta satışından əldə edilən pulun məbləği (sət. 12-sət.14) xsət.15	manatla	20295
17.Təsərrüfat subyektinin valyuta satışından əldə edilən və onun hesablaşma hesabına köçürülən pulun ümumi məbləği (sət.11+sət.16)	min manatla	182953
18.Təsərrüfat subyektinin cari valyuta hesabına köçürülən valyutanın məbləği (sət.5-sət.6-sət.12)	min manatla	45

Qeyd etmək lazımdır ki, birjada və yaxud auksionda satılmaq üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin hesablanması üçün bazis göstəricisini müəyyən edərkən aşağıdakı fəaliyyət növlərindən valyuta daxil olmaları hesablamaya daxil edilmir: 1) qiymətli kağızların satışından valyuta məbləği; 2) kapitalda iştiraka görə əldə edilmiş gəlirlər; 3) nizamnamə kapitalına pay şəklində daxil olmalar; 4) cəlb edilmiş kredit şəklində daxil olmalar; 5) qiymətli kağızlar üzrə dividendlər və faizlər şəklində gəlirlər; 6) kreditlərin ödənilməsinə görə daxil olan məbləğ (faizlər də daxil olmaqla);

Məlumdur ki, idxal və ixrac mallarının daxil olmasının əsas mənbəyi malgöndərənlərdir ki, firmalar və şirkətlər onlarla xarici iqtisadi münasibətlərini müqavilə və kontraktlar əsasında həyata keçirir. Həmin müqavilələrdə əmtələrin alqı-satqı şərtləri və bununla əlaqədar olaraq alıcıların və mal göndərənlərin hüquqları və öhdəlikləri öz əksini tapır. Müəssisə və yaxud firma əmtələri (idxal və ixrac üzrə) ölkə daxilində malgöndərənlərdən alırsa onda onlarla aparılan hesablaşmaların forması adi qaydadan fərqlənir. Məhz bu zaman hesablaşmaların təhlili metodikası ümumi qaydada olmaqla dövlət və digər mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan müəssisələr arasında aparılan hesablaşmaların təhlili ilə üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, xarici malgöndərənlərlə aparılan təhlilin təşkilinə aşağıdakı amillər birbaşa təsir göstərir: 1) tətbiq olunan hesablaşmaların formaları; 2) malgöndərmələrin bazis şərtləri. Bir qayda olaraq xarici ölkələrdə hesablaşmaların aşağıdakı formaları tətbiq olunur: a) akkreditivlərlə hesablaşmalar; b) kommərsiya krediti üzrə hesablaşmalar; c) köçürmə veksellərinin köməyi ilə aparılan hesablaşmalar; ç) açıq hesablar və inkassa forması ilə aparılan hesablaşmalar. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq praktikada hesablaşmaların akkreditiv forması geniş yayılmışdır. Hesablaşmaların akkreditiv forması əmtələrin yüklənmə anını satış anı hesab etməyi nəzərdə tutur. Bu formanı tətbiq etdikdə əmtələrin (iş və xidmətlərin) ixracından valyuta gəlirləri firmanın tranzit valyuta hesabına tez bir zamanda daxil olur. Bütün bunlarla yanaşı iqtisadi təhlil prosesində valyuta öz xərcini ödəməsinin səmərəliliyinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta öz xərcini ödəmə prinsipi o deməkdir ki, müəssisənin valyuta gəlirləri onun xərclərini ödəyir. Bu prinsipin gözlənilməsi o deməkdir ki, təsərrüfat subyekti valyuta fondunun məbləğini daim artırır. Təsərrüfat subyektinin il ərzində valyuta əməliyyatları ilə əlaqədar xərcinin ödəməsini təhlil etmək üçün aşağıdakı formada sadə analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Cədvəl 18.12

Valyuta əməliyyatları üzrə əlaqədar xərclərin
ödənilməsinin təhlili

<i>№</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>Məbləğ, min manat</i>
1.	Valyuta gəlirləri:	
1.1.	Cari hesabda ilin əvvəlinə olan valyutanın qalığı	30
1.2.	Depozitə qoyulmuş vəsaitlər	80
1.3.	Məhsul (iş və xidmət) satışından gəlir	180,3
1.4.	Cari və depozit hesablarda saxlanılan valyuta vəsaitləri üzrə faizlərin ödənilməsindən gəlirlər	2,7
1.5.	Valyuta ilə alınan kredit	-
1.6.	Qiymətli kağızlar üzrə valyuta ifadəsində gəlirlər	-
1.7.	Birjadan, auksionda və bankdan valyuta alınması	-
	YEKUNU:	293
2.	Valyuta məsrəfləri:	
2.1.	Cari məsrəflərin ödənilməsinə və material qiymətlilərinin alınmasına məsrəflər	25
2.2.	Modernləşdirməyə məsrəflər	84
2.3.	Əvvəllər alınmış kreditlərin və onlara görə verilən faizlərin qaytarılması	-
2.4.	Birgə fəaliyyətə görə xarici iştirakçının (tərəfdaşın) əldə etdiyi mənfəət	-
2.5.	Xarici işçilərə verilən əmək haqqı	-
2.6.	Xarici işçilərin pensiya təminatı üçün sərhəddən keçirilən valyutanın məbləği	-
2.7.	Valyutanın alışı üçün komissiyon haqqı	-
2.8.	Birjada, auksionda və bankda valyuta satışı	-
2.9.	Valyuta ilə qiymətli kağızların alınması	-
2.10.	Xeyriyyə tədbirləri və sponsorluq üçün ayırmalar	-
	YEKUNU:	293
3.	Valyuta gəlirləri və məsrəfləri arasındakı fərq (ilin sonuna valyuta qalığı)184	

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, təsərrüfat subyektinin valyuta gəlirləri 293 min manat, valyuta məsrəfləri 109 min manat (25+84), ilin sonuna valyuta qalığı 184 min manat (293-109) təşkil etmişdir. Təsərrüfat subyektinin müsbət valyuta qalığı öz xərcini ödəmənin şərtlərinin gözlənildiyini göstərir. Valyuta öz xərcini ödəmə əmsalı $2,69(293:109)$ olmuşdur ki, bu da öz növbəsində təsərrüfat subyektinin yüksək valyuta sabitliyini (tarazlığını) sübut edir.

**BÖLMƏ 3. İQTİSADİYYATIN MÜXTƏLİF SAHƏLƏRİ
ÜZRƏ İQTİSADI TƏHLİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ****XIX FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ
TƏHLİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ****19.1. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı təhlilinin əhəmiyyəti,
vəzifələri və informasiya mənbələri**

Kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biridir. Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına və sənayenin kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatının ödənilməsində kənd təsərrüfatı istehsalının rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

Ölkə əhalisinin ərzaqla təchiz olunmasında həlledici rol oynayan kənd təsərrüfatı istehsalının özünəməxsus (digər maddi-istehsal sahələrindən fərqləndirən) spesifik xüsusiyyətləri vardır:

1) Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal və satışının nəticələri təbii-iqlim şəraitindən çox asılıdır. Quraqlıq, yağıntıların miqdarı, günəşli günlərin sayı və davamiyyəti, iqlim, şaxta, küləklər və digər təbii hadisələr istehsal məsrəflərinə, bitkilərin, mal-qara və quşların məhsuldarlığına, məhsulun keyfiyyətinə, aqrozoobaytar tədbirlərinin həcmi və strukturuna, son nəticədə isə məhsul istehsalı və satışının nəticələrinə böyük təsir göstərir. Bu səbəbdən də təhlil zamanı təbii-iqlim şəraitinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və istehsalın nəticələrinə təsirini hesaba almaq lazımdır.

2) Kənd təsərrüfatı üçün istehsalın mövsümliyi xarakterikdir. Bu səbəbdən də təqvim ili ərzində istehsalın əsasını təşkil edən torpaqlardan, əmək resurslarından, texniki vasitələrdən, material ehtiyatlarından qeyri-ahəngdar istifadə olunur, ilin müxtəlif dövrlərində bitkilərin, mal-qara və quşların məhsuldarlığı, əmtəlik məhsulun daxil olması, onun reallaşdırılması və pul gəlirlərin daxil olması ilin müxtəlif aylarında kəskin sürətdə fərqlənir. Bu səbəbdən də istehsal və satış proseslərinin əmək, material resursları ilə, texniki vasitələrlə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlili zamanı müəssisənin torpaq, əmək, material resursları ilə, əsas vəsaitlərlə, xüsusilə kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlərlə təmin olunması, onlardan istifadənin təhlili zamanı bu fərqləndirici xüsusiyyəti hesaba almaq lazımdır.

3.Kənd təsərrüfatında istehsal prosesi (tsikli) çox uzun olur və bu səbəbdən də istehsal dövrü ilə iş dövrü üst-üstə düşmür. İş dövrü olmayan şəraitdə belə istehsal prosesi davam edir. Məsələn, payızlıq dənli bitkilərin səpini başa çatdıqdan sonra iş dövrü başa çatır, istehsal dövrü davam edir, məhsul yığımı isə gələn ilin iyun-iyul aylarında davam etdirilir. Bu səbəbdən də bir sıra əsas göstəricilər ilin sonunda hesablanılır və təhlil edilir.

4. Kənd təsərrüfatında torpaq əsas istehsal vasitəsi hesab olunur ki, bu da bilavasitə iqlim şəraiti ilə bağlıdır. Digər əsas istehsal vasitələrindən fərqli olaraq torpaqlar köhnəlmir, əksinə ondan effektiv istifadə edildikdə o yaxşılaşır, lakin müxtəlif amillərin təsiri altında onun təbii və iqtisadi xarakteri dəyişilir, habelə onun məhsul verimini dəqiq hesaba almaq mümkün olmur.

Sənaye və digər sahələrin istehsallarında bu və ya digər əsas vəsait obyektində ancaq müəyyən növdə məhsul istehsal etmək mümkün olduğu halda kənd təsərrüfatında eyni torpaq sahəsində çoxlu sayda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsal etmək mümkündür. Odur ki, təhlil prosesində torpaqların xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq tələb olunur.

5.Kənd təsərrüfatı istehsalı canlı orqanizmlə işləyir. Buna görə də onun inkişafına iqtisadi amillərlə yanaşı bioloji, kimyəvi və fiziki amillər də təsir göstərir ki, bunlar da təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə müxtəlif amillərin təsirinin hesablanmasında çətinlik törədir.

6.Digər maddi istehsal sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında istehsaldan alınan məhsulun bir qismi xüsusi ehtiyatlara: toxum, yem, üzvi kübrə i.a. istehsal vəsaiti kimi istifadə olunur. Bu səbəbdən də müqayisəyəgələn qiymətlərlə əmtəəlik məhsulun həcmi ümumi məhsulun həcmi ilə müqayisədə xeyli az olur.

7.Kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq burada müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirən zaman bitki əkin sahələrinin məhsuldarlığı, mal-qara və quşların məhsuldarlığı, kənd təsərrüfatına yararlı və əkin üçün yararlı torpaqlardan istifadə kimi spesifik göstəricilərdən istifadə olunur. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istifadə olunan məhsulun maya dəyəri, mənfəət, rentabellik, dövrüyyə vəsaitinin dövr sürəti və i.a. göstəricilərin hesablanması, hesabatlarda əks etdirilməsi və təhlilində də kənd təsərrüfatı istehsalına məxsus spesifik xüsusiyyətlər hesaba alınır ki, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini daha dəqiq qiymətləndirmək mümkün olsun.

Sadalanən fərqləndirici xüsusiyyətləri nəzərə alaraq təsərrüfatlarda bitkiçilik məhsulları istehsalı və onların maya dəyəri, məhsul satışı, mən-

fəət, rentabellik və digər əsas göstəriciləri təhlil etməzdən əvvəl kənd təsərrüfatı müəssisənin təbii-iqlim şəraiti, istehsalın həcmi və istiqaməti, torpaqların vəziyyəti, torpaq, əmək və digər resurslarla, əsas və dövrüyyə vəsaitləri ilə təmin olunması, istehsalın ixtisaslaşması, intensivləşdirilməsi və effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər öyrənilir.

Bitkiçilik kənd təsərrüfatı istehsalının aparıcı sahəsidir. Əkin sahələrini toxum və digər basdırma materialları ilə, heyvandarlıq sahələrinin yemlərlə təmin etməklə bütövlükdə kənd təsərrüfatı məhsullarının təkrar istehsalında bitkiçiliyin rolu böyükdür. Ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə, müxtəlif sənaye sahələrinin kənd təsərrüfatı xammalı ilə təchiz olunması probleminin həlli də, ilk növbədə, bitkiçilik məhsulları istehsalının çoxaldılmasından, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsindən bilavasitə asılıdır. Deməli ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması problemlərinin həllində də bitkiçiliyin inkişaf etdirilməsi, ilk növbədə, ölkə əhalisinin ən zəruri ərzaq məhsullarına - taxıl, meyvə, tərəvəz, üzüm, çay və digər bitkiçilik məhsullarına və bu məhsulların emalından alınan yeyinti məhsullarına olan tələbatın daha dolğun ödənilməsi, xaricdən baha qiymətlərlə satın alınan, aşağı keyfiyyətdə, bəzən də insanların sağlamlığı üçün zərərli olan ərzaq məhsullarının idxalının azaldılması kimi həm iqtisadi və həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edən problemlərin həlli də bitkiçilik sahələrinin sürətli inkişafından bilavasitə asılıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlarda, yardımçı təsərrüfatlarda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının çoxaldılması müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, məhsul satışının və pul gəlirlərinin çoxaldılması, maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin çoxaldılması, məhsul istehsalı və satışının rentabelliyyətinin yüksəldilməsi, digər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasında da az əhəmiyyət kəsb etmir. Buradan aydın olur ki, mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən, istehsal istiqaməti və miqyasından asılı olmayaraq ölkə ərazisində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan bütün təsərrüfat subyektlərində məhsul istehsalı həcmələrinə dair göstəriciləri təhlil etməklə istehsalın çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsini təmin edən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi idarəetmənin ən aktual məsələlərdən biridir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının indiki mərhələsində əkin sahələri, hər hektarın məhsuldarlığı, cəmi məhsul yığımını üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin, məhsul istehsalı həcmələrindən kənarlaşmalara və dinamikasına təsir göstərən amillərin və hər bir amilin təsir dərəcəsinin

təyin edilməsi, bitkiçilik məhsulları istehsalının çoxaldılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər planının hazırlanması: məhsul istehsalının çoxaldılmasına obyektiv və subyektiv amillərin təsirini hesaba almaqla məhsul istehsalının artırılması imkanlarından istifadə olunmasında sahibkarın və əmək adamlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, məhsul istehsalının çoxaldılmasını təmin edən proqnoz layihələrin hazırlanması təhlilin qarşısında duran ümdə vəzifələrdir.

Bitkiçilik məhsulları istehsalını təhlil etmək üçün təsərrüfatın biznes-planında, ayrı-ayrı bitkilər üzrə əkin sahələrinin və hər hektarın məhsuldarlığına, cəmi məhsul yığımına dair məlumatları özündə əks etdirən «Bitkiçilik məhsulları istehsalı və maya dəyəri haqqında hesabat»dan və digər informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə edilir.

Son illərdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan yeni təsərrüfat formalarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi bu qəbildən olan subyektlərin fəaliyyətini daha dəqiq öyrənmək və qiymətləndirmək məqsədilə yeni hesabat formaları hazırlamış və təsdiq edilmişdir. AR DSK 07 iyun 2002-ci il tarixli 27/11 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının toplanışı haqqında hesabat» (29-kt №-li forma), 25 may 2005-ci il tarixli, 23/11 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Kənd təsərrüfatı məhsulları satışı barədə hesabat» (21-satış №-li forma), 5 may 2006-cı il tarixli 12/11 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlar, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti haqqında hesabat» (6-kt №-li forma) formalarında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, istehsal məsrəfləri, məhsulun maya dəyəri, məhsul satışı və onun nəticələrini təhlil etmək üçün kifayət qədər informasiyalar verilir.

19.2. Bitkiçilik məhsulları istehsalının təhlili

Bitkiçilik məhsulları istehsalını həm bütövlükdə təsərrüfat üzrə, həm ayrı-ayrı təsərrüfat vahidləri üzrə, həm də ayrı-ayrı bitkilər və bitki qrupları (dənli bitkilər, payızlıq buğda, tütün, kartof, tərəvəz bitkiləri, bostan bitkiləri, yem bitkiləri, üzüm, meyvə və i.a) üzrə təhlil etmək lazımdır. Qüvvədə olan qaydaya görə bitkiçilik məhsulları istehsalı faktiki satış qiymətləri ilə uçota alınır və hesabatlarda əks etdirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulların faktiki satış qiymətləri daim dəyişilir. Buna görə də Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin

hazırladığı statistik məcmuələrdə verilən qiymət indekslərindən və müqayisəyə gələn qiymətlərdən istifadə etməklə son 5-10 ilin timsalında bitkiçilikdə ümumi məhsul istehsalı planlarının yerinə yetirilməsi və onun dinamikası təyin edilir. Müqayisəli qiymətlərlə bitkiçilik məhsulları istehsalının həcmələrinə dair göstəricilərdən istifadə etməklə bazis və zəncirvari indekslər hesablanır, artım templəri təyin edilir və qiymətləndirilir. Təhlil apardığımız təsərrüfatda bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikada təhlilinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız təsərrüfatda bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamik inkişafı təmin olunur. Son beş ildə, üçüncü il müstəsna olmaqla, bitkiçilik məhsulları istehsalının müqayisəyəgələn qiymətlərlə həcmnin həm bazis ili ilə, həm də əvvəlki illə müqayisədə kifayət qədər artım templərinə nail olması buna əyani sübuddur.

Cədvəl 19.1

Bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikası

İLLƏR	Müqayisəyəgələn qiymətlərlə bitkiçiliyin ümumi məhsulu			O cümlədən			və i.a.
	manatla	artım templəri,%-lə		dən məhsulları istehsalı			
		bazis	zəncirvari	sent	artım templəri %-lə		
					bazis	zəncirvari	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1-ci	547600	100,0	100,0	3800	100,0	100,0	
2-ci	583194	106,5	106,5	3545	93,3	93,3	
3-cü	574980	105,0	98,6	4020	105,8	113,4	
4-cü	610574	111,5	106,2	4160	109,5	103,5	
5-ci hesabat	684625	125,0	112,1	4240	111,6	101,9	

Maliyyə resursları çatışmayan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına kreditlərin verilməsi kommersiya bankları tərəfindən çox ağır şərtlərlə həyata keçirilən indiki şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə resurslarına (pul vəsaitinə) olan tələbatın ödənilməsinin əsas mənbəyi torpaqdır. Bu səbəbdən də təhlil zamanı ayrı-ayrı bitki əkini sahələrinin hər hektarından pul gəlirlərinə dair göstəricilər hesablanır, əkin sahələri məhsuldarlığının və bitkiçilik məhsulları üçün satış qiymətlərinin dəyi-

şilməsinin hər hektardan pul gəliri üzrə plandan kənarlaşmalara təsiri təyin edilir. Bizim misalımızda əkin sahələrinin hər hektarından faktiki pul gəlirinin plana nisbətən çox (yaxud az) olmasına təsirinə dair hesablamalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 19.2).

Digər maddi istehsal sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında əkin vaxtı ilə məhsul yığımı arasında uzun zaman boşluğu mövcuddur. Həmin bu müddət ərzində istehsalçı, təbii ki, maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı ilə üzləşir. Bu səbəbdən də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları yerli-təbii iqlim şəraitində məhsul çıxımı müddətləri müxtəlif olan çoxlu sayda bitki əkini sahələrinin yaradılmasına üstünlük verir ki, ilin müxtəlif müddətlərində maliyyə resurslarına olan tələbatın ödənilməsi mümkün olsun. Buna görə də əksər təsərrüfatlarda bitkiçilik çoxsahəli xarakter daşıyır. Lakin unutmamaq olmasın ki, əkin sahəsinin hər hektarı daha çox pul gəliri verən, istehsalın rentabelliği yüksək olan sahələrin istənilən qədər genişləndirilməsi təcrübədə mümkün olmur. Çünki, ayrı-ayrı bitkilərin becərilməsi və məhsul yığımı dövrləri kəskin surətdə fərqlənən kənd təsərrüfatı istehsalında ilin müxtəlif dövrlərində əmək resurslarına və texniki vasitələrinə olan tələbat da kəskin surətdə fərqlənir. Bitki əkini və məhsul yığımı dövrlərində istehsal resurslarına, ilk növbədə, əmək resurslarına olan tələbatın ödənilməsi aqrrotexniki tədbirlərin vaxtında və yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirilməsini təmin etmir, son nəticədə isə çoxlu miqdarda məhsul itkiləri ilə nəticələnir. Bu səbəbdən də əkin sahəsinin hər hektarı daha çox pul gəliri verən, istehsalın rentabelliği yüksək olan bitki əkini sahələrinin genişləndirilməsi barədə qərar layihələri hazırlayan zaman torpaq sahibləri pik dövründə, yəni becərmə və məhsul yığımına daha çox əmək resurslarına olan tələbatın ödənilməsini hesaba almalıdırlar.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı planının yerinə yetirilməsinə və dinamikasına çox sayda birinci və ikinci dərəcəli, hesablamaya daxil olan və olmayan, obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərir. Ayrı-ayrı bitkilər üzrə məhsul yığımına, onun dinamikasına, ilk növbədə, əkin sahələrinin və hər hektarın məhsuldarlığının plana və əvvəlki illərə nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir. Təhlil apardığımız təsərrüfatda bu əsas iki amilin məhsul yığımının ümumi həcminə təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.

Cədvəl 19.2

Əkin sahələrinin hər hektarından pul gəliri, man.

BİTKİ ƏKİNİ	Hər hektarın məhsuldarlığı, ton		Kənarlaşma +, -	Bir ton məhsulun müqayisəyəgələn qiymətlərlə satış qiyməti, man.			Bir hektara pul gəliri, man.			Kənarlaşma +,- (süt. 9- süt.7)	Kənarlaşma nəyin hesabına olmuşdur	
	plan üzrə	faktiki		plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +,-	plan üzrə (süt.1x süt.4)	faktiki məhsuldarlığa və plan qiymətinə görə (süt.2x süt.4)	faktiki (süt.2 x süt.5)		məhsuldarlığın dəyişilməsi (süt.8- süt.7)	qiymətin dəyişilməsi (süt.9 x süt.8)
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
1. Dənli bitkilər	2,45	2,65	+0,20	120,0	125	+5,0	294	318	331,25	+37,25	+24	+13,25
2. Pambıq	1,80	1,75	-0,05	235,0	280	+45,0	423	411,25	490	+67,0	-11,75	+78,75
3. Tütün	2,80	2,5	-0,30	950,0	1010	+60,0	2660	2375	2525	-135,0	-285,0	+150,0
4. Kartof	14,0	15,0	+1,00	110,0	120	+10,0	1540	1650	1800	+260,0	+110,0	+150,0
5. Tərəvəz	18,0	14,0	-4,00	130,0	60	-70	2340	1820	840	-1500	-520,0	-980,0
6. Meyvə	8,5	7,5	-1,0	780	850	+70	6630	5850	6375	-255,0	-780,0	+525
Yekunu	x	x								- 1525,75	-1462,75	-63,0

*Bitkiçilik sahələrində məhsul yığımı üzrə planın yerinə yetirilməsinə əsas amillərin təsirinə dair
HESABLAMA*

Göstərici	Əkin sahəsi, ha			Hər hektarın məhsuldarlığı		Cəmi məhsul yığımı, t			Cəmi kənarlaşma +,- (süt.8-süt.6)	Kənarlaşma nəyin hesabına olmuşdur	
	plan üzrə	faktiki		plan üzrə	faktiki	plan üzrə (süt.1x süt.4)	faktiki əkin sahəsinə və plan məhsuldarlığına görə (süt.2xsüt.4)	faktiki (süt.2x süt.5)		əkin sahəsinin dəyişilməsi (süt.7-süt.6)	məhsuldarlığın dəyişilməsi (süt.8-süt.7)
		əkilən	məhsul yığılan								
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
1.Dənli bitkilər	170	160	160	24,5	26,5	416,5	392,0	424,0	-7,5	-24,5	+32,0
2.Pambıq	40	50	50	18,0	17,5	72,0	90,0	87,5	+15,5	+18,0	-2,5
3.Tütün	50	45	45	28,0	25,0	140,0	126,0	112,5	-27,5	-14,0	-13,5
4.Kartof	55	50	50	140,0	150,0	770,0	700,0	750,5	-19,5	-70,0	+50,5
5.Tərəvəz	15	25	25	180,0	140,0	270,0	450,0	350,0	+80,0	+180,0	-100,0
6.Meyvə	60	60	60	85,0	75,0	510,0	425,0	450,0	-60,0	-85,0	+25,0
Yekunu	390	390	390	x	x	x	x				

Təhlil zamanı sadəcə olaraq bitki əkini sahələrinin, hər hektarın məhsuldarlığının plana və əvvəlki illərə nisbətən dəyişilməsinin cəmi məhsul yığımına və onun dinamikasına təsirini hesablamaqla kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda xam və dincə qoyulmuş torpaqların, kol-kosdan, daş və kəsəkdən təmizlənmiş torpaqların, şoran torpaqların, qurudulmuş torpaqların istifadəyə verilməsinin, eyni torpaqda ildə iki və daha çox dəfə bitki əkininin və i.a. əkin sahələrinin genişləndirilməsinə, aqrotexniki tədbirlərin vaxtında və yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirilməsinin, daha məhsuldar toxum sortlarından istifadənin, toxumun keyfiyyətinin, mütərəqqi əkin-səpin üsullarından istifadənin, yığım müddətlərinin gözlənilməsinin, təbii-iqlim şəraitinin dəyişilməsinin, təsərrüfatsızlıq hallarının və i.a. amillərin hər hektarın məhsuldarlığına və cəmi məhsul yığımına təsirini təyin etmək lazımdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalında havaların kəskin surətdə dəyişilməsi (normada nəzərdə tutulduğundan çox istilik, şaxta, yağıntı və s.) əkinçilik texnologiyası tədbirlərinin gözlənilməməsi və digər səbəblərdən əkin sahələrinin tələf olmasına səbəb olur. Təhlil zamanı tələf olmuş sahələrin hektarla miqdarını bir hektarın plan məhsuldarlığına vurmaqla bu amilin cəmi məhsul yığımına təsiri hesablanır.

Kənd təsərrüfatı istehsalında payızlıq buğda, yazlıq buğda, dən üçün qarğıdalı, çovdar, vələmir, yulaf, qarabuşuq və digər dənli bitkiləri əkini sahələrinin, kələm, xiyar, pomidor, yerkökü, çuğundur, qarpız, yemiş, balqabaq və digər tərəvəz və bostan bitkiləri əkini sahələrinin, alma, armud, şaftalı, gavalı, giləs və digər meyvə bağlarının məhsuldarlığı eyni olmur. Bu səbəbdən də əkin sahələrinin strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər öz növbəsində, dən məhsulu yığımının, tərəvəz və bostan bitkiləri yığımının, meyvə məhsulu yığımının ümumi həcminə və ha hektarın orta məhsuldarlığına təsir göstərir. Təhlil zamanı bitki əkini sahələrinin strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin məhsul yığımının ümumi həcminə və hər hektarın orta məhsuldarlığına təsiri hesablanır.

Təhlil apardığımız təsərrüfatda dənli bitkilər əkini sahələrinin strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin məhsuldarlığa və məhsul yığımına təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan (zəncirvari yerdəyişmə üsulunda aparılan) daha aydın görmək olar.

Cədvəl 19.4

Dənli bitkilər əkini sahələrinin strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin dən məhsul yığımı təsirinə dair hesablama

Bitkinin adı	Əkin sahəsi, hek.		Əkin sahələrinin strukturunu, %-lə		Plan strukturunda faktiki sahə, hek.	Hər hektarın məhsuldarlığı sen.	Əkin sahələrinin faktiki və plan strukturunda məhsul yığımı	
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki			faktiki (süt. 2x süt. 6)	plan (süt. 5x süt. 6)
<i>A</i>	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Payızlıq buğda	90	99	53,0	62,0	85	28	2772	2380
2. Yazlıq buğda	26	16	15,0	10,0	24	18	288	432
3. Payızlıq arpa	54	45	32,0	28	51	24	1080	1224
Yekunu	170	160	100,0	100,0	160	x	4140	4036

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi dənli bitki əkini sahələrinin strukturunda əmələ gələn irəliləmələr dən məhsulları istehsalının +104 sent. = (4140-4036) çoxalmasını təmin etmişdir.

Əkin sahələrinin strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər eyni zamanda məhsuldarlığın orta səviyyəsinə də təsir göstərir. Bu amilin orta məhsuldarlıq səviyyəsinə təsiri mütləq fərq üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bizim misalımızda struktur irəliləmələrinin orta məhsuldarlıq səviyyəsinin dəyişməsinə təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 19.5

Əkinlərin strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin orta məhsuldarlıq səviyyəsinə təsirinə dair hesablama

Bitkinin adı	Bir hektarın məhsuldarlığı, sen.	Əkin sahəsi, hek.		Əkinlərin strukturunu, %-lə			Orta məhsuldarlıq səviyyəsinin dəyişməsi, (sen/hek.).
		plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +,-	
<i>A</i>	1	2	3	4	5	6	7
1. Payızlıq buğda	28	90	99	53	62	+9	+9Ç28:100=+2,52
2. Yazlıq buğda	18	26	16	15	10	-5	-5Ç18:100=-0,9
3. Payızlıq arpa	24	54	45	32	28	-4	-4Ç18:100=-0,72
Yekunu	-	170	160	100,0	100,0	-	+0,9

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı təbii-iqlim şəraitindən, xüsusilə də torpaqların xüsusiyyətlərindən, relyefindən və digər obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Bir qayda olaraq ayrı-ayrı illərdə təbii-iqlim şəraiti kəskin surətdə fərqlənir ki, bu da bitkilərin məhsuldarlığına, istehsal məsrəflərinə, mənfəət, rentabellik və digər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərə təsir göstərir. Buna görə də məhsul istehsalı göstəricilərini ancaq bir ilin təmsalında təhlil etməklə təsərrüfatın fəaliyyətini qiymətləndirmək olmaz. Bu səbəbdən də təhlil zamanı son 3-5 ilin təmsalında əkin sahələrinin və hər hektarın məhsuldarlığın miqdarına dair ortaillik göstəriciləri hesablamaq və hesabın ilinin faktiki göstəricilərini ortaillik göstəricilərlə, habelə həmin iqtisadi rayonda eyni şəraitdə işləyən lakin daha yüksək göstəricilərə nail olmuş təsərrüfatların göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla bitkiçilik məhsulları istehsalını qiymətləndirmək və istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq lazım gəlir.

19.3. Heyvandarlıq məhsulları istehsalının təhlili

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının ikinci əsas sahəsidir. Ölkə iqtisadiyyatında heyvandarlığın əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, bu mühüm sahə ölkə əhalisinin yüksək keyfiyyətli qida məhsulları ilə, yeyinti və yüngül sənayeni xammalla, bitkiçilik sahələrini üzvi gübrələrlə təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Qüvvədə olan qaydaya görə heyvandarlıq məhsullarına kənd təsərrüfatı heyvanları və quşların saxlanması zamanı əldə olunan məhsullar (süd, yun, yumurta və s.), yetişdirilmiş mal-qara və quşların çəki və artımı, heyvanların balalaması, baramaçılıq, balıqçılıq, arıçılıq və s. məhsullar daxildir. Heyvandarlıq məhsulları (ət, süd, yun, yumurta və s.) istehsalı barədə məlumatlar kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mühasibat və statistik hesabatlarında verilir. Əhali və fermer təsərrüfatlarında heyvandarlıq məhsulları istehsalına dair məlumatlar isə müvafiq orqanlar tərəfindən aparılan seçmə müayinə məlumatlarına əsasən təyin edilir.

Kənddə aqrar islahatların həyata keçirilməsi, torpaq, mal-qara və əmlakın özəlləşdirilməsi kənd təsərrüfatının, o cümlədən heyvandarlığın, dinamik şəkildə inkişaf etdirilməsinə möhkəm zəmin yaratmış və son illərdə məhsul istehsalı sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə edilmişdir. Statistik məcmuələrdə verilən məlumatlara görə son illərdə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının

ümumi həcmində heyvandarlıq məhsullarının 40-45 faizini, kənd təsərrüfatı müəssisələri və təşkilatlarında isə 75,0 faizdən çoxu heyvandarlıq məhsullarının payına düşür. Qazanılan nailiyyətlərə baxmayaraq ölkə əhalisinin heyvandarlıq məhsullarına, heyvandarlıq xammalının emalından alınan məhsullara olan tələbatın ödənilməsində hələ də xaricdən baha qiymətlərlə idxal edilən, həm də aşağı keyfiyyətli məhsullardan istifadə edilir. Belə bir şəraitdə mülkiyyət forması və təbəçiliyindən, istehsal istiqaməti və miqyaslarından asılı olmayaraq ölkə ərazisində heyvandarlıqla məşğul olan bütün təsərrüfat subyektlərində məhsul istehsalına dair göstəriciləri təhlil etməklə ət, süd, yun, yumurta və i.a. heyvandarlıq məhsulları istehsalının çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsini təmin edən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi böyük aktualıq kəsb edir.

Heyvandarlıq məhsulları istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi hər bir məhsul növü üzrə və həm də bütövlükdə təsərrüfat üzrə təhlil edilir. Bu məqsədlə faktiki məlumatlar biznes planında verilən məlumatlarla tutuşdurmaqla planın artıqlaması ilə (yaxud kəsirlə) yerinə yetirilməsi təyin edilir. Heyvandarlıq məhsulları istehsalı ilin ayrı-ayrı dövrlərdə bərabər səviyyədə olmadığına görə təhlil zamanı ilk uçot və analitik uçot məlumatlarından istifadə etməklə məhsul istehsalına dair göstəricilər operativ təhlil edilir.

Heyvandarlığın inkişafının nəticələrini daha dəqiq qiymətləndirmək üçün son 5-10 ilin timsalında həm bütövlükdə təsərrüfat üzrə və həm də əsas heyvandarlıq məhsulları üzrə məhsul istehsalının dinamikada artımı təhlil edilir. Eyni zamanda 100 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə heyvandarlıq məhsulu istehsalının artım templərini eyni sahədə ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatların müvafiq göstəriciləri ilə, habelə rayon üzrə orta göstəricilərlə, qabaqcıl göstəricilərlə gələcəkdə məhsul istehsalının artımına imkan veriləcək nümunəvi təsərrüfatların müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

Təhlilin başlıca məqsədi ət, süd, yun, yumurta və digər heyvandarlıq məhsulları istehsalının plana və keçmiş illərə nisbətən dəyişilməsinə (artma, azalma) təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etməkdən ibarətdir.

Təcrübədə hamıya məlumdur ki, heyvandarlıq məhsulları istehsalının həcmi mal-qara və quşların baş sayından və hər bir baş hey-

vandan alınan məhsulun miqdarından (məhsuldarlıq səviyyəsindən), bu əsas iki göstərici isə təsərrüfatın ixtisaslaşdırılması səviyyəsindən, sürülərin təkrar istehsalından, yemlərlə təmin olunmasından, yemlərin keyfiyyəti və strukturundan, heyvanların cins tərkibi, yaşları və qüsurluluq dərəcəsindən, zoobaytar tədbirlərin vaxtında və yüksək keyfiyyətdə, kompleks şəkildə görülməsindən və digər amillərdən asılıdır.

Planlaşdırma və təhlil işlərində ilk növbədə əsas iki amilin: heyvanların ortaillik baş sayının və hər bir baş heyvanın məhsuldarlığının plana, əvvəlki illərə, bazis ilinə, əvvəlki dövrdə (5-10 ildə) ortaillik səviyyəsinə nisbətən dəyişilməsinin heyvandarlıq məhsulu istehsalının həcminə təsiri zəncirvari yerdəyişmə, mütləq fərqlər və nisbi fərqlər üsullarında hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bunu aşağıdakı misedan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 19.6

İri buynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatında məhsul istehsalına dair məlumatlar

Göstərici	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +, -
A	1	2	3
1. İnəklərin ortaillik baş sayı, baş	240	250	+10
2. Bir baş inəkdən ortaillik süd yığılı, sen.	26,0	29,0	+3,0
3. Cəmi süd sağımı, sen. (sət.1x sət.2)	624,0	7250	+1010

İndi də ənənəvi üsullardan istifadə etməklə süd istehsalının planla müqayisədə 1010 sent. artımına əsas iki amilin təsirini hesablayaq:

I. Mütləq fərqlər üsulunda:

a) inəklərin faktiki ortaillik baş sayının plana nisbətən 10 baş çox olması nəticəsində süd sağımı $+260,0 \text{ sent} = (10 \times 26,0)$ çox olmuşdur.

b) bir baş inəkdən ortaillik süd sağımının planla müqayisədə 3 sent. çox olması cəmi süd sağımının: $+750,0 \text{ sent} (3,0 \times 250)$ artmasına səbəb olmuşdur.

İki amilin təsirinin cəmi: $+260 \text{ sent.} + 750,0 = +1010 \text{ sent.}$ olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$7250 - 6240 = 260,0 + 750,0;$

$+1010 \text{ sent.} = +1010 \text{ sent.}$

Deməli, hesablamalar düzdür.

II. Zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə cəmi süd sağımına dair hesablamalar:

- 1) plan üzrə $240 \times 26,0 = 6240$ sent.
- 2) hesablama $250 \times 26,0 = 6500$ sent.
- 3) faktiki $250 \times 29,0 = 7250$ sent.

Buradan da planla müqayisədə:

a) inəklərin ortaillik baş sayının 10 baş çox olması hesabına $6500 - 6240 = +260$ sent. süd sağımı 260 sent ($6500 - 6240$) artmışdır.

b) bir baş inəkdən sağımının 3,0 sent. çoxalması hesabına isə süd istehsalı 750 sent. ($7250 - 6500$) çox olmuşdur.

İki amilin təsirinin cəmi $260 + 750 = 1010$ sent. olur.

Nisbi fərqlər üsulunda da inəklərin ortaillik baş sayının və bir baş inəkdən süd sağımının plana nisbətən artması (azalması) faizlə-rindən istifadə etməklə hesablamalar aparılır və eyni nəticələr alınır. Belə hesablamalar çox asandır. Lakin çox sahəli təsərrüfatlarda bir neçə sayda heyvandarlıq məhsulu istehsalına əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün çoxlu sayda hesablamalar aparmaq tələb olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı istiqamətində ixtisaslaşan əksər dövlət və qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatlarda, habelə əlaltı yardımçı heyvandarlıq təsərrüfatları olan sənaye, tikinti, ictimai iaşə müəssisələrində ilin bütün aylarında həm torpaq və digər resurslarından, xüsusilə də əmək resurslarından effektiv istifadəni və həm də gəlirlərin ahəngdarlığını təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif növlərdə heyvandarlıq məhsulları istehsalı üçün daha çox səy göstərir. Çoxsa-həli heyvandarlıq təsərrüfatlarında məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsinə və dinamikasına əsas iki amilin təsirini hesablamaq üçün bu və ya digər heyvan qrupu üzrə faktiki ortaillik baş sayını hər bir baş heyvandan plan məhsuldarlığına vurmaqla alınan hesablama göstəriciyə əsasən əsas iki amilin təsiri təyin edilir.

Heyvandarlıq məhsulları istehsalının əvvəlki ilə, bazis ilinə nisbətən artmasına (azalmasına) göstərilən amillərin təsiri də eyni qay-dada hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Lakin hesablamalarda plan göstəriciləri əvəzinə əvvəlki ilin, bazis ilinin faktiki göstəricilə-rindən istifadə edilir.

Təhlil zamanı sadəcə olaraq əsas iki amilin heyvandarlıq məh-sulları istehsalı üzrə plan yerinə yetirilməsinə və dinamikasına təsirini hesablamaqla kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda əsas sürü hey-

vanların bala verməsinin, düyələrin əsas sürüyə (inəklər sırasına) keçirilməsinin, heyvanların aşağı yaş qruplarından yuxarı yaş qruplarına keçirilməsinin, satın almanın, satışın, sair məxaricinin və digər amillərin onların baş sayının artmasına (azalmasına) təsirini də hesablamaq lazımdır. Bunun üçün hər bir heyvandarlıq sahəsi üzrə sürü dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi təyin edilir.

Təsərrüfat subyektlərində sürülərin genişləndirilməsinin, yəni baş sayının çoxaldılmasının əsas mənbəyi doğar heyvanlardan balaların alınmasıdır. Doğar heyvanlardan balaların alınması ilin əvvəlinə təsərrüfatda mövcud olan hər 100 baş heyvana görə planlaşdırılır və təhlil edilir. Fərz edək ki, təhlil apardığımız təsərrüfatda hər 100 baş inəkdən 85 bala almaq planlaşdırıldığı halda faktiki 90 baş bala alınmış, inəklərin ilin əvvəlinə baş sayı 280 baş olmuşdur. Bu halda qı-sırlığın azaldılması hesabına buzovların baş sayının artımı $(90-85) \times 280 : 100 = +14$ baş olur. Qısırlıq və ölü doğumun əsas səbəbləri doğar heyvanların saxlanması şəraitinin qənaət bəxş olmaması, süni mayalanmanın pis təşkili, təkrar istehsal üçün yararsız (yaxud az yararlı) doğar heyvanların vaxtında çıxdaş edilməməsi, yemləmənin aşağı səviyyədə olması və i.a. ola bilər. Təhlil zamanı zootexniklər tərəfindən aparılan uçot məlumatlarından istifadə etməklə sadalanan ikinci dərəcəli amillərin təsirini hesablamaq lazımdır.

Cins heyvanları, düyələri, cavan heyvanları kənardan satın alma, öz təsərrüfatında yetişdirmə sürülərin tamamlanması və təkrar istehsalının mənbələri olduğuna görə təhlil zamanı bu mənbələr üzrə planın yerinə yetirilməməsinin səbəblərini- yemlərin, heyvandarlıq binalarının, əmək resurslarının çatışmamasını, bazarın konyukturasının əlverişsizliyini və s. öyrənmək lazımdır.

Heyvandarlıq fermalarında reallaşdırılan hər bir baş heyvanın diri çəkisinin çoxaldılması baş sayının çoxaldılmasının başlıca mənbəyi olmalıdır. Buna görə də sürü dövriyyəsinə təhlil edən zaman diri çəkiddə ət satışı planının artıqlaması ilə (yaxud da kəsirlə) yerinə yetirilməsinin və reallaşdırılan hər bir baş heyvanın diri çəkisinin planda nəzərdə tutulduğundan çox və ya az olmasının sürü dövriyyəsinə, yəni sürülərdə qalan başların sayının artmasına (azalmasına) təsirini hesablamaq lazımdır. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Diri çəkiddə cavan heyvanların satışı

<i>Göstəricilər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma +, -</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1.Reallaşdırılan heyvanların baş sayı	560	700	+140
2.Bir baş heyvanın diri çəkisi, kq.	250	210	-40
3.Cəmi ət satışı, sen. (sət.1 x sət.2:100)	1400	1470	+70

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi planda nəzərdə tutulduğunda 70 sent. yaxud 700 kq. çox ət satışı nəticəsində sürüdə qalan heyvanların baş sayı $28 \text{ baş} = (7000:250)$ azalmışdır. Eyni zamanda reallaşdırılan hər bir baş heyvanın diri çəkisinin plana nisbətən 40 kq. az olması sürüdə qalan heyvanların baş sayının $112 \text{ baş} = (-40 \times 700:250)$ azalmasına səbəb olmuşdur. İki amilin təsirinin cəmi $(-28) + (-112) = -140$ baş olur.

Təhlil zamanı heyvanların tələf olması, zəruri kəsilməsi və digər səbəblərdən sürülərdə qalan baş sayının azalması miqdarı da təyin edilir. Doğar heyvanların qısır qalması, aşağı köklükdə cavan və kökəldilməkdə olan heyvanların satışı və mal-qaranın müxtəlif səbəblərdən tələf olmasının qarşısının alınması heyvanların baş sayını artırmağa imkan verən istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatlardır.

Heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfatlarda heyvanların bala verməsi, aşağı yaş qruplarından yuxarı yaş qruplarına keçirilməsi, cavan heyvanların satışı, yaşlı heyvanların çıxdaş edilərək kökəldilməyə qoyulması və satışı, az məhsuldar heyvanların satışı və əvəzinə daha məhsuldar cins heyvanların əldə edilməsi və i.a. sürü dövriyyəsinin təkrar istehsalı ilə əlaqədar proseslər nəticəsində sürülərin tərkibində kəmiyyət, bəzən də keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu səbəbdən də heyvandarlıq sahələrində sürülərin, naxırın strukturunu öyrənmək, onlarda əmələ gələn dəyişiklikləri təyin etmək və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmək, struktur dəyişikliklərinin məhsul istehsalı həcmiminin çoxaldılmasına, əmək və maddi resurslardan, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan və yem ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılmasını, pul gəlirləri və mənfəətin çoxaldılmasını və rentabelliyyəni yüksəldilməsi problemlərini təhlil etmək lazımdır.

Sürülərin strukturunun təhlili prosesində hər bir sürüdə daha çox məhsul verən doğar heyvanların, cins heyvanların baş sayının və xüsusi

çəkisinin plana, əvvəlki illərə nisbətən dəyişilməsini xarakterizə edən göstəricilər hesablanır və qiymətləndirilir. Bu zaman müxtəlif cinslərdə, habelə yaşlarda heyvanların məhsuldarlığı, 1 baş heyvanın saxlanılmasına, 1 sen. məhsul istehsalına məsrəflər və mənfəət göstəriciləri hesablanır və qiymətləndirilir.

Bazar rəqabəti şəraitində heyvandarlığın intensiv inkişafı, yəni heyvanların məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına məhsul istehsalının çoxaldılması, həm də sürülərdə baş sayının artırılması heyvandarlığın effektiv inkişafı üçün zəruridir. Buna görə də təhlil zamanı heyvanların məhsuldarlığına təsir göstərən amillər və hər bir amilin təsir dərəcəsi daha ətraflı öyrənilir.

Heyvanların məhsuldarlığı müəyyən dövr (il, ay, gün) ərzində bir baş heyvandan alınan məhsulun miqdarı ilə təyin edilir ki, bunlar da ayrı-ayrı heyvandarlıq sahələri və heyvan qrupları üzrə fərqlənir.

İribuynuzlu heyvandarlıqda – hər bir yemlənen inəkdən süd sağımı və hər 100 baş inəkdən bala alımı, cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlarda isə ortasutkalıq çəki artımı; qoyunçuluqda – bir baş qoyundan yun qırımı; bir baş qoyundan (yaxud 100 baş qoyundan) bala alımı, cavan qoyunların ortasutkalıq çəki artımı; quşçuluqda – hər bir yumurtalayan toyuqdan yumurta və cavan quşların ortasutkalıq çəki artımı (qramla) və i.a. məhsuldarlıq göstəriciləridir.

Təhlil prosesində ayrı-ayrı heyvandarlıq sahələri və heyvan qruplarında heyvanların məhsuldarlığı üzrə planın yerinə yetirilməsi və dinamikası öyrənilir və həmin regionda müxtəlif mülkiyyət formalarına məxsus digər təsərrüfatlar ilə müqayisəli təhlil aparılır.

Heyvanların artımı və inkişafı, onların məhsuldarlığı ilk növbədə onların yemlərlə təmin olunmasından asılıdır. Heyvanların yemləndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi istehsalın intensivləşdirilməsi və onun effektivliyinin yüksəldilməsinin başlıca şərtidir. Heyvanlara bir başın diri çəkisini və bir başdan məhsuldarlığı hesaba almaqla təyin edilmiş normadan az yemlər verildikdə yemlərin əsas hissəsi heyvan bədəninin saxlanılmasına, yəni həyat səviyyəsinin davam etdirilməsinə, yerdə qalan hissəsi isə məhsulun alınmasına gedir, nəticədə məhsul istehsalına yem məsrəfləri çoxalır, onların məhsuldarlığı aşağı düşür, cəmi məhsul istehsalı azalır.

Təhlil prosesində hər bir amilin heyvanların məhsuldarlığına təsir dərəcəsi öyrənilir və istifadə olunmamış ehtiyatları səfərbər etməklə məhsul istehsalının çoxaldılmasının cari və perspektiv imkanları hesablanır.

Başqa sözlə desək, heyvanların baş sayının çoxaldılması, yemləndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, yemlərdən effektiv istifadə, sürülərin cins və yaş tərkibinin yaxşılaşdırılması, heyvanların qısırlığı və tələf olması səviyyəsinin aşağı salınması və digər amillərin məhsuldarlığın yüksəldilməsinə, ət, süd, yun, yumurta və digər məhsulların istehsalının çoxaldılmasına, sürülərin geniş təkrar istehsalına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar ümumiləşdirilir.

Aşkar edilən bütün ehtiyatları sadəcə olaraq şərh etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda istifadəni təmin edən tədbirlər planı ilə əsaslandırmaq tələb olunur.

19.4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar rəqabəti şəraitində kənd təsərrüfat məhsulları istehsalı ilə məşğul olan bütün təsərrüfat subyektlərinin başlıca məqsədi maksimal mənfəətə nail olmaq, başqa sözlə desək bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalı və satışına məsrəflərin mənfəətliliyini yüksəltməkdir. Bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının satış qiymətləri sahibkarların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bazarlarda formalaşan, bazar rəqabətinin təsiri altında daima artıb-azalan indiki şəraitdə məhsul istehsalının mənfəətliliyinin yüksəldilməsi probleminin həlli bilavasitə sahibkarlar tərəfindən idarə olunan məhsul istehsalına məsrəflərin və məhsul vahidinin maya dəyəri səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Deməli, məhsulun maya dəyəri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən təsərrüfat subyektləri üçün mühüm iqtisadi göstəricidir.

Məhsulun maya dəyəri istehsal prosesində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan, kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlərdən, digər əsas vəsait obyektlərindən əmək, material və digər istehsal resurslarından, habelə kənar təşkilatlar tərəfindən görülən iş və xidmətlərin dəyərindən ibarətdir. Deməli, məhsulun maya dəyərində təsərrüfat fəaliyyətinin bütün təəffləri, xüsusilə də bütün istehsal resurslarından effektiv istifadə öz əksini tapır.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması daxili bazarlarda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının, onların emalından alınan məhsulların nisbətən ucuz qiymətlərlə reallaşdırılması üçün əsas baza hesab olunur. Bu səbəbdən də, iqtisadiyyatın indiki mərhələsində kənd təsərrüfatı məhsulları maya dəyərinin aşağı salınması cəmiyyətin qarşısında duran birinci dərəcəli və aktual problemlərdən biridir. Belə ki,

əhalinin yaşayış səviyyəsi, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalçılara çatması mənfəət məbləğləri, istehsalın rentabelliği, sahibkarların maliyyə vəziyyəti və ödəniş qabiliyyəti, istehsalın genişləndirilməsi, yığım və istehlak fondlarının yaradılması imkanları məhsulların maya dəyərini aşağı salınmasından bilavasitə asılıdır. Belə bir şəraitdə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsal edən bütün təsərrüfat subyektlərində məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına məsrəfləri və məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilər sistemini təhlil etməklə maya dəyərini aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlarını aşkara çıxarılması və bu ehtiyatlardan istifadənin maya dəyərini aşağı salınmasına təsirinin təyin edilməsi idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir. Müasir mərhələdə bu problem ona görə çox aktualdır ki, maya dəyərini aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadə əksər təsərrüfatlara müflisləşmədən yaxa qurtarmaq, habelə kəskin bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün şərait yaradır.

Məhsulların maya dəyərini təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Bütövlükdə kənd təsərrüfatı məhsullarının, ayrı-ayrı bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərini aşağı salınmasına dair plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə müntəzəm nəzarət etmək;

2. Ümumi məhsulun, ayrı-ayrı bitkiçilik məhsullarının faktiki maya dəyərini plana, keçmiş illərə, habelə rayon üzrə orta səviyyəyə nisbətən dəyişilməsinə təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək;

3. Yaxın gələcəkdə məhsulların maya dəyərini aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onlardan effektiv istifadə yollarını təyin etmək və hesablamalarla əsaslandırmaq;

4. Bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları maya dəyərini aşağı salınmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadə olunmasında ayrı-ayrı əmək kollektivlərinin fəaliyyətini qiymətləndirmək;

5. Hesabat ili ərzində təbii iqlim şəraitində əmələ gələn dəyişikliklərin, habelə qanunverici və normativ aktlarda edilən dəyişikliklərin məsrəflərə və məhsulun maya dəyərinə təsirini təyin etmək və i.a.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına məsrəfləri və məhsulun maya dəyəri göstəricilərini təhlil etmək üçün müəssisənin biznes planında və ona əlavə edilən hesablamalarda, «Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının toplanışı haqqında hesabat»da (29-kt №-li forma-illik),

«Kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlar, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti haqqında hesabat»da (6-kt №-li forma), «Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı barədə hesabat»da (21-satış №-li forma), istehsalat briqadaları və fermaların istehsalat hesabatlarında, icarədarların şəxsi hesablarında, ilkin uçot və icmal sənədlərdə verilən informasiyalardan, normativ məlumatlardan, qiymət indekslərindən və digər məlumatlardan istifadə edilir.

19.5. Məhsulun maya dəyərini aşağı salınması üzrə ümumi göstəricilərin təhlili

Bazar rəqabəti gücləndikcə kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərini planlaşdırılması və idarə edilməsində onun aşağı salınmasının daha dəqiq hesablanmasına, maya dəyəri göstəricilərinin keçmiş dövrlərə və plana nisbətən artması (azalması) və dinamikasının təyin edilməsinə olan tələbat da artır. Bir qayda olaraq bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətlərini mənfəətlə başa çatdırmaq arzusunda olan sahibkarlar maya dəyəri göstəricilərinin planlaşdırılmasına qayğı ilə yanaşır. Bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları maya dəyəri və onun dinamikasını xarakterizə edən göstəricilərin planlaşdırılması və təhlili sadəcə olaraq ayrı-ayrı məhsul istehsalının effektivini təyin etmək üçün yox, eyni zamanda gözlənilən bazarın tələbi və təbii-iqlim şəraitində istehsalın yerləşdirilməsini təkmilləşdirmək, effektiv təsərrüfatdaxili ixtisaslaşdırmanı aparmaq, bütün istehsal resurslarından effektiv istifadəni təmin edən qərarları qəbul etmək, torpaqların münbitliyinin artması və bunun əksinə olaraq bitkilərə zərərvericilərin və xəstəliklərin azaldılmasını təmin edən faydalı əkin dövriyyəsi planlarını qəbul etmək üçün lazımdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən bütün təsərrüfat subyektlərində maya dəyəri göstəricilərinin təhlili əsas bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının plan maya dəyərini aşağı salınmasını, hesabat ili ərzində bu plan üzrə tapşırığın yerinə yetirilməsini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlilindən başlanır. Bunun üçün təsərrüfatda istehsal olunan əsas məhsulları həm keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə, həm planda nəzərdə tutulan maya dəyəri ilə və həm də hesabat ilində faktiki məsrəflərlə qiymətləndirmək lazımdır.

Təhlil apardığımız təsərrüfat subyektində əsas bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərində dair göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Bu məlumatlardan göründüyü kimi təsərrüfat subyektlərində istehsalı nəzərdə tutulan kənd təsərrüfatı məhsulunun maya dəyərində keçən ilə nisbətən 29,04 faiz yüksəlməsi, o cümlədən inək südünün maya dəyərində 33,9 faiz və mal ətinin maya dəyərində 35,1 faiz artması planlaşdırılmışdı. Faktiki istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulunun faktiki maya dəyəri isə keçən ilin maya dəyəri ilə məbləğinə nisbətən $+23294,16$ min manat $= (77247,84 - 53953,68)$ çox, yaxud $43,17$ faiz $= (23294,16 \times 100 : 53953,68)$ yüksək, planda nəzərdə tutulan maya dəyəri göstəricisi ilə müqayisədə isə $+7616,06$ min manat $= (77247,84 - 69631,78)$ çox, yaxud $10,93$ faiz $= (7616,06 \times 100 : 69631,78)$ yüksək olmuşdur. Deməli, tərtib olunmuş planda kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərində $43,17$ faiz yüksəlməsi nəzərdə tutulduğu halda faktiki artım $10,9$ faiz, yaxud planlaşdırılan səviyyədə $32,24$ faiz $= (10,93 - 43,17)$ az olmuşdur.

Məhsulun faktiki maya dəyərini keçən ilə və plana nisbətən dəyişməsinə dair
HESABLAMA

Məhsulun adı	Bir sen. məhsulun maya dəyəri, min man.		Məhsulun istehsalının plan həcmi, sent.	Məhsulun plan həcmində istehsalna məsrəflər, min man.		Keçən ilə nisbətən artım faizi	Hesabat ilində 1sent. məhsulun faktiki maya dəyəri, min manat	İstehsalın faktiki həcmi, sent.	Məhsulun faktiki həcmi maya dəyəri, min man.		
	keçən ildə	hesabat ili üçün plan üzrə		keçən ilin maya dəyəri ilə (süt.3x süt.1)	hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə (süt.3 x süt.2)				keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə (süt.8x süt.1)	hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə (süt.8xsüt.2)	hesabat ilinin faktiki maya dəyəri ilə (süt.8x süt.7)
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
1.Taxıl	1,92	2,4	4032	7741,44	9676,8	+25,0	2,52	4392,0	8432,64	10540,8	11067,84
2.Kartof	1,44	1,8	6480	9331,2	11664,0	+17,8	2,10	7560,0	10886,4	13608,0	15876,0
3.Yem məhsulları	1,74	2,184	7200	12528,0	15724,8	+25,5	2,4	6600,0	11484,0	14414,44	15840,0
4.Süd	3,36	4,5	5040	16934,4	22680,0	+33,9	4,8	5299	17804,64	23845,5	25435,2
5.İri buynuzlu heyvandarlıqda ət və i.a.	13,5	18,24	369,6	4989,6	6741,5	+35,1	22,8	396,0	5346,0	7223,04	9028,8
Yekunu				51524,64	66487,1	29,04			53953,68	69631,78	77247,84

Ayrı-ayrı bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları maya dəyərini keçən ilə və plana nisbətən artması, yaxud azalmasına dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 19.9

Məhsulun faktiki maya dəyərini keçən ilə və hesabat ilin üçün plana nisbətən artım templəri, faizlə

Məhsulun adı	Məhsulun faktiki həcmi maya dəyəri, min man.			Hesabat ilində məhsulun faktiki maya dəyəri, faizlə		Faktiki məhsulun maya dəyəri üzrə kənarlaşma, +/-	
	keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə	hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə	hesabat ilinin faktiki maya dəyəri ilə	keçən ilin faktiki ma- ya dəyərinə nisbətən (süt.3x 100: süt.1)	hesabat ilinin plan maya də- yərinə nis- bətən (süt.3 x100:süt.2)	keçən ilə nisbətən (süt.3- süt.1)	hesabat ili üçün plana nisbətən
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Taxıl	8432,64	10540,8	11067,84	131,25	105,0	+31,25	+5,0
2.Kartof	10886,4	13608,0	15876,0	145,83	139,07	+45,83	+35,07
3.Yem məhsulları	11484,0	11414,44	15840,0	137,93	138,77	+37,93	+38,77
4.Süd	17804,64	23845,5	25435,2	142,86	106,67	+42,86	+6,67
5.İribuynuzlu heyvandarlıqda ət və i.a.	5346,0	7223,04	9028,8	168,89	125,00	+68,89	+25,00
Yekunu	53953,68	69631,78	77247,84	143,17	110,94	+43,17	+10,94

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təsərrüfatda məsrəfləri və məhsulun maya dəyərini planlaşdıran zaman planlaşdırılan dövrdə material resursları üçün qiymətlərin artmasını nəzərə alaraq həm bitkiçilik və həm də heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərini keçən ilə nisbətən yüksək artım templəri nəzərdə tutulmuşdu.

Lakin hesabat ilində yem məhsulları müstəsna olmaqla qalan bütün məhsulların faktiki maya dəyərini artım faizləri xeyli aşağı olmuşdur. Hesabat ilində istehsal edilmiş məhsulun faktiki maya dəyərini faktiki artımı planda nəzərdə tutulan göstərici ilə müqayisədə taxıl üzrə 31,25 faiz əvəzinə 5 faiz, süd üzrə 42,86 faiz əvəzinə 6,67 faiz, mal əti üzrə 68,89 faiz əvəzinə 25,00 faiz artmışdır. Bunu məsrəflərin və məhsulun maya dəyərini idarə edilməsində nailiyyət kimi qəbul etmək olar.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına məsrəflər ayrı-ayrı illərdə müxtəlif olur. Sahibkarların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq qu-

raqlıq və daha çox isti müşahidə olunan illərdə, bitki xəstəlikləri və zərərvericiləri geniş yayılan illərdə suvarma xərclərinin, bitki xəstəlikləri və zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərinə məsrəflərin qış dövrünün sərt keçməsi ilə əlaqədar olaraq mal-qaranın, qoyunların tövlə şəraitində saxlanması dövrünün uzanması və i.a. ilə əlaqədar olaraq məsrəflərin çoxalmasına baxmayaraq hər hektarın məhsuldarlığı, bir baş heyvandan alınan məhsulun miqdarı artır, bəzən də azalır, məhsulun faktiki maya dəyəri isə artır. Bu səbəbdən də təhlil zamanı sadəcə olaraq məhsulun faktiki maya dəyərini xarakterizə edən ümumi və hissəvi göstəriciləri keçən ilin faktiki və hesabat ili üçün plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla kifayətlənmək olmaz. Məhsulun faktiki maya dəyərini xarakterizə edən hesabat göstəricilərini əvvəlki 3-5 ilin ortaillik göstəricilərlə, rayonun təsərrüfatları üzrə orta göstəricilərlə tutuşdurmaqla məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsi və maya dəyəri göstəricilərinin dinamikada dəyişməsinə qiymətləndirmək lazımdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalında ayrı-ayrı məhsulların dəyişən xərc-tutumu və sabit xərc-tutumu eyni olmur. Bu səbəbdən də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına faktiki məsrəflərin plana nisbətən dəyişməsinə istehsalın həcmnin, strukturunun, dəyişən və sabit xərclərin dəyişməsinin təsiri də təyin edilir. Bunun üçün biznes-planında və 6-kt №-li formada hesabatda verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır.

Təhlil apardığımız təsərrüfat subyektində sadalanan amillərin kənd təsərrüfatı məhsulu maya dəyərinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) təsirini təyin etmək üçün tərtib edilən analitik cədvəl aşağıda verilir (cədvəl 19.10).

Məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində:

1.Kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının ümumi həcmnin (müqasiyəgələn qiymətlərlə) plana nisbətən artması məsrəflərin 4842 min manat=(74474-69632) çoxalmasına səbəb olmuşdur.

2.Hesabat ilində buraxılan məhsulun ümumi həcmində məsrəftutumu çox olan məhsulların payının azalması, yəni struktur irəliləmələr məsrəflərin plana nisbətən 2577 min manat =(71874-74474) azaldılmasını təmin etmişdir.

3.Hesabat dövründə dəyişən məsrəflərin çoxalması məhsul istehsalında ümumi məsrəflərin 2878 min manat=(74775-71879) çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 19.10

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına cəmi məsrəflərin
amilli təhlili üçün hesablama

MƏSRƏFLƏR	Məbləği, min man.	Məsrəflərin dəyişilməsinə təsir göstərən amillər			
		məhsul istehsalı həcmünün dəyişilməsi	məhsul istehsalı strukturunun dəyişilməsi	dəyişən məsrəflə rin dəyişil- məsi	sabit məsrəflə lərin dəyişil- məsi
A	1	2	3	4	5
1.Plan üzrə məhsul buraxılışına və plan məsrəflərinə görə	69632	plan	plan	plan	plan
2.Faktiki məhsul istehsalı həcminə və plan məsrəflərinə görə hesablanan	74474	faktiki	plan	plan	plan
3.Faktiki məhsul istehsalına dəyişən xərclərin plan səviyyəsinə görə	71897	faktiki	faktiki	plan	plan
4.Sabit xərclərin plan səviyyəsinə görə faktiki	74775	faktiki	faktiki	faktiki	plan
5.Faktiki	77248	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki

4.Məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi ilə müqayisədə sabit məsrəflərin üstün artımı məsrəflərin ümumi həcmi-
nin 2473 min manat (77248-74775) çoxalması ilə nəticələnmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(+4842)+(-2577)+(+2878)+(+2473)=7616$ min manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$77248-69632=(+4842)+(-2577)+(+2878)+(+2473);$

$+7616$ min manat= $+7616$ min manat.

Deməli, ümumi məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən dəyişilməsinə əsas amillərin təsirinə dair hesablamlar düzdür.

19.6. Ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatında fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin başlıca məqsədi ümumi məhsulun hər manatına məsrəfləri azaltmaqla daha çox mənfəət əldə etməkdir.

Bütün istehsal sahələrində planlaşdırma, proqnozlaşdırma və təhlil işlərində istifadə olunan bu ümumiləşdirici göstərici məhsulun maya dəyəri ilə mənfəət arasında bir başa əlaqəni göstərir.

Ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərə dair göstərici məhsul istehsalı və satışına dair məsrəflərin cəmini istehsal edilən məhsulun qüvvədə olan qiymətlərlə ümumi məbləğinə bölməklə hesablanır (qə-piklə). Bu göstəricinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) bir sıra daxili və xarici amillər, hesablamaya daxil olan və olmayan amillər təsir göstərir. Bu amillərin bir qismi yaranan şəraitdən asılı olaraq ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərə müsbət, digər qismi mənfə, üçüncü qrup amillər isə həm müsbət və həm də mənfə təsir göstərir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına dair biznes plan, perspektiv plan və proqnoz göstəriciləri təyin edən, habelə planların yerinə yetirilməsi prosesində məhsul istehsalı və satışının effektiv idarə edilməsini təmin edən qərarları qəbul edən zaman bu göstəriciyə müxtəlif amillərin təsirinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərə birinci dərəcəli amillərin: məhsul istehsalı həcmnin, istehsal strukturunun, udel dəyişən xərclər səviyyəsinin, daimi xərclər məbləğinin və kənd təsərrüfatı istehsalı məhsulları üçün qiymətlərin dəyişilməsinin təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Təhlil apardığımız təsərrüfatda ümumi məhsulun həcmi:

- plan üzrə	72240 min manat;
- plan strukturu və plan qiymətləri ilə	79460 min manat;
- faktiki, plan qiymətləri ilə	80400 min manat;
- faktiki, faktiki qiymətlərlə	88200 min manat ol-

muşdur.

Təhlil apardığımız təsərrüfatda əsas (birinci dərəcəli) amillərin ümumi məhsulun bir manatına məsrəf məbləğinin dəyişilməsinin təsiri 19.11-ci analitik cədvəldə verilir.

Hesablamada verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, ümumi məhsulun bir manatına faktiki məsrəflər planda nəzərdə tutulduğundan 8,82 qəpik (87,58-96,40) az olmuşdur.

Birinci dərəcəli amillərin məhsulun bir manatına düşən məsrəflərin dəyişilməsinə təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Ümumi məhsulun həcmnin plana nisbətən artımı məsrəflərin 2,68 qəpik = (93,72-96,40) azalmasını;

2. Buraxılan məhsulun strukturunun dəyişilməsi məsrəflərin 4,30 qəpik $= (89,42 - 93,72)$ azalmasını;

3. Udel dəyişən xərclər səviyyəsinin yüksəlməsi məsrəflərin 3,58 qəpik $= (93,00 - 89,42)$ artmasını;

4. Sabit xərclər məbləğinin çoxalması məsrəflərin 3,08 qəpik $= (96,08 - 93,00)$ artmasını;

5. Məhsulun satış qiymətlərinin yüksəlməsi məsrəflərin 8,50 qəpik $(87,58 - 96,08)$ azalmasını təmin etmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(-2,68) + (-4,30) + (3,58) + (+3,08) + (-8,50) = -8,82$ qəpik olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$87,58 - 96,40 = (-2,68) + (-4,30) + (3,58) + (+3,08) + (-8,50)$;

$-8,82$ qəpik $= -8,82$ qəpik.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Cədvəl 19.11

Ümumi məhsulun bir manatına məsrəf məbləğinin dəyişilməsinə əsas amillərin təsirinə dair hesablama

Ümumi məhsulun 1 manatına məsrəflər	HESABLAMA	Təsir göstərən amillər				
		istehsalın həcmünün dəyişilməsi	istehsalın strukturunun dəyişilməsi	dəyişən xərclər səviyyəsinin dəyişilməsi	sabit məsrəflərin dəyişilməsi	satış qiymətlərinin dəyişilməsi
1. Plan	$69632:72200 \times 100 = 96,40$	plan	plan	plan	plan	plan
2. Hesablama	$74474:79400 \times 100 = 93,72$	faktiki	plan	plan	plan	plan
3. Hesablama	$71897:80400 \times 100 = 89,42$	faktiki	faktiki	plan	plan	plan
4. Hesablama	$74775:80400 \times 100 = 93,00$	faktiki	faktiki	faktiki	plan	plan
5. Hesablama	$77248:80400 \times 100 = 96,08$	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki	plan
6. Faktiki	$77248:88200 \times 100 = 87,58$	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki

Təhlil zamanı əlavə informasiya mənbələrindən istifadə etməklə inflyasiya, bazarların və məhsulun keyfiyyətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar qiymətlərin dəyişilməsinin, istehlak olunan istehsal resursları üçün qiymətlərin dəyişilməsinin və digər ikinci dərəcəli amillərin ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərə təsirini də hesablamaq lazımdır.

Ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərin plana nisbətən artması, yaxud azalmasına təsir göstərən amillər öz növbəsində satışdan alınan mənfəət məbləğinə təsir göstərir. Ümumi məhsulun bir manatına məsrəflərə sadalanan hər bir amilin təsirinə dair mütləq kənar-

laşma məbləğini (qəpiklə) plan qiymətləri ilə faktiki satışın həcminə vurmaqla sadalanan amillərin satışdan alınan mənfəətin artmasına (azalmasına) təsiri təyin edilir.

Ayrı-ayrı illərdə kənd təsərrüfatı istehsalında məsrəflər, məhsul çıxımı məhsulun satış qiymətləri təbii iqlim şəraitində əmələ gələn, qanunvericilik və normativ sənədlərdə edilən dəyişikliklər, habelə digər obyektiv və subyektiv amillərlə əlaqədar olaraq dəyişildiyinə görə təhlil zamanı təkcə hesabat ilində məhsulun bir manatına məsrəfləri təhlil etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda son 3-5 ilin timsalında məhsulun bir manatına məsrəfləri rayon üzrə, region üzrə, respublika üzrə orta göstəricilərlə müqayisədə (həm mütləq və həm də nisbi göstəriciləri hesablamaqla) dinamikada təhlil etmək məsləhətdir. Bu cür təhlil məhsulun bir manatına məsrəflərin azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxarmağa imkan verir.

19.7. Bitkiçilik məhsulları maya dəyərinin təhlili

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən və satan müəssisə və təşkilatlarında kəndli fermer təsərrüfatlarında, ailə və ev təsərrüfatlarında, bir qayda olaraq, bitkiçilikdən alınan məhsullardan heyvandarlıqda heyvandarlıqdan alınan məhsullardan isə bitkiçilikdə xammal kimi istifadə olunur. Deməli, bir sahədən alınan məhsulların maya dəyəri digər sahənin məsrəflərinə son nəticədə isə məhsulun maya dəyərinə təsir göstərir. Bir qayda olaraq heyvandarlıqda məsrəflərin 70-90 faizə qədəri bitkiçilikdən alınan yemlərin payına düşür. Deməli, heyvandarlığa məsrəflərin və heyvandarlıq məhsulları maya dəyərinin həcmi və səviyyəsinə bitkiçilikdən alınan yem məhsullarının maya dəyərinin təsiri üstünlük təşkil edir. Bu səbəbdən də kənd təsərrüfatı istehsalı məhsullarının maya dəyərinin təhlili zamanı əvvəlcə bitkiçilikdən alınan məhsulların maya dəyəri, sonra isə bu təhlilin nəticələrindən istifadə etməklə heyvandarlıqdan alınan məhsulların maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilər təhlil edilir.

Bitkiçilik məhsulları istehsalına çəkilən xərclər haqqında faktiki məlumatlar «Kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlar, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti haqqında hesabat»ın «Bitkiçilik məhsullarının istehsalına çəkilən xərclər» adlı üçüncü bölməsində verilir. Burada əsas bitkiçilik məhsulları üzrə əkin sahəsinin miqdarı (ha), istehsal edilmiş məhsulun miqdarı (sen.), məhsul istehsalına çəkilən əmək

məsrəfi (min adam-saat), aralıq istehlak xərclərinin cəmi (əmək haqqı fondu daxil edilməklə, min manatla) haqqında məlumatlar verilir.

Təhlil zamanı hər bir bitkiçilik məhsulu üzrə aralıq istehlak xərclərinin cəmini (sət.14) əkin sahəsinin miqdarına bölməklə bir hektar sahənin becərilməsinə məsrəflər, istehsal edilmiş məhsulun miqdarına bölməklə (sət.12) isə bir sentner məhsulun faktiki maya dəyəri təyin edilir. Sonra hər hektarın becərilməsinə məsrəflərə, bir sentner məhsulun maya dəyərində dair faktiki göstəriciləri müvafiq plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla becərmə xərcləri və məhsul vahidinin maya dəyəri üzrə kənarlaşmalar təyin edilir.

Eyni zamanda təhlil apardığımız təsərrüfat subyektində məhsulun maya dəyərini və onun son 3-5 il ərzində artım (azalma) templərini oxşar məhsulları istehsal edən digər təsərrüfatlarda, rayon üzrə, region üzrə maya dəyərini xarakterizə edən orta göstəriciləri ilə, orta illik artım (azalma) templəri ilə tutuşdurmaqla bitkiçilik məhsulları maya dəyərində dəyişilməsi tendensiyası öyrənilir və təsərrüfatın işi qiymətləndirilir. Təhlil aparılan təsərrüfatda bitkiçilik məhsullarının maya dəyəri və artım templəri rayon üzrə, region üzrə, rəqabətdə olan müəssisələrlə müqayisədə aşağı olarsa təsərrüfatda məsrəflərin və məhsulların maya dəyərində idarə edilməsi müsbət, əksinə olduqda isə mənfi hal kimi qiymətləndirilir.

Ayrı-ayrı bitkiçilik məhsulları maya dəyərində planla, əvvəlki illərlə müqayisədə artmasını (azalmasını) xarakterizə edən kənarlaşmaların təyin edilməsi təhlil işlərinin hansı istiqamətlərdə dərinləşdirilməsinin vacibliyini, maya dəyərində yüksəlməsinə təsir göstərən obyektiv və subyektiv amillərin təsirinin təyin edilməsini zəruri edir.

İnflyasiya şəraitində sənaye məhsulları: kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlər, neft məhsulları, elektrik enerjisi, ehtiyat hissələri, təmir materialları, mineral gübrələr və digər sənaye məhsulları üçün qiymətlərin artması onlardan istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən təsərrüfat subyektlərində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərində artmasına təsir göstərən obyektiv amillərdir. Obyektiv amillər istehsalçıların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bitkiçilik məhsulları maya dəyərində artmasına təsir göstərən amillərdir. Bu səbəbdən də təhlil zamanı bu amillərin məhsulların maya dəyərində təsiri ilə müqayisədə subyektiv amillərin təsiri daha ətraflı öyrənilir.

Deməli, məsrəflərin və bitkiçilik məhsulları maya dəyərində təhlilində subyektiv amillərin, yəni məhsulu istehsal edənlərin fəaliyyətindən asılı amillərin təsirinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Kənd

təsərrüfatında istehlak edilən sənaye məhsulları üçün qiymətlər eyni səviyyədə artan şəraitdə müxtəlif təsərrüfatda məhsulun maya dəyərini artıran templəri kəskin surətdə fərqlənir. Eyni təbii-iqlim şəraitdə fəaliyyətdə olan, eyni texniki vasitələrdən, texnologiyalardan, eyni qiymətə satın alınan elektrik enerjisi, yanacaq və digər material resurslarından istifadə olunan təsərrüfat subyektlərində məhsulun maya dəyəri göstəricilərində böyük fərqlərin olması maya dəyərini aşağı salınması üçün təsərrüfatdaxili ehtiyatların mövcudluğunu sübut edir.

Deyilənlərdən əlavə təbii-iqlim amilləri: yağıntının miqdarının normada nəzərdə tutulduğundan çox, yaxud az olması, quraqlıq, havanın temperaturunun kəskin surətdə qalxması, yaxud aşağı düşməsi, günəşli, aramsız yağıntılı günlərin sayının orta illik göstəricilərə nisbətən çox və ya az olması və digər təbii amillər də hər hektarın becərilməsinə məsrəflərin, məhsuldarlığın, son nəticədə isə məhsulun maya dəyəri səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarə edilməsində dövlət orqanlarının iştirakı mövcud olmayan indiki şəraitdə əmək resurslarından, texniki və material resurslarından, mütərəqqi texnologiyalardan, torpaqlardan, su ehtiyatlarından və digər istehsal resurslarından istifadənin effektiv təşkili, istehsalın təmərküzləşməsi və ixtisaslaşması, yeni aqrotexniki üsullardan istifadə və i.ə. amillər hər hektarın becərilməsinə məsrəflərə, bitkilərin məhsuldarlığı və son nəticədə məhsulun maya dəyərində təsir göstərir.

Bitkiçilik məhsulu maya dəyəri əsas etibarilə bir hektar yerin becərilməsinə məsrəflərin həcmindən və hər hektarın məhsuldarlığından asılıdır.

İstehsal məsrəfləri iki əsas qrupa bölünür: bilavasitə istehsal prosesinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsrəflər və istehsalın idarə edilməsi və ona xidmətlərlə əlaqədar məsrəflər. Təhlil zamanı istehsal prosesi ilə əlaqədar məsrəfləri də öz növbəsində iki yerə ayırmaq lazımdır: əkin sahəsindən məhsul yığımına qədər məsrəflər və yığım ilə əlaqədar məsrəflər. Məhsul yığılanadək istehsal prosesinə məsrəflər hər hektarın məhsuldarlığına təsir göstərir. Məhsulun yığımı ilə əlaqədar məsrəflər isə bilavasitə məhsuldarlığın artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişən xərclərdir. Deməli, bitkiçilik məhsullarının maya dəyərini təhlili zamanı bir hektar yerin becərilməsinə plan (yaxud bazis) məsrəflər əvəzinə məhsul yığımı və yığımdan sonrakı işlərə əlavə məsrəfləri (məhsuldarlığın artımı ilə əlaqədar) hesaba almaqla dəqiqləşdirilmiş, iqtisadi

dildə desək, 1 hektar yerin becərilməsinə korrektə edilmiş məsrəflərə dair göstəricidən də istifadə etmək məsləhətdir. Bunu payızlıq buğda və tərəvəz bitkisinin bir hektarına plan və faktiki məsrəflərlə yanaşı yığımla əlaqədar məsrəfləri korrektə etməklə hesablanan məsrəflərə dair göstəricidən istifadə etməklə aparılan təhlildən görmək olar (cədvəl 19.12).

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi bir sentner məhsulun faktiki maya dəyəri planda nəzərdə tutulduğundan payızlıq buğda üzrə 8,50 man. və tərəvəz üzrə 130 manat çox olmuşdur. Məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsi hər hektarın becərilməsinə məsrəflərin artımı hesabına olmuşdur. Hər hektarın məhsuldarlığının plana nisbətən artımı isə məhsulun maya dəyərinin payızlıq buğda üzrə 13,12 manat və tərəvəz üzrə 160 manat aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Adətən istehsala məsrəflərin artım tempi ilə müqayisədə hər hektarın məhsuldarlığının üstün artım tempi intensivləşdirmənin faydalılığını göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı məhsulların maya dəyərinin artması onların reallaşdırılmasından maliyyə nəticələrinin azalmasını sübut etmir. Belə ki, satışdan alınan gəlirə və mənfəətə maya dəyəri ilə yanaşı məhsulun keyfiyyəti də təsir göstərir. İstehsal texnologiyalarının tam həcmdə və yüksək keyfiyyətdə həyata keçirilməsi, yeni becərmə, bitki xəstəliklərinə qarşı mübarizə üsullarının tətbiqi, mineral gübrələrdən kompleks şəkildə istifadə və digər tədbirlər məhsuldarlıqla yanaşı alınan məhsulun keyfiyyətinin də yüksəlməsinə təsir göstərir.

Buna görə də maya dəyərinin təhlili zamanı məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsini hesaba almaqla, keyfiyyət kənarlaşmalarının maya dəyərinə təsirini də hesablamaq məqsəduyğundur.

Bitkiçiliyə məsrəflə və məhsulun maya dəyəri eyni zamanda məsrəf maddələri üzrə təhlil edilir. Bu cür təhlil bitkiçilik məhsulu maya dəyərinin hansı məsrəflər hesabına baha başa gəldiyini, bu məsrəflərin plana, keçmiş illərə nisbətən artmasına və azalmasına təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini, habelə məsrəflərin strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri təyin etməyə imkan verir.

Cədvəl 19.12

Bir hektara məsrəfləri və məhsuldarlığın dəyişilməsinin məhsulun maya dəyərinə təsirinin təhlili

Məhsulun adı	Bir hektara məsrəflər, man.			Bir hektardan məhsuldarlıq, sen.		Bir sentner məhsulun maya dəyəri, man.				Maya dəyəri üzrə kənarlaşma (+, -)			
	plan üzrə	yiğma işlərinə görə korrektə edilmiş	hesabat üzrə	plan üzrə	faktiki	plan üzrə (süt.1: Süt.4)	hesabat üzrə (süt.3:süt.5)	plan məsrəflərinə və faktiki məhsuldarlığa görə (süt.1: süt.5)	korrektə edilmiş məsrəflərə və faktiki məhsuldarlığa görə (süt.2: süt.5)	cəmi kənarlaşma (süt.7-süt.6)	kənarlaşma nəyin hesabına olmuşdur		məhsuldarlığın dəyişilməsi (süt.8-süt.6)
											planla müqayisədə (süt.9-süt.8)	hesabatla müqayisədə (süt.7-süt.9)	
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. Payızlıq buğda	5443	6260	6059	25,2	28,5	204,10	212,60	190,98	219,65	+8,50	+28,67	-7,05	-13,12
2. Tərəvəz və i.a.	1584000	242400	222200	180	220	880	1010	720	1101,82	+130	+381,82	-91,82	-160

AR DSK-nin 5 may 2006-cı il tarixli, 12/11 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlıq, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti haqqında hesabat»da ölkəmizdə daha çox yetişdirilən bitkilər üzrə əkin sahəsinin və məhsul istehsalının miqdarı, habelə aralıq istehlak xərclərinin cəmi haqqında faktiki məlumatlar verilir. Eyni zamanda məsrəflərin təsnifatı üzrə xərc məbləğləri barədə geniş məlumat verilir (14-30 sətirlər). Təhlil zamanı burada verilən hər bir məsrəf maddəsi üzrə faktiki məbləğləri təsərrüfatın biznes-planında verilən müvafiq məbləğlərlə tutuşdurmaqla kənarlaşmalar hesablanır və hər bir maddə üzrə məsrəflərin artmasına (azalmasına) miqdar və qiymət amillərinin təsiri təyin edilir.

Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan qanunverici və normativ sənədlərdə məhsulun maya dəyərini əmələ gətirən xərcləri onların iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı elementlər üzrə qruplaşdırılması nəzərdə tutulur:

- material xərcləri (qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılmaqla);
- əmək haqqı xərcləri;
- sosial ehtiyaclara ayırmalar;
- əsas fondların amortizasiyası (köhnəlməsi);
- sair xərclər.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində məsrəflərin təsnifatı, strukturu kəskin surətdə fərqləndiyinə görə bitkiçilik məhsullarının maya dəyərini aşağıdakı verilən iriləşdirilmiş məsrəf maddələri üzrə təhlil etmək asan və effektiv olur:

- əmək haqqı;
- sosial sığortaya ayırmalar;
- kübrələr;
- toxum və basdırma materialları;
- bitkilərin mühafizəsi vasitələri;
- iş və xidmətlər (avtomobil nəqliyyatı və traktor işləri);
- əsas vəsaitlərin saxlanılmasına məsrəflər (neft məhsulları, amortizasiya, təmir);
- istehsalın təşkili və idarə olunmasına məsrəflər;
- sair məsrəflər.

Məsrəfləri və məhsulun maya dəyərini meyvə məhsulunun tim-salında izah etmək.

Cədvəl 19.13

Meyvə məhsulu maya dəyərini təhlili

Göstəricilər	Plan üzrə	Hesabat üzrə	Kənarlaşma məbləği, +,-	Kənarlaşma %-zi (+,-)
1.Bağ sahəsinin bir hektarına məsrəflər, man.	18000	22550	+4550	+25,28
2.Hər hektarın məhsuldarlığı, sen.	200	205	+5	+2,5
3.Bir sent məhsulun maya dəyəri, man.(sət.1:sət.2)	90,0	110	+20	+22,20

Məlumatlardan görüldüyü kimi bir sentner məhsulun faktiki maya dəyəri planda nəzərdə tutulduğundan 20 manat, yaxud 22,20 faiz çox olmuşdur. Marahılı burasıdır ki, bir hektar bağın becərilməsinə məsrəflər planda nəzərdə tutulduğundan 25,28 faiz, çox olduğu halda hər hektarın məhsuldarlığı 2,5 faiz başqa sözlə desək, məsrəflərlə müqayisədə 10 dəfə az artmışdır. Təhlil zamanı məhsulun maya dəyəri üzrə kənarlaşmaya əsas iki amilin: hər hektarın becərilməsinə məsrəflərin və hər hektarın məhsuldarlığının dəyişilməsinin təsirini hesablamaq tələb olunur. Bunun üçün hər hektarın becərilməsinə faktiki məsrəflərə və hər hektardan plan məhsuldarlığına görə maya dəyəri (hesablama maya dəyəri) göstəricisi təyin edilir.

Bizim misalımızda bir sentner meyvənin hesablama maya dəyəri 112,75 manat $= (22500:200)$ olur.

Bu göstəricidən istifadə etməklə əsas iki amilin bir sentner məhsulun maya dəyəri üzrə kənarlaşmaya təsirini hesablayaq:

1.Hər hektara məsrəflərin plana nisbətən 4550 manat çox olması nəticəsində məhsulun maya dəyəri 22,75 manat $= (112,75-90)$ artmışdır.

2.Hər hektarın məhsuldarlığının plana nisbətən 5 sentner artması maya dəyərini 2,75 manat $= (110-112,75)$ aşağı düşməsinə təmin etmişdir.

İki amilin təsirinin cəmi $(+22,75)+(-2,75)=+20,0$ manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$110-90=(+22,75)+(-2,75);$

$+20$ manat $=+20$ manat olur.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Bu cür təhlil məsrəflərin hansı xərclərin hesabına artdığını, yaxud azaldığını təyin etməyə imkan vermir. Buna görə də məsrəflərin plana

nisbətən artmasının (azalmasının) hansı məsrəf maddəsi hesabına olmasını və səbəblərini öyrənmək tələb olunur. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlar, ailə, kəndli və digər bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsal edən təsərrüfatlar üçün nəzərdə tutulan 6kt №-li statistik hesabat formasında bitkiçiliyə məsrəflər haqqında daha geniş informasiya verilir. Bu hesabatda və biznes-planında verilən informasiyalardan istifadə etməklə məhsul istehsalına məsrəflərin hansı xərclərin hesabına artmasını (azalmasını), hesabat dövrü ərzində məsrəflərin strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri asanlıqla təhlil etmək mümkündür. Təhlil apardığımız təsərrüfatda meyvə məhsulu istehsalına məsrəflərin xərc maddələri üzrə təhlilinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü, kimi 1 ha yerin becərilməsinə məsrəflər planda nəzərdə tutulduğundan 45500 manat (225500-180.000) çox olmuşdur.

Təhlilin sonrakı mərhələsində əvvəlcə element xərclərinin artmasına (azalmasına) miqdar və qiymət amillərinin təsiri hesablanır.

Cədvəl 19.14

Meyvə məhsulu maya dəyərini məsrəf maddələri üzrə təhlili

<i>Məsrəf maddələri</i>	<i>Bir hektara məsrəflər, man.</i>			<i>Xüsusi çəkisi, %-lə</i>		
	<i>plan üzrə</i>	<i>faktiki</i>	<i>kənarlaşma</i>	<i>plan üzrə</i>	<i>faktiki</i>	<i>kənarlaşma, +/-</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
1.Əmək ödənişi	9360	15334	+5974	5,2	6,8	+1,6
2.Sosial müdafiə fonduna ayırmalar	1080	2706	+1626	0,6	1,2	+0,6
3.Kübrələr	36720	57728	+21008	20,4	25,6	+5,2
4.Elektrik enerjisi	14760	20295	+5535	8,2	9,0	+0,8
5.Bitkilərin mühafizəsi vasitələri	3600	4961	+1361	2,0	2,2	+0,2
6.İşlər və xidmətlər:						
a) nəqliyyat xidmətləri	9180	12177	+2997	5,1	5,4	+0,3
b) traktor xidmətləri	4320	4059	-261	2,4	1,8	-0,6
7.Əsas vəsaitlərin saxlanılmasına məsrəflər						
a) neft məhsulları	27000	36080	+9080	15,0	16,0	+1,0
b) amortizasiya	12990	15334	+2374	7,2	6,8	-0,4
v) təmir	7740	9922	+2182	4,3	4,4	+0,1
8.Kənar təşkilatların xidmətləri (bank, rabitə və s.) ilə əlaqədar xərclər	4320	4961	+641	2,4	2,2	-0,2
9.İstehsalın təşkili və idarə edilməsi xərcləri	20880	23903	+3023	11,6	10,6	+1,0
10.Sair xərclər	28080	18040	-10040	15,6	8,0	-7,6
Yekunu	180000	225500	+45500	100,0	100,0	x

Fərz edək ki, qəbul edilmiş planda bir hek. bağ sahəsinin becə-rilməsinə 585 adam-gün sərfi və hər adam-günün 16,00 manat, cəmi 9360 manat əmək haqqı xərci nəzərdə tutulmuşdu. Hesabat üzrə isə bir hektarın becərilməsinə 652 adam-gün sərfi olmuş və hər adam-gününə əmək haqqı ödənişi 23,52 manat, cəmi əmək haqqı xərci 15334 manat olmuşdur. Əmək haqqı xərcinin planda nəzərdə tutul-duğundan 5974 manat $= (15334 - 9360)$ çox olmasına əsas iki amilin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Bağ sahəsinin hər hektarının becərilməsinə normada nəzərdə tutulduğundan 67 adam-gün $= (652 - 585)$ çox əmək sərfi nəticəsində əmək haqqı üzrə məsrəflər $+1072$ manat $(67 \times 16,00)$ artmışdır;

2. Bir adam-gününə əməyin ödənişi səviyyəsinin plana nisbətən 7,52 manat $= (23,52 - 16,00)$ çox olması nəticəsində əmək haqqı məs-rəfləri 4902 manat $= (7,2 \times 652)$ artmışdır. Hər iki amilin təsirinin cəmi $(+1072) + (+4902) = +5974$ manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$15334 - 9360 = (+1072) + (+4902);$$

$$+5974 \text{ manat} = +5974 \text{ manat.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Təhlil zamanı element məsrəflərinə sadəcə olaraq əsas iki amilin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda planda nə-zərdə tutulmamış işlərin görülməsinin, işlərin həcmi və texnologiyala-rın hər hektarın məhsuldarlığının dəyişilməsinin və digər amillərin əmək və əmək haqqı məsrəflərinə, habelə inflyasiya ilə əlaqədar olaraq əmək haqqının artırılmasının əməyin ödənişi üzrə məsrəflərə təsirini hesablamaq lazımdır. Təhlil zamanı toxum və basdırma materialları, mineral gübrələr, neft məhsulları (benzin, dizel yanacağı), elektrik enerjisi, bitkilərin mühafizəsi üçün kimyəvi maddələr və digər element xərcləri üzrə məsrəflərin plana nisbətən artmasına (azalmasına) miq-dar və qiymət amillərinin təsiri də eyni qaydada hesablamalar apar-maqla təyin edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərini planlaşdırıl-ması, uçotu və hesabatlarda əks etdirilməsi, habelə idarə edilməsində ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərcləri plan və faktiki smetalarda əks etdirilir. Təhlil zamanı bu qəbildən olan kompleks xərclərin müvafiq smeta maddələri üzrə plan və faktiki göstəriciləri tutuşdur-

maqla kənarlaşmalar hesablanır, sonra bu kənarlaşmalara təsir göstərən amillər və hər bir amillərin təsir dərəcəsi təyin edilir.

19.8. Heyvandarlıq məhsulları maya dəyərinin təhlili

Azad bazar rəqabəti və bazar bolluğu şəraitində heyvandarlıq təsərrüfatları olan müəssisə və təşkilatlarda, ailə və ev təsərrüfatlarında heyvanların məhsuldarlığını və məhsulun keyfiyyətini aşağı salmadan fermalarda heyvanların saxlanılmasına məsrəflərin azaldılması və məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması mənfəətin əldə edilməsi və onun çoxaldılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir. Buna görə də təsərrüfat üçün biznes-planını tərtib edən zaman məhsulun maya dəyərinin keçən ilə nisbətən, əvvəlki 3-5 ildə səviyyəyə nisbətən aşağı salınması planlaşdırılır.

Təhlil zamanı əvvəlcə hesabat ilində əsas heyvandarlıq məhsulları üzrə faktiki maya dəyəri göstəricilərini əvvəlki 3-5 ildə maya dəyəri üzrə orta göstərici, hesabat ili üçün plan maya dəyəri göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla kənarlaşmalar hesablanır. Sonra hər bir heyvandarlıq məhsulu istehsalının faktiki miqdarını maya dəyəri üzrə kənarlaşma göstəricilərinə vurmaqla hesabat ilində istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin əvvəlki 3-5 ildə orta maya dəyəri, keçən ildə faktiki maya dəyəri və plan maya dəyəri ilə müqayisədə cəmi artma (azalma) məbləğləri təyin edilir. Daha sonra bu və ya digər heyvandarlıq məhsulu maya dəyərinin artmasına (azalmasına) əsas iki amilin: bir baş heyvanın saxlanılmasına məsrəflərin və bir baş heyvandan məhsuldarlığın dəyişilməsinin təsiri hesablanır. Təhlilin sonrakı mərhələsində 6-kt №-li hesabat formasının «Heyvandarlıq məhsullarının istehsalına çəkilən xərclər» adlı III bölməsində verilən məlumatlardan istifadə etməklə ayrı-ayrı heyvandarlıq məhsullarının maya dəyəri məsrəf maddələri üzrə təhlil edilir, element xərcləri üzrə kənarlaşmalar, miqdar və qiymət amillərinin təsiri, habelə sair xərclərin təsiri hesablanır.

Əsas heyvandarlıq məhsulları maya dəyərinin əvvəlki 5 ildə faktiki maya dəyəri, plan maya dəyəri və rayon üzrə maya dəyərinin orta göstəriciləri ilə müqayisədə artması, yaxud azalmasını təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi bir sen. südün faktiki maya dəyəri planda nəzərdə tutulduğundan 29,38 manat, iri buynuzlu heyvandarlıqda çəki artımının maya dəyəri isə (kəkəlməkdə olan

heyvanların çəki artımı da daxil olmaqla) 55,00 manat yüksək olmuşdur. Heyvandarlıq məhsulları maya dəyərində əsas iki amilin təsiri bu qədər olmuşdur:

Cədvəl 19.15

**Hesabat ilində əsas heyvandarlıq məhsulları maya dəyərində
dinamikasının təhlili**

Məhsulun adı	Bir sentner məhsulun maya dəyəri, manatla			Bir sentner məhsulun maya dəyəri üzrə kənarlaşma			
	əvvəlki 5 ildə orta hesabla	hesabat ilində			əvvəlki 5 ildə orta maya dəyəri ilə müqayisədə (sət.2-sət.1)	hesabat ili üçün planla müqayisədə (sət.2-sət.1)	rayon üzrə orta maya dəyəri ilə müqayisədə (sət.2-sət.3)
		plan üzrə	hesabat üzrə	rayon üzrə orta hesabla			
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Süd	273,70	317,30	308,00	281,10	+34,30	-9,30	+26,90
2.İribuynuzlu heyvandarlıqda çəki artımı	220,90	217,28	198,25		-22,65	19,03	-47,24
3.Donuzların diri çəki artımı	126,61	127,90	125,44	140,65	-1,17	-2,46	-15,21
4.Quşların çəki artımı	140,49	161,11	145,29	182,00	+4,80	-15,82	-36,70
5.Yumurta (min ədəd)	112,08	148,82	119,76	136,71	+7,68	-29,06	-16,95
6 Bal	266,76	277,47	407,40	419,20	+140,64	+129,93	-11,80

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində heyvandarlıq məhsulunun faktiki maya dəyəri: iribuynuzlu heyvanların və donuzların çəki artımının faktiki maya dəyəri həm əvvəlki ildə və həm də rayon üzrə orta göstəriciyə, habelə qəbul edilmiş plana nisbətən xeyli aşağı olmuşdur. südün, quş ətinin, yumurtanın və balın faktiki maya dəyəri əvvəlki 5 ildə orta maya dəyəri səviyyəsi ilə müqayisədə xeyli yüksək olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq süd məhsulu müstəsna olmaqla qalan bütün məhsulların faktiki maya dəyəri rayon üzrə orta maya dəyəri göstəricilərindən xeyli aşağı olmuşdur. Faktiki maya dəyərində həm plan maya dəyəri (bal müstəsna olmaqla), həm də rayon üzrə orta maya dəyəri göstəriciləri ilə (süd müstəsna olmaqla) müqayisədə aşağı olması heyvandarlığa məsrəflərin və məhsulun maya dəyərində effektiv idarə edilməsini göstərir.

Təhlilin sonrakı mərhələsində bir baş heyvanın saxlanılmasına məsrəflərin və bir baş heyvandan məhsuldarlığın əvvəlki 5 ilə, hesabat ili üçün qəbul edilmiş plana nisbətən artması, yaxud azalmasının məhsulun maya dəyərində təsiri təyin edilir. Bunu iri buynuzlu hey-

vandarlıq məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşmış ailə kəndli təsərrüfatının təmsalında aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

1. Bir baş inəyin (orta illik) saxlanılmasına məsrəflərin planda nəzərdə tutulduğundan 1100 manat=(3500-2400) çox olması nəticəsində südün faktiki maya dəyəri plana nisbətən 34,38 manat=(109,38-75,00) artmışdır.

2. Bir baş inəkdən orta illik süd sağımının plana nisbətən 200 kq.= (3200-3000) artımı məhsulun maya dəyərinin 5,00man.= (75,00-80,00) azalması ilə nəticələnmişdir.

İki amilin təsirinin cəmi (+34,38)+(-5,00)=+29,38 manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi

$109,38-80,00=(+34,38)+(-5,00);$

$+29,38 \text{ manat}=+29,38 \text{ manat olur.}$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Digər heyvandarlıq məhsullarının faktiki maya dəyərinin plana nisbətən artmasına, yaxud azalmasına əsas iki amilin təsiri də eyni qaydada təyin edilir.

Cədvəl 19.16

İri buynuzlu heyvandarlıq məhsullarının maya dəyəri üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili

Məhsulun adı	Bir baş heyvanın saxlanılmasına məsrəflər		Bir baş heyvanın məhsullarlığı, kq		Bir sentner məhsulun maya dəyəri, man.			Maya dəyəri üzrə kənarlaşma +,- (sət.7-sət.5)	Kənarlaşma nəyin hesabına olmuşdur	
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	plan üzrə (sət.1 :sət.4)	plan məsrəflərinə və faktiki məhsullarlığa görə (sət.1 :sət.4)	faktiki (sət.2:sət.4)		məsrəflərin dəyişilməsi	məhsul dəyişilməsi
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.Süd	2400	3500	3000	3200	80,0	75,0	109,38	+29,38	+34,38	-5,00
2.Balanın çəkisi də daxil olmaqla cavan və kökəlməkdə olan heyvanların çəki artımı	589	663,50	280	250	210,40	235,60	265,40	+55,00	+25,20	+29,80

Bu və ya digər heyvandarlıq məhsulunun faktiki maya dəyərini plana nisbətən, dinamikada dəyişilməsini, maya dəyərini aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsini, oxşar məhsulları eyni bazarlarda satan digər təsərrüfatlarda maya dəyəri göstəricilərindən kənarlaşmaları təyin etdikdən sonra hər bir növ əsas məhsulun maya dəyərini artması və ya azalması səbəbləri öyrənilir. Bu məqsədlə biznes planında və 7kt №-li «Kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlar, ailə kəndli təsərrüfatlarının fəaliyyəti haqqında hesabat»ın dördüncü bölməsində verilən məlumatlardan istifadə etməklə hər bir məhsulun maya dəyəri məsrəf maddələri üzrə təhlil edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində qəbul edilmiş planla müqayisədə bir baş inəyin saxlanılması məsrəflər 1100 manat, bir sentner südün maya dəyəri isə 29,38 manat planda nəzərdə tutulduğundan çox olmuşdur. Məsrəflərin artımının 25,97 manat, yaxud $25,97 \times 100 : 29,38 = 88,4$ faizi yem xərclərinin hesabına olmuşdur.

Yem xərclərinin xüsusi çəkisi 69,8 faizdən 74,8 faizədək, yaxud 5 faiz artmışdır. Maraqlı burasıdır ki, bir baş heyvanın saxlanılmasına yem xərcləri 50,3 faiz ($942,8 \times 100 : 1675,2$) artan şəraitdə bir baş heyvandan süd sağımı 6,7 faiz $= (3200 - 3000 \times 100 : 3000)$, yaxud 7,5 dəfə (50,3:6,7) az artmışdır.

Yem xərcləri ümumiyyətlə iki yerə bölünür: heyvan bədəninin saxlanılmasına yem məsrəfləri və məhsulun alınmasına yem məsrəfləri. Heyvan bədəninin saxlanılmasına yem məsrəfi norması onun yaşından, çəkisindən, cinsindən asılı olaraq fərqlənir. Təhlil zamanı sadalanan amillərin yem sərfi normasına və bu normadan kənarlaşmaya təsiri ayırılıqda təyin edilir.

Təhlil zamanı bir baş heyvanın saxlanılmasına, bir sent süd istehsalına yem vahidi hesabı ilə (həm də həzm olunan zilal maddəsi-protein) yem xərclərinin normada nəzərdə tutulduğundan çox (yaxud az) olmasına miqdar və qiymət amillərinin təsiri hesablanır. Normada nəzərdə tutulduğundan çox (yaxud az) yem vahidi sərfi miqdarını bir yem vahidinin plan qiymətinə vurmaqla birinci amilin, bir yem vahidinin faktiki qiyməti ilə plan qiyməti arasındakı fərqi faktiki yem sərfi (yem vahidi hesabı ilə) miqdarına vurmaqla ikinci amilin təsiri təyin edilir.

Cədvəl 19.17

Süd məhsulu maya dəyərinin məsrəf maddələri üzrə təhlili

Məsrəf maddələri	Bir baş heyvana çəkilən məsrəflər, man.			Bir sentner məhsula çəkilən məsrəflər, man.			Bir baş heyvanın saxlanılmasına məsrəflərin xüsusi çəkisi, %-lə		
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +/-	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +/-	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +/-
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.Yemlər (öz istehsalı və satınalma)	1675,2	2618	+942,8	55,84	81,81	+25,97	69,80	74,8	+5,0
2. Neft məhsulları (benzin, dizel yanacağı və sürtgü mat.)	148,8	227,5	+78,7	4,96	7,11	+2,15	6,20	6,5	+0,3
3.Yanacaq (ikinci maddədə verilən göstəricilərdən başqa)	170,4	154,0	-16,4	5,68	4,81	-0,87	7,10	4,4	-2,70
4.Elektrik enerjisi	60,0	77,0	+17,0	2,00	2,41	+0,41	2,50	2,2	-0,30
5.Zootexniki və baytar xidmətləri	19,2	35,0	+15,8	0,64	1,09	+0,45	0,8	1,0	+0,2
6.Kənar təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilmiş xidmət və işlərin ödənişi	52,8	91,0	+38,2	1,76	2,84	+1,08	2,2	2,6	+0,4
7.Rabitə və bank xidmətləri	4,8	3,5	-1,3	0,16	0,11	-0,05	0,2	0,1	-0,1
8.Dezinfeksiya və dərman xərcləri	48,0	28,0	-20,0	1,60	0,87	-0,73	2,0	0,8	-1,2
9.Maşın və avadanlıqların cari təmiri üçün ehtiyat hissələri və tikinti materialları	84,0	133	+49,0	2,8	4,16	+1,36	3,5	3,8	+0,3
10.Azqiymətli iş geyimləri və ayaqqabıları	36,0	35,0	-1,0	1,2	1,10	-0,10	1,5	1,0	-0,5
11.Əmək haqqı xərcləri (ayırımlarla birlikdə)	84,0	35,0	-49,0	2,8	1,10	-1,70	3,5	1,0	-2,5
12.Sair xərclər	16,8	63,0	+46,2	0,56	1,97	+1,41	0,7	2,8	+2,1
Yekunu	2400	3500	+1100	80,0	109,38	+29,38	100,0	100,0	x

Yem xərclərinin təhlili zamanı yem sərfi normalarının, tövlə və otlaq şəraitində otarma müddətlərinin, yemlərin qidalılığının, yemləmə rejimlərinin gözlənilməsinin, yemlərin emal edilərək, yaxud edilmədən verilməsinin, yem əlavələrindən, öz istehsalı və satın alınma yemlərdən istifadənin planla müqayisədə dəyişilməsinin yem məsrəflərinin təsiri təyin edilir.

Məsrəflərin tərkibində daha böyük xüsusi çəkiyə malik olan neft məhsulları, yanacaq, əmək haqqı məsrəfləri üzrə kənarlaşmalara miqdar və qiymət amillərinin təsiri də yem məsrəflərinin təhlilində olduğu kimi təyin edilir.

Ayrı-ayrı məsrəf maddələri üzrə artıq xərci, yaxud qənaəti eyni qaydada qiymətləndirmək olmaz. Heyvandarlıq fermalarında dezinfeksiya və dərman maddələrinin, medikamentlərin çatışmamazlığı ilə əlaqədar olaraq məsrəflərə qənaəti müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Bu səbəbdən heyvanların tələf olması, məhsuldarlığının aşağı düşməsindən itkilər məsrəflərə qənaətlə müqayisə daha çox ola bilər. Bəzi işlərin görülməməsi nəticəsində əmək və əmək haqqı məsrəflərinə, təmir xərclərinə qənaəti də müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Çünki, birinci halda məhsuldarlığın aşağı düşməsindən, ikinci halda kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlərin köhnəlmə dərəcəsinin yüksəlməsindən qənaətlə müqayisədə daha çox itkilər ola bilər.

19.9. Kənd təsərrüfatı məhsulları maya dəyərini tərkibində kompleks xərclərin təhlili

Çoxlu sayda və müxtəlif növlərdə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsal edən kənd təsərrüfatı müəssisələrində və təşkilatlarında məhsulun maya dəyərinə bir başa daxil etmək mümkün olmayan kompleks xərc maddələrinə: əsas vəsaitlərin saxlanması və istismarına xərclər, ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərcləri daxildir. Qüvvədə olan hesabat formalarında, o cümlədən 2006-cı ildə AR DSK-nin 5 may 2006-cı il tarixli, 12/11 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalına çəkilən xərclər haqqında daha geniş məlumat verən 6-kt №-li hesabat formasında da məhsulun maya dəyərində kompleks maddələr üzrə məsrəflərə dair informasiyalar verilmir. Bu səbəbdən də sadalanan kompleks məsrəf maddələri üzrə faktiki xərclərin plana nisbətən və dinamikada dəyişilməsini təhlil etmək üçün mühasibat uçotu registrlərində verilən

məlumatlardan istifadə etmək tələb olunur. Bu məsrəflər bütün məhsula aid olduğuna görə onların təhlili qüvvədə olan qiymətlərlə ümumi məhsulun 1 manatına kompleks məsrəflərin faktiki məbləğini müvafiq plan göstəricisi ilə, keçən ilin və əvvəlki 3-5 ildə faktiki orta illik göstərici ilə tutuşdurmaqla aparılır. Bu cür təhlil məhsulun maya dəyərində kompleks xərclərin payının dinamikada, keçən illə və planla müqayisədə necə dəyişdiyini, onların artması, yaxud azalması tendensiyasını təyin etməyə imkan verir.

Kompleks məsrəflər çoxlu sayda element məsrəflərini özündə birləşdirir. Məsələn, maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı maddəsi üzrə məsrəflərə, kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlərin, digər texniki vasitələrin, avadanlıqların amortizasiyası, onların saxlanması və istismarı üzrə xərclər və digər xərclər daxil edilir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində əsas vəsaitlərin amortizasiyası, təmiri saxlanması və istismarı üzrə xərclər müstəqim və bölüşdürüləsi xərclərə bölünür. Məsələn, taxıl əkinlərində istifadə olunan kombaynların amortizasiyası, təmiri, saxlanması və istismarı üzrə xərclər ancaq taxıl məhsulu istehsalına, süd sağımı maşınlarının amortizasiyası, təmiri, saxlanması və istismarı üzrə xərclər ancaq süd istehsalına aid müstəqim xərclərdir. Pambıq yığan kombaynlar, kartof yığan kombaynlar, yun qırxımı aqreqlər və başqalarının amortizasiyası, təmiri, saxlanması və istismarı üzrə xərclər də ancaq müvafiq məhsul istehsalına aid müstəqim, yəni bölüşdürülməyən xərclərdir.

İki və daha çox bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalında istifadə olunan (məsələn traktorlar) kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlərin, digər texniki vasitələrin, binaların və i.a. amortizasiyası, təmiri, saxlanması və istismarı üzrə xərclər bölüşdürüləsi xərclər hesab olunur. Bu xərclər yerinə yetirilmiş işlərin həcminə, yaxud təsərrüfatda qəbul edilmiş digər göstəriciyə (yanacaq sərfinə, müstəqim əmək sərfinə) mütənasib bölüşdürülən xərclərdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının miqyasları geniş olan çox sahəli təsərrüfat subyektlərində məhsulun maya dəyərində istehsalın təşkil və idarə edilməsi üzrə məsrəflər böyük yer tutur. Kənd təsərrüfatı sahəsində istehsalın təşkili və idarə edilməsi dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu qəbildən olan xərclərin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin, habelə bütövlükdə təsərrüfatın təşkili və

idarə edilməsi ilə əlaqədar məsrəflər: ümumistehsal xərcləri (bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə) və ümumtəsərrüfat xərcləri üzrə təsnifləşdirilir, biznes-planında, smetalarda və uçot registrlərində əks etdirilir və təhlil edilir. Bu xərclərin bir qismi istehsalın həcmindən asılı olaraq şərti dəyişən, digər qismi isə şərti daimi xərclərdir.

İstehsalın təşkili və idarə edilməsi üzrə xərcləri təhlil edən zaman əvvəlcə ümumi məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsini hesaba almaqla şərti dəyişən xərclərə dair plan göstəricisi korrektə edilir və faktiki göstəricini korrektə edilmiş göstərici ilə tutuşdurmaqla kənarlaşma məbləği təyin edilir və qiymətləndirilir. Bizim misalımızda ümumi məhsul istehsalı planını 120,0 faiz yerinə yetirən təsərrüfat subyektində ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərclərinin təhlilinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 19.18

Ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərclərinin təhlili (manatla)

<i>Xərclər</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma +,-</i>
A	1	2	3
1.Bitkiçilikdə ümumistehsal xərcləri	26920	28260	+1340
2.Heyvandarlıqda ümumistehsal xərcləri	20380	23450	+3070
3.Ümumtəsərrüfat xərcləri	51200	52350	+1150
Yekunu	98500	104060	+5560
O cümlədən:			
Şərti sabit	68950	70765	+1815
Şərti dəyişən	29550	33295	+3745

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, üstəlik xərclər üzrə faktiki məbləğ planda nəzərdə tutulduğundan 5560 manat çox olmuşdur. Bu mütləq kənarlaşmadır. Ümumi məhsul istehsalı üzrə planın 20,0 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirilməsini hesaba alsaq şərti dəyişən xərclərin plan məbləği 35460 manat= $(29550 \times 1,20)$ olur. Şərti dəyişən xərclərə qənaət isə -2165 manat $(33295-35460)$ olur. Bütövlükdə təsərrüfat üzrə üstəlik xərclərinə smetaya nisbətən qənaət məbləği -350manat= $(104060-35460-68950)$ olur. Deməli, ümumi məhsul istehsalı üzrə planın 20,0 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi üstəlik xərclərə 350 manat qənaət etməyə imkan vermişdir.

Təhlil zamanı qənaətə, yaxud artıq xərcə dair ümumi göstəricini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda bitkiçilikdə və

heyvandarlıqda ümumistehsal xərclərinə, ümumtəsərrüfat xərclərinə dair smetalarda nəzərdə tutulan hər bir maddə üzrə kənarlaşmaları təyin etmək, artıq xərclərin və ya qənaətin səbəblərini öyrənmək tələb olunur. Təsərrüfat subyektlərində bəzən mühüm tədbirlərin həyata keçirilməməsi hesabına qənaətə nail olunur ki, bu da qənaətlə müqayisədə daha çox zərərin olmasına səbəb olur.

Təhlil prosesində qeyri-məhsuldar məsrəflər, təsərrüfatsızlıqdan itkilər aşkar edilir ki, bunlar da maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar kimi qəbul edilir.

Təhlilin sonrakı mərhələsində üstəlik xərclərin ümumi məbləğinin, istehsalın həcmnin dəyişilməsinin ayrı-ayrı məhsulların maya dəyərinə təsiri təyin edilir, ayrı-ayrı məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən ehtiyatlar hesablanır.

XX FƏSİL. TİKİNTİ TƏŞKİLATLARINDA İQTİSADI TƏHLİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**20.1. Tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi, strukturu və keyfiyyətinin təhlili**

Tikinti ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biridir. O, maddi və qeyri-istehsal sahələri müəssisələrinin təşkilatları üçün binalar, qurğular, yeni obyektlər tikdiyi iqtisadiyyat sahəsidir. Bu səbəbdən də ölkəmizdə tikintinin inkişafına daima qayğı ilə yanaşılır.

Tikinti təşkilatlarında tikinti quraşdırma işlərinin həcmi, strukturu və keyfiyyəti üzrə istehsal proqramının yerinə yetirilməsi və tikinti obyektlərinin işə salınması üzrə planın vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi mənfəətin çoxaldılması, rentabelliyyənin yüksəldilməsi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə iqtisadi sanksiyalar üzrə ödəmələrin, yəni qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin azaldılmasının başlıca mənbəyidir. Buna görə də tikinti təşkilatlarında təhlil işləri tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi və hazır obyektlərin işə salınması üzrə planın yerinə yetirilməsinin araşdırılmasından başlanır.

Tikinti-quraşdırma işləri yeni obyektlərin, binaların tikilməsi və onlarda avadanlıqların quraşdırılması üzrə işlərdir.

Tikinti-quraşdırma işləri üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

-tikinti işlərinin həcmi və onların sifarişçilərə təhvil verilməsi üzrə planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini və dinamikasını təyin etmək və qiymətləndirmək;

-tikinti-quraşdırma işləri və onların təhvil verilməsini xarakterizə edən göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsinə təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək;

-tikinti-quraşdırma işlərinin həcmələrinin artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdan kənar ehtiyatları aşkara çıxarmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq;

-bu tədbirlərin həyata keçirilməsinin işlərin həcmünün artması və keyfiyyətinin yüksəlməsinə, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə təsirini hesablamaq və konkret hesablamalarla əsaslandırmaq və i.a.

Tikinti təşkilatlarında təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin əsas obyektləri bunlardır:

-tikintinin həcmi və hazır obyektlərin işə salınması;

- yerinə yetirilən işlərin miqdarı və ardıcılığı;
- bütövlükdə tikinti təşkilatı və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrində işlərin ahəngdarlığı;
- qurtarmamış istehsalın həcmi.

Tikinti işləri üzrə planın yerinə yetirilməsini və onun dinamikasını təyin etmək üçün işlərin həcmi xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Hal-hazırda planlaşdırma, uçot, təhlil və hesabat işlərində tikinti işlərinin həcmi xarakterizə edən natural, şərti natural və dəyər göstəricilərindən istifadə edilir.

1. Natural göstəricilər: tikinti təşkilatlarında oxşarlığı olmayan müxtəlif tikinti obyektlərində, fiziki vəziyyətləri, xarakterik xüsusiyyətləri və digər parametrləri kəskin surətdə fərqlənən, biri digərini tamamlayan, bəzən də təkrarlanmayan çoxlu sayda tikinti-quraşdırma işləri həyata keçirilir və sifarişçilərə təhvil verilir. Odur ki, onların həcmlərinin planlaşdırılması, uçotu və təhlili işlərində müxtəlif natural göstəricilərdən (metr, kvadrat metr, kub metr, şagird yeri, ton və s.) istifadə olunur. Təcrübədə istifadə olunan natural göstəricilərin tətbiqi sahəsi məhdudlaşdırılan aşağıdakı xüsusiyyətlərlə də səciyyələnir: hər bir obyekt bir neçə istehsal xassəsinə malikdir. Natural göstərici isə onlardan birini, ən vacibini əks etdirir. Ayrı-ayrı hallarda vəziyyətdən çıxmaq üçün eyni zamanda iki natural göstəricidən istifadə edilir. Məsələn, quraşdırılmış avadanlıqların sayı (ədədlə) və istehsal gücü (kilovatla). Son illərdə natural göstəricilərin təkmilləşdirilməsi, habelə natural göstəricilərinin ölçülməsi üçün tətbiq edilən fiziki vahidlər sisteminin beynəlxalq vahidlər sistemində (VS) qəbul edilmiş vahidlərə uyğunlaşdırılması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür.

Əmək göstəriciləri müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlərə malik tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi barədə ümumiləşdirici, yekun göstəricilərini hesablamaq üçün istifadə olunur. Bütövlükdə tikinti təşkilatı, onun istehsal sahələri, ayrı-ayrı tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi norması, norma-saat hesabı ilə əmək sərfi, normalaşdırılan əmək haqqı göstəricilərindən istifadə etməklə hesablanır və təhlil edilir. Əmək sərfi normalarının hazırlanması, onların reallığı və gərginliyinin təyin edilməsi, hasilat normalarının yerinə yetirilməsi, tikinti məhsulunun, habelə ayrı-ayrı işlərin əməktutumunun, istehsalın təşkili və texnologiyaların dəyişilməsinin, yeni maşın və avadanlıqlardan istifadənin əmək məsrəflərinə, məhsulun (işin) əməktutumuna təsirinin təhlilində əmək göstəricilərindən daha çox istifadə olunur.

Dəyər göstəriciləri tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi və dinamikasının təhlilində istifadə olunan əsas göstəricilərdir. Bu göstəricilərdən istifadə etməklə müxtəlif işlər smeta (müqavilə) qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Tikinti obyektləri, onların ayrı-ayrı tərkib hissələri, tikinti-quraşdırma işləri üzrə məsrəflərin, məhsulun (işin) maya dəyərinin, mənfəətin və rentabelliyin planlaşdırılması və təhlili işlərində dəyər göstəricilərindən geniş miqyasda istifadə olunur.

Təhlil zamanı həm bütövlükdə tikinti təşkilatı üzrə, həm də ayrı-ayrı tikinti obyektləri üzrə tikinti-quraşdırma işlərinin plan qiymətləri ilə, faktiki həcmi müvafiq plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla hesabat dövrü ərzində tikinti-quraşdırma işləri üzrə planın yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir. Ayrı-ayrı tikinti obyektləri üzrə, habelə ayrı-ayrı tikinti-quraşdırma işləri üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi (yaxud da kəsirlə yerinə yetirilməsi) faizlərinin kəskin surətdə fərqlənməsi tikinti obyektlərində işlərin təşkilində və idarə edilməsində qüsurların olmasını sübut edir ki, bu da obyektiv və subyektiv səbəblərdən ola bilər. Bu uyğunsuzluq iş icraçıların, işləri idarə edənlərin təqsiri üzündən, maliyyələşdirmə mənbələrinin çatışmazlığı, sifarişçilər tərəfindən ödəmələrin vaxtında edilməməsi və digər səbəblərdən olur.

Təhlil prosesində hər bir tikinti obyektinə üzrə texniki hazırlıq səviyyəsi təyin edilir. Hər bir obyekt üzrə tikintinin başlanğıcından faktiki yerinə yetirilən işlərin plan dəyəri ilə həcmi obyektin tam maya dəyərinə bölməklə onun hazırlıq səviyyəsi təyin edilir. Obyektlərin hər biri üzrə texniki hazırlıq səviyyəsinə dair göstəricini plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla tikintinin başa çatdırılması müddətlərinin gözlənilməsi təyin edilir.

Təhlil apardığımız tikinti təşkilatında tikinti-quraşdırma işləri üzrə planın yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 20.1).

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi tikinti təşkilatı tikinti-quraşdırma işləri üzrə plan tapşırığını 3684,8 min manat, yaxud 7,0 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. Lakin 1№-li yaşayış evi, 2№-li yaşayış evi və uşaq bağçası üzrə yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan müvafiq surətdə 8 faiz, 9,5 faiz və 18,0 faiz az olmuşdur. Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi tikinti təşkilatı tikinti-quraşdırma işləri üzrə plan tapşırığını 3684,8 min manat, yaxud 7,0 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. Lakin 1№-li

yaşayış evi, 2№-li yaşayış evi və uşaq bağçası üzrə yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan müvafiq surətdə 8 faiz, 9,5 faiz və 18,0 faiz az olmuşdur.

Cədvəl 20.1

Hesabat ilində tikinti-quraşdırma işləri üzrə planın yerinə yetirilməsi (min manatla)

<i>Tikinti obyektləri</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma +, -</i>	<i>Planın yerinə yetirilməsi faizi</i>
<i>A</i>	<i>I</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1. Məktəb binası	4280	5264,4	+984,4	123,0
2. 1 №-li yaşayış evi	6230	5731,6	-498,4	92,0
3. 2 №-li yaşayış evi	7420	6715,1	-704,9	90,5
4. Anbar binası	3100	3255	+155,0	105,0
5. Uşaq bağçası	2450	2009	-441,0	82,0
və i.a				
Yekunu	52640	56324,8	+3684,8	107,0

Bəzən sifarişçilərin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı mərhələlər üzrə qurtarmış və təhvil verilmiş işlər üzrə ödəmələrin aparılmaması da tikinti-quraşdırma işlərinin dayanmasına, yaxud da ləng getməsinə səbəb olur. Buna görə də təhlil zamanı ayrı-ayrı sifarişçilər və onların sifariş verdiyi obyektlər (sənaye, mədəni-məişət, mənzil tikintisi və s.) üzrə tikinti-quraşdırma işləri planının yerinə yetirilməsi öyrənilir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin strukturunda baha və ucuz işlər olur. Tikinti təşkilatı əksər hallarda özlərinin maliyyə vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə nisbətən asanlıqla başa gələn, lakin baha işləri (məsələn, maşın və avadanlıqların quraşdırılması) daha çox görmək üçün səy göstərir. Buna görə də təhlil zamanı tikinti-quraşdırma işlərinin strukturu təhlil edilir və struktur dəyişikliklərin tikinti-quraşdırma işlərinin həcminə təsiri hesablanır.

Bizim misalımızda dəyər ifadəsində tikinti-quraşdırma işləri üzrə planın yerinə yetirilməsi əmsali $1,07 = \frac{56324,8}{52640}$ olmuşdur. Tikinti-

quraşdırma işlərində baha materiallardan, maşın və avadanlıqlardan istifadə edildikdə az miqdarda əmək sərf etməklə işlərin həcmi dəyər ifadəsində həcmi asanlıqla artırmaq mümkündür. Ona görə də təhlil

zamanı tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi üzrə planın yerinə yetirilməsi əmsalı (norma-saat hesabı ilə) əmək məsrəflərinə görə də təyin edilir. Bizim misalımızda hesabat ilində tikinti-quraşdırma işlərinə faktiki əmək məsrəfləri 370107 norma-saat, plan üzrə isə 362850 norma-saat olduğunu nəzərə alsaq, norma-saat hesabı ilə planın yerinə yetirilməsi əmsalı $1,02 = \frac{370107}{362850}$ olur.

Bu iki əmsal arasındakı fərqi tikinti-quraşdırma işlərinin plan həcminə vurmaqla görülən işlərin strukturunda olan dəyişikliyin işlərin ümumi həcminə təsiri təyin edilir. Təhlil apardığımız tikinti təşkilatında struktur dəyişiklik nəticəsində tikinti-quraşdırma işlərinin faktiki həcmi plana nisbətən $+2632 = ((1,07 - 1,02) \times 52640)$ min manat artmışdır.

Tikinti təşkilatlarında yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarından ən vacibi görülən işlərin tikinti normalarına və qaydalarına uyğun olmasıdır. Tikinti normalarına və qaydalarına cavab verməyən tikinti-quraşdırma işləri sifarişçi tərəfindən qəbul edilmir və işlərin faktiki həcmnin təhlili zamanı hesaba alınmır.

Tikinti normalarına və qaydalarına cavab verməyən tikinti-quraşdırma işləri brak hesab olunur. Tikintidə düzəldilə bilən və düzəldilə bilməyən yaxud da düzəldilməsi iqtisadi cəhətdən faydalı olmayan tikinti-quraşdırma işləri ola bilər. Hər iki halda brak işlərin dəyəri tikinti təşkilatı üçün brakdan olan itki hesab olunur.

Tikinti təşkilatlarının təcrübəsində brak işlərin istehsalına və onların düzəldilməsinə məsrəflərin cəmi brakdan olan itkilər hesab olunur. İşlərin keyfiyyəti, həm də brak olması aşağıdakı daxili və xarici amillərdən asılıdır:

- layihə-smeta sənədləşdirmələr, yəni layihələrin məqsədəuyğunluğunu və həyata keçirilə bilməsini əsaslandıran, onun məhiyyətini açıqlayan, onun gerçəkləşməsinə imkan verən sənədlər məcmusudur;

-tikinti-quraşdırma işlərinin sənayeləşdirilməsi səviyyəsi-zavod üsulu ilə hazırlanan konstruksiyalardan, detal və hissələrdən istifadə tikinti işlərində brakın azaldılmasını təmin edir;

-tikinti-quraşdırma işləri istehsalında istifadə olunan maddi resursların keyfiyyəti;

-istehsal sahələrində çalışan fəhlələrin, mühəndis-texniki işçilərin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişləri;

-istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsi;

-işlərin ahəngdarlığı və i.a.

Tikinti-quraşdırma işlərinin keyfiyyəti naryadları bağlayan və hazır obyektləri, yaxud obyektin qurtarmış hissələrini sifarişçilərə təhvil verən zaman təyin edilir.

Tikinti obyektlərində yerinə yetirilən, qurtarmış işlərin keyfiyyətini xarakterizə edən əsas sənədlər aşağıdakılardır:

-yarımçıq, axıra çatdırılmamış işlərin və brakın düzəldilməsi üçün fəhlələrə verilən naryadlar;

-qurtarmış tikinti obyektlərinin və onların təhvil verilən ayrı-ayrı hissələrin təhvil verilməsi aktları;

-obyektlərin istismarı prosesində işlərin aşağı keyfiyyətdə görülməsi aşkar edilən halda binatikənlər tərəfindən təqdim olunan reklamasiya aktları.

Yuxarıda sadalanan informasiyalardan istifadə etməklə brakın əmsalı (Θ_b) təyin edilir:

$$\Theta_b = \frac{\text{hesabat dövründə brak edilən tikinti məhsulunun (işlərin) dəyəri}}{\text{hesabat dövründə faktiki yerinə yetirilən işlərin dəyəri}}$$

Tikinti quraşdırma işlərini layihə-smeta sənədləşdirmələrə uyğun vaxtında və yüksək keyfiyyətdə icra edən əmək kollektivlərinin maddi stimullaşdırılması (yaxud işlərin aşağı keyfiyyətinə görə maddi cəzalandırılması) brakın azaldılması probleminin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tikinti-quraşdırma işlərində brakın əmsalı göstəricilərinin digər, oxşar tikinti məhsulu istehsalı ilə ixtisaslaşmış tikinti təşkilatlarının müvafiq əmsalları ilə müqayisəli təhlili brakın səbəblərini məsuliyyət mərkəzləri üzrə təyin etməyə və gələcək dövrlərdə brakın azaldılmasını təmin edən texniki və təşkilati tədbirlər planını hazırlamağa imkan verir.

Tikinti təşkilatlarında tikinti-quraşdırma işlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, brakdan olan itkilərin azaldılması, mənfəətin çoxaldılması və rentabelliğin yüksəldilməsi üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

20.2. Tikinti obyektlərinin işə salınması üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili

Fəaliyyətdə olan tikinti təşkilatlarında idarəetmənin başlıca vəzifəsi tikilən obyektlərin normativ müddətlərdə işə salınmasını təmin etmək, eyni zamanda tikilməkdə olan obyektlərin sayını azaltmaqla istehsal resurslarının obyektlər üzrə səpələnməsinin qarşısını almaq, qurtarmamış tikintinin həcmi azaltmaqdır. Tikintisi başa çatmış obyektlərin işə salınması planın yerinə yetirilməsi tikinti təşkilatın fəaliyyətini dəqiq qiymətləndirmək üçün zəruridir. Tikinti obyektlərinin vaxtında sifarişçilərə təhvil verilməsi, həm də tam gücü ilə işə salınması pul gəlirləri, mənfəət və rentabellik göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsi üçün vacibdir.

Qüvvədə olan qaydaya görə layihədə, titullar siyahılarında, sifarişçilərlə bağlanan müqavilələrdə nəzərdə tutulan bütün işləri tamamilə başa çatdırılmış bina və tikililər qurtarmış tikinti obyektləri hesab olunur.

Qurtarmış tikinti obyektlərinin normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada qəbul-təhvil aktı yazmaqla sifarişçilərə təhvil verilməsi obyektlərin işə salınmasıdır (yaxud istismara verilməsidir).

Qurtarmış tikinti obyektlərinin işə salınması üzrə planın yerinə yetirilməsini qiymətləndirmək üçün obyektin dəyərini xarakterizə edən göstəricilərdən, tikintinin aparılması və təhvil verilməsinə dair normalardan, obyektin xarakterizə edən natural göstəricilərdən istifadə edilir.

Tikinti obyektlərinin işə salınması mövcud əmək və material resursların, tikinti maşınları və mexanizmlərin ilk növbədə buraxılış obyektlərinə yönəldilməsi və onlardan effektiv istifadə olunmasından, son mərhələdə görüləcək tikinti-quraşdırma işlərinə operativ nəzarətin gücləndirilməsindən, bu mərhələdə işləri icra edən fəhlələrin, mühəndis-texniki işçilərin maddi stimullaşdırılması tədbirlərinin effektivliyindən bilavasitə asılıdır.

Obyektlərin təhvil verilməsi üzrə planın yerinə yetirilməsində hər bir obyektə və tikinti kompleksində tikinti müddətlərinin gözlənilməsi həlledici rol oynayır. Bu məqsədlə hər bir obyekt üzrə faktiki tikinti müddəti plan və normativ tikinti müddətləri, keçmiş illərdə faktiki tikinti müddətləri, qabaqcıl tikinti təşkilatlarında faktiki tikinti müddətləri ilə tutuşdurulur, tikintinin gecikdirilməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri aşkar edilir.

Tikinti müddətlərinə təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Tikintinin layihə-smeta sənədləri ilə vaxtında və kompleks şəkildə təmin olunması;

2. Tikintinin material resursları ilə, tikinti maşınları və mexanizmlərlə, yüksək ixtisaslı fəhlə qüvvəsi və mühəndis-texniki işçilərlə təmin olunması;

3. Tikinti obyektlərində işlərin həcmi ilə təşkilatın istehsal gücünün daha dəqiq əlaqələndirilməsi;

4. Tikinti-quraşdırma işlərinin tam həcmdə və ahəngdar surətdə aparılması üçün maliyyələşdirmənin mövcudluğu;

5. Kənardan cəlb edilmiş tikinti təşkilatlarına həvalə edilmiş işlərin vaxtında və kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi və i.a.

Fəaliyyətdə olan tikinti təşkilatları daxili və xarici bazarlarda fəaliyyətlərini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə özlərinin istehsal gücü ilə müqayisədə daha böyük həcmərdə sifarişlər qəbul etmək üçün səy göstərir. Bu halda maddi və əmək resurslarının çoxlu obyektlər üzrə səpələnməsi qurtarmamış tikinti obyektlərində görünməmiş işlərin həcmələrinin artması ilə nəticələnir. İndiki şəraitdə qurtarmamış (başə çatdırılmamış, bitməmiş tikinti məhsulu terminlərdən də istifadə olunur) tikinti məhsulu həcmələrinin dəyişilməsi də tikinti obyektlərin istismara verilməsi üzrə planın yerinə yetirilməsinə təsir göstərən əsas amildir.

İstehsal tsikli, yəni istehsal prosesinin başlanğıc və son anları arasındakı vaxt dövrü çox uzun olan tikinti məhsulu istehsalında qurtarmamış (başə çatdırılmamış) tikinti məhsulunun olması zəruridir. Lakin qurtarmamış tikintinin həcmi tikilən obyektlərin planda nəzərdə tutulmuş vaxtda istismara verilməsini təmin etmək üçün kifayət olan zəruri vaxt üçün nəzərdə tutulduğundan artıq olmamalıdır. Qurtarmamış tikintinin normativdən artıq həcmi-əsaslı tikintinin planlaşdırılmasındakı qüsurlar, maddi, maliyyə və əmək resurslarının çoxlu obyektlər və tikililər üzrə səpələnməsi, tikintinin həcmi tikinti təşkilatının istehsal gücü ilə tarazlaşdırılmaması, maliyyə, material və əmək resursları ilə kifayət qədər və ahəngdar təmin olunmaması, plandankənar obyektlərin tikilməsi, layihə-smeta sənədlərin vaxtında işlənilməməsi, tikinti materialları və konstruksiyalarının, texnoloji avadanlıqların tikinti obyektinə göndərmə müddətlərinin pozulması, həmçinin istehsalın və əməyin təşkilindəki çatışmamazlıqlarla əlaqədar ola bilər. Tikintisi müvəqqəti dayandırılan və ya konservasiya olunan, tikintisi tamamilə dayandırılan, ti-

kintisi qurtarmış lakin qəbul aktı hələ təsdiq edilməmiş obyektlərin mövcudluğu da qurtarmamış tikintinin həcmnin artmasına təsir göstərən amillərdir.

Təhlil apardığımız tikinti təşkilatında qurtarmış obyektlərin işə salınması, yəni istismara verilməsi və onların tikinti müddətlərinin gözlənilməsinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 20.2

Hazır obyektlərin işə salınmasına dair hesabat

<i>Obyektlər və ölçü vahidi</i>	<i>Natural ifadədə istehsal gücü</i>		<i>Obyektin dəyəri, min manat</i>		<i>İşə salınma müddəti</i>	
	<i>plan üzrə</i>	<i>faktiki</i>	<i>plan üzrə</i>	<i>faktiki</i>	<i>plan üzrə</i>	<i>faktiki</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
1.Məktəb binası, şagird yeri	400	400	5840	5840	mart	sent-yabr
2.Anbar binası,m ²	2200	2200	8800	8880	noyabr	dekabr
Uşaq bağçası, uşaq yeri	210	210	2500	2640	aprel	dekabr
Yekunu	-	-	72800	80400	-	-

Cədvəl 20.3

Obyektlərdə tikinti müddətlərinin gözlənilməsi, ay

<i>Obyektin adı</i>	<i>Tikinti normaları üzrə</i>	<i>Plan üzrə</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma +,-</i>	
				<i>normadan</i>	<i>plandan</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1.Məktəb binası	15	17	23	8	6
2.Anbar binası	12	12	13	1	1
3.Uşaq bağçası	9	10	18	9	8

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi tikinti təşkilatı bütün obyektləri vaxtında tikib başa çatdırma bilməmişdir. Bütün obyektlər həm tikinti normalarında və həm də planda (müqavilədə) nəzərdə tutulduğundan sifarişçilərə xeyli gec təhvil verilmişdir.

Obyektlərin işə salınması müddətlərinin gecikdirilməsi tikinti-quraşdırma işlərində ahəngdarlığın pozulması ilə izah olunur. İstehsal tsikli uzun olan tikinti istehsalında tikinti-quraşdırma işlərinin ahəngdarlığı, yəni təqvim ayı, kvartal və ili ərzində nəzərdə tutulmuş

ardıcılıqla, tam həcmdə, kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi işlərin mərhələlər üzrə sifarişçilərə təhvil verilməsi və tikinti obyektlərinin vaxtında başa çatdırılması üçün zəruri amildir. Tikinti təşkilatında tikinti-quraşdırma işlərində ahəngdarlığın pozulması digər müəssisələrdə də disproporsiyaya, yəni ahəngdarlığın pozulmasına səbəb olur. Qeyri-ahəngdarlıq tikinti təşkilatına xeyli zərər gətirir, istehsal gücündən, maddi və əmək resurslarından istifadəni pisləşdirir, tikinti məhsulunun keyfiyyətinə pis təsir göstərir, resurslardan istifadənin effektivini aşağı salır və i.a. Buna görə də müasir idarəetmə sistemində istehsalın ahəngdarlığının daha dəqiq planlaşdırılması, idarə edilməsi və təhlili işlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Tikinti istehsalında qeyri-ahəngdarlıq bütün iqtisadi göstəricilərə böyük mənfi təsir göstərir: tikinti məhsulunun keyfiyyəti aşağı düşür, kapitalın dövr sürəti azalır, qurtarmamış (başə çatdırılmamış) istehsalın həcmi artır, obyektlər vaxtında təhvil verilmir, cərimələr ödənilir və pul gəlirləri vaxtında daxil olmur, əmək haqqı xərcləri çoxalır və i.a. Bütün bunlar tikinti məhsulu maya dəyərinin artmasına, mənfəətin azalmasına, son nəticədə isə tikinti təşkilatının maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Tikinti təşkilatlarında istehsalın ahəngdarlığını xarakterizə edən əsas göstəricilərinə- ahəngdarlıq əmsalı, variasiya əmsalı, tikinti məhsulunun ümumi həcmində ilin müxtəlif dövrlərinin (ay, kvartal) payına düşən məhsulun xüsusi çəkisinə dair göstəricilərə habelə ikinci dərəcəli göstəricilərin, məhsulun maya dəyəri, pul gəlirləri, mənfəət və rentabellik, xalis mənfəət və digər keyfiyyət göstəricilərinin, maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili metodikası sənaye müəssisələrində təhlilin aparılması metodikasından az fərqlənir. Buna görə də geniş şərh etməyə ehtiyac duymuruq.

Təhlil zamanı tikinti təşkilatlarında qeyri-ahəngdarlığın əsas səbəbləri-maliyyələşdirmənin çatışmamazlığı, tikintinin təşkilati, texnoloji və maddi-texniki təchizatı səviyyəsinin aşağı olması, tikinti maşınları və mexanizmlərin çatışmamazlığı və onların təmirdə qalma müddətlərinin uzanması, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən boşdayanmalardan və digər səbəblərdən tikinti-quraşdırma işlərinin azalması həcmələri təyin edilir və təhlilin nəticələrinə istinad etməklə gələcəkdə istehsalın ahəngdarlığını təmin edən tədbirlər planı hazırlanır.

20.3. Tikinti məhsulunun maya dəyəri haqqında anlayış və onu xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Yeni müəssisələrin tikilməsi, mövcud müəssisələrin yenidən qurulması, texnika ilə yenidən təchizi və genişləndirilməsi, habelə qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikilməsi ilə məşğul olan, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrin sürətli inkişafında həlledici rol oynayan əsaslı tikinti sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əsaslı tikinti istehsal fəaliyyəti ilə yanaşı əsas fondların təkrar istehsal fəaliyyətini də icra edir.

Əsaslı tikinti ölkə iqtisadiyyatının digər istehsal sferalarının sahələrindən fərqləndirən bir çox əlamətlərə malikdir. Əsaslı tikinti məhsulu hesab olunan bina və tikililər əsas fondların hərəkət etməyən obyektləridir. Tikintidə istehsal tsikli digər sahələrlə müqayisədə uzun, habelə tikinti istehsalı fərdi və onun məhsulu da fərdi xarakter daşıyır. Tikintidə daimi istehsal yeri və mütəmadi təkrar olunan istehsal texnologiyaları olmur. Tikinti istehsalı texnoloji proseslərə və digər əlamətlərə, tikinti məhsulu istehsalının planlaşdırılması, uçotu və hesabatlarda əks etdirilməsinə, habelə məsrəflərin, məhsulun maya dəyərinin və maliyyə nəticələrinin formalaşmasına görə də başqa istehsal sahələrindən fərqlənir. Sadalanan fərqləndirici əlamətlər tikinti məhsulu istehsalına məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin formalaşması, hesabatlarda əks etdirilməsi və maya dəyərinin idarə edilməsi (təhlilin) metodikasının da fərqləndirilməsini zəruri edir.

Maya dəyəri tikinti təşkilatının fəaliyyətini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricisidir. Bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətdə olan tikinti təşkilatlarının yaşamaları, fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi və genişləndirilməsi üçün kifayət qədər mənfəətin əldə edilməsi və onun daim artırılması, tikinti-quraşdırma işləri mənfəətliliyinin yüksəldilməsi tikinti məhsulu maya dəyəri səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Buna görə də tikinti təşkilatında tikinti-quraşdırma işlərinin, tikinti məhsulunun maya dəyəri səviyyəsi məsrəflərin effektivini xarakterizə edən sintetik göstərici hesab olunur.

Tikinti təşkilatlarının təcrübəsində istehsalın effektiv idarə edilməsinin planlaşdırılması, uçotu və təhlili məqsədlərinə uyğun olaraq smeta maya dəyəri, plan maya dəyəri və faktiki maya dəyəri göstəricilərindən istifadə edilir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin smeta dəyərindən plan yığımı çıxmaqla smeta maya dəyəri təyin edilir. İşlərin plan maya dəyəri smeta maya dəyərindən plan yığımı və plan üzrə maya dəyərinin aşağı salınması məbləğini çıxmaqla təyin edilir. Faktiki maya dəyəri layihədə nəzərdə tutulan həcmərdə tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə faktiki məsrəflərdir. İşlərin gedişatı zamanı baş verən qeyri-məhsuldar xərclər və itkilər də tikinti məhsulunun faktiki maya dəyərinə daxil edilir.

Təcrübədə tikintinin smeta dəyərindən əlavə olaraq sifarişçilər tərəfindən verilən kompensasiya məbləğləri də tikintinin faktiki maya dəyərinə, habelə maya dəyəri göstəricilərinin müqayisəliliyini təmin etmək məqsədilə plan maya dəyərinə daxil edilir.

Əsaslı tikinti məhsulunun müxtəlifliyi, tikinti istehsalında hidrogeoloji və coğrafi şəraitlərinin fərqlənməsi, tikintidə istehsal prosesinin fərdi xarakter daşması hər bir obyekt üçün tikinti-quraşdırma işlərinin konkret şəraitini hesaba alan fərdi smetaların hazırlanmasını tələb edir.

Tikinti təşkilatlarında smetaların tərtibi tikinti obyektinin smeta maya dəyərinin hesablanmasına (kalkulyasiyalaşdırılmasına) əsaslanır. Bu məqsədlə hər bir tikinti obyektinə aid material, əmək və pul resursları məsrəfləri üzrə smeta məsrəflərinin həcmi təyin edilir.

Qəbul edilmiş bazadan (müstəqim xərclər, yaxud fəhlələrin əsas əmək haqları) müəyyən faiz miqdarında hesablanan üstəlik xərclər də tikinti obyektinin smeta dəyərinə daxil edilir.

Son illərdə bina və tikililərin tipləri üzrə təsnifləşdirilməsi və həcm-planlaşdırma və konstruktiv qərarların unifikasiyası tikintidə material, texniki və əmək resurslarına tələbatın hesablanmasında iriləşdirilmiş normalardan istifadə etməyə imkan verdi. İriləşdirilmiş normalardan və materialların tədarükü, tikinti mexanizmlərinin xidmətləri və fəhlələrin əmək sərfinə dair smeta dəyəri göstəricilərindən istifadə etməklə tikinti binaları və tikililərin konstruktiv element vəhidlərinin, ayrı-ayrı iş növlərinin və bütövlükdə obyektin smeta maya dəyəri təyin edilir.

Tikintinin və obyektlərin icmal smetalarında təyin olunmuş normalar və limitlərə istinad etməklə müvəqqəti bina və tikililərin yaradılmasına, qış dövründə tikinti-quraşdırma işlərinin aparılmasına, əlavə işlərin görülməsinə, qabaqcadan görmək (hesaba almaq)

mümkün olmayan işlər üzrə ehtiyatın yaradılmasına və i.a. məsrəflər də smeta maya dəyərində daxil edilir.

Təcrübədə tikinti obyektlərinin maya dəyərində dair plan kalkulyasiyalar tərtib edilməyən şəraitdə bütövlükdə tikinti müəssisəsi (təşkilatı) üzrə tikinti-quraşdırma işlərinin plan maya dəyəri təyin edilir. Bu məqsədlə də tikinti-quraşdırma işlərinin rentabellik səviyyəsi (faizlə) təyin edilir. Bu göstərici plan üzrə mənfəət məbləğinin plan dövründə istifadəyə veriləcək obyektlər üzrə yerinə yetiriləsi işlərin smeta dəyəri ilə həcmində nisbəti kimi hesablanır. Plan rentabellik səviyyəsi ilə plan yığımı arasındakı fərq smeta maya dəyərində aşağı salınmasının plan səviyyəsi kimi qəbul edilir. Bu faiz göstəricisi tikinti-quraşdırma işlərinin bütün həcmi üçün əsas kimi qəbul edilir.

Tikinti təşkilatı smeta maya dəyərində aşağı salınması səviyyəsini təmin etmək məqsədilə təşkilatı-texniki tədbirlər planını hazırlayır, başqa sözlə desək, tikinti-quraşdırma işlərinin plan həcmində və strukturunun dəyişdirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, material resurslarından daha da qənaətlə istifadə, nəqliyyat və tədarük-anbar xərclərinin azaldılması, tikinti maşınları və mexanizmlərdən istifadənin yaxşılaşdırılması, işlərin növbəliliyinin yüksəldilməsi, boşdayanmaların azaldılması, istehsalın ahəngdarlığının təmin olunması, istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması hesabına tikinti istehsalında məsrəflərin azaldılması imkanları təyin edilir. Eyni zamanda smetada nəzərdə tutulan ayrı-ayrı məsrəf maddələri üzrə smeta maya dəyərində aşağı salınması səviyyəsi təyin edilir.

Tikinti təşkilatlarının təcrübəsində məsrəflərin bir qismi müqavilə- smeta dəyərindən əlavə olaraq inşaatçılar tərəfindən ödənilir. Belə halda tikinti üzrə faktiki xərclərin plan maya dəyəri ilə müqayisə edilməsini təmin etmək məqsədilə kompensasiya və güzəşt məbləğlərini də obyektin plan maya dəyərində daxil etmək tələb olunur. Beləliklə, tikinti-quraşdırma işlərinin plan maya dəyəri onların müqavilə (smeta) dəyərindən (ƏDV daxil edilmədən) plan üzrə yığım məbləğini və bu işlərin smeta maya dəyərində aşağı salınması tapşırığı üzrə məbləğini çıxıb alınan nəticəyə binatikənlərdən çatmalı olan kompensasiya məbləğlərini əlavə etməklə hesablanır.

Faktiki yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin həcmində plan maya dəyəri də öz gücü ilə yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin smeta maya dəyərini korrektə etməklə, yəni maya dəyərində

aşağı salınmasının plan faizinə görə korrektə edib faktiki qaytarılan kompensasiya məbləğini əlavə etməklə hesablanır.

Müasir idarəetmə sistemində konkret tikinti obyektinin plan maya dəyəri nə tikinti biznes-planını tərtib edən zaman və nə də tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyəri haqqında operativ məlumatları tərtib edən zaman hesablanmır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maya dəyərinin firma daxili planlaşdırılmasının bu metodu tikintinin konkret şəraitində istehsal normaları ilə əlaqələndirilmir. Buna görə də işlərin plan maya dəyərinin formalaşması istehsal xərcləri normalarına əsaslanmır (iriləşdirilmiş və orta natural göstəricilərdən istifadə şəraitində) və belə şəraitdə istehsal məsrəflərinə nəzarət zəiflənir.

Planlaşdırma və təhlil işlərini yüksək səviyyədə, yəni bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun qurulmuş tikinti təşkilatlarında işlərin obyektlər üzrə maya dəyəri göstəricisindən də istifadə edilir. İşlərin obyektlər üzrə maya dəyərində həm öz gücü ilə yerinə yetirilən və həm də subpodratçılar tərəfindən yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işləri hesaba alınır.

Subpodratçılar tərəfindən yerinə yetirilən işlər baş podratçı tərəfindən subpodratçılarda işlərin faktiki maya dəyəri ilə yox müqavilə qiymətləri ilə məsrəflərin həcmində hesaba alınır.

Yuxarıda sadalanan tikinti məhsulunun (tikinti-quraşdırma işlərinin) dəyəri və maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması qaydasını aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Su kəməri tikintisinin timsalında, min manatla:

1. Tikinti işlərinə müstəqim məsrəflər	1920
2. Üstəlik xərclər, müstəqim xərclərə nisbi faizlə	15
3. Plan yığılı, müstəqim xərclərin və üstəlik xərclərin cəmi məbləğinə nisbətən faizlə	8
4. Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin son həddi, qəpik	92,1
5. Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına material məsrəfləri limiti, qəpik	63,2
6. Smeta dəyərindən artıq kompensasiya	136,8

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə tikinti-quraşdırma işlərinin smeta dəyərini və maya dəyərini xarakterizə edən əsas göstəricilər aşağıdakı kimi hesablanır:

I. Obyektin tikilməsində tikinti-quraşdırma işlərinin smeta dəyəri:
 $1920 + (1920 \times 0,15) = 1920 + 288 = 2208$ min manat.

II. Tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyəri

$$2208+(2208 \times 0,08)=2208+176,64=2384,64 \text{ min manat}$$

III. Tikinti-quraşdırma işlərinin plan dəyəri:

$$2384,64+136,8=2521,44 \text{ min manat}$$

IV. Tikinti-quraşdırma işlərinin plan maya dəyəri (smeta dəyərindən artıq kompensasiya daxil edilmədən)

$$2384,64 \times 0,921=2196,24 \text{ min manat}$$

V. Tikinti-quraşdırma işlərinə plan üzrə material məsrəfləri (smeta dəyərindən artıq kompensasiya daxil edilmədən)

$$2384,64 \times 0,632=1507,08 \text{ min manat}$$

Yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin plan maya dəyərinin onların faktiki maya dəyəri ilə metodiki müqayisəni təmin etmək üçün, həm də podrat təşkilatın mənfəətinin hesablanmasında yerinə yetirilən işlərin plan maya dəyərinə smeta dəyərindən əlavə olaraq binatikənlər tərəfindən ödənilən kompensasiya məbləğləri də daxil edilir. Bizim misalımızda yerinə yetirilən işlərin kompensasiya məbləği də daxil etməklə plan maya dəyəri $2196,24+136,8=2333,04$ min manat olur.

Tikinti təşkilatlarında məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin strukturu da fərqlənir. Ayrı-ayrı məsrəf elementlərinin cəmi maya dəyərinə faiz nisbəti maya dəyərinin strukturu adlanır.

Tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin tərkibinə daxil edilən məsrəflərin qruplaşdırılması smetaları tərtib edən zaman qəbul edilmiş qruplaşdırmaya əsaslanan müstəqim və üstəlik məsrəflərə bölünür. Smetalarda, planlaşdırma, uçot və təhlil işlərində müstəqim məsrəflər qüvvədə olan əmək, material, maşın-saat məsrəfləri normalarına əsasən təyin edilir. Üstəlik xərclər müəyyənləşdirilmiş limit üzrə təyin edilir və maya dəyərinə dair hesablama müstəqim xərclərə əlavə edilir. Tikinti təşkilatlarında üstəlik xərclər ya bütün müstəqim xərclərə yaxud da fəhlələrin əsas əmək haqqına mütənasib olaraq bölüşdürməklə tikinti-quraşdırma işlərinin (tikinti məhsulunun) maya dəyərinə daxil edilir.

Maya dəyəri göstəricisi istehsala məsrəflərin tərkibi, strukturu və dinamikasını təhlil etmək, istehsalın və ayrı-ayrı məhsulların rentabelliyini müəyyən etmək, daxili təsərrüfat hesabını həyata keçirtmək, qiymətləri formalaşdırmaq, istehsala məsrəflərin aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və on-

lardan istifadə yollarını təyin etmək, istehsalın təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması və modernləşdirilməsinin effektivliyini təyin etmək, ölkə miqyasında milli gəlirin həcmi hesablaşmaq, habelə effektiv idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatında idarəetmədə məhsulun maya dəyəri böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində maya dəyərində daxil edilən xərclərin tərkibi «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, ona isitnad etməklə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış və 2002-ci ildən qüvvədə olan təlimata, 2006-cı ilin yanvarın 1-dən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə və digər qanunverici və normativ sənədlərə əsasən müəyyən edilir.

Yuxarıda adları çəkilən normativ sənədlərdə mülkiyyət formalarından, təşkilati-hüquqi xüsusiyyətlərindən, fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində planlaşdırma, uçot və hesabat, habelə təhlil işlərində məhsulun maya dəyərinin aşağıdakı xərc elementləri üzrə qruplaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

1. Material xərcləri (qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılmaqla);
2. Əmək haqqı xərcləri;
3. Sosial ehtiyaclara ayırmalar;
4. Əsas fondların amortizasiyası (köhnəlməsi);
5. Sair xərclər.

Tikinti təşkilatında sadalanan məsrəf elementlərinə daxil olan xərclərin tərkibi digər maddi istehsal sahələri ilə müqayisədə fərqlənir.

Material məsrəfləri elementində aşağıdakılar əks etdirilir: kəndardan satın alınmış materialların, tikinti konstruksiyaları və detalların, yanacaq, enerji, buxar, su, tikinti maşınları və mexanizmlərin təmiri üçün ehtiyat hissələri və istehsal xarakterli xidmətlərin dəyəri, bilavasitə tikinti işlərini aparən zaman tikinti maşınları və mexanizmlərin istismarı, onlara xidmət və onların təmiri zamanı kənar təşkilatlar tərəfindən aparılan istehsal xarakterli işlər və xidmətlər, inzibati-təsərrüfat və sair istehsal ehtiyaclarına, o cümlədən tikinti təşkilatın balansında olan əlaltı, köməkçi və xidmətedici istehsallarda və təsərrüfatlarda material məsrəfləri:

- müvəqqəti (titulsuz) tikililərin, alətlərin və qurğuların köhnəlməsi;

-azqıymətli və tezköhnələn əşyaların (instrumentlərin, istehsal inventarların, qurğuların və mexanizmlərin) köhnəlməsi;

-daxil olan material resurslarının təbii itki norması daxilində əskikgəlməsindən itkilər;

-müəssisənin balansında olan əlaltı, köməkçi və xidmətedici istehsallardan alınan, xüsusi istehsal-təsərrüfat ehtiyaclarına istifadə olunan məhsulun (işin, xidmətin) dəyəri;

«Əmək haqqı məsrəfləri» (əməyin ödənişi məsrəfləri) elementində bütün tikinti-istehsal heyətinin əməyin ödənişinə məsrəflər əks etdirilir:

-qiymətlərin artması və gəlirlərin indeksasiyası ilə əlaqədar əməyin ödənişi üzrə kompensasiyalar;

-tikinti təşkilatında qəbul edilmiş əməyin ödənişi formalarına və sistemlərinə uyğun olaraq götürə tarifləri, tarif dərəcələri və vəzifə maaşları üzrə əmək haqqı ödəmələri;

-işçilərə natural ödəmələri qaydasında verilən məhsulun dəyəri;

-sistem qaydalarına görə stimullaşdırma xarakterli ödəmələr: istehsal nəticələrinə görə mükafatlar (natural mükafatlar da daxil olmaqla), o cümlədən illik nəticələrin yekunlarına görə mükafatlar, peşə ustalığına, yüksək əmək nailiyyətlərinə görə tarif dərəcələrinə və vəzifə maaşlarına əlavələr;

-iş rejimi və əmək şəraiti ilə əlaqədar kompensasiya xarakterli ödəmələr, o cümlədən: gecə növbəsində və çoxnövbəli rejimdə, iş növbəsindən sonra işləmələrinə görə, peşələrin əvəz edilməsinə görə, xidmət dairəsinin genişləndirilməsinə görə, ağır, zərərli, xüsusi zərərli əmək şəraitində işləmələrinə görə və i.a. tarif dərəcələrinə və vəzifə maaşlarına əlavələr;

-növbəti və əlavə məzuniyyətə görə ödəmələr, istifadə olunmamış məzuniyyətə görə kompensasiyalar;

-yeniyetmələrə güzəşt saatlarına görə ödəmələr, südəmər uşaq qadınlara uşaqların yedizdirilməsi üçün əlavə tənəffüs vaxtlarına görə ödəmələr, tibbi baxışın keçirilməsi, dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar vaxta görə ödəmələr;

-uşağa xidmət etmək üçün qismən məzuniyyətdə olan qadınlara verilən kompensasiyalar;

-təşkilatın yenidən qurulması, işçilərin və ştatların ixtisara salınması ilə əlaqədar olaraq tikinti təşkilatında işdən azad edilmiş işçilərə ödəmələr;

-qüvvədə olan qanunvericiliyinə uyğun olaraq uzun müddət iş stajına görə bir dəfəlik ödəmələr;

-ağır təbii-iqlim şəraiti olan rayonlarda işləmələrinə görə əlavə ödəmələr;

-bilavasitə tikintidə, yenidənqurma və təmirdə hərəkətli və səyyar xarakterli işlərdə çalışan işçilərə əlavə ödəmələr;

-briqadirlərə briqadaya rəhbərliyinə görə ödəmələr;

-işçinin təqsiri üzündən olmayan brakla əlaqədar işlərə görə ödəmələr;

-əsas fəaliyyətdə çalışan tikinti təşkilatın ştatında olmayan işçilərə ödəmələr.

Sosial ehtiyaclara ayırmalar məsrəf elementində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulan məcburi ödəncələr kimi «Əmək haqqı məsrəfləri» elementində hesaba alınan tikinti işlərinin maya dəyərinə daxil edilən əməyin ödənilməsinə məsrəflər məbləğindən (sığorta ayırmaları hesablamayan məbləğdən başqa) müəyyən faizlərlə hesablanaraq əks etdirilir.

«Əsas fondların amortizasiyası (köhnəlməsi)» məsrəf elementində əsas istehsal fondlarının (köməkçi və əlaltı müəssisələrinin əsas istehsal fondlarından başqa) tam bərpası məqsədi ilə, onların balans dəyərinə görə, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 114-cü maddəsində müəyyən edilmiş illik amortizasiya normalarına uyğun hesablanan amortizasiya ayırmaları məbləğləri əks etdirilir. İcarə qaydasında alınan əsas vəsaitlərdən istifadə edən tikinti təşkilatlarında həm xüsusi və həm də uzunmüddətə icarə edilən əsas vəsaitlərin tam bərpası üçün hesablanan amortizasiya məbləğləri «Əsas vəsaitlərin amortizasiyası (köhnəlməsi)» məsrəf elementində əks etdirilir.

Tikinti işlərinin maya dəyərinin tərkibində sair məsrəflər elementinin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

-çirkəndirici maddələrin çıxarılıb atmaqlarına görə ödəmələr;

-ixtiralar və səmərələşdirici təkliflərə görə mükafatlar;

-məhsulun sertifikatlaşdırılması işlərinə görə ödəmələr;

-ezamiyyə, yol xərcləri üzrə ödəmələr;

-yanğın və keşikçi mühafizə, kadrların hazırlanması və təzədən hazırlanmasına görə kənar təşkilatlara ödəmələr;

-tikinti istehsalının idarə edilməsi üzrə xidmətlərin ödənilməsi (ancaq təşkilatın ştat cədvəlində bu və ya digər funksional xidməti bölməsi nəzərdə tutulmayan halda);

- təşkil edilmiş işçi yığımı, təminatlı təmir və xidmət məsrəfləri;
- rabitə, bank və hesablama mərkəzlərin xidmətlərin ödənilməsi;
- alınan kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsinə məsrəflər;
- ayrı-ayrı əsas istehsal vəsaiti obyektləri icarəyə götürülən halda icarə haqları;
- qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya;
- reklam məsrəfləri;
- lizing ödəmələr, habelə yuxarıda sadalanan element məsrəflərinə aid edilməyən, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin tərkibinə aid edilən digər məsrəflər.

20.4 .Tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatında fəaliyyətdə olan bütün tikinti təşkilatların başlıca məqsədi maksimal mənfəət əldə etməkdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tikinti müəssisələri və təşkilatlarının iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən mənfəət onların işinin effektivini, gələcək fəaliyyətlərinin mümkünliyi xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricidir. Mənfəətin artımı müəssisədə geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinin və təsisçilərin, sahibkarların və bütün işçilərin sosial və maddi tələbatların ödənilməsinin maliyyə əsaslarını yaradır. Fəaliyyətdə olan tikinti təşkilatlarında mənfəətin artırılması hesabına büdcə idarələri, banklar, qarşılıqlı əlaqədə olan kənar müəssisə və təşkilatlar qarşısında olan öhdəlikləri vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirməklə, iqtisadi sanksiyalarla əlaqədar itkiləri azaltmaq asan olur.

Tikinti təşkilatlarında mənfəətin çox hissəsi yerinə yetirilən işlərin, qurtarmış obyektlərin, göstərilən xidmətlərin sifarişçilərə təhvil verilməsindən alınan mənfəət təşkil edir. Bu mənfəət sifarişçilərə təhvil verilən işlərin (obyektlərin, xidmətlərin) müqavilə qiyməti ilə onların istehsalına məsrəflər arasındakı fərq kimi hesablanır.

Müqavilə qiymətləri sifarişçilərin razılığı, bəzən də onların dik-təsi ilə formalaşan, tikinti təşkilatı tərəfindən idarə olunmayan bazar iqtisadiyyatında tikinti-quraşdırma işləri istehsalın da məsrəflərin azaldılması, başqa sözlə desək, tikinti məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması mənfəətin çoxaldılmasının başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Tikinti təşkilatlarında mənfəətin çoxaldılması həm də vergitutulan (vergiyə cəlb olunan) mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən, yəni dövlətin marağını təmin edən problemlərdən biridir.

Tikinti və quraşdırma işlərin maya dəyərini təhlili zamanı istehsala məsrəflərin nisbi səviyyəsi, onların strukturu, faktiki məsrəflərin smetada, planda nəzərdə tutulan məsrəflərdən kənarlaşması, qeyri məhsuldar xərclərə və məsrəf normalarından kənarlaşmalara yol verilməsi, habelə onların səbəbləri öyrənilir.

İqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində tikinti məhsulunun maya dəyərini aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikasının qiymətləndirilməsi; tikinti-quraşdırma işlərinin bir manatına məsrəflərin son həddinə dair planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi və bu göstərici üzrə plandan kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi, tikinti-quraşdırma işlərin strukturunda əmələ gələn dəyişikliklərin, işlərin, məhsulun maya dəyərində təsirinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi; tikinti işlərinin brak edilməsindən itkilərin və qeyri-məhsuldar xərclərin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi; tikinti məhsulunun keyfiyyətinə xələl gətirmədən maya dəyərini aşağı salınmasını təmin edən, təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsini təmin edən, hesablamalarla əsaslandırılmış tədbirlər planının hazırlanması təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələrdir.

Tikinti məhsulu maya dəyərini təhlilində tikinti təşkilatının təşkilatı-texniki tədbirlər planından, titul siyahılarından, tədbiqi-tədqiqatların nəticələrindən, təcrübə-konstruktor işləmələrindən, təsərrüfatdaxili hesabatlardan, tikinti-quraşdırma işlərin maya dəyəri haqqında hesabatlardan, smetalardan, mühasibat hesabatlarından, sifarişçilərlə bağlanmış müqavilələrdən, mühasibat uçotu registrlərindən, operativ uçotu məlumatlarından, tikinti təşkilatın plan yığımı məlumatlarından, qiymətlərin indeksiyası məlumatlarından, materialların laboratoriya analizi məlumatlarından, ümumi yığıncaqların qərarlarından, tikinti təşkilatın xərclərinə dair plan və faktiki informasiyalardan, xərclərin kompensasiyasına dair informasiyalardan, eksperimental tikinti işlərinin yekunlarına dair məlumatlardan, qüvvədə olan qanunverici və normativ aktlardan, məsrəf normalarından və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

20.5. Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin son həddi səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Tikinti təşkilatlarında tikinti-quraşdırma işlərinin miqyasları mütəmadi olaraq artan indiki şəraitdə tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin son həddinə dair göstərici məhsulun maya dəyəri üzrə səviyyəsini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Bu səbəbdən də fəaliyyətdə olan bütün dövlət və qeyri-dövlət tikinti təşkilatlarında tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin səviyyəsinin son həddinə dair göstərici planlaşdırılır və təhlil edilir.

Tikinti-quraşdırma işləri maya dəyərinin 1 manatına məsrəflər onların smeta dəyərinin maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanır və qəpiklə təyin edilir. Bu halda tikinti təşkilatın xərclərinin artması ilə əlaqədar sifarişçi tərəfindən kompensasiya edilən xərclər sistemində tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin son həddinə dair göstərici mühüm keyfiyyət göstəricisi hesab olunur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu halda tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərindən sifarişçilər tərəfindən kompensasiya edilən xərclər çıxılır. Tikinti təşkilatları uzun bir dövr üçün fəaliyyətlərini davam etdirmək arzularında olduqlarına görə tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin aşağı salınması qarşıdakı 3-5 il, bəzən də daha uzun dövr üçün (sürətli inflyasiya gözlənilmədikdə) planlaşdırılır və təhlil zamanı bu tapşırıqın yerinə yetirilməsi öyrənilir. Təhlil apardığımız tikinti təşkilatında tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin azaldılması üzrə tapşırıqın yerinə yetirilməsinə dair informasiyalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 20.4

Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflər üzrə planın yerinə yetirilməsi

<i>Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflər, qəp.</i>	<i>Bazis ilində</i>	<i>O cümlədən</i>		
		<i>birinci ildə</i>	<i>ikinci ildə</i>	<i>üçüncü ildə</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1.Son həddi, qəp.:				
a) perspektiv plan üzrə	94,8	94,3	93,7	93,0
b) illik planlarda	94,8	94,3	93,9	96,3
2.İllik hesabatlar üzrə	96,8	96,2	97,5	96,0

3.Plan üzrə azalma tempi, keçən ilə nisbətən faizlə				
-perspektiv plan üzrə	x	-0,5	-0,6	-0,7
-illik planlarda	x	-0,5	-0,4	+0,3
4.Əvvəlki ilə nisbətən faktiki azalma templəri, faizlə	x	-0,6	+1,3	-1,5
5.Qənaət (-), artıq xərc (+)				
a) illik plana nisbətən, faizlə	+2,1	+2,0	+3,8	-0,3
b)perspektiv plana nisbətən faizlə	x	+2,0	+4,1	+3,2

Göründüyü kimi təhlil aparılan tikinti təşkilatının perspektiv planında hesabat ilində əvvəlki ilə nisbətən tikinti-quraşdırma işləri maya dəyərini 0,7 faiz (93,0-93,7) aşağı salınması nəzərdə tutulduğu halda faktiki aşağı salınma tempi -1,5 faiz olmuşdur. Perspektiv planda tikinti-quraşdırma işlərinə məsrəflərin birinci ildə +2,0 faiz, ikinci ildə +4,1 faiz və üçüncü ildə 3,2 faiz artımı nəzərdə tutulduğu halda faktiki artım xeyli az olmuş, sonuncu ildə isə perspektiv planda məsrəflərin 3,2 faiz artımı nəzərdə tutulduğu halda illik plana nisbətən qənaət 0,3 faiz miqdarında olmuşdur.

Müasir inflyasiya şəraitində perspektiv və illik planlarda tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin artımın başlıca səbəbi inflyasiya ilə əlaqədar olaraq tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına material məsrəflərinin artması ilə izah olunur.

Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin faktiki səviyyəsi faktiki yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin plan maya dəyəri həcminə görə hesablanan göstəricidən və onların smeta dəyərindən yüksək olmayan halda tikinti təşkilatı tərəfindən yerinə yetirilən işlərin maya dəyəri üzrə tapşırığı yerinə yetirilmiş hesab olunur. Lakin tikinti təşkilatlarının təcrübəsində bəzən elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə, fəhlələrin iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən planlı tədbirlərin: tikinti məhsulunun keyfiyyətinin yüksəldilməməsi, ixtira və səmərələşdirici təkliflərdən istifadə olunmaması, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməməsi, yeni tikinti materiallarından istifadə olunmaması, əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizliyin gözlənilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməməsi və i.a. bəzən əmək, material və maliyyə resurslarına mümkün qənaəti təmin edir ki, bunu da bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə effektiv hal kimi qəbul etmək olmaz. Sadalanan effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi yuxarı təşkilatlar tərəfindən planlaşdırılmayan və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət yetirilməyən indiki bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətdə olan hər bir tikinti təşkilatı tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin azaldılması üçün plan tapşırığını hazırlayan və

onun yerinə yetirilməsinə operativ nəzarət yetirən zaman bu qəbildən olan tədbirlərin tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin 1 manatına məsrəflərin səviyyəsinə təsirini təyin etməlidir.

Təhlil apardığımız tikinti təşkilatında hesabat ilində tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin azaldılması üzrə planın yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 20.5

Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin azaldılması üzrə planın yerinə yetirilməsi

<i>Göstəricilər</i>	<i>İl ərzində</i>
<i>Plan üzrə</i>	
1.Tikinti –quraşdırma işlərinin maya dəyəri, min manatla	72450
2.Təşkilatın öz gücü ilə yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi, min manatla	75750
3.Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin son həddi, qəpik (sət.2:sət.1x100)	95,7
<i>Planın yerinə yetirilməsi</i>	
4.Yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin plan maya dəyəri, min manatla	75565
5.Yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına plan məsrəfləri, qəp.	94,5
6.Tikinti-quraşdırma işlərinin faktiki maya dəyəri, min manatla	72865
7.Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına faktiki məsrəflər, qəp. (sət6:sət12)	91,1
8.Tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyəri üzrə qənaət (-), yaxud artıq xərc (sət.6-sət.4)	-2700
9. O cümlədən maya dəyəri üzrə planın yerinə yetirilməsini qiymətləndirən zaman hesaba alınmayan qənaət (-), min manat	-365
10.Maya dəyəri üzrə planın yerinə yetirilməsini qiymətləndirən zaman qəbul edilən qənaət (-), artıq xərc (+), min manatla (sət.8-sət.9)	-2365
11.O cümlədən plan maya dəyərinə nisbətən %-lə (sət.10 : sət.4 x100)	-3,1
12.Yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin smeta dəyəri, min manatla	79995

Göründüyü kimi təhlil aparılan tikinti təşkilatında faktiki yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına plan məsrəfləri 94,5 qəpik olmuşdur. Əsaslı tikintinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehsalın təkmilləşdirilməsi, texniki təhlükəsizliyinin gözlənilməsi, əməyin mühafizəsi üzrə bəzi tədbirlərin həyata keçirilməməsi nəticəsində tikinti-quraşdırma işlərinin faktiki maya dəyəri üzrə qənaət -365 min manat məbləğində olmuşdur. Bu qənaət tikinti - quraşdırma işlərinə məsrəflərin 1 manatına məsrəflərə görə $-365:79995 \times 100 = 0,5$ qəpik olur. Buna görə də maya dəyəri üzrə planın yerinə yetirilməsi

$91,1 - (-0,5) = 91,6$ qəpik kimi qəbul edilir. Bu halda tikinti təşkilatı tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərə dair planın yerinə yetirilməsini təmin edilmiş olur. Belə ki, tikinti təşkilatı məhsulun maya dəyərinin, yəni yerinə yetirilən işlərin 1 manatına məsrəflərin $91,6 - 94,5 = -2,9$ qəpik, yaxud $-2,9 : 4,5 \times 100 = -3,1$ faiz aşağı salınmasına nail olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təhlil apardığımız tikinti təşkilatı tikinti-quraşdırma işlərinin zərərliliyini aradan qaldırmaqla yanaşı, işlərin smeta dəyərinin $91,6 - 95,7 + 3,1 = -1,0$ qəpik aşağı salınmasına nail ola bilmişdir.

Tikintidə məhsulun maya dəyərinin təhlilin ən vacib məsələlərindən biri də tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin planda (normada) nəzərdə tutulduğundan çox və ya az olmasına təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etməkdir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinə təsir göstərən bütün amillər özlərinin xarakterinə və iqtisadi mahiyyətinə görə üç yerə bölünür: xalq təsərrüfatı, sahədaxili və təsərrüfatdaxili ehtiyatlar.

Xalq təsərrüfatı amillərinə: əmək əşyaları üçün qiymətlərin dəyişilməsi; yüklərin daşınması və elektrik enerji, su və s. xidmətlər üçün qiymətlərin (tariflərin) dəyişilməsi; qanunvericilik aktlarına görə maddi-texniki təchizatın yaxşılaşdırılması; gömrük qaydaları və rüsumlarının dəyişilməsi və s. daxildir.

Sahədaxili amillərə: tikintinin idarə edilməsinin təşkilatı strukturunun təkmilləşdirilməsi; tikinti təşkilatlarının iriləşdirilməsi; istehsalın daha da ixtisaslaşdırılması, kooperativləşdirilməsi və kombinləşdirilməsi amilləri aid edilir.

Təsərrüfatdaxili amillərə: istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, istehsal qabaqcılları və yenilikçilərin (novatorların), ixtiraçıların və səmərəli təkliflər verənlərin iş təcrübəsindən istifadə; əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi; material resurslarına qənaət; tikinti maşınları və digər texniki vasitələrdən istifadənin yaxşılaşdırılması; əmək, material və maliyyə resurslarından qənaətlə istifadəyə görə maddi stimullaşdırma; brakdan olan itkilərin azaldılması; məsrəf normalarının optimallaşdırılması; boşdayanmalar üzrə ödəmələrin azaldılması və i.a. aid edilir.

Tikinti-quraşdırma işləri-istehsal və qeyri-istehsal obyektlərinin tikilməsi və onlarda avadanlıqların quraşdırılması ilə əlaqədar görülən işlərdir. Tikinti işlərinə: bina və qurğuların ucaldılması, avadanlıqlar üçün özl, bünövrə və dayaq konstruksiyalarının qurulması,

sahənin öyrənilməsi, ərazinin tikinti üçün hazırlanması, yaşıllaşdırma və abadlaşdırma işləri, sanitariya-texniki və elektrik-quraşdırma işləri və i.a.; avadanlıqların quraşdırılması işlərinə: texnologiya, energetika, qaldırıcı-nəqliyyat və digər növ avadanlıqların yığılması və quraşdırılması işləri aid edilir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin təhlili zamanı ilk növbədə işlərin 1 manatına faktiki məsrəflərin onun son həddi göstəricisindən kənarlaşması təyin edilir. Bu kənarlaşma yerinə yetirilən işlərin plan strukturunun dəyişilməsi, qənaət rejiminin gözlənilməsi, elmi-texniki nailiyyətlər sürətləndirilməsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməməsi, istehsalın və əməyin təşkilində olan nailiyyətlər və s. ilə əlaqədar ola bilər.

Tikinti təşkilatlarında ayrı-ayrı tikinti işlərinin, xüsusilə də quraşdırma (montaj) işlərinin məsrəftutumu kəskin sürətdə fərqlənir. Bu səbəbdən də yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, öz növbəsində tikinti-quraşdırma işlərinin bir manatına məsrəflərin son həddinə təsir göstərir. Struktur dəyişikliklər özünün tərkibində müstəqil ixtisaslaşdırılmış təsərrüfat vahidləri (bölmələri) olan iri tikinti təşkilatlarında, habelə tikinti-quraşdırma işlərinin bəzi növləri üzrə ixtisaslaşdırılmış kənar podrat təşkilatların xidmətlərindən istifadə edən təşkilatlarda daha çox olur.

Tikinti təşkilatlarında tikinti-quraşdırma işlərinin faktiki strukturunu aşağıdakı hallarda plan strukturuna uyğun gələ bilər: 1) tikinti təşkilatı və onun bütün bölmələrində işlərin görülməsində plandan kənarlaşmalara yol verilməsin; 2) tikinti təşkilatında və onun nəzdində olan bütün bölmələrdə tikinti və quraşdırma işlərinin ayrı-ayrı növləri üzrə planın artıqlaması ilə yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi səviyyələri (faizləri) bərabər olsun. Lakin tikinti təşkilatlarında işlərin gedişatı dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində onlara böyük səlahiyyətlər verilən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatların özlərinin fəaliyyətlərdən asılı olmayan obyektiv və subyektiv amillərin, iqtisadiyyatda baş verən gözlənilməyən hadisələrin, bəzən də təbii-iqlim şəraitinin təsiri hər an gözlənilən indiki zamanda gözlənilən indiki zamanda planda nəzərdə tutulan bütün tikinti-quraşdırma işlərini eyni səviyyədə yerinə yetirmək mümkün olmur. Deməli, tikinti-quraşdırma işlərinin faktiki strukturunun plana nisbətən dəyişilməsi zəruridir. Deyilənlərdən əlavə tikinti təşkilatları özlərinin təsərrüfat-ma-

liyyə fəaliyyətini müvəqqəti də olsa yaxşılaşdırmaq üçün məsrəflərin son həddi aşağı səviyyədə planlaşdırılan işləri daha çox görmək və tezliklə sifarişçilərə təhvil verməklə gəlirlərini çoxaltmaq üçün səylə çalışır ki, bu da işlərin faktiki strukturunun plandan kənarlaşmasına səbəb olur. Bu amilin təsiri faktiki görülən tikinti quraşdırma işlərin həcminə görə hesablanan işlərin 1 manatına məsrəflərin plan səviyyəsini (qəpiklə) təsdiq olunmuş planda verilən məsrəflərin son həddi səviyyəsi ilə tutuşdurmaqla təyin edilir.

Yuxarıda verilən misaldan görüldüyü kimi təhlil apardığımız tikinti təşkilatda tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin son həddi 95,7 qəpik planlaşdırmışdı. Faktiki yerinə yetirilən işlərin faktiki strukturunda məsrəflərin həddi isə planda nəzərdə tutulduğundan $94,5-95,7=-1,2$ qəpik az olmuşdur. Bu hesabat ilində həm tikinti təşkilatın özü və həm də tabeçiliyində olan təsərrüfat subyektlərində yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərin ümumi həcmində məsrəftutumu az olan işlərin payının çox olmasının nəticəsidir.

Bazar iqtisadiyyatı fəaliyyətdə olan təsərrüfatın qənaətcil idarə edilməsini tələb edir. Qənaət, itkilərin azaldılması, əmək, material və maliyyə resurslarına qənaət edən texnologiyaların tətbiqi, təsərrüfatın qənaətcil aparılması, əməyin və istehsalın təşkili səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əldə edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində qənaət rejimi əsasında resurs sərfinin minimallaşdırılması həm tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflərin azaldılması, həm də resursların çatışmamazlığı şəraitində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən başlıca vasitədir.

Tikinti-quraşdırma işlərində istifadə olunan bütün resursların qənaətlə xərclənməsinin, yaxud onlardan səmərəsiz istifadə olunmasının işlərin 1 manatın məsrəflərin səviyyəsinə təsiri məsrəflərə dair faktiki göstəricidən maya dəyərinin aşağı salınması üzrə plan tapşırığında nəzərdə tutulmayan qənaəti və plan səviyyəsinə çıxmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsində hesaba alınmayan qənaət nəticəsində işlərin 1 manatına məsrəflərin azalması miqdarı $-365:79995 \times 100 = -0,5$ qəpik olmuşdur.

Deməli, istehsala yönəldilən bütün resurslarından səmərəli istifadə, yəni qənaət rejiminin gözlənilməsi nəticəsində tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına məsrəflər $[91,1-(-0,5)-94,5] = -2,9$ qəpik aşağı düşmüşdür.

20.6. Tikinti-quraşdırma işlərinin növləri üzrə maya dəyəri göstəricilərinin təhlili

İstehsal və qeyri-istehsal obyektlərinin tikilməsi və onlarda avadanlıqların quraşdırılmasında çoxlu növlərdə tikinti işləri (bina və qurğuların ucaldılması, avadanlıqlar üçün özü, bünövrə və dayaq konstruksiyaların qurulması, sahənin öyrənilməsi, ərazinin tikinti üçün hazırlanması, sanitariya-texniki və elektrik quraşdırma işləri və i.a.) və avadanlıqların quraşdırılması işləri (texnologiya, energetika, qaldırıcı-nəqliyyat və digər növ avadanlıqların yığılması və quraşdırılması) aparılır.

Tikinti təşkilatlarında illik hesabat materiallarından istifadə etməklə istehsal fəaliyyətinin maliyyə nəticələri ümumi göstəricilər üzrə təyin edilir. Maliyyə nəticələri ilk növbədə maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilərdən asılı olduğuna görə təhlil zamanı ilk növbədə tikinti işlərinin, quraşdırma işlərinin faktiki maya dəyərini plan maya dəyəri ilə, plan maya dəyəri isə smeta dəyəri ilə tutuşdurmaqla kənarlaşmalar təyin edilir, həm də struktur irəliləmələr araşdırılır və qiymətləndirilir.

Tikinti təşkilatlarında maya dəyərində dair hesabatlarda tikinti işlərini, quraşdırma işlərinin və əsaslı təmirin maya dəyəri haqqında informasiyalar ayrı-ayrılıqda, həm də bütün faktiki işlər həm smeta dəyəri ilə, həm də plan və faktiki (hesabat) maya dəyəri ilə verilir.

Tikinti işlərinin və quraşdırma işlərinin maya dəyərinin cəmi tikintinin maya dəyərini təşkil edir. Kapital təmirinə məsrəflər həm tikinti işlərinə və həm də quraşdırma işlərinə məsrəflərin tərkibində, ümumiyyətlə tikinti məhsulun ümumi həcmində avadanlıqların quraşdırılması (əsaslı işlərin bir qismi) və əsaslı təmir ikinci dərəcəli hesab edilməsinə baxmayaraq bu sahədə ixtisaslaşdırılmış podrat tikinti təşkilatlarında həmin işlərə məsrəflər tikinti işlərinə məsrəflərdən çox olur.

Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hesabatlarda avadanlıqların quraşdırılması və əsas təmirinə məsrəflərin ayrı-ayrılıqda əks etdirilməsi onların mütləq ifadədə çox və ya az olması ilə izah olunur. Bunun başlıca səbəbi: tikintinin həcmi və dəyərindən fərqli olaraq, həmin məsrəflərin smetalarda və plan işlərində müxtəlif normalarla təyin edilməsi və qiymətləndirilməsidir.

Bir qayda olaraq tikintinin plan maya dəyəri maya dəyərinin aşağı salınması üzrə tapşırıqdan irəli gəlir. Bu tapşırıqda, bir qayda

olaraq istehsal şəraiti, onun təşkili və texnologiyası, müxtəlif işlərin fərqləndirici əlamətləri və onların məsrəftutumu arasındakı fərqlər nəzərə alınır. Buna görə də tikinti-işlərinin plan maya dəyərini smeta dəyərindən kənarlaşması faizi avadanlıqların quraşdırılması işləri üzrə də ola bilər, lakin onlar planın digər hissələri ilə müqayisədə çox, yaxud az ola bilər.

Tikinti təşkilatlarının təcrübəsində işlərin ayrı-ayrı növləri üzrə maya dəyərini aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsi faizləri eyni olmur. Bunun başlıca səbəbi faktiki maya dəyərini smeta dəyərindən kənarlaşmaların struktur irəliləmələrin nəticəsində olmasıdır.

Təhlil apardığımız tikinti təşkilatında tikinti avadanlıqların quraşdırılması və əsaslı təmir işlərinin smeta dəyəri, plan və faktiki maya dəyəri və onların strukturuna dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 20.6

İşlərin maya dəyəri üzrə göstəricilər

İşin növləri	İşlərin plan strukturu				İşlərin hesabat strukturu				
	smeta dəyəri		plan maya dəyəri		smeta dəyəri		plan maya dəyəri		faktiki maya dəyəri, min manatla
	min manatla	%-lə	min manatla	smeta dəyərinə nisbətən %-lə	min manatla	%-lə	min manatla	smeta dəyərinə nisbətən %-lə	
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Tikinti işləri	50930	63,7	51700	101,51	44370	55,5	45040	101,51	43760
2. Quraşdırma işləri	25465	31,8	21685	85,6	32025	40,0	27270	85,16	25960
3. Əsaslı təmir işləri	3600	4,5	3170	88,06	3600	4,5	3170	88,05	3145
Yekunu	79995	100,0	76555	95,70	79995	100,0	75480	94,35	72865

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində yerinə yetirilən bütün işlərin faktiki maya dəyəri plan maya dəyəri ilə müqayisədə $72865-75480=-2615$ min manat, yaxud $3,5\%$ ($-2615:75480 \times 100$) az olmuşdur. Lakin işlərin plan strukturunu gözlə-səydi faktiki yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinə qənaət məbləği $72865-76555=-3690$ min manat olardı. Buradan da işlərin struktur irəliləmələr nəticəsində maya dəyərini aşağı salınması məbləği $3690-2615=1075$ min manat olur.

Tikinti təşkilatında işlərin ümumi həcmində az rentabelli, həm də zərərli işlərin payının $100-101,51=-1,51$ faiz azalması, öz növbəsində daha rentabelli quraşdırma işlərin payının $100-85,06=+14,84\%$ artması maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsində həlledici rol oynamışdır.

20.7. Tikinti istehsalına məsrəflərin xərc maddələri üzrə təhlili

Tikinti məhsulu istehsalına məsrəflər bütün tikintilərdə və tikinti təşkilatları üçün vahid nomenklaturada məsrəf maddələrində uçota alınır, hesabatlarda əks etdirilir və təhlili edilir.

Bu nomenklatura tikinti obyektini üçün smetalarda nəzərdə tutulan xərc maddələri nomenklaturasına tamamilə uyğundur. Tikinti istehsalına bütün məsrəflər aşağıdakı məsrəf maddələri üzrə qruplaşdırılır:

1. Materiallar;
2. Fəhlələrin əmək haqlarının ödənilməsinə xərclər;
3. Tikinti maşınları və mexanizmlərin saxlanması və istismarı üzrə xərclər;
4. Üstəlik xərclər.

Material məsrəflərinə tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə xərclənən materialların, konstruksiya və detalların, yanacaq, elektrik enerji, buxar və suyun dəyəri, bilavasitə tikinti və quraşdırma işlərinin aparılmasında betonun hazırlanması, torpaqların bərkidilməsi, dəmir-beton elementlərin qaynaq edilməsi və digər işlərə material məsrəfləri daxil edilir. Müvəqqəti bina və tikililərin inşa edilməsinə, əlaltı müəssisələrdə məhsulun hazırlanmasında tikinti maşınları və mexanizmlərin istismarında istifadə olunan materialların və enerjinin dəyəri tikinti maşınları və mexanizmlərin saxlanması xərclərinə, əlaltı müəssisələrdə hazırlanan məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. Tikinti işlərinin maya dəyərində əks etdirilən material məsrəflərindən qaytarılan tullantının dəyəri çıxılır.

Əməyin ödənişi üzrə xərclərə istehsal fəhlələrin əməyinin ödənişi xərcləri daxil edilir. Buraya tikinti, quraşdırma və digər podrat işlərini yerinə yetirən fəhlələrin, habelə materialları düzən və usta fəhlələrə təqdim edən fəhlələrin əmək haqları aid edilir.

İşlərin mexanikləşdirilməsi xərclərinə mexanizator fəhlələrin əməyinin ödənilməsi, maşın və mexanizmlərdə işlədilən yanacaq,

enerji, yağ və digər materialların dəyəri, onları tam bərpasına amortizasiya, icarə haqqı və lizinq ödəmələri və i.a. aid edilir.

Üstəlik xərclər-tikinti işçilərinə xidmət üzrə inzibati-idarə xərcləri, tikinti meydançalarında işlərin təşkili xərcləri və s. üstəlik xərclərdir.

Təhlil apardığımız tikinti təşkilatında məhsulun maya dəyərində sadalanan məsrəf maddələri üzrə plan və faktiki məlumatlar, habelə kənarlaşmalar haqqında informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 20.7

Tikinti məhsulu maya dəyərini məsrəf maddələri üzrə təhlili

<i>Məsrəf maddəsi</i>	<i>Plan maya dəyəri</i>	<i>Faktiki maya dəyəri</i>	<i>Qənaət (-), artıq xərc (+)</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Materiallar	41050	39180	-1870
2. Fəhlələrin əsas əmək haqqı	12180	12465	-285
3. Tikinti maşınları və mexanizmlərin istismarına məsrəflər	20145	18310	-1835
Müstəqim xərclərin yekunu	73375	69955	-3420
4. Üstəlik xərclər	14905	15625	+720
Cəmi	88280	85580	-2700

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi tikinti təşkilatında bütün xərc maddələri üzrə qənaət 2700 min manat məbləğində olmuşdur ki, bunda ən çox hissəsi -1870 min manatı, yaxud $1870 \times 100 : 2700 = 69,3$ faizi material məsrəflərinin payına düşür. Tikinti maşınları və mexanizmlərin istismarına məsrəflərə də 1835 min manat qənaət edilmişdir. Məsrəflərə qənaətin ümumi məbləği $1870 + 1835 = 3705$ min manat təşkil edir ki, bu da plan maya dəyərini $3705 \times 100 : 88280 = 4,2$ faizini təşkil edir. Material resursları daim qıtlaşan və günbəgün bahalaşan, tikintidə işlərin mexanikləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruri olan indiki şəraitdə məsrəflərin əsasını təşkil edən materialların qənaətlə xərclənməsi, tikinti maşınları və mexanizmlərdən səmərəli istifadə olunması hesabına plandan artıq qənaətə nail olması tikinti təşkilatın fəaliyyətində, xüsusilə də idarəetmə fəaliyyətində böyük nailiyyətdir. Lakin bu nailiyyətə baxmayaraq istehsal fəhlələrinin faktiki əmək haqqı xərcləri 285 min manat planda nəzərdə tutulduğundan çox olmuşdur. Bunu inflyasiya ilə əlaqədar olaraq əməyin ödənişi üzrə tariflərin indeksasiyası ilə izah olunur.

Üstəlik xərclərin planda nəzərdə tutulduğundan 720 min manat çox olması da üstəlik xərclərin müstəqim əmək haqlarına mütənasib

olaraq limitləşdirilməsi və bölüşdürülməsi metodikasının tətbiq edilməsi ilə izah olunur. Bizim fikrimizcə tikinti təşkilatında üstəlik xərclərin müstəqim məsrəflərə görə limitləşdirilməsi və bu xərclərə mütənasib bölüşdürülməsi qaydası tətbiq olunsaydı tamamilə başqa nəticə alınardı.

Ümumilikdə götürüldükdə tikinti təşkilatında maya dəyərinin idarə edilməsində 2700 min manat planda nəzərdə tutulduğundan çox qənaətə nail olmasına baxmayaraq, maya dəyərini ən azı 1005 min manat (285+720) aşağı salınmasını təmin edən ehtiyatdan istifadə edə bilməmişdir. Bu ehtiyatdan istifadə edilsəydi maya dəyərinin aşağı salınmasından qənaət məbləği $2700+1005=3705$ min manat olardı.

Daha sonralar yuxarıda sadalanan hər bir məsrəf maddəsi üzrə plandan kənarlaşmaya təsir göstərən amillər daha ətraflı öyrənilir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu amillərdən bəziləri eyni zamanda bir neçə maddəyə təsir göstərir. Məsələn, tikintinin sənayeləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, zavod üsulu ilə hazırlanan konstruksiya və detallardan istifadə, tikinti istehsalın təşkili və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, işlərin strukturunun dəyişilməsi, tikinti-quraşdırma işlərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi və i.a. eyni zamanda tikinti məhsulu maya dəyərində materiallar, fəhlələrin əmək haqları, tikinti maşınları və mexanizmlərin istismarı xərc maddələri üzrə kənarlaşmalara təsir göstərir.

Bəzi amillər dəqiq bir maddə üzrə məsrəflərin həcminə və səviyyəsinə təsir göstərir. Məsələn, tikinti obyektində divarın kərpiclə hörülməsinin həcmi 1800 m^3 -dur. Norma üzrə kərpic sərfi $1800 \times 0,4 = 720$ min ədəd olur. Faktiki 705 min ədəd kərpic sərf edilmişdir. Min ədəd kərpicin faktiki qiyməti 202,2 manat olduğunu nəzərə alsaq məsrəf normasının azaldılmasından qənaət məbləği $705 - 720 \times 202,2 = -3033$ min manat olur.

Başqa bir misal. Tikinti obyektində sementə olan tələbat 2600 ton, bir ton sementin smeta dəyəri 1200 manatdır. Daha yaxında yerləşən malsatanlardan sementin alışıının təşkili nəticəsində 1 ton sementin alış dəyəri 1050 manatadək azalmışdır. Bu halda daşıma məsafəsinin qısaldılmasından nəqliyyat xərclərinə qənaət $(2600 \times 1050) - (2600 \times 1200) = 2730 - 3120 = -390$ min manat olur.

Başqa bir misal. Tikinti təşkilatı hesabat ilində 22080 min m^3 həcmində mal tövləsini sifarişçiyə təhvil vermiş və növbəti ildə 22500 min m^3 həcmində tövlənin tikintisini başa çatdırmaq nəzərdə tutul-

muşdur. Tikintidə avtomobil qaldırıcı krandan istifadənin smeta dəyəri - kranın 1 maşın-növbəsi üçün 40 manatdır. Avtomobil kranın 1 maşın növbəsi ərzində hasilatın miqdarını hesabat ilindəki 10,5 m³-dan 12 m³-dək qaldırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda avtomobil qaldırıcı krandan vaxta görə və onun yük qaldırma qabiliyyətindən səmərəli istifadəyə görə məsrəflərə qənaət bu qədər olur:

$$Q = 22500\left(\frac{40\text{man.}}{12} - \frac{40\text{man.}}{10,5}\right) = 22500(3,33 - 3,81) = -10800 \text{ ma-}$$

nat olur.

Tikinti müddətləri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən indiki şəraitdə tikinti müddətlərin qısaldılması üstəlik xərclərin (şərti-daimi) hesabına tikinti-quraşdırma işlərin maya dəyərinin aşağı salınmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amilin hesabına üstəlik xərclərə qənaətin həcmi aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə təyin edilir:

$$Q = \frac{\$D \times t}{100}$$

Burada: Q-üstəlik xərclərə qənaətin miqdarı;

\$D-üstəlik xərclərin şərti- daimi hissəsi;

t-planlaşdırılan ildə tikinti-quraşdırma işləri həcmnin artım tempidir.

Tikinti-quraşdırma işlərin maya dəyərinin aşağı salınmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi bütün əsas məsrəf növləri üzrə maya dəyəri səviyyəsinə təsir göstərir. Tikintidə işləyən hər bir işçiyə düşən tikinti məhsulunun miqdarı artdıqca məhsul (iş) vahidinə məsrəflər də azalır.

Əmək məhsuldarlığının artımı işçilərin sayının ixtisara salınmasını və əmək haqqı fonduna qənaəti təmin edir. Bu halda hər bir işçinin əmək haqqı artır, məhsul (iş) vahidinə düşən əmək haqqı xərci azalır. Əmək məhsuldarlığının artım tempi əmək haqqının artım tempindən nə qədər yüksək olarsa tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyəri bir o qədər, bəzən də daha çox aşağı düşür. Əmək haqqına qənaətin miqdarı layihədə nəzərdə tutulan əmək məhsuldarlığının artımına dair plan tapşırığına və orta əmək haqqı məbləğinə əsasən aşağıdakı formuladan istifadə etməklə təyin edilir:

$$Q = U_{\ominus} \left(\frac{t_{\infty}}{t_h} \right) \times A_p : 100$$

Burada: Q- planlaşdırılan dövrdə bazis ili ilə müqayisədə əmək haqqına qənaəti; U_{\ominus} - bazis ilində tikinti-quraşdırma işlərinin 1 manatına əmək haqqı məsrəfləri; t_{∞} -planlaşdırılan ildə bazis ili ilə müqayisədə tikinti-quraşdırma işlərində və əlaltı istehsalatlarda çalışan işçilərin orta əmək haqqının artım tempi; t_h -planlaşdırılan ildə bazis ili ilə müqayisədə tikinti-quraşdırma işlərində və əlaltı istehsalatlarda çalışan hər bir işçiyə düşən hasilatın artım tempi; A_p -təşkilatın öz gücü ilə yerinə yetiriləcək tikinti-quraşdırma işlərinin plan həcmidir.

Əmək məhsuldarlığının artımı eyni zamanda işçilərə xidmət və onlardan istifadə xərclərinin (üstəlik xərclərin-əlavə əmək haqqı, sosial sığortaya ayırmalar, mənzil-kommunal xərcləri və i.a.) azalmasına səbəb olur.

Tikinti təşkilatlarında əmək məhsuldarlığının artımı tikinti müddətlərinin qısaldılmasını təmin edir. Tikintidə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına tikinti prosesinin sürətləndirilməsi kapital qoyuluşlarının effektivliyini yüksəldir, əsas fondların daha tez işə salınmasını təmin edir, ən vacibi işə maya dəyərinin aşağı salınmasının ən zəruri amili sayılır.

Tikinti təşkilatlarında işlərin növbəliliyinin yüksəldilməsi, boş dayanmaların aradan qaldırılması, maşın və mexanizmlərin gücündən tam istifadə və digər əməli tədbirlər «Tikinti maşınları və mexanizmlərin istismarı» məsrəf maddəsi üzrə xərclərin azaldılmasını təmin edən əsas tədbirlərdir.

Təcrübə göstərir ki, tikinti təşkilatlarda üstəlik xərclərə qənaət etməklə tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən ehtiyatlar çoxdur. İnzibati-təsərrüfat xərcləri üstəlik xərclərin ən böyük hissəsidir. Bu xərclərin həcmi başlıca olaraq tikinti müddətlərindən, tikintidə qəbul edilmiş idarəetmə sistemindən, inzibati-təsərrüfat işlərində çalışan işçilərin sayı və onların əmək haqqı fondundan asılıdır.

Müasir şəraitdə tikintidə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, təşkilatın vəsaitin eyni vaxtda tikilən çoxlu obyektlər üzrə səpələnməsinin qarşısının alınması, tikinti təşkilatların iriləşdirilməsi və onların istehsal gücünün artırılması, artıq gərəksiz idarəetmə halqalarının ləğv edilməsi, idarəetmə heyətinin əmək haqlarının tikinti-quraşdırma

işlərinin həcmələrini hesaba almaqla təyin edilməsi və i.a. inzibati-idarə xərclərinin azaldılmasını təmin edən əsas ehtiyatlardır.

20.8. Brakdan olan itkilərin təhlili

Tikintidə layihələri, texniki qaydaları pozmaqla, onların tələblərini gözləmədən yerinə yetirilən işlər, yaxud sonralar yerinə yetirilən işlərin gedişatı zamanı obyektə əvvəllər görülən işlərdə zədələnmələr (sındırmalar) brak hesab olunur. Tikinti-quraşdırma istehsalında brak aşağıdakı səbəblərdən ola bilər:

-təsdiq edilmiş layihədən və iş çertyojlarından kənarlaşmalar və onlarda olan səhvlər;

-tikinti materiallarının konstruksiya və detalların keyfiyyətsizliyi;

-fəhlələrin, texniki rəhbərlik funksiyalarını icra edənlərin təqsiri üzündən məsrəf normalalarının və istehsal texnologiyalarının pozulması;

-istifadə olunan instrument və istehsal ləvazimatların nasazlığı;

-işlər qurtardıqdan sonra konstruksiya, yaxud ayrı-ayrı detalların dəyişdirilməsi.

Müəssisənin özündə hazırlanmış lakin istifadə edilə bilməyən, yaxud qüsurları aradan qaldırmaq üçün əlavə xərclər tələb olunan tikinti konstruksiyaları və detallar da brak hesab olunur.

İşlərin keyfiyyətinin yoxlanılması zamanı aşkar edilən defektin (qüsurun) xarakterindən asılı olaraq brak düzəldilə bilən və düzəldilə bilməyən (qəti) braka bölünür. Düzəldilməsi texniki cəhətdən mümkün və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olan brak düzəldilə bilən brak hesab olunur. Düzəldilməsi texniki cəhətdən mümkün olmayan və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun sayılmayan brak qəti brak hesab olunur.

Aşkar edilməsinə görə brak iki yerə bölünür: daxili və xarici.

İşləri tikinti təşkilatı tərəfindən sifarişçilərə təhvil verənədək aşkar edilən brak daxili brak, tikinti obyektini istismara verildikdən sonra aşkar edilən brak xarici braktır. Aşkar edilən brak tikinti laboratoriyasının işçiləri və keyfiyyəti üzrə mühəndislər, yaxud tikinti müqaviləsində nəzərdə tutulan vəzifəli şəxslər tərəfindən akt yazmaqla rəsmiyyətə salınır.

Brak haqqında akt brakı hesaba almaq və bununla əlaqədar itkiləri, habelə braka görə müqəssir şəxslərdən tutulması məbləğləri hesablamaq üçün əsas ilkin sənəd hesab olunur. Təhvil verilən obyektin istismarı prosesində də brak aşkar edilə bilər.

Brakdan olan itkilərin dəyəri brak haqqında aktlarda verilən informasiyalara əsasən təyin edilir. Bu aktlara əsasən mühasibatlıqda brakdan olan itkilərin dəyəri (müqəssirlərdən tutulan məbləğlər çıxılmaqla), brakın düzəldilməsi ilə əlaqədar xərclər hesablanır, istehsal texniki şöbəsində isə brakın baş verməsi səbəbləri və müqəssir şəxslər təyin edilir.

Brakın düzəldilməsinə məsrəflər, hər bir akt üzrə ayrıca, onda verilən məlumatlara əsasən təyin edilir:

a) əsas əmək haqqı-brakın düzəldilməsi üzrə faktiki işlərə qüvvədə olan qiymətlər və normalar üzrə hesablanan əmək haqqı məbləği;

b) brakı düzəltmək üçün tələb olunan materiallar- plan normaları üzrə miqdarına və tikinti təşkilatında onların faktiki maya dəyərində görə hesablanır;

c) tikinti maşınlarının nəqliyyat xidmətləri və digər köməkçi istehsalatların gördükləri əlavə işlərin dəyəri-təsdiq edilmiş plan qiymətləri ilə;

ç) sosial ehtiyaclara ayırmalar-əsas əmək haqlarından təsdiq edilmiş faiz dərəcəsi üzrə hesablanır.

Brakın düzəldilməsinə məsrəflərlə müqəssirlərdən tutulmuş, onlar tərəfindən ödənilən məbləğlər arasındakı fərq tikinti işləri istehsalında brakdan olan itki hesab olunur və həmin obyekt üzrə maya dəyərində (müvafiq məsrəf maddələri üzrə) daxil edilir.

İri tikinti təşkilatlarının köməkçi istehsallarında standartlara uyğun olmayan, texniki şərtlərə cavab verməyən və birbaşa öz təyinatına istifadə etmək mümkün olmayan, yaxud qüsurları düzəltmək üçün əlavə xərclər tələb edilən məhsullar (işlər) braka aiddir.

Köməkçi istehsalatlarda qəti brak edilmiş məhsullar (işlər) köməkçi istehsalların brakı kimi faktiki maya dəyəri ilə silinir.

Tikinti təşkilatlarında təhvil verilən obyektlər üzrə brakdan olan itkilər hesabat ilində həmin obyektlərin maya dəyərində aid edilir, deməli hesabat ilində icra edilən tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərini artırır. Keçmiş illərdə istifadəyə verilmiş obyektlər üzrə brakdan olan itkilər bu məqsəd üçün yaradılan ehtiyat hesabına, belə ehtiyatlar yaradılmayan hallarda isə keçmiş illərin əməliyyatlarından itkilər kimi qəbul edilir və «Mənfəət və zərərlər» hesabına silinir.

**XXI FƏSİL. KOMMERSİYA-TİCARƏT STRUKTURLARINDA
İQTİSADI TƏHLİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ****21.1. Pərakəndə mal dövriyyəsinin təhlilin əhəmiyyəti,
vəzifələri və informasiya mənbələri**

Pərakəndə mal dövriyyəsi kommersiya təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirmək, onun yaşamaq qabiliyyətini təyin etmək üçün əsas göstəricidir. İnflyasiya səviyyəsi mütəmadi olaraq gözə çarpan, həm ticarət təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinə və həm də əhalinin yaşayış səviyyəsinə mənfi təsir göstərən indiki bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində cəmiyyətin inkişafının, əhalinin maddi və mənəvi həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində mal dövriyyəsi və onun strukturunu xarakterizə edən göstəricilərin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə faktiki mal dövriyyəsinə xarakterizə edən göstəriciləri malların pərakəndə satış qiyməti indekslərinə bölməklə müqayisəyə gələn mal dövriyyəsi göstəriciləri hesablanır və bu göstəriciləri təhlil etməklə onun dinamikası qiymətləndirilir.

Mal dövriyyəsinin təhlili prosesində pərakəndə mal dövriyyəsinin necə inkişaf etməsi, onun artım templərinin qənaətbəxşliyi, strukturunda əmələ gələn dəyişikliklərin ticarət təşkilatı üçün faydalılığı, bu əsas fəaliyyətinin effektivliyi, habelə obyektiv və subyektiv amillərin mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsinə və dinamikasına təsiri öyrənilir.

Bazar münasibətləri şəraitində mal dövriyyəsinin təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsini, ayrı-ayrı mallara alıcıların tələbatının ödənilməsinə təyin etmək;

2. Mal dövriyyəsi planının reallığını və gərginliyini, optimallığını təyin etmək;

3. Mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinə və onun dinamikasına müxtəlif amillərin, ilk növbədə ticarət təşkilatın fəaliyyətindən asılı olan amillərin təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək;

4. Mal dövriyyəsinin artırılması, alıcılara ticarət xidməti səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən yolları, imkanları və ehtiyatları aşkar etmək;

5. Mal dövriyyəsi üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində təşkilatın maddi-texniki bazasından, mal və əmək resurslarından istifadə dərəcəsini qiymətləndirmək;

6. Aparılan təhlilin nəticələrinə istinad etməklə ticarət təşkilatında pərakəndə mal dövriyyəsinin inkişafı üzrə optimal strateji və taktiki idarəetmə qərarları hazırlamaq və i.a.

Pərakəndə mal dövriyyəsinin təhlili prosesində plan məlumatlarından, müəssisənin biznes-planından, mühasibat (maliyyə) və statistik hesabatlardan, cari uçot məlumatlarından, təşkilatın iqtisadi və sosial inkişafına dair taktiki və strateji proqnozlardan, uçotdankənar informasiyalardan, müvafiq norma və normativlərdən, qüvvədə olan qanunverici və normativ aktlardan, malsatanlarla bağlanmış müqavilələrdən, şəxsi müşahidə və xronometraj məlumatlarından, idarəetmə qərarlarından, ümumi yığıncaqların materiallarından, dövrü mətbuat materiallarından, qiymət indekslərindən inventarizasiya məlumatlarından, maddi məsul şəxslərin hesabatlarından və digər mənbələrdən istifadə edilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, mal dövriyyəsinin təhlili məqsədilə toplanılan bütün informasiyalar əvvəlcə diqqətlə yoxlanılır, onların reallığı təyin edilir və təhlil işlərində istifadə olunur.

21.2. Pərakəndə mal dövriyyəsinin və onun dinamikasının təhlili

Pərakəndə ticarət təşkilatlarında maddi-texniki bazaya, əmək resurslarına, ticarət zalı və anbarlarına, ticarət avadanlıqları və digər texniki vasitələrinə olan tələbatı xarakterizə edən və biznes-planında göstərilən digər plan göstəriciləri mal dövriyyəsinin həcmi və strukturundan, artım templərindən bilavasitə asılı olduğuna görə təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili pərakəndə mal dövriyyəsinə xarakterizə edən göstəricilərin təhlilindən başlanır.

Pərakəndə ticarət təşkilatlarında tədavi xərclərinin həcmi və nisbi səviyyəsi, reallaşdırılan ticarət əlavələri məbləğləri və onların nisbi səviyyəsi, mənfəət və rentabellik göstəriciləri və təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsi bilavasitə mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsindən asılı olduğuna görə biznes-planın yerinə yetirilməsinin təhlili də pərakəndə mal dövriyyəsinin təhlilindən başlanır.

Pərakəndə ticarət təşkilatlarında mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsi sahibkarların, daha çox dividend məbləğləri almaq arzusunda olan təsisçilərin, təşkilatın gəlilərinə və mənfəətində payı olan dövlət orqanlarının, qarşılıqlı hesablaşmaların daha tez aparılmasını arzulayan malsatanların, elektrik enerjisi, su, qaz, buxar, nəqliyyat, rabitə və digər xidmət işlərini yerinə yetirən kənar təşkilatların maraqlarını təmin edən problemlərdən biridir.

Bazar münasibətləri şəraitində əmək haqqının maksimal həddi yoxdur. Əmək adamlarının əmək haqlarının, sosial və iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsinə yönəldilən vəsait məbləğləri də dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənmişdir. Mal dövriyyəsi həcmələrinin artırılması hesabına ticarət təşkilatının gəlirləri və mənfəəti çoxaldıqca ticarət işçilərinin əmək haqlarını artırmaq, onları maddi stimullaşdırmaq, iş adamların sosial şəraitini yaxşılaşdırmaq imkanları da çoxalır.

Pərakəndə ticarət təşkilatlarında mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun effektivliyinin yüksəldilməsi sahibkarların, təsisçilərin, dövlətin, habelə ticarət işçilərinin maraqlarını təmin edən iqtisadi, siyasi və təşkilati problemlərdən biridir.

Qiymətlərin differensiallaşdırılması prosesi, yəni eyni bir mala xərclər səviyyəsindən, satış yerindən, malın keyfiyyətindən, alıcıların tələbatı və alıcılıq qabiliyyətindən asılı olaraq müxtəlif qiymətlər qoyulan bazar iqtisadiyyatında pərakəndə ticarət təşkilatlarında reallaşdırılan malların satış qiymətləri mütəmadi olaraq dəyişilir. Qüvvədə olan qaydaya görə pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi faktiki satış qiymətləri ilə hesablanır və hesabatlarda əks etdirilir. Deməli, qiymət amili mal dövriyyəsinin həcminə böyük təsir göstərir. Bu səbəbdən də hesabat dövründə mal dövriyyəsinin həcmi xarakterizə edən göstəricilər müqayisəyəgələn göstəricilər hesab olunmur. Mal dövriyyəsinin faktiki həcminə dair göstəricini plan göstəricisi ilə müqayisə etməklə hesablanan mütləq kənarlaşmaya əsasən mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsini, faktiki göstəricini keçmiş dövrlərin faktiki göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla alınan mütləq kənarlaşmalarına istinad etməklə isə pərakəndə mal dövriyyəsinin dinamikasını düzgün qiymətləndirmək olmaz. Buna görə də pərakəndə mal dövriyyəsinə xarakterizə edən göstəriciləri həm qüvvədə olan qiymətlərlə və həm də müqayisəyəgələn qiymətlərlə hesablamaq və təhlil etmək lazımdır. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təhlil apardığımız müəssisə pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə plan tapşırığını qüvvədə olan qiymətlərlə 2,5 faiz artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. Mal dövriyyəsinin plana nisbətən mütləq artımı 3,3 milyon manat, keçən illə müqayisədə 32,9 milyon manat məbləğində olmuşdur. Hesablama göstərir ki, mütləq artımın $32,9-4,1=28,8$ milyon manatı qiymətlərin artımı hesabına olmuşdur.

Cədvəl 21.1

Pərakəndə ticarət təşkilatında mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsi və dinamikasının təhlili

Göstəricilər	Keçən illə faktiki	Hesabat ilində			Kənarlaşma, +/-		Keçən illə nisbətən %-lə
		plan üzrə	faktiki	planın yerinə yetirilməsi, %-lə	Plan-dan	keçən illən	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Rayon üzrə pərakəndə mal dövriyyəsi milyon manatla:							
a) qüvvədə olan (satış) qiymətlərlə	1249	1610	1630	101,2	+20	+381	130,5
b) müqayisəyəgələn qiymətlərlə	1249	x	1283	x	x	+34	102,7
2.Ticarət təşkilatının pərakəndə mal dövriyyəsi, milyon manatla							
a) qüvvədə olan (satış) qiymətlərlə	102,4	132,0	135,3	102,5	+3,3	+32,9	132,1
b) müqayisəyəgələn qiymətlərlə	102,4	x	106,5	x	x	+4,1	104,0
3.Əhalinin bir nəfərinə pərakəndə mal dövriyyəsi, min manat							
a) qüvvədə olan (SATış) qiymətlərlə	1892	2410	2408	99,9	2,0	+516	127,3
b) müqayisəyəgələn qiymətlərlə	1892	x	1895	x	x	+3	100,2

Rayonun pərakəndə ticarət şəbəkəsində pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi keçən illə nisbətən müqayisəyəgələn qiymətlərlə 2,7 faiz və qüvvədə olan qiymətlərlə 30,5 faiz artdığı halda, təhlil apardığımız müəssisədə daha çox-müvafiq sürətdə 4,0 faiz və 32,1 faiz ar-

tımı ticarət təşkilatının fəaliyyətində müsbət hal kimi qəbul etmək olar. Lakin, bununla belə əhalinin bir nəfərinə pərakəndə mal dövriyyəsinin plana nisbətən 2,0 min manat azalmasına baxmayaraq keçən illə müqayisədə qüvvədə olan qiymətlərlə 516 min manat, müqayisəyəgələn qiymətlərlə isə 3 min manat çox olmuşdur. Əhalinin bir nəfər hesabı ilə pərakəndə mal dövriyyəsinin keçən illə müqayisədə qüvvədə olan qiymətlərlə 27,3% və müqayisəyəgələn qiymətlərlə 0,2 faiz artımı da rəqabət şəraitində işləyən müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal kimi qəbul etmək olar.

Təhlil zamanı ərzaq və qeyri-ərzaq malları üzrə pərakəndə mal dövriyyəsinin həm qüvvədə olan qiymətlərlə və həm də müqayisəyəgələn qiymətlərlə keçən ilə nisbətən mütləq artımı və nisbi artımına dair göstəriciləri də araşdırmaq lazımdır.

Pərakəndə mal dövriyyəsinin təhlili nəyinki keçən illə müqayisədə, eyni zamanda əvvəlki bir neçə ilin faktiki göstəricilərlə (müqayisəyəgələn qiymətlərlə) müqayisədə də təhlil etmək tələb olunur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə pərakəndə mal dövriyyəsinin dinamikası son 5-10 ilin təmsalında, MDB-yə daxil olan ölkələrdə isə son 3-5 ilin təmsalında təhlil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı illərdə əhalinin pul gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti eyni olmur. Bu səbəbdən də pərakəndə mal dövriyyəsinin dinamikasının təhlili zamanı onun artımının orta illik templerini də hesablamaq və qiymətləndirmək lazım gəlir. Pərakəndə mal dövriyyəsinin orta illik artım tempi və ticarət təşkilatının fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilər üzrə orta artım templerini orta geometrik formula üzrə loqarifmalardan istifadə etməklə hesablamaq olar:

$$T_{art} = n - 1 \sqrt[n]{\frac{X_n}{X_0}}$$

Burada: T_{art} - n ili ərzində öyrənilən göstəricinin orta illik artım tempi;

X_n -hesabat ilində öyrənilən göstərici;

X_0 -bazis dövründə öyrənilən göstərici;

n-dövlərin sayıdır.

Pərakəndə ticarət təşkilatında mal dövriyyəsinin və digər göstəricilərin dinamikada təhlilində bazis ilinin düzgün təyin edilməsi çox vacibdir. Bazis ili başlanğıc yaxud öyrənilən göstəricilərə daha çox

təsir göstərən başlanğıc ili, yaxud da ticarət təşkilatının tərkibində təşkilati-struktur dəyişikliklər olan ili ola bilər.

Pərakəndə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsini ilin kvartalları, ayları və daha qısa dövrləri üzrə də təhlil etmək lazımdır. Bu cür təhlil pərakəndə ticarətin ahəngdar inkişafını, əhalinin mallara olan tələbatının bərabər səviyyədə ödənilməsinə təyin etməyə imkan verir.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mal dövriyyəsinin inkişafının ahəngdarlığı və bərabərliyini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 21.2

Ticarət təşkilatında pərakəndə mal dövriyyəsinin inkişafının ahəngdarlığı milyon manatla

<i>Ay və kvartal</i>	<i>Keçən illə faktiki</i>	<i>Hesabat ilində</i>			<i>Kənarlaşma, +,-</i>		<i>Keçən ilə nisbətən %-lə</i>
		<i>plan (proqnoz) üzrə</i>	<i>faktiki</i>	<i>planın yerinə yetirilməsi, %-lə</i>	<i>plandan</i>	<i>keçən illədən</i>	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Yanvar	6,7	9,8	10,4	106,1	+0,6	+3,7	155,2
Fevral	7,9	9,9	9,8	99,0	-0,1	+1,9	124,1
Mart	8,1	10,0	10,5	105,0	+0,5	+2,4	129,6
I kvartal üzrə yekunu	22,7	29,7	30,7	103,4	+1	+8,0	135,2
Aprel	7,9	10,1	9,5	94,1	-0,6	+1,6	120,3
May	8,0	10,3	10,4	101,0	+0,1	+2,4	130,0
İyun	7,8	10,2	10,0	98,0	-0,2	+2,2	128,2
II kvartal üzrə yekunu	23,7	30,6	29,9	96,4	-0,7	+6,2	126,2
I yarım il üzrə yekunu	46,4	60,3	60,6	100,5	+0,3	+14,2	130,6
İyul	8,0	10,2	10,4	102,0	+0,2	+2,4	130,0
Avqust	8,2	10,9	11,0	100,9	+0,1	+2,8	134,1
Sentyabr	8,9	11,5	12,1	105,2	+0,6	+2,2	136,0
III kvartal üzrə yekunu	25,1	32,6	33,5	102,8	+0,9	+8,4	133,5
9 ay üzrə yekunu	71,5	92,9	94,1	101,3	+1,2	+22,6	131,6
Oktyabr	9,5	12,0	12,4	103,3	+0,4	+2,9	130,5
Noyabr	10,2	12,9	13,6	105,4	+0,7	+3,4	133,3
Dekabr	11,2	14,2	15,2	107,0	+1,0	+4,0	135,7
IV kvartal üzrə yekunu	30,9	39,1	41,2	105,4	+2,1	+10,3	133,3
II yarımil üzrə yekunu	56,0	71,7	74,7	104,2	+3,0	+18,7	133,4
Cəmi il ərzində	102,4	132,0	135,3	102,5	+3,3	+32,9	132,1

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təhlil apardığımız ticarət təşkilatlarında fevral, aprel və iyun ayları müstəsna olmaqla ilin

qalan bütün aylarında pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə plan tapşırıqları artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Sadalanan aylarda pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi hesabına mal dövriyyəsinin azalması miqdarı $0,1+0,6+0,2=0,9$ milyon manat olur ki, bu da illik mal dövriyyəsi planının $0,9 \times 132,0 : 100 = 0,7$ faizini təşkil edir.

İlin ikinci kvartalında pərakəndə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməməsi hesabına itki 0,7 milyon manat təşkil edir.

Pərakəndə mal dövriyyəsi planının kəsirlə yerinə yetirilməsinin əsas səbəbləri: ticarət şəbəkəsinin malla təchiz olunmaması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yaxşı öyrənilməməsi, ticarətin pis təşkili, ticarət xidmətinin qeyri-qənaətbəxş olması, marketinq və menecment fəaliyyətlərinin zəifliyi və digər səbəblər ola bilər.

Kifayət qədər informasiya toplamaq mümkün olan halda pərakəndə mal dövriyyəsinin kvartallar və aylar üzrə təhlili işlərini eyni zamanda müqayisəyəgələn qiymətlərlə aparmaq məqsədəuyğundur.

Pərakəndə mal dövriyyəsinin bərabər inkişafını daha da dərinləndirən təhlil etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 21.3

**İllik pərakəndə mal dövriyyəsinin ümumi həcmində
hər bir kvartalin payına dair informasiya, faizlə**

Kvartal	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində		Kənarlaşma, +,-	
		plan üzrə	faktiki	plandan	keçən ildən
A	1	2	3	4	5
I	22,2	22,5	22,7	+0,2	+0,5
II	23,1	23,2	22,1	-1,1	-1,0
III	24,5	24,7	24,8	+0,1	+0,3
IV	30,2	29,6	30,4	+0,8	+0,2
Cəmi il ərzində	100,0	100,0	100,0	-	-

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, ticarət təşkilatın pərakəndə mal dövriyyəsi hesabat ilinin kvartalları üzrə bərabər olmuşdur. Dövriyyənin strukturundan görüldüyü kimi ilin I kvartalında satış prosesi az gərgin olduğu halda illik mal dövriyyəsi planını yerinə yetirmək üçün daha çox say göstərilən IV kvartalında daha gərgin olmuşdur.

Hesabat ili üçün qəbul edilmiş planda da ilin sonunda ticarət fəaliyyətinin gərginliyi nəzərdə tutulmuşdur (29,6 faiz). Lakin IV

kvartalda faktiki gərginlik daha yüksək olmuş və 30,4 faizə çatmışdır ki, bu da plana nisbətən 0,8 faiz, keçən ilin faktiki səviyyəsinə nisbətən 0,2 faiz çoxdur.

Ticarət təşkilatlarında pərakəndə mal dövriyyəsinin inkişafının ahəngdarlığını və bərabərliyini daha dəqiq qiymətləndirmək üçün planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikasını xüsusi analitik cədvəllər tərtib etməklə ilin ayları, aylar daxilində isə ongünlükləri üzrə öyrənmək, təhlil etmək lazımdır.

Pərakəndə ticarətin bərabər inkişafını təyin və təhlil etmək üçün planın aylar üzrə yerinə yetirilməsinə dair göstəriciləri habelə, mal satışı üzrə planın yerinə yetirilməsinin ahəngdarlığı və bərabərliyi əmsallarını hesablamaq və təhlil etmək lazım gəlir.

Ahəngdarlıq əmsalı planı yerinə yetirən dövrlərin sayını dövrlərin ümumi sayına bölməklə təyin edilir. Məsələn, fərz edək ki, ticarət təşkilatı ilin 3 ayında mal satışı planını yerinə yetirə bilməmişdir. Bu halda ahəngdarlıq əmsalı $(12-3):12=0,75$, yaxud 75 faiz olur.

Mal dövriyyəsinin bərabərliyi əmsalını təyin etmək üçün aşağıdakı formulalardan istifadə etməklə əvvəlcə orta kvadrat kənarlaşmanı (δ) və variasiya əmsalını, yaxud qeyri-bərabərliyi (V) hesablamaq lazımdır:

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2}{n}} ;$$

$$V = \frac{\delta \times 100}{\bar{X}}$$

Burada: X -öyrənilən göstərici üzrə planın hər ay, yaxud kvartalda yerinə yetirilməsi, ya da dinamikada artım tempi faizi;

\bar{X} -təhlil edilən göstərici üzrə planın yerinə yetirilməsi, ya da dinamikada artım tempi faizi;

n -öyrənilən dövrdə ayların (kvartalların) sayıdır.

Orta kvadrat kənarlaşma təhlil edilən göstəricinin inkişafında enib-qalxmaları qiymətləndirməyə imkan verir.

Bərabərlik əmsalı ($\Theta_{\text{bör}}$) aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$\Theta_{\text{bör}} = 100 - V$$

Burada: V -qeyri-bərabərlik əmsalıdır.

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilinin ayları üzrə pərakəndə mal dövriyyəsinin qeyri-bərabərliyini kvadrat kənarlaşma üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edək:

$$\delta = \sqrt{\frac{(106,1-102,5)^2 + (99,0-102,5)^2 + (105,0-102,5)^2 + (94,1-102,5)^2 + (101,1-102,5)^2 + (98,0-102,5)^2 + (102,0-102,5)^2 + (100,9-102,5)^2 + (105,2-102,5)^2 + (103,3-102,5)^2 + (105,4-102,5)^2 + (107,0-102,5)^2}{12}} = \sqrt{\frac{36,9}{12}} = 1,76$$

Ticarət təşkilatında hesabat ilinin ayları üzrə pərakəndə mal dövriyyəsinin variasiya (qeyri-bərabərliyi) əmsalı:

$$V = \frac{1,76}{102,5} \times 100 = 1,7\% \text{ olur.}$$

Beləliklə, hesabat ilində mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinin bərabərliyi əmsalı $100 - 1,7 = 98,3$ faiz olmuşdur.

Pərakəndə mal dövriyyəsinin ümumi həcmi üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etdikdən sonra onun strukturu üzrə planın yerinə yetirilməsi, yəni əhaliyə mal satışı, xırda topdan satış və pərakəndə satışın digər növləri üzrə mal dövriyyəsi planlarının yerinə yetirilməsi təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Əhaliyə nağdı pula və nisyə mal satışı xırda topdan satış, kridetə satış həm qüvvədə olan qiymətlərlə və həm də müqayisəyə gələn qiymətlərlə mal dövriyyəsi göstəriciləri üzrə təhlil edilir. Eyni zamanda ayrı-ayrı mal qrupları üzrə mal satışı, planlarının yerinə yetirilməsi təyin edilir və qiymətləndirilir.

Ticarət təşkilatının ayrı-ayrı şöbələri, seksiyaları, filialları üzrə mal dövriyyəsi planlarının yerinə yetirilməsini təhlil etməklə həmin təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyəti qiymətləndirilir.

21.3. Malla təmin olunma və mal resurslarından istifadənin effektivliyinin təhlili

Ticarət təşkilatlarında pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsi və dinamikası başlıca olaraq üç amildən asılıdır:

- 1) mal resursları ilə təmin olunması, onların düzgün bölüşdürülməsi və istifadəsi;

- 2) əmək resursları ilə təchiz olunması və ticarət işçilərinin əmək məhsuldarlığı;
- 3) ticarətin maddi-texniki bazasının vəziyyəti, inkişafı və ondan effektiv istifadə.

Mərkəzləşmiş qaydada tənzimlənən mal fondları mövcud olmayan bazar iqtisadiyyatında mal dövriyyəsinin inkişafının başlıca (əsas) amili- *mal resursları ilə təminat və onlardan effektiv istifadədir*. Mal dövriyyəsinin təhlilini aparan zaman ilk növbədə pərakəndə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi və onun inkişafı, ayrı-ayrı alıcıların tələbatını ödəmək üçün mal resursları ilə təmin olunma öyrənilir.

Pərakəndə mal dövriyyəsi ilk növbədə malların daxil olmasından və mal ehtiyatlarının vəziyyətindən asılıdır. Pərakəndə mal dövriyyəsinin inkişafına malların sair xaric olması da təsir göstərir. Pərakəndə mal dövriyyəsi həcmnin bu cür asılılığını mal balansı formulası ilə ifadə etmək olar:

$$ME_0 + MD = PS + SM + ME_s$$

Burada: ME_0 -hesabat dövrünün əvvəlinə mal qalığı;

MD -hesabat dövründə malların daxil olması;

PS -hesabat dövründə mal satışı;

SM -hesabat dövründə malların sair məxarici;

ME_s -hesabat dövrünün sonuna mal ehtiyatıdır.

Mal balansında verilən göstəricilərin pərakəndə mal dövriyyəsinin həcminə təsirini aşağıdakı formuladan istifadə etməklə təyin etmək olar:

$$PS = ME_0 + MD - SM - ME_s$$

Deməli, mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsinə və onun dinamikasına hesabat dövrünün əvvəlinə normativdən artıq mal ehtiyatlarının və malların daxil olmasının artımı müsbət, hesabat dövründə sairə xaric və hesabat dövrünün sonuna mal ehtiyatlarının artımı isə mənfi təsir göstərir.

Pərakəndə ticarət təşkilatlarında mal resurslarının təhlili mal balansının tərtibi və təhlilindən başlanır. Mal balansında bütün göstəricilər pərakəndə satış qiyməti ilə əks etdirilir. Bütün mal ehtiyatları-cari, mövsümü, qabaqcadan daşınan mal ehtiyatları mal balansına daxil edilir. Qüvvədə olan qaydaya görə pərakəndə ticarət təşki-

latlarında keçən ilin IV kvartalı üçün normativ ilin əvvəlinə mal ehtiyatlarının plan həcmi və keçən ilin IV kvartalının sonuna normativ iş ilin əvvəlinə mal ehtiyatı normativi kimi qəbul edilir. Malların daxil və xaric olmasına dair plan məlumatları olmadıqda onlar aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir.

$$MD=PS+SM+ME_s-ME_o$$

İndi də təhlil apardığımız ticarət təşkilatının təmsalında mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinə və dinamikasına müxtəlif amillərin təsirini hesablayaq.

Cədvəl 21.4

**Pərakəndə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinin təhlili
(milyon manatla)**

Göstəricilər	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində		Kənarlaşma, +/-		Təsir göstərən (+,-)	
		plan üzrə	faktiki	plandan	keçən ildən	mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsinə	mal dövriyyəsinin dinamikasına
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1.İlin əvvəlinə mal ehtiyatı	17,0	19,3	19,7	+0,4	+2,7	+0,4	+2,7
2.Malların daxil olması	107,8	139,9	145,5	+5,6	+37,7	+5,6	+37,7
3.Malların sair məxarici	2,7	1,0	4,4	+3,4	+1,7	-3,4	-1,7
4.İlin sonuna mal ehtiyatı	19,7	26,2	25,5	-0,7	+5,8	+0,7	-5,8
5.Malların pərakəndə SATIŞI (sət.1+sət.2-sət.3-sət.4)	102,4	132,0	135,3	+3,3	+32,9	+3,3	+32,9
6.Malların sair məxarici onların daxil olması həcminə nisbətən %-lə	2,6	0,7	3,0	+2,3	+0,4	x	x

Pərakəndə mal dövriyyəsinin ümumi həcminə dair göstəricilər təhlil edildikdən sonra onun tərkibinə dair məlumatlar araşdırılır. Pərakəndə ticarət əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına olan tələbatını ödəmək üçün təşkil edilir. Əhalinin pul gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti artdıqca qeyri-ərzaq malları satışı çoxalır və əksinə ilin ayrı-ayrı dövrlərində, həm də ayrı-ayrı illərdə əhalinin ayrı-ayrı mallara olan tələbatı və bu tələbatın ödənilməsinə yönəldilən mal fondları kəskin sürətdə fərqlənir. Buna görə də təhlil zamanı ayrı-ayrı mallar və mal qrupları üzrə pərakəndə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi və dinamikasını, fasiləsiz ticarətin təmin olunmasını ayrı-ayrı mallara

alıcıların tələbatının ödənilməsini təhlil etmək, başqa sözlə desək, mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi və dinamikasını mal çeşidləri və strukturu üzrə təhlil etmək lazımdır.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mal qrupları üzrə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi və dinamikasına, mal dövriyyəsinin strukturu və struktur dəyişikliklərə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəllərdə verilir.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi pərakəndə mal dövriyyəsi qüvvədə olan qiymətlərlə yüksək templərlə artmışdır. Müqayisəyəgələn qiymətlərlə hesablamada isə ayrı-ayrı mallar üzrə satışın həcmi keçən illə müqayisədə xeyli azalmış və bu səbəbdən mal dövriyyəsinin azalması $0,1+0,2=0,3$ milyon manat məbləğində olmuşdur. Əsas məsələ ayrı-ayrı mal qrupları üzrə mal dövriyyəsi planının artıqlaması ilə yaxud da kəsirlə yerinə yetirilməsinə əsas 4 amilin təsirini təyin etməkdir. Təcrübədə ayrı-ayrı mal qrupları üzrə müqayisəyəgələn qiymətlərlə mal dövriyyəsi məbləğlərini hesablamaq çətin və həm də çox mürəkkəb olduğuna görə sadalanan amillərin ayrı-ayrı mal qrupları üzrə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinə təsiri faktiki satış qiymətləri ilə hesablanır və qiymətləndirilir. Bunu təhlil apardığımız ticarət təşkilatının uçot və hesabat informasiyalardan istifadə etməklə tərtib etdiyimiz analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təhlil apardığımız ticarət təşkilatında əksər mallar və mal qrupları üzrə pərakəndə mal dövriyyəsi həcmnin artımı ilin əvvəlinə mal qalıqlarının və hesabat ili ərzində malların daxil olmasının keçən illə müqayisədə üstün artımı hesabına olmuşdur. Bəzi mal qrupları üzrə pərakəndə mal dövriyyəsinin dinamikada azalması ilin sonuna mal qalıqlarının keçən ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə artması ilə izah olunur.

Təhlil zamanı ticarətin təşkili və aparılmasını dürüst qiymətləndirmək üçün vacib göstərici hesab olunan resursların 1 manatına mal dövriyyəsinin həcmi xarakterizə edən göstəricilər də təhlil edilir. Bu göstərici aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir.

$$A = \frac{MS}{Mq_{is} + MD - Mq_{is}}$$

Burada: A-mal resurslarının 1 manatına nə qədər mal dövriyyəsi məbləği düşdüyünü göstərir.

Cədvəl 21.5

Pərakəndə mal dövriyyəsinin mal çeşidləri və strukturunun dinamikası haqqında informasiyaların təhlili

MAL QRUPLARI	Keçən ildə faktiki		Hesabat ilində faktiki			Pərakəndə mal dövriyyəsinin dinamikasında dəyişiklik, milyon manatla		Mal dövriyyəsi strukturunun dinamikada dəyişiklik, %-lə (süt.5-süt.3)	Hesabat ilinin pərakəndə mal dövriyyəsi keçən ilə nisbətən %-lə	
	milyon manatla	xüsusi çəkisi, %-lə	qüvvədə olan qiymətlərlə		müqayisəyə gələn qiymətlərlə, milyon manatla	qüvvədə olan qiymətlərlə (süt.4-süt.2)	müqayisəyə gələn qiymətlərlə (süt.6-süt.2)		qüvvədə olan qiymətlərlə (süt.4:süt.2 x100)	müqayisəyə gələn qiymətlərlə (süt.6:süt.2 x100)
			milyon manatla	xüsusi çəkisi, %-lə						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.Parça	4,9	4,8	6,2	4,6	4,9	+1,3	-	-0,2	126,5	100,0
2.Paltar	15,7	15,3	20,8	15,4	16,4	+5,1	+0,7	+0,1	132,5	104,4
3.Trikotaj	10,1	9,9	13,6	10,0	10,5	+3,5	+0,6	+0,1	134,7	105,7
4.Corab məmulatları	3,1	3,0	3,8	2,8	3,0	+0,7	-	-0,2	122,6	96,8
5.Ayaqqabı	12,2	12,0	16,4	12,1	12,9	+4,2	+0,9	+0,1	134,4	105,7
6.Parfumeriya	10,3	10,1	13,0	9,6	10,2	+2,7	-0,1	-0,5	126,2	99,0
7.Qalantəriya	12,5	12,2	16,2	12,0	12,8	+3,7	+0,3	-0,2	129,6	102,4
8.Xalçalar	2,4	2,3	3,4	2,5	2,7	+1,0	+0,4	+0,2	141,7	112,5
9.Qab-qacaq	2,5	2,4	3,2	2,4	2,5	+0,7	+0,1	-	128,0	100,0
10.Elektrik malları	4,9	4,8	6,5	4,8	5,1	+1,6	+0,3	-	132,7	104,1
11.Dəftərxana malları	7,3	7,1	9,9	7,3	7,8	+2,6	+0,5	+0,2	135,7	106,8
12.Teleradio malları	4,8	4,7	5,9	4,4	4,6	+1,1	-0,2	-0,3	122,9	95,8
13.Oyuncaqlar	3,1	3,0	4,2	3,1	3,3	+1,1	+0,2	+0,1	135,5	106,5
14.Cari qeyri-ərzaq malları	3,5	3,4	4,5	3,3	3,6	+1,0	+0,1	-0,1	128,6	102,9
15.Ərzaq malları	5,1	5,0	7,7	5,7	6,0	2,6	+0,9	+0,7	151,0	117,6
Cəmi	102,4	100,0	135,6	100,0	106,5	+32,9	+4,1	-	132,1	104,0

Cədvəl 21.6

Mal qrupları üzrə mal balansı göstəricilərinin təhlili (qüvvədə olan qiymətlərlə milyon manatla)

Mal qrupları	İlin əvvəlinə mal ehtiyatı		Malların daxil olması		Malların pərakəndə satışı		Sair məxaric		İlin sonuna mal ehtiyatı		Mal satışı üzrə dinamikada kənarlaşma +, -				
	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ildə	hesabat ilində	cəmi	o cümlədən nəyin dəyişilməsi hesabına			
												ilin əvvəlinə mal qatılıqlarının	malların daxil olmasının	malların sair məxaricinin	ilin sonuna mal qalıqlarının
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.Parça	0,7	0,8	5,1	6,4	4,9	6,2	0,1	-	0,8	1,0	+1,3	+0,1	+1,3	+0,1	-0,2
2.Paltar	5,1	5,9	16,5	22,5	15,7	20,8	0,1	0,7	5,9	7,0	+5,1	+0,8	+6,0	-0,6	-1,1
3.Trikotaj	1,9	2,2	10,5	14,7	10,1	13,6	0,1	0,4	2,2	2,9	+3,5	+0,3	+4,2	-0,3	-0,7
4.Corab məmulatı	0,8	0,9	3,7	5,2	3,1	3,8	0,5	1,1	0,9	1,2	+0,7	+0,1	+1,5	-0,6	-0,3
5.Ayaqqabı	2,1	2,4	12,5	17,6	12,2	16,4	-	-	2,4	3,6	+4,2	+0,3	+5,1	-	-1,2
6.Parfumeriya	0,7	0,8	10,4	14,0	10,3	13,0	-	0,7	0,8	1,1	+2,7	+0,3	+3,6	-0,7	-0,3
7.Qalanteriya	0,8	0,9	13,1	16,5	12,5	16,2	0,4	-	0,9	1,2	+3,7	+0,1	+3,4	+0,4	-0,3
8.Xalçalar	0,3	0,4	2,5	3,5	2,4	3,4	-	-	0,4	0,5	+1,0	+0,1	+1,0	-	-0,1
9.Qab-qacaq	1,0	1,2	2,7	3,6	2,5	3,2	-	-	1,2	1,6	+0,7	+0,2	+0,9	-	-0,4
10.Elektrik malları	0,6	0,7	5,0	6,6	4,9	6,5	-	-	0,7	0,8	+1,6	+0,1	+1,6	-	-1,6
11.Dəftərxana malları	0,8	0,9	7,6	10,6	7,3	9,9	0,2	0,4	0,9	1,2	+2,6	+0,1	+1,1	+0,1	-0,2
12.Teleradio malları	0,6	0,7	5,3	6,4	4,8	5,9	0,4	0,3	0,7	0,9	+1,1	+0,1	+1,1	+0,1	-0,2
13.Oyuncaqlar	0,5	0,6	3,5	5,0	3,1	4,2	0,3	0,6	0,6	0,8	+1,1	+0,1	+1,5	-0,3	-0,2
14.Sair qeyri-ərzaq malları	0,4	0,5	4,2	4,7	3,5	4,5	0,6	0,2	0,5	0,5	+1,0	+0,1	+0,5	+0,4	-
15.Ərzaq malları	0,7	0,8	5,2	8,1	5,1	7,7	-	-	0,8	1,2	+2,6	+0,1	+2,9	-	-0,4
Cəmi	17,0	19,7	107,8	145,5	102,4	135,3	2,7	4,4	19,7	25,5	+32,9	+2,7	+37,7	-1,7	-5,8

Mal resurslarının 1 manatına düşən dövriyyə məbləğinin keçən ilə, hesabat ili üçün plana nisbətən artmasına (azalmasına) əsas 4 amilin:

- 1) Mal satışı məbləğinin;
- 2) Hesabat dövrünün əvvəlinə mal qalığının;
- 3) Hesabat dövrü ərzində malların daxil olmasının;
- 4) Hesabat dövrünün sonuna mal qalığının təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır.

21.4. Malların daxil olmasının təhlili

Ticarət təşkilatlarında mal balansı göstəricilərinin pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsinə və dinamikasına təsirini təhlil etdikdən sonra malların daxil olması üzrə planın yerinə yetirilməsi öyrənilir. Malların daxil olması üzrə planın yerinə yetirilməsi bütövlükdə təşkilat üzrə, ayrı-ayrı mal qrupları və mallar üzrə, təşkilatın ayrı-ayrı bölmə, şöbə, seksiya və filialları üzrə, malsatanlar üzrə təhlil edilir. Bu halda həm natural və həm də dəyər göstəricilərindən istifadə olunur. Malların daxil olması planının yerinə yetirilməsi həm illik göstəricilər üzrə və həm də ilin kvartalları və ayları üzrə ilin əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Mal qrupları bölgüsündə malların daxil olmasını təhlil edən zaman ticarət təşkilatı tərəfindən çeşid minimumunun göstərilməsi, ayrı-ayrı mallara alıcıların tələbatın ödənilməsi öyrənilir. Böyük çeşiddə mal qrupları üzrə malların daxil olması üzrə plan yerinə yetirilmədikdə mal dövriyyəsi üzrə planı yerinə yetirilən halda belə ticarət təşkilatın işini qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Təhlil zamanı çoxlu çeşidlərdə malların daxil olması planın yerinə yetirilməməsi, ticarət dövriyyəsində fasilələrin olması aşkar edildikdə də təşkilatın işini qənaətbəxş hesab olunmur. Malların daxil olmasının artım tempinin mal dövriyyəsinin artım tempindən üstün artımın mövcud olması mal ehtiyatlarının artmasını sübut edir ki, bunu da neqativ hal kimi qəbul etmək olar. Belə hallarda malla təchizatı təkmilləşdirmək və mal ehtiyatlarını optimallaşdırmaq lazım gəlir.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında malların daxil olmasına dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

*Malların daxil olması üzrə məlumatların dinamikada təhlili
(milyon manatla)*

MAL QRUPU	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində faktiki		Malların daxil olması üzrə dinamikada kənarlaşma +,-		Malların daxil olmasının dinamikada tempi, %-lə		Malların satışının dinamikada artım (azalma) tempi, %-lə	
		qüvvədə olan qiymətlərlə	müqayisəyə gələn qiymətlərlə	qüvvədə olan qiymətlərlə (süt.3- süt.2)	müqayisəyə gələn qiy- mətlərlə (süt.4-süt.2)	qüvvədə olan qiymətlərlə (süt.3:süt. 2x100)	müqayisəyə gələn qiymətlərlə (süt.4:süt. 2x100)	qüvvədə olan qiymət- lərlə	müqayisəyə gələn qiy- mətlərlə
1.Parça	5,1	6,4	5,0	+1,3	-0,1	125,5	98,0	126,5	100,0
2.Paltar	16,5	22,5	17,7	+6,0	+1,2	136,4	107,3	132,5	104,4
3.Trikotaj	10,5	14,7	11,6	+4,2	+1,1	140,0	110,5	134,7	105,7
4.Corab məmulatı	3,7	5,2	4,1	+1,5	+0,5	140,5	110,8	122,6	96,8
5.Ayaqqabı	12,5	17,6	13,9	+5,1	+1,4	140,8	111,2	134,4	105,7
6.Parfumeriya	10,4	14,0	11,0	+3,6	+0,6	134,6	105,8	126,2	99,0
7.Qalantəriya	13,1	16,5	13,0	+3,4	-0,1	126,0	99,2	129,6	102,4
8.Xalçalar	2,5	3,5	2,8	+1,0	+0,3	140,0	112,0	141,7	112,5
9.Qab-qacaq	2,7	3,6	2,8	+0,9	+0,1	133,3	103,7	128,0	100,0

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi ticarət təşkilatı qüvvədə olan qiymətlərlə malların daxil olmasının yüksək tempinə nail olmuşdur. Lakin müqayisəyəgələn qiymətlərlə hesablamada bəzi mal qrupları üzrə malların daxil olması keçən illə müqayisədə xeyli azalmışdır. Nəticədə ticarət təşkilatı üzrə mal dövriyyəsinin fiziki həcmi-nin artımı imkanı 1 milyon manat $(0,1+0,1+0,3+0,5)$ azalmışdır ki, bu da müqayisəyəgələn qiymətlərlə malların daxil olmasının keçən illə müqayisədə $1,0 \times 100 : 114,5 = 0,7$ faizini təşkil edir.

Bəzi mal qrupları (parça, parfumeriya, elektrik malları, oyuncaqlar) malların daxil olmasının artım tempi onların satışının artımı tempindən yüksək olmuşdur ki, bu da mal ehtiyatlarının çoxalmasına və malların yatıb qalmasına səbəb olmuşdur.

Təhlil zamanı cari uçot məlumatlarından istifadə etməklə malların daxil olması mənbələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində ticarət təşkilatları malları bir başa istehsal müəssisələrdən almaqla mal dövriyyəsinə daha ucuz və keyfiyyəti, forma və fasonları sifarişlə nizama salınan malları əldə etməklə mal resurslarının yaradılmasında böyük müstəqillik qazanmışdır.

Ona görə də təhlil aparan zaman hansı malsatanlardan, hansı həcmdə malların alınmasını həm keçmiş illərin və həm də hesabat ilinin timsalında öyrənmək lazımdır. Bu cür təhlil yaxın gələcəkdə istehsal müəssisələrdən güzəştli qiymətlərlə, həm də daha tez reallaşdırmaq mümkün olan malların alınmasını, mal resurslarının effektiv formalaşmasını planlaşdırmağa imkan verir.

Malların dəyər və natural ifadədə daxil olmasını qiymətləndirmək üçün mal təchizatını daha dərindən öyrənməyə imkan verən xüsusi analitik cədvəllər tərtib edilir. Ayrı-ayrı mallar və mal qrupları üzrə malların daxil olmasına dair dəyər və natural göstəricilərdən istifadə etməklə malların pərakəndə orta satış qiymətlərini təyin etmək və qiymət amilinin mal resurslarının həcminə təsirini hesablamaq asan olur. Bununla yanaşı yaxın gələcəkdə əlverişli şərtlərlə-kosignsiya qaydasında, malları satdıqdan və müəyyən müddət keçdikdən sonra onların dəyərini ödəməklə mal resursları yaratmaq əlverişli olur.

Malların dəyər və natural ifadəsində daxil olmasını qiymətləndirmək üçün xüsusi analitik cədvəllər tərtib edilir. Burada verilən ayrı-ayrı malların dəyər və natural ifadəsində daxil olması barədə məlumatlardan istifadə etməklə malların orta pərakəndə satış qiymətlərini hesablamaq və qiymət amilinin mal resurslarının miqdarına təsirini hesablamaq mümkündür. Orta qiymət daxil olan malların

dəyərini onların miqdarına bölməklə təyin edilir. Daha sonra malların (mal qrupunun) orta qiymətin plandan və dinamikada kənarlaşmanı hesabat dövründə faktiki daxil olmuş malların miqdarına vurulur və nəticədə qiymət amilin daxil olan malların pərakəndə dəyərinə təsiri hesablanır.

Malların daxil olmasının təhlilində ayrı-ayrı malsatanlar tərəfindən mal göndərmə müqavilələrin gözlənilməsinin yoxlanılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhlil prosesində mal göndərənlər tərəfindən müqavilələrin yerinə yetirilməsi dərəcəsi malların həcmi, çeşidləri və keyfiyyəti, qablaşdırılması üzrə öyrənilir, müqavilə öhdəliklərinin pozulması halları aşkar edilir və gələcəkdə müqavilə öhdəliklərinin gözlənilməsi, malla təchizatın yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər görülür. Mal göndəromə müqavilələrinin pozulması malsatanların təqsiri üzündən yaxud da pərakəndə ticarət təşkilatın təqsiri üzündən ola bilər. Birinci halda malsatanlar tərəfindən qüvvədə olan qanunların, müqavilə öhdəliklərinin pozulması ilə əlaqədar etirazların (yazılı) bildirilməsi və bu tədbirlərin malların göndərilməsində olan nöqsanların aradan qaldırılmasına təsiri öyrənilir. İkinci halda isə malların təchizatında günahkar şəxslər və onların qüsurları öyrənilir və qiymətləndirilir. Bunun üçün operativ uçot məlumatlarından istifadə etməklə təhlil aparılır.

21.5. Mal ehtiyatları və mal dövriyyəsi sürətinin təhlili

Ticarət fəaliyyətinin aramsızlığını, malların geniş seçimini və alıcıların tələbinin tam ödənilməsinə təmin etmək məqsədilə pərakəndə ticarət şəbəkəsində və təşkilatın anbarlarında mal ehtiyatları yaradılır. Mal ehtiyatları təyinatına görə cari, mövsümü və məqsədli mal ehtiyatlarına bölünür.

Cari mal ehtiyatları bütün mal ehtiyatlarının əsas hissəsini təşkil edir və bunlar ticarət fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə yaradılır. Cari mal ehtiyatları mütəmadi olaraq və bərabər səviyyədə tamamlanır. Pərakəndə ticarət təşkilatında planda nəzərdə tutulan günlər miqdarında cari mal ehtiyatı olmalıdır.

Mövsümi mal ehtiyatları ilin müəyyən müddətlərində yaradılır və bunların yaradılması həmin malların istehsalının mövsümliliyi, ya da mallara tələbatın və satışın mövsümliliyi ilə əlaqədardır.

Məqsədli mal ehtiyatlarına malların çətin yol şəraiti gözlənilən rayonlardan qabaqcadan daşınması, ya da müəyyən məqsədləri həyata keçirtmək üçün (məsələn, makulatura yığımında qarşılıqlı mal

satışı, kənd təsərrüfatı məhsulları müqabilində mal satışı) mal ehtiyatlarının yaradılması daxildir.

Cari mal ehtiyatları mövsümi və məqsədli mal ehtiyatlarından ayrıca planlaşdırılır. Hər bir ticarət təşkilatı cari mal ehtiyatı normativini kvartallar üzrə məbləğ ifadədə və günlərlə planlaşdırılır. Bu halda kvartal üçün gün hesabı ilə cari mal ehtiyatı normativi eyni zamanda mal dövriyyəsi sürəti normativi hesab olunur. Əksər ticarət təşkilatlarında ticarət şəbəkəsinin mal ehtiyatları ilə təminatını xarakterizə edən qalığın nisbi səviyyəsi-pərakəndə mal dövriyyəsinin qalıq hesabına təmin oluna biləcək ticarət günlərinin sayını əks etdirir və bir günlük orta mal qalığının bir günlük mal dövriyyəsinə nisbəti kimi hesablanır.

Pərakəndə ticarət təşkilatlarının fəaliyyətində cari mal ehtiyatlarına bir tərəfdən mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi və ticarətin dinamikada inkişafı mənbəyi, digər tərəfdən maliyyə planının əsas tərkib hissəsi və xüsusi və cəlbətilmiş vəsaitə tələbatı hesablamaq üçün əsas kimi baxılır. Bununla əlaqədar olaraq təhlil zamanı cari mal ehtiyatı normativləri və onların faktiki mövcudluğu pərakəndə satış qiymətlərlə qiymətləndirmək lazımdır.

Cari mal ehtiyatlarının təhlili onların faktiki qalıqlarını təyin edilmiş normativlərlə tutuşdurmaqla başlanır.

Təhlil zamanı mal ehtiyatları həm məbləğ ifadədə və həm də gün hesabı ilə öyrənilir. Gün hesabı ilə mal ehtiyatını təyin etmək üçün ehtiyat məbləğini öyrənilən dövr ərzində pərakəndə mal dövriyyəsinin həcminə bölüb həmin dövrdə olan günlərin sayına vurmaq lazımdır. Bu zaman günlərin sayı ayda -30 gün, kvartalda 90 gün, ildə 360 gün hesaba alınır.

Bunu misalla izah edək.

Fərz edək ki, ticarət təşkilatında hesabat ilinin I kvartalında faktiki mal ehtiyatı: 1.01 tarixə 19,7 milyon manat; 1.02 tarixə 21,3 milyon manat; 1.03 tarixə 21,9 milyon manat və 1.04 tarixə 22,7 milyon manat olmuşdur. İlin I kvartalında faktiki mal dövriyyəsi 30,7 milyon manata bərabərdir. Bu halda I kvartalında ticarət təşkilatın gün hesabı ilə mal ehtiyatı bu qədər olmalıdır:

1.01 tarixə $(19,7:30,7) \times 90 = 57,8$ gün

1.02 tarixə $(21,3:30,7) \times 90 = 62,4$ gün

1.03 tarixə $(21,9:30,7) \times 90 = 64,2$ gün

1.04 tarixə $(22,7:30,7) \times 90 = 65,5$ gün

İlin I kvartalı üçün mal ehtiyatı normativi 62,1 gün müəyyən edilmişdir. Bu halda I kvartalda faktiki mal ehtiyatı:

- 1.02 tarixi 62,4-62,1=+0,3 gün;
 1.03 tarixə 64,2-62,1=+2,1 gün;
 1.04 tarixə 65,5-62,1=+3,4 gün çox olmuş, ancaq
 1.01 tarixə 57,8-62,1=-4,3 gün az olmuşdur.

Təhlil zamanı mal ehtiyatlarının mal dövriyyəsinin inkişafını necə təmin edilməsi və əhalinin fasiləsiz malla təmin olunması; faktiki ehtiyatların təyin olunmuş normativlərdən kənarlaşmasının səbəbləri öyrənilir. Bu cür səbəblər ola bilər:

- mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməməsi, yaxud artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi;
- tələbatı olmayan malların gətirilməsi;
- malların qeyri-bərabər daxil olması;
- malların təşkilatın şöbələri, seksiyaları, filialları və i.a. üzrə qeyri-bərabər bölüşdürülməsi;
- xidmət edən əhalinin sayı, onların pul gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti haqqında kifayət qədər informasiyaların olmaması;
- ticarətin təşkilində olan nöqsan və çatışmazlıqlar və i.a. ola bilər.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mal ehtiyatlarını təhlil etmək üçün aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməyi məsləhət bilirik.

Cədvəl 21.8

**Qüvvədə olan qiymətlərlə mal ehtiyatı normativlərinin
gözlənilməsinin təhlili**

Hesabat ilinin kvartal-ları	Ölçü vahidi	Mal ehtiyatı normativi	Faktiki mal ehtiyatları				Mal ehtiyatı normativindən kənarlaşma +,-			
			kvartalın əvvəlinə	kvartalın II ayının 1-nə	kvartalın III ayının 1-nə	kvartalın sonuna	ilin əvvəlinə (süt.4-süt.3)	kvartalın II ayının 1 tarixinə (süt.5-süt.3)	kvartalın III ayının 1 tarixinə (süt.6-süt.3)	kvartalın sonuna (süt.7-süt.3)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I	milyon man	20,5	19,7	21,3	21,9	22,7	-0,8	+0,8	+1,4	+2,2
	gün	62,1	57,8	62,4	64,2	66,5	-4,3	+0,3	+2,1	+4,4
II	milyon man	22,8	22,7	24,1	23,6	24,4	-0,1	+1,3	+0,8	+1,6
	gün	67,1	65,3	65,8	67,3	67,9	-1,8	+2,1	+0,6	+0,8
III	milyon man	24,1	24,4	24,0	24,5	25,9	+0,3	-0,1	+0,4	+1,8
	gün	66,5	65,5	64,5	65,8	69,6	-1,0	-2,0	-0,7	+3,1
IV	milyon man	26,2	25,9	26,6	24,9	25,5	-0,3	+0,4	-1,3	-0,7
	gün	60,3	58,1	58,1	54,4	55,7	-3,7	-2,2	-5,9	-4,6

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında cari mal ehtiyatları təyin olunmuş normativlərdən cüzi miqdarda kənarlaşmışdır. Lakin təhlil aparılan dövrün sonuna faktiki ehtiyatlar həm məbləğ ifadədə və həm də gün hesabı ilə normativdə nəzərdə tutulduğundan xeyli az olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kvartalın sonuna mal ehtiyatları eyni zamanda gələn kvartalın əvvəlinə mal ehtiyatlarıdır. Buna görə də həmin qalıqları gələn kvartalın əvvəlinə normativlərlə tutuşdurmaq lazımdır.

Ticarət təşkilatlarında mal ehtiyatları eyni zamanda dinamikada öyrənilir. Bunun üçün təhlil zamanı hər kvartalda ayın 1-nə faktiki mal ehtiyatını (həm məbləğ ifadədə və həm də gün hesabı ilə) ayın əvvəlinə məlumatlarla müqayisə etmək lazımdır. Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mal ehtiyatlarının dinamikada təhlilinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 21.9

Ticarət təşkilatında mal ehtiyatlarının dinamikada təhlili

Hesabat ilinin kvartalları	Ölçü vahidi	Faktiki mal ehtiyatları				Kvartalın əvvəlinə məlumatlarla müqayisədə mal ehtiyatlarının dəyişməsi		
		kvartalın əvvəli	kvartalın II ayının 1-nə	kvartalın III ayının 1-nə	kvartalın sonuna	kvartalın II ayının 1-nə (süt.4-süt.3)	kvartalın III ayının 1-nə (süt.5-süt.3)	kvartalın sonuna (süt.6-süt.3)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
I	milyon man	19,7	21,3	21,9	22,7	+1,6	+2,2	+3,0
	gün	57,8	62,4	64,2	66,5	+4,6	+6,4	+8,7
II	milyon man	22,7	24,1	23,6	24,44	+1,4	+0,9	+1,7
	gün	68,3	72,5	71,0	73,4	+4,3	+2,7	+5,1
III	milyon man	24,4	24,0	24,5	25,9	-0,4	+0,1	+1,5
	gün	65,5	64,5	65,8	69,6	-1,0	+0,3	+4,1
IV	milyon man	25,9	26,6	24,9	25,5	+0,7	-0,1	-0,4
	gün	56,6	58,1	54,4	55,7	+1,5	-2,2	-0,9

Hesabat ilində mal ehtiyatlarının dinamikada təhlili həm qüvvədə olan qiymətlərlə və həm də müqayisəyəgələn qiymətlərlə aparmaq məqsəddə uyğundur. Lakin müqayisəyəgələn qiymətlərlə mal ehtiyatlarını hesablamaq çətin olduğuna görə bir qayda olaraq, müqayisəyəgələn qiymətlərlə mal ehtiyatlarının təhlili hesabat ilinin

sonunda faktiki mal dövriyyəsi məbləğini pərakəndə satış qiyməti indeksinə bölüb müqayisəyəgələn qiymətlə mal dövriyyəsinin faktiki həcmi təyin edildikdən sonra aparılır. Faktiki qiymətlərlə mal ehtiyatlarını müqayisəyəgələn qiymətlərlə mal ehtiyatları ilə tutuşdurmaqla inflyasiya amillərinin mal qalıqlarının miqdarına təsiri təyin edilir.

Mal ehtiyatlarının azaldılması, optimallaşdırılması ehtiyatlarını aşkar və səfərbər etmək məqsədilə mal ehtiyatlarına dair analitik cədvəllərdə çoxdan yatıb qalmış, yəni tələbatı olmayan mallar ayrıca göstərilir.

Pərakəndə ticarət təşkilatlarında normativdən artıq mal ehtiyatlarının azaldılmasını təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq üçün faktiki mal ehtiyatlarını ayrı-ayrı mal çeşidləri üzrə təhlil etmək lazımdır. Ticarət təşkilatında satılan bütün mal çeşidləri üzrə faktiki qalıqları müqayisəyəgələn qiymətlərlə hesablamaq çətin olduğuna görə mal çeşidləri üzrə qalıqlar faktiki satış qiymətləri ilə informasiyalardan istifadə etməklə təhlil edilir.

Mal dövriyyəsi sürəti ticarət təşkilatının fəaliyyətini keyfiyyətcə xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Mallar daxil olan gündən reallaşdırılan günədək dövriyyədə olan vaxt mal dövriyyəsi sürəti, habelə malların dövr sürətidir. Dövr vaxtı malların mal ehtiyatı şəklində olmasının orta müddətini xarakterizə edir. Dövriyyənin sürəti öyrənilən dövr ərzində mal ehtiyatlarının neçə dəfə təzələnməsini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, malların özləri dövr etmir, onlara qoyulan vəsait dövr edir. Mallar satıldıqdan sonra ticarətə qayıtmır, istehlakçının tələbatının ödənilməsinə gedir.

Mal dövriyyəsi sürətinin artırılması böyük xalq təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir:

- mal ehtiyatlarına qoyulan dövriyyə vəsaiti dövriyyədən azad olur;
- mal itkiləri və malların saxlanması ilə əlaqədar xərclər azalır;
- malların keyfiyyəti saxlanılır və onların lazımi keyfiyyətdə satılmasını təmin edir;
- ticarət xərcləri azalır, daha doğrusu mal dövriyyəsinin 1 manatına tədavül xərcləri azalır;
- alıcılara xidmət səviyyəsi yüksəlir və i.a.

Tədavül vaxtının yavaşması (ləngiməsi) əlavə kredit və borclardan istifadəni zəruri edir, tədavül xərclərinin və mal itkilərinin artmasına səbəb olur, mənfəəti azaldır, müəssisənin maliyyə vəziyyətini

pisləşdirir, ticarət işçilərin əməyinin ödənilməsi səviyyəsini aşağı salır və i.a.

Gün hesabı ilə mal dövriyyəsi sürəti (malların dövr etməsi vaxtı) mal ehtiyatlarının orta qalığı və mal dövriyyəsinə dair məlumatlardan istifadə etməklə aşağıdakı formula ilə təyin edilir.

$$MDS_{gün} = \frac{GS \times GS}{PMDO}, \text{ yaxud } MDS_{gün} = OE : (PMDO : GS), \text{ yaxud}$$

$$MDS_{gün} = \frac{OE}{PMDO}$$

Burada: MDS-mal dövriyyə sürəti, gün hesabı ilə;

GS-təhlil aparılan dövrdə günlərin sayı (ildə 360 gün, kvartalda 90 gün, ayda 30 gün);

R-öyrənilən dövrdə pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi;

PMDO-dövr ərzində pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi;

OE- orta ehtiyat.

İndi də ikinci formuladan istifadə etməklə təhlil apardığımız ticarət təşkilatında malların dövr etmə vaxtını hesablayaq:

- faktiki keçən ildə $(19,1:102,4) \times 360 = 67,1$ gün;

-hesabat ili üçün plan üzrə $(23,4:132,0) \times 360 = 63,8$ gün;

-hesabat ilində faktiki $(23,9:135,3) \times 360 = 63,6$ gün.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mal dövriyyəsi sürəti planla müqayisədə $63,6-63,8=0,2$ gün, dinamikada isə $63,6-67,1=3,5$ gün sürətlənmişdir. Mal dövriyyəsi sürətinin artması nəticəsində dövriyyədən azad olmuş yaxud azalması nəticəsində dövriyyəyə cəlb edilmiş vəsait məbləğini təyin etmək üçün mal dövriyyəsinin gün hesabı ilə dövr vaxtını (azalma, artma) hesabat ilində faktiki orta günlük mal dövriyyəsi məbləğinə vurmaq lazımdır.

Bizim misalımızda faktiki orta günlük mal dövriyyəsi məbləği $135,3:360=0,376$ milyon manat olmuşdur. Deməli, mal dövriyyəsi sürətinin planla müqayisədə 0,2 gün artması dövriyyədə olan vəsaitin $[(0,376 \times (-0,2)) = -0,1$ milyon manat azad olmasını təmin etmişdir.

Mal dövriyyəsi sürətinin keçən illə müqayisədə 3,5 gün yüksəlməsi mal ehtiyatlarına qoyulan vəsaitin $[(0,376 \times (-3,5)) = 1,3$ milyon manat azad olmasını təmin etmişdir.

Dövriyyələrin miqdarına görə mal dövriyyəsi sürəti aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir:

$$DSM = \frac{PMD \times GS}{SM} \text{ yaxud } OME(SM:GS)$$

Burada: DSM-dövriyələrin sayına görə mal dövriyyəsi sürətidir.

-keçən ildə faktiki (19,1:102,4) x360=67,1 gün;

-hesabat ilində plan üzrə (23,4:132) x360=63,8 gün;

-hesabat ilində faktiki (23,9:135,3) x360=63,6 gün.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mal dövriyyəsinin sürəti planla müqayisədə 63,6-63,8=0,2 gün, dinamikada isə 63,6-67,1=3,5 gün sürətlənmişdir.

Mal dövriyyəsi sürətinin artması nəticəsində dövriyyədən azad olmuş, yaxud da dövriyyəyə cəlb olunmuş vəsait məbləğini təyin etmək üçün dövr sürətinin artması (azalması) günlərinin sayını orta hesabla 1 günə düşən dövriyyə məbləğinə vurmaq lazımdır.

Bizim misalımızda orta hesabla bir günə düşən mal dövriyyəsi məbləği 135,3:360=0,376 milyon manat olmuşdur. Mal dövriyyəsi sürətinin planla müqayisədə 0,2 gün sürətlənməsi dövriyyə məbləğində vəsaitin [(0,376x(-0,2))]=0,1 milyon manat azad olmasını təmin etmişdir. Mal dövriyyəsi sürətinin keçən illə müqayisədə 3,5 gün sürətlənməsi isə mal ehtiyatlarına qoyulan vəsaitin [(0,376x(-3,5))]=1,3 milyon manat azad olmasını təmin etmişdir.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında dövriyələrin sayına görə dövriyyə sürəti bu qədər olmuşdur:

-keçən ildə faktiki - 102,4:19,1=5,4;

-hesabat ili üçün plan üzrə - 132,0:23,4=5,6;

-hesabat ilində -135,2:23,9=5,7

Deməli, hesabat ili üçün planda mal ehtiyatlarının 5,6 dəfə təzələnməsi nəzərdə tutulduğu halda faktiki olaraq 5,7 dəfə olmuşdur.

Dinamikada təhlildə isə malların dövr sürəti 5,7-5,4=0,3 dövr sürətlənmişdir.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında pərakəndə mal dövriyyəsi sürəti təhlilinin nəticələrini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 21.10

Ticarət təşkilatında orta mal ehtiyatı və mal dövriyyəsi sürətinə dair məlumatlar

Göstərici	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində			Kənarlaşma +,-		Keçən ilə nisbətən %-lə
		plan üzrə	faktiki	planın yerinə yetirilməsi %-lə	plandan	keçən ildən	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1.Pərakəndə mal dövriyyəsi, qüvvədə olan qiymətlərlə, milyon manat	102,4	132,0	135,3	102,5	+3,3	+32,9	132,1
2.Orta illik mal ehtiyatı, qüvvədə olan qiymətlərlə, milyon manat	19,1	23,4	23,9	102,1	+0,5	+4,8	125,1
3.Malların dövretmə vaxtı, gün (sət.2:sət.1x100)	67,1	63,8	63,6	99,7	-0,2	-3,5	94,9
4.Malların dövretmə sürəti, dövriyyələrin sayı (sət.1:sət.2)	5,4	5,6	5,7	101,8	+0,1	+0,3	105,6

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi ticarət təşkilatında hesabat ilində mal dövriyyəsi sürəti gün hesabı ilə plana nisbətən 0,2 gün, keçən ilə nisbətən 3,5 gün, dövriyyələrin sayı hesabı ilə isə müvafiq surətdə 0,1 və 0,3 dəfə artmışdır.

Mal dövriyyəsi sürətinin ayrı-ayrı mal qrupları üzrə təhlili həm pərakəndə satış şöbəsində uzun müddətdə qalan, yəni çətin satılan malları təyin etməyə və həm də orta mal qalıqlarının dinamikada artmasına (azalmasına) mal dövriyyəsinin həcmnin və mal dövriyyəsi sürətinin təsirini təyin etməyə imkan verir. Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında ayrı-ayrı mal qrupları üzrə mal qalıqlarının və mal dövriyyəsi sürətinin təhlilinə dair informasiyalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Malların faktiki orta illik qalığı və malın dövriyyə sürətinin təhlili (milyon manat)

MAL QRUP-LARI	Faktiki mal dövriyyəsi, qüvvədə olan qiymətlərlə			Faktiki orta illik mal ehtiyatı məbləği			Faktiki mal dövriyyəsi sürəti, günlə				Hesabat ilinin faktiki mal dövriyyəsi və keçən ilin mal dövriyyəsi sürəti ilə orta illik mal ehtiyatı məbləği	Orta mal ehtiyatının dinamikada dəyişməsi		
	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ilə nisbətən %-lə	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ilə nisbətən %-lə	keçən ildə	hesabat ilində	dinamikada dəyişiklik			cəmi	o cümlədən nəyin hesabına	
									artma	azalma			mal dövriyyəsi həcminin (süt.6-süt.5)	mal dövriyyəsi sürətinin (süt.6-süt.12)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.Parça	4,9	6,2	126,5	0,6	0,8	133,3	44,1	46,5	-	+2,4	0,7	+0,2	+0,1	+0,1
2.Paltar	15,7	20,8	132,5	5,5	6,8	123,6	126,1	117,7	-8,4	-	7,3	+1,3	+1,8	-0,5
3.Trikotaj	10,1	13,6	134,7	2,8	3,2	122,2	99,8	84,7	-15,1	-	3,8	+0,4	+1,0	-0,6
4.Corab məmulatı	3,1	3,8	122,6	0,7	1,0	117,6	81,3	94,7	-	+13,4	0,9	+0,3	+0,2	+0,1
5.Ayaqqabı	12,2	16,4	134,4	2,5	3,2	128,0	73,8	70,2	-3,6	-	3,4	+0,7	+0,9	-0,2
6.Parfumeriya	10,3	13,0	126,2	0,7	0,9	128,6	24,5	24,9	-	+0,4	0,9	+0,2	+0,2	-
7.Qalantəriya	12,5	16,2	129,6	0,9	1,1	122,2	25,9	24,4	-1,5	-	1,2	+0,2	+0,3	-0,1
8.Xalçalar	24	3,4	141,7	0,2	0,3	150,0	30	31,8	-	+1,8	0,3	+0,1	+0,1	-
9.Qab-qacaq	2,5	3,2	128,0	1,0	1,2	120,0	144,0	135,0	-9	-	1,3	+0,2	+0,3	-0,1
10.Elektrik malları	4,9	6,5	132,7	0,8	1,1	137,5	58,8	60,9	-	+2,1	1,1	+0,3	+0,3	-
11.Dəftərxana ləvazimatları	7,3	9,9	135,6	1,2	1,4	116,7	59,2	50,9	8,3	-	1,6	+0,2	+0,4	-0,2
12.Teleradio malları	4,8	5,9	122,9	0,5	0,7	140,0	37,5	42,7	-	+5,2	0,6	+0,2	+0,1	+0,1
13.Oyuncaqlar	3,1	4,2	135,5	0,4	0,6	150,0	46,5	51,4	-	+4,9	0,5	+0,2	+0,1	+0,1
14.Sair qeyri-ərzaq malları	3,5	4,5	128,6	0,7	0,9	128,6	72,0	72,0	-	-	0,9	+0,2	+0,2	-
15.Ərzaq malları	5,1	7,7	151,0	0,6	0,7	116,7	42,4	32,7	-9,7	-	0,9	+0,1	+0,3	-0,2
Cəmi	102,4	135,3	132,1	19,1	23,9	125,1	67,1	63,6	-3,5	-	25,2	+4,8	+6,1	-1,3

Analitik cədvəldə verilən informasiyalardan görüldüyü kimi, hesabat ilində ticarət təşkilatında reallaşdırılan bütün mal qrupları üzrə faktiki mal ehtiyatları keçən illə müqayisədə xeyli artmışdır. Bu da qiymət amilinin təsiri, yəni inflyasiyanın təsiri altında olmuşdur. Bir çox mal qrupları üzrə malların dövretmə vaxtının sürətlənməsi mal ehtiyatlarına qoyulan vəsaitin azalmasına səbəb olmuşdur. Bu amilin təsiri altında mal ehtiyatlarına qoyulan vəsait $(0,5+0,6+0,2+0,1+0,1+0,2+0,2)=2,9$ milyon manat məbləğində azalmışdır ki, bunu da ticarət təşkilatın fəaliyyətində müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Digər mal qrupları üzrə mal dövriyyəsi sürətinin keçən ilə nisbətən azalması mal ehtiyatlarına əlavə olaraq $(0,1+0,1+0,1+0,1)=0,4$ milyon manat vəsaitin cəlb edilməsinə səbəb olmuşdur.

Ticarət təşkilatlarında mal dövriyyəsi sürətinin gün hesabı ilə azalması iki əsas amilin təsiri altında ola bilər:

- 1.Mal dövriyyəsi strukturunun dəyişilməsi;
- 2.Ayrı-ayrı mal qruplarının dövriyyədə olma müddətinin dəyişilməsi;

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir mal qrupunun dövr sürəti digərlərindən fərqlənir. Bu səbəbdən də mal dövriyyəsinin strukturunda əmələ gələn dəyişiklik öz növbəsində bütövlükdə ticarət təşkilatı üzrə malların dövriyyədə olan vaxtın miqdarına (günlə) təsir göstərir. Mal dövriyyəsinin ümumi həcmində dövr sürəti yüksək olan mal qruplarının xüsusi çəkisi artdıqca bütövlükdə ticarət təşkilatı üzrə malların dövriyyədə olan vaxtın miqdarına (günlə) müsbət təsir göstərir. Mal dövriyyəsinin ümumi həcmində dövr sürəti yüksək olan mal qruplarının xüsusi çəkisi artdıqca bütövlükdə ticarət təşkilatı üzrə malların dövriyyədə olan vaxtı azalır, yəni malların dövr sürəti artır və əksinə ayrı-ayrı mal qrupları üzrə dövr sürətinin planla müqayisədə və dinamikada artımı (azalması) da bütövlükdə ticarət təşkilatı üzrə orta mal dövriyyəsi sürətinə təsir göstərir. Sadalanan amillərin mal dövriyyəsinin plana nisbətən və dinamikada dəyişilməsinə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

21.6. Pərakəndə ticarət təşkilatlarında mal dövriyyəsinin operativ təhlili

Hazır məhsulu, (iş və xidmətləri) əsasən nağdsız hesablaşmalar qaydasında həyata keçirilən sənaye, tikinti, nəqliyyat, müəssisə və təşkilatlardan, habelə topdan və xarici ticarət təşkilatlarından fərqli olaraq pərakəndə ticarət təşkilatları malların satışını nağdı pulla həyata keçirir. Bu səbəbdən də pərakəndə ticarətdə mal dövriyyəsinin operativ təhlili pul gəlirlərinin hərəkətinə idarəetmə nəzarətinin təşkili və aparılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Operativ təhlil idarəetmənin bu və ya digər mərhələsində yaranan iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar çətinlikləri daha tez üzə çıxartmaq və cari tədbirlər görmək məqsədilə aparılan təhlildir.

Ticarət təşkilatlarında fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün əsas göstərici sayılan mal dövriyyəsi planı və onun dinamikasının operativ təhlili bütövlükdə ticarət təşkilatı, onun ayrı-ayrı struktur bölmələri və təsərrüfat vahidləri (filialları, şöbələri, seksiyaları) üzrə təşkil edilir və aparılır. Operativ təhlil bir qayda olaraq, hər gün aparılır. Onun başlıca məqsədi mal satışının ahəngdar inkişafını, alıcılara yüksək ticarət xidmətinin təşkilini, ticarət fəaliyyətində olan qüsurlar və çatışmamazlıqların daha tez aradan qaldırılmasını təmin etməkdir.

Mal dövriyyəsinin operativ təhlilində xüsusi analitik cədvəllər tərtib edilir. Bu cədvəllərdə mal satışına dair informasiyalar hər gün və ayın əvvəlindən başlayaraq artan qiymətlərlə yazılır. Deməli, təqvim ayının istənilən günündə mal satışı və onun dinamikası üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etmək və kənarlaşmalar aşkara çıxartmaq və təxirəsalınmaz tədbirlər görmək üçün bu analitik cədvəllərdə verilən informasiyalardan istifadə edilir. Ticarət təşkilatlarında satıcıların fəaliyyətlərindən, ticarət xidməti səviyyəsindən asılı olmayaraq ayın ayrı-ayrı günlərində pərakəndə mal satışı çoxalır. Təcrübə göstərir ki, maaş və pensiyalar verilən günlərdə, bayram və istirahət günlərində, əvvəlki günlərdən fərqli olaraq mal satışı, xüsusilə də ərzaq malları satışı çoxalır. Bir günlük mal satışı planını təyin edən zaman bu amili, həm də ayın ayrı-ayrı günlərində mağazanın iş rejimini də hesaba almaq lazımdır.

Gündəlik mal satışına dair faktiki informasiyalar kassa və mal hesabatlarından götürülür. Bu hesabatları hər gün almaq mümkün

olmadıqda gündəlik mal satışına dair məlumatları telefon və digər texniki vasitələrin köməyi ilə toplamaq mümkündür. Mal dövriyyəsinin operativ təhlilinin nəticələrindən menecerlər, ticarət təşkilatının rəhbəri və digər idarəetmə funksiyalarını icra edən məsul şəxslər mal dövriyyəsi planının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini və onun yüksək inkişaf templərini təmin etmək məqsədi ilə təxirəsalınmaz təşkilatı tədbirlər görmək üçün istifadə edir.

Ticarət təşkilatlarının təcrübəsində mal dövriyyəsinin operativ təhlilini aparmaq üçün ayın əvvəlindən artan rəqəmlərlə hesablanan mal satışına dair informasiyalar və plandan kənarlaşmaları əks etdirən aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Göründüyü kimi, ticarət təşkilatlarında ayın birinci beşgünlüyündə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi 120 min manat (2880-3000) kəsirdə qalmışdır. Mal dövriyyəsinin inkişafında ayın ikinci, üçüncü və dördüncü beşgünlüklərin nailiyyətlərinə baxmayaraq beşinci beşgünlükdə kəsir məbləği 155 min manat olmuşdur. Deməli, birinci və beşinci beşgünlüklərdə ticarət təşkilatında mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi $120+155=275$ min manat kəsirdə qalmışdır. Bunu görən əmək kollektivi mal dövriyyəsinin çoxaldılmasını təmin edən daxili ehtiyatları və onlardan istifadə imkanlarını aşkara çıxarmış və bunları səfərbər etməklə geridə qalmanı arxada qoya bilmişdir.

Cədvəl 21.12

Pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsinin operativ təhlili

AYIN GÜNLƏRİ	Pərakəndə mal dövriyyəsi, min manatla				
	ayın əvvəlindən artan rəqəmlərlə plan üzrə	faktiki		plandan kənarlaşma, +, -	
		gün ərzində	ayın əvvəlindən artan rəqəmlərlə	gün ərzində	ayın əvvəlindən artan rəqəmlərlə
1	2	3	4	5	6
1	600	549	549	-51	-51
2	1200	570	1119	-30	-81
3	1800	548	1667	-52	-133
4	2400	604	2271	+4	-129
5	3000	609	2880	+9	-120
I.5gün ərzində yekunu	3000	-	2880	-	-120
6	3600	602	3482	+2	-118
7	4200	801	4283	+201	+83
8	-	-	-	-	-

9	4800	705	4988	+105	+188
10	5400	617	5605	+17	+205
II.5gün ərzində yekunu	2400	-	2725	-	+325
11	6000	584	6189	-16	+189
12	6600	540	6729	-60	+129
13	7200	591	7320	-9	+120
14	7800	622	7942	+22	+142
15	8400	683	8625	+83	+225
III.5gün ərzində yekunu	3000	-	3020	+	+20
Ayın I yarısında yekunu	8400	-	8625	-	225
16	9000	631	9256	+31	+256
17	9600	640	9896	+40	+296
18	10200	593	10489	-7	+289
19	10800	602	11091	+2	+291
20	11400	609	11700	+9	+300
IV.5gündə yekunu	3000	-	3075	-	+75
21	1200	554	12254	-46	+454
22	12600	560	12814	-40	-214
23	13200	549	13363	-51	+163
24	13800	577	13940	-23	+140
25	14400	605	14545	+5	+145
V.5gündə yekunu	3000	-	2845	-	-155
26	15000	617	15162	+17	+162
27	15600	632	15794	+32	+194
28	16200	641	16435	+41	+235
29	16800	628	17063	+28	+263
30	17400	619	17682	+19	+282
31	1800	612	18294	+12	+294
VI.5gündə yekunu	3600	-	3749	-	+149
Ayın II yarısında yekunu	9600	-	9669	-	+69
Cəmi ay ərzində	18000	-	18294	-	+294

Pərakəndə mal dövriyyəsinin faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan ikinci beş gündə 325 min manat (2725-2400), üçüncü beşgündə 200 min manat (3200-3000), dördüncü beşgündə 75 min manat (3075-3000) və altıncı beşgündə 149 min manat (3749-3600) çox olmuşdur.

Birinci və beşinci beşgünlüklərdə mal satışının həcmi 120 min manat və 155 min manat kəsirdə qalması ticarət təşkilatında faktiki mal dövriyyəsinin plana nisbətən artımı $294+120+155=569$ min manat olardı.

Respublikamızın pərakəndə ticarət təşkilatlarının təcrübəsində pərakəndə mal dövriyyəsinin operativ təhlili malların daxil olmasını, mal ehtiyatlarının vəziyyətini xarakterizə edən göstəriciləri əlaqələndirmədən, əhalinin milli xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini (məsələn, bayram və bayramqabağı günlərdə əhali daha çox mal alır) hesaba almadan aparılır.

Pərakəndə mal dövriyyəsinin operativ təhlili ticarət təşkilatının müxtəlif şöbələri tərəfindən aparılır:

-məsələn, plan şöbəsi mal dövriyyəsi və mal ehtiyatlarını; ticarət şöbəsi mal göndərmə üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini operativ təhlil edir. Deyilənlərdən əlavə mal dövriyyəsinin operativ təhlilinin mal qrupları üzrə aparılmaması da mal dövriyyəsinin operativ idarə edilməsinin qüsuru kimi qəbul etmək olar.

Bütün sadalanan qüsurlar və çatışmazlıqlar mal dövriyyəsinin inkişafına operativ nəzarətin effektivliyini azaldır. Lakin idarəetmə və təhlil işlərində müasir EHM-dan, personal kompüterlərdən istifadə etməklə mal dövriyyəsinin operativ təhlilinin təşkili və aparılmasını günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. İndi pərakəndə ticarətdə yarlıqlı, yaxud strixlənmiş kodlu mallar haqqında informasiyaları avtomatik surətdə yoxlayan (tutuşdurub yoxlayan) kassa aparatlarından istifadə edilir. İqtisadi informasiyaların terminallardan, mikroprosessorlardan və digər texniki vasitələrdən istifadə etməklə EHM-da işlənməsi geniş çeşiddə malların qalıqları, daxil olması, satışı və digər xaricəlmələr barədə informasiyaları almağa imkan verir ki, bu da ticarət prosesinin idarə olunmasını yaxşılaşdırır və əhalinin tələbatı olmayan malların pərakəndə satış şəbəkəsinə gətirilməsinin qarşısını alır.

EHM geniş çeşiddə mal göndərmə müqavilələrin malsatanlar tərəfindən yerinə yetirilməsinə avtomatik nəzarət yetirir, alıcılıq tələbinin ödənilməsinin öyrənilməsinə köməklik göstərir və əllə, yaxud sadə hesablama texnikasından istifadə etməklə aparmaq mümkün olmayarn operativ təhlil işlərini icra edir. Pərakəndə ticarət təşkilatlarında iqtisadi işlərin kompüterləşdirilməsi şəraitində operativ təhlil ticarətin idarə edilməsi üzrə funksional zəruri, optimal prosesləri əks etdirməlidir.

İnkişaf etmiş bir çox ölkələrdə planlaşdırma, uçot və hesabat işlərində müasir hesablama texnikasından istifadə olunan ticarət təşkilatlarında hər bir mal qrupu üzrə mal ehtiyatının maksimal və minimal normativlərini operativ qaydada təyin edir. Kompüterlərdən, müasir texniki vasitələrdən istifadə etməklə mal ehtiyatlarına hər gün nəzarət

yetirilir. Bu və ya digər mal qrupu üzrə faktiki ehtiyat minimal normativə çatan anda kompüter avtomatik surətdə maksimal və minimal normativlər arasındakı fərq miqdarında sifariş (tələbnamə) yazır. Mağaza işçiləri isə həmin sifarişçi malsatana göndərir və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.

Pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsi və inkişafı ticarət təşkilatının əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadə dərəcəsinə əsaslanaraq bilavasitə asılı olduğuna görə operativ təhlil zamanı ticarət müəssisənin və onun ayrı-ayrı bölmə, seksiya, şöbə və digər təsərrüfat bölmələrinin əmək resursları ilə təmin olunması, onların iş vaxtından istifadə edilməsi və əmək məhsuldarlığı səviyyəsi mütəmadi olaraq öyrənilir. Məsələn, tabel uçotu məlumatlarından istifadə etməklə vəzifə ştatların komplektləşdirilməsini təyin edir, işlənmiş və işlənməmiş iş vaxtını, habelə iş vaxtı itkilərini operativ təhlil edir, iş vaxtı fondunun artırılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili imkanları aşkara çıxarır, onların səfərbər edilməsi üçün tədbirlər planı və idarəetmə qərarları hazırlayır.

Əmək prosesini seçmə üsulla yoxlamaq, xronometraj etmək və şəkillərini çəkməklə iş vaxtının ayrı-ayrı müddətlərində iş vaxtından qeyri-məhsuldar istifadə halları aşkara çıxarılır, onların səbəbləri öyrənilir və əmək resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər hazırlanır.

Mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi və inkişafında ticarət təşkilatının maddi-texniki bazası az rol oynamır. Ticarətin maddi-texniki bazasının operativ təhlili ticarət-texniki proseslərin texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və əsas vəsaitlərdən effektiv istifadə imkanları və ehtiyatlarını aşkar etmək məqsədi ilə aparılır. Bu zaman mağazaların və digər mal satışı yerlərinin ticarət maşınları və avadanlıqlarla (müasir ölçü priborları, kassa aparatları, soyuducular, nəqliyyat vasitələri və i.a.) təmin olunması və onlardan səmərəli istifadəsi öyrənilir.

Operativ təhlil artıq, istifadə olunmayan əsas vəsait obyektlərini vaxtında aşkar etməyə, belə halları daha tez aradan qaldırmağa, ticarət maşınları və avadanlıqlardan, digər texniki vasitələrdən ekstensiv, intensiv istifadə göstəricilərini yaxşılaşdırmağa, artıq maşın və avadanlıqların satılması, icarəyə verilməsi üçün tədbirlər görməyə imkan verir.

21.7. Ticarətdə tədavül xərcləri təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Ticarət sferasında tədavül xərcləri malların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması prosesində ticarət müəssisə və təşkilatların məsrəfləridir, yəni malların tədarükü, nəql edilməsi, saxlanması və satışı ilə əlaqədar xərclərdir. Planlaşdırma, uçot və təhlil işlərində tədavül xərclərinə malların daşınması, seçilməsi, qablaşdırılması, saxlanması və realizə edilməsi, təşkilatın inzibati-idarəetmə xərcləri daxil edilir.

Ticarət təşkilatlarında tədavül xərcləri həm məbləğ ifadəsində və həm də mal dövriyyəsinin həcminə nisbi səviyyəsinə görə planlaşdırılır və təhlil edilir. Tədavül xərclərinin səviyyəsi bu xərclərin mal dövriyyəsinə nisbətədir, faizlə ifadə olunur, təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan əsas keyfiyyət göstəricilərindən biridir.

Mal fondları və onların reallaşdırılması dövlət tərəfindən tənəziqlənməyən bazar iqtisadiyyatında əhaliyə ticarət xidməti səviyyəsini aşağı salmadan tədavül xərclərinin səviyyəsini azaltmağa imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar çoxdur. Belə şəraitdə tədavül xərcləri üzrə planın yerinə yetirilməsini öyrənmək, tədavül xərcləri smetalarının gözlənilməsinə obyektivcəsinə qiymətləndirmək və onların aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq, qeyri-məhsuldar xərcləri, təsərrüfatsızlıq və bədxərclik hallarını aradan qaldırmaq, mövcud maddi və əmək resurslarından məqsədyönlü və effektiv istifadə etməklə xərclərin və itkilərin azaldılmasını təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq təhlilin qarşısında duran əsas vəzifədir.

Tədavül xərclərini təhlil etmək üçün müəssisənin biznes planında, tədavül xərclərinə dair hesabatlarda, proqnoz inkişafı planında, statistik və mühasibat hesabatlarında verilən məlumatlarından, uçot registrlərindən və maşinoqrammalardan, ilkin uçot sənədlərindən (mal-nəqliyyat qaimələri, hesablaşma-ödəmə cədvəlləri, mal itkilərinə dair aktlar və i.a.), yoxlama və təftiş aktlarından, müxtəlif xidmətlərə aid tariflərdən, qiymət indekslərindən və digər informasiyalardan istifadə edilir.

İndi ölkəmizdə AR Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, DSK və digər yuxarı idarəetmə orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş tədavül xərclərinin planlaşdırılması, uçotu və hesabatlarda əks etdirilməsinə dair normativ sənəd yoxdur. Bütün

təsərrüfat subyektlərində AR Nazirlər Kabinetinin 16 avqust 1996-cı il tarixli 111№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında Əsasnamə»dən istifadə edilir. Bu sənəddə və sonralar qəbul edilmiş qanunverici və normativ aktlarda ticarət xidmətinin maya dəyərinə, yəni tədavül xərclərinə daxil edilməyərək başqa mənbələr hesabına həyata keçirilən çoxlu sayda xərclər nəzərdə tutulur. Bu qəbildən olan xərclər ya müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət, yaxud da digər mənbələr hesabına silinir. Bununla əlaqədar olaraq ticarət təşkilatının tədavül xərclərinə daxil edilən və edilməyən bütün xərclərin təyin edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi zəruriyyəti ortaya çıxır. Xarici ölkələrin ticarət strukturlarında ticarət xərclərinin ümumi məbləği iqtisadi tədavül xərcləri adlanır və uçot-analitik işlərində istifadə olunur. Ticarət təşkilatının sərəncamında qalan ümumi gəlirdən iqtisadi tədavül xərclərini çıxmaqla mal satışından iqtisadi (real) mənfəət məbləği təyin edilir. İqtisadi tədavül xərclərinin təhlili metodikası da tədavül xərclərinə daxil edilən məsrəflərin təhlili metodikası ilə eynidir.

21.8. Tədavül xərclərinin təhlili

Pərakəndə ticarət təşkilatında tədavül xərclərinin təhlili zamanı ilk növbədə tədavül xərclərinin ümumi həcminə dair faktiki göstəricini plan göstəricisi ilə, əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla mütləq kənarlaşmalar, yəni xərclərin plana nisbətən və dinamikada artımı (azalması) təyin edilir. Təcrübədə mal dövriyyəsinin həcmi artdıqca tədavül xərcləri məbləği də çoxalır və əksinə onun həcmnin azalması tədavül xərclərinin mütləq qənaətinə səbəb olur. Buna görə də mütləq kənarlaşmalar tədavül xərclərinə qənaəti (artıq xərcləri) dürüst qiymətləndirməyə imkan vermir. Buna görə də təhlil zamanı tədavül xərclərinin mal dövriyyəsinə nisbətən nisbi səviyyəsini faizlə xarakterizə edən göstəricilər hesablamaq və tutuşdurmaq tələb olunur. Tədavül xərcləri səviyyəsini (faizlə) planla, keçmiş illərin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla onların aşağı düşməsi, yaxud yüksəlməsi təyin edilir. Bu kənarlaşma göstəriciləri tədavül xərclərinin faktiki səviyyəsinin planla, bazis ili və keçmiş dövrlərlə müqayisədə neçə faiz artmasını (azalmasını) daha dürüst qiymətləndirməyə imkan verir. Kənarlaşma faizi tədavül xərcləri səviyyəsinin artması (azalması) tempini göstərir.

Təhlil apardığımız təşkilatda tədavül xərclərinin mal dövriyyəsinə nisbətən faiz göstəricisini eyni ərazidə fəaliyyət göstərən, oxşar mallar satan başqa müəssisə və təşkilatların (rəqabətə olan) müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla təhlil apardığımız təsərrüfatda iqtisadi potensialdan istifadə dərəcəsi qiymətləndirilir, xərclərə qənaəti təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların mövcudluğu təyin edilir.

Ticarət təşkilatlarında xərclər mal dövriyyəsinin həcminə aid olduğuna görə təhlil zamanı bu xərclərin səmərəliliyi xərçverimi göstəricisindən istifadə etməklə də qiymətləndirilir. Xərçverimi tədavül xərclərinin hər manatına düşən mal dövriyyəsinin həcmi göstərir. Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında tədavül xərcləri planının yerinə yetirilməsinə və dinamikasına dair informasiyaların təhlili aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 21.13

Tədavül xərcləri planının yerinə yetirilməsi və dinamikasına dair informasiyaların təhlili

GÖSTƏRİCİLƏR	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində			Kənarlaşma, +,-		Hesabat ilində keçən ilə nisbətən %-lə
		plan üzrə	faktiki	yerinə yetirilməsi faizi	plandan	keçən ildən	
1	2	3	4	5	6	7	8
1.Pərakəndə mal dövriyyəsi, qüvvədə olan qiymətlərlə, milyon manat	1433,4	1980,0	2069,1	104,5	+89,1	+635,7	144,35
2.Tədavül xərcləri məbləği, milyon manat	255,9	297,8	325,3	109,2	+27,5	+69,4	127,12
3.Tədavül xərclərinin orta səviyyəsi, faizlə (sət.2x100:sət.1)	17,853	15,040	15,722	104,5	+0,682	-2,131	88,06
4.Xərçverimi man. (sət.1:sət.2)	5,60	6,65	6,36	95,64	-0,29	+0,76	113,57

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində tədavül xərclərinin artımı plana nisbətən 27,5 milyon manat və keçən illə müqayisədə 69,4 milyon manat yaxud müvafiq surətdə 9,2% və 27,12%miqdarında olmuşdur. Lakin bunu dəqiq hesab etmək olmaz. Çünki, mal dövriyyəsinin həcmi plana nisbətən 4,5%artan şəraitdə tədavül xərcləri daha çox artmışdır. Tədavül xərclərinin plan səviyyə-

sinə riayət edilsəydi faktiki mal dövriyyəsinə görə bu xərclərin plan məbləği $15,040 \times 2069,1 : 100 = 311,19$ milyon manat olardı. Deməli, tədavül xərclərinin plana nisbətən dəqiq artım məbləği $325,3 - 311,9 = +13,4$ milyon manat olur.

Mal dövriyyəsi faktiki satış qiymətləri ilə hesaba alınan indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiya ilə əlaqədar olaraq satış qiymətlərinin yüksəlməsi mal dövriyyəsinin artmasına, bu səbəbdən də tədavül xərcləri veriminin artmasına səbəb olur. Təhlil zamanı faktiki inflyasiya faizini hesaba almaqla xərcverimini hesablamaq və qiymətləndirmək tələb olunur. Bizim misalımızda statistik məlumatlara görə hesabat ilində satış qiymətlərinin artımı 12,5 faiz olmuşdur. Bu halda müqayisəyəgələn qiymətlərlə faktiki mal dövriyyəsi məbləğinə görə xərcverimi $112,5 : 2069,1 \times 100 = 5,44$ manat olur. Beləliklə, hesabat ilində faktiki satış qiymətlərinin 12,5% artımı xərcveriminin $6,36 - 5,44 = +0,92$ manat, yaxud $+0,92 : 6,36 \times 100 = 14,46$ faiz artmasına səbəb olmuşdur.

Ticarət təşkilatlarında tədavül xərcləri üzrə mütləq və nisbi kənarlaşmalar, onlara müxtəlif amillərin təsiri ilin ayrı-ayrı kvartalları, kvartalın ayları, müxtəlif regionlarda təşkil edilmiş ticarət subyektləri, eyni ərazidə işləyən təsərrüfathesabı strukturları üzrə təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Tədavül xərclərinin ümumi göstəriciləri üzrə kənarlaşmaların təhlili onların aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmağa və onların azaldılmasını təmin edən idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan vermir. Bu məqsədlə təşkilatın tədavül xərcləri smetasında nəzərdə tutulmuş xərc maddələri üzrə təhlil aparılır. Bu zaman hər bir xərc maddəsi üzrə xərclərin mal dövriyyəsinə nisbətən faiz göstəriciləri hesablanır. Hər bir xərc maddəsi üzrə faktiki məbləği və nisbi faizi müvafiq smeta göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla planda nəzərdə tutulduğundan mütləq və nisbi kənarlaşmalar təyin edilir, keçən ilin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla isə xərclərin mütləq və nisbi ifadədə dinamikası öyrənilir və qiymətləndirilir. Tədavül xərcləri planının yerinə yetirilməsini və dinamikasını qiymətləndirilən zaman mal dövriyyəsinin həcmindən asılı olan xərclər (təcrübədə şərti-dəyişən adlanır) və asılı olmayan xərclər (nisbi-sabit xərclər adlanır) üzrə kənarlaşmaları ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməlidir. Şərti-dəyişən tədavül xərclərinin plana nisbətən artması (azalması) faizinin mal dövriyyəsinin artması (azalması) faizinə bəra-

bər olması tədavül xərcləri smetasının gözlənilməsi kimi qiymətləndirilir. Şərti-dəyişən xərclər maddələri üzrə kənarlaşmalar həm mütləq və həm də nisbi ifadədə, şərti-sabit xərclərində isə ancaq mütləq ifadədə hesablanır və qiymətləndirilir. Bu zaman tədavül xərclərinin tərkibində daha böyük xüsusi çəkisi olan, habelə daha çox artıq xərcə yol verilən xərc maddələri üzrə kənarlaşmalar daha ətraflı təhlil edilir. Daha sonralar təhlil prosesində hər bir xərc maddəsi üzrə artıq xərclərin səbəbləri öyrənilir, hər bir səbəbin təsiri hesablanır və ticarət xidməti səviyyəsini aşağı salmadan xərclərin azaldılması ehtyatlarının səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planı hazırlanır.

Ticarət təşkilatlarında mal dövriyyəsinin strukturlarında əmələ gələn dəyişikliklər, ixtisaslaşdırılmış və ixtisaslaşdırılmamış mağaza və filialların yaradılması, yenilərin açılması, mal dövriyyəsi sürətinin dəyişilməsi, kənar təşkilatlar tərəfindən edilən xidmətlər üçün (elektrik enerji, qaz, buxar, nəqliyyat, rabitə və s. üçün) tariflərin dəyişilməsi, ticarətin maddi-texniki bazasının, daşıma şərtlərinin dəyişilməsi və digər obyektiv və subyektiv amillər də tədavül xərcləri üzrə mütləq və nisbi kənarlaşmalara təsir göstərir. Bu amillərin təsirinin, habelə tədavül xərcləri maddələri üzrə təhlilin metodikası sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərində xərc maddələri üzrə təhlilində olduğu kimidir.

21.9. Pərakəndə ticarətdə ümumi gəlirin, mənfəətin və rentabelliğin təhlili

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində ticarət təşkilatlarının zərərsiz işləməsi, yəni bütün xərclərin xüsusi gəlirlərlə örtülməsi və müəyyən miqdarda mənfəətə nail olması fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi və genişləndirilməsi üçün zəruridir.

İndiki şəraitdə fəaliyyətdə olan ticarət təşkilatının başlıca məqsədi əmək kollektivinin sosial və iqtisadi maraqların, əmlak sahibinin maraqlarını təmin ediləcək həcmdə mənfəəti əldə etməkdir. Ticarət təşkilatlarında ümumi gəlir, digər gəlirlər, mənfəət və rentabellik təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilərdir. Lakin mənfəət iqtisadiyyatı idarəetmənin dəyər göstəriciləri və rıçaqları sistemində əsas yer tutur. O təşkilatın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ölçüsü olmaqla yanaşı, onun inkişafı və özünüma-

liyyələşdirmə, işçilərin maddi stimullaşdırılması, nizamnamə kapitalının, dövlət və yerli büdcələrin tamamlanması mənbəyidir.

Ticarət təşkilatlarında mənfəətin formalaşmasının əsas mənbəyi reallaşdırılan mallara qoyulan ticarət əlavələri, bəzi mallar üzrə isə malsatanlardan alınan ticarət güzəştləridir. İndi ölkəmizin ticarət təşkilatlarına bazarın tələb və təklifini, habelə fəaliyyətlərinin normal rentabelliğini təmin etmək məqsədilə ticarət əlavələrinin miqdarını müstəqil surətdə təyin etmək hüququ verilmişdir.

Reallaşdırılan ticarət əlavələrindən (güzəştlərindən) başqa birja və broker fəaliyyətlərindən, auksionlarda (hərraclarda) mallar və əmlak satışından, tara əməliyyatlarından (gəlirlərin xərclərdən artıq olması), səhm və istiqrazlar satışından, digər qiymətli kağızlar satışından və digər mənbələrdən də gəlirlər əldə edə bilər. Lakin pərakəndə ticarət təşkilatlarında gəlirlərin əsas mənbəyi reallaşdırılmış ticarət əlavəsidir (ümumi gəlir). Ümumi gəlirdən təyin olunmuş dərəcələr üzrə ƏDV, aksizlər və bəzi digər məcburi tədiyyələr tutulur. Bu səbəbdən də ümumi gəlir məbləğindən sadalanan vergi və ödənişləri çıxmaqla ticarət təşkilatının sərəncamında qalan mal satışından ümumi gəlir məbləği təyin edilir.

Pərakəndə ticarət təşkilatının təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini qiymətləndirmək üçün əsas göstərici mənfəətdir. Təcrübədə mal satışından, əsas vəsaitlərin satışı və ləğv edilməsindən, sair aktivlərin satışından mənfəəti, ümumi və xalis mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər ayrı-ayrılıqda planlaşdırılır və təhlil edilir.

Ticarət təşkilatlarında mal satışından mənfəət təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirdən tədavül xərcləri məbləğini çıxmaqla təyin edilir. 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»da isə məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından mədaxil (ümumi gəlir) məbləğindən ƏDV, aksiz vergisi, reallaşdırılmış ticarət əlavələrindən tutulan digər vergi və öhdəlikləri və tədavül xərclərini çıxmaqla təyin edilir. Hər iki hesablama da mal satışından mənfəət məbləği eyni olmalıdır. Ticarət təşkilatında əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi və satışından, digər aktivlərin satışından, satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər, xərclər, itkilər və zərərlər də olur. Bütün bunlar balans mənfəətini təyin edən zaman hesaba alınır.

Balans (ümumi) mənfəət (yaxud zərər) aşağıdakı qaydada təyin edilir: mal satışından mənfəətə əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin satı-

şından alınan mənfəət, habelə satışdankənar gəlirlər əlavə edilir və alınan nəticədən satışdankənar itkilər, xərclər və zərərlər çıxılır.

Xalis mənfəət- vergilər, ayırmalar, başqa məcburi ödəmələri çıxdıqdan sonra ticarət təşkilatının sərəncamında qalan mənfəətdir. Ticarət təşkilatında xeyriyyə məqsədlərinə ayırmalar, mənfəət hesabına cərimə, peniya və dəbbələmə məbləğləri olduqda həmin məbləğlər həcmində xalis mənfəət korrektə edilir (azaldılır).

Maliyyə nəticələrinin təhlili prosesində gəlirlər, mənfəət və rentabellik üzrə planın yerinə yetirilməsi yoxlanılır, onların dinamikası öyrənilir, onlara təsir göstərən amillər və hər bir amilin təsir dərəcəsi təyin edilir, maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkara çıxarılır, habelə onlardan istifadə istiqamətlərini planlaşdırır və proqnozlaşdırır.

Mənfəətin bölüşdürülməsi və ondan istifadənin iqtisadi məqsəddə uyğunluğunun və effektivliyinin öyrənilməsi də təhlilin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biridir.

Kommersiya sirrinin mövcudluğu, başqa sözlə desək, fəaliyyətlərinə zərər vurulması təhlükəsilə əlaqədar müəssisələrin, təşkilatların özünün istehsal, ticarət, maliyyə, elmi-texniki fəaliyyətləri haqqında məlumatları açıqlamamaq, elan etməmək hüququnun mövcudluğu şəraitində onların fəaliyyətlərinin nəticələrinə dair, xüsusilə də alınan gəlirlər, mənfəət və rentabellik haqqında göstəricilərin gizli saxlanması bəzən də təhrif edilməsi maliyyə nəticələrinin və təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərin təhlilini xeyli çətinləşdirir. Buna görə də ticarət strukturlarında təhlil işlərinə başlamazdan əvvəl hesabat dövrünün bütün gəlirlərin, xərclərin, itkilərin və zərərlərin uçotda və hesabatlarda vaxtında, tam həcmdə, düzgün əks etdirilməsini, ticarət əlavələri və tədavül xərclərinin reallaşdırılan mallar və mal qalıqları arasında dəqiq bölüşdürülməsini yoxlamaq lazımdır.

Ümumi gəlirin cəmi məbləğləri mal dövriyyəsi həcmi və reallaşdırılan ticarət güzəşti səviyyəsilə düz mütənəsibdir. Bu göstəricilərin dəyişilməsinin ümumi gəlirin atmasına (azalmasına) təsiri fərq üsullundan istifadə etməklə hesablanır. Mal dövriyyəsinin plana nisbətən artması (yaxud azalması) məbləğini ümumi gəlirin plan səviyyəsinə vurub 100-ə bölməklə mal dövriyyəsi həcmünün dəyişilməsinin və faktiki mal dövriyyəsi həcmi gəlirlilik səviyyəsi üzrə kənarlaşma faizinə vurub 100-ə bölməklə isə ümumi gəlir səviyyəsinin plana nisbətən dəyişilməsinin təsiri təyin edilir.

Ümumi gəlir məbləğinin keçən ilə nisbətən dəyişilməsinə təsiri də eyni qaydada hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Hesabat dövrü ərzində pərakəndə satış qiymətlərinin dəyişilməsi ümumi gəlir məbləğinə təsir göstərir. Belə ki, malların satış qiymətləri artdıqca mal dövriyyəsi, həm də reallaşdırılan ümumi gəlir məbləğləri artır və əksinə. Bu amilin təsirini hesablamaq üçün satış qiymətlərinin yüksəlməsi hesabına mal dövriyyəsinin artması məbləğini plan üzrə reallaşdırılan qiymət əlavəsi səviyyəsinə vurub 100-ə bölmək lazımdır.

Təhlil zamanı ticarət təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin dəyişilməsi də təyin və təhlil edilir. Təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlir məbləği hesabat dövründə reallaşdırılan ümumi gəlir məbləğindən vergiləri və reallaşdırılan ticarət əlavələri hesabına alınan digər ödəncələri çıxmaqla hesablanır. Deməli, ticarət təşkilatının sərəncamında qalan ümumi gəlirin artması reallaşdırılan ticarət əlavələri məbləğinin və ümumi gəlir hesabına alınan vergilərin və ödəncələrin plana və keçmiş illərə nisbətən dəyişilməsindən asılıdır. Bu amillərin müəssisənin sərəncamında qalan ümumi gəlirə təsiri sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında ümumi gəlir üzrə planın yerinə yetirilməsinə və onun dinamikasına dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 21.14

**Ümumi gəlir üzrə planın yerinə yetirilməsinə
dair informasiyaların təhlili**

Göstəricilər	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində			Kənarlaşma, +,-		Keçən ilə nisbətən %-lə
		plan üzrə	fakti- ki	yerinə yetiril- məsi faizi	plandan	keçən ildən	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1.Pərakəndə mal dövriyyəsi, milyon manat:							
qüvvədə olan qiymətlərlə	1433,4	1980,0	2069,1	104,5	+89,1	+635,7	144,35
müqayisəyəgələn qiymətlərlə	1433,4	x	1840,5	x	x	+407,1	128,40
2.Mal satışından ümumi gəlirin cəmi məbləği, milyon manat	307,1	403,2	429,5	106,5	+26,3	+122,4	139,86
3.Ümumi gəlirin qüvvədə olan qiymətlərlə mal dövriyyəsinə nisbətinin orta səviyyəsi, %-lə	21,424	20,364	20,760	101,9	+0,396	-0,664	96,90

4.Vergilər və ümumi gəlir hesabına ödənilən digər öhdəliklər, milyon manat	43,309	60,588	64,390	106,3	+3,802	+21,081	148,68
5.Vergilər və ümumi gəlir hesabına ödənilən digər öhdəliklər üzrə məbləğin qüvvədə olan qiymətlərlə mal dövriyyəsinə nisbəti, faizlə	3,440	3,060	3,112	101,7	+0,052	-0,328	90,46
6.Ticarət təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlir məbləği, milyon manatla (sət.2-sət.4)	263,79	342,612	365,110	106,6	+22,498	+101,32	138,41
7.Ticarət təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin qüvvədə olan qiymətlərlə mal dövriyyəsinə nisbəti, %-lə	18,403	17,304	17,646	102,0	+0,342	-0,757	95,89

Əsas amillərin ümumi gəlir üzrə planın yerinə yetirilməsinə və onun dinamikasına təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 21.15

Əsas amillərin ümumi gəlir məbləğinə təsirinə dair alqoritm

AMİLLƏR	Ümumi gəlir üzrə planın yerinə yetirilməsinə təsiri		Ümumi gəlirin dinamikasına təsiri	
	hesablama	məbləği, mln. man.	hesablama	məbləği, milyon man
1.Mal dövriyyəsinin qüvvədə olan qiymətlərlə həcmnin dəyişilməsi	$(89,1 \times 20,364) : 100 = 18,1$	18,1	$+635,7 \times 21,424 : 100 = 136,1$	+136,1
2.O cümlədən malların pərakəndə satış qiymətlərinin artması hesabına	-	-	$(2069,1 - 1840,5) \times 21,424 : 100 = 49,0$	+49,0
3.Ümumi gəlirin mal dövriyyəsinə orta səviyyəsinin (faizlə) dəyişilməsi hesabına	$2069,1 \times (+0,396) : 100 = 8,2$	8,2	$2069,1 \times (-0,664) : 100 = -13,7$	-13,7
CƏMI	-	26,3	-	+122,4

Məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində mal satışından ümumi gəlir planla müqayisədə 26,3 milyon manat çox olmuşdur. Pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə planın 89,1 milyon manat, yaxud 4,5 faiz artıqlması ilə yerinə yetirilməsi ümumi gəlirin 18,1 milyon manat, ümumi gəlirin səviyyəsinin 0,396 faiz yüksəlməsi isə 8,2 milyon manat artmasını təmin etmişdir. İki amilin təsirinin cəmi $+26,3$ milyon manat, yaxud balans bərabərliyi $429,5-403,2 = (+18,1)+(+8,2)$; $+26,3$ milyon manat $=+26,3$ milyon manat. Deməli, hesablamalar düzdür.

Hesabat ilində ümumi gəlirin faktiki həcmi keçən ilə nisbətən 122,4 milyon manat artmışdır. Pərakəndə mal dövriyyəsi həcmünün keçən illə müqayisədə 635,7 milyon manat, yaxud 44,35 faiz artımı ümumi gəlir məbləğinin 136,1 milyon manat çoxalmasını təmin etmiş, bunun əksinə olaraq ümumi gəlirin mal dövriyyəsinə nisbi səviyyəsinin 0,328 faiz aşağı düşməsi ümumi gəlirin 13,7 milyon manat azalması ilə nəticələnmişdir. İki amilin təsirinin cəmi $(+136,1)+(-13,7)=+122,4$ milyon manat olur. Lakin hesabat ilində keçən illə müqayisədə mal dövriyyəsinin 635,7 milyon manat artması hesabına ümumi gəlirin 136,1 milyon manat artımın hamısını ticarət təşkilatının nailiyyəti kimi qəbul etmək olmaz. Bu artımın 49,0 milyon manatı, yaxud 36,0 faizi $(49,0 \times 100 : 136,1)$ keçən illə müqayisədə hesabat ilində satış qiymətlərinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Əgər satış qiymətlərinin artımı olmasaydı mal dövriyyəsinin dinamikada artımı hesabına ümumi gəlirin artımı $136,1-40,0 = 96,1$ milyon manat olardı.

Maraqlı burasıdır ki, hesabat ilində pərakəndə mal dövriyyəsi 4,5 faiz, mal satışından ümumi gəlir 6,5 faiz artan şəraitdə ticarət təşkilatının sərəncamında qalan ümumi gəlir məbləği, daha çox, 6,6 faiz artmışdır. Keçən illə müqayisədə mal dövriyyəsi 44,35 faiz artmış, təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlir isə 3,94 % $(44,35-38,41)$ az artmışdır. Buna görə də təhlil zamanı təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin plana və keçən ilə nisbətən dəyişilməsinə əsas iki amilin təsirini hesablamaq lazımdır. Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mal dövriyyəsinin, qiymətlərin və ümumi gəlirin nisbi səviyyəsinin dəyişilməsinin təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirə və onun dinamikasına təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan görmək olar.

Cədvəl 21.16

Təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlir məbləğinə əsas amillərin təsirinə dair alqoritm

AMİLLƏR	Ümumi gəlir üzrə planın yerinə yetirilməsinə təsiri		Ümumi gəlirin dinamikasına təsiri	
	hesablama	məbləği, milyon manat	hesabalama	məbləği, milyon manat
A	1	2	3	4
1.Mal dövriyyəsinin qüvvədə olan qiymətlərlə həcmnin dəyişilməsi	+89,1x17,304:100=+15,418	+15,418	+635,7x18,403:100=+116,98	+116,98
2.O cümlədən malların pərakəndə satış qiymətlərin dəyişilməsinin təsiri			+407,1x18,403:100=+74,92	+74,92
3.Ticarət təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin mal dövriyyəsinə nisbi səviyyəsinin (faizlə) dəyişilməsinin təsiri	2069,1x(+0,342):100=7,08	+7,08	2069,1x(-0,757):100=-15,66	-15,66
Cəmi	-	+22,498	-	+101,32

Hesablamalardan görüldüyü kimi, hesabat ilində müəssisənin sərəncamında qalan ümumi gəlirin həcmi planla müqayisədə 22,498 milyon manat, keçən illə müqayisədə 101, 32 milyon manat çox olmuşdur. Artımın çox hissəsi mal dövriyyəsinin artması hesabına olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin dinamikada artımı başlıca olaraq qiymətlərin artımı hesabına olmuşdur. Təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin dinamikada artımın 74,92 milyon manatı, yaxud 73,94 faizi (74,92 x100:101,32) qiymət amilinin hesabına olmuşdur. Təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin səviyyəsinin keçən illə müqayisədə 95,89-100,0 =-4,11faiz azalmasını da təşkilatın fəaliyyətində qüsurlar kimi qəbul etmək olar. Ümumi gəlirin orta səviyyəsi pərakəndə mal dövriyyəsinin tərkibi və strukturunun, ayrı-ayrı mallara ticarət əlavələrin miqdarının, malların hərəkəti qaydalarının dəyişilməsi, mal itkilərinin mövcudluğu, malların qiymətlərinin aşağı salınması və digər səbəblərdən ola bilər. Təhlil zamanı hər bir səbəbin ticarət təş-

kilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin artmasına (azalmasına) təsiri təyin edilir.

Ümumi gəlirin, həm də təşkilatın sərəncamında qalan ümumi gəlirin plana nisbətən və dinamikada artımı (azalması), eyni zamanda ilin kvartalları, kvartalın ayları, ayrı-ayrı təsərrüfat hesablı bölmələri, mal qrupları üzrə təhlil edilir, ayrı-ayrı amillərin bu gəlirlərin artmasına, yaxud azalmasına təsiri hesablanır. Təhlilin son mərhələsində mal dövriyyəsi həcmnin çoxaldılması, onun tərkibi və strukturunun yaxşılaşdırılması, mal ötürmə halqalarının azaldılması, qiymətlərin aşağı salınması və mal itkilərinin azaldılması və s. tədbirləri həyata keçirtməklə ümumi gəlirin artırılması imkanları və ehtiyatları hesablanır və qiymətləndirilir.

Mənfəət bazar iqtisadiyyatının yaranması və inkişafı şəraitində müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisidir. Çünki, müəssisənin (təşkilatın) bütün gəlirləri, xərcləri, itkiləri və zərərləri mənfəət göstəricisində öz əksini tapır. Mənfəət və ondan istifadə etməklə hesablanan rentabellik göstəriciləri təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyini daha dürüst xarakterizə edir.

Mal satışından mənfəət məbləği mal dövriyyəsi həcmnin, gəlirin orta səviyyəsinin, ümumi reallaşdırılan ticarət əlavələri hesabına vergilərin, ödənilən ödənclərin səviyyəsinin, tədavül xərcləri səviyyəsinin plana, bazas ilinə, keçmiş dövrlərə nisbətən dəyişilməsindən asılı olaraq artıb azalır.

Mal dövriyyəsinin dəyişilməsinin mənfəətə təsirini təyin etmək üçün onun həcmnin plandan, dinamikada dəyişilməsi həcmi tədavül xərcləri səviyyəsinin plan (keçən ilki) səviyyəsinə vurub 100-ə bölmək lazımdır. Ümumi gəlir səviyyəsinin və tədavül xərclərin səviyyələrinin dəyişilməsinin təsiri hesabat dövründə faktiki mal dövriyyəsi məbləğini plan üzrə ümumi gəlir səviyyəsinə yaxud dinamikada səviyyəsinə vurub 100-ə bölmək lazımdır. Vergilərin və ümumi gəlir hesabına ödənclər səviyyəsinin dəyişilməsinin mənfəətə təsiri də eyni qaydada hesablanır.

Satış qiymətləri daima artan (azalan) indiki şəraitdə pərakəndə satış qiymətlərinin dəyişilməsi də mənfəətə təsir göstərir. Qiymətlər artdıqda mal dövriyyəsi çoxalır və buna müvafiq olaraq satışdan alınan mənfəət də çoxalır. Qiymət amilinin satışdan alınan mənfəətə təsiri qiymətlərin artımı (azalması) hesabına mal dövriyyəsinin artımı

(azalması) həcmi mal satışından plan üzrə (bazis) mənfəətlilik səviyyəsinə vurub 100-ə bölməklə təyin edilir.

Əsas vəsaitlərin satışından, sair aktivlərin satışından alınan mənfəətin, satışdankənar gəlirlərin, xərclərin, müxtəlif itkilərin və zərərlərin balans (ümumi) mənfəətə təsiri fərq üsulu ilə hesablamalar aparmaqla öyrənilir.

Təhlil apardığımız ticarət təşkilatında mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsinə və onun dinamikasına dair informasiyalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində ümumi mənfəətin faktiki həcmi plana nisbətən 0,381 milyon manat, yaxud 0,76 faiz çox olmuş, keçən illə müqayisədə isə 36,232 milyon manat, yaxud 3,5 dəfə artmışdır. Lakin ticarətdə mənfəətin əsas mənbəyi olan mal satışından mənfəət üzrə planın 15,16%(84,84-100,0) kəsirlə yerinə yetirilməsi, planda nəzərdə tutulduğundan 5,002 milyon manat az mənfəət əldə edilməsi təşkilatın fəaliyyətində mənfə haldır. Təşkilat planda nəzərdə tutulduğundan sair aktivlərin satışından 1,005 milyon manat, satışdankənar gəlirlərdən 4,518 milyon manat çox mənfəət əldə etməklə illik fəaliyyətini az da olsa, mənfəətlə başa vura bilmişdir. Satışdankənar xərclərin, itkilərin və zərərlərin plana nisbətən 3,390 milyon manat çox olması da müəssisənin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərməmişdir. Bunu idarəetmə funksiyalarını icra edənlərin nailiyyəti kimi qəbul etmək olar.

Təhlil prosesində yuxarıda şərh olunan üsullardan istifadə etməklə pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi, o cümlədə satış qiymətlərin hesabına dəyişilməsinin, tədavül xərcləri səviyyəsinin, mal dövriyyəsinə nisbətəndə vergilərin, ümumi gəlirin hesabına ödənilən digər ödəmələrin səviyyəsinin, əsas vəsaitlərin, digər aktivlərin satışından mənfəətin, satışdankənar gəlirlərin, xərclərin, itkilərin və zərərlərin plana nisbətən və dinamikada dəyişilməsinin balans mənfəətinə və onun dinamikasına təsiri təyin edilir.

Cədvəl 21.17

Mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsinə dair informasiyaların təhlili

GÖSTƏRİCİLƏR	Keçən ildə faktiki	Hesabat ilində			Kənarlaşma		Hesabat ilində keçən ilə nisbətən %-lə
		plan üzrə	faktiki	yerinə yetirilməsi %-i	plandan	keçən ildən	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Pərakəndə mal dövriyyəsi, milyon manatla							
qüvvədə olan qiymətlərlə	1433,4	1980,0	2069,1	104,5	+89,1	+635,7	144,35
müqayisəyəgələn qiymətlərlə	1433,4	x	1840,5	x	x	+407,1	128,40
2.Mal satışından ümumi gəlir:							
məbləği, milyon manatla	307,1	403,2	429,5	106,5	+26,3	+122,4	139,86
dövriyyəyə nisbətən %-lə	21,424	20,364	20,760	101,9	+0,396	-0,664	96,90
3.Vergilər və ümumi gəlir hesabına ödənilən digər ödəmələr:							
Məbləği, milyon manatla	43,309	60,588	64,390	106,3	+3,802	+21,081	148,68
dövriyyəyə nisbətən %-lə	3,440	3,060	3,112	101,7	+0,052	-0,328	90,46
4.Tədavül xərcləri:							
məbləği, milyon manatla	255,9	297,8	325,3	109,2	+27,5	+69,4	127,12
dövriyyəyə nisbətən %-lə	17,853	15,040	15,722	104,5	+0,682	-2,131	88,06
5.Mal satışından mənfəət (zərər) məbləği, milyon manatla (sət.2-3-4)	7,891	44,812	39,81	88,84	5,002	+31,919	504,50
dövriyyəyə nisbətən %-lə	0,55	2,26	1,92	84,96	-0,34	+1,37	349,09
6.Əsas vəsaitlərin satışından mənfəət (zərər), milyon man	1,842	-	3,250	-	-	+1,408	176,44
7.Sair aktivlərin satışından mənfəət (zərər), milyon man	2,380	1,920	2,925	152,34	+1,005	+0,545	122,90
8.Satışdankənar gəlirlər, milyon manat	4,555	7,822	12,340	157,76	+4,518	+7,785	270,91
9.Satışdankənar xərclər, itkilər və zərərlər, milyon man	2,425	4,460	7,850	176,00	+3,390	+5,425	232,71
10.Balans (ümumi) mənfəəti (zərər-), milyon manat (sət5+6+7+8-9)	14,243	50,094	50,475	100,76	+0,381	+36,232	354,38

Satışdankənar gəlirlər, xərclər, itkilər və zərərlər gəlirlər və xərclər üzrə ayrı-ayrılıqda, onların növləri və səbəbləri üzrə təhlil edilir. Bunların çoxu, o cümlədən satışdankənar gəlirlər işdə olan, xüsusilə də idarəetmədə olan qüsurlar və çatışmamazlıqlarla əlaqədar olur və buna görə də ətraflı təhlil etməklə satışdankənar xərclərin, itkilərin və zərərlərin azaldılmasını təmin edən idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Maliyyə nəticələri üzrə planın yerinə yetirilməsinin ilin kvartalları və ayları üzrə təhlili, operativ təhlil mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları daha tez, daha dəqiq və daha çox aşkarlamağa, vaxtında və təsirli əməli tədbirlər görməyə imkan verir.

Təhlil prosesində ticarət təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyini daha dürüst, dəqiq qiymətləndirməyə imkan verən rentabellik göstəriciləri də öyrənilir. Mənfəətin mal dövriyyəsinə nisbəti kimi hesablanan rentabellik mal dövriyyəsində mənfəətin neçə faiz təşkil etdiyini göstərir. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş qərblərdə satışın rentabellik səviyyəsi adlanır və ticarət müəssisəsi fəaliyyətinin effektivliyini xarakterizə edən əsas göstərici sayılır. Satışın rentabelliği səviyyəsi ümumi gəlirin səviyyəsinin, tədavül xərcləri səviyyəsinin, reallaşdırılan ticarət əlavələri hesabına ödənilən vergi və ödəmələrin səviyyəsinin planı və dinamikada dəyişilməsindən asılı olduğuna görə təhlil zamanı rentabellik səviyyəsinin dəyişilməsinə bu amillərin təsiri ətraflı öyrənilir. Ticarət təşkilatlarında rentabelliğin təhlili metodikası sənaye müəssisələrində olduğu kimidir.

Bazar rəqabəti şəraitində rentabelliği xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəli təhlili mənfəətin çoxaldılması və rentabelliğin yüksəldilməsi sahəsində böyük nailiyyətlər qazanan təşkilatların təcürübəsini öyrənmək və mənimsəmək üçün zəruridir.

XXII FƏSİL. YÜK AVTOMOBİL NƏQLİYYATINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

22.1. Yük avtomobil nəqliyyatından istifadə göstəricilərinin təhlili

Nəqliyyat ölkənin sosial iqtisadi inkişafını xarakterizə edən sahələrdən biridir. Avtomobil nəqliyyatı, dəmir yolu nəqliyyatı, dəniz nəqliyyatı və hava nəqliyyatı ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, ölkə daxilində və ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Nəqliyyat təşkilatlarında nəqliyyat işlərinin təhlili zamanı aşağıdakı sahə xüsusiyyətlərini hesaba almaq lazımdır:

1. Nəqliyyat təşkilatları yeni maddi nemətlər yaratmır, ancaq malsatanlardan istehlakçılardan məsafədə onların yerlərini dəyişir;

2. Sənayedə olduğu kimi burada da əsas fondlar amortizasiya edilir, lakin daşınan yüklərin dəyəri nəqliyyat vasitələrinin dəyərindən qat-qat çox olur;

3. Daşınan yüklər nəqliyyat təşkilatının mülkiyyəti olur;

4. Bazar şəraitində daşınan yüklər üçün qiymətlər nəqliyyat tarifləri əsasında, həm də tələb və təklifə görə təyin edilir;

5. Bütün nəqliyyat növlərində nəqliyyat daşımalarının planlaşdırılması və təhlili işlərində əsas göstərici yük dövriyyəsi (ton-kilometr, su nəqliyyatında isə ton-mil) hesab olunur;

6. Yük dövriyyəsi iki göstəricinin hasili kimi hesablanır: daşınan yükün miqdarını (kiloqramla, tonla, kubmetrlə, millə və i.a.) daşıma məsafəsinə (kilometr ilə, millə) vurmaqla təyin edilir.

Yük avtomobil nəqliyyatı dəmir yolu, su yolu, hava yolu müəssisələrinə və həmin müəssisələrdən yüklərin sahiblərinə yüklərin daşınması əməliyyatlarını həyata keçirdiyinə görə həmin nəqliyyat sahələrində də yük dövriyyəsi planlarının yerinə yetirilməsində yük avtomobil nəqliyyatının rolu böyükdür. Bütün nəqliyyat sahələrində yük dövriyyəsinin, xərclərin, gəlirlərin, mənfəət və rentabelliğin və digər əsas göstəricilərin planlaşdırılması və təhlili metodikası kəskin sürətdə fərqlənmədiyini və bütün nəqliyyat növlərində yük avtomobil nəqliyyatının xidmətlərindən istifadə edildiyini nəzərə alaraq yük avtomobil nəqliyyatından istifadəni xarakterizə edən göstəricilərin təhlilini şərh etməklə kifayətlənməyi məsləhət bildik.

Avtomobil nəqliyyatı ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin inkişafında, habelə əhalinin istehlak tələbatının yüksəldilməsində böyük rol oynayır. İqtisadiyyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada avtomobil nəqliyyatın xidmətlərindən istifadə olunmasın. İstehsal müəssisələrində material resursları ilə təchiz olunması və hazır məhsulun satışı, ticarət təşkilatlarında malla təchiz olunması, müxtəlif yüklərin dəmir yolu, hava yolu, su yolu nəqliyyatına təhvil verilməsi, habelə onlardan qəbul edilən yüklərin müvafiq ünvanlara çatdırılması problemlərinin həllində yük avtomobil nəqliyyatı həlledici rol oynayır. Digər nəqliyyat növlərindən fərqli olaraq istənilən yol və hava şəraitində hərəkət etmək və tez manevr etmək imkanlarına malik olan yük avtomobil nəqliyyatı ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin ahəngdar və effektiv inkişafının sürətləndirilməsində böyük rol oynayır. Bu səbəbdən də yük avtomobil nəqliyyatı müəssisələrində əsas iqtisadi göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsi və dinamikada artımı ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrin dinamik inkişafı üçün lazımdır. Belə bir şəraitdə mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq fəaliyyətdə olan bütün yük avtomobil nəqliyyatı müəssisələrində əsas texniki istismar göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsi və dinamikada artım templərini təhlil etməklə bu sahədə mövcud olan təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi iqtisadi, siyasi və təşkilati əhəmiyyət kəsb edir.

Planlaşdırma, təhlil və proqnozlaşdırma işlərində yük avtonəqliyyatının işini qiymətləndirmək üçün hissəvi və ümumi göstəricilərdən istifadə olunur.

Hissəvi texniki-istismar göstəriciləri onların işlərinin ayrı-ayrı tərkib hissələrini, məsələn, iş vaxtını, hərəkət sürətini, yürüşü, yükləyi, ötürmə qabiliyyətini və s. avtomobillərin işinin məhsuldarlığı, daşımaların maya dəyəri və digər ümumiləşdirici göstəricilərin tərkib hissələrini xarakterizə edir. Yük avtomobillərindən işdə istifadə əmsalı, avtomobillərin texniki hazırlıq əmsalı, iş vaxtı ərzində istifadə əmsalı, yürüşün səmərəliliyi əmsalı, yükləyi qabiliyyətindən istifadə əmsalı, yük dövriyyəsinin ümumi həcmi və s. onlardan istifadəni xarakterizə edən ümumi göstəricilərdir. Ən çox istifadə olunan göstəricilər aşağıdakılardır:

1. Avtomobillərdən işdə istifadə əmsalı (K_m) təqvim dövrü ərzində işdə olan maşın-günlərin sayını təsərrüfatda olan maşın-günlərin sayına bölməklə təyin edilir. Mövcud avtomobillərdən istifadə də-

rəcəsinə qiymətləndirmək üçün istifadə olunan bu göstərici aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$K_m = \frac{\text{avtomobillərin işdə olan maşın - günlərin sayı}}{\text{avtomobillərin təsərrüfatda olan maşın - günlərin sayı}}$$

Təqvim dövrü ərzində bir maşının işdə olan günlərin sayı art-dıqca bu göstəricinin səviyyəsi də yüksəlir, əksinə bütün gün ərzində maşınların başlayanaqları çoxaldıqca bu əmsal da aşağı düşür.

2. Texniki hazırlıq əmsalı ($K_{t.h.}$) təsərrüfatda olan avtomobil-günlərin sayından təmirdə olan avtomobil günlərin sayını çıxıb alınan nəticəni təsərrüfatda olan avtomobil günlərinin sayına bölməklə təyin edilir.

$$K_{th} = \frac{\text{təsərrüfatda olan avtomobil günlərinin sayı} - \text{təmirə olan avtomobil günlərinin sayı}}{\text{təsərrüfatda olan avtomobil günlərinin sayı}}$$

3. Sadalanan göstəricilər iş günü ərzində avtomobillərdən istifadəni dürüst xarakterizə etmir. Çünki, onlar bütün iş günü ərzində hərəkətdə olmur, iş gününün bir qisminə yükləmə, yükboşaltma və digər səbəblərdən boşdayanır. Müxtəlif səbəblərdən boşdayanaqların azaldılması avtomobil nəqliyyatından istifadənin yaxşılaşdırılması üçün böyük ehtiyat mənbəyidir. Buna görə də iş günü ərzində avtomobillərdən istifadə dərəcəsinə xarakterizə edən iş vaxtından istifadə əmsalı ($K_{i\alpha}$) hesablanır:

$$K_{i\alpha} = \frac{\text{Avtomobillərin yürüşdə olan vaxtın miqdarı (maşın - saat)}}{\text{Avtomobillərin naryadda olan vaxtın miqdarı (maşın - saat)}}$$

4. Təcrübədə, xüsusilə də yük avtonəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar iqtisadiyyatında avtomobillərin bir tərəfə (bəzən də iki tərəfə də) boş yürüşləri olur. Buna görə də təhlil zamanı yürüşün səmərəliliyi (yaxşılığı) (K_y) əmsalı təyin edilir:

$$K_y = \frac{\text{yüklə yürüş, km}}{\text{ümumi yürüş, km}}$$

Bu əmsalın azalması boş yürüşlərin payının artmasını və nəticədə avtomobil parkının işinin pisləşməsinə göstərir.

Avtomobil təsərrüfatlarında avtomobillərin tam yüklənməsi az əhəmiyyət kəsb etmir. Bəzən böyük yüklənmə qabiliyyətinə malik olan avtomobillərdən azçəkili yüklərin daşınmasında istifadə olunur, nəticədə bütövlükdə avtoparkdan istifadə dərəcəsi pisləşir. Buna görə də təhlil zamanı avtomobillərin yüklənmə qabiliyyətindən istifadə əmsalı (K_{yg}) təyin edilir:

$$K_{yg} = \frac{\text{Bir avtomobilin orta yüklənməsi, ton}}{\text{Bir avtomobilin orta texniki yüklənməsi, ton}}$$

Avtomobillərin orta yüklənmə miqdarını təyin etmək üçün ton-kilometr hesabı ilə yük dövriyyəsinin ümumi həcmi maşınların yüklə yürüşün miqdarına bölmək lazımdır.

Yük avtomobillərdən istifadənin effektivliyi onların hərəkət sürətindən və orta daşıma məsafəsindən xeyli asılıdır. Təhlil zamanı yük avtomobillərinin hərəkətinin texniki sürətini (cəmi yürüşü-yürüşdə olan maşın-saatlarının miqdarına bölməklə təyin edilir) və istismar sürətini (cəmi yürüşü naryadda olan maşın-saatlarının miqdarına bölməklə təyin edilir) ayırmaq lazımdır. Orta daşıma məsafəsi yük dövriyyəsinə daşınan yükün miqdarına bölməklə təyin edilir.

Yük avtomobil nəqliyyatının işini ümumillikdə xarakterizə etmək üçün ortaillik, orta hesabla bir iş günü, bir iş saati ərzində, bir yük maşını ilə görülən işin ümumi miqdarına dair göstəricilərdən istifadə edilir. Təsərrüfatda olan bir avtomobil-ton gününə düşən işin miqdarına dair göstərici (ton-kilomktrlə) avtomobillərin məhsuldarlığı səviyyəsini daha dürüst xarakterizə edir.

Yük daşımanın maya dəyəri göstəricisi də avtomobil nəqliyyatından istifadənin təsərrüfat üçün effektivliyini xarakterizə edən mühüm göstəricidir.

Təhlil zamanı yuxarıda sadalanan göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi, onların dinamikası öyrənilir, onların dəyişilməsinə təsir göstərən amillər və hər bir amilin təsir dərəcəsi təyin edilir, nəhayət yük dövriyyəsi həcmi artırılmasını, bir ton-kilometrin maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkara çıxarılır, onların səfərbər edilməsini təmin edən idarəetmə qərarları qəbul edilir, gələcək dövr üçün plan göstəriciləri hesablanır. Bunu aşağıda verilən analitik hesablamalardan daha aydın görmək olar.

Yük avtomobil nəqliyyatından istifadə göstəriciləri

Göstəricilər	Hesabat ilində			Gələcək il üçün plan
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +,-	
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1. Avtomobillərin orta illik sayı, ədəd	35	33	-2	34
2. Ümumi tonnaja, ton	140	138,0	-2	144,5
3. Avtomobilin orta yükləmə qabiliyyəti, ton (2-ci sət: 1-ci sət)	4,0	4,2	+0,2	4,25
4. Təsərrüfatda olan avtomobil-günlərinin sayı (1-ci sət x 365)	12775	12045	-730	12410
O cümlədən:				
a) təmirdə olan avtomobil-günlərinin sayı	1050	1428	+378	1292
b) işdə olan avtomobil -günlərinin sayı	9450	8514	-936	8942
5. İl ərzində bir avtomobilin işdə olan günlərin orta sayı	270	258	-12	263
6. Avtomobillərin texniki hazırlıq əmsalı ($\frac{4\text{cü sət.} - 4\text{a sət.}}{4\text{cü sət.}}$)	0,92	0,88	-0,04	0,9
7. Avtomobillərin işdə istifadə əmsalı ($\frac{4\text{b sət.}}{4\text{cü sət.}}$)	0,74	0,706	-0,034	0,72
8. Avtomobillərin vaxtı, saat:				
a) naryadda olan vaxt	75600	68112	-7488	71536
b) işdə (hərəkətdə) olan vaxt	52920	44273	-8647	48644
9. İş vaxtından istifadə əmsalı ($\frac{8\text{b sət.}}{8\text{a sət.}}$)	0,7	0,65	-0,05	0,68
10. Yük avtomobillərin ümumi yürüşü, min km.	2266,7	2001	-265,7	2286
11. O cümlədən yüklə yürüş, min km.	1360	1120,6	-239,4	1303
12. Yürüşdən istifadə əmsalı ($\frac{11 - \text{ci sət.}}{10 - \text{cü sət}}$)	0,6	0,56	-0,04	0,57
13. Yük dövriyyəsinin həcmi, min t/km	4760	4146	-614	4984
14. Avtomobilin orta yüklənməsi, t ($\frac{13 - \text{cü sət.}}{11 - \text{ci sət}}$)	3,5	3,7	+0,2	3,835
15. Avtomobillərin yükləmə qabiliyyətindən istifadə əmsalı ($\frac{14 - \text{cü sət.}}{3 - \text{cü sət}}$)	0,875	0,888	+0,006	0,9
16. Hərəkətin orta texniki sürəti, km/saat ($\frac{10 - \text{cu sət.}}{8\text{b sət}}$)	42,83	45,23	+2,4	47
17. Daşınan yüklərin həcmi, min ton	190	188	-2	207,6
18. Yüklərin orta daşıma məsafəsi, km	25	22	-3	24
19. Təsərrüfatda olan bir avtomobil-ton günündə görülən işin həcmi, t/km	93,1	82	-11,1	94,5

Analitik hesablamalarda verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində avtomobil təsərrüfatının fəaliyyətini xarakterizə edən faktiki göstəricilərin çoxu planla müqayisədə xeyli aşağı olmuş və bu səbəbdən də yük dövriyyəsinin həcminə dair planın yerinə yetirilməsi planda nəzərdə tutulduğundan 614 min ton/km, yaxud 12,9 faiz (-614x100:4760), daşınılan yüklərin həcmi isə -2 min ton yaxud 1,05 faiz (-2x100:190) az olmuşdur.

Təhlilin sonrakı mərhələsində bu əsas iki göstərici üzrə kənarlaşmalara birinci dərəcəli amillərin təsiri, uçot registrlərində və digər mənbələrdə verilən informasiyalardan istifadə etməklə isə ikinci dərəcəli amillərin təsiri təyin edilir.

22.2. Avtomobil təsərrüfatlarında yük dövriyyəsi həcmi amilli təhlili

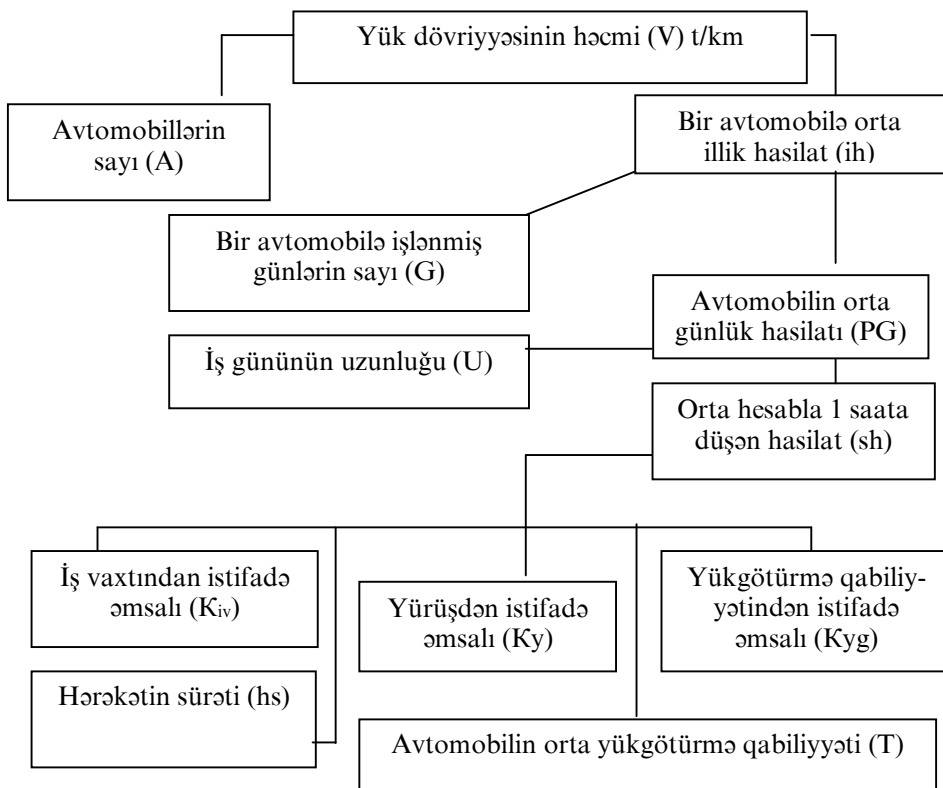
Yük dövriyyəsinin determinləşdirilmiş amilli modelini yaratmadan amilli təhlil aparmaq çox çətindir. Bu modeldən istifadə etməklə yük dövriyyəsinin həcminə və dinamikasına müxtəlif amillərin təsiri-nin miqdarını təyin etmək və avtomobil təsərrüfatının işini dürüst qiymətləndirmək asan olur. Eyni zamanda avtomobil təsərrüfatında mövcud olan yük dövriyyəsinin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfat-daxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq üçün əsas göstəricilərin amilli təhlilini aparmaq mümkün olur.

Hamıya məlumdur ki, yük dövriyyəsinin həcmi (V) avtomobillərin orta siyahı sayından (A_o), təqvim ili ərzində bir avtomobilin işdə olan günlərin orta miqdarından (G), iş gününün orta uzunluğundan (U), iş vaxtından istifadə əmsalından (K_{iv}), hərəkətin orta texniki sürətindən (hs), avtomobilin orta yükləmə qabiliyyətindən (T) və avtomobillərin yükləmə qabiliyyəti əmsalından (K_{yg}) asılıdır. Bu amilləri sxem şəklində aşağıdakı formada göstərmək olar.

Yük dövriyyəsi həcmi amilli sistemin determinləşdirilmiş modeli aşağıdakı şəkildə qurulur.

$$V = A_o \times G \times U \times K_{iv} \times H_s \times K_{yx} \times T \times K_{yg}$$

Bu amillərin yük dövriyyəsinin həcminə təsirini determinləşdirilmiş amilli təhlilin üsullarından birinin köməyi ilə təyin etmək olar. Yuxarıda verilən məlumatları verilən modeldə qoymaqla fərqlər üsulu ilə müvafiq amillərin təsirini təyin etmək olar.

Sxem 22.1Yük dövriyyəsi həcmnin amilli təhlili.

$$\Delta V_m = (M_f - M_{pe}) \times G_{pe} \times U_{pe} \times K_{y_{pe}} \times T_{pe} \times K_{y_{gpe}}$$

Bu modelin köməyi ilə zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla müvafiq amillərin yük dövriyyəsi həcmnin plana nisbətən dəyişilməsinə təsirini hesablayaq:

1. Yük avtomobilləri sayının dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta V_m = (33-35) \times 270 \times 8 \times 0,7 \times 42,83 \times 0,6 \times 4 \times 0,875 = -272 \text{ min t/km}$$

2. Bir avtomobilə işlənmiş günlərin sayının dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta V_G = 33 \times (258-270) \times 8 \times 0,7 \times 42,83 \times 0,6 \times 4 \times 0,875 = -200 \text{ min t/km}$$

3. İş gününün uzunluğunun dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta V_U = 33 \times 258 \times (8-8) \times 0,7 \times 42,83 \times 0,6 \times 4 \times 0,875 = 0 \text{ min t/km}$$

4. İş vaxtından istifadə əmsalının dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta V_{Kv} = 33 \times 258 \times 8 \times (0,65-0,7) \times 42,83 \times 0,6 \times 4 \times 0,875 = -306 \text{ min t/km}$$

5. Hərəkət sürətinin dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta V_{hs} = 33 \times 258 \times 8 \times 0,65 \times (45,2 - 42,83) \times 0,6 \times 4 \times 0,875 = +220 \text{ min t/km}$$

6. Yürüşdən istifadə əmsalının dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta K_y = 33 \times 258 \times 8 \times 0,65 \times 45,2 \times (0,56 - 0,60) \times 4 \times 0,875 = -280 \text{ min t/km}$$

7. Avtomobilin orta yükötürmə qabiliyyətinin dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta V_T = 33 \times 258 \times 8 \times 0,65 \times 45,2 \times 0,56 \times (4,2 - 4) \times 0,875 = +196 \text{ min t/km}$$

8. Yükötürmə qabiliyyətindən istifadənin dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta K_y = 33 \times 258 \times 8 \times 0,65 \times 45,2 \times 0,56 \times 4,2 \times (0,881 - 0,875) = +28 \text{ min t/km}$$

1 №-li cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi təhlil apardığımız avtomobil nəqliyyatı müəssisəsində hesabat ilində yük-dövriyyəsinin faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan $4146 - 4760 = -614$ min ton/km az olmuşdur.

Bu kənarlaşmalara əsas amillərin təsiri yuxarıdakı hesablamalarda verilib. Bütün amillərin təsirinin cəmi -614 min t/km bərabər olan halda hesablamalar düz olur. Bizim misalımızda: $(-272) + (-200) + (0) + (-306) + (+220) + (-280) + (+196) + (+28) = -614$ min t/km.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Beləliklə apardığımız hesablamalardan görüldüyü kimi təhlil apardığımız avtomobil təsərrüfatında tam iş günü ərzində plandan əlavə boşdayanmalar və növbədaxili boşdayanmalar, habelə plandan yuxarı boş yürüşlər yük-dövriyyəsi həcmnin artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlardır.

Bir avtomobil hesabı ilə plandan yuxarı boşdayanma 12 gün (258-270), bütövlükdə avtopark üzrə isə $12 \times 33 = 396$ gün miqdarında olmuşdur. Bu amilin hesabına yük-dövriyyəsinin həcmi 200 min t/km azalmışdır. Burada avtomobillərin növbədaxili (naryadda olan zaman) boşdayanmaları, yəni yüklənmə və boşalma zamanı və digər səbəblərdən boşdayanmaların planda nəzərdə tutulduğundan $3405 = (0,65 - 0,7) \times 68112$ avtomobil saat az olmuşdur. naryadda olan vaxtı boşdayanmalar hesabına təsərrüfatın yük-dövriyyəsi 306 min t/km azalmışdır.

Təsərrüfatda yürüşdən istifadə əmsalının qənaətbəxş olmaması, yəni plandan yuxarı boş yürüşlərin olması işlərin ümumi həcmnin $(0,56 - 0,6) \times 7000 = 280$ min t/km azalmasına səbəb olmuşdur.

Yük-dövriyyəsinin çoxaltmaq üçün istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatların cəmi $200 + 306 + 280 = 786$ min t/km olur ki, bu da faktiki yük-dövriyyəsinin $786 \times 100 : 1120,6 = 19\%$ -ni təşkil edir. Deməli, avtomobil təsərrüfatında yük avtomobillərinin sayını artırmadan mövcud avtomobillərdən istifadəni yaxşılaşdırmaqla yük-dövriyyəsinin həcmi çoxaltmaq imkanları mövcuddur.

22.3. Yükdövriyyəsi həcmnin artırılması ehtiyatları

Yükdövriyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsinin və dinamikasının təhlilində aşkara çıxarılan ehtiyatlar–avtomobillərin tam iş günü ərzində, növbədaxili və digər boşdayanmaların azaldılması, yürüşün sürətinin artırılması, yükötürmə qabiliyyətindən istifadəni yüksəldilməsi və digər ehtiyatların perspektivdə hesaba alınması tələb olunur. Bu ehtiyatların hesablanması metodikasının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır.

Təhlil etdiyimiz avtomobil təsərrüfatın da əsas ehtiyatların hesablanması qaydaların şərh edək:

1. Təhlil apardığımız təsərrüfatda yük avtomobillərin sayını 1 ədəd artırmaq nəzərdə tutulur. Bu amilin hesabına yükdövriyyəsinin həcmi $(34-33) \times 125,6 = +125,6$ min t/km artırmaq mümkündür.

2. Perspektivdə tam iş günü ərzində boşdayanmaların azaldılması hesabına yükdövriyyəsinin artırılması ehtiyatı orta hesabla bir yük avtomobilinə düşən faktiki hasilatı boşdayanmaların azaldılması günlərinin mümkün miqdarına vurmaqla təyin edilir. Bizim misalımızda gələn ildə hər bir yük avtomobili üzrə tam iş günü ərzində boşdayanmaların sayını 5 gün azaltmaq nəzərdə tutulur. Deməli, gələn ildə tam iş günü ərzində boşdayanmaların azaldılması miqdarı $5 \times 34 = 170$ avtomobil-gün olur. Hesabat ilində hər bir avtomobil gününə düşən yük dövriyyəsinin faktiki miqdarı $487 \text{ t/km} = (4186 \times 1000 : 8514)$ olur. Deməli, tam iş günü ərzində avtomobillərin boşdaydığı günlərin sayını azaltmaqla yükdövriyyəsinin həcmi $82,8$ min t/km $= (170 \times 487)$ artırmaq olar.

3. Növbədaxili boşdayanmaların azaldılması hesabına yükdövriyyəsinin artırılması ehtiyatını hesablamaq üçün boşdayanmaların azaldılması ehtiyatını reysdə olan vaxt ərzində faktiki bir saatlıq hasilatına vurmaq lazımdır. Təhlil apardığımız təsərrüfatda yüklənmə-boşaltma işlərinin mexanikləşdirilməsi, yük axınının təşkilinin təkmilləşdirilməsi avtomobillərin iş vaxtından istifadə əmsalını 0,68-ə çatdırılmağa, öz növbəsində növbədaxili boşdayanmaların $[(0,68-0,65) \times 8 \times (258 + 5 \times 34)] = 2146$ avtomobil-saat ixtisara salmağa imkan verir.

Bu ehtiyatdan istifadə, yəni naryadda olan vaxt ərzində boşdayanmaları azaltmaq hesabına yükdövriyyəsinin həcmi $2146 \times 93,66 = 201$ min t/km çoxaltmaq mümkündür.

4. Bazar rəqabəti şəraitində yük avtomobillərinin müasirliyi və yükqötürmə qabiliyyəti artdıqca onların sürətinin yüksəldilməsi hesabına işlərin həcmnin çoxaldılmasına olan ehtiyac da artır. Sürətin artırılması, eyni zamanda, mal itkilərinin azaldılması, cərimələrin aradan qaldırılması ilə yanaşı yüklərin vaxtında istehlak yerlərinə çatdırılması hesabına istehsalın ahəngdarlığını təmin edən mühüm şərtlərdir.

Hərəkətin orta texniki sürətinin yüksəldilməsi hesabına yük dövryyəsinin artırılması ehtiyatını təyin etmək üçün bu göstərici üzrə mümkün artımını avtomobillərin yürüşdə olan saatların mümkün miqdarına, yürüşdən istifadə əmsalına və avtomobillərin faktiki yüklənməsinə vurmaq lazımdır. Bu cür hesablama aparmaq üçün aşağıdakı modeldən istifadə edilir:

$P\uparrow V = A_m \times G_m \times U_m \times K_{ivm} \times (HC_m - HS_f) \times K_{yfr} \times T_e \times K_{ygr}$ (burada «m» gözlənilən miqdardır).

$P\uparrow V$ -yük dövryyəsinin artırılması ehtiyatının miqdarıdır.

Bizim misalımızda bu modeldən istifadə edildikdə hesablama belə olur:

$P\uparrow V = 34 \times 263 \times 8 \times 0,68 \times 1,77 \times 0,55 \times 4,2 \times 0,881 = 175,2$ min t/km olur.

Deməli, gələn ildə yük avtomobillərinin orta texniki sürətini 1,771 km/s yüksəltməklə yük dövryyəsinin həcmi ni 175,2 min t/km çoxaltmaq mümkündür.

5. Avtomobillərin boş yürüşlərinin azaldılması yük dövryyəsinin çoxaldılması və maya dəyərinin aşağı salınması problemlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Boş yürüşlərin azaldılması hesabına yük dövryyəsinin çoxaldılması ehtiyatının miqdarını təyin etmək üçün yürüşdən istifadənin mümkün artımı əmsalını avtopark üzrə ümumi yürüşün mümkün miqdarını və alınan nəticəni bir avtomobilin faktiki orta yüklənmə əmsalına vurmaq lazımdır.

Bizim misalımızda yük axınının və nəqliyyat marşrutlarının optimallaşdırılması hesabına yürüşdən istifadə əmsalının mümkün artımı $0,57 - 0,56 = 0,01$ olur. Bu halda ümumi yürüşdə boş yürüşlərin azaldılması miqdarı $2286 \times 0,01 \times 100 : 1000 = 22860$ km olur. Buradan da boş yürüşlərin azaldılması hesabına yük dövryyəsinin çoxaldılmasının mümkün miqdarı $22860 \times 3,7 : 100 = 84,6$ min t/km olur. Bu amilin təsirini xüsusi modeldən istifadə etməklə də hesablamaq olar.

6. Müasir bazar rəqabəti şəraitində avtomobil parkında yük avtomobilləri fərqləndikcə, xüsusilə də xaricdə alınan yük daha güclü

avtomobillərin xüsusi çəkisi artdıqca avtomobillərin orta yükləyici qabiliyyəti artır və son nəticədə digər göstəricilər bərabər səviyyədə qalan şəraitdə yükləyici qabiliyyətinin artması hesabına yükəvriyyəsinin həcmi çoxalır.

Orta yükləyici qabiliyyətinin yüksəlməsi hesabına yükəvriyyəsinin artmasının gözlənilən miqdarını (ehtiyatını) təyin etmək üçün orta yükləyici qabiliyyətinin mümkün artımını avtomobillərin yüklə yürüşün mümkün artımı miqdarına vurmaq lazımdır.

Bizim misalımızda gələn ildə orta yükləyici qabiliyyətinin artımı $4,25-4,20=0,05$ ton nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda avtomobillərin orta yükləyici qabiliyyətinin $0,05$ ton artması hesabına yükəvriyyəsi həcmnin mümkün artımı:

$P\uparrow V=34 \times 263 \times 8 \times 0,68 \times 47 \times 0,57 \times (4,25-4,20) \times 0,881=57,4$ min t/km olur.

7. Bazar iqtisadiyyatında nəqliyyat vasitələrinin yükləyici qabiliyyətindən istifadənin yaxşılaşdırılması həm yükəvriyyəsinin çoxaldılması və həm də maya dəyərinin aşağı salınması hesabına təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün zəruridir.

Yükləyici qabiliyyətindən istifadənin yaxşılaşdırılması hesabına yükəvriyyəsinin artması həcmnin mümkün miqdarını (bizim misalımızda $0,90-0,881=0,019$ olur) bir avtomobilin orta yükləyici qabiliyyətinin artım əmsalına və avtomobillərin yüklə yürüşün mümkün miqdarına vurmaq lazımdır. Bu halda model belə olur:

$$P\uparrow V=A_m \times K_m \times U_m \times K_{ivm} \times HC_m \times T_m \times (K_{ykm}-K_{ygf})$$

Müvafiq göstəriciləri bu modelə verilən hərfi işarələrin yerinə qoymaqla hesablamalar aparaq:

$P\uparrow V=34 \times 263 \times 0,68 \times 47 \times 0,57 \times 4,25 \times (0,90-0,881)=105,2$ min t/km olur.

Əvvəlki cədvəldə verilən məlumatlara əsasən aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi gələn ildə hesabat ili ilə müqayisədə yükəvriyyəsinin ümumi həcmi sadaladığımız ehtiyatların səfərbər edilməsi hesabına $831,8$ min t/km yaxud $831,8 \times 100:4146=20,0$ faiz artırmaq, o cümlədən yük avtomobillərin orta illik sayının və onların yükləyici qabiliyyətinin çoxaldılması hesabına 183 min t/km və onlardan daha da dolğun istifadə hesabına $648,8$ min t/km artırmaq mümkündür.

Bütün amillərin təsirinin cəmi ümumi kənarlaşma miqdarına (+ $831,8$) bərabər olan halda amilli təhlilin nəticələri dürüst sayılır. Bunu aşağıda verilən analitik cədvəldən əyani surətdə görmək olar.

Cədvəl 22.2

Yükdövriyyəsi həcmnin artırılması ehtiyatlarına dair hesablaşma

Ehtiyat mənbələri	Hesablama metodikası								P↑V min t/km
	A	G	U	K _{iv}	H _s	K _y	T	K _{yg}	
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Avtomobillərin orta illik sayının çoxaldılması	Δ	f	f	f	f	f	P	P	125,6
2. Tam iş günü ərzində boşdayanmaların azaldılması	m	Δ	f	f	f	f	f	f	82,8
3. Növbə daxili boşdayanmaların azaldılması	m	m	m	Δ	f	f	f	f	201,0
4. Hərəkətin sürətinin artırılması	m	m	m	m	Δ	f	f	f	175,2
5. Boş yürüşlərin azaldılması	m	m	m	m	m	Δ	f	f	84,6
6. Orta yükləmə qabiliyyətinin artırılması	m	m	m	m	m	m	Δ	f	57,4
7. Avtomobillərin yükləmə qabiliyyətindən istifadə əmsalının yüksəldilməsi	m	m	m	m	m	m	m	Δ	105,2
CƏMİ	x	x	x	x	x	x	x	x	831,8

Burada: Δ-amil göstəricisinin mümkün artımı;
f-amil göstəricisinin faktiki səviyyəsi;
m-amil göstəricisinin mümkün səviyyəsini göstərir.

22.4. Avtomobil nəqliyyatında daşımaların maya dəyərinin təhlili

Yük avtomobil nəqliyyatında daşımaların maya dəyərinin aşağı salınması, eyni zamanda digər nəqliyyat sahələrində, sənaye, ticarət və başqa müəssisə və təşkilatlarda məsrəflərin azaldılması, fəaliyyətlərin effektivliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həlli üçün zəruridir. Bu səbəbdən də yük avtomobil nəqliyyatında işlərinin maya dəyərinin planlaşdırılması, təhlili və proqnozlaşdırılması ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyətdə olan bütün müəssisə və təşkilatların maraqlarını təmin edir.

Maya dəyəri yük avtonəqliyyatı müəssisələrində təsərrüfat fəaliyyətinin effektivini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Avtomobil təsərrüfatlarında yük avtomobillərindən və digər əsas vəsait obyektlərindən, əmək resurslarından, yanacaq, təmir materialları və digər dövriyyə aktivlərindən, kənar təşkilatların xid-

mətlərindən istifadənin, istehsalın və əməyin təşkilinin, marketing xidmətinin, menecer fəaliyyətinin, habelə idarə etmənin effektivliyi ton km-in maya dəyəri səviyyəsində öz əksini tapır. Avtomobil təsərrüfatlarında təsərrüfat vahidlərinin işini qiymətləndirmək, əmək adamlarını maddi stimullaşdırmaq barədə idarəetmə qərarları qəbul edən zaman bu göstəricidən istifadə edilir. Bazar iqtisadiyyatında rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən avtomobil təsərrüfatlarında 1 ton- km-in maya dəyərinin aşağı salınması öz xidmətlərini aşağı tariflərlə sifarişçilərə təklif etmək, reklamlaşdırmaqla daha çox müştəri toplamaq üçün vacibdir. Deməli, daşımaların maya dəyərinin aşağı salınması daşımaların fiziki həcmi artırmaq, coğrafiyani genişləndirmək, son nəticədə isə daha çox pul gəliri və mənfəət əldə etmək üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Bazar iqtisadiyyatında avans edilən kapitalın daha tez sahibkara qayıtması, həm də artıqlaması ilə qayıtması onların ümdə vəzifələrindən biridir. Avtomobil nəqliyyatı xidmətləri digər xidmət növlərindən (tikinti, təmir) fərqli olaraq istehsal tsikli çox qısa olan xidmət növlərindən biridir. Deməli, daşımaların maya dəyərini aşağı salmaqla onların həcmi çoxaldılması pul gəlirlərin artırılmasının və dövriyyə vəsaiti dövr sürətinin yüksəldilməsinin başlıca ehtiyat mənbələrindən biridir.

Avtomobil təsərrüfatlarında gəlirlərin maya dəyərinin nisbətən üstün artımı təsərrüfat hesabı və rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərilməsi üçün zəruri şərtədir. Yüklərin daşınmasına, yükləmə-boşaltma işlərinin görülməsinə, ekspedisiya edilməsinə görə gəlirlər, habelə alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri və i.a. avtomobil təsərrüfatların gəlirlərini təşkil edir. Bu ümumi gəlirdən daşımaların maya dəyərini çıxmaqla təsərrüfatın əməliyyat mənfəəti təyin edilir. Deməli mənfəətin həcmi, onun nisbi səviyyəsi və dinamikası maya dəyəri göstəricisindən bilavasitə asılıdır. Maya dəyəri aşağı düşdükcə mənfəət məbləği artır və əksinə.

Qüvvədə olan qaydaya görə avtomobil təsərrüfatlarında daşınacaq yüklərin ton, ton/km hesabı ilə miqdarına, məsrəflərə və maya dəyərinə, mənfəət və rentabelliyyət dair plan göstəriciləri təsərrüfatların özləri tərəfindən planlaşdırılır və biznes-planında göstərilir. Daşımaların maya dəyəri aşağı düşdükcə mənfəətin çoxalması hesabına büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödəmə məbləğləri də çoxalır. Deməli, avtomobil təsərrüfatlarında daşımaların maya dəyərinin aşağı

salınması üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili, sahibkarların və əmək kollektivlərinin, həm də dövlətin maddi marağını təmin edən bir problemdir.

Daşımaların maya dəyərini təhlili qarşısında duran əsas vəziyyətlər aşağıdakılardır:

1. Daşımaların maya dəyərində dair plan göstəricilərin reallığını daha dəqiq desək, yüklərin daşınmasına məsrəflərin, yüklərin ekspedisiyası xərclərinin, yükləmə-boşaltma üzrə xərclərin, yol tikintisi üçün ayırmaların və digər xərclərin plan tapşırıqlarına (biznes planına) dürüst daxil edilməsini təyin etmək;

2. Maya dəyərini keçən ilə nisbətən aşağı salınmasına dair faiz göstəricisinin reallığını, yəni müvafiq tədbirlər plan ilə əsaslandırılmasını və yerinə yetirilməsini təyin etmək;

3. Daşımaların maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsini və dinamikasını, habelə müxtəlif amillərin maya dəyəri göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsinə və dinamikasına təsirini hesablamaq;

4. Daşımaların maya dəyərini aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları və onlardan istifadəni təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq və i.a.

Daşımaların maya dəyərini xarakterizə edən göstəriciləri təhlil etmək üçün qanunverici və normativ aktlardan, müəssisənin biznes planından, hesabatlarından, uçot registrlərindən, daşıma tariflərindən, istehsalat müşavirələrinin və ümumi yığıncaqların qərarlarından, sifarişçilərlə bağlanmış müqavilələrdən və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Avtomobil təsərrüfatlarında işlərin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas keyfiyyət göstəricisi hesab olunan bir t/m-nin maya dəyəri yük avtomobillərinin saxlanması və istismarı ilə xərclərin cəmi məbləğindən anbara mədaxil edilən qaytarılan materialların (işlənmiş yağlar, avtomobil təkərləri və s.) dəyərini çıxandan sonra yerdə qalan məbləği edilmiş miqdarına bölməklə təyin edilir. Deməli, 1t/k-nin maya dəyəri bir tərəfdən məsrəflər məbləğindən və digər tərəfdən yükdaşımanın həcmindən asılıdır. Avtomobillərin saxlanması və istismarına yönəldilən vəsait qənaətlə xərcləndikdə, qalan şərtlər eyni olan şəraitdə, 1 t/km-nin maya dəyəri aşağı düşür.

Yükdövriyyəsinin həcmnin artımı onun maya dəyərini aşağı düşməsinə təsir göstərir, çünki, onun artması ilə əlaqədar bütün

xərclər yox, ancaq dəyişən xərclər artır. Yükdövriyyəsinin həcm artanda yaxud azalanda daimi xərclər dəyişməz qalır. Daimi xərclərə avtopark işlərinin idarə edilməsi və təşkili işlərinə xərclər, qarajın, mühafizə dəstəsinin saxlanılmasına məsrəflər və i.a. daxildir.

Yükdövriyyəsinin dinamikasından bilavasitə asılı olan dəyişən xərclər götürə əmək ödənişi formasında işləyənlərin əmək haqqı və əmək haqlarına görə sosial sığortaya ayırmalar, avtomobil təkərlərinin köhnəlməsi, avtomobillərin ilk dəyəri ilə məbləğindən 1000 km yürüşə görə hesablanan amortizasiya ayırmaları, yanacaq və sürtkü materialları məsrəfləri və bu qəbildən olan digər xərclər daxildir.

Məsrəflərin yükdövriyyəsi həcmindən asılılığını aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin etmək olar:

$$Y=a+bx$$

Burada: Y-yük avtomobil təsərrüfatın saxlanılması və istismarı ilə əlaqədar məsrəflər məbləğini;

a-daimi məsrəflər məbləğini;

b-1 t/km-ə dəyişən xərclər məbləğini;

x-yükdövriyyəsinin t/km hesabı ilə miqdarını göstərir. Bunu misalla izah etmək fərz etmək ki,

-daimi xərclər -3000 min manat;

-1t/km-ə dəyişən xərclər -150 manat;

-yükdövriyyəsinin ümumi həcm-5 milyon t/kmdir.

Bu halda xərclərin cəmi məbləği $3000000+(150,0 \times 5000000)=7530000$ min manat olur. Deməli, bir ton/km yükdövriyyəsinin maya dəyəri $75300.000:5000.000=150,6$ manat olur.

Təcrübədə yükdövriyyəsinin həcm artdıqca 1t/km-ə düşən daimi xərclərin azalması hesabına maya dəyəri aşağı düşür və əksinə.

Bizim misalımızda 1t/km maya dəyəri:

a) yük dövriyyəsinin həcmi 6 milyon t/km-dək artdıqda $\frac{3000000}{6000000} + 150,0 = 150,5$ manat;

b) 8 milyon t/km-dək artdıqda $\frac{3000000}{8000000} + 150 = 150,375$ manat;

c) 4 milyon t/km-dək azaldıqda $\frac{3000000}{4000000} + 150 = 150,750$ manat

olur.

Nəqliyyat təşkilatlarında 1 t/km-nin maya dəyərində təsir göstərən əsas amillərin:

1. Bir yük avtomobilinə düşən orta illik hasilatın;
2. Daimi xərclər məbləğinin;
3. 1t/km-ə düşən xərclər məbləğinin plana və keçmiş illərə nisbətən dəyişilməsinin 1t/km-nin maya dəyərinin dəyişilməsinə (artmasına, azalmasına) təsiri zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Təhlil apardığımız avtomobil təsərrüfatında hesabat ilində əsas iqtisadi göstəricilər üzrə məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir

Cədvəl 22.3

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +,-
A	1	2	3
1.Daimi xərclər, mln. man.	2856	3731,5	+875,5
2.O cümlədən bir yük avtomobilinə düşən	81,6	113,076	+31,476
3.Bir t/km-ə düşən dəyişən xərclər	150,0	170,0	+20,0
4.Yükdövriyyəsinin həcmi, min t/km	4760	4160	-600
5.Bir yük avtomobilinə orta illik hasilat,t/km	136000	125640	-10360
6.Bir t/km-in maya dəyəri, manat	750,0	1070,0	+320,0

Hesabat ilində bir t/km-nin maya dəyərinin plana nisbətən 320 manat artmasına birinci dərəcəli amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı modeldən istifadə etməklə zəncirvariyyərdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaq lazımdır.

$$S = \frac{A}{Oh} + DM$$

Burada:S-bir ton/km maya dəyərini;

A-bir avtomobil hesabı ilə daimi məsrəflər məbləğini;

Oh-bir yük avtomobilinə düşən orta hasilatı, t/km;

DM-bir t/km-ə düşən dəyişən xərcləri göstərir, manatla.

HESABLAMALAR

$$1. S_{pl} = \frac{A_{pl}}{O_{hpl}} + DM_{pl} = \frac{81600000}{136000} + 150 = 750,0$$

$$2. \text{Şhes.} = \frac{A_{pl}}{O_{hf}} + DM_{pl} = \frac{81600000}{125640} + 150 = 799,5$$

$$3. \text{Şhes.} = \frac{A_f}{O_{hf}} + DM_{pl} = \frac{113076000}{125640} + 150 = 1050,0$$

$$4. S_f = \frac{A_f}{O_{hf}} + DM_f = \frac{113076000}{125640} + 170 = 1070,0$$

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi 1 t/km faktiki maya dəyəri planda nəzərdə tutulduğundan 1070,0-750,0=+320 manat çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Hesabat ilində bir yük avtomobilə düşən orta illik hasilatın 10360 t/km azalması nəticəsində 1 t/km-nin faktiki maya dəyəri planda nəzərdə tutulduğundan 799,5-750,0=+49,5 manat çox olmuşdur (hasilata düz mütənasibdir).

2. Bir yük avtomobilə düşən daimi xərclərin 31,476 mln. manat artması 1t/km-nin maya dəyərinin plana nisbətən 1050,0-799,5=+250,5 min manat artmasına səbəb olmuşdur.

3. Bir t/km-ə düşən dəyişən xərc məbləğinin plana nisbətən 20 manat çox olması 1t/km-ni maya dəyərini 1070,0-1050=+20,0 manat artması ilə nəticələnmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi (+49,5)+(250,5)+(20,0)=320,0 manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$(1070,0-750)=(+49,5)+(250,5)+(20,0);$$

$$+320 \text{ manat} = +320,0 \text{ manat.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Beynəlxalq praktikada, o cümlədən həmişə istinad etdiyimiz Rusiya Federasiyasında yük avtomobillərinin gördüyü işin ümumi həcminə, yəni yük dövrüyünün t/km hesabı ilə miqdarına və 1 t/km-nin maya dəyərinə əsas 7 amilin:

1. Bir avtomobilə işlənmiş günlərin (G) miqdarının;

2. İş gününün uzunluğunun (U);

3. İş vaxtından istifadə əmsalının (K_{iv});

4. Hərəkət sürətinin (HS);

5. Yürüşdən istifadə əmsalının (K_y);

6. Avtomobillərin orta yükçötürmə qabiliyyətinin (T);

7. Yükçötürmə qabiliyyətindən istifadə əmsalının (K_{yg}) plana nisbətən və dinamikada dəyişilməsinin təsiri təyin edilir.

Sadalanən amillərin yükçövriyyəsinin t/km ilə həcmnin və 1 t/km-nin maya dəyərinin plandan kənarlaşmasına və dinamikada artımına (azalmasına) təsiri təyin edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada determinləşdirilmiş amil modelindən istifadə edilir.

$$Oh = G \times U \times K_{iv} \times HS \times K_{ux} \times T \times K_{yg}$$

Burada: Oh-bir yükavtomobilə düşən orta hasilatı göstərir.

Sadalanən amillərin yükçövriyyəsinin həcminə və 1t/km maya dəyərinə təsirini təyin etmək üçün əvvəlcə mütləq fərqlər üsulundan istifadə edilir və sonra proporsional (mütənasib) bölmə üsulunun köməyi ilə onlardan hər birinin 1t/km-nin maya dəyərinə təsiri hesablanır.

Bizim misalımızda hesabat ilində 1 avtomobilə orta illik hasilat plana nisbətən 12640-136000=-10360 t/km azalmışdır.

İndi də bir avtomobilə orta illik hasilatın plana nisbətən dəyişilməsinin 1 t/km maya dəyərinin 50 manat artmasına ayrı-ayrı amillərin təsirini hesablayaq:

1) hesabat ili ərzində bir avtomobilə işlənmiş günlərin sayının dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta Sg = \frac{\Delta Soh}{\Delta OH} \times \Delta Ohg = \frac{50}{-10360} \times (-6044) = +29,2 \text{ manat.}$$

2) hesabat ili ərzində iş vaxtından istifadə əmsalının dəyişilməsinin təsiri:

$$\Delta Skiv = \frac{\Delta Soh}{\Delta OH_{\text{ümum}}} \times \Delta Okiv = \frac{50}{-10360} \times (-9280) = +44,8 \text{ manat.}$$

Yerdə qalan amillərin təsiri də eyni üsulla hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Avtomobillərin orta illik hasilatına və 1 t/km-nin maya dəyərinə əsas 7 amilin təsirini təyin etmək üçün müxtəlif modellərin köməyi ilə hesablanan göstəricilərdən istifadə etməklə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək məsləhətdir (əyaniliyi göstərən).

Cədvəl 22.4

Dəyişilmişdir	Amillər							$\Delta Oh,$ t/km	$\Delta S,$ man
	G	U	K_i r	HS	Ky	T	Kyg		
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Bir avtomobilə işlənmiş günlərin sayı	-12	8	0,7	42,83	0,6	4,0	0,875	-6044	+29,2
2. İş gününün uzunluğu	258	0	0,7	42,83	0,6	4,0	0,875	-	-
3. İş vaxtından istifadə əmsalı	258	8	0,05	42,83	0,6	4,0	0,875	-9280	+44,8
4. Hərəkətin sürəti	258	8	0,65	+2,37	0,6	4,0	0,875	+6644	-32,1
5. Yürüşdən istifadə əmsalı	258	8	0,65	45,20	-0,04	4,0	0,875	-8480	+41,0
6. Avtomobilin orta yükləmə qabiliyyəti	258	8	0,65	45,20	0,56	4,0	0,875	+5940	-28,7
7. Avtomobillərin yükləmə qabiliyyətindən istifadə əmsalı	258	8	0,65	45,20	0,56	4,2	+0,006	+860	-4,2
Yekunu	-	-	-	-	-	-	-	-10360	+50

Cədvəldə verilən hesablamalar 1 t/km-nin maya dəyəri səviyyəsinə hansı amillərin müsbət və mənfi təsir göstərdiyini, habelə təsirin miqdarını təyin etməyə imkan verir. Lakin hansı həcmənin hesabına və nə qədər artmasını yaxud azalmasını təyin etməyə imkan vermir. Bunun üçün 1 t/km-ə məsrəfləri üzrə məsrəfləri ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə təhlil etmək, plandan kənarlaşmaları hesablamaq və bu kənarlaşmalara təsir göstərən səbəbləri, hər bir səbəbin təsirin miqdarını təyin etmək lazımdır.

Bizim misalımızda 1 t/km-ə ayrı-ayrı məsrəf maddələri üzrə kənarlaşmalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 22.5

1t/km-in maya dəyərinin xərc maddələri üzrə təhlili

Məsrəf maddələri	1 t/km-ə məsrəflər, man.		
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +,-
A	1	2	3
1. Əməkhaqqı	10	15	+5
2. Sosial sığortaya ayırmalar	3	4,5	+1,5
3. Neft məhsulları	45	58	+13
4. İş və xidmətlər	15	7,5	-7,5

5.Əsas vəsait obyektlərinin saxlanılmasına məsrəflər			
-amortizasiya	40	42	+2
-təmir	37	43	+6
6.İstehsalın idarə edilməsi və təşkilinə məsrəflər	60	90	+30
Yekunu	210	260	+50

Cədvəldə verilən element xərcləri üzrə plandan kənarlaşmalara miqdar və qiymət amillərinin təsirinin, habelə istehsal idarə edilməsi və təşkili (kompleks maddə) üzrə smetada nəzərdə tutulduğu miqdardan kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirinin hesablanması metodikası sənayedə olduğu kimidir.

Təhlilin son mərhələsində yükdövriyyəsi həcmnin artırılması, avtomobillərin saxlanılmasına xərclərin azaldılması (müəssisənin təqsiiri ilə əlaqədar artıq xərclərə yol verməməklə) hesabına 1 t/km-nin maya dəyərinin azaldılması ehtiyatlarını hesablamaq tələb olunur. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablamalar aparılır:

$$\sum E_{md} = \frac{M_f - M_p + M_{\text{ə}}}{V_f + P \uparrow V} - \frac{M_f}{V_f} = MDM - MDF$$

Burada: E_{md} -maya dəyərinin aşağı salınmasından gözlənilən ehtiyat

məbləği;

M_f -yük avtomobillərinin saxlanılmasına faktiki məsrəfləri;

M_p -yük avtomobillərini saxlanılmasına plan məsrəfləri;

$M_{\text{ə}}$ -yükdövriyyəsinin çoxaldılması üçün əlavə məsrəfləri;

V_f -faktiki yükdövriyyəsinin miqdarı;

$P \uparrow V$ -yükdövriyyəsinin artırılması ehtiyatların, t/km;

MDM -1 t/km-nin maya dəyərinin mümkün səviyyəsini;

MDF -1 t/km-nin faktiki səviyyəsini göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. –Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003, 244 s.
2. «Mühasibat uçotı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 02 sentyabr, 2004-cü il
3. İsmayılov N.M. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) maliyyə nəticələrinin təhlili// Maliyyə və uçot, 12, 2001, s.15-21; 1, 2002, s.10-14; 2, 2002, s. 22-28
4. Namazəliyev H.İ. Sənaye müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1995, 392 s.
5. Namazəliyev H.İ., İsmayılov N.M., Həmidova E.H. Sənaye müəssisəsinin (birliyinin) maliyyə vəziyyətinin təhlili (metodik vəsait). Bakı, «AzDİU»-nun nəşriyyatı, 1993, 92 s.
6. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. –Bakı: «AzDİU»-nun nəşriyyatı, 2003, 170 s.
7. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Mahmudov R.İ. Maliyyə vəziyyətinin təhlili. Bakı, «Nasir» nəşriyyatı, 2000, 183 s.
8. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Quliyev F.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2003, 492 s.
9. Абрятина М.С. Экспресс-анализ бухгалтерской отчетности: Методика. Практические рекомендации. –М.:Изд-во ДИС, 1999, 258 с.
10. Абрятина М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учебно-практическое пособие. – М.:Дело и Сервис, 1998, 328 с.
11. Адаев Ю.В. Анализ эффективности хозяйственной деятельности предприятий в условиях рынка и аудит: Учебное пособие. – Пенза, 1995, 276 с.
12. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма/Под ред. проф. В.Е. Рыбалкина. Учебник. –М.:Междунар.отношения, 1999, 304 с.
13. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: Учебник /Л.А.Богдановская, Г.Г.Виногоров, О.Ф.Мигун и др. Под общ.ред. В.И. Стражева. –2-е изд., Стереотип. –Мн.: Высшая школа., 1996, 363 с.
14. Анализ и обоснование хозяйственных решений/ Б.И.Майданчик, М.Г.Карпунин, Я.Г.Любинецкий и др. –М.: Финансы и статистика, 1991, 136 с.

15. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. –2-е изд., перераб. и доп.–М.: Изд-во «Дело и сервис», 1999, 160 с.
16. Астахов В.П. Анализ финансовой устойчивости фирмы и процедуры, связанные с банкротством. –М.:Изд-во «Ось-89», 1996, 166 с.
17. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник. –4-е изд., доп.и перераб. –М.:Финансы и статистика, 1998, 416 с.
18. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом? –М.: Финансы и статистика, 1996, 384 с.
19. Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта. 2-е изд., доп. –М.:Финансы и статистика, 2000, 208 с.
20. Барнгольц С.Б. Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. –М.:Финансы и статистика, 1984, 214 с.
21. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта: Учеб.пособие. –М.: Финансы и статистика, 2003, 240 с.
22. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности: Теория, практика и интерпретация / Пер.с англ.; Науч.ред. И.И.Елисеева. – М.:Финансы и статистика, 1996, 624 с.
23. Бороненкова С.А. Анализ хозяйственной деятельности: Курс лекций. –Екатеринбург: УрГЭУ, 1997, 176 с.
24. Бороненкова С.А., Маслова Л.И., Крылов С.И. Финансовый анализ предприятий. –Екатеринбург: УрГЭУ, 1997, 200 с.
25. Бухгалтерский учет и анализ в США. –М.:Ист-Сервис, 1993, 240 с.
26. Вакуленко Т.Г., Фомина Л.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. –СПб.:Издательский Торговый Дом «Герда», 1999, 160 с.
27. Вакуленко Т.Г., Фомина Л.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. – СПб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 2001, 288 с.
28. Венделин А.Г. Подготовка и принятие управленческого решения. Методологический аспект. –М.:Экономика, 1997, 244 с.

29. Веснин В.Р. Основы финансового анализа и финансового менеджмента на предприятиях в условиях рынка. –М.:Знание, 1995, 62 с.
30. Глазов М.М. Методика финансового анализа: новые подходы. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1996, 164 с.
31. Голубович А.Д. Анализ финансовых отчетов зарубежных компаний (Рекомендации для аудиторов). –М.: Объединение кредитно-финансовых предприятий «Менатеп», 1991, 276 с.
32. Грузинов В.П., Грибов В.Д. Экономика предприятия: Учебное пособие. –М.:Финансы и статистика, 1998, 208 с.
33. Грузинов В.Т. Экономика предприятия и предпринимательство: Учебное пособие. –М.:Софит, 1994, 179 с.
34. Директивы ЕЭС и гармонизация стандартов бухгалтерского учета: В 2-х т. –Белгород: Белаудит, 1993, 256 с.
35. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Составление и анализ годовой бухгалтерской отчетности. –М.:ДИС, 1997, 140 с.
36. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Годовая и квартальная бухгалтерская отчетность: Учебно-методическое пособие по составлению и анализу. –М.: Издательство ДИС, 1999, 196 с.
37. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Комплексный анализ бухгалтерской отчетности. –3-е изд., перераб. и доп. –М.:Изд-во «Дело и сервис», 1999, 304 с.
38. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие. –М.:Изд-во «Дело и сервис», 2003, 336 с.
39. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет /Пер.с англ. –М.:Аудит, 1994, 560 с.
40. Ефимова О.В. Как анализировать финансовое положение предприятия (практическое пособие). –М.:АО «Бизнес-школа Интел-синтез», 1994, 126 с.
41. Ефимова О.В. Финансовый анализ. –М.: Изд-во Бухгалтерский учет, 1996, 208 с.
42. Ефимова О.В. Финансовый анализ. –4-е изд., перераб. и доп. – М.:Изд-во Бухгалтерский учет, 2002, 528 с.
43. Злобина Т.Б. Учет и анализ финансовой деятельности промышленных фирм развитых капиталистических стран. – М.:Финансы, 1980, 268 с.

44. Зудилин А.П. Анализ хозяйственной деятельности предприятий развитых капиталистических стран. –2-е изд., перераб. –Екатеринбург: «Каменный пояс», 1992, 224 с.
45. Зудилин А.П. Учись читать бухгалтерскую отчетность партнера и конкурента. –М.:РУДН, 1993, 162 с.
46. Игнатова Е.А., Пушкарева Г.М. Анализ финансового результата деятельности предприятия.-М.:Финансы и статистика, 1990, 96 с.
47. Исмаилов Н.М. Экономический анализ и управление (вопросы методологии и практики). Баку. Издательско-Полиграфическое Предприятие «ИСМАИЛ», 2003, 152 с.
48. Как читать балансовый отчет/Международная организации труда: Пер. с англ. –М.:Финансы и статистика, 1992, 139 с.
49. Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР): Учебник. –М.:ИНФРА-М, 1998, 448 с.
50. Ковалев А.И., Привалов В.П. Анализ финансового состояния предприятия. –2-е изд., перераб. и доп. –М.:Центр экономики и маркетинга, 1997, 256 с.
51. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. –М.:Финансы и статистика, 1996, 432 с.
52. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. М.:Финансы и статистика, 1998, 431 с.
53. Ковалев В.В., Волкова О.Н. Анализ хозяйственной Деятельности предприятия. –М.:ПБОЮЛ Гриженко Е.М., 2000, 424 с.
54. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет, анализ хозяйственной деятельности и аудит. –М.:Перспектива, 1994, 340 с.
55. Кондраков Н.П. Основы финансового анализа.-М.:Главбух, 1998, 112 с.
56. Крейнина М.Н. Финансовое состояние предприятия. Методы оценки. –М.:ИКЦ «ДИС», 1997, 224 с.
57. Крейнина М.Н. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности в промышленности, строительстве и торговле. –М.:Издательство ДИС, «МВ-центр», 1994, 256 с.
58. Крылова Т.Б. Выбор партнера: анализ отчетности капиталистического предприятия. –М.:Финансы и статистика, 1991, 160 с.
59. Курс финансового анализа предприятия: Учебное пособие /Японский банк развития. –М., 1995, 176 с.

60. Логинова Н.А. Анализ финансового состояния предприятия и ликвидности баланса: Учебное пособие. –СПб.:Типография Балтийского государственного технического университета, 1993, 256 с.
61. Лоханина И.М., Золнина З.К. Основы анализа финансового состояния предприятия. –Ярославль: ЯрГУ, 1993, 128 с.
62. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учебное пособие для вузов/Под ред. проф. Н.П.Любушина. –М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 471 с.
63. Мазурова И.И., Романовский М.В. Варианты прогнозирования и анализа финансовой устойчивости организации: Учебное пособие. –СПб.:Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1995, 64 с.
64. Малич В.А. Анализ финансовой деятельности предприятий: СПб. :Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1995, 108 с.
65. Мельничук Г.М. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности. –Киев:Высшая школа, 1990, 498 с.
66. Мэтьюс М.Р., Перера М.Х.Б. Теория бухгалтерского учета. М.: ЮНИТИ, 1999, 349 с.
67. Мюллер Г., Гернон Х., Миик Г. Учет: международная перспектива / Пер. с англ. М.:Финансы и статистика, 1996, 524 с.
68. Негашев Е.В. Анализ финансов предприятия в условиях рынка: Учебное пособие. –М.:Высш.шк., 1997, 192 с.
69. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета: Пер. с англ./Под ред. Я.В.Соколова. –М.:Финансы и статистика, 1994, 496 с.
70. Новодворский В.Д., Пономарева Л.В., Ефимова О.В. Бухгалтерская отчетность: составление и анализ. В 3-х частях/Под ред. В.Д.Новодворского. –М.:Бухгалтерский учет, 1994. –ч.1. – (Библиотека журнала «Бухгалтерский учет»), 96 с.
71. Новодворский В.Д., Пономарева Л.В., Ефимова О.В. Бухгалтерская отчетность:составление и анализ. В 3-х частях/Под ред. В.Д.Новодворского. –М.:Бухгалтерский учет, 1994. –ч.3. – (Библиотека журнала «Бухгалтерский учет»), 80 с.
72. Палий В.Ф. Новая бухгалтерская отчетность: содержание и методика анализа. –М.: «Контроллинг», 1991, 91 с.

73. Палий В.Ф. Международные стандарты финансовой отчетности. –М.:ИНФРА-М, 2002, 304 с.
74. Панков Д.А. Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах. Учебное пособие. –Мн.:НП «Экоперспектива», 1998, 238 с.
75. Погостинская Н.Н., Погостинский Ю.А. Системный анализ финансовой отчетности. –СПб.:Изд-во Михайлова В.А., 1999, 96 с.
76. Рахман З., Шеремет А.Д. Бухгалтерский учет в рыночной экономике. М.:ИНФРА-М. 1996, 244 с.
77. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия: Пер. с франц./Под ред. Л.П.Белых. –М.:Аудит, ЮНИТИ, 1997, 375 с.
78. Русак Н.А. Экономический анализ в условиях самофинансирования предприятия. Минск:Беларусь, 1989, 239 с.
79. Русак Н.А., Русак В.А. Финансовый анализ субъекта хозяйствования: справочное пособие. Минск: Выш.шк., 1997, 309 с.
80. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: -2-е изд., перераб. и доп. –Мн.:ИП «Экоперспектива», 1997, 498 с.
81. Сатубалдин С.С. Учет затрат на производство в промышленности США. –М.:Финансы, 1980, 141 с.
82. Севрук М.А. Экономический анализ в условиях самостоятельности предприятий. –М.:Финансы и статистика, 1989, 188 с.
83. Финансовый анализ деятельности фирмы. –М.:Крокус Интернейшнл, 1992, 240 с.
84. Фостер Дж., Хорнгрен Ч.Т. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. Пер. с англ./Под ред. Я.В.Соколова. –М.:Финансы и статистика, 1995, 416 с.
85. Хеддервик К. Финансовый и экономический анализ деятельности предприятий/Международная организации труда: Пер. с англ.; Под ред. Ю.И.Воропаева. –М.:Финансы и статистика, 1996, 192 с.
86. Хелферт Э. Техника финансового анализа: Пер. с англ./Под ред. Л.П.Белых. –М.:Аудит, ЮНИТИ, 1996, 663 с.
87. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. –М.:Финансы и статистика, 1997, 416 с.
88. Хорин А.Н. Анализ интенсификации производства: Вопросы методологии и практики.-М.:Финансы и статистика, 1990, 174 с.

89. Чумаченко Н.Г. Учет и анализ в промышленном производстве США. –М.:Финансы, 1971, 237 с.
90. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. – М.:ИНФРА-М, 1995, 176 с.
91. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа. – М.:ИНФРА-М, 1999, 208 с.
92. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит: Учебное пособие. – М.:ИНФРА-М, 1995, 240 с.

Nəşriyyatın müdiri:	<i>Kamil Hüseynov</i>
Baş redaktor:	<i>İsmət Səfərov</i>
Redaktor:	<i>İsabə Hüseynova</i>
Korrektor:	<i>Südabə Manafova</i>
Kompyuter tərtibatı:	<i>Təranə Baxşəliyeva</i>
Dizayner:	<i>Vüsalə Axundova</i>

İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, N.M.İsmayılov

İqtisadi təhlil

(Dərslük)

*Çapa imzalanıb 08. 01. 2010. Kağız formatı 70x100 1/16.
Həcmi 50,6 ç.v. 65 ş.ç.v. Sifariş 008. Sayı 1000.*

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
